

בין השמשות

מאמרים ומכתבים

נתחבר ונערך בס"ד

ע"י יעקב חנניה וינגרטן

פה בית שמש ת"ו

תשרי תשע"ח

מהדורה זו כוללת:

- מבוא ותקציר לכל ענין בין השמשות (אשר נדפס בקובץ נזר התורה גליון כז).....עמ' ז'
- שלשה מאמרים המקיפים ומביאים את כל הגאונים והראשונים הסוברים שמיד בשעת שקיעת החמה מתחיל בין השמשות, ואחרי ג' רבעי מיל הוא זמן צאת הכוכבים (נדפסו בקובץ בית אהרן וישראל גליונות קסז-קסח-קסט).....עמ' י"ט
- מאמר רביעי המקיף את השתלשלות המנהג לאורך הדורות (נדפס בקובץ בית אהרן וישראל גליון קעא).....עמ' ע"ו
- מאמר חמישי לבאר זמן ר"ת לשיטת בעלזא (נדפס בקובץ נזר התורה גליון כח).....עמ' ק"ב
- מאמר שישי המסכם הלכה למעשה מתי סוף זמן תפילת מנחה, לפי שיטת הגאונים ולפי לשיטת ר"ת (נדפס בקובץ אור ישראל גליון עב).....עמ' ק"י
- ליקוט מספרי חסידות בענין תפילת מנחה אחרי השקיעה (נדפס בקובץ הנ"ל).....עמ' ק"כ
- מכתבי הערות על כל המאמרים הנ"ל, עם תשובותי עליהם (חלקם נדפסו בקובץ בית אהרן וישראל ובקובץ נזר התורה – וצינתי זאת בתחילת המכתב, וחלקם נדפסו כאן לראשונה).....עמ' קכ"א

מפתח המכתבים בעמוד הבא

- קונטרס "שמש ידע מבואו" הכולל חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי", בדעת תלמידי הבעש"ט והמגיד ממעזריטש זי"ע בזמן בין השמשות ותפלת מנחה.....עמ' רנ"ז

מפתח המכתבים:

- מכתבי הגר"ד יוסף שליט"א – ראש בית מדרש "יחווה דעת" וחבר מועצת חכמי התורה (בענין שיטת מהר"ם מרוטנבורג).....עמ' קב"א
- מכתב הגר"ש בינעט שליט"א – דומ"ץ בק"ק "מחזיקי הדת" קרית בעלזא ירושלים (בענין זמן ר"ת לשיטת בעלזא).....עמ' קכ"ט
- מכתב הרב אברהם באטט (בענין שיטת הגאון בעל התניא בזמן השקיעה).....עמ' קל"ד
- מכתב הרב ישראל אברהמי (למה חזר הבית יוסף מפסקו כשיטת ר"ת?).....עמ' קל"ו
- מכתב הרב ד. שוורץ (אודות שיטות: רש"י, רמב"ם, רז"ה, ור"י הזקן).....עמ' קל"ט
- מכתב הרב שלום לנדאו (בענין מנהג סאטמאר, ובענין זמן לילה לר"ת).....עמ' קנ"א
- מכתב הרב מאיר שחר (האם מנהג מכריע הלכה, ובענין שיטת האריז"ל, ובענין כוכבים בצד מערב).....עמ' קנ"ג
- מכתב הרב אליעזר הול – מחבר ספר "תורת יום ולילה" (בענין שיטת ר"י הזקן בעל התוס').....עמ' ק"ס
- מכתב הרב ר. ש. (תגובה מקיפה למאמר הרביעי "השתלשלות המנהג בענין בין השמשות").....עמ' קס"ו
- מכתב הרב יהודה הלוי (בענין זמן "רבינו תם" לפי שיטת בעלזא).....עמ' רכ"ד
- מכתבי הרב יהודה זייבלד (משא ומתן בשיטת רב סעדיה גאון).....עמ' ר"מ

להערות והארות, ניתן לפנות אל המחבר,

לכתובת: יעקב וינגרטן, רח' מצפה הרש"פ 1 בית שמש.

או למייל: W9912874@gmail.com

הקדמה

מה אשיב לה' כל תגמולוהי עלי, שזיכני לעסוק במקצוע הנרחב של "בין השמשות", ונתגלגלה זכות על ידי לחקור את שיטות הראשונים והפוסקים ומנהגי כלל ישראל, ולפרסם את מה שהעלתה ידי הכהה בעזהשי"ת.

ראשית פרי ביכורי נדפס בקובצים המפורסמים "בית אהרן וישראל", אשר ראשיו עורכיו ומבקריו סייעו בעדי מהחל ועד כלה במשך כל סדרת המאמרים בעין יפה ובנפש חפצה, בין בעצם הדפסת המאמרים, בין בהעשרת הדברים בכמה וכמה פרטים, ובין במתן אפשרות להשיב על כל התגובות ומכתבי ההערות שבאו בהמשך, וזכו שעל ידם נתחזקה ונתלבנה שיטת הגאונים ביתר שאת וביתר עוז. המקום ישלם שכרם ויזכו תדיר להגדיל תורה ולהאדירה.

בהמשך נתפתח משא ומתן ארוך בגליונות "נחלתנו" של המכון החשוב "נחלת צבי" בבני ברק ת"ו, בליבון דעת תלמידי הבעש"ט והמגיד ממעזריטש זיע"א, בנוגע לזמן בין השמשות וזמן תפילת מנחה. גם כאן זכיתי שיו"ר המכון הגה"ח ר' מנחם מענדיל ויזניצר שליט"א, פרסם תדיר כל מה ששלחתי לו. בזכותו עלו הדברים על שולחן מלכים, ועל ידי המשא ומתן נתחדשו עוד הרבה חידושים ונתפרסמו כמה וכמה דברים שהיו בלתי ידועים. לאחר שנתרבו המכתבים בענין זה בגליונות "נחלתנו", נאספו כולם יחד ויצאו לאור מחדש תחת השם "קונטרס שמש ידע מבואו" בהוצאת מכון "נחלת צבי". יה"ר שיסייעם השי"ת להמשיך בהפצת מעיינות החסידות לקרב ליבות ישראל לעבודת השי"ת.

לאחר מכן פרסמתי עוד מאמרים בקובצים החשובים "נזר התורה" ו"אור ישראל", ובי"ה שגם כאן זכיתי שהמאמרים ימצאו חן בעיני כל לומדיהם, עד שחלק מחשובי הלומדים, ומהם רבנים ואנשי מעשה, שיגרו מכתבי תגובה מחזקים ומעודדים.

מאז רבו עלי הפצרות כמה תלמידי חכמים, שאסדר את כל החומר יחד ואדפיסו בספר שיעמוד לדורות. אולם מלבד מה שכל זה עולה להון רב וכרוך בטרחה מרובה, עוד עיכוב יש בידי, כי מעת לעת עדיין מגיעים אלי עוד תגובות נוספות מתלמידי חכמים הבקיאים בסוגיה זו, ורצוני להביא בספר גם את דבריהם. אכן עכ"ז לעת עתה הנני מדפיס מהדורה זו שהיא העתק של כל מה שנדפס עד עתה בקובצים ובגליונות הנ"ל [בתוספת מעט דברים ותיקונים פה ושם], והן אמנם שבאופן עראי זה יש הרבה דברים שבאו בכפילא, אך מ"מ תקוותי כי בעזהשי"ת אזכה בבוא היום והעת, להדפיס בספר את כל החומר באופן ראוי ומושלם.

ואדגיש בזאת כי איני משלה את עצמי כי ראוי אני להכניס ראשי בין ההרים הגבוהים כאילו יש בכוחי להכריע ולפסוק הלכות, לכן הקפדתי ככל האפשר להביא

את דברי הראשונים והפוסקים ככתבם וכלשונם, ועיקר עבודתי היתה כדוגמת סופר המעתיק. אמנם הסופר המעתיק מוטל עליו לעשות עבודתו בדייקנות מרובה, וזאת יכולני לומר שאכן השתדלתי הרבה לברר כל דבר הדק היטב עד שיהיו הדברים נכונים ומדויקים עד כמה שידי – יד כהה – מגעת.

עם זאת כדרכה של תורה יתכן שנעלם ממני דברי איזה פוסק, או שלא זכיתי להבינו לאמיתה של תורה, אבל בד"כ כל הדברים שכתבתי יראה הלומד שלא מליבי בדיתים, אלא הכל מבוסס על דברי סופרים וספרים. ואף אם יש איזה דבר שנראה כחידוש, באמת אינו חידוש, כי לא הלכתי בגדולות, ולא עלתה על דעתי כלל שאני ראוי לחדש חידושים [ועכ"פ ידעתי בודאי שאף אם אחדש איזה דבר אי אפשר לקבלו אלא כשמא וכאפשר, וא"א כלל לסמוך עליו כדבר ברור, והמציאות מוכיחה יותר מן הכל, שלא פעם עלה בדעתי איזה חידוש ולבסוף נוכחתי שהוא טעות גמור], אלא שיש דברים שמי שלא למדס זה נראה לו חידוש, אבל לאחר שהוא ילמד הדברים במקורם יראה גם הוא שאלו הם הדברים הכתובים. ולכן אם יש דבר שנראה ללומד שאינו נכון, אבקשהו ללמוד שוב הדברים במתינות ולעיין היטב במקורות שהבאתי, ואני בטוח שבד"כ יווכח לראות אמיתות הדברים. אם אחר שיעשה כן יווכח לראות שטעיתי, אבקשהו שיודיעני, כדי שאוכל בעזהשי"ת לתקן הדברים במהדורה הבאה. ויהי רצון שלא יארע דבר תקלה על ידי ולא אכשל בדבר הלכה וישמחו בי חברי, ולא אומר על טמא טהור ולא על טהור טמא ולא על מותר אסור ולא על אסור מותר, ולא יכשלו חברי בדבר הלכה ואשמח בהם.

ביציאתו מהו אומר, מודה אני לפניך ה' אלוקי ששמת חלקי מיושבי בית המדרש, והנני נותן הודאה להשי"ת שזיכני להתעסק בקדשים – בסוגיא זו – שעדיין היו הרבה ממחמדיה טבועות וגנוזות, וכמה וכמה דברים חשובים היו ספונים ונעלמים, ונתן לי השי"ת חלק בתורה לדלות פנינים ממעמקיה ולגלות מצפונותיה, לכתבם ולפרסמם בבי מדרשא, למען העמיד האמת על מכונה. אין צור כאלקינו הנותן כוח, שעזרני וסמכני להוציא מחשבתי מן הכח אל הפועל, וסייעני בזכות הרבים להרבות תורה בישראל. ברוך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה – בלשון רבים, כדוגמת ברכת הטוב והמטיב – הטוב לו והמטיב לאחריו, אחרי שרבים וטובים ביקשוני והמריצוני, המתינו ונכספו, לראות את הדברים יוצאים לאור עולם. יהי שם ה' מבורך מעתה ועד עולם, אמן ואמן.

יעקב חנניה בן אאמו"ר הרה"ג ר' יוחנן שלמה וינגרטן שליט"א

מבוא ותקציר

בין השמשות – ההלכה והמנהג – לגבי שבת ותפילת מנחה

כמה זמן אחרי השקיעה כבר נראים לבקי ג' כוכבים / האם בזמן צאת הכוכבים צריך שעדיין יהיה אור יום רב או שכבר יהיה חושך / מה הפירוש 'הכסיף' לפי שיטת הגאונים ולפי שיטת ר"ת / ראשונים רבים למדו בשיטת ר"ת כשיטת המנחת כהן שבשלשה כוכבים הוה לילה / השתלשלות המנהג בכל תפוצות ישראל / האם לפי שיטת ר"ת מותר להתפלל מנחה אחרי השקיעה / מה דעת גדולי החסידות בדורות הראשונים לגבי מנחה אחרי השקיעה / כל אלו ועוד דברים רבים מבוארים היטב במאמר שלפנינו בשפה קצרה וברורה.

א. המקורות בחז"ל

"בין השמשות" הוא זמן ביניים בין היום והלילה. תחילתו הוא בשקיעת החמה וסופו הוא בצאת הכוכבים. ספק בדינו האם זמן זה הינו עדיין חלק מהיום או שמא כבר התחיל בו הלילה. לפיכך, נוהגים בו לחומרא בין את דיני היום ובין את דיני הלילה.

המקור העיקרי הוא בגמרא שבת (לד:) שם אמרו: "בין השמשות" ספק מן היום ומן הלילה, ספק כולו מן היום, ספק כולו מן הלילה, מטילין אותו לחומר שני ימים.

בהמשך הסוגיא שם הביאה הגמרא כמה שיטות תנאים ואמוראים מתי בדיוק מתחיל ומתי מסתיים זמן בין השמשות. להלכה נקטו הפוסקים (טור ושו"ע או"ח סי' רסא וסי' רצג) כי עד שקיעת החמה הוא יום ברור, משקיעת החמה מתחיל זמן בין השמשות¹, המשכו של בין השמשות הוא כדי הילוך שלשה רבעי מיל (בין 13.5 דקות עד 18 דקות), ומעט אחרי כן הוא זמן צאת הכוכבים – אז נראים ברקיע שלשה כוכבים בינונים שאינם נראים בשום אופן ביום, ואז הוא כבר לילה גמור.

ב. השיטות מתי היא "שקיעת החמה"

שיטת הגאונים

הגאונים - רב שרירא גאון ובנו רב האי גאון (הובאו דבריהם בשו"ת מהר"ם אלאשקר סי' צו ובספר גנוי קדם ח"ה עמ' 37) סברו ש"שקיעת החמה" הכוונה לשקיעה הנראית - כאשר הקצה העליון של עיגול השמש שוקע ויורד אל תחת קו האופק ואין גוף השמש נראה יותר. לדברי הגאונים אז מתחיל בין השמשות, ואחרי

¹ היינו שמחמירים כשיטת רבה בשיטת רבי יהודה. אמנם לשיטת רבי יוסי הוא עדיין יום עד מעט זמן לפני צאה"כ, וחוששים לחומרא ג"כ לשיטתו.

שיעור הילוך שלשה רבעי מיל הוא זמן צאה"כ שהוא לילה ודאי, שאז הבקי בראיית הכוכבים יכול לראות באותה שעה שלשה כוכבים בינונים (סידור הרב בעל התניא סדר הכנסת שבת, שו"ת גינת ורדים במהדורה החדשה סוף כרך א', גט מקושר מרבי יונה נבון תלמיד הפר"ח ורבו של החיד"א בביאורו לתוספי הרא"ם הל' כיפור, הגרי"מ שלזינגר זצ"ל בספר זכרון - אש תמיד, ספר הזמנים בהלכה לר"ח בניש - פרק נ' אות ו' ובפרק מ"ז אותיות י"א י"ב, וכן הוכח בזמנינו ע"פ תצפיות של מומחים רבים)².

זמן צאת הכוכבים של הגאונים מתאים עם מה שמבואר במסכת ברכות (ב:) כי אחרי זמן צאת הכוכבים יש עדיין אור רב כל כך, עד שהעני יכול לאכול את לחמו בביתו בלא להצטרך לאור הנר (כמו"כ הוא פשטות הירושלמי ריש ברכות שבזמן צאה"כ עדיין איכא אור רב, וע"ע בחידושי וכללות הרז"ה דיני ק"ש ותפלה ס"י י', שו"ת שב יעקב או"ח ס"י כ"ב ד"ה ואפשר, אגרות משה ח"א ס"י כד).

לפי שיטת הגאונים יש לומר כי מה שאמרו בגמרא פסחים (צד.) שיש שיעור הילוך ארבעה מילין (בין 72 דקות עד 96 דקות) בין שקיעת החמה לצאת הכוכבים, היינו צאת כל הכוכבים שהם יוצאים רק כשעברו ארבעה מילין משקיעת החמה (גינת ורדים שם, גור אריה למהר"ל שבת שם, הגר"א בשו"ע או"ח ס"י רסא), או שמי שאמר בגמרא בפסחים שיש שיעור ארבעה מילין חזר בו מדבריו אלו (מהר"ם אלאשקר שם).

מה שאמרו בגמרא שבת (שם), כי בזמן צאת הכוכבים מכסיף כל הרקיע, יש לפרש לפי שיטת הגאונים שהכוונה לצד מזרח של הרקיע (כדברי רב נטרנאי גאון באוצר הגאונים שבת שם, רבינו חננאל בשבת שם, הריטב"א החדשים שם, המהר"ם, הראש יוסף, ובחידושי מהר"ם בנעט שם) שלאחר שלשה רבעי מיל מהשקיעה הנראית מסתלקת כל האדמומית מצד מזרח. עוד יש לומר כי 'הכסיף' הכוונה שנסתלקה האדמומית החזקה מצד מערב ואע"פ שעדיין ישנה אדמומית שם מכל מקום כבר נקרא 'הכסיף' (גינת ורדים שם, וע"ע בהרחבה לקמן במאמר הראשון הערה 19 שכן הוא 'הכסיף' בכל הש"ס שרק התחיל הצבע להשתנות וה"נ הכא, ועיי"ש עוד).

כשיטת הגאונים סברו רבים מהראשונים והקדמונים, חלקם כבר הובאו בסידור הרב בעל התניא (סדר הכנסת שבת) ובמשנה ברורה (ס"י רסא בביאורו"ל ד"ה

² המדובר הוא בארץ ישראל בימי ניסן ותשרי, אבל בימי הקיץ מתאחר זמן ראיית הכוכבים בעוד כמה דקות. בארצות הרחוקות מקו המשווה, גם בימי ניסן ותשרי מתאחר זמן צאת הכוכבים וכל שכן בימות הקיץ (להרחבת הענין: עיין בסידור הרב בעל התניא – סדר הכנסת שבת, ובביאור הגר"א או"ח ס"י רסא). יש שכתבו שגם בא"י בימים השונים נראים הכוכבים כמה דקות אחרי שעברו שלשה רבעי מיל (ספר נברשת ח"ב עמוד מה, והגרי"מ טוקצינסקי בספר בין השמשות עמוד מט ועמוד סו, עיי"ש איך זה מתיישב עם דברי הגמרא). עוד יצוין כי לגבי קריאת שמע של ערבית שהוא מדאורייתא פסק השלחן ערוך (או"ח ס"י רלה) כי מפני שישנם אנשים שעלולים לטעות בין כוכבים גדולים לבינונים לכן יש להמתין עוד עד שיראו שלשה כוכבים קטנים. וכן פסק השלחן ערוך גם לגבי מוצאי שבת (או"ח ס"י רצג), אלא ששם הוסיף שיש להמתין עוד מעט עד שיעמדו הכוכבים קרובים ורצופים זה לזה, ובזה יצא ידי חובת תוספת מחול על השבת.

מתחלת), וראה עוד לקמן במאמרים א'-ב'-ג' שם נקבצו עוד רבים מהקדמונים והראשונים הסוברים כשיטת הגאונים והובאו שם דבריהם בשלימותם. בין אלו שסוברים כשיטת הגאונים ניתן למנות את: בעל הלכות גדולות, רב סעדיה גאון, רב ניסים גאון, תלמיד רב ניסים גאון, ספר הזהיר, ספר הקנה וספר הפליאה, רבינו חננאל, רש"י, הרי"ף, הרמב"ם, רבי אברהם בן הרמב"ם, רבי פרחיה ב"ר ניסים (תלמיד הרמב"ם), הכוזרי, רז"ה, ר"י הזקן בעל התוס', הראב"ד (בעל ההשגות), רבינו יונה, אור זרוע, מהר"ח אור זרוע, מהר"ם מרוטנבורג, הגהות מיימוניות, המהרי"ח, רבי אברהם מן ההר, המאירי, רבינו ישראל מטוליטולא (תלמיד הרא"ש), כל בו, ספר המאורות, רלב"ג, ספר רזיאל המלאך, ספר הנייר, שבלי הלקט, מהרי"ל, מהר"י ווייל, פירוש קדמון על הרמב"ם (נדפס ברמב"ם פרנקל סוף חלק זמנים).

יש שכתבו שרוב הראשונים סוברים כשיטת הגאונים (כ"כ המהר"ם אלאשקר שם, וכ"כ בספר ישועות חכמה - לבעל מסגרת השלחן - סי' ע"ה בשם האבני נזר, וכ"כ בספר סדר זמנים לרי"א חבר - אות ט', ובספר בין השמשות להרי"מ טוקצינסקי - פ"ג אות ו', ובקונטרס התשובות לבעל טהרת ישראל - סי' י). ויש שהוסיף וכתב עוד שהראשונים החולקים על שיטת הגאונים יחידאי נינהו נגד הסוברים כשיטת הגאונים (כ"כ הרב בעל התניא בסידורו שם, והביאוהו בתהילה לדוד סי' של"א סק"ה, ובשו"ת ארץ צבי סי' פ"ו, ובשו"ת מנחת אלעזר סי' כ"ג, ובספר משמרת שלום - קוידינוב - סי' כ"ו אות ה').

שיטת רבינו תם

ר"ת (ספר הישר סי' רכא, תוס' בשבת לה. ובפסחים צד.) סובר כי שקיעת החמה האמורה בגמרא בשבת (לד:), אין הכוונה לשקיעה הנראית, אלא ישנה שקיעה שניה (יש המכנים אותה: סוף השקיעה), שהיא אינה ניכרת לעין (רשב"א ברכות ב: ושבת לד: ומנחת כהן מאמר א' פ"ד), וזמנה הוא לאחר שעבר מהשקיעה הנראית שיעור זמן של הילוך שלשה מילין ורביע (בין 58.5 דקות עד 78 דקות) אז חלה שקיעת החמה השניה³. לשיטת ר"ת עד זמן השקיעה השניה דינו כיום לכל דבר⁴, ומאז מתחיל זמן ביה"ש. משעברו שלשה רבעי מיל (בין 13.5 דקות עד 18 דקות) מזמן זה, אזי הוא זמן צאת הכוכבים, וזה יוצא בס"ה בשיעור זמן של ארבעה מילין (בין 72

³ ר"ת כתב עוד כי שקיעה שניה זו נקראת בלשון הגמרא 'משתשקע החמה' שמשמע שכבר שקעה החמה מקודם, משא"כ השקיעה הנראית נקראת בסתם 'שקיעת החמה'. שיטת ר"ת מיוסדת לפי שיטת חכמי ישראל (פסחים צד:): שבעת השקיעה נכנסת החמה לחלון שברקיע, ולפי"ז סבר ר"ת שאחרי שלשת מילין ורביע יש שקיעה שניה שאז החמה סיימה לעבור את עובי חלון הרקיע והיא מתחילה לצאת מהחלון. ואע"פ שאמרו בגמרא (שם) שחכמי אומות העולם נצחו את חכמי ישראל והוכיחו להם שאין החמה נכנסת כלל לחלון ברקיע, מכל מקום סבר ר"ת כי האמת כחכמי ישראל (גליון הש"ס שם לרע"א שכן מובא בשיטמ"ק כתובות יג: בשם ר"ת). וע"ע בתוס' ר"י (שבת לד:): מה שכתב ליישב עוד.

⁴ מלבד לגבי הקרבנות בבית המקדש, שאם לא זרק את דמם לפני השקיעה הנראית נפסל הקרבן ואין יכול לזרוק אחרי השקיעה (כמ"ש תוס' בזבחים נו. ומנחות כ: בשם ר"ת, וע"ע בספר הישר סי' רכא ובשאלת אריה סי' יז שמותר לזרוק הדם עד צאת הכוכבים). וראה לקמן בסוף המאמר כי יש אומרים שהוא הדין לגבי תפילת מנחה שאחרי השקיעה הנראית אי אפשר כלל להתפלל מנחה אפילו לפי שיטת ר"ת.

דקות עד 96 דקות) אחרי השקיעה הנראית, ולכן אמרו בגמרא פסחים (צד.) שיש שיעור הילוך ארבעה מילין בין שקיעת החמה לצאת הכוכבים.

ראשונים רבים סברו כשיטת ר"ת, חלקם כבר הובאו בספר מנחת כהן (מ"א פ"ג), וראה עוד בספר הזמנים בהלכה (פרק מב אות י) שקיבץ רבים מהראשונים הסוברים כשיטת ר"ת. בין אלו שסוברים כשיטת ר"ת ניתן למנות את: ספר העיטור בשם רבי שמעון ב"ר נתנאל תלמיד ר"ת, הרשב"א משאנץ, ספר התרומה, ספר המנהיג, ראבי"ה, הרוקח, סמ"ג, ערוגת הבשם, ספר ההשלמה, רבינו פרץ, הרא"ש, רבינו ירוחם, ארחות חיים, רמב"ן, רשב"א, רא"ה, ריטב"א, ר"ן, נימוקי יוסף, תוס' רי"ד.

יש שכתבו שדעת רוב הראשונים כשיטת ר"ת (בתי כהונה ח"ב סי' ד', אבן שלמה על הראב"ן סי' ב').

לפי שיטת ר"ת, צ"ע מה שאמרו בשבת (שם) כי בזמן התחלת ביה"ש 'פני מזרח מאדימין', שהרי אחרי שיעור שלשה מילין ורביע החוש מעיד שפני השמים אין מאדימין יותר, ויותר מזה שאז כבר הכסיף העליון והשוה לתחתון (תורה תמימה בראשית מד ג, ועוד אחרונים). מ"מ לכאורה לפי פשוטות שיטת ר"ת נמצא שבזמן צאת הכוכבים שלו יש כבר חושך מוחלט, ולדבריו מה שאמרו בשבת (שם) כי בזמן צאת הכוכבים 'הכסיף' כל צד מערב, היינו שהשחיר לגמרי⁵.

האחרונים הרבו לתמוה על שיטת ר"ת, כיצד יתכן לומר כי זמן צאת הכוכבים הוא לאחר שיעור הילוך ארבעה מילין בעת שכבר החשיך לגמרי, הרי אז כבר נראים כל הכוכבים ועכ"פ כבר נראים הרבה כוכבים קטנים מאוד ואילו בגמרא שבת מובא כי בזמן צאת הכוכבים נראים רק שלשה כוכבים ורק בינונים (כן הקשו הרב בעל התניא והגר"א הגינת ורדים והמהר"ל ועוד אחרונים, וכ"כ היראים בסי' רע"ד שכאשר עברה חמה עוביו של רקיע נראים כל הכוכבים)⁶.

המנחת כהן נקט בספרו (חלק מבוא השמש מאמר ב' פרק ה') שגם לפי שיטת ר"ת, מכל מקום אם נראו ג' כוכבים בינונים, ודאי שאז הוא לילה אפילו אם עדיין לא

⁵ ולפי זה כתבו כמה אחרונים (עיין בספר אורות חיים לר"ח דרוק - פרק ז) כי מי שרוצה להחמיר כפי פשוטות שיטת ר"ת, עליו להמתין במוצ"ש עד שישחיר ויחשיך לגמרי, ובחז"ל במדינות הרחוקות מקו המשוה זה יוצא לפעמים כמה שעות אחרי השקיעה, אמנם לא ידוע על מי שנוהג כך.

⁶ בספר אורות חיים (פ"ד אות ב) כתב דיכולים לתרץ דר"ת סובר דג' הכוכבים בינונים צריכים לראותם באופן מערב וזה לא הוא אלא בסוף ארבעה מילין מהשקיעה. והביא שם דכ"כ רבי יהודה החסיד (כמו שהביאו בשמו הראבי"ה שבת סי' קצט, והשלטי גבורים במרדכי שבת פ"ב אות ג, וכ"כ ריה"ח בשו"ת בעניני תשובה הנדפס בספר הזיכרון להגרש"ב ורנר, הוצאת מכון ירושלים) שצריך שיהיו ג' כוכבים עומדים סדורים זה תחת זה במערב. אכן בספר עלה יונה (מהגר"י מרצבך - עמ' סה והלאה) דחה תירוץ זה בכמה דחיות עיי"ש (ועי"ע לקמן במכתבים בתגובתי למכתב הרב שחר אות ג). עוד כתב באורות חיים (שם אות ה) לתרץ את שיטת ר"ת דמ"מ לפי השיטה דמיל הוא 18 דקות וארבעה מילין הם 72 דקות שייך לומר דבזמן זה עדיין לא החשיך לגמרי, דלפי דברי התוכנים סוף הנשף הגמור הוא מעט אח"כ, וא"כ אי"ש דברי ר"ת, דבאמת בזמן ארבעה מילין עדיין אין נראים הכוכבים הקטנים ביותר, וא"כ י"ל שהכוכבים הנראים ב-72 דקות הם הבינונים, וכל הכוכבים הנראים קודם הם גדולים הנראים ביום. אכן כבר הקשה עליו בספר הזמנים בהלכה (פרק נ אות ד' ובהערה 11 שם) כי המציאות היא שהכוכבים הבינונים הממוצעים בגודלם נראים הרבה לפני 72 דקות. ועי"ע לקמן במכתבים בתגובתי למכתב הרב שוורץ (אות ד ד"ה עוד האריך) מה שקשה עוד בזה.

עברו שיעור ארבעה מילין משקיעת החמה הנראית. לפי דברי המנ"כ יש לבדוק בכל תקופה ובכל ארץ באיזה שעה נראים ג' כוכבים בינונים, ואז יש לחשב לאחור שלשה רבעי מיל (בין 13.5 דקות עד 18 דקות) משעה זו, ובין אלו הזמנים הוא זמן "בין השמשות" [בניגוד לשיטת הגאונים שבכל מקרה מתחיל בין השמשות מיד בשקיעת החמה הנראית]. רבים מהפוסקים הנוקטים כשיטת ר"ת סברו כדברי המנ"כ (ראה לקמן), וגם רבים מהראשונים שסברו כר"ת הבינו מעצמם כשיטת המנ"כ⁷.

שיטת היראים

תלמיד ר"ת בספר יראים (סי' רעד) חידש מהלך שלישי, לשיטתו מתחיל בין השמשות שלשה רבעי מיל (בין 13.5 דקות עד 18 דקות) לפני שקיעת החמה הנראית, וזה הוא הזמן המכונה בגמרא בשבת בשם "שקיעת החמה" מכיון שאז החמה נוטה לשקוע. זמן בין השמשות נמשך לשיטתו עד שקיעת החמה הנראית ואז הוא לילה גמור אע"פ שעדיין לא נראו הכוכבים, כי מכל מקום הם התחילו לרדת.

כשיטתו סברו: הגהות מרדכי, אגודה.

ג. ההלכה והמנהג

פוסקי ספרד

המחבר בשלחן ערוך (או"ח סי' רסא) פסק כשיטת ר"ת, וכן פסק הרדב"ז (ח"ד סי' אלף שג). אולם רבים מפוסקי עדות המזרח פסקו כשיטת הגאונים, כמו המהר"ם אלאשקר (שו"ת סי' צו) והמהר"ל בן חביב (שו"ת סי' קמד ובפירושו לרמב"ם הלכות קדה"ח פ"ב ה"ט) שנקטו לגמרי כשיטת הגאונים. גם המהריק"ש בהגהותיו על השו"ע (ערך לחם סי' רסא) חולק על המחבר ועל רבו הרדב"ז ופוסק כהגאונים. ואחריהם נמשכו כמעט כל פוסקי הספרדים, כמו הפרי חדש (סי' תרעב סק"א), ועיין לקמן במאמר הרביעי (ערה 14), הגינת ורדים (במהדורה החדשה סוף כרך א), הגט מקושר (בביאורו לתוספי הרא"ם הל' כיפור), הבתי כהונה (ח"ב סי' ד), ועוד הרבה פוסקים. רוב הפוסקים הללו כותבים עוד שכן המנהג בכל הדורות כשיטת הגאונים אף להקל במוצאי שבת ושהמנהג מכריע ההלכה, וכתבו שחביב המנהג לפני הקב"ה אע"פ שמקילים במוצ"ש, כמו שאמרו בשבת (קל). על מקומו של רבי אליעזר. כמה אחרונים כתבו עוד (מהר"י נבון בספרו נחפה בכסף ח"א דף קנד: וכ"כ החיד"א במחזיק ברכה או"ח סי' רסא בקו"א, וכ"כ מהר"י ענתיבי בתשובתו שנדפסה בקובץ תורה אור ח"ב ע"י ישיבת רבנו יוסף חיים ת"א תשל"ה – בשם מהר"א צורג'ון,

⁷ ראה ברמב"ן (נדה טז). שבזמן ביה"ש יש אור היום כ"כ ששייך לבדוק בו עד של תשמיש, וא"צ לבדוק לאור הנר. עכ"ל. ופשוט שזה שייך רק אילו סבר כשיטת המנ"כ. וראה בריטב"א (ברכות ב:): דבצאה"כ יש עדיין אור מן הרקיע הרואה פני הארץ, עיי"ש. ועיי' בריטב"א (תענית יב:): שכתב שאיסור מלאכה [במוצ"ש] עד צאת הכוכבים הגדולים. עכ"ל. ומשמע דאירי בג' כוכבים בינונים הנראים בתחילה, וקרי להו 'גדולים' משום דבלשון בני אדם הם נקראים גדולים [כיון דלגבי רוב הכוכבים הם גדולים], דאילו לכוכבים הנראים אחר ארבעה מילין לא שייך לקרותם גדולים. וכן הר"ן נקט כר"ת, ומ"מ כתב (ריש פסחים) שבתחילת הלילה יש בו אור. וכן הרשב"א שפסק כר"ת (בריש ברכות, אך בשבת לד: נשאר בצ"ע) מ"מ כתב (שבת שם) ד'הכסיף היינו שהסתלק האדמיות, ומשמע דא"צ שיחשיך לגמרי.

וע"ע שם בתשובת מהרי"ט אליקים) שמנהג העולם היה כשיטת הגאונים אף בזמן הבית יוסף, ולא קבלו את הוראת הב"י בזה⁸.

יש שכתבו שאע"פ שהמחבר פסק כשיטת ר"ת, מ"מ יש לדייק מדבריו בכמה מקומות שדעתו כסברת המני"כ הנ"ל (כן נקט המשנ"ב בסי' רסא סקכ"ד ובביאור"ל שם ד"ה קודם הלילה ובסי' רצג ד"ה עד, וכ"כ בקצות השלחן ח"ג - מאמר זמן צאה"כ בארה"ק עמ' עא, שו"ת ויען יוסף ח"א סי' קג בהערה, אפריון חתנים - ערלוי - סי' טז). עוד כתבו כמה אחרונים (דברי משה למהר"ם בן אדרת - או"ח סי' קטז, שו"ת בית דוד או"ח סי' קכו, סידור הרב בעל התניא שם) כי המחבר חזר בו בשעה שחיבר את שלחן ערוך חלק יורה דעה ושם (סי' רסו ס"ט) פסק לגמרי כדעת הגאונים (אך עיין מג"א סי' שלא סק"ב, וע"ע בענין זה במאמר השני הערה 9, ולקמן במכתבים במכתב הרב אברהמי).

כאמור המנהג הכללי בכל הדורות אצל רובם ככולם של בני ספרד ועדות המזרח היה לגמרי כשיטת הגאונים. ואע"פ שבמשך הדורות היו כמה גדולים שסברו שיש לתקן שינהגו להחמיר כשיטת ר"ת (עיין בתשובת מהר"י פראג'י שנדפסה בשו"ת גינת ורדים במהדורה החדשה סוף כרך א), והיו אף שעשו חרם על מי שלא יחמיר כשיטת ר"ת (מהר"ח אבואלעפיה ומהר"ש לאניידו - כנדפס בסוף ספר חיים וחסד בתקנות אות ח'), מכל מקום שאר גדולי הדורות לא קיבלו את דבריהם ונשאר המנהג כשיטת הגאונים (עיין בספר הזמנים בהלכה פרק מה אות ח-י ואות טז-יז), אלא שיש שכתבו שהמסלול בזה ורוצה להחמיר על עצמו יעשה בצנעא ועליו תבוא ברכת טוב (גינת ורדים שם).

בדורנו נקט בעל יביע אומר (ח"ב סי' כא) כי ראוי לבני ספרד להחמיר בענינים דאורייתא כפשטות דעת המחבר ויש להמתין במוצאי שבת ויום הכיפורים כדי הילוך ארבעה מילין. אך מכל מקום כתב היביע אומר (ח"ז או"ח סי' מא, ח"י סי' לא) כי בודאי אף מי שמחמיר כשיטת ר"ת אסור לו להקל כלום כר"ת, ולכן הוא פוסק לענין מילה שאם נולד תינוק בליל שבת אחרי שעברו עשרים דקות מהשקיעה יש למולו בשבת, ואין להחמיר לדחות המילה ליום ראשון, דהוי חומרא הבאה לידי קולא שמבטל מצות עשה של מילה בזמנה, כיון שמעיקר הדין נקטינן כפי המנהג וכשיטת הגאונים. עוד ראוי להדגיש כי בעל היביע אומר עצמו היה נוסע ברכב במוצאי שבת קודם זמן ר"ת באופן שאדם אחר פותח לו הדלת וסוגר, והרשה שישראל ימשיכו במנהגם ויעשו מלאכות דאורייתא קודם זמן ר"ת, אף שהוא עצמו היה נהנה ממלאכתם (עדות בנו בספרו ילקוט יוסף - שבת ח"א עמ' תרטז).

יש מבני ספרד שקיבלו בזמנינו את הוראתו זו של בעל יביע אומר, אבל רובם לא מחמירים כלל כר"ת וכדברי הגר"ש משאש (תבואות שמש יור"ד סי' צב, שמש ומגן

⁸ אך מכל מקום כתב בספר גט מקושר (שם) כי יש קצת יחידי סגולה שנהגו להחמיר במוצ"ש כשיטת ר"ת משום שכן כתב בספר חמדת ימים [ולכן אע"פ שלא חששו לדעת המחבר, מ"מ החמירו כר"ת מחמת ספר חמדת ימים שבידוע בגלילות אלו החזיקו מאוד ממנו. או יתכן שהטעם שלא חששו להמחבר הוא מפני הטעמים המובאים לקמן בקטע הבא למעלה, משא"כ לגבי ספר חמדת הימים שברור שסבר כר"ת של ד' מילין].

ח"א או"ח סי' ה, ח"ב או"ח סי' עח, ח"ג או"ח סי' לה ויור"ד סי' כו, ח"ד או"ח סי' מח) ועוד מגדולי רבני עדות המזרח שסברו שאין צורך לשנות המנהג ממה שנהגו מאז ומקדם כשיטת הגאונים, שאין כלום אחר המנהג לא להקל ולא להחמיר.

פוסקי אשכנז

מנהגי אשכנז בענין זה השתנו כמה פעמים במשך הדורות, וניתן לחלק זאת לשלש תקופות.

התקופה הראשונה: כמובא לעיל דעת המהרי"ל – אבי מנהגי אשכנז – היתה כשיטת הגאונים, וכנראה כן היה המנהג בשנים הללו בארצות אשכנז (עין שו"ת מהרי"ל חדשות סי' לא, יוסף אומץ סי' תקסה וסי' תתקצג, וע"ע בספר ברית אברהם דיני המילה סי' ה מה שכתב בשם הגאון מו"ה דוד זינצהיים זצ"ל, וע"ע מש"כ הגרי"מ שלזינגר זצ"ל בספר זכרון - אש תמיד עמי תשצז. להרחבת הענין, ראה לקמן במאמר הרביעי). מנהג זה נמשך עד קרוב לזמן הב"ח, כמו שכתב הב"ח (סי' רסא) כי בזמנו כבר נשתנה המנהג והתחילו רבים להקל כשיטת ר"ת.⁹

התקופה השנייה: באותה תקופה (מעט לפני הב"ח) מכיון שנשתנה המנהג ברוב ארצות אשכנז, היו כמה פוסקים מגדולי אשכנז שפסקו כדעת ר"ת, כגון הלבוש (או"ח סי' רסא) והמגן אברהם (סי' שלא סק"ב) שפסקו כשיטת ר"ת וכהמנהג באותם שנים שלפעמים הקילו בער"ש כשיטת ר"ת (מג"א שם)¹⁰. לעומתם – המהרי"ל (גור אריה שבת לה.) והש"ך (יור"ד סי' רסו סק"א) נקטו כדעת הגאונים.

רוב פוסקי אשכנז בתקופה זו ואילך, נמשכו אחרי המנהג באותן שנים ברוב המקומות ונקטו כדעת הלבוש והמג"א, מלבד כמה פוסקים שנקטו כשיטת הגאונים, כגון ספר חידושי וכללות הרז"ה שנקט לגמרי כשיטת הגאונים [בהסכמת רבו הנודע ביהודה שכתב: אשר חידש והעלה על ספר לברר זמן בין השמשות וכו', שכל דבריו מיוסדים על אדני השכל מקשה ומפרק ומחדש כמה חידושי דינים]. וע"ע בספר מנורה הטהורה (מהרה"ק ר' עוזיאל מייזליש תלמיד המגיד ממעזריטש - סי' רסא סק"ב) שמאריך להוכיח כשיטת הגאונים. כמו"כ דעת הגר"נ אדלר זצ"ל היתה כשיטת הגאונים (כמו שכתב החת"ס בשמו, ונדפס בספר ליקוטי חבר בן חיים ח"ד דף ג, וכן בחת"ס עהש"ס סוף סדר מועד, ובשו"ת חת"ס ליקוטים סי' יח, וע"ע בליקוטי הערות על שו"ת חת"ס או"ח סי' פ ולקמן במאמר הרביעי הערה 16). וראה בספר הזמנים בהלכה (פרק מו אות יג) שכן היתה דעת גדולי העיר פרנקפורט כשיטת הגאונים וכן היה המנהג שם כל השנים.

⁹ בדברי הב"ח שם מבואר עוד כי בדורות שלפניו היו נוהגים כדעת היראים, אלא שיתכן לומר שעיקר מנהגם היה כשיטת הגאונים שהיא מחוורת יותר ורק החמירו ג"כ כשיטת היראים. עוד כותב הב"ח שהמנהג נשתנה מחמת שהיו אז הירידים בערב שבת וזה גרם שיתאחרו בכניסת שבת, אמנם מסתבר ג"כ לומר כי בני היריד סברו שיכולים בשעת הדחק לסמוך על פסק השלחן ערוך כר"ת, ובפרט שלפי האופק בארצות אשכנז היה נראה להם ששיטת ר"ת מתאימה יותר למציאות.

¹⁰ אך מ"מ לכתחילה סובר המג"א (סי' רסא סק"ט) שיש לכל אחד להחמיר לעצמו אפילו כסברת היראים.

כפי העולה מדברי הפוסקים רובם ככולם, אפילו אלו שנקטו כדעת ר"ת מכל מקום סברו כשיטת המנ"כ הנ"ל שמיד כשנראים כוכבים הוה לילה אפילו לפי שיטת ר"ת. וכך היה המנהג באותם שנים ברוב ארצות אשכנז (להרחבת הענין, ראה בקובץ עץ חיים - באבוב - ח"ו עמ' רמה ואילך, וח"ז עמ' קע ואילך, וכן לקמן במאמר הרביעי).

התקופה השלישית: תקופה זו התחילה מעט אחרי הכרעת הגר"א (בביאור הגר"א או"ח סי' רס"א ובירור"ד סי' רס"ב, בשנות אליהו ריש ברכות ובפ"ב דשבת, וכן בספר חידושי הלכות על שבת, וכ"כ בקיצור באדרת אליהו בראשית א' ה', וכן בהגהות הגר"א על הירושלמי הנדפס בסוף ירושלמי ברכות בהגהתו בדף ד' ע"א מבואר שדעתו כהגאונים, וראה עוד בביאור הגר"א למשלי ז' ט' שמבאר שבצ"ח עדיין מעורב היום עם הלילה ואינו חושך לגמרי ומשא"כ לפני זמן עלה"ש יש חושך לגמרי, וע"ע בשו"ת יד אליהו פסקים סי' ס"ד שכתב שהגר"א עצמו נהג למעשה כשיטתו) וכן הרב בעל התניא (בסידורו סדר הכנסת שבת, וכ"כ הרב בכ"ק במהדו"ק לסדר הכנסת שבת הנדפס בשו"ע הרב החדש מהדורת קה"ת סוף ח"ב, וכ"כ בקיצור בסידור בהלכות ציצית ובהלכות תפילין) שהכריעו לגמרי כשיטת הגאונים לקולא ולחומרא בין בדרבנן ובין בדאורייתא, ולשיטתם שיטת ר"ת אינה אפילו ספק ספיקא, מחמת רוב הקושיות שיש עליה מהחוש ומסוגיות הש"ס.

מאז ואילך נמשכו פוסקים רבים אחרי הגר"א והרב בעל התניא, כמו האבני נזר (או"ח סי' תצז אות ד, ובסוף סי' שלג בהגה"ה), המהרש"ג (ח"א סי' כא אות ג, שם סי' סו אות ב, ח"ב סי' צה), המשמרת שלום (קוידנוב - סי' טו"ב אות א וסי' כו אות ו), ועוד פוסקים רבים מאוד, עד המשנה ברורה (סימן רס"א סקכ"ג, ובביאור הלכה שם ד"ה מתחלת) שקבע בספרו שחלילה להקל בערב שבת כשיטת ר"ת¹¹. ואכן אט אט גם בארצות אשכנז התחילו כולם לחוש בער"ש לשיטת הגאונים, עד ששוב לא היה מצוי מי שיקל בער"ש כר"ת (כ"כ הח"ח בשעה"צ סי' רלג סק"ד, ובמחנה ישראל דינים פ"ה ס"ד, וכ"כ הגאון מקוויקלוב הי"ד בשו"ת ארץ צבי סי' פו וסי' קכא, וכ"כ עוד הרבה מחברים).

היו ג"כ כמה קהילות באירופה שבד בבד באותו זמן שהתחילו בער"ש להחמיר כשיטת הגאונים, התחילו ג"כ להמתין במוצ"ש 72 דקות אחרי השקיעה כדי לצאת [עכ"פ במעט] את שיטת ר"ת כפשוטה (כמובא בספר דברי יחזקאל מהרה"ק משינווא - במכתבו בסוף הספר - שכן הורה מהר"ש מבעלזא). ויש שכתבו שעכ"פ נכון לכתחילה לנהוג כן (ביאור הלכה סי' רסא ד"ה שהוא, אך מ"מ כתב מיד לעיין בדבריו בסי' רצג שהביא שם שיטת המנ"כ). אבל יודגש כי גם לפי המחמירים כפי פשטות שיטת ר"ת, מכל מקום אם כבר נראו כוכבים שאז הוא לילה לשיטת המנ"כ, אין להקל כלום כר"ת אפילו לא בדרבנן בעלמא (ראה הענין בהרחבה לקמן במאמר הרביעי).

¹¹ ואף לגבי איסורי דרבנן דעת המשנה ברורה (סי' רנז סק"ב, רסא סק"ב, סי' תקנ"ג סק"ג, תרל"ח סקכ"א) שיש להחמיר בזה כשיטת הגאונים. וע"ע לקמן במאמר הרביעי בירור מקיף בדעת המשנה ברורה.

המנהג בארץ ישראל

בארץ ישראל ובירושלים היה המנהג תמיד גם אצל יוצאי אשכנז כדעת הגאונים כמש"כ הגרצ"פ פראנק (בהסכמתו לקונטרס דובר מישרים, עיי"ש) כי זה כמה וכמה דורות שנהגו בארץ ישראל להלכה למעשה כשיטת הגאונים. וכתב הגר"ח נאה (קצות השולחן סי' צג בבדה"ש סק"ב, וע"ע בספרו שיעור מקוה עמ' קפד, ושם בקונטרס שיעורי ציון עמ' עו, וע"ע בסוף קצה"ש ח"ג במאמרו 'זמן צאה"כ בארה"ק' ד"ה ולדינא) שרק יחידי סגולה מחמירים במוצ"ש כר"ת. וכ"כ בשו"ת פרי יצחק (ח"ב קו"א לסי' ט) כי בירושלים עיה"ק המנהג פשוט ע"פ הגדולים לנהוג כשיטת הגאונים אף להקל במוצ"ש, ולא ימצא גם מהמחמירים רק אחד מאלף המחמיר במוצ"ש כדברי ר"ת. וכ"כ בדורנו אנו בשו"ת מנחת יצחק (ח"ו סי' מה, ח"ט סי' כ) כי בירושלים ת"ו רוב הציבור אין ממתינים על שיטת ר"ת רק יחידי סגולה, וגם לגבי זמן תפילת מנחה המנהג כשיטת הגאונים שנוהרים להתפלל לפני השקיעה, ואף המחמירים כשיטת ר"ת אינם מקילים כלום כשיטתו. וע"ע בספר הזמנים בהלכה (פרק מ"ה) שהביא מעוד ספרים שתמיד נהגו בא"י ובגלילותיה כשיטת הגאונים.

לגבי זמן תפילת ערבית, רבים נוהגים להתפלל 18-20 דקות אחרי השקיעה, שאז כבר בודאי עברו שלשה רבעי מילין אחרי השקיעה וכבר נראו כוכבים בינונים, ויש שמחמירים להמתין 30 דקות, כיון שנפסק להמתין לגבי קר"ש של ערבית עד שיראו כוכבים קטנים (שו"ע או"ח סי' רלה ס"א, וכמובא לעיל בהערה 2)¹². במוצאי שבת ויו"ט, נוהגים להמתין עד זמן מוצאי שבת (ראה לקמן) שאז נראים כוכבים קטנים ורצופים, שאע"פ שלגבי מעריב א"צ להמתין לכוכבים רצופים, מ"מ כבר נפסק (שו"ח או"ח סי' רצג ס"א) שמאחרין להתפלל ערבית במוצאי שבת כדי להוסיף מחול על הקודש, דהיינו עד שיראו כוכבים רצופים (שם ס"ב, וכנ"ל בהערה 2). אולם במוצאי תעניות ואפילו במוצאי יוה"כ נוהגים להתפלל ערבית מיד בזמן צאת הכוכבים הבינונים (שהוא לכל היותר 18-20 דקות אחרי השקיעה), כדי שלא להטריח את הציבור המתענים.

בערב שבת נוהגים להדליק הנרות בירושלים ובנותיה (כגון: פתח תקוה, ביתר, בית שמש) 40 דקות לפני השקיעה, ובשאר ערי ארה"ק – ע"פ רוב הזמן הוא 30 דקות, ויש שנוהגים 20-22 דקות, כל מקום כפי שנקבע ע"י הרבנים מייסדי העיר, והוא ע"פ דברי המשנה ברורה (סי' רסא ס"ק כג) שכתב: ומי שמחמיר על עצמו ופורש עצמו ממלאכה חצי שעה, או עכ"פ שליש שעה קודם שקיעה, אשרי לו. עכ"ל¹³.

¹² הגרי"מ טוקצנינסקי שהובא לעיל בהערה 2, כתב שלפי שיטתו (שהכוכבים הבינונים אינם נראים בזמן שלשה רבעי מיל) צ"ל שטעם הממתינים חצי שעה, הוא משום שחוששים שלפני חצי שעה עדיין לא נראו כוכבים בינונים (ראה בספר 'בין השמשות' שלו עמ' עא). אולם לדברי שאר האחרונים שכולם כתבו שבזמן שלשה רבעי מיל כבר נראים הכוכבים הבינונים וכפי שהובא לעיל, בודאי טעם המנהג להמתין חצי שעה הוא משום שרצו להמתין לכוכבים קטנים.

¹³ בטעם הדבר שנהגו בא"י להחמיר בערב שבת כשיטת היראים, ואילו במוצאי שבת לא חששו כלל לשיטת ר"ת, ראה מה שכתבתי בזה במכתבים לקמן בתגובתי למכתב הרב ר. ש. (סי' יא).

במוצאי שבת נוהגים להמתין עד שתדך החמה 8.5 מעלות מתחת לקו האופק (בערך 35 דקות אחרי השקיעה), שאז בודאי כבר נראים שלשה כוכבים קטנים הקרובים ורצופים זה לזה (ראה לעיל הערה 2). החזון איש סבר שיש להמתין בא"י במוצאי שבת 45-50 דקות (ראה דינים והנהגות פ"ח אות ה, אמרי יושר שבת סי' ל סק"ב, ארחות רבינו ח"א עמ' קו ועמ' קסג), והורה שאין צריך כלל להחמיר כשיטת ר"ת ואף מי שאבותיו נהגו להחמיר כר"ת מותר לו להקל ואינו צריך התרת נדרים (מעשה איש ח"ד עמוד קכא), ויש אומרים בשמו כי אין ראוי להחמיר כשיטת ר"ת שמא יבואו גם להקל כשיטתו (ירושלים במועדיה שבת ח"ב עמ' רא). כע"ז הוא מנהג בעלזא בא"י כפי שנקבע ע"י מהר"א מבעלזא, להמתין במוצ"ש 50 דקות אחרי השקיעה (ספר מנהגי בעלזא עמ' לג, דבר יהושע ח"ב סי' קח, תשובות והנהגות ח"ב סי' קסז)¹⁴. עם זאת בזמנינו ישנם בארץ ישראל קהילות שמחמירים במוצ"ש כשיטת ר"ת להמתין ארבעה מילין, ויש מהם שאף מקילים לגבי מנחה כשיטת ר"ת (כן מנהג צאנז - קלויזנבורג, וסאטמאר).

המנהג בארה"ב

בארה"ב היה המנהג בתחילה כשיטת הגאונים (שו"ת בית אב"י ח"ג סי' צט אות ד)¹⁵, גם הגה"צ אב"ד צעהלים זצ"ל קבע את זמן מוצאי שבת לפי זמן ראיית הכוכבים¹⁶, וכן נהגו הרבה מהרבנים כשהגיעו לארה"ב אחרי השואה, ביניהם הגה"צ מהר"י שטייף זצ"ל והרה"ק רמ"מ מסטראפקוב זצ"ל ועוד, שקבעו זמנם עפ"י זמן הנ"ל.

בשנת תשי"ד כינס האדמו"ר מהר"י מסאטמאר זצ"ל אסיפה מרבנים מוויליאמסבורג והסביבה, והחתימם על כרוז כי יש להחמיר בכניסת שבת (כשיטת היראים) ולהדליק הנרות רבע שעה קודם השקיעה¹⁷, ובמוצאה יש להחמיר (כשיטת

¹⁴ לגבי תפילת מנחה הנהיג מהר"א מבעלזא להקפיד שלא להתפלל אחרי השקיעה ובדיעבד אפשר להקל עד 10 דקות אחריה (ראה עוד לקמן במאמר החמישי שהארכתי בענין מנהג בעלזא ושם הבאתי כל המקורות).

¹⁵ ע"ע בשו"ת בית אבי (שם) שבערב שבת היו ג"כ מחמירים כשיטת היראים והדליקו הנרות שליש שעה קודם השקיעה. וכ"כ בשו"ת אגרות משה (או"ח ח"א סי' צו): זמן הדלקת הנרות קבעו בעשרים מינוטין קודם השקיעה בכאן וברוב המקומות. עוד כתב שם (או"ח ח"ד סי' סב): ובמקומותינו נהגו שליש שעה וכו', וכן ראוי להנהיג. עכ"ל. והגרי"א העניקין בספרו תשובות איברא (סי' טו, עמ' כ) כתב: ותוספת שבת מקובל [כאן במדינה זו] שיהא קודם זמן היראים בדין בין השמשות, שהוא שיעור וכו' תלתא רבעי מיל קודם שקעה"ח. עכ"ל. עוד כתב שם (סי' טז, עמ' כו) במכתבו לעורכי הלוחות: וצריך שבלוח הנדפס יצינו הזמן של שקיעה הנראית ולציין שיש להוסיף מחול על הקודש ט"ו או ח"י מינוטין. עכ"ל. ובספר עדות לישראל (עמ' 149) וכן בספר לב איברא (עמ' 155) כתב: בכדי שלא להכשל וגם בשביל תוספת שבת צריך להוסיף מנוטין אחדים לפרוש בהם ממלאכה גם קודם השקיעה, והמהדרים מוסיפים שמונה עשר מינוט קודם השקיעה לחוש לדעת היראים, ובבתי הכנסת מקדימין להדליק, וכן נוהגים רוב שומרי תורה גם במדינה זו. עכ"ל. וראה בלוח היובל של עזרת תורה של הרב העניקין משנת תרצ"ו עמ' 138 שמובא הזמן 18 דק'. וכן בזמננו יש קהילות בארה"ב שנוהגים להדליק הנרות בזמן זה או אפילו יותר מוקדם.

¹⁶ ראה בדרשות האדמו"ר מויזניץ מאנסי שליט"א (ו' אלול תשי"ג) כי הזמן של הגה"צ אב"ד צעהלים היה במוצ"ש 56-58 דקות אחרי השקיעה, ובערב שבת היה זמנו 25 דקות לפני השקיעה.

¹⁷ וראה בשו"ת בני ציון (ח"ב סי' טז אות סא-סב) מה שכתב נגד השינוי שפיחתו מן 18 דק' אל 15 דק'. [וע"ע בזמירות דברי יואל, מה שכתבו לתרץ שינוי זה].

ר"ת (כפשוטה) ולהמתין 72 דקות אחרי השקיעה. מאז נתקבל המנהג להחמיר כשיטת ר"ת אצל הרבה מקהילות החסידים בארה"ב, אבל יש הרבה קהילות שמנהגם גם בארה"ב כשיטת הגאונים, כגון: חב"ד, גור, ויזניץ, קרלין, ויוצאי בית רוזין (ראה בתחילת לוח השנה של באיאן כי האדמו"ר מבאיאן זצ"ל גם בהיותו בארה"ב לא החמיר כר"ת). בציבור הכללי בארה"ב ויוצאי ליטא מקובל כשיטת הגאונים, אך יש רבים שמחמירים כר"ת בדאורייתא ע"פ הוראת הגר"א קוטלר זצ"ל שבן תורה יחמיר, ובפרט בלייקווד שם היה הוא המרא דאתרא.

גם המחמירים כר"ת בקרב הציבור הכללי ויוצאי ליטא, מ"מ הם נוהגים כשיטת הגאונים לגבי מנחה והמה מקפידים להתפלל אותה לפני השקיעה, אבל בקהילות החסידים בארה"ב יש הרבה שנוהגים להקל ולהתפלל מנחה אחרי השקיעה עד צאה"כ לפי שיטת המנ"כ, ויש קהילות שמקילים להתפלל מנחה עד 58.5 דקות אחרי השקיעה או אפילו עד 72 דקות אחרי השקיעה¹⁸.

ד. סוף זמן תפילת מנחה

בגמרא (ברכות כו.) אמרו כי זמן תפילת מנחה לדעת חכמים הוא עד הערב. ונחלקו הפוסקים אם הכוונה עד השקיעה או עד צאת הכוכבים (ראה במבוא למאמר השישי שם הובאו כל השיטות).

המנהג בזמן הראשונים היה להתפלל מעריב מבעוד יום (כמובא בכל הראשונים בריש מסכת ברכות) ולא היה נוגע למעשה השאלה האם מותר להתפלל מנחה אחרי השקיעה. אמנם בזמן האחרונים היו רבים שעכ"פ לפעמים התפללו מנחה אחרי השקיעה (עיין מנ"כ סוף מאמר ב', ועוד אחרונים רבים).

למעשה מקובל כי לפי שיטת הגאונים, כיון שלשיטתם אחרי שקיה"ח הוה ספק לילה, בודאי שעיקר זמן מנחה הוא רק עד השקיעה. אולם מכל מקום יש פוסקים שהתירו בדיעבד אפילו לפי שיטת הגאונים להתפלל מנחה בביה"ש עד צאה"כ (עיין כף החיים סי' רלג סק"ה, שדי חמד פאת השדה כללים ערך בין השמשות, משנ"ב סי' רלג בשעה"צ סקכ"א, ובספר תפילה כהלכתה פרק ג' סעיף מ"ה בשם הגרי"ש אלישיב), יש שכתבו שעכ"פ אין למחות ביד המקילים בשעת הדחק (סידור הרב בעל התניא סדר הכנסת שבת), ויש שאסרו זאת אפילו בדיעבד (אמרי נועם ברכות כט: ד"ה לייטי - בשם הגר"א, דינים והנהגות לחזו"א פרק ח' אות ד').

¹⁸ וראה בשו"ת אגרות משה (ח"א סי' כד) שקרא תגר על מנהג זה, וז"ל: ומה שכותב ידידי רביה מהרבה שמתפללין מנחה הרבה זמן אחר שקיה"ח, ברור שהוא שלא כדין, שהרי מתפללין גם אחר צאה"כ אף לר"ת [ע"פ שיטת המנ"כ], כי גם לר"ת באופן דכאן [ארה"ב] הוא לכל היותר [אפי' בימות הקיץ] אינו מגיע לשעה, ורק להחמיר בעלמא מצד קדושת השבת שחמור מאוד טוב להחמיר במוצ"ש יותר מהדין [ולכן יש מחמירים במוצ"ש 72 דקות שוות], ומטעם זה אין מקפידין להמתין [במוצ"ש] כפי חשבון של שעה וחומש זמניות, אבל ודאי מהראוי להחמיר וכמו שנוהגין אנו בהשיבה אבל אינו מהדין, ואיך אפשר להקל להתפלל מנחה אז, וגם מביא קלקול גדול שמקילין מצד זה בהכנסת שבת, ולכן אין להביא ראיה מהם. עכ"ל. וכוונת האגרות משה היא שלמעשה כל הפוסקים נקטו כדעת המנ"כ שכאשר נראים כוכבים הוה לילה לפי כל השיטות, וכן נתקבל המנהג אצל כל כלל ישראל בכל הארצות וכפי שנתבאר, וא"כ לא שייך כלל להתפלל מנחה אחרי צאה"כ של המנ"כ. אמנם המקילים סברו שעכ"פ לפי פשוט שיטת ר"ת לא הוה לילה לפני שעברו שיעור די מילין, ולדעתם יכולים לסמוך על סברא זו.

אולם לפי שיטת ר"ת, יש אומרים כי לפי שיטתו מותר להתפלל מנחה אחרי השקיעה עד זמן ביה"ש לפי שיטת המנ"כ, ויש מתירים בדיעבד גם בביה"ש שלו (עיין משנ"ב סי' רלג ס"ק י"ד שהביא בשם הפמ"ג שגם בביה"ש אין להתפלל מנחה, אך כתב בהמשך שאם כבר נראו כוכבים – שהוא צאה"כ לפי שיטת המנ"כ – כבר בודאי עבר זמן מנחה), אבל רבים מהאחרונים כתבו שיש להקפיד שלא להתפלל מנחה אחרי השקיעה אף לפי הסוברים כשיטת ר"ת, ונאמרו בזה כמה טעמים.

א. – שלפי שיטת הלבוש וסיעתו ששעות היום מסתיימים בשקיעה, שוב אי אפשר כלל להתפלל מנחה אחרי השקיעה אף לשיטת ר"ת (משנ"ב סי' רלג סק"ד וסק"ק י"ד, וע"ע במנ"כ בסוף מאמר ב' שהאריך בזה). ומי שמחזיק לגבי סוף זמן תפילת שחרית את זמן הלבוש, אם הוא מתפלל מנחה אחרי השקיעה הוא עושה תרתי דסתרי.

ב. – שהרי דם התמיד נפסל בשקיעת החמה (כמ"ש תוס' בזבחים נו. ומנחות כ: בשם ר"ת שהיינו בשקיעה הנראית, וראה לעיל הערה 4), וא"כ ג"כ אי אפשר להתפלל מנחה אחרי השקיעה לפי דברי הרבינו יונה (ברכות ריש פ"ד) שתלוי זה בזה (עיין משנ"ב שם בשעה"צ סק"י). וכן כתבו כמה מגדולי החסידות (תולדות יעקב יוסף פרי' בהעלותך, הרה"ק הבני יששכר בספרו מגיד תעלומה ברכות ריש פ"ד על תר"י, הרה"ק בעל באר מים חיים בספרו ארץ החיים חדושי הלכות ואגדות ברכות כו:).

ג. – שהמתפלל מנחה אחרי השקיעה נכנס לחשש קללת חז"ל ח"ו (ברכות כט:). דבמערבא לייטי אמאן דמצלי עם דמדומי חמה (הרה"ק מהר"פ מקאריץ - אמרי פנחס שער סדר היום אות קנ, ומשנ"ב סי' רלג סוף ס"ק יד).

ד. – התולדות יעקב יוסף (פרשת בהעלותך) כתב שלפני השקיעה שהוא יום ממש ונקרא טהרת המחשבה, יכול לפנות ולטהר מחשבתו ממחשבות זרות שנקרא ערב, משא"כ אחרי השקיעה שאז נקרא ערב, אינו כשר לתפלת מנחה שאין להתפלל אותה אלא בזמן טהרת המחשבה.

וע"ע בשו"ת לבושי מרדכי (מהדו"ד סי' רל"א) שמתרעם מאוד על המאחרים להתפלל מנחה, דהא דם התמיד נפסל בשקיעה (כנ"ל מתוס' בזבחים נו. ומנחות כ:). וכתב שם שדבר זה מעכב הגאולה, שיש לחשוש שגם לענין זריקת דם התמיד יעשו כן, ויבוא ח"ו התמיד לידי פסול. וכתב עוד שראה גדול הדור צדיק גמור שהיה מתפלל ביחידות עם דמדומי חמה. וראה עוד בספר ברכת ראש (פתיחה לפרק תפלת השחר בסופו) שכתב וז"ל: העולה מכל זה, דלכל השיטות עיקר זמן תפלת מנחה שנתקן כנגד התמיד הוא עד תחילת שקיעת החמה, ומי שעובר על זה בשאט נפש עובר על דברי חכמים, התהלך לפנייהם והיה תמים.

מאמר ראשון

ליקוט הראשונים הסוברים כשיטת הגאונים – תקופת הגאונים

"מחלוקת הגאונים ורבינו תם" לענין שקיעת החמה וצאת הכוכבים – ידועה ומפורסמת בפי כל, קולמוסים רבים כבר נשתברו בפולמוס זה, אך אנו אין מטרותנו במאמר זה להכנס לפרטי סוגיא זו, אלא רק ללקט ולהביא את הגאונים והראשונים הסוברים כשיטת הגאונים – דבר שעדיין כמעט ולא נעשה עד היום, בכדי להורות כי מרובים מאוד הגאונים והראשונים המחזיקים בשיטה זו.

הנה ידועים דברי הרב בעל התניא בסידורו (סדר הכנסת שבת) דר"ת וסיעתו **יחידאי** **נינהו** נגד שיטת הגאונים ושאר הראשונים החולקים על ר"ת. והביאוהו בספר תהילה לדוד (סי' של"א סק"ה), ובשו"ת ארץ צבי (מהגאון מקוזיקלוב הי"ד, סי' פ"ו), ובשו"ת מנחת אלעזר (סי' כ"ג), ובספר משמרת שלום (קוידינוב, סי' כ"ו אות ה'), ומבואר שהם מסכימים לדבריו¹. וכ"כ כבר בשו"ת מהר"ם אלאשקר (סי' צ"ו)

¹ ואגב יש לציין שכל האחרונים הנ"ל נקטו שאף הסוגריים הם מדברי הרב, שהרי קטע זה כתב הרב בסוגריים והעתיקוהו כל האחרונים הנ"ל בשמו. וע"ע בספר נימוקי אורח חיים (סי' רס"א) שכתב דברים חריפים בענין זה נגד מי שרצה לפקפק שמא אין הסוגריים מהרב. וע"ע בשו"ת דברי פינחס (מהרב פינחס אברהם מיערס אב"ד האג, ח"א מהדורה תליתאה סי' ל"ד) שהאריך הרבה להוכיח שהכל מהרב. וע"ע בקובצי 'בית אהרן' ו'ישראל' הקודמים (קובץ סה עמ' קכא, קובץ סז עמ' קיד, קובץ סח עמ' קיב, קובץ סט עמ' קט) משא ומתן ארוך בין הרד"צ הילמן ז"ל והרב יהושע מונדשיין לבין הרב יחיאל בויס בענין זה.

ולגופו של ענין – מהי דעת הרב בסידורו, אין נפק"מ האם הסוגריים הם ממנו, שהרי בדברי הרב אף לפני הסוגריים מפורש להדיא דאפילו לענין דאורייתא אין צריך לחשוש לשיטת ר"ת. שהרי הרב כותב בסידור שם לענין מוצ"ש ולענין קר"ש של ערבית להמתין בימות הקיץ עד [שרואים ג' כוכבים קטנים – דבדאורייתא בעינן כוכבים קטנים ואין די בבינונים (שו"ע סי' רלה וסי' רצג), שהוא ברוסא הצפונית לכל היותר] כשעה לאחר השקיעה, ורק צריך להמתין עוד מעט לגבי מוצ"ש להוסיף מחול על הקודש. וכמובן שבחורף הוא יותר מוקדם [וכ"ש שבא"י הוא יותר מוקדם], כמבואר שם למעין בדבריו. וזהו כשיטת הגאונים, דאילו לשיטת ר"ת הלא צריך להמתין לכה"פ 72 דקות ואז להוסיף מעט מחול על הקודש [ולשיטת הרב כאן דמיל הוא כ"ד דקות א"כ לשיטת ר"ת צריך להמתין לכל הפחות 96 דקות. ובימות הקיץ צריך להמתין יותר, וכ"ש שבחו"ל במדינות הנוטות הרבה לצפון העולם צריך להמתין יותר, וכמו שהרב בעצמו פסק (סידור, ספירת העומר) לענין עלות השחר שבימות הקיץ במדינות הנוטות הרבה לצפון הוא כבר בחצות הלילה], וחזין להדיא דס"ל להרב דאף לענין דאורייתא יכולים להקל כשיטת הגאונים, וא"צ להמתין במוצ"ש רק עד שיראו ג' כוכבים קטנים. ומוכח דסובר הרב דההלכה לגמרי כהגאונים, וליכא שום חיוב לחוש לדעת ר"ת.

ועוד סובר הרב שם דאם אחד עושה מלאכה בתחילת ליל שבת לאחר חצי שעה מהשקיעה [ברוסיא, לשיטת הגאונים זמן זה הוא זמן צאת ג' כוכבים בינונים ברוסיא] ואז הוא ודאי לילה לשיטת הגאונים, אע"פ שר"ת עדיין יום הוא ומותר אז לעשות מלאכות, מ"מ אינו יכול לומר אני סובר כהפוסקים שפסקו כר"ת [או כמנהג אבותיו וכמנהג המקומות שהיו נוהגים להקל כר"ת], כיון דהעיקר להלכה כהגאונים, ולכן חובה של תורה למחות בידו ביד חזקה בעושים ונידויים אם לא ישמע. עכ"ד. וחזין שוב דס"ל להרב דאין כלל צד ספק שמא ההלכה כר"ת.

עוד כותב שם הרב שאם עושים מלאכה תיכף אחר השקיעה עד סמוך לחצי שעה, שזמן זה הוא בין השמשות [ברוסיא] והוא רק ספק איסור, יש אומרים שאם יודע שלא ישמעו לו לא יוכיחם דבספק איסור אמרינן

וז"ל: נקטינן השתא מדברי הגאונים ז"ל ומכל הני רבואתא קמאי וקמאי דקמאי ורוביהו דבתראי דבין השמשות מתחיל משתכנס כל עגולת השמש באופק ולא תראה על פני תבל עד צאת ג' כוכבים בינונים, ושיעורו ג' רבעי מיל. עכ"ל. וכ"כ בספר

מוטב שיהיו שוגגים ואל יהיו מזידים. וי"א שספק איסור של תורה דינו כוודאי של תורה ולדבריהם צריך למחות בכל תוקף גם בבין השמשות, וכן עיקר, עכ"ל. ומבואר בדבריו דדווקא בין השמשות דהגאונים מיקרי ספק איסור, אבל לאחר שעברה חצי שעה מהשקיעה שאז לשיטת הגאונים הוי כבר ודאי לילה, הרי זה מיקרי איסור ודאי של תורה. ומבואר דסובר הרב דאין מתחשבין בשיטת ר"ת אפילו לא לענין לעשותו כספק, אלא נקטינן לגמרי כהגאונים.

ויש לציין עוד לדברי הרב במהדו"ק לסדר הכנסת שבת הנדפס בשו"ע הרב החדש מהדורת קה"ת בסופו, וג"כ שם נקט לגמרי כהגאונים ולא הזכיר כלל שר"ת חולק, וא"כ אין ספק כלל שדעת הרב בסידורו לגמרי כשיטת הגאונים.

ומה שכתב הרב בסוף דבריו שלענין מנחה אין למחות ביד המקילין וכו' וכמו שמצינו שהתירו חכמים איסור שבות מדברי סופרים בבין השמשות בשעת הדחק ולצורך מצוה עוברת, עכ"ל. היינו בין השמשות של הרב שהוא בין השמשות של הגאונים כמו שביאר הרב באריכות בדבריו דלעיל וע"ז קאי גם בדבריו כאן, והיינו בארץ ישראל עד י"ח או כ' דקות מהשקיעה וברוסיא הוא עד חצי שעה עיי"ש, אבל במתפללים מנחה לאחר זמן זה שאז הוא ודאי לילה (כמש"כ הרב שם לעיל) מדויק מדברי הרב דצריך למחות בהם, וא"א כלל להקל כשיטת ר"ת כמו שכותב הרב שם. וע"ע בספר קצות השולחן (סי' כ"ו בבד"ה"ש סק"ה) ובספר קנה וקינמון (סי' א' אות י"א) שג"כ כתבו כן בדעת הרב. ובקנה וקינמון הוסיף שהלא מבואר בסידור הרב שאחר ביה"ש של הגאונים יכול להדליק הנר במוצ"ש, ואין לחוש לשיטת ר"ת אפילו להחמיר, וא"כ איך נוכל לסמוך על שיטת ר"ת להקל אפי' בדרבנן. וע"ע בדברי הרב בסידור (בסוף הלכות ציצית) וז"ל: אין לברך על הציצית בשחר עד שיכיר וכו' ולא בערב אחר תחילת השקיעה שאז הוא תחילת זמן בין השמשות, עכ"ל. וחזינן להדיא שוב דדעת הרב אף במילתא דרבנן שא"א כלל להקל כדעת הר"ת. וכן כתב הרב שם להדיא בהלכות תפילין שאין להניחם אחר תחילת השקיעה [ומ"מ צ"ב אמאי לא התיר הרב לגבי ציצית ותפילין להניחם בביה"ש. ומסתבר שכיון שבסידור דרכו להכריע בהרבה דברים ע"פ קבלה, לכן נקט לעיקר כמנהג האריז"ל שפשט הטלית והתפילין מיד בשקיעה (הגר"ח נאה בפסקי הסידור עמ' יא אות מב, עיי"ש)].

וכן דעת נכדו הצמח צדק להדיא בחידושי על הרמב"ם (הלכות תפילה פ"א ה"ז) דאין הלכה כר"ת משום דכבר השיגו עליו גדולי האחרונים. וכן כותב הצ"צ בפסקי דינים (חידושים על רבינו ירוחם) שמה שהיראים כתב שביה"ש הוא כשהחמה נראית עדיין, זה אינו נראה להפוסקים, אבל בעיקר דבריו [-שחלק על ר"ת] הדין עמו דמהנך ד' מילין ג' רביעי מיל לרבה הוי ביה"ש ושלשה מילין ורביעי הוי לילה גמור. עכ"ל. ויש שהעירו מדברי הצ"צ בשו"ת (יו"ד סי' ר"ד) שנראה שהוא סובר כשיטת ר"ת. דנשאל שם לגבי תינוק שנולד ביום לעת ערב ולא נודע אם היה קודם שקעה"ח או אחר שקעה"ח, ועדיין לא נראו שום כוכבים כי נולד בסוף שעה שש והתחלת הלילה הוא בערך עשרים מינוט אחר שעה שבע. והשיב דכיון שלא נראו שום כוכבים בשעה שנולד יש להחשיבו נולד ביום וכמו שכתב הב"י (יו"ד סוף סי' רס"ב) בשם כמה ראשונים דאם עדיין לא נראו שום כוכבים מיקרי נולד ביום, וכדאיתא בשבת (ל"ה:) כוכב אחד יום שנים ביה"ש וכו'. עכ"ל. והנה הם הבינו מהתשובה דסובר הצ"צ כר"ת דאחר השקיעה הוי יום. אבל באמת אינם צודקים כלל, דאם היה סובר כר"ת איך כתב דהתחלת הלילה הוא בערך עשרים מינוט אחר שעה שבע, הלא זהו רק כחצי שעה אחר השקיעה, ולר"ת בזמן זה הוי עדיין יום גמור. וע"כ דהיינו כשיטת הגאונים [וברוסיא נמשך ביה"ש בחורף ובימים השונים כחצי שעה לשיטת הגאונים כמש"כ הרב בסידור שם]. ועוד, דאם היה סובר הצ"צ כר"ת היה לו להשיב בפשטות דלר"ת אפילו אם נודע שנולד התינוק אחר השקיעה מ"מ חשיב יום. וביותר, דהלא לר"ת אפי' אם כבר נראו כוכבים חשיב נולד ביום, דלשיטת ר"ת עכ"ל דהם כוכבים גדולים הנראים ביום, ובצ"צ מבואר להדיא דאם היו נראים שני כוכבים חשיב נולד בביה"ש. וא"כ נמצא דבוודאי דעת הצ"צ כשיטת הגאונים, וסבר הצ"צ דמה שכתבו הראשונים דאם עדיין לא נראו שום כוכבים מיקרי נולד ביום, אין זה סותר לשיטת הגאונים [ובאמת כבר מבואר כן להדיא בסידור הרב שם, שהעתיק את תשובת ר"י המובא בב"י הנ"ל, ועכ"ז כתב להדיא אח"כ דר"י סובר כשיטת הגאונים. וע"כ דסובר הרב דמה דכתב הר"י שיש לסמוך על הכוכבים, אינו סתירה לשיטת הגאונים]. וראה מה שביארו בזה באגרות קודש (להאדמו"ר מלובאוויטש זצ"ל, ח"א עמ' י', ונדפס גם בריש ספר אורות חיים) ובשו"ת בני ציון (ח"ב סי' טז אות לט), ויש להאריך בזה עוד ואכ"מ.

וראה עוד לקמן במכתב הרב בטאט, מה שהביא בנוגע לדברי הרב בסידורו.

ישועות חכמה (לבעל מסגרת השלחן, סי' ע"ה) בשם האבני נזר שכן הוא דעת רוב הראשונים. וכ"כ בספר סדר זמנים (לר"א חבר, אות ט') ובספר בין השמשות (טוקצינסקי, פ"ג אות ו') ובקונטרס התשובות (לבעל טהרת ישראל, סי' י) שרוב הראשונים סוברים כשיטת הגאונים.²

אכן בבתי כהונה (ח"ב סי' ד') כתב וז"ל: כי לפי הספרים הנמצאים נראה שרוב הראשונים תפסו עיקר כסברת ר"ת. עכ"ל³. והנה אין אני בא ואין אני יכול להכריע מי מהאחרונים צודק. אך כיון שראיתי לכמה מחברים בשנים האחרונות שרצו לחזק את שיטת ר"ת ואספו הרבה ראשונים שסוברים כר"ת, ולא אספו את הראשונים הסוברים כהגאונים [ולפעמים כתבו על ראשונים הסוברים כהגאונים שהם סוברים כר"ת], ומשום כך הסיקו כאילו שזה דבר ברור שרוב הראשונים סוברים כר"ת, ולדבריהם נמצא דהאחרונים הנ"ל שכתבו דרוב הראשונים חולקים על ר"ת הם ח"ו כטועים בדבר משנה. עקב זאת אמרתי דמן הנכון ללקט את כל דברי הראשונים הסוברים כהגאונים כדי שכל תופסי תורה יוכלו לראות שבהחלט מסתבר שצדקו דברי האחרונים הנ"ל שכתבו דר"ת וסיעתו אף כי אינם מועטים מ"מ הם בגדר יחידאי נגד דעת הגאונים ושאר הראשונים [ואף שידעתי שאין זו הדרך לספור את הראשונים ולפייז לומר מה סוברים רוב הראשונים, אכן מ"מ עדיין יש תועלת גדולה בליקוט זה, שעייז נדע ונבין מש"כ הרב בעל התניא בסידורו (שם) שא"א כלל לסמוך להקל על דעת ר"ת וסיעתו משום דיחידאי נינהו נגד החולקים]. ובאמת בסידור הרב כבר הזכיר הרבה ראשונים שסוברים כשיטת הגאונים, וגם בביאור הלכה (סי' רס"א ד"ה מתחלת) הביא עוד ראשונים הסוברים כהגאונים, ועוד ראשונים מובאים בספרי הליקוטים, אלא דמ"מ מקום הניחו לסדר לערוך ולהוסיף את כל דברי הראשונים הסוברים כהגאונים. ואע"פ שבוודאי לא אוכל לבדי למצוא את כל הראשונים ההולכים בשיטת הגאונים, מ"מ עמדו לנגד עיני דברי חז"ל דלא עליך המלאכה לגמור, ובעזהשי"ת גם במה שאביא ניתן לראות

² וראה עוד בספר קנה וקינמון (להגאון רבי חנוך העניך פאק הי"ד, סי' א' אות ט"ז) וז"ל: ומעתה נבוא נמי מכח הכרעה שהכריעו רבותינו הנ"ל דהלכה בזה כשיטת הגאונים. הנה בודאי דבכוחם הגדול להכריע כן, ואנו מחוייבים לקבל הכרעתם כמו שאבאר. דהנה בסידור הרב כתב דדעת הר"ת וסיעתו יחידאי נינהו נגד הגאונים ועוד הרבה פוסקים שהביא שם, וגם דברי הגאונים דברי קבלה, עיי"ש. ואף שרב אחד גדול עלה למנין וחשב ע' פוסקים העומדים בשיטת הר"ת, הנה באמת אין מנינו ברור, אלא אף לו יהיה ע' מי יודע כמה הם הגאונים ז"ל, וחוז' מכמה וכמה פוסקים ראשונים וירושלמי ומדרשים וספרי וזה"ק שהביא החידושי הר"ה כשיטת הגאונים, א"כ ודאי דשיטה זו היא רוב, ע"כ בודאי דבכח רבותינו הנ"ל להכריע לפסוק כהרוב וכו'. ובפרט שהמכריעים הנ"ל הכריעו כן מכח ראיות והוכחות ברורות דהלכה כשיטה זו, ושאי"א לפסוק כשיטת הר"ת, ובקושיות והוכחות ברורות יכול אפילו קטן לסתור דברי הגדול, וכ"ז שאין מיישבים קושיותיו והוכחותיו הלכה כדבריו, דכך היא דרכה של תורה וכו', וכ"ש בנידון דידן שרבותינו המכריעים הנ"ל אין חולקים על הראשונים אלא מכריעים בזה כרוב ראשונים, איך נוכל לסור מהכרעתם כ"ז שלא נסתור הוכחתם וראיתם, ובפרט להקל נגדם. ומעתה מה יועיל לנו יתר אחרונים שנמשכו סתם אחר שיטת ר"ת ושו"ע סי' רס"א, אפילו יהיו אלף כיון שלא כתבו שום דבר לסתור הקושיות והוכחות המכריעים הנ"ל בודאי דהלכה כהמכריע ואין בכוחנו בשום אופן לסור מדבריהם. עכ"ל.

³ אך סיים וז"ל: מכל מקום הואיל ובמספר הדורות מדור דור סוגיין דעלמא דלא כוותיה, אית לן למימר שמאז ומקדם גמרו רוב הראשונים דלא כר"ת, אלא שלא זכינו לדבריהם בכתובים, וכענין שכתב הרב מהר"ק בתשובה שורש נ"ד ענף ב'. עכ"ל. אמנם תלמידו החיד"א במחזיק ברכה (סי' רס"א בקו"א) חלק עליו בפרט זה.

דדברי האחרונים הנ"ל נכונים ומסתברים במה שכתבו דרוב הראשונים סוברים כשיטת הגאונים.

והנה קרוב לודאי [שצדקו דברי המהר"ם אלאשקר (שם) שכתב] שכל מי מהראשונים שכותב בפשטות שבין השמשות מתחיל בשקיעת החמה, כנראה הוא סובר כשיטת הגאונים, שאילו סבר כר"ת שיש שקיעה מחודשת, היה לו לכתוב זאת ולא לסמוך שהלומד יבין זאת מעצמו. עם זאת במאמרים שלפנינו לא הסתפקתי בכך, אלא טרחתי יגעתי ומצאתי קרוב לארבעים גאונים וראשונים שנקטו בודאות גמורה כשיטת הגאונים, או שעכ"פ יש בדבריהם משמעות ברורה שדעתם כשיטת הגאונים, וכדלהלן:

בעל הלכות גדולות; כתב בהלכות תשעה באב וז"ל: וערב תשעה באב מיבעי ליה לאפסוקי [-סעודתו] **מדאיכא שמשא**. עכ"ל. וחזינן דרק כשהשמש נמצאת מותר לאכול, אבל מיד כשהשמש שוקעת ואינה נמצאת מתחיל ביה"ש, והיינו כשיטת הגאונים, דאילו לר"ת אף כשאין השמש נמצאת הוי יום כל זמן שהיא עדיין בתוך חלונה⁴.

והגר"ש אויערבאך שליט"א כתב (בקובץ שערי ציון עמ' 16) ראה נוספת שהבה"ג סובר כהגאונים, וז"ל: ובעל הלכות גדולות שכל דבריו דברי קבלה, הביא בהלכות חנוכה את המימרא דכוכב אחד יום וכו' וג' לילה, וביאר הר"ן (שבת דף ט. מדפי הר"ף, וכ"כ ג"כ הרשב"א שם כ"א:) כוונתו שזמן הדלקת נר חנוכה זה משתשקע החמה, ולכן כתב [-הבה"ג] הדין להדליק [-נרות חנוכה בער"ש] בעת השקיעה ממש לפני שיש ב' כוכבים, [-וכרב יוסף דס"ל דאחר שקיעת החמה הוי יום עד שיכסיף התחתון, דהיינו חצי שתות מיל (1.5 - 2 דק').] ובתוך זמן מועט זה צריכים להדליק

⁴ והנה בהלכות יו"כ כתב הבה"ג וז"ל: ומיבעי ליה לאפסוקי ערב יום הכיפורים מדאנהר דתניא וכו' מתחיל מתשעה ומתענה מבעוד יום, מכאן שמוסיפין מבעוד יום. ונלע"ד לפרש למה בהלכות ת"ב כתב הבה"ג 'מדאיכא שמשא' ואילו בהלכות יו"כ כתב 'מדאנהר'. דהנה רואים במציאות דבדקות האחרונות קודם השקיעה אף שעדיין כל גוף השמש הוא מעל האופק מ"מ כבר אין אורו זורח בארץ ואין ניכר הבדל בין מקום הצל למקום הרואה את השמש [וראה בתמיד (ל"ב).] שקרוב לאופק יש כיסוי ולכן יכולים להסתכל בחמה כשהיא קרובה לאופק], וא"כ נראה דבהלכות יו"כ דבא הבה"ג ליתן תוספת לפרוש מעט קודם השקיעה ס"ל דאין די לפרוש בזמן 'דאיכא שמשא', אלא צריך לפרוש מעט זמן קודם כשהשמש עדיין זורחת דהיינו 'מדאנהר' כדי שיוסיף מחול על הקודש. [ולפי דברים אלו יהיה לנו תירוץ נוסף על קושית הרמב"ן (תורת האדם, ענין אבילות ישנה) שהקשה מהא דב"ה מתירין עם השמש, דחזינן דיכולים לעשות מלאכה עד השקיעה ממש, ולשיטת הגאונים קשה דהא ע"כ צריך לפרוש מעט קודם משום תוספת. וכן הקשה מהא דאמרו דמי שאינו בקי צריך להדליק הנרות בער"ש בזמן שהשמש עדיין זורחת בראשי הדקלים, ומבואר דמי שהוא בקי יכול להדליק הנרות אחרי שנעלמה השמש מראשי הדקלים, ולשיטת הגאונים קשה דהא מיד כשאין השמש זורחת בראשי הדקלים היא שוקעת, וכיצד יתכן שיכולים אז להדליק הנרות. והנה בספר נברשת (לרח"ד שפיטצר, ח"ב דף ח) וכן בספר אור היום (סי' כ"א) תירצו דמה שאמרו ב"ה עם השמש הכוונה כשהחמה עדיין נראית בשלמותה, ומאז שהחמה מתחלת לשקוע עד ששוקעת כולה הוא 2 דק' ו-40 שניות ואז הוא זמן התוספת. ויש להעיר דקשה על תירוצם קצת דכיון דקיי"ל דכל זמן שנשאר מהשמש אפילו כל שהוא מעל האופק הוי עדיין יום א"כ מהיכי תיתי לומר דעם השמש הכוונה כשכולה מעל האופק. ולדברינו הנ"ל א"ש די"ל דב"ה שאמרו עם השמש נתכוונו בעוד שהחמה זורחת וכמו שכתב רש"י שם, שזה כמה דקות קודם השקיעה, ואח"כ נשאר זמן ברווח להוסיף מחול על הקודש. וכן מה דאמרו דמי שאינו בקי צריך להדליק הנרות בער"ש בזמן שהשמש עדיין זורחת בראשי הדקלים, ומבואר דמי שהוא בקי יכול להדליק הנרות אחרי שנעלמה השמש מראשי הדקלים, ג"כ א"ש, דהא כמה דקות קודם השקיעה כבר אין השמש זורחת אפילו בראשי הדקלים, ומי שהוא בקי מותר לו להדליק אז הנרות ועוד יכול להספיק להוסיף מעט מחול על הקודש קודם השקיעה.]

את נרות החנוכה בער"ש. והנה ודאי כוונתו ברורה על שקיעת גוף השמש הנראית לעינינו, שאם על השקיעה כפיר"ת, מי כהחכם יודע לראות שקיעה זאת⁵ ולצמצם בזמן של כוכב אחד, עכ"ל.

וראה עוד בספר מאורות נחום (פ"ז עמוד קס"ב) שדייק מדברי הבה"ג בהלכות חנוכה שאינו מחלק בין לשון 'שקיעה' ללשון 'משתשקע', ומוכח דסובר ששני הלשונות כוונה אחת להם דהיינו שיש שקיעה אחת, ודלא כר"ת הסובר שלשון 'שקיעה' קאי על שקיעה הנראית ולשון 'משתשקע' קאי על שקיעה שניה [או על צאה"כ]⁶.

רב סעדיה גאון [והאבן עזרא]; הנה כתב האבן עזרא (שמות י"ב ו') על הפסוק 'ושחטו אתו כל קהל עדת ישראל בין הערבים', וז"ל: מלה קשה. ורבינו שלמה אמר כי רגע נטות השמש מחצי היום לצד מערב. ולא נתן טעם למה ערבים שנים. והנה כתוב ובהעלות אהרן את הנרות בין הערבים, ואין ספק כי בשקוע השמש ידליק את הנרות. וכאשר חפשו זאת המלה מצאנו כי יקרא רגע בין הערבים ערב. כי כן כתוב בין הערבים תאכלו בשר, ושם כתוב בתת ה' לכם בערב בשר לאכול. ובהדלקת הנרות כתוב יערוך אותו אהרן ובניו מערב עד בקר. וכתוב עולות לה' לבקר ולערב וכתוב ואת הכבש השני תעשה בין הערבים. והנה על הפסח שכתוב בו בין הערבים, מצאנו שם תזבח את הפסח בערב כבא השמש מועד צאתך ממצרים פי' כבא השמש לצד מערב, ואין זה משמע ביאה כי [ביאה] הוא הפך יציאת השמש, מדכתיב השמש יצא על הארץ שהחל להראות על הארץ, וככה ובא השמש וטהר שלא יראה על הארץ. והנה כתוב על מקרה לילה והיה לפנות ערב ירחץ במים. ואם אין הדבר כן יבאר לנו מה הפרש יש בין כבא השמש של פסח ובין כבוא השמש של מקרה לילה. וככה ובא השמש וטהר וכו'. והנה יש לנו שני ערבים האחד עריבת השמש והוא עת ביאתו תחת הארץ. והשני ביאת אורו הנראה בעבים. והנה יש ביניהם קרוב משעה ושליש שעה. אז יבא בעל קרי אל המחנה וידליק אהרן את הנרות. **אמר הגאון רב סעדיה ז"ל** מדת מזבח העולה חמש אמות אורך וחמש אמות רוחב. ובמדת הזאת לא יעמדו כי אם כהנים מועטים שהם זורקים דמי הפסחים קודם שיקרשו. והנה

⁵ דברי הגר"ש אויערבאך הם ברורים לכל רואה, שהשקיעה השניה של ר"ת אינה ניכרת ונראית לעין. וכ"כ המנחת כהן (מאמר א' פ"ד) ועוד אחרונים. וכן מבואר ברשב"א (ברכות ב:) על קושית הגמרא שהקשו שאם נאמר שר' חנינא שאמר שזמן קר"ש של ערבית מתחיל משעה שהעני נכנס לאכול פיתו זמנו הוא לפני צאה"כ, א"כ ר' חנינא היינו רבי אליעזר שאמר שזמן קר"ש הוא משעה שקידש היום. והקשה הרשב"א לפי רש"י שפירש שכוונת רבי אליעזר לתחילת ביה"ש, א"כ היה אפשר לתרץ שר' חנינא קאי על שקיעה ראשונה ואינו כרבי אליעזר שר"א קאי על תחילת ביה"ש שהוא בשקיעה שניה [ע"פ שיטת ר"ת שהרשב"א שם אזיל בשיטתו]. ותירץ הרשב"א דאם איתא שר' חנינא נתכוון לשקיעה ראשונה לא היה נוקט 'משעה שהעני נכנס לאכול פיתו' אלא היה אומר משעת שקיעת החמה, דשקיעת החמה ידוע טפי וסימנא דמינכר ומספרסם לכל טפי משיעורא דעני. עכ"ד. ומבואר דאם נאמר שר' חנינא נתכוון לשקיעה שניה לא קשה כלל למה לא נקט את השקיעה השניה לסימן, משום ששקיעה שניה אינה ניכרת. וכ"כ הרשב"א בשבת (ל"ד:): וז"ל: שאין הכל בקיאים בתחילת השקיעה האחרונה וכו', קא יהיב השתא שיעורא דכולי עלמא בקיאים בו, דמכי הוי שמשא בראש הכרמל וכו'. עכ"ל.

⁶ ובאמת אינו ראייה גמורה שהרי אף לר"ת עכצ"ל שלפעמים כתוב בגמרא 'שקיעת החמה' והכוונה לסוף השקיעה, וכמבואר בתוספות מנחות (כ': ד"ה נפסל). אך מ"מ כאן שהבה"ג נוקט את שני הלשונות יחד בקטע אחד נראה שהוא סבר שאין שום חילוק בין הלשונות.

בימי יאשיהו שהיו ישראל מועטים לא יכלו הכהנים לזרוק דמי הפסחים והשלמים ששחטו לזרקם לשעה ושליש שעה, ואף כי בהיות כל השבטים בארצם. והנה היתה קבלה שיחלו לשחוט מהרגע שיתברר לאדם כי השמש נטה לצד מערב⁷. והזכיר הכתוב בין הערבים שרוב הפסחים אז היו נשחטים שם. והוא סוף הזמן שלא יעבור עד עריבת אור השמש. עכ"ל האבן עזרא.

והנה בשיטת האבן עזרא ברור שדעתו שאחר השקיעה כבר אינו יום, וכמו שהוא כותב (שמות י"ח י"ג) על הפסוק מן הבקר עד הערב, וז"ל: דע כי בקר האמת הוא כזרוח השמש. גם יקרא בקר כעלות עמוד השחר שיחל להראות אור בעבים כמו שכבר זכרתי וזה הבקר הוא על דרך מקרה. והערב האמיתי הוא בשקוע השמש. גם יקרא ערב על דרך מקרה עד עריבת האור. וכן אמר דוד תזרח השמש יאספון, ואחריו כתוב יצא אדם לפעלו ולעבודתו עדי ערב. על כן מערב עד ערב תשבתו שבתכם ראוי להיות מערב האמת עד ערב האמת, רק חכמינו ז"ל הוסיפו מחול על הקדש ואמרו כי יציאת יום השבת תהיה עד צאת הכוכבים. והנה ראוי להכניס השבת מן התורה מהשקע השמש. וכל חכמי התולדות וכל חכמי המזלות מודים כי גבול היום מרגע היות עגולת השמש כנגד שטח הארץ בכל מקום. וזהו מעת צאתו עד בואו. עכ"ל. וראה עוד בבראשית (א' י"ח) שכתב האבן עזרא וז"ל: יום התורה משעת צאת השמש עד בואה והלילה מעת ראות הכוכבים וצדקו האומרים ע"פ שלשה עדים. ודע כי עת שתחשך השמש יהיה ערב עד שעה ושליש שעה שיראה כמו אור בעבים. וכן הבקר אור קודם זריחת השמש. ובצאת אור השמש ביום ואור הלבנה בלילה יבדילו בין האור ובין החשך. עכ"ל. וראה עוד בדבריו (שמות ט"ז כ"ה) שכתב וז"ל: כי הכתוב אומר ויקרא אלהים לאור יום, והוא מעת זרוח השמש עד שקעו, ולחשך קרא לילה מעת שקוע השמש עד זרחו. עכ"ל. וראה עוד באבן עזרא (קהלת א' ג') שכתב וז"ל: כי היום תלוי בשמש מעת זרחו ועד בואו, והלילה היא מעת בוא השמש עד זרחו, יראו הכוכבים או הלבנה או לא יראו. עכ"ל. ומוכח מכל אלו המקומות שדעת האבן עזרא שאחר השקיעה כבר אינו יום⁸. ועל כרחך צ"ל שמה שסובר האבן עזרא שהפסח נשחט אחר השקיעה הוא גזירת הכתוב מיוחדת

⁷ וכ"כ האבן עזרא להלן פסוק ט"ו וז"ל: שקבלה היתה ביד ישראל שיחלו לשחוט את הפסח בנטות השמש לצד מערב.

⁸ אלא שהוא סובר שגם קודם נץ החמה הוי לילה אף שכבר עלה השחר, וזהו שלא כדעת חז"ל שסברו שמעלות השחר הוי יום (מנ"כ מאמר א' פ"ו). וכן צ"ע אימתי הוא זמן ביה"ש לפי האבן עזרא, שהרי הוא כותב שבין השקיעה לצאת הכוכבים הוא זמן התוספת מחול על קודש, וא"כ אינו ביה"ש. וגם צ"ע בדבריו בבראשית שהוא מתחיל יום התורה משעת צאת השמש עד בואה, ומבואר שמיד בשקיעה אינו יום, והוא ממשיך 'והלילה מעת ראות הכוכבים'. והמנ"כ (שם פ"ה) כתב שאולי י"ל שהאבן עזרא סבר שזמן זה מהשקיעה עד צאה"כ הוא ביה"ש וכשיטת הגאונים, אבל הקשה שהוא סותר דבריו את בקהלת שכתב 'הלילה היא מעת בוא השמש וכו', יראו הכוכבים וכו' או לא יראו ששם מבואר שדעתו כשיטת היראים. [ובאורות חיים (מילואים ותשובות להערות עמ' תנ"ז) כתב שהאבן עזרא אמר את דבריו רק לפי פשוט המקרא וכדעת חכמי התולדות וחכמי המזלות, אבל להלכה דעתו כדעת חז"ל. אך אין דבריו מובנים, שמלבד מה שזה דחוק כמו שהאורות חיים עצמו כותב, הרי באמת א"א כלל לומר את דברי האורות חיים, שהרי האבן עזרא מבאר בפירושו שדעתו היא גם לדעת חז"ל, שהרי הוא כותב שרק משום תוספת הוסיפו חכמינו ז"ל מחול על הקדש ואמרו כי יציאת יום השבת תהיה עד צאת הכוכבים. וכן מדברי האבן עזרא (במדבר כח טז) על הפסוק 'ובחדש הראשון בארבעה עשר יום לחדש פסח', מוכח ג"כ להדיא שהוא חולק על ר"ת, וכמו שיבאר לפנינו].

לגבי פסח, שיהיה זמן שחיטתו אחר השקיעה בתחילת הלילה כשעדיין לא החשיך לגמרי, שאז הוא זמן 'בין הערבים' לשיטתו.

וראה עוד באבן עזרא (במדבר כח טז) על הפסוק 'ובחדש הראשון בארבעה עשר יום לחדש פסח', שכתב וז"ל: 'בארבעה עשר יום לחדש', ולא הזכיר 'בין הערבים', גם זה חזוק למעתיקים. עכ"ל. ופירוש דבריו מובן רק לפי שיטת הגאונים שאחר השקיעה הוא כבר לילה, ואז הוא כבר ט"ו, וא"כ כיון שכתוב בתורה 'בארבעה עשר' ולא כתוב 'בין הערבים', הרי זה חיזוק לדברי חז"ל 'מעתיקים' היינו חז"ל בלשון האב"ע] שהפסח קרב אחר חצות, שאם נאמר כפי פשטות הקרא שהסביר האבן עזרא שכוונת הכתוב הוא דווקא אחר השקיעה, א"כ קשה שאז כבר אינו 'בארבעה עשר'. ומבואר היטב ללא ספק שהאבן עזרא חולק על שיטת ר"ת והוא סובר שאחר השקיעה כבר אינו יום, ומ"מ קרבן פסח היה קרב אז משום שבתורה נאמר 'בין הערבים'. וכן כתב להדיא המנחת כהן (מאמר א' פ"ג) שלפי דעת האבן עזרא היה קרבן פסח קרב בלילה⁹.

אמנם בשיטת רב סעדיה גאון כיון שאין לנו ראיה ברורה ממקום אחר שהוא חולק על ר"ת, לכאורה היה אפשר לפרש בדבריו כאן שהוא סובר כשיטת ר"ת שאחר השקיעה הוי יום ולכן דעתו שיכולים לשחוט אז את הפסח [והוא סובר שמה שאמרו (זבחים נו. מנחות כ:) דם נפסל בשקיעת החמה, הכוונה לצאת הכוכבים, ואמכ"ל]. שהרי בפשטות דרך האבן עזרא שיש גזירת הכתוב מיוחדת לגבי פסח שאפשר לשחטו בלילה, הוא חידוש גדול, וא"כ עדיף לומר שרב סעדיה סובר כשיטת ר"ת ולא כשיטת האבן עזרא. וכן כתב בספר אורות חיים (פ"ט אות ב) שדעת רב סעדיה כשיטת ר"ת¹⁰. אכן הגר"ח גרוסברג זצ"ל בקונטרס דובר מישרים (הערה ז, ונדפס אחר"כ בספרו משנת חנוך סי' יז) דחה את דברי האורות חיים, וכתב שכמו שלשיטת האבן עזרא שאחר השקיעה כבר אינו יום מ"מ אז הוא זמן שחיטת הפסח מפני

⁹ אלא שהקשה שבתורה כתוב 'ארבעה עשר' ולא חמשה עשר, ולקמן ניישב היטב הדברים. והן אמנם שהפמ"ג (סי' תנח א"א סק"א) כתב שאפשר לפרש שהאבן עזרא סובר כשיטת ר"ת וס"ל דדם נפסל מסוף שקיעה והפסחים היו נשחטים מתחילת שקיעה עד סוף שקיעה. וכן מש"כ האבן עזרא בפרשת יתרו (שמות יח יג) שקיעת לילה, היינו סוף שקיעה. עכ"ל הפמ"ג. אך דבריו תמוהים ביותר שהלא מפורש שם היטב באבן עזרא שבתחילת השקיעה כבר אינו יום והוא חולק על ר"ת וכנ"ל וכמו שכתבו להדיא המנ"כ (מ"א פ"ה) והפר"ח (בקונטרס דבי שמשא), וכבר עמד ע"ז במשנת יעקב (סי' רסא, הו"ד בילקוט מפרשים בשו"ע הדרת קודש) וכתב שא"א לומר כדברי הפמ"ג שהרי מבואר באבן עזרא שם שבתחילת השקיעה הוי לילה.

¹⁰ אך צ"ע לפי דברי האורות חיים שנקט כדבר פשוט שרב סעדיה המובא באבן עזרא כאן סובר כשיטת ר"ת, א"כ איך יתכן שלא מצאנו כלל שום ראשון שכותב ששיטת רב סעדיה היא כשיטת ר"ת, הרי התוספות היה בידם ספר האבן עזרא [ראה תוספות ר"ה י"ג. ד"ה דאקריבו, קידושין ל"ז: ד"ה ממחרת, וכן הוא מובא פעמים רבות בפ"י בעלי התוס' עה"ת], וכן הרמב"ן מביא את האבן עזרא פעמים רבות בפירושו לתורה, וא"כ תמוה מאוד לפי דברי האורות חיים שזה פשוט וברור שדעת רב סעדיה כשיטת ר"ת איך יתכן שלא הזכירו הראשונים בשום מקום שכבר מצאנו שרב סעדיה גאון סבר כר"ת שאחר השקיעה הוא יום. וכן מצאנו הרבה אחרונים כמו המנחת כהן ועוד הרבה שאף דנים להדיא בדברי האבן עזרא הנ"ל, ומ"מ אף אחרון לא כתב שדעת רב סעדיה המובא שם הוא כר"ת. ועוד שהרי המנ"כ (מאמר א' פ"ג) טורח למנות את כל הראשונים הסוברים כר"ת ואם היה סובר שדעת רב סעדיה כר"ת היה לו להזכיר גם את דעת רב סעדיה. אלא משמע שכל הראשונים והאחרונים הבינו שאין מוכח כלל שכוונת רב סעדיה כאן לשיטת ר"ת, ואדרבה יותר משמע ויותר מסתבר שדברי רב סעדיה כאן הם עפ"י שיטת הגאונים, וכמו שכתבו להדיא כמה אחרונים וכמו שנרחיב בזה לפנינו.

שכתוב 'בין הערבים', כך היא גם שיטת רב סעדיה שבודאי ללא ספק גם הוא דעתו כשיטת שאר הגאונים שאחר השקיעה מתחיל ביה"ש ואחר ג' רבעי מיל הוא לילה, ומ"מ יכולים לשחוט הפסח עד שעה ושליש אחרי השקיעה מפני שהתורה אמרה 'בין הערבים'.

וכדברי הגר"ח גרוסברג כבר כתב המלבי"ם (אמור אות קמט), שהביא המלבי"ם את דברי האבן עזרא ואת דברי רב סעדיה, וכתב שבספרא (תורת כהנים אמור פ"א) בא לסתור דעה זו מן הכתוב (במדבר כ"ח ט"ז) 'ובחדש הראשון בארבעה עשר יום לחדש', הרי שהיה הפסח ביום דווקא ולא אחר שקיעת החמה, וזה שאמר הספרא 'יכול משתחשך, תלמוד לומר יום', שהיינו שלא נפרש שמה שכתוב 'בין הערבים' הכוונה בתחילת הלילה משהתחיל להחשיך עד שהחשיך לגמרי, שהרי נאמר 'יום' ¹¹. עכ"ד המלבי"ם. הרי שהבין המלבי"ם שכוונת רב סעדיה היא שהפסח קרב בלילה.

ובאמת נראה ברור דצדקו דברי המלבי"ם והגר"ח גרוסברג שרב סעדיה סובר כשיטת הגאונים, ויש להוכיח כן מדברי רב סעדיה הנ"ל. שאם נאמר כדברי האורות חיים שרב סעדיה סובר כשיטת ר"ת אין מובנים כלל דברי רב סעדיה שכתב שבימי יאשיהו שהיו ישראל מועטים לא יכלו הכהנים לזרוק דמי הפסחים והשלמים ששחטו לזרקם לשעה ושליש שעה, מה רצונו לומר בזה ומה אכפת לו אם נאמר שכיון שאז היו ישראל מועטים כן הספיקו אז לזרוק הדמים לשעה ושליש. ועוד קשה מהיכן ידע רב סעדיה פרט זה שלא הספיקו אז. וכן קשה מה שהוא כותב שהיתה קבלה שיחלו לשחוט מהרגע שיתברר לאדם כי השמש נטה לצד מערב, הלא בתורה כתוב 'בין הערבים' ולדבריו זה דווקא אחר השקיעה, וא"כ קשה שקבלה זו היא היפך הכתוב, והרי להדיא מבואר בסוטה (טז). שרק בשלשה מקומות יש הלכה עוקבת ועוקרת מקרא ¹².

¹¹ ומ"מ אין להוכיח מהספרא כשיטת הגאונים שזמן הנשף אינו יום, כי אליבא דר"ת יכולים לפרש כמו שכתב שם הר"ש משאנך [שהוא סובר כר"ת, ראה בתוס' הרשב"א (פסחים צד.)] שמה שאמרו 'תלמוד לומר יום' הכוונה שהיום בתקפו. [ומ"מ צ"ע שהלשון 'משחשך' בד"כ הכוונה לביה"ש או ללילה, ואילו לר"ת הלא עדיין הוא יום. ואולי לכן העתיק הר"ש משאנך את לשון הירושלמי (פסחים פ"ה ה"א) לגבי תמיד, ששם איתא 'יכול עם דמדומי חמה'. ואגב יש לציין שמבואר בר"ש משאנך שכוונת הירושלמי במסקנא היא ככוונת הספרא שבמסקנא דחו שאין לומר ש'בין הערבים' הכוונה על אחר השקיעה. ובאמת זה פשוט שכיון שבספרא מבואר להדיא במסקנא שלא יתכן שבין הערבים הכוונה לאחר השקיעה שהרי נאמר יום, א"כ בודאי פשוט שגם הירושלמי כוונתו כן. ודלא כמו מה שרצה האורות חיים (פ"ט אות ב) לדחוק ולהעמיס בכוונת הירושלמי שסברו במסקנתם שבין הערבים קאי על אחר השקיעה ורק מפני הקבלה יכולים לשחוט מחצות משום שגם מחצות כבר נקרא ערב. וכנראה לא ראה האורות חיים את הספרא.]

ויש להעיר שמדברי חז"ל אלו בספרא (תורת כהנים אמור פרק י"א) ובירושלמי (פסחים פ"ה ה"א) נמצא שלכאורה א"א להתפלל מנחה אחר השקיעה אף לפי שיטת ר"ת, שהרי תפלת המנחה היא כנגד התמיד, וכיון שהפסח והתמיד זמנם דווקא קודם השקיעה, ה"ה בפשטות שגם תפלת מנחה זמנה בדווקא קודם השקיעה, וכמבואר בתלמודי רבינו יונה (ברכות ריש פ"ד). [ולפ"ז יתכן דלפי שיטת הגאונים יש צד להקל יותר מלשיטת ר"ת, דלשיטת ר"ת כוונת הירושלמי והספרא היא שזמן התמיד והפסח הוא דווקא כשהיום בתקפו וכנ"ל, ולכן מיד אחר השקיעה עבר הזמן, אבל לשיטת הגאונים דברי הירושלמי והספרא מתפרשים כפשוטם שזמן ההקרה הוא ביום ולא בלילה, וכיון שכן יש צד להקל לגבי מנחה בבין השמשות שכיון שאז הוא ספק יום יש בזה צד לומר דספק דרבנן לקולא.] ואכמ"ל, וכתבתי זאת רק להעיר.

¹² שהרי למסקנת הגמרא לא אמרינן שם תנא ושייר, שלא מצאו שיור חוץ ממצורע והסיקו דלא הוי שיור, עיי"ש, וכן הסיקו שם (ע"ב) שגם לגבי סוטה דבענין דווקא 'עפר' כמו שכתוב בתורה (במדבר ה' יז), ולא

אכן לפי דברי המלבי"ם והגר"ז גרוסברג מובן הכל, שכיון שסבר רב סעדיה כשיטת הגאונים נמצא שלדבריו שחטו את הפסח בליל ט"ו ניסן, שהרי לדבריו שחטו את הפסח אחר השקיעה שאז הוא לילה [ובתחילת זמן זה הוא עכ"פ ביה"ש שהוא ספק לילה], וא"כ לדבריו קשה מאוד שבתורה נאמר 'ארבעה עשר' ולא חמשה עשר. ולכאורה היה אפשר לתרץ לפי שיטתו שמה שכתוב בתורה (שמות י"ב ו') 'והיה לכם למשמרת עד ארבעה עשר יום לחדש הזה ושחטו אתו כל קהל עדת ישראל בין הערבים', הכוונה שבסוף יום י"ד כשיגיע זמן בין הערבים שהוא כבר ליל ט"ו [או עכ"פ ספק ט"ו] אז ישחטו את הפסח. וכן מה שכתוב (ויקרא כ"ג ה') 'בחדש הראשון בארבעה עשר לחדש בין הערבים פסח', ומה שכתוב (במדבר ט' ג') 'בארבעה עשר יום בחדש הזה בין הערבים תעשו אותו', ג"כ בפסוקים אלו אפשר לתרץ שהכוונה כן, וכמו הכתוב (שמות י"ב י"ח) 'בארבעה עשר יום לחדש בערב תאכלו מצת' ששם בודאי הכוונה לסוף יום י"ד כשמתחיל ליל ט"ו. ואפילו בכתוב בפרשת פנחס (במדבר כ"ח ט"ז) 'ובחדש הראשון בארבעה עשר יום לחדש פסח', ששם לא הוזכר לא בין הערבים ולא ערב [ולכן כתב המנ"כ (מ"א פי"ג) שאין לתרץ שמה שכתוב בפסח 'ארבעה עשר' שהכוונה י"ד בערב שהוא ליל ט"ו, שהרי בפרשת פנחס כתוב 'ובחדש הראשון בארבעה עשר יום לחדש פסח', ושם לא הוזכר בין הערבים ולא ערב], מ"מ עדיין אפשר לתרץ עפ"י דברי הרבינו בחיי (שם), שכיון ששם בפרשת פנחס חזרה התורה בקיצור לא נכתבו שם פרטי הדינים, אבל באמת גם שם כוונת התורה היא על בין הערבים שבסוף יום ארבעה עשר שהוא כבר ליל ט"ו. וכן בפסח שעשה יהושע שכתוב (יהושע ה' י') 'ויעשו את הפסח בארבעה עשר יום לחדש בערב', ג"כ אפשר לתרץ ש'בערב' הכוונה כשמתחיל ליל ט"ו. אבל בפסח של יאשיהו שכתוב (דברי הימים ב' ל"ה א') 'ויעש יאשיהו בירושלם פסח לה' וישחטו הפסח בארבעה עשר לחדש הראשון', היה קשה לרב סעדיה שהרי לפי דבריו שחטו את הפסח בבין הערבים שהוא ליל ט"ו, וכאן כתוב מפורש ששחטו הפסח ביום י"ד ולא כתוב לא 'ערב' ולא 'בין הערבים' ומבואר שהם שחטו ביום י"ד קודם בין הערבים, שהרי לא יתכן לכתוב 'וישחטו הפסח בארבעה עשר' אם היה בחמשה עשר, וקשה שהלא בתורה מבואר שיש לשחוט רק בבין הערבים שהוא בליל ט"ו, ואיך שחטו את הפסח של יאשיהו ביום י"ד. וכדי לתרץ קושיא זו הוכיח רב סעדיה שעל כרחך שהיתה להם קבלה שיחלו לשחוט מהרגע שיתברר לאדם כי השמש נטה לצד מערב, ומשום כן כתב שאף בימי יאשיהו שהיו ישראל מועטים לא יכלו הכהנים לזרוק דמי הפסחים והשלמים ששחטו לזרקם לשעה ושליש שעה, ולכן התחילו לשחוט הפסח ביום י"ד כמו שהיתה להם בקבלה ולא המתינו עד זמן בין הערבים שהוא בליל ט"ו. ומבואר היטב כוונת רב סעדיה מה שהביא מפסח יאשיהו¹³.

אפר. וכן נקטו האחרונים (ראה מל"מ חמץ ומצה פ"א ה"ז בסו"ד – וכפי שביארו בשו"ת חת"ס או"ח סי' ק"מ אות ג', ציון ירושלים בגיליון הירושלמי קידושין פ"א סוף ה"ב) שאין הלכה עוקרת קרא, אלא אותן ג' שמנו חכמים בסוטה שם.

¹³ וכן היה יכול רב סעדיה להוכיח את יסודו מהפסח שעשה יחזקיהו (דברי הימים ב' ל' ט"ו) שג"כ כתוב שם 'וישחטו הפסח בארבעה עשר לחדש השני', ולא כתוב בו 'בין הערבים', אלא שאז היה קודם גלות עשרת השבטים והיו ישראל מרובים, ולכן העדיף רב סעדיה להביא מפסח יאשיהו שאף כשהיו ישראל מועטים לא הספיקו לשחוט רק בבין הערבים והוצרכו להתחיל קודם. וה"ה שהיה יכול להוכיח מהפסח שבתחילת בית

ובזה מתורץ נמי מה שהקשנו שלכאורה הקבלה עוקרת המקרא וזה לא יתכן. אמנם לפי מה שנתבאר שרב סעדיה סבר כשיטת הגאונים אין כאן כלל עקירה, שהרי בתורה כתוב 'ארבעה עשר' ואז אינו 'בין הערבים', וכן כתוב 'בין הערבים' ואז אינו 'ארבעה עשר', ואף שיכולים לתרץ שכוונת התורה שבסוף יום י"ד כשיגיע זמן בין הערבים שהוא כבר ליל ט"ו [או עכ"פ ספק ט"ו] אז ישחטו את הפסח וכמו שכתבנו לעיל, מ"מ אחרי שמוכח מיאשיהו שהיתה להם קבלה שאפשר לשחוט ב'ארבעה עשר' אף שאינו 'בין הערבים' הרי זה גילוי מילתא שהתירוצ' הנ"ל אינו נכון, אלא כוונת התורה היא שאפשר לשחוט גם בארבעה עשר וגם בבין הערבים שהוא בליל ט"ו, וממילא הקבלה אינה חשובה עקירת המקרא אלא היא מפרשת המקרא, [וכמבואר בשו"ת חת"ס (או"ח סי' ק"מ אות ג') שהיכא שההלכה מפרשת המקרא, אע"פ שהוא שונה מהפירוש הפשוט, מ"מ לא חשיב עקירה] ומגלה לנו שמה שכתוב במקרא 'ארבעה עשר' ו'בין הערבים' הכוונה גם בארבעה עשר וגם בבין הערבים שהוא ליל ט"ו¹⁴.

עוד שמעתי מגאון אחד ראייה ברורה לדברי המלבי"ם והגר"ז גרוסברג, שאם נאמר כדברי האורות חיים שכל הטעם שיכולים להקריב קרבן פסח אחר השקיעה הוא רק משום שיטת ר"ת שעדיין הוא יום, א"כ איך אמר רבי יהודה דמפלג המנחה אינו חשוב יום [עכ"פ לגבי קרבנות], הלא חזינן שהתורה אמרה להקריב קרבן פסח אחר השקיעה, ואז הוא כבר בודאי אחר פלג המנחה, וכיצד אמר רבי יהודה שאינו יום [ואין לדחוק ולומר שרבי יהודה חולק על חכמים גם בפירוש הכתוב 'בין הערבים', והוא ס"ל ד'בין הערבים' הינו בין חצות לשקיעה, שא"כ לדבריו א"צ הלכה למשה מסיני כאן, שהרי מעיקר התורה הזמן הוא מחצות, וידועים דברי הרמב"ם (הלכות ממרים פ"א ה"ג, ובהקדמה לפהמ"ש) והתוס' (יבמות עז : ד"ה הלכה) שלעולם אין מחלוקת בדברי קבלה מסיני, ועכצ"ל שגם ר"י סובר ש'בין הערבים' היינו אחר השקיעה], ומוכרחים לומר כדברי המלבי"ם והגר"ז גרוסברג שיש גזה"כ מיוחדת לגבי פסח שזמנו דווקא אחר השקיעה אף שכבר אינו יום.

שני, ששם ג"כ כתוב (עזרא ו' י"ט) 'ויעשו בני הגולה את הפסח בארבעה עשר', ואז נראה שהיו ישראל מועטים מאוד, שהרי היה קודם עליית עזרא, אלא דהוכיח מפסח יאשיהו שהוא מוקדם.

¹⁴ וכעין שדרשו ביומא (פ"א :) מהכתוב (ויקרא כ"ג ל"ב) 'ועניתם את נפשותיכם בתשעה לחדש בערב' יכול יתחיל ויתענה בתשעה, ת"ל 'בערב', אי בערב יכול משתחשך, ת"ל 'בתשעה', הא כיצד מתחיל ומתענה מבעוד יום. [אמנם התוס' (ברכות ח : ד"ה כאילו) כתבו שרק בפסוק 'ועניתם את נפשותיכם בתשעה לחדש בערב' יש לדרוש, משום שכתוב 'ועניתם את נפשותיכם בתשעה לחדש' ורק אח"כ כתוב 'בערב', דמשמע ועניתם מיד בתשיעי, אבל אם כתוב קודם 'בערב' ורק אח"כ כתוב העשיה כגון בפסוק 'בארבעה עשר יום לחדש בערב תאכלו מצת', אין לדרוש, משום שבזה הכוונה פשוטה שבי"ד בלילה יאכלו מצות. ולפי דבריהם נמצא שגם לגבי קרבן פסח אין לדרוש. אך ראה בהגהות בן אריה (על התוס' שם) שציין שהירושלמי (פסחים פ"א ה"א) דרשו נמי מהפסוק 'בארבעה עשר יום לחדש בערב תאכלו מצת', וע"כ שלא סברו הירושלמי כחילוק התוס'.] ובדברי האבן עזרא שהובאו לעיל מבואר שהקבלה מוכחת מהפסוק בפרשת פנחס (במדבר כ"ח ט"ז) שכתוב 'ובחדש הראשון בארבעה עשר יום לחדש פסח', ולא כתוב 'בין הערבים', וע"כ שאפשר לשחוט גם ביום י"ד אף שאינו בין הערבים ולא רק בליל ט"ו [אך לא יכל רב סעדיה להוכיח את תירוצו מפסוק זה, שהלא בפסוק זה יכולים לדחות שהתורה כתבה בקיצור כנ"ל, ורק אחרי שאנו יודעים ורואים בפסח יאשיהו שהיתה קבלה שאפשר לשחוט הפסח גם ב"ד, אז אנו יודעים שכוונת הכתוב בפרשת פנחס היא כפי הקבלה], וא"ש הכל.

ובאורות חיים (מילואים ותשובות להערות עמ' תנ"ז) הקשה כיצד יכולים לומר שרב סעדיה סבר כשיטת הגאונים ומ"מ סבר שיכולים להקריב הפסח אחרי השקיעה משום שכתוב 'בין הערבים', הלא רב סעדיה כתב שגם דם השלמים זרקו בשעה ושליש שאחרי השקיעה, ובשלמים לא כתוב כלל 'בין הערבים'. ולכן רצה לומר שרב סעדיה סבר כשיטת ר"ת שזמן הנשף הוא יום ושפיר יכולים להקריב אז השלמים. עכ"ד. אכן באמת אין קושייתו קשה כלל, שהרי אף אם נאמר כדבריו שרב סעדיה סבר כר"ת מ"מ עדיין קשה שרב סעדיה כתב שלא יכלו הכהנים לזרוק דמי הפסחים והשלמים ששחטו לזרקם לשעה ושליש שעה ולכן התחילו לשחוט קודם זמן זה, וא"כ נמצא שהתמיד של בין הערבים הקריבו עוד קודם [שכיון שרב סעדיה כתב שלא יכלו הכהנים לזרוק דמי הפסחים והשלמים ששחטו לזרקם לשעה ושליש שעה, מבואר שהתמיד לא עסקו בו אז אלא היה קודם], וכיון שכן הלא קשה איך אפשר להקריב שלמים אחר התמיד הלא יש עשה דעליה' השלם כל הקרבנות, אלא ע"כ לומר דסבר רב סעדיה דשאני חגיגת י"ד דכיון דהוקש לפסח הרי גם זמן שחיטתו הוא בזמן שחיטת הפסח [וכמו שכתב בתוס' רי"ד (פסחים ע"ג), וכן הוכיח בחידושי הגרי"ז (מנחות כ"א: ד"ה ברמב"ם) בשיטת הרמב"ם], וכיון שכן לא קשה כלל קושיית האורות חיים, שאף שבשלמים לא נאמר 'בין הערבים' מ"מ הלא זמן שחיטת חגיגת י"ד הוא כזמן שחיטת הפסח, וא"ש מה שכתבו האחרונים הנ"ל שדעת רב סעדיה היא כשיטת הגאונים.

עוד כתב האורות חיים (שם) להוכיח כדבריו שרב סעדיה סובר כשיטת ר"ת, מהא דאמרו בספרא (תורת כהנים צו פרק י"ח, והובא בזבחים ז':) על הפסוק (ויקרא ז' ל"ח) 'ביום צותו את בני ישראל להקריב את קרבניהם' זה הבכור והמעשר והפסח, הרי מפורש ומבואר להדיא דגם על קרבן פסח נאמרה ההלכה דביום צותו ולא בלילה, וכסתימת הש"ס בכ"מ דליכא חילוק זה בין הקרבנות, וע"כ שסבר רב סעדיה שזמן הנשף הוא עדיין יום וכשיטת ר"ת. עכ"ד. אכן אליבא דאמת אין בכך שום ראיה, שהרי במילא עכצ"ל שדברי רב סעדיה הנ"ל אינם מתאימים עם דברי חז"ל, שמלבד הקושיא הנ"ל שהקשה במלבי"ם שבספרא (תורת כהנים אמור פרק י"א) הוכיחו מן הכתוב (במדבר כ"ח ט"ז) 'ובחדש הראשון בארבעה עשר יום לחדש' שמה שכתוב 'בין הערבים' אין הכוונה בתחילת הלילה משהתחיל להחשיך עד שהחשיך לגמרי שהרי נאמר 'יום' וע"כ שבין הערבים הוא ביום דווקא ולא אחר שקיעת החמה, יש להקשות ג"כ מהגמרא (פסחים נ"ח.) שאמרו להדיא שבין הערבים הוא אחר חצות מכי ינטו צללי ערב, וקושיות אלו יהיו קשים גם אם נאמר שרב סעדיה סובר כר"ת, וכיון שכן שוב א"א להוכיח שרב סעדיה סבר כר"ת, שהרי במילא דבריו בענין זה אינם כדברי חז"ל. ועוד, שהלא בספרא שהביא המלבי"ם צריך לפרש אליבא דר"ת שמה שאיתא בקרבנות 'יום' הכוונה קודם השקיעה כשהיום בתקפו, שהרי אמרו שם שא"א לומר שבין הערבים היינו אחר השקיעה שהרי נאמר 'יום', ואליבא דר"ת צריך לפרש כמו שכתב שם הר"ש משאנץ שהכוונה כשהיום בתקפו, וכיון שכן כך גם מה שאמרו בספרא 'ביום צותו את בני ישראל להקריב את קרבניהם' זה הבכור והמעשר והפסח, בודאי ג"כ הכוונה כשהיום בתקפו, וא"כ נמצא שאף אם היינו אומרים שרב סעדיה סובר כר"ת ג"כ היה קשה

עליו קושיית האורות חיים, וכיון שכן אין שום קושיא על דברי האחרונים הנ"ל שהבינו שרב סעדיה סובר כשיטת הגאונים¹⁵.

עוד כתב האורות חיים שמצא סמך גדול שרב סעדיה סובר כשיטת ר"ת ממה שעל הפסוק (שמות י"ב י"ח) 'בערב תאכלו מצת' מתרגם רב סעדיה 'באלעשי כלו פטירא', וכן בפסוק (שם) 'עד יום האחד ועשרים לחדש בערב' מתרגם רב סעדיה 'באלעשי', וכן בפסוק (ויקרא כ"ב ל"ג) 'בתשעה לחדש בערב' מתרגם רב סעדיה 'באלעשי', וידוע ד'אלעשי' קורין הישמעאלים ובני המזרח לסוף הנשף שהוא שעה וחומש אחר שקיה"ת, שאז זמן קריאתם לתפילתם האחרונה ביום, ולפי"ז מבואר להדיא דס"ל לרב סעדיה כר"ת דזמן אכילת מצה בלילה הראשון דבעי לילה, וכן סוף זמן אכילת מצה, וכן זמן עינוי של יוה"כ מן התורה דהוא בצאה"כ¹⁶, היינו כעבור שיעור ד' מילין וכשיטת ר"ת. עכ"ד. אכן הגר"ז גרוסברג בקונטרס דובר מישרים (שם) דחה את דבריו מכל וכל, וכתב שזמן אלעשי הוא כל הזמן שבין השקיעה עד סוף הנשף, ואז כשמסתיים האלעשי הוא זמן התפילה האחרונה של הישמעאלים, ואחר סוף הנשף כבר אינו אלעשי אלא לילה גמור. וא"כ אדרבה נמצא שרב סעדיה שתרגם 'באלעשי' כוונתו קודם סוף הנשף, שאם היתה כוונתו דווקא אחר סוף הנשף, לא היה לו לתרגם 'באלעשי' שהרי אז הוא כבר לילה גמור ולא אלעשי. והוכיח כן הגר"ז גרוסברג מהא שבפסוק (ויקרא ו' י"ג) 'ומחציתה בערב' תרגם רב סעדיה

¹⁵ ואגב יש להקשות גם על מה שאמר רב סעדיה 'לא יכלו הכהנים לזרוק דמי הפסחים והשלמים ששחטו לזרקם לשעה ושליש שעה', הלא שיעור הנשף מבואר בפסחים (צ"ד). שהוא ד' [או ה'] מילין, ושיעור זה הלא אינו יוצא שעה ושליש. [ואין לתרץ שסבר רב סעדיה כדברי רב שרירא ורב האי (הו"ד בשו"ת מהר"ם אלאשקר סי' צ"ו) שלא נקטינן כהסוגיא דפסחים, וכיון שכן החליט רב סעדיה שיעור חדש כפי שהיתה נראית המציאות לעיניו. שהרי פשוט ומבואר שכוונת רב שרירא ורב האי הוא רק לגבי מה שסברו בגמרא פסחים שהחמה הולכת בעובי הרקיע שמזה יצא שלא יהיה צאה"כ רק אחר ד' או ה' מילין שרק אז הגיעה החמה לסוף עביו, בזה אמרו רב שרירא ורב האי שלא נקטינן כן, אבל לגבי מה ששיעורו שם בפסחים כמה נמשך הנשף למה נאמר שלא קיי"ל כן. והנה בביאור הגר"א (סי' רס"א) כתב לתרץ ששיעור האבן עזרא הוא על קו השוה ששם הנשף קצר במעט, ושיעור הגמרא הוא על אופק בבל וא"י ששם הנשף יותר ארוך והוא נמשך ד' מילין שהם לשיטת הגר"א שעה וחצי. אמנם בדברי רב סעדיה א"א לתרץ כן שהלא רב סעדיה אמר שהכהנים לא יכלו לזרוק הדם לשעה ושליש, א"כ הלא מבואר להדיא שהוא מדבר על אופק א"י. ועוד שהלא רב סעדיה עצמו כתב בסידורו (דיני תפילה וקרי"ש) שפרסה הוא שעה וחומש, ומבואר שדעתו שד' מילין הם שעה וחומש ולא שעה וחצי וא"כ א"א כלל לתרץ בדבריו כתירוץ הגר"א. ואולי יתכן שרב סעדיה עצמו כתב 'לא יכלו הכהנים לזרוק דמי הפסחים והשלמים ששחטו לזרקם לשעה וחומש', והאבן עזרא כיון שהוא סבר ששיעור הנשף הוא שעה ושליש, לכן הוא כתב כן בדברי רב סעדיה, וכמו שמצינו לפעמים בספרי הקדמונים שכשהם מעתיקים את דברי מי שלפניהם הם יכולים לשנות פרט מסוים שלדעתם אינו נכון בלא לכתוב שהשינוי הוא שלהם].

עוד יש להקשות על מה שכתב רב סעדיה 'מדת מזבח העולה חמש אמות אורך וחמש אמות רוחב', הלא זה היה רק במשכן, אבל בבית ראשון [שהרי רב סעדיה מדבר בימי יאשיהו] היה המזבח גדול בהרבה כמבואר בדברי הימים (ב' ד' א') ובמסכת מדות (פ"ג מ"א). ואפשר שכוונת רב סעדיה מצד ק"ו, שאם בימי יאשיהו שהיה המזבח גדול לא יכלו לזרוק הדמים לשעה ושליש, כ"ש שבמדבר שהיה רק חמש על חמש בודאי שלא יכלו להספיק באותה שעה ושליש.

¹⁶ נראה שהאורות חיים הוסיף את המילים 'מן התורה דהוא בצאה"כ', משום שהוקשה לו שאם נאמר כדבריו שמה שרב סעדיה כתב 'באלעשי' כוונתו דווקא בחושך הגמור אחר ד' מילין וכשיטת ר"ת שרק אז הוא צאה"כ, א"כ קשה שהלא ביו"כ בודאי אסור אף קודם לזה שהרי ביו"כ אסור אף לר"ת מתחילת שקיעה שניה, ולכן כתב האורות חיים שמן התורה אף ביו"כ אין אסור רק מצאה"כ, ומה שאסור משקיעה שניה הוא רק מדרבנן. אך כמובן מאליו שדבריו דחוקים, ובפשטות האיסור בביה"ש הוא מדאורייתא. וראה עוד מה שנכתב בענין זה לקמן בהערה בשיטת הראב"ד.

באלעשי, וכן בפסוק (דברים ט"ז ד') 'אשר תזבח בערב' תרגם 'באלעשי', ובהם הלא בודאי אין הכוונה אחר סיום הנשף, ועל כרחך שכל זמן הנשף נקרא 'אלעשי', ולכן בכל מקום שכתוב בתורה 'בערב' מתרגם רב סעדיה 'באלעשי', וכשיטת האבן עזרא הנ"ל ש'ערב' הכוונה לזמן הנשף. וכן בפסוק (שמות ט"ז ח') 'בערב בשר לאכל' תרגם רב סעדיה 'באלעשי', ושם ג"כ הכוונה קודם סיום הנשף שהרי כתוב שם (פסוק י"ב) 'בין הערבים תאכלו בשר' [ובין הערבים היינו בזמן הנשף לשיטת רב סעדיה וכנ"ל]. וא"כ אם איכא לדייק מתרגום רב סעדיה יש לדייק שזמן הנשף הוא כבר לילה שאז הוא זמן אכילת מצה וכו', ודלא כר"ת. ולפי"ז נמצא דיש סמך גדול למה שנתבאר לעיל שסובר רב סעדיה שזמן בין הערבים לגבי זמן שחיטת קרבן פסח הוא בלילה, שהרי גם שחיטת הפסח וגם אכילת מצה הוא ב'אלעשי', וא"כ כמו שלגבי אכילת מצה ברור שכוונת רב סעדיה ללילה כך גם לגבי זמן שחיטת הפסח כוונתו ללילה וכנ"ל. וראה שם עוד מה שהקשה על האורות חיים. ויש לציין שהאורות חיים ראה את קונטרס דובר מישרים, ומה שהיה לו להשיב על דבריו כתב במילואים בסוף ספרו אורות חיים, וע"ז לא השיב כלום, וא"כ נראה שהסכים בזה לדברי הגר"ז גרוסברג.

[להרחבת הענין בשיטת רב סעדיה, ראה עוד במכתבי הרב זייבלד ובתגובתי שם].

רב שרירא גאון ובנו רב האי גאון; בשו"ת מהר"ם אלאשקר (סי' צו) הביא תשובת הגאונים רב שרירא ורב האי שכתבו וז"ל: ודעו דאע"ג דהך ברייתא דפסחים (צד). דר' יהודה [-שאמר שיש ד' מילין בין שקיעת החמה לצאת הכוכבים] תיובתא לעולא ולרבא [-שאמרו שיש ה' מילין], ליתא להך ברייתא, ולא לדרבה [-בשם רבי יוחנן שאמר שיש ביום מהלך י' פרסאות, ופירשו עולא ורבא בדעתו שהוא סובר שיש ה' מילין בין שקיעה"ח לצאה"כ, וראה שם ברש"י (ד"ה כי אמינא) שיתכן שבאמת דעת רבה בשם רבי יוחנן היא שיש ד' מילין], דבין רבי יהודה בין רבה סבירא להו הרקיע עשוי כקובה והגלגל קבוע הוא והמזלות חוזרין, והחמה היא בעצמה המהלכת ביום למטה מן הרקיע מן המזרח למערב וכשמגיעת לסופו נכנסת לעוביו וזו היא שקיעתה, ומהלכת על כל עוביו של רקיע וכשמגיעת לסוף עביו הכוכבים נראים, ומהלכת למעלה מן הרקיע כל הלילה מן המערב למזרח וכשמגיעת לסופו נכנסת ומהלכת בעביו ולאלתר עולה עמוד השחר וכשמגיעת לסוף עביו מנצת על הארץ וכו'. וליתא להא מילתא מכמה אנפי וכו'. ואף רבותינו ז"ל כשאמרו (שם ע"ב) חכמי ישראל אומרים ביום חמה מהלכת למטה מן הרקיע ובלילה מהלכת למעלה מן הרקיע כדרך שפירשנו למעלה טעמו של רבי יהודה ושל רבה, וחכמי אומות העולם אומרים ביום מהלכת למעלה מן הארץ ובלילה למטה מן הארץ כדרך שפירשנו אנו [-שאין החמה נכנסת לחלון הרקיע אלא היא נכנסת מתחת לארץ], הא אמר רבי ונראין דבריהם מדברינו, ללמדך שעל מה שפירשנו סמכו חכמים ז"ל. עכ"ל. ומבואר היטב בדברי הגאונים שליתא לא לרבי יהודה שאמר השיעור של ד' מילין ולא לרבה שאמר השיעור של ה' מילין, משום שהשיעורים של רבי יהודה ושל רבה הם בנויים על מה שהם סברו כשיטת חכמי ישראל שהחמה נכנסת לחלון ולכן הם אמרו שכל עוד שלא

הגיעה החמה לסוף החלון לא חשיב לילה¹⁷, אבל אין האמת כחכמי ישראל וכבר הודו חכמי ישראל לחכמי אומות העולם, וכיון שכן ליתא לדברי יהודה ולרבה, וא"כ בודאי נקטינן כמו שאמרו בשבת (לד:) שבג' רבעי מיל אחר השקיעה הוי לילה¹⁸.

עוד הביא המהר"ם אלאשקר (שם) בשם רב שרירא ורב האי [המהר"ם אלאשקר העתיק את תשובת הגאונים בקיצור ובתמצית, ונדפסה התשובה בשלמותה בגנזי קדם ח"ה עמ' 37, ובסוף ספר הזמנים בהלכה]¹⁹ שכתבו להדיא שבין השמשות

¹⁷ ואף שרבה לא אמר כלל שדבריו בנויים על שיטת חכמי ישראל ולא הזכיר כלל ענין עובי הרקיע והחלון כמובא שם בדף צ"ג: [ואף שבדף צ"ד. מובא בסוף דברי רבה 'נמצא עוביו של רקיע אחד משה ביום', הא זה אינו מדברי רבה כמבואר שם בהמשך הגמרא שדברי רבה הם רק שיש י' פרסאות ביום, אבל המשך הדברים הם מה שפירשו עולא ורבה בדבריו], מכל מקום הבינו הגאונים שזהו טעמו של רבה, שאל"כ איך הגיע לומר שצאה"כ הוא רק אחר ה' מילין [או ד' מילין - ראה שם ברש"י ד"ה כי אמינא], הלא המציאות היא שהכוכבים נראים הרבה קודם, וכן מוכח בגמרא שבת שבג' רבעי מיל אחר השקיעה הוי לילה, אלא ע"כ שסבר רבה כשיטת חכמי ישראל שהחמה נכנסת לחלון ומשום הכי סבר שכל עוד שלא הגיעה החמה לסוף החלון לא חשיב לילה, ולכן אמרו הגאונים שכיון שאין האמת כשיטת חכמי ישראל ממילא שליתא גם לדברי רבה. [וכן נמי ליתא לדברי עולא ורבה, שהרי הם גם אמרו דבריהם על יסוד דברים אלו, וכיון דליתא לרבי יהודה ולרבה ליתא נמי לדבריהם. והנה המנ"כ (מאמר א' פ"ז) הקשה על שיטת הגאונים וכפי הסבר המהר"ם אלאשקר שאחר שהודו חכמי ישראל לחכמי אומות העולם חזר בו רבי יהודה ממה שאמר שיש ד' מילין מהשקיעה עד צאה"כ ושוב אמר שיש רק ג' רבעי מיל, א"כ כיצד הקשו מרבי יהודה על רבה רבא ועולא שאמרו ה' מילין, וכי לא ידעו שחזר בו רבי יהודה. אכן לפי מה שנתבאר מובן היטב, שהרי דברי רבה רבא ועולא בנויים על שיטת חכמי ישראל וכיון שכן שפיר הקשו עליהם שלפי שיטת חכמי ישראל ליכא אלא ד' מילין. ומ"מ נראה פשוט שדווקא לענין צאה"כ אמרו הגאונים דליתא לדברי רבי יהודה ורבה, משום שדין זה אינו בנוי על המציאות או על ילפותא מקרא, אלא רק על סברת חכמי ישראל שלפי לדבריהם עד שיעור זה עדיין לא הגיעה החמה לאחורי הכפה, אבל לענין עלה"ש איתא לדבריהם, שהרי לענין עלה"ש דבריהם מתאימים גם לשיטת חכמי אומות העולם שבזמנים שנוכחו בגמרא אז באמת מתחיל השחר להאיר, וגם ילפינן זה מקרא שיש שיעור גדול בין עלה"ש לנה"ח כמבואר שם בגמרא.

¹⁸ והנה היו שרצו לדחות שכוונת הגאונים היא רק שליתא לרבי יהודה ורבה לענין מה שהם אמרו שהחמה מהלכת בעובי הרקיע, אבל לגבי מה שהם אמרו שיש ד' או ה' מילין מהשקיעה עד צאת הכוכבים כן קיי"ל כמותם, שאף שהחמה מהלכת תחת הארץ, מ"מ לא הוי צאה"כ רק אחרי ד' או ה' מילין. אך באמת א"א כלל לטעון זאת, שהרי כלל לא מוזכר בדברי רבי יהודה ורבה שהשמש מהלכת מעל הרקיע, ורק רבי יהודה הזכיר כמה הוא עובי הרקיע אך לא כתב להדיא שהשמש מהלכת בתוכו, וא"כ מה שייך לומר עליו ליתא, הרי דבריו לגבי העובי של הרקיע יכולים להיות נכונים אף אם נאמר שבאמת אין השמש מהלכת בתוך עובי הרקיע, בדיוק כמו שרצו הדוחים לומר שדבריו לגבי ד' מילין יכולים להיות נכונים אף אם אין השמש מהלכת בעובי הרקיע. ועוד שהלא רבה אף לא הזכיר אפילו את העובי, ורק הוא מדבר כמה הוא מהלך אדם ביום, כמו שמבואר שם במסקנת הגמרא שרבנן הם עשו החשבון דקדמא וחשוכא, אבל רבה רק אמר כמה מהלך אדם ביום והוא כלל בתוך זה את הזמן מעלות השחר עד צאת הכוכבים. וע"כ שהגאונים שכתבו ליתא לדברי יהודה ולרבה, כוונתם שאין כזה דבר של ד' או ה' מילין.

¹⁹ ויש לציין דהמהר"ם אלאשקר מחמת אהבת הקיצור [וכדרכו בכל התשובה שהעתיקה בקיצור ובתמצית, וכדרך כל הקדמונים שאינם מדקדקים להעתיק במדויק את לשונות הראשונים שקדמו להם, וכן כותב המהר"ם אלאשקר שם במפורש בסוף תשובת הגאונים הראשונה שהגאונים האריכו והוא מקצר], לכן השמיט בתשובת הגאונים מה שכתבו דפני מזרח "שהוא המערב" מאדימין, ולא העתיק רק לשון הגמ' שפני מזרח מאדימין. ונראה שעשה כן משום דסבר דכיון דבגמ' (שבת ל"ה.) איתא להדיא דפני המזרח קאי על מערב א"כ מילתא דפשיטא היא וא"צ להעתיקו [וכן בהמשך דברי הגאונים שכתבו "שהמערב מאדים" שינה המהר"ם אלאשקר וכתב כלשון הגמ' שפני מזרח מאדימין, דכיון דלעיל קיצר דבריהם ולא העתיק רק לשון הגמ' הוצרך גם כאן להעתיק לשון הגמ']. אמנם אם נאמר שהיה למהר"ם אלאשקר גירסא אחרת, א"כ בודאי כיון שיש סתירה פשוט שיש לנו לסמוך על תשובת הגאונים שהביא המהר"ם אלאשקר והוא בזמנו ובגדלו העיד שכך כתבו הגאונים, שפשוט שהוא לא שינה כלום בתוכן דברי הגאונים, משא"כ לגבי ההעתיקה החדשה שנמצאה בגניזה שמי יודע אם המעתיק שכתב את התשובה לא הוסיף ושינה בה כרצונו [וכן נראה באמת שיש שם דברים בלתי מדויקים, וכגון מה שכתוב שם: 'כל זמן שפני מערב מאדימין', שזה להיפך מהגמרא, שממה נפשך אם זה למסקנת הגמרא (שבת לה.) ש"כ זמן שפני מזרח מאדימין' זהו פנים המאדימים את המזרח שזה מערב, א"כ נמצא שמה שנקט שם 'שפני מערב מאדימין' הוי פנים

המאדימים את המערב שזה מזרח, וא"כ מוכרח שיש שם טעות סופר, וא"כ א"א לסמוך עליה כשרואים שהיא סותרת לתשובת הגאונים שהביא המהר"ם אלאשקר.

ויש להוסיף עוד שבתשובת הגאונים החדשה והארוכה מוכח בעוד ראיות רבות שהגאונים חולקים על ר"ת, שהרי כתוב שם: 'הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון ופירושו שנשתנה האור בארץ ובקרב לה והכסיף ועדיין האור בשמים לא נשתנה', וזה מתאים רק לזמן בין השמשות של הגאונים, דהיינו מעט אחר השקיעה, שאז נשתנה האור בארץ ובקרב לה [ולא רק בצד מזרח הוא כן, אלא גם בצד מערב הוא כן שהתחתון מכסיף תחילה - כמו שכתב באבן האזל (קר"ש פ"א ה"א במכתבו להגר"מ"ט אות ד) בשם הגאון ר' אלכסנדר משה לפידות, וכ"כ גם בהזמנים בהלכה (פרק מג הערה 25)], ובשמים רחוק מהארץ עדיין לא נשתנה, ואינו תואם כלל את זמן בין השמשות דר"ת, שאז בוודאי נשתנה האור בשמים, וכ"ש שבשמים למעלה רחוק מהארץ כבר נשתנה אז וכבר החשיך שם לגמרי. ועוד, אילו היו סוברים כר"ת א"כ איך שייד לומר שרק אז נשתנה האור בארץ, הרי כבר הרבה זמן קודם כבר נשתנה הרבה האור בארץ. וכן קשה מיניה וביה מה שכתוב שם 'ואע"פ שאין המערב אדמדם', דלכאורה מדובר שנשתלק האדמימות כמו שכתבו אח"כ 'כשתסתלק אדמימות לילה', ואיך יתכן שכבר נשתלק האדמימות לגמרי מכל וכל, ועדיין לא נשתנה האור בשמים רחוק מהאופק. עוד מדויק מה שכתוב שם אח"כ: 'הכסיף העליון והשווה לתחתון שאף כלפי הרקיע נשתנה האור והכסיף לחשוך', דמשמע מלשונם שאע"פ שעדיין לא הוי חושך גמור רק כעת נשתנה האור והכסיף לחשוך, דהיינו שרק התחיל להחשיך מ"מ הוי לילה, וזה המציאות הוא דווקא בצאת הכוכבים של שיטת הגאונים שאז הוא כן, ואינו תואם כלל את צאת הכוכבים של ר"ת. וכן מדויק היטב מה שכתוב שם אח"כ: 'משתשקע החמה ולא תראה מאותו מקום', שזה מדובר דווקא על השקיעה הנראית, שאז החמה נסתרת מעיני הרואה, שהרי השקיעה השניה אין מורגשת כלל, ולא שייד לומר כלל שבעת השקיעה השניה החמה נסתרת מעיני הרואה. עוד מדויק מדנקטו שם אח"כ: 'נמצאת חלוקת רבה ורב יוסף משתשקע החמה ולא תראה אפילו על ראשי דקלים', משמע שלרבה אז מתחיל בין השמשות, וזהו לפי מה שמסבירים כל הראשונים (רמב"ן תוה"א ענין אבלות ישנה, רשב"א ריטב"א ור"ן שבת שם, ועוד) שזהו בתחילת השקיעה הראשונה, משמע מפורש ששיטת הגאונים שאז מתחיל בין השמשות של ג' רבעי מיל.

אלא שצריך להבין א"כ למה כתוב שם שפני מזרח מאדימין הכוונה למערב, הלא במערב עדיין יש אדמומית זמן רב אחרי צאה"כ של שיטת הגאונים. ואפשר ליישב זאת בכמה אופנים:

א. אפשר לפרש שמה שכתוב בתשובת הגאונים החדשה: 'כל זמן שפני מזרח שהוא המערב מאדימין', הפירוש הוא שהמערב מאדים את המזרח. וזהו שכתבו שם אח"כ: 'המערב אדמדם', 'כשתסתלק אדמומית', שלשון 'אדמדם' שהוא כפול, משמע שהוא אדום מאוד [כמו שאמרו חז"ל (נגעים פ"א מ"ד, תוספתא ריש נגעים, ת"כ תזריע פ"ד ב) על הפסוק (כמה פעמים בפרשת תזריע) 'אדמדם', דלכן לא נאמר 'אדום' אלא 'אדמדם', ללמדנו שצריך שיהא אדום שבאדומים], עד שהוא מאדים את המזרח. ולכאורה זהו הפירוש בגמרא (שבת לה.) 'פנים המאדימין את המזרח', שע"י האור שבמערב מאדים המזרח, וכמו שכתבו הרבה ראשונים ואחרונים [כן כתב רב נטרנאי גאון באוצר הגאונים (שבת ל"ה.), וכן כתב רבינו חננאל (שבת שם), וכ"כ בחידושי הריטב"א החדשים (שם), וכן כתבו המהר"ם, הראש יוסף, ובחידושי מהר"ם בנעט (שם). והגר"ח נאה כתב (קצה"ש סוף ח"ג במאמר זמן צאה"כ בארה"ק) שכן משמע ברבינו ירוחם (נתיב י"ב ח"א) דאזלין בתר המזרח. וכן נראה גם דעת הרי"ף והרא"ש שכתבו את הברייתא של 'פני מזרח מאדימין', ולא הביאו את הגמרא שהכוונה למערב].

ב. עוד אפשר לומר שהפירוש 'כל זמן שהמערב מאדים', אין הכוונה שזהו אדום, רק הפירוש מאדים הוא שעדיין האור שלם רק השמש התחילה לשקוע, ולאור זה קורא מאדימין, ואח"כ יש חלק השקיעה שהאור נשתלק ונעשה הכסיף, ואז אין כבר האור השלם, וזה נקרא שאין המערב אדמדם. ושפיר נמצא לפי פירוש זה שיש כאן רק סימן אחד, כי לפי"ז האדמומית והאור הוא דבר אחד, ו'הכסיף' שמפורש בתשובת הגאונים החדשה שזה קאי על סילוק האור, הוא ההיפך של 'מאדימין', וא"ש שלא יקשה עליהם שבפשוטות מבואר בגמרא ש'הכסיף' הוא שאין 'כל פני מזרח מאדימין', ולא שיש כאן ב' דברים. והטעם שייחס את זה למערב, הוא משום שאז השמש במערב, ושייד לומר שזהו נקרא פנים המאדימין את המזרח, שכל האור בא משם.

ג. עוד אפשר לפרש כמו שכתב הגינת ורדים (נדפס במהדורה החדשה סוף כרך א') וז"ל: וכפי זה [שיטת הגאונים] צריכין אנו לומר דסימן דהכסיף העליון והשווה לתחתון דהוי לילה, לא הוי כדקס"ד דמשמע שיטהר ויעבור אור בהיקות השמש לגמרי מן העולם וכדברי ר"ת, אלא על כרחך לומר דהיינו שמתמעט האור שלאחר השקיעה, שאחר השקיעה האור הולך ומתמעט ממה שהיה קודם השקיעה, ועל מעט אור זה הוא דקאמר הכסיף. עכ"ל. וכן משמע היטב בלשון תשובת

מתחיל לרבה מיד משתשקע החמה ולא תראה החמה מאותו מקום אפילו על ראשי דקלים, ואחר ג' רבעי מיל הוי לילה²⁰.

ולכאורה מהא דהראשונים לא הביאו ולא הזכירו כלל את תשובות הגאונים הנ"ל ניתן להניח שלא היו בידם תשובות אלו. [וכן מוכח מדברי הרמב"ן (בתורת האדם ענין אבילות ישנה) שכתב לגבי זמן תוספת שבת ויו"כ שהוא דבר נעלם מעיני רבים והראשונים לא הרחיבו בפירושו. ואם היה רואה הרמב"ן את תשובות הגאונים לא

הגאונים החדשה שכתבו: הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון, ופירושו שנשתנה האור בארץ ובקרב לה והכסיף, ועדאין האור בשמים לא נשתנה ולא הכסיף וכו'. הכסיף העליון והשווה לתחתון שאף כלפי הרקיע נישתנה האור והכסיף לחשוך. וכשנשתנו התחתון והעליון שניהם וכו' הוא לילה. עכ"ל. ומבואר היטב מלשונם ש'הכסיף' היינו שנשתנה ממה שהיה בעת השקיעה והתחיל להחשיך, אבל עדיין אינו שחור, ורק נסתלקה האדמומית החזקה והאור החזק, וכנ"ל ש'אדמדם' הכוונה לאדום מאוד. וכן נראה בדעת רש"י, דאף דבשבת (שם) פירש רש"י דהכסיף הוא השחיר, הלא בפסחים (לט. ד"ה מכסיפין) פירש רש"י וז"ל: אינו ירוק מאוד ככרתי אלא פלד"ש [שנדחת מראיתו (רש"י נדה יט. ד"ה דיהה)] עכ"ל, ולהנ"ל א"ש דמה שכתב רש"י בשבת השחיר אין כוונתו שהשחיר לגמרי, אלא כוונתו שנחלש הצבע החזק והתחיל להשחיר וכבר אינו אדום מאוד, והרי זה ממש כמו שפירש בפסחים. ומצינו גם ברש"י בחומש (במדבר טו מא) שכתב: צבע התכלת דומה לרקיע המשחיר לעת ערב, עכ"ל, ושם בודאי הכוונה שהתחיל להשחיר ודומה לתכלת, וא"כ בפשטות ג"כ הכא כוונתו שהתחיל להשחיר [וכמו שמצינו בלשון הגמרא (יומא כח): שכבר אחרי חצות היום 'משחיר כותלי', והכוונה שהתחילו להשחיר (ר"ח שם), כך גם 'השחיר' שכתב רש"י כאן היינו שמעט אחרי השקיעה התחילו השמים להשחיר ואין כוונתו לשחור דווקא (משנת משה, בלוי, שבת לד:)]. וראה עוד ברש"י סנהדרין (קה: ד"ה כל, וד"ה סורייקי) שכתב וז"ל: רוב שעות מתלבנת ומכספת שאינה כל שעה בחוזק אדמימות, ואפי' כשמכספת יש בה שורות שורות אדומות מאד. עכ"ל. ומבואר היטב בלשונו, שכל שאינו בחוזק האדמימות קורא לזה רש"י 'הכסיף', אע"פ שעדיין יש שורות אדומות מאוד. ומסתבר דזה כוונת המאירי (שבת שם) שביאר דהכסיף היינו שהלכה הבהקתו, ואם היה סובר דבעינן שתסתלק האדמומית לגמרי לא היה כותב שהלכה הבהקתו. וכן מבואר להדיא בפסקי הרי"ד (פסחים מח:): שכתב וז"ל: הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון, שפירושו **כשמתחיל האדום להשחיר**. עכ"ל. וכן נראה כוונת הביאור הלכה (סי' רצג ד"ה שיראו) שכתב דהכסיף אין הכוונה שהשחיר ממש דזה נמשך זמן רב מאוד, אלא כל שנסתלק האדמימות הוא בכלל השחיר וכו', עיי"ש. וכתב בסוף דבריו שמי שאינו בקי בענין הכסיף או שהיה יום המעונן ישער אם יש כדי ד' מילין מעת תחילת השקיעה שאז כבר בוודאי הכסיף. ואם היה כוונת הביה"ל שצריך להמתין עד שתסתלק האדמומית לגמרי, א"כ כיצד שייך לומר דאחר ד' מילין כבר בוודאי הכסיף, הלא המציאות היא דזה נמשך בחו"ל הרבה יותר מד' מילין, אלא ע"כ דכוונת הביה"ל דצריך להמתין רק עד שתסור האדמימות החזקה שישנה בעת השקיעה. ועי"ע ברש"י (קידושין כ. ד"ה הכסיף, ערכין ל. ד"ה הכסיפה) שפירש רש"י 'נתקלקל', והיינו שאין הכוונה בהכסיף לשינוי צבע דווקא, אלא כל שנתקלקל ממעלתו שהיה לו קודם קרי ליה הכסיף. וראה עוד בשו"ת דברי יציב (או"ח ח"א סי' קטז) שכתב וז"ל: בערוך (ערך כסף) נראה שהוא ענין השתנות המראה, וכמו שהביא מכמה מקומות בש"ס, ובהפלאה שבערכין (ערך כסף) שצ"ח לרש"י פסחים ל"ט מכסיפין אינו ירוק מאוד ככרתי, ואח"כ הביא פרש"י בשבת הכסיף השחיר עיי"ש, נראה שכוון ג"כ לזה דלאו דווקא צבע שחור אלא בכל מקום לפי הענין, דהכסיף היינו שדיחה המראה ודו"ק. עכ"ל. ועי"ע בגליוני הש"ס (לר"י ענגיל, שבת לד:) שכתב דלשון 'הכסיף' נמצא גם בפסחים (מח:) ובנדה (מז:). ונראה כוונתו שכמו שבפסחים ובנדה הכוונה שהתחיל הצבע להשתנות, כך גם בשבת הכוונה היא כן [שלא מסתבר לומר שיש ל'הכסיף' שני משמעויות]. וכ"כ הגרי"מ שלזינגר (ספר זכרון - אש תמיד עמי תשצח בהערה 10) וז"ל: ונראה שמשמעות הכסיף בכל מקום חלישות והעדר חוזק איזה צבע חזק, עיין פסחים ל"ט ומ"ח ונדה מ"ז, עכ"ל. ועי"ע בספר זמני ההלכה למעשה (מהרב ידידיה מנת שליט"א, ח"ב במאמרו מתי הוא זמן ביה"ש) שהאריך בענין זה, וכתב ג"כ דכוונת הגמרא היא על האדמימות החזקה שבעת שקעה, וכשהאדמימות נחלשת נקרא 'הכסיף' דהיינו שהאדמימות החלה להשחיר, וכמו 'האיר המזרח' או 'האיר היום', שאין הכוונה שכבר יש אור גדול, אלא הכוונה שהתחיל להאיר, כך גם 'הכסיף' הכוונה תחילת ההכספה, ועיי"ש ראיותיו.

²⁰ וראה שם עוד שישקיעת החמה וימשתשקע החמה זה דבר אחד.

היה כותב שהוא דבר נעלם וכו', דהלא לשיטת הגאונים מוכרח דזמן התוספת הוא קודם השקיעה, ולא כדברי הרמב"ן שם]. ודבר זה מובן מאוד לאור דברי הרמב"ם (בהקדמתו לספרו היד החזקה) שכתב וז"ל: ושאלות רבות שואלין אנשי כל עיר ועיר לכל גאון שהיה בימיהם לפרש להם דברים קשים שבתלמוד והם משיבים להם כפי חכמתם. ואותן השואלין מקבצין התשובות ועושין מהן ספרים להבין מהם. עכ"ל. ומבואר דכל תשובות הגאונים שנתפרסמו הם רק התשובות שהשואלים קיבצו ועשו מהם ספרים. אבל הגאונים עצמם [כנראה מחמת שבעיניהם היו רוב הדברים פשוטים ומבוארים²¹] לא טרחו להעתיק ולשמור את הדברים. וא"כ מובן מאוד שהיו הרבה תשובות מהגאונים שלא קיבצו השואלים, ונשארו ברשותם, ולכן לא ידעו הראשונים מהם²². וכמו"כ גם תשובת הגאונים הנ"ל שכתבו לשואלים - כמו שרואים שכתבו הגאונים בתחילת התשובה "וששאלתם לפרש לכם הא דתנו רבנן" - ניתן להניח שנשארה התשובה בידי השואלים ומשום כן לא ידעו הראשונים מתשובה זאת. [ומ"מ ידעו הראשונים שיש שיטה כזאת, אך לא ידעו שישודרה מהגאונים. ויתכן דאם היו הראשונים רואים את תשובות הגאונים הם לא היו חולקים על הגאונים].

ומ"מ יש תשובות אחרות של הגאונים שהיו בידי הראשונים שג"כ משמע בהם דשיטת רב שרירא ורב האי היא דביה"ש מתחיל מיד כשהשמש שוקעת באופק. והוא בתשובת רב האי המובאת ברי"ף (שם ג: מדפי הרי"ף) שכתב לענין תענית שפוסק בה מבעוד יום אע"פ שפוסק חוזר ואוכל עד שיבוא השמש. וכלשון הזה כתב ג"כ רב שרירא כמו שהביא באו"ז (הלכות תשעה באב סי' תט"ז) וז"ל: בנימוקי רב שרירא גאון זצ"ל פירשו הגאונים יחיד שקיבל עליו תענית שני וחמישי כל ימות השנה ואירע ערב תשעה באב להיות בשני בשבת וכו' סועד פעם אחת טרם יבוא השמש. עכ"ל. וחזינן דדעת הגאונים דאחר שיבוא השמש – שהוא השקיעה הנראית, שוב אסור לו לאכול דאז מתחיל ביה"ש. ואין לומר דכוונת הגאונים לשקיעה השניה דר"ת דהא מבואר ברשב"א (ברכות ב.) דלשון "ביאת השמש" א"א כלל לפרשו על השקיעה השניה דר"ת, עיי"ש, וכן כתב הרשב"א (שם ב:) ג"כ בשם רב האי גאון עצמו דביאת שמשו קאי על תחילת השקיעה, וא"כ חזינן בתשובות אלו דלשיטת

²¹ כמו שכתב המאירי (פתיחה למסכת אבות) וז"ל: וראוי שתדע שעד הנה [היינו עד זמן הראשונים, ולא עד בכלל] היו הישיבות גדולות ונכבדות והתלמידים מרובים תורתם אומנתם, וכל שכן ראשי הישיבות והנסמכים בגאונות שלא היה דרכם למוש מתוך האוהל יומם ולילה, והיו יודעים כל התלמוד על פה או בקרוב לזה, ודברי התורה כולה והתלמוד היו סדורים בפיהם כפרשת שמע, ומתוך כך לא היו רואים לעצמם דצריכים להאריך בחיבוריהם, שכל הפירוש היה סדור בפיהם, והיה בעיניהם כתיבת פירוש הדברים כמי שיכתוב בזמניו זה לעז המילות, וגרם להם זה שלא היו כותבים רק מעט וכו', ואף גם זאת לא היו מזיקין עצמם לכך אלא לבניהם או קרוביהם [שלא] היו בתכלית שאר התלמידים וכו'. עיי"ש.

²² ראה לשון הרמב"ן (מלחמות שבת ט"ז: מדפי הרי"ף) שכתב וז"ל: אנו ראינו מקצת דבריהם. עכ"ל. וכן מבואר בלשון המאירי (שם) על תשובות רב האי גאון: ורוב הנמצא ממנו מחיבוריו ומתשובותיו הם דברים הראויים לסמוך עליהם. עכ"ל. הרי שלא היו מצויים כל התשובות של רב האי. וראה עוד ברמ"א (ח"מ סי' כ"ה סוף סי' ב) שכתב בשם המהרי"ק (סי' צ"ד, ומובא גם בש"ך יור"ד סוף סי' רמ"ב אות ח'), וזה לשונו: אם נמצא לפעמים תשובת גאון ולא עלה זכרונו על ספר, ונמצאו אחרים חולקים עליו, אין צריכים לפסוק כדברי האחרונים, שאפשר שלא ידעו דברי הגאון, ואי הוי שמיע להו הוי הדרי בהו. עכ"ל. ומבואר שזה דבר מצוי שלא היה לראשונים את תשובות הגאונים כשלא נדפסו בספר.

הגאונים מתחיל ביה"ש כשהשמש שוקעת באופק דזה נקרא "ביאת השמש"²³. [וזה מתאים היטב עם גירסת הגאונים המובאת בבעל המאור וברשב"א שם ד"ביאת השמש" הוא השקיעה, ו"ביאת אורו" הוא צאה"כ. דאילו לגירסת רש"י ותוס' שם נמצא ד"ביאת השמש" הוא צאה"כ, וזה לא יתכן לפי דברי הגאונים בתשובות הנ"ל דכתבו דמותר לאכול עד ביאת השמש, דהלא נקטינן דביה"ש דת"ב ויו"כ אסור באכילה.]

והנה המהר"י פארגי (שו"ת מהרי"ף סי' מ"ז) בתשובתו לבעל הגינת ורדים הקשה דברשב"א הנ"ל מבואר דהגאונים ורב האי סוברים כר"ת, דהלא הרשב"א (ד"ה רבי חנינא) מפרש את דברי רב האי כשיטת ר"ת דבתחילת השקיעה עדיין לא מתחיל ביה"ש ולא קידש היום ממש, אלא אז הוא רק הזמן שראוי היום ליקדש, דהיינו דמאז יכולים לקבל תוספת שבת. ועוד כותב הרשב"א (ד"ה אלא) אחר שהביא גירסת הגאונים, שלא מיקרי צאה"כ וביאת האור רק בד' מילין אחר השקיעה. אכן באמת כל המדייק בדברי הרשב"א יראה נכוחה דהרשב"א לא קאמר כלל דרב האי והגאונים הם עצמם סוברים כר"ת, אלא הרשב"א מחמת שסבר כר"ת הוא המפרש את הגמ' כשיטת ר"ת ע"פ גירסת הגאונים וע"פ דברי רב האי [וכמבואר להדיא ברשב"א (ד"ה רבי חנינא) שכותב וז"ל: ומ"מ לדברי רב האי זצ"ל נמצינו למידן וכו', ואם כן לא נפרש וכו'], אבל לעולם הגאונים יפרשו את הגמ' כשיטתם דמיד בשקיעה מתחיל ביה"ש, וביאת האור אינו אחר ד' מילין אלא אחר ג' רבעי מיל [ואע"פ שאז עדיין יש אור מ"מ מיקרי ביאת אורו, ואכמ"ל²⁴]. ואדרבה כן משמע

²³ שוב מצאתי שכן הבין הרא"ה (תענית יב) שכוונת הגאונים היא לשקיעה הנראית. אמנם כיון שהרא"ה ס"ל כשיטת ר"ת, לכן כתב לפרש על תשובת רב האי הנ"ל שהוא מדבר באופן שקיבל את התענית, שאז לפני השקיעה אין מועיל קבלה ע"פ דברי הרמב"ן בתורת האדם (ענין אבלות ישנה) שלפי שיטת ר"ת אין שייך קבלה קודם השקיעה, ואינו נאסר כי אם מביאת השמש שאז נאסר מטעם קבלה. אמנם לקמן (ד"ה ולאחר העיון) נביא שרב האי כותב להדיא להיפך שבקבלה הוא נאסר אף קודם ביאת השמש ורק אם לא קיבל מותר לו לאכול עד ביאת השמש, וא"כ כמה וגם נצבה הראיה שרב האי סובר שביה"ש מתחיל בשקיעה והקבלה היא דווקא קודם.

²⁴ ענין זה שאחר צאה"כ יש עדיין אור הוא כתוב בהרבה ראשונים ואחרונים (ראה בר"ן ריש פסחים בשם הראב"ד, וראה בבנימין זאב סי' רכג, וע"ע באג"מ ח"א סי' כד שהאריך בענין זה), וכעת אביא רק את הראשונים שכתבו טעמים לזה. ראה באור זרוע שכתב (הלכות תענית סי' תד) דשקיעה"ח דתענית היינו חשיכה. וכתב שם עוד מיהו אם רואה שלשה כוכבים אע"פ שאינו חשיכה לגמרי מותר לאכול וכו' שכן במוצאי שבתות ויו"ט כבר מותר במלאכה. עכ"ל. ומבואר מדבריו דבזמן צאת הכוכבים אף שעדיין לא נחשך לגמרי, מ"מ כיון דלגבי דיני התורה חשיב לילה, וחזינן דהתורה לא אכפת ליה באור זה, לכן שייך לקרוא לזה ביאת האור, כיון דהתורה מחשיבתו לחשיכה. וע"ע בחידושי הריטב"א (ברכות ב:) שכתב דהאור שיש אחר צאה"כ אינו אור השמש אלא הוא אור מן הרקיע הרואה פני הארץ, ולכן שייך לומר דהוי ביאת אור השמש לגמרי, עכ"ד. וע"ע בפירוש למסכת ברכות הנדפס בגנוזי שכטר ח"ב (והעתיקו בסוף ספר הזמנים בהלכה וכתב שניתן להניח שהמחבר היה תלמידו של רבינו ניסים גאון) שכתב קצת באופן אחר וז"ל: אמר המחבר יש להקשות מאחר דאוקמינן דהאי 'ובא השמש' **ביאת האור הוא** [ד-דהיינו צאה"כ, שהוא גרס בגמ' כמו גירסת הגאונים] וכו', למה די ביציאת הכוכבים והלא אור השמש ישאר אחר יציאת הכוכבים בעולם זמן ארוך כמו שעה או קרוב ממנה. והאי קושיא נמי איכא לאקשויהא אהא דגרסינן וכו' שלשה [כוכבים] לילה. ופירוקה דהאי קושיא כדאיתחזי לי וכו' כך הוא, הכוכבים שברקיע אינם שוקעים כולם ביום, אלא אור השמש יחביא אורם, לפי עוצם אור השמש ומיעוט אורם. וגם אחר שקיעת השמש במעט, [עדיין] יעלם אורם מן האור שנשאר ברקיע מהשמש, ולא יראו הכוכבים לעין האדם אלא עד שיתגבר אורם על האור המצוי מהשמש וכו'. והואיל ונראו הכוכבים הרי בא אור השמש מעל מקצת העולם והוא מקום הכוכבים ושלמעלה ממנו מצד המזרח מהרקיע. ואע"פ שעדיין לא נשתקע שאר האור לא מהארץ ולא ממערב הרקיע וכו'. שביאת אורו לא כל האור מהעולם, אלא ביאת האור ממקום הכוכבים שהוא ביאת רובו מהעולם כולו. וקודם לזמן הזה דהוא קודם צאת הכוכבים לא בא מהאור דבר שירגיש בו

פשוטות דברי רב האי שבתחילת השקיעה קדש היום²⁵ ואז מתחיל ביה"ש. ויש להניח דמרב שהדברים פשוטים לכן לא טרח הגינת ורדים בתשובתו למהר"י פארג'י (נדפס בשו"ת גינת ורדים החדש בסוף כרך א') לתרץ את הקושיא הזאת של המהר"י פארג'י. וגם החיד"א אע"פ שבספרו ברכי יוסף (סי' רס"א) הזכיר את קושית המהר"י פארג'י מ"מ בספרו מחזיק ברכה (שם) שחיברו אח"כ נקט בפשוטות להלכה כשיטת הגאונים החולקים על ר"ת, ולא חש כלל לקושית המהר"י פארג'י. וכן כל האחרונים אע"פ שבדאי ראו את דברי המהר"י פארג'י המובאים בברכי יוסף [ובדאי יש גם הרבה אחרונים שראו את דברי המהר"י פארג'י עצמו בשלמותם], מ"מ לא חשו לזה כלל.

והנה בארחות חיים (הלכות יום הכפורים סעיף ג') כתב וז"ל: וצריך להוסיף מהחול על הקודש בכניסתו וביציאתו וכו'. וכתב הרמב"ן ז"ל כי זמן התוספת שמוסיפין ביום הכפורים ושבתות וימים טובים משעה שמתחיל השמש להשתקע ואינו זורח בארץ, עד סוף השקיעה שנשקע כלו ברקיע והוא עדיין כנגד חלונו ופני הרקיע מאדימין כנגד חלונו, הוא בכלל התוספת שמוסיפין מחול על הקודש, והוא מהלך ג' מילין ורביע מיל, רצה להוסיף כל זה מוסיף, רצה לעשותו מקצתו חול ומקצתו תוספת עושה, ובלבד שיוסיף ממנו מעט, כלומר כרגע מן הזמן הזה, שלא נתנו חכמים שיעור לתוספת זה למטה, אלא שיוסיף שיעור הנראה לעינים שעדיין הוא יום ולא ספק לילה. עכ"ל [-הרמב"ן]. וכן נמי כתב רב האי גאון ז"ל בתשובה. עכ"ל

אדם. וזה הוא הנראה לי בעין דעתי לא בק[ב]לה מפי אחרים. עכ"ל. [ועי' בספר אוצר הזמנים - חנוכה (פ"ה הערה 264) שכתב וז"ל: שאלתי את הגר"ח קנייבסקי שליט"א האיד' הם מפרשים את הלשון 'משמשקע החמה' [לגבי זמן הדלקת נרות חנוכה], דאיזה שקיעה יש בעת צאה"כ לפי הגאונים. והשיב לי שכיון שבאותו זמן יוצאים ג' כוכבים בינונים, הרי נסתלק אור מסוים מן הרקיע, והסתלקות האור ההוא נקראת בשם 'משמשקע החמה' ששקעה קצת מאור החמה כשיעור שמאפשר ראית ג' כוכבים. עכ"ל. וכדבריו כבר כתב הגר"א (סי' רס"א) וז"ל: וזהו 'בין השמשות' בין ביאת השמש להתחלת ביאת האור שהוא בהכסף שאז נשקע אורה מלהאדים. עכ"ל.]

²⁵ ויש להוסיף דמלבד הא דפשוטות דברי רב האי היינו דקידש היום הוא כפשוטו שמתחיל ביה"ש, ולא כהדוחק של הרשב"א דקידש היום היינו משעה שראוי ליקדש, ג"כ קשה מאוד לומר דרב האי סובר כר"ת, דהא רב האי בא לומר שבין תחילת השקיעה לצאה"כ אין ביניהם עוד זמן שיכולים לומר עליו דאז מתחיל זמן קרי"ש של ערבית לרבי חנינא, ואם נאמר דרב האי ס"ל כר"ת א"כ יכולים לומר שזמן קרי"ש של רבי חנינא מתחיל בשקיעה השניה שאז מתחיל ביה"ש. ועוד קשה דא"כ רבי יהודה דהקשה לר"מ דכהנים מבעוד יום הם טובלין ולא יתכן שיוכלו אז לקרות קרי"ש, כ"ש דהיה לו להקשות כן על רבי אליעזר שזמנו הרבה קודם ביה"ש. ובביאור מרדכי לר"מ בנעט (ברכות פ"א אות ג') הקשה עוד וז"ל: דלדבריו זמנו של רבי מאיר מאוחר לדרכי אליעזר ומוקדם לדרכי יהושע, וא"כ בהא דקאמר בסוגיא דעני מאוחר דא"כ היינו דרכי אליעזר, הוה ליה למימר היינו דרכי מאיר, דהא רבי אליעזר מוקדם טפי. עכ"ל. וכדי ליישב קושיות אלו ע"כ צ"ל דרב האי לא ס"ל כר"ת, וממילא מיושב הכל. אלא דכפי הנראה כיון דהרשב"א סבר כר"ת, ולא ידע הרשב"א דהגאונים פליגי על ר"ת, לכן דחק בדברי הגאונים שיתאימו גם לשיטת ר"ת על אף כל הקושיות הנ"ל. וראיה לדברינו דהא הרשב"א עצמו כתב לעיל דלא יתכן שאפשר לקרות קרי"ש מפלג המנחה כיון שהוא זמן רב קודם צאה"כ, ולא רצה שם לומר דכיון דראוי היום ליקדש מפלג המנחה לכן יכולים לקרות קרי"ש מאז. וע"כ דמש"כ הרשב"א כאן דלרב האי בשיטת רבי אליעזר יכולים לקרות קרי"ש משעה שראוי היום ליקדש, לא כתב כן רק משום שלא ידע הרשב"א דרב האי פליג על ר"ת, ולכן לא היה לו דרך אחרת לפרש דברי רב האי, והוכרח להגיע לידי דוחקים, ודו"ק. וכ"כ הגר"ש אויערבאך שליט"א בקובץ צהר (ח"ח - אוהל ברוך, עמודים רצ"ט - ש"א) שברור שכל מה שכתב הרשב"א בשיטת רב האי הם הוספה של הרשב"א ואינם מדברי רב האי. ועי"ש שהאריך בזה והביא שם את הראיה הראשונה הנ"ל, וכתב עוד ראיה שהרי הרשב"א עצמו כשהביא את שיטת ר"ת לא כתב זאת בשם רב האי, ואם רב האי היה כותב כר"ת בדאי היה הרשב"א כותב זאת בשם רב האי, ומוכח שרב האי לא כתב מעולם כדברי ר"ת.

האר"ח. וראיתי שיש שהבינו שכוונת האר"ח דרב האי גאון סובר כשיטת ר"ת. והנה מיד במושכל ראשון לא הבנתי מה הראיה שכוונת הארחות חיים היא שרב האי גאון סובר כשיטת ר"ת, הלא הארחות חיים כאן לא בא כלל להשמיענו את דינו של ר"ת עד מתי הוא יום, אלא עיקר דברי הארחות חיים הם דברי הרמב"ן שחידש שהתוספת תלויה בדעת האדם רצה עושה תוספת גדולה רצה אינו עושה²⁶, שזהו עיקר מה שרצה הארחות חיים להשמיענו כאן, וע"ז הוא אומר שכך סבר ג"כ רב האי גאון, אבל מאן יימא שרב האי גאון סבר נמי כהרמב"ן לגבי זמן התוספת שהוא בדווקא אחר השקיעה. וכן חזינו בארחות חיים עצמו בהלכות שבת (דין הדלקת הנר בע"ש סעיפים ג ד) שכתב האר"ח את ב' דינים אלו בשני סעיפים נפרדים, בסעיף אחד כתב שזמן התוספת היא דווקא אחר השקיעה, והמשיך באותו הסעיף לכתוב דינים נוספים, ואח"כ בסעיף שאח"כ כתב את הדין שהתוספת תלויה בדעת האדם, הרי שאין ב' דינים אלו קשורים זה בזה. וא"כ תפסת מועט – שרב האי גאון סבר שהתוספת תלויה בדעת האדם – תפסת, תפסת מרובה – שרב האי גאון סבר כשיטת ר"ת – לא תפסת.

וכן מסתבר לומר שכוונת הארחות חיים היא רק שרב האי גאון סבר כהרמב"ן לענין דין התוספת, כי אם נאמר שכוונתו ג"כ שרב האי גאון סבר כהרמב"ן לענין דין בין השמשות, נצטרך לומר דתשובות רב האי גאון שהיו בידי המהר"ם אלאשקר אינם מרב האי גאון, והמהר"ם אלאשקר טעה ביחסו את התשובות לרב האי גאון, והלא פשוט שלא מסתבר לומר כן, ולכן בודאי מסתבר כנ"ל שרב האי גאון סובר כהרמב"ן רק לענין דין התוספת, ולא לענין בין השמשות, ולא נשוייה למהר"ם אלאשקר כטועה.

ולאחר העיון מצאתי שהארחות חיים כותב בהלכות תענית (סעיף ו) וז"ל: כתב הריא"ף ז"ל (תענית ג:) ולענין תענית שפוסק בה מבעוד יום חזינו לגאון דכתב חוזר ואוכל ואף על פי שפסק עד שיבא השמש כל זמן שלא קיבל עליו תענית, אבל אחר שקיבל עליו התענית אסור לאכול ולשתות אפילו מים, **וכן שדר רבינו האיי גאון ז"ל**. עכ"ל הארחות חיים שם. והנה תשובה זו של רב האי גאון שמזכיר הארחות חיים נדפסה בגנזי שכטר (ח"ב עמ' 412) וז"ל: ותענית שפוסק בה מבעוד יום היכא דלא קיבל עליה לתענית אע"פ שפוסק [חוזר] ואוכל עד שיבוא השמש. אבל היכא [דקבל על] (עניק) [תענית] איתסר ליה למיכל. עכ"ל. וחזינו דדעת רב האי גאון היא כדעת הרמב"ן שאין לתוספת שיעור קבוע, אלא זה תלוי בדעתו, אם קיבל עליו נאסר, ואם לא קיבל מותר לו לאכול עד ביאת השמש. וא"כ כיון שחזינו שהארחות חיים עצמו הזכיר תשובה זאת של רב האי גאון, א"כ פשוט דהארחות חיים בהלכות יום הכפורים גם כן איירי בתשובה זו של רב האי גאון. וזהו ראיה ברורה שכוונת

²⁶ ופליג על הראשונים הסוברים דהתוספת אינה תלויה ברצון האדם אלא יש לה זמן מסוים קבוע. עיין בשיטמ"ק (ביצה ל.) דכתב בשם ר"י דתוספת הוא חצי שעה, וכ"נ דעת רבינו מנוח (הלכות שביתת עשור פ"א ה"ו), וע"ע בערוגות הבשם (ח"א עמוד 224), ובספר הבתים (שערי המלאכות האסורות ביום השבת שער שיש) כתב שיש מי שאמר ששיעור התוספת שעה, וכן נראה דעת הראב"ן (סי' ב וסי' קע). וכן פליג נמי על דעת הראב"ד (מובא בתוסי' הרא"ש מו"ק ד. וברבינו מנוח הל' שביתת עשור פ"א ה"ו) שהתוספת הוא רק כדי שלא יכנס לבית הספק, אבל א"צ להוסיף מן הודאי שלא מחמת הספק.

האר"ח דרב האי גאון בתשובה כתב כדברי הרמב"ן בדין התוספת דאין צריך לעשות תוספת גדולה, אלא התוספת תלויה ברצון האדם, ורק בקבלה נאסר, ואין כלל כוונת הארחות חיים לומר שרב האי גאון סובר כשיטת ר"ת.

אחר כתבי זאת מצאתי בספר מאמר מרדכי (סי' תרח ס"א) שהעתיק המאמר מרדכי את דברי הארחות חיים, והסביר ג"כ כנ"ל שכל הנושא הוא כמה הוא שיעור התוספת, וע"ז הביא הארחות חיים את דברי רב האי גאון, ואילו אימתי הוא זמן התוספת זהו ענין צדדי וכתבו המאמר מרדכי רק בסוגריים כי אין הנושא כלל אימתי הוא שיעור התוספת, עיי"ש²⁷, וברוך שכיוונתי.

עוד תשובה מהגאונים מצאנו בתשובות הגאונים שערי תשובה (סי' רל"ג) על מה דאיתא (שבת כ"א:) דזמן הדלקת נר חנוכה הוא עד דכליא ריגלא דתרמודאי, שכתבו שהתרמודאי היו מתאחרין לאחר כל בני אדם עד שחשכה. עכ"ד. והנה זה פשוט דהכוונה היא שהתרמודאי היו מתאחרים כל זמן שהיה עדיין מעט אור בארץ, אבל כשהחשיך לגמרי בארץ היו גם התרמודאי חוזרים לבתיהם אף שעדיין היה מעט אור בשמים באופק המערב. והנה לומר מתי הוא הזמן המדויק שכבר אין שום אור בארץ הוא דבר קשה, אבל עכ"פ ברור שאחר שעברה שעה מהשקיעה כבר בודאי אין שום אור מורגש בארץ. וכיון שכן נמצא דלשיטת ר"ת דמשתשקע החמה הכוונה [לפי הראשונים המקדימים ביותר] לשקיעה השניה שהוא לכה"פ כשעה אחר השקיעה א"כ עכ"ל לומר דס"ל לר"ת דתחילת זמן ההדלקה הוא כשחשיכה והתרמודאי היו מתאחרין אחר שחשיכה, ומדאמרו הגאונים שסוף הזמן הוא כשחשיכה, על כרחך דהם סברו דתחילת הזמן הוא בשקיעה [או בסוף השקיעה שהוא ג' רבעי מיל אח"כ] שאז עדיין יש אור בארץ, וסוף הזמן הוא כשחשיכה. ופליגי על ר"ת.

רב ניסים גאון; בתשובתו המובאת בשו"ת מהר"ם אלאסקר (שם) וז"ל: גבול עד הערב [הוא] עד שתיפול העגולה של השמש, והיא שקיעת החמה, ומשקיעת החמה ועד צאת הכוכבים [הוא] בין השמשות. עכ"ל.

תלמיד רב ניסים גאון [או קדמון אחר בתקופה זאת]; בפירושו למסכת ברכות (נדפס בגנזי שכטר ח"ב, ובסוף ספר הזמנים בהלכה) סובר כשיטת הגאונים והאריך להסביר השיטה. [העתיקתי חלק מדבריו לעיל בהערה 24].

²⁷ אך המאמר מרדכי מבאר שכוונת הרמב"ן ורב האי גאון המובאים באר"ח הוא שאין די בתוספת כל שהוא, אלא צריך שיוסיף שיעור הנראה לעינים, דהיינו כגון רביע שעה לפחות או חצי שעה [כדברי המאמר מרדכי בתחילה, עיי"ש]. אמנם האמת הוא שהאר"ח העתיק דברי הרמב"ן בקיצור, אך באמת בדברי הרמב"ן עצמו בתורת האדם מבואר להדיא שכוונתו היא שדי בשיעור קטן, ובלבד שתהיה התוספת בזמן שברור שהוא עדיין יום, וא"צ שיעור גדול, וגם בדברי רב האי גאון בתשובתו שהבאתי למעלה מוכח שדעתו שא"צ שיעור גדול, וע"כ שזהו גם כן כוונת הארחות חיים וכמו שכתבתי למעלה. אלא שהמאמר מרדכי לא ראה את דברי הרמב"ן בתורת האדם, וכמו שהוא עצמו כותב (סי' שיא ס"ב) לגבי ענין אחר: ומי יתן והיה נמצא אצלנו ספר תורת האדם להרמב"ן ז"ל לראות הדברים בשרשם, עכ"ל, ולכן חשב המאמר מרדכי שכוונת הרמב"ן היא שצריך שיעור גדול. [אמנם אח"כ הגיע לידו ספר תורת האדם, וכפי שהוא כותב שם: אחר זמן רב שכתבתי זה בעשותי מהדורה שלישית בא לידי ספר תורת האדם להרמב"ן ומצאתי שם וכו'. עכ"ל. אך מ"מ כשכתב את דבריו בסי' תר"ח עדיין לא היה לו עדיין את דברי הרמב"ן, וכדחזינו שהעתיקם רק מתוך לשון האר"ח, ולכן חשב שכוונת הרמב"ן היא שיש להוסיף שיעור גדול.]

ספר הזהיר [או: **וזהיר**²⁸]; כתב להדיא כהגאונים וז"ל: וזהיר הקב"ה את ישראל שישמרו את השבת. וכיון שמדליקין נרות לכבוד השבת אסור להם להדליק אלא מבעוד יום שנאמר לא תבערו אש בכל מושבותיכם ביום השבת. וצריך אדם שיגמור כל מלאכתו מבעוד יום שנאמר ששת ימים תעשה מלאכה וגו'. וכיון שהחמה שוקעת בערב שבת אסור ליגע במלאכה. ואם ראה החמה ששקעה ולא הדליק את הנר אסור להדליק. עכ"ל (הו"ד באו"ז הלכות ערב שבת סי' י"א). ומדויק היטב בלשונו שכתב "ואם ראה החמה ששקעה" שהוא מדבר בשקיעה הנראית דהיינו כשהשמש שוקעת באופק, שהרי בשקיעה השניה דר"ת אין רואים כלל את החמה. ופשוט.

ספר הקנה (דף כה.) וספר הפליאה (דף לו.); כתב וז"ל: ויוסיף [-בער"ש] מחול אל הקודש, כי כנסת ישראל אע"פ שהיא משתדלת ונוטרת הכרמים החיצונים מתקדשת בליל שבת, וגם אתה תקדשה בעוד חול. ועם חשיכה ימשמש בגדיו וידליק ויאמר בואו כלה ומלכתא להעשות הקריאה למעלה. ובעוד השמש בראשי אילנות יקדש היום ויתפלל תפלת שבת הם קדושי אשה, וינוח ויתענג ויסיר מלבו כל אנחה וכל מחשבות כאלו מלאכתו עשויה ואין חסר לו שום דבר. עכ"ל. ומבואר היטב שדעתו שזמן תוספת שבת הוא קודם השקיעה, עוד לפני שהשמש בראשי האילנות, ואז הוא הזמן הנקרא 'עם חשיכה', דהיינו שמעט אח"כ הוא כבר שבת. והיינו כשיטת הגאונים.

רבינו חננאל; כן כתב הרב בעל התניא בסידור (שם) דר"ח סובר כשיטת הגאונים. והוציא זאת הרב ממה שכתב בשבלי הלקט (סי' ל') וז"ל: מצאתי בשם רבינו חננאל ז"ל מי שהדליק את הנר בערב שבת אחר שקיעת החמה הרי זה חייב מלקות אם הדליק בשוגג. ואם ידע שזה אסור והדליק את הנר אחר שקיעת החמה היו קונסין אותו. ואם לא קיבל, היו מחרימין אותו ומנדין אותו ונמנעין מלדבר עמו אפילו קרובו. ואם דברו עמו קרוביו הן שרויין עמו בנידוי עד שיעשו תשובה. כי כל אחר שקיעת החמה שבת ממש. והלא אסור לומר לא"י להביא מים מן הבור או דבר אחר, ואילו עשה כן כאילו הביאו בעצמו וחייב. עכ"ל²⁹.

²⁸ בשם הגדולים (מערכת ספרים ערך וזהיר) כתב דמהר"א שטיין (בנימוקיו על הסמ"ג) כתב דספר הזהיר נקרא וזהיר עם ו', והביא ראיות. ובתוס' מנחות (ק"ט. ד"ה לא ישמשו) כתוב ספר הזהיר. עכ"ד. ויש לציין דאע"פ שהראשונים מביאים הרבה מספר הזהיר, והיה הספר מצוי בידם, מ"מ אנו לא זכינו לאורו כ"א לחלק ממנו (כרך א' על סדר חומש שמות, וכרך ב' על סדר חומש ויקרא ובמדבר) שנדפס בלייפציג בשנת תרל"ג ע"י הרב ישראל מאיר פריימן אב"ד דק"ק אסטראווא. והמו"ל הנ"ל כותב בהקדמתו שמחבר הספר הוא רבינו חפץ אלוף המוזכר בתשובות הרי"ף (סי' ק"ט), והיה חי בזמן רב האי גאון. והביא עוד שם שבספר נחל אשכול (ח"א דף כ"ט) כתב שרב נטרואי חיברו, ואח"כ חזר מדבריו ודימה שמחבר הלכות א"י חיברו.

²⁹ והנה המנ"כ (מאמר א' פ"ו) רצה לדחות דיתכן שהר"ח סובר כר"ת דאחר השקיעה הוי יום, ומה שכתב הר"ח לענוש מי שהדליק הנר אחר שקיעה, הוא משום דכבר נהגו כל ישראל לקבל שבת מהשקיעה. אכן כנראה לא ראה המנ"כ את השבלי הלקט ורק ראה מה שהובא בב"י (סוף סי' רס"ג) ושם מובא רק תחילת לשון הר"ח, אבל באמת בהמשך לשון הר"ח שכותב "כי כל אחר שקיעת החמה שבת ממש" מדויק היטב דאין הטעם משום שקבלו הקהל שבת אלא משום שבשקיעה חשיב כבר שבת. [וגם מש"כ הר"ח "והלא אסור לומר לא"י קשה מאוד לומר דהיינו משום שקבלו הקהל שבת, שהרי לא מצאנו שום מ"ד שאם קבלו הקהל שבת קודם הזמן אסור אז לומר לא"י לעשות מלאכה.] שוב ראיתי שגם המנ"כ סובר שדעת

עוד נלע"ד להוכיח מדברי הר"ח (שבת ל"ה:) על הא דאמר רבא לשמעיה [לג"ה הר"ח: לבני מחוזא] אתון דלא קים לכו בשיעורא דרבנן, אד[איכא] שמשא אריש דקלא אתלו שרגא [פירוש: הדליקו הנר]. ביום המעון מאי, במתא חזי תרנגולא [אימתי עיילו בקינייהו], בדברא חזי עורבי [אימתי עיילו בקינייהו], אי"נ אד[ו]ני. עכ"ל הגמ'. וכתב הר"ח ז"ל: אדוני, פי' ירקות השדה הן ידועין העלין שלהן בבוקר מתפתחין ומתפשטין, ומבין השמשות מתכווצין ונראין כסתומין. עכ"ל. והנה כתב הרמב"ן (תורת האדם ענין אבילות ישנה) דהזמן דשמשא אריש דקלא הוא קודם שקיעת החמה [וכתב דלשיטת ר"ת צ"ל דהרחקה יתירה היא לתוספת משום דלא קים להו בשיעורא דרבנן]. וכ"כ גם בהגהות מרדכי (שבת סוף פרק ב"מ) דזמן שמשא אריש דקלא זמן התרנגולים הוא מבעוד יום [ודעתו דזה עוד קודם ביה"ש של היראים]. וכ"כ היראים (סי' רע"ד). וכן פשוט במציאות שאחרי השקיעה כבר אין נראית השמש בראשי הדקלים. וכמו"כ פשוט דגם שאר הזמנים שנאמרו בגמ' הנ"ל גם הם קודמים להשקיעה, דאל"כ יסתכלו בשאר הסימנים גם ביום שאינו מעון ויוכלו להדליק תמיד אחר השקיעה. אלא ע"כ דגם שאר הסימנים קודמים להשקיעה. וא"כ מדכתב הר"ח "ומבין השמשות מתכווצין ונראין כסתומין" נמצא דס"ל דמיד בשקיעה מתחיל ביה"ש [ולא כשיטת ר"ת שאז הוא הרבה קודם ביה"ש כנ"ל]. וכן נראה ג"כ כוונת הר"ח (פסחים ק"ה). שכתב ז"ל: ואין אנו צריכין לחקור ההגיע עת

הר"ח כשיטת הגאונים, אלא שרצונו לומר שהטעם שהביא את דברי הר"ח אף שהביי סובר כר"ת, הוא משום שראוי להחמיר ולענוש מי שעשה מלאכה אחר השקיעה גם אם ההלכה כר"ת, משום המנהג שנהגו כל ישראל להחמיר.

ובספר אורות חיים (פ"ט אות ג') כתב דכוונת ר"ח היא לגמר שקיעה דהוא צאה"כ. דאי קאי על ביה"ש כיצד קאמר שאסור לומר לא"י להביא מים מן הבור או דבר אחר, הלא אף קיי"ל (א"י ס' רס"א סעיף א', וסי' שמ"ב) דבביה"ש מותר שבות דאמירה לעכו"ם לצורך מצוה או טרוד, וא"כ כאן דמסתמא צריך למים בשבת מותר אמירה לעכו"ם בביה"ש. עכ"ד. אכן לענ"ד פשוט דא"י לומר דכוונת הר"ח לצאה"כ, דא"כ יהיה משמע דדוקא אחר צאה"כ אסור ליהודי להדליק הנר, דלזה נתכוון הר"ח במה שכתב "אחר שקיעת החמה", אבל קודם יהיה מותר. ואיך יתכן לומר כן, הלא אף קודם צאה"כ אסור דאז הוי ביה"ש. [וגם נראה פשוט שאף יהיה חייב עונש ע"י, דעונש ספק דאורייתא הוא יותר חמור מודאי. ובפרט דהר"ח כתב כאן דאף על איסור דרבנן דאמירה לעכו"ם הוא חייב עונש]. ועוד קשה מה שכתב הר"ח "כי כל אחר שקיעת החמה שבת ממש", דאם כוונתו לצאה"כ הלא זה פשיטא. אלא ברור דכוונת הר"ח לביה"ש ועי"ז קאמר שכיון שכבר שקעה חמה דינו כשבת ממש. ומה שהקשה באורות חיים י"ל דס"ל לר"ח [דפסקין כרבנן (עירובין ל: לד:)] דגזרו על שבות בביה"ש אפילו לצורך מצוה כמו בשבת עצמה. וכן משמע פשוט לשון הר"ח שכתב "כי כל אחר שקיעת החמה שבת ממש", והלא אסור לומר לא"י להביא מים מן הבור או דבר אחר, ואילו עשה כן כאילו הביאו בעצמו וחייב, ומדויק דבא לומר שאחר השקיעה הוי שבת ממש כמו אחר צאה"כ ואסור אז לומר לא"י לעשות מלאכה דאורייתא והוי כאילו הישראל עשה בעצמו המלאכה ויהיה חייב מלקות או קנס. וכן דעת הגהות אחרונות דמרדכי (שבת רמז תס"ו, ומובא בב"י סי' רס"א), וכ"כ בחידושים המיוחסים להר"ן (שבת ל"ד), ובשיטמ"ק (ביצה ל:). וכ"כ בפסקי הרי"ד ובתוס' רי"ד (שבת ל"ד). שרק לערב בביה"ש ערובי חצירות מותר כיון שאינו אלא ביטול רשות בעלמא, אבל אמירה לגוי אסור כדין כל שבות שגזרו עליו בביה"ש. עכ"ד. וכן במאירי (שבת ל"א:) כתב דיש שפירשו דאסור בביה"ש להדליק הנר אפי' ע"י גוי, אך הוא חלק עליהם. ועי' בכל בו (סי' ל"ו) שהביא ב' הדיעות. עוד י"ל דאיירי הר"ח בגוונא שא"צ למים לצורך שבת כ"כ, וכמו פשטא דמתני' (שבת ל"ד). דבספק חשיכה אין מעשרין את הודאי ואין מטבילין את הכלים אף דהוי שבות, דכתב המ"מ (הלכות שבת פכ"ד הי"י) בשם המפרשים דאיירי בשאינו צורך מצוה. [עוד היה אפשר לתרץ דסבר הר"ח כשיטת הראב"ד המובאת בריטב"א (עירובין ל"ב: ל"ג.) וברשב"א (שם ל"ג:) שמה שאמרו שכל שהוא משום שבות לא גזרו עליו בביה"ש הכוונה שחשבו כאילו הוא מותר ולא פסלו עירובו משום איסור שבות, אבל לא התירו כלל לעשות שום שבות בביה"ש, וכל שאסור בביה"ש אסור גם בשבת, חוץ ממה שהתירו במשנה (שבת ל"ד). שהם שבותים הקלים. אכן פשוט לשון הר"ח (עירובין ל"ב:) מבואר שלרבי שלא גזרו על שבות בביה"ש מותר אז לעשות שבות.]

הקידוש מן הגגות ומראשי הדקלים. עכ"ל. והיינו שכיון שתלמידי רב ידעו שכבר שקעה החמה, א"כ אינם צריכין לשלוח שליח לבדוק זאת בגגות ובראשי הדקלים. ומבואר דכשאין החמה נראית בגגות ובראשי הדקלים אז מתחיל ביה"ש. והיינו כשיטת הגאונים.

וראה עוד ברבינו חננאל (שבת פ"ו:) ש'שקיעת החמה' ו'שתשקע החמה' הם דבר אחד.

ובספר תורת יום ולילה (מהרב אליעזר הול שליט"א סי' א' הערה ו') הביא ראיה נוספת שהר"ח סובר כשיטת הגאונים, שהרי הר"ח מפרש בגמ' שבת (לה.) שאמרו 'הרצה לידע שיעורו של ר' נחמיה יניח חמה בראש הכרמל וירד ויטבול בים ויעלה' שהכוונה שיטבול בימה של טבריא, והנה הלא לר"ת ע"כ צריך לפרש (ראה רמב"ן בתורת האדם ענין אבלות ישנה, ורשב"א שבת לד:) שמחשבין ג"כ את הירידה [והעליה אח"כ] מהר הכרמל שזה לוקח זמן רב ונמצא שכאשר יניח חמה בראש הכרמל שהוא לפני שקיעה הנראית עד אשר ירד מן ההר וכו' הכל יחד לוקח זמן רב ושפיר זה מתאים לשיטת ר"ת, אבל לר"ח שמדובר בעומד על יד ים כנרת א"כ בודאי אין הכוונה שירד מן ההר שהרי כלל אינו עומד על הר הכרמל [שהרי הכרמל סמוך לים הגדול ולא לכנרת, וכמבואר בירושלמי ריש ברכות] אלא רק עומד על יד ים כנרת ומביט למערב למרחוק ע"מ לראות את גוף החמה עצמה בראש הר הכרמל, וע"כ שסבר הר"ח כשיטת הגאונים שבזמן מועט אחרי השקיעה הנראית הוי כבר ביה"ש.

וראיתי באורות חיים (פ"ט אות ג') שרצה להוכיח דסובר הר"ח כר"ת. וראיתו מהא דכתב הר"ח (שבת כ"ג:) וז"ל: דביתו דרב יוסף הוית מאחריה ומדלקה סמוך לחשיכה בע"ש. אמר [לה] רב יוסף תנינא לא ימיש עמוד הענן יומם וגו' מלמד שעמוד הענן משלים לעמוד האש. כלומר בא עמוד האש ועדיין עמוד הענן קיים. סברא להקדומי טובא, תנא ל(י)ה ההוא סבא ובלבד שלא יקדים ובלבד שלא יאחר, אלא בעת שקיעת החמה קודם כמעט תהיה הדלקה. עכ"ל. וכתב באורות חיים דממה שכתב הר"ח ד'בעת שקיעת החמה קודם כמעט תהיה הדלקה' משמע דמש"כ הר"ח בתחילת דבריו דהיא הדליקה סמוך לחשיכה כוונתו סמוך (לצאה"כ) [לשקיעה שניה], דאי כוונתו במש"כ סמוך לחשיכה לסמוך לשקיעה, א"כ מה הוסיף לומר לה ד'בעת שקיעת החמה קודם כמעט תהיה הדלקה' הלא זה הוא מה שעשתה כבר בתחילה וכבר אמר לה ע"ז רב יוסף שאינו טוב, אלא ע"כ דסמוך לחשיכה היינו אחר השקיעה, וס"ל לר"ח כשיטת ר"ת דאחר השקיעה הוי יום ורק מטעם דלא ימיש אמר לה רב יוסף דצריכה להדליק קודם השקיעה. עכ"ד. ודבריו קשים מאוד דאיך יתכן דאף שמדינא מותר לר"ת לעשות מלאכות זמן רב אחר השקיעה אעפ"כ אם הדליקה אז הנרות זה כבר מיקרי ובלבד שלא יאחר³⁰. [ויותר היה ראוי לומר לפי דבריו דסובר הר"ח כהגאונים דמיד בשקיעה מתחיל ביה"ש, אלא דהמ"ד כאן בגמ' הוא רב יוסף, והוא ס"ל (שבת ל"ד:) דאחר השקיעה כ"ז שפני מזרח מאדימין

³⁰ ובראשונים מבואר להיפך שאסור להקדים כ"כ הרבה, והוא בכלל 'ובלבד שלא יקדים', ורק אם מקבל שבת בעת ההדלקה מותר לו להקדים קודם השקיעה ולהדליק בפלג המנחה.

הוא יום, ולכן כשהדליקה מתחילה אחר השקיעה אמר לה רב יוסף דאף שעדיין הוא יום מ"מ היא צריכה להקדים ולהדליק קודם השקיעה משום לא ימיש. וכן פירש בשו"ת שבט הלוי (ח"ד סי' כז) בשיטת הר"ח, וע"ע בשו"ת פרי יצחק (ח"א סי' ו) שכתב מעצמו מהלך זה]. אכן למעשה הדברים פשוטים וברורים דבודאי סובר הר"ח כהגאונים, ומש"כ הר"ח ד'בעת שקיעת החמה קודם כמעט תהיה הדלקה', כוונתו דלא תדליק סמוך ממש לשקיעה כמו שעשתה בתחילה, אלא תדליק קודם מעט. [וה-כ' היא תיקון לשון בעלמא, וכאילו כתב 'כמו מעט'. ואולי צריך לנקד כְּמַעַט, ולא כְּמַעַט]. וכן הוא ג"כ לשון הר"ח לגבי מנחה (ברכות כ"ז). שכתב וז"ל: ועכשיו נהגו כל ישראל כרבנן להתפלל מנחה עד הערב וכו' דאמר ר' חייא בר אבא א"ר יוחנן מצוה להתפלל עם דמדומי חמה וכו'. ואע"ג דלייטי עלה במערבא, הני מילי מאן דמאחר טפי, אבל קודם ביאת השמש כמעט שפיר דמי. עכ"ל. וכ"כ עוד (שם כ"ח): וז"ל: כל הדוחק תפלת מנחה עם דמדומי חמה אם יזדמן לו טורדת שעה ולא יתפלל חשך השמש ונמצא בטל מן התפילה, הלכך להקדים כמעט טפי עדיף. עכ"ל. וחזינן דכך הוא לשון הר"ח, דכשכותב 'קודם ביאת השמש כמעט' או 'להקדים כמעט' כוונתו שלא יהיה סמוך ממש לשקיעה אלא יקדים קודם מעט. וא"כ ג"כ הכא שכתב הר"ח ד'בעת שקיעת החמה קודם כמעט תהיה הדלקה' כוונתו דלא תדליק סמוך ממש לשקיעה אלא תדליק קודם מעט³¹. ובאמת הראב"ה (סי' קצ"ט) העתיק את דברי הר"ח הנ"ל, אך במקום לכתוב 'קודם כמעט' כתב 'קודם במעט'. וכן נראה מדברי רבינו יהונתן מלוניל שהעתיק כאן את לשון הר"ח [בלא הזכרת שמו] וכתב 'קודם מעט', והיינו שכוונת הר"ח דצריכה להקדים מעט קודם השקיעה³².

³¹ ואין להקשות א"כ שמתחילה הדליקה ממש סמוך לשקיעה א"כ היה רב יוסף צריך לומר לה שתקדים משום תוספת שבת, שי"ל שרב יוסף לית ליה תוספת לשבת. עוד י"ל שלפי רב יוסף כיון דסי"ל (שבת לד:) דכל זמן שפני מזרח מאדימין הוא עדיין יום, א"כ שפיר יש לה תוספת שבת אז [וגדולה מזו קאמר הרשב"א (שבת כא: ד"ה הא) שלפי רב יוסף יש להדליק נר חנוכה בער"ש מיד אחר השקיעה]. שוב מצאתי שהר"ח (סוכה כח:) סובר שזמן התוספת הוא בבין השמשות [וראה מה שנתבאר בזה בהערה לקמן בשיטת הראב"ד], וא"כ מעיקרא ליתא לקושיא הנ"ל.

³² עוד כתב באורות חיים להוכיח שסבר הר"ח כר"ת, ממה שכתב הר"ח (ברכות לב:) וז"ל: ת"ר חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת ומתפללין וכו', וכי מאחר שט' שעות ביום מתעסקין בתפלה תורתן ומלאכתן אימתי נעשית, אלא מתוך שחסידים הם תורתן משתמרת ומלאכתן מתברכת. [עכ"ל הגמ' שם. וכתב ע"ז הר"ח:] תנינן האי סתמא כר' יהודה דאמר תפלת המנחה עד פלג המנחה קטנה, והיא שעה י"א חסר רביע, עברה תפלת המנחה ומתפלל תפלת ערבית, והיינו דמשכחת שעה אחת ביום אחר תפלה, דאי לרבנן דאמרי עד הערב לא משכחת שלש תפלות [ביום] ובכל תפלה שלש שעות ביום. וקודם דמדומי חמה היו שוהין שעה אחת ביום, כי מעלות השחר ועד הנץ החמה ה' מילין. עכ"ל. ומבואר מדברי הר"ח שטרח למצוא שיהיו כל הטי' שעות ביום, שהרי אם נאמר שחלקם היה בלילה לא קשה כ"כ קושיית הגמ', שהרי נשאר להם מספיק שעות למלאכה [וראה עוד במקור חיים (לבעל החות יאיר, סי' פ"ט ס"א) שכתב שע"כ לומר כן שטי' שעות ביום' הכוונה דווקא ביום, דאל"כ הרי יכולים לומר שהשעה שקודם שחרית היתה בעוד לילה, והשעה שאחר מנחה ג"כ היתה בלילה, וכן כל הג' שעות של ערבית היו בלילה, וא"כ רק ד' שעות היו ביום ומאי הקשו בגמ', אלא ע"כ שכל השעות היו ביום], ולכן כתב הר"ח שהגמ' כאן סברה כרבי יהודה, וממילא תפילת ערבית היתה ביום מפלג המנחה ושייך שכל השעות יהיו ביום. אך עדיין קשה איך שייך שגם השעה שאחר ערבית תהיה ביום, הרי פלג"מ הוא רק שעה ורביע ואין שייך שגם התפילה וגם השעה שאחריה יהיו ביום, לכן כתב האורות חיים שצ"ל שהר"ח סבר כשיטת הלבוש שפלג"מ הוא שעה ורביע קודם השקיעה וסבר ג"כ כשיטת ר"ת שצאה"כ הוא ד' או ה' מילין אחר השקיעה, וא"כ נמצא שיש לו שתיים ברווח מפלג"מ עד צאה"כ.

אמנם שוב בהמשך דבריו הקשה האורות חיים בעצמו על פירוש זה דא"כ איך העתיק הראב"ה (ברכות סי' א) את דברי הר"ח הנ"ל, הלא הראב"ה סבר שפלג"מ הוא שעה ורביע קודם צאה"כ, וא"כ לדידיה ליכא

והנה הר"ח (פסחים צד.) כתב וז"ל: וכן בשקיעות מהלכת [החמה] בעביו של רקיע, וכשתצא מעוביו הרקיע כלו מיד הכוכבים נראים וכו', וכן בערב משתשקע החמה עד צאת הכוכבים [מהלכת החמה בעובי הרקיע במשך ה' מילין], ואף על פי שהחוזים בכוכבים שבזמן הזה מדברים דברים המכחישים, לא משגחין להו, אלא אנו מוזהרים דברי רבותינו כתקנם, ולא לחוש לדברי זולתם. עכ"ל. ויש שרצו לדייק מהא דנקט לשון רבים 'שקיעות' שסובר כר"ת שיש ב' שקיעות. אך באמת אינו ראייה כלל, שהרי הוא קאי על הגמרא בפסחים וכדעת חכמי ישראל שהחמה מהלכת בעובי הרקיע וא"כ בודאי איכא ב' שקיעות – השקיעה הנראית כשהחמה נכנסת לעובי הרקיע והשקיעה השניה שהוא צאה"כ כשהחמה עברה את עובי הרקיע כולו³³, אבל אינו ענין לשקיעות דר"ת, שהרי ר"ת הוסיף דמלבד תחילת השקיעה וסוף השקיעה יש ג"כ פעמים שהכוונה על שקיעה שניה, וליכא שום ראייה מכאן שגם ר"ח סבר כן.

עוד ראיתי מי שרצה לפרש לשון הר"ח שם שכתב 'ואף על פי שהחוזים בכוכבים שבזמן הזה מדברים דברים המכחישים, לא משגחין להו, אלא אנו מוזהרים דברי רבותינו כתקנם, ולא לחוש לדברי זולתם', שבא לומר ששיעור ה' מיל שמבואר שם בגמרא הוא נוגע להלכה לענין זמן צאת הכוכבים, וע"ז כתב שאנו מוזהרים דברי

למימר את הביאור הנ"ל, וע"כ שיש לפרש ביאור אחר בדברי הר"ח. ועיי"ש עוד שכתב שאינו ברור שדעת הר"ח כשיטת הלבוש [וראה עוד במקור חיים (שם) שכתב שאם נאמר כשיטת הלבוש א"כ צ"ל שהשעות שקודם הנץ ואחר השקיעה אינם נחשבים 'ביום', כי 'ביום' הכוונה לייב שעות היום דווקא. וא"כ נמצא דמדתכב הר"ח 'וקודם דימדומי חמה היו שוהין שעה אחת ביום' וכו', מוכרח שאינו סובר כהלבוש. ויש להאריך הרבה בענין שיטת הר"ח בזה מדבריו בר"פ תפלת השחר, ואין כאן מקומו], ולכן חזר בו האורות חיים מראיתו הנ"ל, שהרי השתא בין אם סבר הר"ח כר"ת ובין אם סבר כהגאונים מ"מ אף לפי רבי יהודה לא שייך ט' שעות שלמות ביום, ורק נשאר בצ"ע מה הביאור בדברי הר"ח.

ואם כי אינו נוגע לענינו מ"מ אכתוב הנלענ"ד בזה בדרך פשוט בכוונת הר"ח, די"ל שאה"נ שהחסידיים היו שוהין שלש שעות שלמות בכל תפלה, אבל מ"מ מה שאמרו בגמ' שט' שעות ביום היו שוהין בתפלה אפ"ל שאף לח' ורביע קרי תשעה, כיון ששהו ביום חלק מהשעה התשיעית. וא"ש דברי הר"ח שכיון שסברה הגמ' כרבי יהודה שייך שעכ"פ יהיה ביום ח' ורביע שעות [ולשונו שכתב 'דמשכחת שעה אחת ביום אחר תפלה', י"ל שאין כוונתו דווקא לשעה שלמה], משא"כ לרבנן שזמן מעריב הוא בלילה אין שייך שיהיו ביום רק ז' שעות. ודו"ק.

³³ ולכאורה זה ברור דאף להגאונים נמשכת השקיעה עד צאה"כ ושייך לומר אף להגאונים דהלשון שקיעת החמה קאי ג"כ על צאה"כ. וכמו דאמרו בגמ' ריש ברכות לגבי ביאת השמש דהכוונה לצאה"כ כן הוא ג"כ לגבי שקיעת החמה דלפעמים הכוונה לצאה"כ (ביאור הגר"א סי' תרע"ב סעיף א'). אמנם הגר"א עצמו פוסק שם כהראשונים שפירשו דהכוונה לתחילת השקיעה. וכן מוכח בהרבה מקומות בש"ס, כגון: ברכות (נ"ג.), עירובין (צ"ז.), מו"ק (י"ד.), יבמות (צ"ב.), שאיתא שם הלשון 'שקיעת החמה', והכוונה היא לצאת הכוכבים. וכ"כ בספר בין השמשות (טוקצינסקי, פ"ג אות ה') וז"ל: שבת ואמרת שגם להגר"א נקראת שקיעת החמה כל זמן ששוקעת בעובי הרקיע, אלא שלדעתו כל סתם 'שקיעת החמה' 'ומשתשקע החמה' המכוון התחלת שקיעתה, רק במקומות ידועים יש שביאורו סוף שקיעה כמו בדם שנפסל (זבחים נ"ו. מנחות כ.). עכ"ל. ומצאתי שהגאונים עצמם בתשובות הגאונים - שערי תשובה (סי' קנ"ג) כתבו וז"ל: וזמן הנחת תפלין כל זמן שלא שקעה חמה, ואפילו בין השמשות נמי זמן הנחה הוא. עכ"ל. ומבואר שהם מפרשים מה שאמרו בגמרא (מנחות לו.): אמר ר' אלעזר כל המניח תפילין אחר שקיעת החמה עובר בעשה, דהכוונה לצאת הכוכבים. וכן גם דרכם של הראשונים הסוברים כשיטת הגאונים לכוונת לפעמים את צאת הכוכבים בשם 'שקיעת החמה'. וכגון רש"י דס"ל כשיטת הגאונים כמו שיבואר לקמן, ואעפ"כ כתב (שבת קי"ח: ד"ה ממכניסי) לגבי מוצאי שבת בציפורי שבעוד כשהחמה שוקעת נראית שם אור גדול, הרי שהוא קורא לצאה"כ בלשון שקיעה. וכן האור זרוע ס"ל כשיטת הגאונים כמו שיבואר לקמן, ואעפ"כ כתב (הלכות תענית סי' ת"ד) דשקיה"ח דתענית היינו חשיכה.

רבותינו כתקנם שעד ה' מילין לא חשיב צאה"כ, ואין אנו משגיחים למה שאומרים החוזים בכוכבים שנראים הרבה כוכבים לפני שיעור זה.

אמנם זה טעות גמורה, שהרי בשביל לראות הרבה כוכבים קודם ה' מילין א"צ להיות 'חוזים', וא"כ היה להר"ח לומר שאין אנו משגיחים במה שנראים כוכבים. אלא בודאי פשוט שכוונת ר"ח הוא לגבי מחלוקת חכמי האומות שסוברים שאין החמה נכנסת לעובי הרקיע, וע"ז קאמר שאנו מוזהרים להאמין דברי רבותינו כתקנם ולא לחוש לדברי זולתם. וראיה למה שכתבתי יש להביא מדברי ר"ח עצמו בעירובין (נו.) שביאר הסוגיא שם כשיטת חכמי ישראל שהחמה נכנסת בעובי הרקיע, וכתב: זו דרך זו השמועה ובעלי כוכבים טוענין עליהם, עכ"ל. וכוונתו שם מבוארת היטב ש'בעלי הכוכבים' הם חכמי אומות העולם החולקים על שיטת חכמי ישראל, וא"כ בודאי ג"כ הכא היינו כוונתו³⁴.

³⁴ וכע"ז כתב לי הרב יעקב גרשון וייס שליט"א (מחבר ספר 'יום ולילה של תורה'), שכוונת הר"ח לכתוב שכוונת חז"ל היא כפשוטם, ולא כמו שיש שמפרשים את כוונתם כמשל ודברי אגדה וכדו'.

מאמר שני

ליקוט הראשונים הסוברים כשיטת הגאונים – תקופת
הראשונים

רש"י; סובר כשיטת הגאונים, כך כתב בספר הבתים (שערי המלאכות האסורות ביום השבת שער שישל) בשם רש"י, וז"ל: הר"ש כתב 'משתשקע החמה' מתחילת שקיעת החמה, ורבינו יעקב כתב מסוף שקיעת החמה וכו' עכ"ל. הרי שהוא כותב להדיא שרש"י [דרכו לקרות לרש"י ר"ש] פליג על ר"ת. ואף שברש"י שלפנינו לא כתב רש"י כלום, יש להניח שבעל ספר הבתים ראה כן באחד מתשובות רש"י, או שברש"י שלפנינו היה כתוב כן¹.

וכן הרמב"ן (תורת האדם ענין אבילות ישנה) הוכיח שרש"י סובר כשיטת הגאונים ממה שכתב רש"י בשבת (ל"ה). לגבי הרוצה לידע שיעורו של רבי נחמיה יניח חמה בראש הכרמל וירד ויטבול בים ויעלה, שחמה סמוך לשקיעתה נראית על ראשי ההרים ובתוך כדי שירד ויטבול ויעלה הוי לילה. ומשמע שמתחילת השקיעה אנו משערין שהרי אז הוא הזמן שהחמה נראית בראש ההרים. וכ"כ המנחת כהן (מ"א פ"ד). אמנם במנורה הטהורה (סי' רס"א) כתב דהרמב"ן כתב כן משום שהבין בשיטת רש"י שהטבילה עצמה היא בלילה, ולכן הוכרח לומר שרש"י סובר כדעת הגאונים, דאם סבר כר"ת איך יתכן שהירידה תמשך למעלה מג' מילין [היינו מתחילת השקיעה עד הזמן שאין הטבילה כשירה] והעליה תמשך רק כחצי מיל [היינו עד זמן לילה של רבי נחמיה]. אבל באמת י"ל שכוונת רש"י שהטבילה היא ביום ורק עד שיעלה הוי לילה, וזה מתאים גם לדעת ר"ת וכמו שפירש הרשב"א (שם) שכוונת הגמרא שהירידה והטבילה והעליה נמשכים יחד קרוב לד' מילין, והטבילה עצמה היא בזמן שהוא יום לדעת ר"ת. עכ"ד.

אכן כתב המנורה הטהורה (שם) וכ"כ עוד אחרונים (חדושי וכללות הרז"ה סי' ח' דף מד, ברכת ראש בפתחה לפרק תפלת השחר אות ה', שו"ת לחם שלמה או"ח סי' לח אות יא, סדר זמנים לרי"א חבר סי' ה סוף אות ב ואות ד, יד דוד מנחות כ:) שיש להוכיח מדברי רש"י בפסחים (צ"ג: ד"ה חמשה) שכתב וז"ל: זמן שחיטה מתחלת שבע ואילך, ונמשך עד שתשקע החמה, ומשתשקע החמה לא, דדם נפסל בשקיעת

¹ והיינו שאין כוונתו רק לדיוק בדברי רש"י, אלא שהוא ראה כן מפורש ברש"י באיזה מקום, ואנו לא זכינו לדברי רש"י אלו, וכפי שיש הרבה פעמים שהראשונים מביאים דברי רש"י ואנו לא זכינו לאורם, כך אמר לי הרב שלום מאיר יונגרמן ז"ל, המו"ל והעורך של ספר הבתים עם הערות וליקוטים רבים (מהדורת זכרון יעקב).

החמה באיזהו מקומן (זבחים נ"ו.), ומחצות ועד שקיעת החמה מהלך חמשה עשר מילין. עכ"ל. הרי שרש"י מבאר להדיא שמה שאמרו בזבחים (שם) שדם נפסל בשקיעת החמה הכוונה לשקיעה הנראית. ואם נאמר שרש"י סבר כשיטת ר"ת, א"כ מהיכן לקח רש"י זאת שהדם נפסל אז, הרי לשיטת ר"ת הוא עדיין יום. ואין לומר שרש"י למד זאת מיתורא דקרא 'ביום הקריבו' (ויקרא ז טז) שזה בא ללמד שהדם נפסל בשקיעה הנראית וכמו שכתבו התוספות בזבחים שם (ד"ה מנין), שהלא רש"י בזבחים שם (ד"ה ביום) חולק על התוס' וכתב דבעינן הקרא הנ"ל ללמד שאף אם הלין את הדם בראש המזבח הוא יפסל למחר, וע"כ שרש"י סבר בזבחים שאין כאן חידוש נוסף שיהיה פסול בזמן שהוא יום, וכיון שכן ע"כ לומר שרש"י סבר כשיטת הגאונים שאז באמת מתחיל בין השמשות². [וראה בשאגת אריה (סי' י"ז), שג"כ הבין שרש"י בפסחים סובר שדם נפסל בשקיעה הנראית, ועיי"ש שהקשה שרש"י בפסחים סותר דבריו בזבחים, כי הבין השאגת אריה שמה שרש"י בזבחים לא תירץ שם כדברי התוס' הוא משום שהוא סבר שדם נפסל רק בסוף השקיעה. אמנם כאמור שאר האחרונים ביארו בפשטות שרש"י סבר כשיטת הגאונים וממילא לא יכל לתרץ בזבחים כמהלך התוס' שם].

ובחידושי וכללות הרז"ה (דיני ק"ש ותפלה סי' י) הוכיח ממה שרש"י כתב (ברכות ב: ד"ה משהעני) שבזמן שהעני נכנס לאכול פתו עדיין יש אור ואין העני צריך נר לאכילתו, וזמן זה הוא לא לפני צאה"כ כמבואר בגמרא שם [שבתחילה רצו לומר שהוא שווה לזמן צאה"כ – שהוא הזמן שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן], ומוכח שרש"י סובר כשיטת הגאונים שצאה"כ הוא ג' רבעי מיל אחר השקיעה שאז [ואף מעט אח"כ, למסקנת הגמרא שעני מאוחר לצאה"כ] עדיין יש אור [ולכאורה אוכל העני בביתו, ויש כ"כ הרבה אור עד שאף בבית יכול העני לאכול בלא נר], אבל לשיטת ר"ת שצאה"כ הוא ד' מילין אחר השקיעה הלא אז כבר אין כלל אור. וכ"כ

² אך כתב המנורה הטהורה דיש לדחות ולהקשות דמ"מ למה הוצרך רש"י בפסחים לכתוב הטעם דדם נפסל בשקיעת החמה, הוה ליה למימר דלילה לאו זמן הקרבה הוא, אלא ע"כ דרש"י סבר כר"ת ומשו"ה הוצרך לומר בפסחים שהטעם שהדם נפסל בשקיעה הנראית הוא רק משום שדם נפסל בשקיעת החמה, ומה שבזבחים כתב רש"י שהחידוש שדם נפסל בשקיעת החמה הוא שאין מועיל לדם הלנה בראש המזבח, יש לתרץ שרש"י סבר שרק לפי שיטת עולא בגמרא פסחים נפסל הדם בשקיעה הנראית, כי הוא סובר כמ"ד שהלנה מועלת לפסול אף בראש המזבח ולכן הוצרך עולא לומר שיתורא דקרא בא לומר שהדם נפסל בשקיעה הנראית, אבל בזבחים נקט רש"י כפי מה שהוא סבר להלכה שאין הדם נפסל רק בצאה"כ והחידוש של הפסוק הוא למ"ד שאין הלנה מועלת שמ"מ לגבי הדם תועיל הלנה לפוסלו. אך כתב המנורה הטהורה שכל זה רחוק בדברי רש"י, ומוטב שנניח דבריו בפסחים בקושיא ממה שנפרש דבריו בדרך הנ"ל שהוא רחוק, וממילא הוא מסיק שיש להוכיח מרש"י בפסחים שהוא סובר כהגאונים, ועיי"ש עוד מה שהאריך. ויש להוסיף שבאמת א"א כלל לתרץ אפילו לא בדוחק את התירוץ הנ"ל, שהרי רש"י בזבחים (לו. ד"ה שאם) על דברי הגמרא 'אמר להם רבי יהודה אי אתם מודים שאם הניחו למחר שהוא פסול', כתב רש"י וז"ל: שאם הניח למחר שהוא פסול - דדם נפסל בשקיעת חמה, עכ"ל, וכן כתב ביומא (מ"ו: ד"ה שבת) וז"ל: דתמיד דערב שבת לאו בר מידחא שבת, שהרי בין הערבים נשחט, ודם נפסל בשקיעת החמה, עכ"ל, עוד כתב בזבחים (כ"א. ד"ה מל) וז"ל: דם או קמצים שנפסלים בבא הלילה עליהם, כדאמרין באיזהו מקומן מנין לדם שנפסל בשקיעת החמה, עכ"ל, ומבואר היטב מכל דבריו שמה שהוא כותב 'דם נפסל בשקיעת החמה' היינו בזמן שכבר אינו יום, וע"כ שגם בפסחים זהו כוונתו שמיד בשקיעה הנראית כבר אינו יום. [ובספר ברכת ראש (פתיחה לפרק תפלת השחר אות ה') כתב לבאר שמה שלא כתב רש"י בפשטות שפסול משום ספק לילה, הוא משום שרצה לבאר מהיכי תיתי שאף בביה"ש הוא פסול, ולזה הביא הלשון בזבחים 'דם נפסל בשקיעת החמה' שמבואר שפסול גם בביה"ש. אך עדיין אין בזה יישוב לשאר לשונות רש"י הנ"ל].

בשו"ת שב יעקב (או"ח סי' כ"ב ד"ה ואפשר) שמבואר מדברי רש"י שבזמן צאה"כ יש עדיין קצת אור שא"צ עוד נר³.

וראה עוד ברש"י (שבת קי"ח: ד"ה ממכניסי) שכתב שמוציאי שבת בצפורי שיושבת בראש ההר ובעוד כשהחמה שוקעת נראית שם אור גדול ומאחרין לצאת. והנה זה פשוט שאחר ד' מילין אין רואים אור גדול בציפורי, ואילו היתה דעת רש"י כר"ת דבעינן להמתין ד' מילין עד שיחשיך לגמרי היה לו לכל היותר לומר שעדיין היה נראה אור כל שהוא, וע"כ דסבר רש"י כשיטת הגאונים.

וראיתי שיש שהעירו (הרב משה יהודה הכהן בלוי בהערה 7 בספר הבתים שם, ועוד) שבש"ס דפוס שונצינו שנת רמ"ד הדפיסו ברש"י ריש ברכות קטע נוסף שכתוב בו שיש ה' מילין מהשקיעה עד צאה"כ, ומזה נראה שרש"י כן סובר כשיטת ר"ת, וא"כ יש לנו סתירה גדולה בדעת רש"י, שהרי כאמור בספר הבתים העתיק בשם רש"י שדעתו כשיטת הגאונים. וכן קשה ג"כ על הרמב"ן שהבין שרש"י חולק על ר"ת וכנ"ל, וא"כ קשה כיצד סבר הרמב"ן לומר שרש"י פליג על ר"ת, הלא בדברי רש"י המובאים בדפוס שונצינו ריש ברכות מבואר שרש"י כן סובר כשיטת ר"ת. וכן יהיה קשה שאר הראיות הנ"ל שהבאנו להוכיח שדעת רש"י כשיטת הגאונים.

ולכאורה נראה לתרץ שאף אם נאמר שמה שנדפס בדפוס שונצינו הוא מרש"י עצמו, מ"מ סברו הראשונים שבמקום שרש"י בא לפרש הגמ' א"א לדעת מזאת מה דעתו להלכה, כי כשכותב בדרך פירוש אינו מדקדק כ"כ ולפעמים הוא מפרש כשיטה שאינה להלכה⁴, וא"כ מסתבר שאמנם כיון שבברכות אינה עיקר הסוגיא נקט בדרך פירוש כשיטת ר"ת אף שלא סבר כן להלכה.

עוד יש לומר דלכאורה נראה שהגירסא הנ"ל בדפוס שונצינו ריש ברכות אינה מרש"י, שהרי חזינן ששאר המדפיסים מדפוס ויניציה שנת ר"פ ואילך השמיטו את דברי רש"י הנ"ל, ולא מסתבר לומר שהם לא הבחינו בכמה דיבורי רש"י שנדפסו **בדף הראשון** בדפוס שונצינו, ובודאי יותר מסתבר לומר שבכתבי היד שהיו בידם לא היתה גירסא זו, וכפי הנראה סברו המדפיסים שהכ"י שבידם הוא יותר מוסמך מהכת"י שהיה בידי מדפיסי שונצינו, מפני שהיה נראה להם שהכ"י שהיה בידי

³ וראיתי בקובץ אור ישראל מאנסי (מב, שנה יא ב, עמ' קמ"ד ואילך) מאמר מהרב ש. בן יאיר שכתב לדחות ראיה זו, וביאר שהיה לגמ' שלש צדדים, או שעני לפני צאה"כ או שהוא שוה או שהוא מאוחר, ולפי"ז כתב שמה שרש"י כתב שבזמן סעודת העני עדיין איכא אור זהו לפי ההו"א שעני מוקדם לצאה"כ, וע"ז כתב רש"י שבזמן סעודת העני עדיין יש אור. עכ"ל. אמנם למעשה א"א כלל לדחות את הראיה בזה, שהרי באמת ההו"א הראשונה בגמ' היתה שרק לגבי סיום זמן קר"ש איכא מחלוקת בין המשנה לברייתא, אבל לגבי התחלת הזמן אמרו 'מי לימא פליגי אמתניתין, לא עני וכהן חד שיעורא הוא', דהיינו שלא נאמר שעני הוא שיעור אחר אלא אדרבה בתחילת הסוגיא רצתה הגמ' למעט במחלוקת ולומר שעני שווה לצאה"כ, וא"כ אף אי תימא שרש"י כתב את דבריו לפי ההו"א, הלא ההו"א הראשונה היתה שעני שווה לצאה"כ, וא"כ ע"כ מבואר היטב בדעת רש"י שעכ"פ בזמן צאה"כ עדיין יש אור.

⁴ ראה יד מלאכי (כללי רש"י תוספות והרא"ש אות ב') שם הגדולים (מערכת גדולים ערך רש"י) שכתבו כן. ולפעמים אף מפרש רש"י כשיטה שנדחתה בפירוש בגמ', ראה לדוגמא ברש"י פסחים (ל"ד. ד"ה הטבל) שפירש כשיטה שנדחתה להדיא בשבת (י"ז:). וכ"כ החזו"א (אגרות ח"ג אגרת טו) שרש"י לפעמים מפרש אליבא דחד או אליבא דהו"א [וע"כ אף כאן בריש ברכות פירש שיש ה' מילין בין השקיעה לצאה"כ ודלא כפשטות הגמ' בפסחים (צד). שדחו לשיטה זו].

המדפיסים בדפוס שונצינו היו בלולים בו הוספות מדברי ראשון אחר, אשר הכותב בראותו קטע בגמרא שאין עליו ביאור מרש"י הוא הוסיף והעתיק ביאור מראשון אחר, וכמו שמצוי לפעמים בהרבה מכת"י פירוש רש"י כידוע לבקיאים בענין זה [עד שבכמה מסכתות רוב פירוש רש"י איננו מרש"י], וא"כ באמת הקטע הנ"ל בדפוס שונצינו אינו מרש"י, ולעולם רש"י פליג על ר"ת כמו שנקטו ספר הבתים והרמב"ן. וכבר כתב הגאון בעל 'דקדוקי סופרים' במאמרו 'על הדפסת התלמוד' שהגם שהמדפיסים בדפוס ויניציה השתמשו והעתיקו מש"ס שונצינו, מ"מ היה להם ג"כ כת"י והם הגיהו ותיקנו הרבה דברים לפי הכ"י שבידם, ועיי"ש שהוא כותב להדיא שגם את פירוש רש"י הם הגיהו עפ"י כת"י והיו מקומות שהם הוסיפו הרבה קטעים, וכן השמיטו קטעים שלימים שנדפסו בדפוס שונצינו ע"ש רש"י. וראה עוד במבוא לגמרא שלמה (מסכת פסחים) שכתבו: הרב רנ"ן רבינאוויטץ בעל דקדוקי סופרים כתב מאמר 'על הדפסת התלמוד' (מינכן תרל"ז) בן 132 עמוד, בו הוא נותן לנו כל הפרטים על דבר תולדות הדפוסים הראשונים של הש"ס כפי המקורות שנשארו בידנו. מן החומר שהביא שם יש ללמוד, שדבר זה לא נעשה בהתיעצות חכמי הדור לברר מאיזה כתב יד להדפיס, אלא במקרה מאותו כתב היד שהיה בידי המדפיס ר' ישראל שלמה משונצין ממנו הדפיס הגמרא הראשונה בעיר שונצינא שנת גמ"א. עכ"ל. וא"כ פשוט שא"א כלל לקבוע מסמרות על סמך כתב היד של דפוס שונצינו, ובפרט בנידון דידן שהראשונים אומרים להדיא ששיטת רש"י היא כשיטת הגאונים, וא"כ מסתבר לומר שהגירסא שהיתה לדפוס שונצינו ברש"י ריש ברכות איננה מרש"י, ובודאי מפני כן הושמטו דיבורים אלו בדפוסים המאוחרים. ואף אם תימא שעדיין יש ספק בדבר, מ"מ אין ספק מוציא מידי וודאי של הראשונים שנקטו שרש"י פליג על ר"ת.

שוב ראיתי בקובץ מוריה (שנה תשיעית גליון ג-ד כסליו תש"מ עמ' ז) שכתב הרב דוד מצגר: קטעים אלה [-שנדפסו ברש"י דפוס שונצינו ריש ברכות] נעלמו אף מעיני הרנ"ן רבינוביץ בעל דקדוקי סופרים, במאמרו 'על הדפסת התלמוד' מתאר הוא מסכת ברכות דפוס שונצינו, ובין היתר הוא כותב אף שנמצאו בו שבושים גדולים הן בגמ' והן ברש"י ובתוס' נמצאות בו נוסחאות ישרות ואמתיות אשר נשתבשו אחרי כן בדפוס ויניציה, והוסיף דוגמאות לכך, אבל לא הרגיש שכבר בדף הראשון בדפוס ויניציה נשמטו ארבעה קטעים מפרש"י בסוף עמ' א'. עכ"ל. והנה כל הרואה ישתומם על דברי הר"ד מצגר, איך יתכן שבעל דקדוקי סופרים הידוע בגודל דקדוקו, וכל חיבורו נועד אך ורק להראות את השינויים שבין בגירסאות, לא הרגיש ולא הבחין בדיבורים אלו של רש"י בדף הראשון של הש"ס. וכבר כתבנו לעיל שקשה לומר שהמדפיסים שאחרי דפוס שונצינו לא הבחינו בזה, וא"כ כ"ש שקשה לומר שבדיוק אותה טעות גסה קרתה שוב ג"כ לבעל דקדוקי סופרים. וחפשי תירוץ לזה עד שמצאתי שבעל דקדוקי סופרים עצמו תירץ קושיה זו בדבריו בקונטרס 'מורה המורה' שכתב: וספרי [-דקדוקי סופרים] הוא רק לתלמוד, ולא לר"י לתלמוד, ולא לרש"י, על כן לא תמצא בכל מס' ברכות מנוסחאות רש"י שבדפוס שונצינו, רק מעט מהרבה הכתוב שם שינויים וחילופים, ולא העתקתי רק המקומות שהיה לי להעיר עליהם דבר חשוב ומתקבל. עכ"ל. ומבואר שבמקום שלא העיר על השינויים שברש"י ברכות דפוס שונצינו הוא מפני שסבר שאין ההערה בגדר דבר חשוב

ומתקבל, וא"כ נראה שאף שבדאי שהשינויים שיש ברש"י בדפוס שונצינו ריש ברכות הם בגדר דבר חשוב, אך כנראה סבר בעל דקדוקי סופרים שאינם בגדר דבר המתקבל, משום שכנראה היו לו ספיקות האם הגירסא הנ"ל בדפוס שונצינו היא נכונה, ולכן לא הביא גירסא זו, וא"כ יש אסמכתא רבה מהגאון בעל דקדוקי סופרים שהגירסא הנ"ל ברש"י אינה דבר המתקבל, דהיינו שעכ"פ אין מתקבל לומר שהיא מדברי רש"י. ואף שא"א להוכיח בבירור מדברי בעל דקדוקי סופרים שקטע זה אינו מרש"י, מ"מ כיון שלא מסתבר לומר שהוא לא הבחין בדברי רש"י אלו, א"כ ע"כ שעכ"פ יש לפנינו ריעותא גדולה לומר שזה מרש"י, ובצירוף זה שהראשונים נקטו שדעת רש"י היא כהגאונים, וגם בצירוף זה שהדפוסים שאחרי שונצינו השמיטו קטעים אלו, נמצא שנראה לומר שגירסא זו אינה מרש"י⁵.

להרחבת הענין בנוגע לשיטת רש"י, ראה עוד במכתבים לקמן במכתב הרב שוורץ (אות א) ובתגובתי שם.

הרי"ף והרמב"ם; מלשונם מבואר שהם סוברים כשיטת הגאונים, שהרי הם כתבו (הרי"ף בשבת דף י"ד: מדפי הרי"ף, והרמב"ם בהלכות שבת פ"ה ה"ד) שמשתשקע החמה מתחיל ביה"ש. וא"א לומר דכוונת הרי"ף והרמב"ם הוא לשקיעה השניה דר"ת, דא"כ היה להם לכתוב אימתי זה או איזה סימן לזה. ועוד דלא היה להם לכתוב דבר סתום כיון דיכולים לבוא לידי טעות לחשוב שכוונתם לשקיעה הנראית ועי"ז יבואו להקדים זמן מוצ"ש. וביותר קשה שא"כ היו צריכים לכתוב דצריך להמתין במוצ"ש עד ד' מילין ולא לכתוב השיעור של ג' כוכבים דבזה הלא לא נדע שצריך להמתין ד' מילין⁶. עוד יש להוסיף שהרי הרמב"ם נתכוון שילמדו בספרו מבלי שיצטרכו ללמוד בגמרא, וא"כ כיצד נדע דיש בכלל צד לומר דיש ב' שקיעות. ובפרט דהרמב"ם עצמו בהלכות קידוש החודש כתב כמה פעמים את הלשון של שקיעת החמה ושם מוכח דכוונתו לשקיעה הנראית, וא"כ גם בהלכות שבת בוודאי נתכוון לשקיעה הנראית (הגר"ש אויערבאך שליט"א בקובץ צהר ח"ח - אוהל ברוך,

⁵ וראיתי בקובץ אור ישראל מאנסי (מב, שנה יא ב, עמ' ק"מ ואילך) מאמר מהרב ש. בן יאיר, שבו מוכיח שהרש"י בשונצינו הוא באמת מקורי והוא דעת רש"י וכל המדפיסים השמיטוהו בטעות. אמנם לענ"ד כל ראיותיו הינם חלופים ביותר. ראשית מה שכותב שכמה ראשונים העתיקו לשון רש"י הנ"ל שבדפוס שונצינו, איני רואה כלל שלשונם מוכיח שהם לקחו זאת משם. ועוד שאם היו לוקחים זאת מרש"י הלא היו מציינים זאת. ועוד הלא גם לפי מה שכתבתי אין קטעים אלו המצאה של דפוס שונצינו, אלא שבכ"י שהיה בידם היו בלולים קטעים מראשון אחר, וא"כ אף אם אנו רואים איזה ראשון שכתב דברים אלו אי"ז שום ראיה שזה מרש"י. כמו"כ ראיתו מכך שבדפוס ויניציה אין בסוף העמוד מילת קישור לעמוד הבא היא ראיה חלושה, ובפרט שאם נקבלה נצטרך לומר שהמדפיסים הללו השמיטו בכוונה את דברי רש"י, וכ"ז אין מתאיב על הלב. כמו"כ ראיתו ממה שכתב ברש"י בע"ב מילת 'נמי' היא ראיה קלושה, שאז בודאי נצטרך לומר שהם השמיטו בכוונה כמה דיבורים ברש"י. ובכלל זה ראיה קלושה מאוד, שהרי יתכן שכמו שכותב הכ"י של דפוס שונצינו הוסיף כמה דיבורים ברש"י כך הוא הוא ג"כ תיקן ברש"י בע"ב וכתב 'נמי' שזה התאים לו יותר, כיון שעד עכשיו לא כתב רש"י 'כמו' ולמה נזכר כעת לכתוב שהוא רק 'כמו', לכן שינה לינמי, ושוב נקבע נוסח זה בכמה דפוסים. סופו של דבר, אפשר לדחות בקל את כל הראיות שבמאמר הנ"ל, ולעומת זה הדברים שכתבתי נראים לענ"ד שהם הרבה יותר מבוססים ומוכחים. אך למעשה אמר לי הרב יעקב לויפר שליט"א שדבר זה יש לבדוק בכת"י, אם אמנם יש כת"י שאין מופיעים שם דברים אלו של רש"י, א"כ שפיר מסתבר לתלות שאמנם מדפיסי ויניציה השמיטוהו מפני שלא היה בכת"י שבידם.

⁶ ובד"כ האחרונים שכתבו שהרי"ף והרמב"ם נתכוונו לשקיעה שניה והם סוברים כר"ת, הם אחרונים הסוברים כשיטת המנ"כ ולכן לא היה קשה להם קושיא זו.

עמוד שי⁷. ומלבד כ"ז הלא ידוע דרך הרי"ף והרמב"ם לפסוק תמיד כשיטת הגאונים, א"כ בוודאי גם כאן דעתם כהגאונים (משמרת שלום, קוידנוב, סי' כ"ו אות ה').

וכ"כ בשו"ת מהר"ם אלאשקר (שם) [והוכיח כן גם מהא דהרב ר' אברהם בנו של הרמב"ם כתב להדיא כשיטת הגאונים, וידוע הוא שכל דבריו הם מדברי אביו⁸], והסכים לזה הש"ך (סי' רס"ו סק"א), וכ"כ מהרלב"ח (בתשובות סי' קמ"ד,

⁷ וראה עוד במאמרו של הרב זלמן קורן (בתחילת לוח דבר בעתו תש"ס) שהאריך להוכיח בראיה מוכרחת מהרמב"ם הלכות קידוש החודש שדעת הרמב"ם כשיטת הגאונים, ולא העתקתי דבריו כי איני מבין כלל בחשבונות הראיה המבוארים שם. וראה עוד במאמרו של הרד"צ הילמן ז"ל (קובץ בית אהרן וישראל גליון ס"ה עמ' קכ"ד).

⁸ וכדברי המהר"ם אלאשקר הללו כתב ג"כ החיד"א לגבי ענין אחר (ברכ"י יור"ד סי' רצד שיורי ברכה אות ב) וז"ל: ובודאי שגם דעת הרמב"ם כן, דרבינו אברהם נקיט בשיפולי גלימיה מר אביו הרמב"ם. עכ"ל.

וראיתי דיש מקשים על המהר"ם אלאשקר כיצד אמר על הרב ר' אברהם בנו של הרמב"ם שכל דבריו הם מדברי אביו, הלא חזינן דהוא פליג על אביו, דהא הרמב"ם אית ליה תוספת רק לענין עינוי יוה"כ ולא לענין שבת, כמש"כ המ"מ (הלכות שביתת עשור פ"א ה"ו), ואילו רבי אברהם בנו כתב (מובא במהר"ם אלאשקר שם) לגבי ער"ש וז"ל: וצריך ליזהר ולפרוש מעשיית מלאכה קודם ערובת השמש דבר מועט כמו שזוהרין ונמנעים מאכילת חמץ בשעה שישית וכיוצא בזה, וזהו אומרים ז"ל מוסיפין מחול על הקודש, עכ"ל, וחזינן שהוא פליג על אביו. ובפשטות י"ל דבודאי שייך שר' אברהם בנו של הרמב"ם יחלוק על אביו, אך מ"מ ברובא דרובא לא פליג עליו, ולכן קאמר המהר"ם אלאשקר דמסתבר דדבריו בזמן ביה"ש הם מדברי אביו, דכיון דבד"כ כל דבריו הם מדברי אביו לא אמרינן דפליג היכא שאין לנו הכרח לומר כן [כמו לענין הטור ואביו הרא"ש שנקטינן בסתמא שדעתם שווה היכא דליכא פלוגתא להדיא, ואין להאריך בדברים פשוטים]. ועוד י"ל דיתכן דהרב ר' אברהם בנו של הרמב"ם פליג על המ"מ, וס"ל דדעת אביו היא דיש תוספת נמי לשבת, וכמש"כ באמת הרד"ב (שו"ת ח"ה ללשונות הרמב"ם סי' אלף תפ"ו) שלהרמב"ם איכא תוספת אף לשבת. עוד נלע"ד דכד דייקנן שפיר חזינן דהרב ר' אברהם בנו של הרמב"ם הוא ג"כ ס"ל דמעיקר הדין אין תוספת לשבת [וכמו שנראה שם בתחילת דבריו שכתב וז"ל: וקודם שתערוב השמש הוא יום ודאי ויכול לעשות בו מלאכה יום שיש וכו', ואפי' ששקע רוב עגולת השמש באופק ולא נשאר ממנה כי אם דבר מועט, כל עוד שלא תשקע כל העגולה בכללה ותערוב השמש תחת עגולת האופק הרי הוא יום, ומשפטו כמשפט חצי היום. עכ"ל], ורק מחשש שמא יטעה ולא יבחין ששקעה החמה ויעשה מלאכה אחר השקיעה לכן צריך לפרוש ממלאכה דבר מועט קודם השקיעה, וכמו לענין חמץ בער"פ שצריך להמנע מאכילת חמץ קודם זמן איסורו כדי שלא יטעה ויאכל אחר זמן איסורו. [ולפי טעם זה נמצא דבמוצ"ש אינו צריך להוסיף כלום, אלא מיד כשברור לו שנהיה לילה מותר לו לעשות מלאכות, דאז ליכא למיחש תו למידי, וכמו שבמוצאי פסח מותר מיד לאכול חמץ. וא"כ לכאן נראה דמש"כ רבי אברהם "וזהו אומרים ז"ל מוסיפין מחול על הקודש" הוא לשון מושאל, אבל באמת לא איירי כאן מדין תוספת מחול על הקודש. אלא אם נאמר דהוא סובר כשיטת הראב"ד המחודשת המובאת לקמן (בקובץ הבא בעז"ה), דזה הוא באמת כל ענין התוספת לפרוש ממלאכה בזמן דהוי ספק אם הוא ביה"ש, וזה שייך גם במוצ"ש, אך אין משמע כן בלשון רבי אברהם. וא"כ לגבי דין זה ברור שאין שום נפק"מ בין שבת ליוה"כ דחשש זה שייך בשניהם, וע"כ לומר שלא לגבי זה אמר המ"מ דלהרמב"ם יש נפק"מ בין יוה"כ לשבת. אלא ודאי דהרמב"ם שס"ל דרק לענין עינוי יוה"כ יש תוספת, הוא איירי בתוספת אחרת, דהיינו שצריך להתחיל להתענות בערב יוה"כ בזמן שהוא ודאי לו שהוא עדיין יום, והוא דין מיוחד שצריך להתענות בתשיעי, ואינו משום חשש גרידא שלא יבוא לידי טעות [וכן במוצאי יוה"כ צריך להמשיך להתענות אחר שהוא יודע שכבר ודאי לילה]. ותוספת זו היא נוספת על התוספת של ר' אברהם בן הרמב"ם, ולגבי תוספת זו סובר הרמב"ם דהיא נאמרה רק לענין עינוי יוה"כ ולא לענין שבת. וא"כ נמצא דלא פליג רבי אברהם על אביו, אלא מר אמר חדא ומר אמר חדא, ולעולם י"ל דכל אחד מודה לדין של השני.

שוב ראיתי שמעיקרא דמילתא ליתא לקושיא כלל ואין כאן שום סתירה, שהרי בביאור הלכה (סי' רסא ד"ה י"א) כתב: ודע עוד מדברנן אפילו להרמב"ם מצוה להוסיף מעט מחול על הקודש וכו'. עכ"ל. וא"כ נמצא דליכא סתירה, שהרי רבינו אברהם איירי נמי רק לגבי תוספת מדברנן, שהרי הוא השווה זאת לאיסור אכילת חמץ בערב פסח קודם חצות שהוא ג"כ רק מדברנן. [אמנם הב"י (סי' רסא) כתב שלפי הרמב"ם גם מדברנן ליכא תוספת לשבת].

ובפירושו לרמב"ם הלכות קדה"ח פ"ב ה"ט), וכ"כ הפר"ח בקונטרס דבי שמשא, וכ"כ במרכבת המשנה (הלכות שביתת עשור סוף פ"א), וכ"כ הרב בסידורו (סדר הכנסת שבת), וכ"כ במראה הפנים על הירושלמי (ברכות ב:), וכ"כ במנורה הטהורה (סי' רס"א סק"ב), וכ"כ בספר סדר זמנים (אות ט'), וכ"כ בערוך השולחן (סי' רס"א), וכ"כ בתורה תמימה (בראשית פרק מ"ד הערה ג'). וע"ע בביאור הלכה (סי' רס"א ד"ה מתחילת) שהביא ג"כ דהאחרונים נקטו דדעת הרי"ף והרמב"ם כהגאונים. וכ"כ באבן האזל (מעשה הקרבנות פ"ד ה"א). וע"ע בשו"ת שבט הלוי (ח"א סי' מט) שכותב: ומ"מ מש"כ הרדב"ז דכ"ה גם שיטת הרמב"ם [כר"ת], אינו מובן כלל וכו' עיי"ש. וע"ע שם (סי' קל) שכותב: ומה דרוצים להוכיח מכאן דדעת הרמב"ם כר"ת וכו', כ"ז באמת רחוק בלשונות הרמב"ם אעפ"י שגדולי עולם סוברים כן בדלית ברירה. עכ"ל⁹.

⁹ ובספר מאורות נחום (פ"י עמ' של"ח) הוכיח שגם הב"י (סי' רס"א) נטה לומר שדעת הרי"ף והרמב"ם היא שמיד בשקיעה הנראית מתחיל ביה"ש וכשיטת הגאונים. שהרי הב"י אחרי שהביא את דברי ר"ת כתב וז"ל: ונראה שגם הרא"ש נסתפק בזה, ומפני כך לא הזכיר דבר במסכת שבת ובמסכת יומא וכו'. עכ"ל. ויש להבין למה הבין הב"י שהרא"ש נסתפק, הלא י"ל שכוונת הרא"ש שכתב 'משתשקע החמה' הוא לשקיעה שניה. אלא על כרחך שהב"י נטה לומר שכל מי שמעתיק לשון הגמרא, בפשטות כוונתו שבשקיעה הנראית מתחיל ביה"ש, ולכן בשיטת הרי"ף והרמב"ם לא כתב שהם הסתפקו, ורק בשיטת הרא"ש שהיה אחרי ר"ת ובודאי ידע מדבריו בזה הוקשה לב"י למה העתיק הרא"ש לשון הגמרא בלא לפרש כלום, הלא אם הוא חולק על ר"ת היה כאן המקום לכתוב זאת בפירושו, ומכך הסיק הב"י שהרא"ש נסתפק בזה, אבל לגבי הרי"ף והרמב"ם לא היה לו שום צד לומר שהם סוברים כר"ת. [במאורות נחום כתב שהב"י הסתפק בדברי הרא"ש יותר מבדברי הרי"ף והרמב"ם, משום שהרא"ש בתענית כתב כר"ת. אמנם אינו נכון שהלא אחרי שהב"י הביא את הרא"ש בתענית הוא הסיק שהרא"ש סובר כר"ת, ועל כרחך שבתחילה כאשר הב"י כתב שהרא"ש הסתפק בדבר הוא משום שכעת עדיין לא נכנס הב"י להשוות דברי הרא"ש בשבת עם דבריו בתענית, ולכן נראה לפרש הספק בדברי הרא"ש כמו שכתבתי]. וראה עוד לשון הבית יוסף (או"ח סוף סי' רי): שהפוסק יש לו לפרש דבריו. עכ"ל. וא"כ פוסק שסותם ע"כ דסבר הב"י דכוונתו לשקיעה הנראית.

אך צ"ע א"כ למה פסק הב"י בשו"ע כר"ת והרמב"ן ולא כהרי"ף והרמב"ם. ואולי סבר הב"י שאם היו הרי"ף והרמב"ם רואים את קושיות ר"ת והרמב"ן היו גם הם מסכימים לדבריהם. אך יותר מסתבר דכיון שדברי הרי"ף והרמב"ם אינם מפורשים להדיא, [ולא ידע הב"י שהגאונים חולקים על ר"ת, שהרי תשובות הגאונים נדפסו לראשונה בשו"ת מהר"ם אלאשקר (סי' צ"ו) בשנת ש"י בסביוניטה, והבית יוסף על חלק או"ח כבר נדפס בשנת ש"י (שם הגדולים מערכת ספרים ערך בית יוסף וערך טור ובית יוסף). וכמו"כ מסתבר שבעת חיבור שו"ע חלק או"ח גם כן עדיין לא הגיע לידי הב"י ספר מהר"ם אלאשקר, שהרי את השו"ע חלק או"ח סיים כבר הב"י בשנת שט"ו (שם הגדולים מערכת ספרים ערך שלחן ערוך), ובשנים ההם בודאי לקח זמן רב עד שספר שנדפס בסביוניטה הגיע לידי הב"י, וכמו שכתב החיד"א (שם הגדולים מערכת ספרים ערך שלטי הגבורים) לגבי ספר שלטי הגבורים שג"כ נדפס בסביוניטה שנת ש"י, וז"ל: ויען כי לא נדפס שלטי הגבורים עד שנת שד"י לא שלטו בו מאורי אור עיני מרן כשחיבר בית יוסף ולא בעשותו המהדורא בתרא לפני הדפוס, שבית יוסף א"ח נדפס בוויניציא שנת ש"י, ואף דמרן לא השלים מהדורא בתרא של ב"י חו"מ עד שנת הי"ש כמ"ש בסוף ב"י חו"מ דפוס ויניציא, מ"מ לא בא לידי מרן במשך שנה אחת או פחות, ואעיקרא אפשר דאשתהוי אשתהי עד שנדפס כל הרי"ף ונתקן ולא נראה בעליל חוץ מסביוניטה משך זמן, עכ"ל. וכ"כ בספר משמרת שלום (קוידנוב, סימן כו אות ה) ובשו"ת בקש שלמה (סי' כח) שנראה שהמחבר לא ידע מתשובות הגאונים כיון שהיו אז בכתב יד, שאילו ידע היה מזכירם בב"י כדרכו להביא כל השיטות, לכן אף שמשמעות דברי הרי"ף והרמב"ם היא כשיטת הגאונים, לא רצה הב"י לפסוק כשיטה שאינה מפורשת להדיא ומשו"ה פסק הב"י כר"ת.

ולפי דברי הב"י הללו נבין היטב מה שכתב הרב בעל התניא בסידורו שהמחבר חזר בו ופסק ביור"ד הלכות מילה (סי' רסו ס"ט) כשיטת הגאונים דמיד כשתשקע החמה הוי בין השמשות [וכ"כ בספר דברי משה (למהר"ם בן אדרת, או"ח סי' קטז) ובשו"ת בית דוד (או"ח סי' קכו) דדעת המחבר ביור"ד היא כשיטת הגאונים]. שיש שתמהו שאין שום ראיה שהמחבר חזר בו, שמה שכתב המחבר שם 'משתשקע החמה ספק' י"ל שכוונתו לשקיעה שניה כמו שכתב המג"א (סי' שלא סק"ב). ולהנ"ל מבואר היטב למה סבר הרב שאי אפשר לומר כך, שהרי הב"י עצמו (או"ח סי' רסא) נקט שמי שכותב סתם 'משתשקע החמה' כוונתו לשקיעה

ובאמת כבר כתב להדיא אחד הראשונים - רבינו מאיר ב"ר שמעון המעילי מנרבונה (רבו של רבינו מנחם) בספרו ספר המאורות (שבת ל"ד:) - שהרי"ף והרמב"ם חולקים על ר"ת, עיי"ש, ואין לנו כלום אחר דברי הראשונים¹⁰.

עוד נלע"ד לדייק בדברי הרמב"ם דס"ל כשיטת הגאונים. דהרמב"ם כתב (פ"ה מהלכות שבת ה"ג) וז"ל: המדליק צריך להדליק מבעוד יום קודם שקיעת החמה וכו', וצריך האיש וכו' לומר להן ולאנשי ביתו ערב שבת קודם שתחשך הדליקו את הנר, ספק חשיכה ונכנס שבת ספק לא נכנס אין מדליקין. ואח"כ כתב (שם ה"ד): משתשקע החמה עד שיראו שלשה כוכבים בינונים הוא הזמן הנקרא בין השמשות.

הנראית, עד שתמה הב"י על הטור למה לא הביא פירוש ר"ת הלא אביו הרא"ש (תענית פ"א סי' יב) נקט כר"ת, וכתב שהמהרי"י אבוהב כתב שהטור סובר כר"ת אך נדחק בפירוש לשון הטור, והנה הלא הטור שם כתב 'משתשקע החמה', ומפורש שהב"י הבין שלשון זה מורה שלא כר"ת וסבר שזה דוחק לומר שמי שכותב לשון זה הוא סובר כר"ת, וא"כ כ"ש שהמחבר עצמו אם היה כוונתו כשיטת ר"ת, לא היה לו לנקוט לשון 'משתשקע החמה' ותו לא, ומדנקט לשון זה מבואר שכוונתו לשקיעה הראשונה, ושפיר כתב הרב שהב"י חזר בו בהלכות מילה. ואע"פ שלשון הב"י בהלכות מילה הוא לשון בעל העיטור (הלי מילה ח"ג נא). והלא בעל העיטור כתב להדיא שהכוונה לשקיעה שניה, מ"מ הלא הב"י ביור"ד שם לא הביא דברי בעל העיטור לענין שקיעה שניה, ומשמע שלגבי זה לא נקט כמו הבעל העיטור.

להרחבת הענין בנוגע לשיטת הרב בדעת המחבר, ראה לקמן במכתב הרב אברהמי.

¹⁰ כמו"כ נראה שהמגיד משנה ג"כ הבין דהרמב"ם ס"ל כהגאונים. דבהלכות שבת פ"ו הי"ט כתב הרמב"ם וז"ל: לא יתן אדם בערי"ש כלים לאומן נכרי וכו' אלא בכדי שיצא בהן מביתו קודם חשיכה, עכ"ל. וכתב המ"מ שם וז"ל: משנה ובכולן ב"ה מתירין עם השמש וכו'. ומ"ש רבינו "קודם חשיכה" ובמשנה "עם השמש", לפי שכבר ביאר משתשקע החמה עד שיראו ג' כוכבים הוא בין השמשות שהוא ספק חשיכה. עכ"ל. והנה בדברי הרמב"ן (בתורת האדם ענין אבילות ישנה) מבואר דמה שכתוב במשנה "עם השמש" הכוונה לשקיעה הנראית [והיינו דלשיטת ר"ת אז מתחיל זמן התוספת, ולכן לא התירו ב"ה רק "עם השמש", דאח"כ כבר אסור אם קיבל עליו תוספת. אבל אם נאמר ד"עם השמש" הכוונה לשקיעה השניה אי"כ יוקשה ג"כ לשיטת ר"ת אימתי הוא זמן התוספת, עיי"ש]. וכ"כ ג"כ הר"ן והריטב"א (סו"פ במה מדליקין) ועוד. וא"כ מדכתב המ"מ דדעת הרמב"ם ש"עם השמש" מתחיל ביה"ש שהוא ספק חשיכה, מוכרח שהבין המ"מ דהרמב"ם סובר כשיטת הגאונים דמיד "עם השמש" מתחיל ביה"ש, ולא כשיטת ר"ת שאז הוא עדיין יום ורק זמן תוספת הוא. [אח"כ ראיתי דהרמב"ן במלחמות (פסחים ק"ה). כתב ג"כ ד"עם השמש" מתחיל ביה"ש, וצ"ע ליישב סתירת הרמב"ן]. וראה עוד במכתבים לקמן במכתב הרב שורף (אות ב) ובתגובתי שם.

וראיתי בספר מאורות נחום (פ"ז עמ' ר"ז ואילך) שכתב להוכיח מכאן שגם המ"מ סובר כדעת הגאונים, ע"פ מש"כ בספר הלכה למשה (הלכות מכירה דף צד, והו"ד בכללי הרמב"ם הנדפס בריש ספר מדע) שכשכותב המ"מ על הרמב"ם 'המחבר' ואינו קורא 'רבינו' היינו משום שאינו מסכים לדעת הרמב"ם, וא"כ כאן שכותב המ"מ 'רבינו' נראה לכאורה שגם דעתו כן. אכן החיד"א בשם הגדולים (ערך רבינו וידאל די טולושא) דחה את דברי ההלכה למשה, וכתב שכלל זה אינו נכון והעיקר דזימנן כותב המ"מ 'רבינו' וזימנן כותב 'המחבר', וא"כ נמצא דאין מכאן ראיה שהמ"מ מסכים להרמב"ם וסובר כהגאונים. אמנם יש שדחו דברי החיד"א וכתבו שכלל זה כבר מובא בשו"ת הריב"ש (סי' קס"ח), וראה בשדי חמד (כללי הפוסקים סי' ז' אות א') שהאריך בזה.

והמנ"כ (מ"א פ"ג ופ"ט) כותב שדעת המ"מ כר"ת, ומוכיח כן מהא שהמ"מ (הלכות שבת פ"ה ה"ד) מביא דברי ר"ת והרמב"ן וכותב ע"ז 'וכן הדברים נראין'. אמנם כד דייקת שפיר תראה שכל דברי המ"מ שם הם העתקת דברי הרמב"ן, והיינו שהרמב"ן כתב שלשון הגמרא מראה פנים לפירושו של ר"ת והוא פירוש נכון [וכן מש"כ המ"מ שם 'ולא נתבאר זה בדברי הראשונים', הוא דברי הרמב"ן שכתב שהראשונים לא הרחיבו בפירושו], וא"כ אין משם כלל ראיה שהמ"מ סובר כר"ת. ואדרבה ממה שכתב המ"מ בסוף דבריו שהרשב"א הקשה על שיטת ר"ת מהירושלמי והניח הדבר בצ"ע, נראה שכוונתו לדחות שיטת ר"ת, ולא שבא סתם להאריך ולכתוב הקושיות על כל שיטה, שהרי בכל דבריו שם קיצר ולא כתב שום קושיא אחרת [וראה עוד במאורות נחום שם]. וכ"כ הגרי"א חבר בפתיחה לסדר זמנים (אות ט) וז"ל: הרב המגיד משנה נראה דחשש להחמיר [כהגאונים] מדהביא דברי הרשב"א באחרונה.

עכ"ל. והנה עיקר יסודו של ר"ת לומר דיש ב' שקיעות הוא דהיכא שכתוב "שקיעת החמה" היינו שקיעה ראשונה, והיכא שכתוב "משתשקע החמה" הוא שקיעה שניה. והשתא אם היה סובר הרמב"ם כשיטת ר"ת היה לו לדייק בלשונו בהלכה ג' ולכתוב שצריך להדליק קודם "שתשקע" החמה, וכלשונו בהלכה ד' שכתב הלשון "משתשקע". וע"כ לומר דלהרמב"ם "משתשקע החמה" ו"שקיעת החמה" כוונה אחת להם, והיינו כשיטת הגאונים דיש שקיעה אחת.¹¹

רבי אברהם בן הרמב"ם; שכתב וז"ל: וקודם שתערוב השמש הוא יום ודאי ויכול לעשות בו מלאכה יום שישי, והעושה בו מלאכה בסוף יום השבת חייב סקילה. ואפי' ששקע רוב עגולת השמש באופק ולא נשאר ממנה כי אם דבר מועט, כל עוד שלא תשקע כל העגולה בכללה ותערוב השמש תחת עגולת האופק הרי הוא יום, ומשפטו כמשפט חצי היום. וכשיראו ג' כוכבים בינונים אחר ערובת השמש הוא ודאי לילה. והזמן שיש בין ערובת השמש ובין ראיית הכוכבים הבינונים הוא ספק אם הוא מן היום או מן הלילה, והוא זמן בין השמשות וכו'. עכ"ל (הו"ד בשו"ת מהר"ם אלאשקר שם מתוך ספרו אל כפאיה).

רבי פרחיה ב"ר ניסים (תלמיד הרמב"ם); כתב בפירוש האמיתי לר' פרחיה ב"ר ניסים (נדפס בספר שרידים מפירושי הראשונים, שבת א', הוצאת כהנא ליברמן נ. י. תשמ"ח עמ' ק"ד) וז"ל: משתשקע החמה כלומר משיתחיל השמש **שתראה בעינינו** כאילו היא שוקעת בשיפולי הרקיע. עכ"ל. ובחדושי רבינו פרחיה ב"ר ניסים (הוצאת בלוי – שיטת הקדמונים נ. י. תשמ"ז, וכן בהוצאת שושנה) הגירסא: משתשקע החמה פירוש **משתראה השמש** כאילו שקעה בצד מערב. עכ"ל¹².

הכוזרי; כתב (מאמר ב' אות כ'): וז"ל: למן השעה הראשונה בה ראה אדם הראשון את השמש שוקעת לו בארץ ישראל, וקרא לשעה זו בשם תחלת השבת, עד שבהגיע השמש אל עמת ראשו לסוף י"ח שעות שהיא עת בוא הערב לבני סין נכנסה שם תחלת השבת. עכ"ל. עיי"ש. וברור היטב שהוא סובר כשיטת הגאונים שבעת השקיעה הנראית מתחיל השבת וכלשונו 'ראה אדם הראשון את השמש שוקעת לו

¹¹ ולכאוי' היה אפשר לדחות דלעולם סובר הרמב"ם כר"ת דאחר "שקיעת החמה" הוי עדיין יום, ומש"כ בהלכה ג' שצריך להדליק קודם "שקיעת החמה", היינו משום דסובר הרמב"ם דכיון דאמרו בגמ' שמי שאינו בקי בשיעורי דרבנן צריך להדליק הנר כשהחמה בראש הדקלים, א"כ כל אחד צריך לחשוש שמא אינו בקי ולכן יש להדליק קודם שקיעה ראשונה. אכן א"א לתרץ כן דבאמת מפורש ברמב"ם בהלכה ג' דמיד אחר "שקיעת החמה" מתחיל ביה"ש, וכמו שכתב שם בהמשך דבריו שאיירי "קודם שתחשך" ולפני "ספק חשיכה", וכן מדויק נמי בריש דבריו שכתב "מבעוד יום קודם שקיעת החמה", וע"כ דכוונת הרמב"ם בהלכה ג' דצריך להדליק קודם "שקיעת החמה" משום שאז מתחיל ביה"ש. ואחר שכתב הרמב"ם בהלכה ג' דאחר השקיעה הוי ספק חשיכה המשיך הרמב"ם בהלכה ד' וכתב עד מתי נמשך ביה"ש. וחזינן דדעת הרמב"ם כהגאונים דמיד בשקיעה מתחיל ביה"ש. [ומש"כ המ"מ בהלכה ג' שמקור הרמב"ם הוא מהגמ' דאתון דלא בקיאי וכו', א"א לפרש דכוונתו לומר דאחר השקיעה הוי יום, דהרי זהו היפך מהמבואר בדברי הרמב"ם וכנ"ל, ובפרט למאי דהוכחנו בהערה הקודמת דהמ"מ סבר דדעת הרמב"ם כהגאונים, אלא ודאי כוונת המ"מ דבגמ' זו איתא להדיא דצריך להדליק קודם השקיעה]. וראה עוד במאמרו של הרב זלמן קורן (בתחילת לוח דבר בעתו תש"ס) שהביא שבהרבה מקומות הרמב"ם כותב בתוך כדי דיבור הלשונות 'שקיעת החמה' ו'משתשקע', וע"כ שאינו מחלק בזה ופליג על ר"ת שמחלק בזה.

¹² וכתב **"כאילו** שקעה", דלשון שקיעה היינו ששוקע בתוך דבר אחר כמו שביאר שם בהמשך דבריו עיי"ש, אבל השמש אינה שוקעת באמת אלא היא סובבת בחלל (הזמנים בהלכה פמ"א הערה 13).

בארץ ישראל' דהיינו שקיעה הנראית ואז הוא 'תחילת השבת'. וי"ח שעות אחר השקיעה בארץ ישראל אז החמה היא בא"י באמצע הרקיע אל עומת ראש האדם, ואז היא השקיעה הנראית בסין ואז הוא תחילת השבת בסין. אבל לר"ת כשהחמה היא בא"י באמצע הרקיע עדיין לא התחיל השבת בסין, שהרי לפי שיטתו עוד יש כמעט כשעה לכה"פ עד שתתחיל השבת בסין. [וכן לא עברו אז בא"י י"ח שעות מתחילת השבת אלא רק י"ז שעות, שהרי לשיטתו התחילה השבת רק כשעה אחר השקיעה, ומאז עד חצות היום עברו רק י"ז שעות].

רז"ה; בספר המאור (פסחים ק"ה. דף כ"א: מדפי הרי"ף) כתב להדיא כשיטת הגאונים וז"ל: משעה שקידש היום שהוא מתחילת שקיעת החמה. עכ"ל.

להרחבת הענין בנוגע לשיטת הרז"ה, ראה עוד במכתבים לקמן במכתב הרב שוורץ (אות ג) ובתגובתי שם.

ר"י הזקן בעל התוס'; כן כתב הרב בעל התניא בסידורו (סדר הכנסת שבת) שדעת הרי"י היא כשיטת הגאונים, אך לא כתב באיזה מקום כתב הרי"י זאת. ולכאורה מסתבר שכוונתו לדברי הרי"י שהביא הרב בסידור שם לעיל, שהמהר"ם בן ברוך (סי' רי"ט) כתב בשם הרי"י¹³ שזמן צאה"כ הוא בזמן שרק האיציגנינים הבקיאים וזכי הראות רואים אז ג' כוכבים בינונים, ועל כרחך היינו בזמן צאה"כ של שיטת הגאונים שאז באמת רוב האנשים קשה להם לראות ג' כוכבים בינונים¹⁴. ועוד שהלא הרי"י כותב שלפעמים הרקיע מזהיר כעין אורה של יום בזמן צאה"כ, ואילו לשיטת ר"ת לא שייך לומר כן, שלדבריו זמן צאה"כ שוה לעלה"ש, וכמו שלא שייך לומר לגבי עלה"ש שאף שהרקיע מזהיר כעין אורה של יום עדיין הוה לילה, כך לא שייך לומר כן על זמן צאה"כ של ר"ת.

¹³ בתשובת המהר"ם אין מוזכר שהתשובה היא של ר"י, אבל כנראה הרב הסיק זאת מהא שבמרדכי (שבת רמז רצב) הביא תחילת תשובה זו וכתב שהיא מר"י, וכן בהגהות מיימוניות (מילה פ"א אות ח) הביא סיום התשובה וג"כ כתב שהיא מר"י. ויש להוסיף שאחרי פטירתו של הרב נדפס ספר אור זרוע השלם ושם (הלכות מילה סי' קב) מובאת כל התשובה בשם ר"י. כמו"כ נדפסה תשובה זו עוד אחר פטירת הרב בשבלי הלקט השלם (מילה סי' א), ושם ג"כ איתא [לפי גירסא אחת שם] שהתשובה היא מרבינו יצחק בן שמואל [אך שם יש גירסא שהיא מרבינו יצחק בן שאול, ומסתמא זה ט"ס]. שוב מצאתי עוד בפסקי רבינו יוסף (בתוך שיטת הקדמונים נ. י. תשנ"ב, סי' קנו) שג"כ נדפסה תשובה זו בשם הרי"י.

¹⁴ כמו שכתב בשו"ת גינת ורדים (במהדורה החדשה סוף כרך א') וז"ל: אין סימן זה [ג' כוכבים בינונים] מתקבל אלא לדברי הגאונים שאומרים דלאחר השקיעה כשיעור שלשה ריבעי מילא הוא לילה, שאז צריך השתדלות וכיון הלב היטב להסתכל בכל צדדי הרקיע עד שבדוחק אפשר לו לראות שלשה כוכבים. עכ"ל. וע"ע בספר גט מקושר (מרבני יונה נבון תלמיד הפר"ח ורבו של החיד"א בביאורו לתוספי הרא"ם הל' כיפור) שכתב וז"ל: וסברא זו [היינו שיטת הגאונים] יראה המעיין שהיא קרובה לדעת יותר ויבוא שוה עם שיעור הכוכבים שאמרו ז"ל. עכ"ל. וכ"כ הגרי"מ שלזינגר זצ"ל (נדפס בספר זכרון – אש תמיד) באריכות גדולה עיי"ש, וסיים בסוף דבריו (שם עמ' תתי"ב): ומכל מקום מצאנו ראינו שלפי שיטת הגאונים דברי הגמרא מסכימים בדיוק גדול אל המוחש במציאות, וברוך ה' אשר נתן מחכמתו ליראיו. וראה בספר הזמנים בהלכה (פ"י אות ו' ובפרק מ"ז אותיות י"א י"ב) שכתב שעי"פ חישובים מדעיים ותצפיות מומחים זמן הופעת ג' כוכבים בינונים הוא 18.6 דקות אחרי שקיעה"ח בימי ניסן ותשרי, וזה מתאים לשיטת הגאונים וכפי השיטות דמיל הוא כ"ד דק', ובתוספת כחצי דקה לביה"ש דר' יוסי. ועי"ע שם שכתב דבקי היודע היכן להביט יכול בקושי גדול לראות ג' כוכבים בינונים ב-14 דק' אחר השקיעה, והיינו כהשיטה דמיל הוא י"ח דק' בתוספת חצי דקה לביה"ש דר' יוסי.

עוד כתב שם הרב בשם תשובת ר"י הנ"ל שמה שנראים לפעמים כוכבים קטנים מאוד מקודם זמן צאה"כ, הם באמת גדולים ברקיע אלא שלמראית עינינו נראים קטנים בתחילת יציאתם, מחמת שעדיין יש אור ברקיע. וגם דברים אלו מתאימים רק לפי שיטת הגאונים שבזמן בין השמשות אין מחשיך רק מעט ולכן רואים אז לפעמים כוכבים קטנים מאוד, אבל בשעת ביה"ש דר"ת כבר החשיך כמעט לגמרי וכבר רואים אז הרבה כוכבים גדולים וקטנים ולא רק כוכבים קטנים מאוד.

והנה ראיתי שיש שהעירו (הזמנים בהלכה פמ"ח הערה 32) שהדברים הללו שהביא הרב בשם הר"י אינם כתובים שם. אך באמת כד מדייקין שפיר נמצא שכל מה שהעתיק הרב אכן מבואר שם היטב היטב, ולכן אעתיק כאן לשון תשובת המהר"ם [מתוך דפוס פראג שס"ח¹⁵], והוספתי ביאור בהערות ע"מ שהדברים יהיו ברורים היטב.

וזה לשונו שם: על הבן הנולד סמוך לחשיכה והיה נראה יום¹⁶ והיו נראים כוכבים קטנים מאד, נראה לי כי יש לסמוך על הכוכבים ולספק לכל הפחות למול למחרת כיון שלא יהיה למחרת לא יום טוב ולא שבת¹⁷, אף על פי שהיה הרקיע מזהיר כיום, פעמים שאין מתחיל להחשיך כל כך אף על פי שהוא כבר לילה, אף על פי שאין אור לבנה בתחילת הלילה¹⁸ כ"ש עם אור הלבנה¹⁹, אף על פי שפעמים משתנים סדרי בראשית כדאמר (מו"ק כה:): איתחזו כוכבי ביממא²⁰, זהו כשהיו יודעים בברור שהיום גדול אבל סמוך לחשיכה אין לתלותו אלא בהא²¹. ואפילו היה למחרתו שבת הדעת נוטה לסמוך על הכוכבים אשר כתבתם שהיו קטנים מאד²², אף על פי שיש לומר שאם היה לילה היו נראים גדולים ביותר²³, כי מתוך ההלכה משמע דבשעת

¹⁵ כי הנוסח המצוי שנדפס בבואדאפסט תרנ"ה, אע"פ שעיקרו העתקה מדפוס פראג הנ"ל, מ"מ יש בו כמה שינויים, ולכן השתמשתי בדפוס פראג שבו השתמש הרב. אך מ"מ נראה שבדפוס פראג אין הנקודות במקומות הנכונים, וכפי הנראה את הנקודות עשה המדפיס מדעתו, ולכן שיניתי את הנקודות למקומות הנכונים.

¹⁶ פירוש שהיה הרקיע מזהיר כיום, כמו שכתב בהמשך, וממילא היה נראה לרואים שעדיין היה קודם שקיעת החמה, והוא יום ברור [ומה שלא הביטו לצד מערב לראות אם החמה שקעה, כנראה היה מקום שהיה האופק מוסתר].

¹⁷ שכיון שאנו רואים כוכבים קטנים יש לחוש שמא כבר שקעה החמה וכבר התחיל בין השמשות, ולכן יש למולו למחרת כדין נולד בין השמשות של חול שמלין אותו למחרת.

¹⁸ היינו בחציו השני של החודש שאז אין הלבנה נראית כלל בתחילת הלילה.

¹⁹ היינו חציו הראשון של החודש שאז הלבנה נראית בתחילת הלילה ואף קודם השקיעה.

²⁰ בגמרא שם אמרו כי נח נפשיה דרבי יעקב אתחמיאו כוכבי ביממא. וביאר רש"י: איתחמיאו כוכבי - נראו הכוכבים [ביום], שנשתנה העולם מרוב צער.

²¹ שכנראה כבר שקעה החמה.

²² כאן מוסיף לומר שכיון שהיו נראים כוכבים קטנים מאוד בודאי כבר היה לילה גמור ולא רק בין השמשות, שהרי כוכבים קטנים אינם נראים כי אם בלילה, ואם כבר נראו כוכבים קטנים בודאי כבר נראו קודם לכן ג' כוכבים בינונים, ולכן אף אם היה ליל שבת יש למולו בשבת הבאה.

²³ וא"כ באמת הם כוכבים גדולים הנראים ביום [קודם שקיעת החמה], אלא שהיו נראים קטנים כיון שהיה עדיין אור, וא"כ יתכן שעדיין היה אז יום או עכ"פ ביה"ש ואין למול אותו בשבת הבאה.

ראייתן יסמכו עליהן לעניין איסור והיתר מלאכת שבת²⁴, ואפילו אין אנו בקיאים בקטנים איך ראייתן ליחשב לילה על ידם בפחות משלשה, לכל הפחות יחשוב אותם כבינונים וגי' מהן לילה²⁵. ואין נראה לי דכוכבים קטנים דקאמר²⁶ לסמוך עליהם לעניין מלאכה בין לקולא בין לחומרא והיינו כוכבים ידועים כשיהיה לילה יבואו ודווקא לבקיאם בשמות הכוכבים קטנים וידועים²⁷ מקום קביעותם מהני אבל שאינם מכירים אותם לא²⁸. ועוד שהגדולים שהיו נראים גדולים בעת לידת הוולד מוכחים על הקטנים [הנראים קטנים מאוד שאינם מן הקטנים]²⁹ הנראים ביום³⁰.

²⁴ שבהלכה [היינו בגמרא] מבואר שאם רואה ג' כוכבים בינונים יכול לעשות מלאכה במוצ"ש, ואע"פ שבאמת יתכן שכוכבים אלו הם גדולים שהרי יתכן שכאשר יחשיך לגמרי ויראו את כל הכוכבים הרי יהיו אלו הכוכבים נראים יותר גדולים ויהיו באמת גדולים למול שאר הכוכבים שנראים אז, מ"מ לא אכפת לן בכך, אלא כך הוא דין התורה שמיד שרואים כוכבים בגודל בינוני חשיבי כוכבים בינונים והוי לילה, הרי שנקטין שכיון שכעת הם נראים בינונים אזלינן לפי שעת הראיה, א"כ גם לגבי כוכבים קטנים אזלינן לפי שעת הראיה ואין חוששים לזה שאח"כ הם יהיו נראים גדולים.

²⁵ פירוש, שהיה פשוט לו שכיון שאם נראים כוכבים קטנים הרי זה סימן שכבר בודאי הוא לילה וכנ"ל, א"כ אז אף אם רואה רק שני כוכבים קטנים [או לכאורה אפילו כוכב אחד קטן] הוי לילה, שהרי בודאי כבר נראו הבינונים קודם לכן. אלא שכתב שאין אנו בקיאים בזה, כי לפעמים יש קטנים שהם באמת גדולים אלא הם נראים קטנים בתחילת יציאתם, וכמו שמבואר בהמשך דבריו שיש כוכבים 'קטנים הנראים ביום' שהם באמת גדולים [ואה"נ שלגבי בינונים לא חשש לחשש זה שמא הם באמת גדולים, וכנ"ל שאע"פ שבאמת יתכן שכוכבים אלו הם גדולים, מ"מ כך הוא דין התורה שכוכבים גדולים אלו כיון שבשעת תחילת ראייתם הם נראים בגודל בינוני חשיבי כוכבים בינונים והוי לילה, היינו דווקא כשהם נראים כבר בגודל בינוני, משא"כ בתחילת הראותם ממש שאז הם נראים קטנים בודאי לא הוה לילה], וא"כ נמצא שלגבי מה שנקט שכיון שנראו כוכבים קטנים בודאי כבר נראו הבינונים, בזה צריך לבדוק אם הם באמת קטנים או שהם גדולים ורק בתחילת יציאתם הם נראים קטנים, ובזה אין אנו בקיאים וא"כ א"א לסמוך על מה שרואה ב' כוכבים קטנים [ולפ"ז באמת הבקיאם שידועים שכוכבים הללו הם באמת קטנים ואינם עתידים להיות גדולים הם יוכלו לסמוך עליהם אף בפחות מג']. אך מ"מ אף שנקט שלגבי כוכבים קטנים חיישינן שהם באמת גדולים ולא אזלינן בהו בטר שעת הראיה, מ"מ ס"ל כעת דעכ"פ בשלשה קטנים יהיה לילה דלא גרע מבינונים. ולכאורה סברתו היא שכיון שבבינונים אזלינן בטר שעת הראיה א"כ ע"כ דקטנים שבעצם הם עדיפי מנייהו בודאי אזלינן בהו בטר שעת הראיה עכ"פ בדאיכא שלש, ועדיין צ"ב.

²⁶ נראה דצ"ל: קאמר.

²⁷ נראה דצ"ל: וידועים. וכן הוא באור זרוע (שם).

²⁸ כאן בא לבאר מהיכי תיתי חידושו שלגבי כוכבים בינונים אזלינן לפי הגודל של שעת הראיה, וע"ז מבאר דאי לא תימא הכי א"כ נצטרך לומר שאף כשרואה ג' כוכבים בגודל בינוני אסור לו עדיין לעשות מלאכה כיון שבהמשך הלילה כוכבים אלו יהיו גדולים, וא"כ יצטרך להמתין עד שיראה כמו כוכבים קטנים ואז יצטרך לברר אצל הבקיאם האם באמת אלו הכוכבים הם מסוג הכוכבים שנשארים קטנים גם כשיחשיך ממש לגמרי, וע"ז כתב שזה לא מסתבר לו לומר דברים הללו.

²⁹ הוספתי עפ"י אור זרוע (שם) ושכלי הלקט (שם). ומסתבר שאמנם מילים אלו נשמטו בטעות ע"י הסופר שהעתיק תשובות מהר"ם, וכמצוי הרבה שהסופר מדלג שורה כשיש מילים דומות. עכ"פ גם בלא תיקון זה ברור דכוונת הר"י היא כמו שכתבתי בהערה הבאה.

³⁰ כאן מוסיף דבר שלא נזכר בשאלה, שמלבד הכוכבים הקטנים מאוד שהיו נראים בעת לידת הוולד, היו נראים אז ג"כ כוכבים גדולים, וא"כ מפני כן מסתבר לומר שאלו הקטנים שנראו בעת שהיה נראה יום שהם באמת קטנים וכבר היה לילה ואינם באמת כוכבים גדולים שרק נראים קטנים בתחילת יציאתם ביום. ולפי דבריו הללו רק אם יהיו קטנים וגדולים נוכל לסמוך על הכוכבים הקטנים שהם באמת קטנים והוה ודאי לילה, אבל אם נראים רק כוכבים קטנים אף שנראים ג' כוכבים קטנים מ"מ א"א לסמוך עליהם, דיש לחוש שמא הם באמת גדולים ורק בתחילת יציאתם הם נראים קטנים, וא"כ אמנם בחול יש למולו למחרת מספק שמא כבר היה בין השמשות אבל אם היה למחרתו שבת אינו דוחה את השבת. וכן נפסק בשו"ע (יור"ד סי' רסב סי"ה) שאם נראו כוכבים קטנים בעת שהיה הרקיע מזהיר, יש למול למחרת רק אם לא חל בשבת.

ואם לאלתר סמוך להוצאת ראש הוולד לפרוזדור ראו הככבים נראה כי גם ראוי לחלל עליו את השבת וכ"ש שאין כאן חילול³¹ אבל אם לאחר הוצאת ראש נשתהא שהות מרובה קודם צאת הככבים³² נראה דאין לסמוך על הככבים. עכ"ל הנוגע לענינו.

והנה מבואר היטב בלשונו שכתב 'ואפילו אין אנו בקיאים בקטנים איך ראייתן ליחשב לילה על ידם בפחות משלשה לכל הפחות יחשוב אותם כבינונים וג' מהן לילה', שאם היינו בקיאים בכוכבים היה לילה יותר מוקדם אפילו אם היינו רואים פחות משלשה כוכבים קטנים [ובפשטות הטעם הוא משום דעל כרחך בודאי כבר נראו ג' כוכבים בינונים], ומבואר היטב שאצל הבקיאים זמן הלילה הוא יותר מוקדם, ובודאי שלא יתכן שלהם יהיה לילה לפני זמן צאה"כ שהוזכר בגמ', וממילא על כרחך לומר שזמן צאה"כ שהוזכר בגמ' הוא הזמן של הבקיאים, ואילו מי שאינם בקיאים הם באמת עדיין לא רואים אז כי אם קצת יותר מאוחר. וזהו מה שכתב הרב בשמו שזמן צאה"כ האמור בגמ' הוא לאיצטגנינים.

ומה שכתב הר"י בהמשך 'ואין נראה לי דכוכבים קטנים דקאמר לסמוך עליהם לעניין מלאכה בין לקולא בין לחומרא והיינו כוכבים ידועים כשיהיה לילה יבואו ודווקא לבקיאים בשמות הכוכבים קטנים וידועים מקום קביעותם מהני אבל שאינם מכירים אותם לא', היינו שבא לומר שלא יתכן לומר שבזמן שכל אדם רואה כוכבים נאמר שעדיין אינם לילה מפני שהבקיאים יודעים שהכוכבים הללו יהיו אח"כ נראים גדולים והכוכבים הבינונים הם כוכבים מסויימים הנראים רק יותר מאוחר, דלענין זה סבר שכיון שאמרו בגמ' בסתמא 'צאת הכוכבים' בודאי הוא דבר המסור לכל אדם וא"צ לשאול את הבקיאים בזה, אך מ"מ זה ברור שהבקיאים יראו עוד מקודם כנ"ל. והסבר הדבר מובן למבין, שזה ברור שאמנם הבקי כיון שרגיל לראות הוא מבחין בכוכבים יותר מוקדם, ובזמן שכל אדם רואה רק כוכבים גדולים הבקי כבר רואה גם בינונים³³, והיינו דברי הר"י שלהבקי הוה צאת הכוכבים מיד בזמנו, אבל אח"כ כשכבר כל אדם רואה כוכבים אין לטעון שכיון שאינו בקי א"א לסמוך עליו, דאדרבה אם האיניו בקי רואה כוכבים בודאי הבקי רואה, אלא שיתכן שהבקי יאמר שכוכבים הללו עתידים אח"כ להיות גדולים, אבל בזה ס"ל לר"י דלא מסתבר לומר דחיישינן לזה, אלא דעתו דאזלינן בתר שעת הראיה, שזה הוא דין התורה שמיד שרואים כוכבים בגודל בינוני חשיבי כוכבים בינונים והוי לילה.

³¹ כאן מסיים שמה שאמר שראוי לסמוך על הכוכבים ולמולו אף בשבת זהו דווקא אם מיד כשהוציא הוולד את ראשו ראו את הכוכבים.

³² שלא בדקו מיד אם יש כוכבים אלא נשתהו מעט זמן אחר הלידה ורק אח"כ בדקו וראו כוכבים.

³³ וכן משמע בגמ' שהבקי רואה הסימנים קודם האיניו בקי, שהרי אמרו (שבת לה:): שמי שאינו בקי יקדים בקבלת שבת, הרי שחששו יותר שכיון שאינו בקי יאמר שעדיין אינו רואה את הסימנים ויבוא ח"ו להדליק נרות כשכבר שבת ולכך החמירו עליו, משא"כ על הבקי סמכו שמיד כשיהיו הסימנים הוא רואה וא"צ להחמיר עליו. ומה שכתב הרבינו יונה (ברכות א: מדפי הרי"ף) שיש להחמיר במוצי"ש ולהמתין עד שיראו ג' כוכבים קטנים מפני שאין הכל בקיאים בין בינונים לגדולים, אין לדייק מזה שמי שאינו בקי רואה יותר מוקדם, דהתם הכוונה שהאיניו בקי יטעה בהלכה ויחשוב שהכוכבים הגדולים הם הבינונים, אבל לעולם בודאי מי שאינו בקי רואה יותר מאוחר מהבקי, ופשוט.

אמנם רק לגבי כוכבים בינוניים ס"ל דאזלין בתר שעת הראיה, אבל לגבי כוכבים קטנים נקט שלפעמים יש כוכבים קטנים שהם באמת גדולים אלא הם נראים קטנים בתחילת יציאתם, וכמו שמבואר בדבריו שיש כוכבים 'קטנים הנראים ביום' שהם באמת גדולים. ולא דמי לכוכבים בינוניים שבהם לא חשש לחשש זה שמא הם באמת גדולים, משום דבבינוניים כך הוא דין התורה שכיון שרואים כוכבים בינוניים הוה לילה אע"פ שהם באמת גדולים שבשעת תחילת ראייתם הם נראים בגודל בינוני, משא"כ בתחילת הראותם ממש שאז הם נראים קטנים בודאי לא הוה לילה. וזהו מה שכתב הרב בשמו שמה שנראים לפעמים כוכבים קטנים מאוד מקודם זמן צאה"כ, הם באמת גדולים ברקיע אלא שלמראית עינינו נראים קטנים בתחילת יציאתם.

ונראה שגם המהרש"א (פסחים ב.) למד שדעת הר"י כשיטת הגאונים, דהנה הר"י בתוס' (שם ד"ה והא) הקשה שלפי מה שילפינן (מגילה כ:) מהכתוב (נחמיה ד י) שעד צאה"כ יממא הוא, א"כ איך אמרו בשבת (לד:) שצאה"כ הוא תרי תלתא מיל אחר שפני מזרח מאדימין [או ג' רבעי מיל אחר השקיעה], הרי זה הוא לפי הנראה **שעה גדולה** לפני צאה"כ ואיך יתכן שכבר הוי לילה, וכתב המהרש"א וז"ל: דשעה גדולה ממש יש לפי הנראה מזמן שקיעת החמה עד צאת הכוכבים והיאך שיערו אותו בתרי חלקי מיל. עכ"ל. וקושיא זו יתכן להקשות רק לשיטת הגאונים שהשקיעה המדוברת היא השקיעה הנראית ובאמת ממנה עד צאה"כ הנראה לכל אדם איכא זמן רב יותר מג' רבעי מיל, ובפרט בחו"ל מצוי שיש שעה גדולה ממש, ופשוט. ובספר הזמנים בהלכה (פמ"א הערה 36) הביא שכן משמע ג"כ להדיא בתוספות הרשב"א שם שקושיית הר"י היא שיש **שעה** סתם בין שקה"ח לצאה"כ [ולא 'שעה גדולה' שאפשר לומר שהכוונה לזמן מרובה ולא ממש שעה], ומבואר שהר"י ס"ל כשיטת הגאונים. וכ"כ הפר"ח (בקונטרס דבי שמשא) וז"ל: משמע דהני תוס' נמי קיימו בשיטת הגאונים דמשתשקע החמה בשבת ר"ל תחלת שקיעה, שהרי כתבו 'שהיא שעה גדולה לפני צאה"כ' וישבו קרא ד'עד צאת הכוכבים' אליבייהו וכו', ולפיכך משתשקע החמה אמרו שמיד מתחיל זמן בין השמשות.

והנה הר"י בתוס' מתרץ שבאמת אף ששאר בני"א עדיין אינם רואים כוכבים מ"מ הוה לילה אחרי ג' רבעי מיל, דאנו אין אנו בקיאים ולכן אין אנו רואים הכוכבים בזמן ג' רבעי מיל אחר השקיעה, אבל באמת מי שבקי כבר רואה אז ג' כוכבים בינוניים, ומבואר היטב אף בתירוץ התוס' שהר"י סבר כשיטת הגאונים שבזמן צאה"כ רק הבקיאים רואים את הכוכבים. והגאון ר' חיים מיכאל דוב וייסמנדל זצ"ל (קובץ האוהל שנה ו' חוברת ג-ד סי' יב) הוסיף שכיון שאנו רואים בתשובת הר"י הנ"ל שכוונתו היא שהבקיאים רואים קודם א"כ בודאי גם בפסחים כן הוא כוונתו. וכתב עוד שע"כ גם בתוס' בשבת (לה. ד"ה תרי) היינו כוונת הר"י, אלא שבשבת הוסיף הר"י עוד שאף בזמן גופא של ביה"ש כבר יכולים הבקיאים לראות כוכבים ושפיר יש להסתפק אז אי הכוכבים שהם רואים כבר חשובים כלילה³⁴.

³⁴ ולא כפי שיש שהבינו שכוונתו בשבת היא שאף שרואים כוכבים מ"מ יש לחוש שהבקיאים יודעים שהם גדולים. דאדרבה בפסחים מבואר שעיקר דבריו הם שבא לומר 'שלפי הנראה' בעינים של סתם בני אדם

וראה עוד לקמן (במאמר הבא בעז"ה) בשיטת ספר הנייר, שהבאנו שם מהגה"ה מש"כ בשם רבינו יצחק, אשר ממנו נראה שסבר רבינו יצחק כשיטת הגאונים. וכתבנו שם בהערה שמסתמא הכוונה לר"י בעל התוספות.

להרחבת הענין בנוגע לשיטת ר"י הזקן, ראה עוד במכתבים לקמן במכתב הרב שוורץ (אות ד) ובתגובתי שם, וכן במכתב הרב הול ובתגובתי שם.

צאה"כ הוא מאוחר אלא שמ"מ הבקיאים רואים יותר מוקדם [כך יש לפרש לפי כל הפירושים בפסחים, שאף אם נאמר כפירוש המהרש"ל שם ששעה גדולה הכוונה לזמן מרובה ולא דווקא שעה, מ"מ סוף סוף קושיית הר"י היתה למה ביה"ש יותר מוקדם מצאה"כ וע"ז תירץ דהבקיאים רואים יותר מוקדם], ובודאי זהו נמי כוונתו בשבת שנחלקו תנאים בזמן ביה"ש משום שהבקיאים רואים יותר מוקדם משאר בני"א ולכן נחלקו מאימתי כבר צריך לחשוש לראיית הבקיאים ואימתי כבר חשיבי ראייתם לודאי לילה.

מאמר שלישי

ליקוט הראשונים הסוברים כשיטת הגאונים – המשך תקופת הראשונים

הראב"ד (בעל ההשגות); בפירוש הראב"ד לתורת כהנים (שמיני פרשה ו פרק ח אות ח) כתב וז"ל: מה ביאת שמשו לכשיכנס כולו כאחד - שלא יראה ממנו כלום וכו', עכ"ל. וחזינן דדעתו ד'ובא השמש' שנאמר בתורה הכוונה לשקיעה הנראית [ומבואר עוד בדבריו דבעינן שגוף השמש ישקע כולו, וכדברי רבי אברהם בן הרמב"ם המובא במאמר הקודם (גליון קסח עמ' קט)]. וע"ע בהשגותיו על ספר המאור (ריש ברכות) שכתב וז"ל: דהאי 'ובא השמש' ביאת אורו אמסקנא קאי, דמאי וטהר טהר יומא, אבל ובא השמש ביאת שמשו בכל מקום. עכ"ל. וכוונתו דאין המקרא יוצא מידי פשוטו, ומה שנאמר בתורה 'ובא השמש' הכוונה לשקיעה הנראית, ואע"פ שחז"ל פירשו (ריש ברכות) דהכוונה לצאת הכוכבים, זהו רק משום שדרשו בהמשך הכתוב 'וטהר' דכוונת הכתוב שיטהר ויסתלק אור השמש דהיינו צאה"כ, אבל פשטות 'ובא השמש' קאי על השקיעה שכן הוא פשטות פירוש המילות שהשמש עצמה באה ומסתלקת, ולא על צאה"כ שאז מסתלק אור השמש. וכיון שכן אם לגבי 'ובא השמש' שמפורש בחז"ל דהכוונה לצאה"כ מ"מ לומד הראב"ד דאין מקרא יוצא מידי פשוטו, ופשטות פירוש המילות הוא שהשמש שוקעת ולא סילוק האור, א"כ כ"ש דלית ליה שקיעה שניה שבודאי אינו פשטות פירוש המילות ואין זה מוזכר בחז"ל. [וכן לגבי 'כל תענית שלא שקעה עליו חמה לאו שמיה תענית' (תענית יב). דעת הראב"ד (מובא בספר הבתים הלכות תענית שער חמישי אות ח, וראה בספר ההשלמה תענית שם) דהכוונה לשקיעה. אלא דס"ל דהיינו דווקא בתענית שעות, אבל בשאר תעניות בעינן צאה"כ מלבד בער"ש וכדלהלן]. וכ"כ הגר"ש אויערבאך שליט"א בקובץ צהר (ח"ח - אהל ברוך, עמ' שב) שהראב"ד סובר כשיטת הגאונים, עיי"ש.

והנה כתב הראב"ד (מובא ברשב"א ובריטב"א עירובין מא: ובמגיד משנה הלכות תעניות פ"ה ה"ה) וז"ל: לא אמרו (עירובין שם) להתענות ולהשלים [-בערב שבת], אלא שלא לאכול קודם שקיעת החמה, אבל משתשקע החמה מתוספת שבת הוא וכבר קידש היום, וכיון שכן אם רצה לאכול אוכל, שכיון שנכנס לתחום שבת שוב אינו רשאי להתענות, וכבר אמרו (שם ע"א) שאסור להתענות בשבת לשעות. עכ"ל. והמנחת כהן (מאמר א פ"ג) רצה להוכיח מכאן מהא דכתב הראב"ד ד'משתשקע החמה מתוספת שבת הוא', דס"ל להראב"ד כר"ת דאחר השקיעה הוי יום ורק דמאז מתחיל זמן התוספת. עכ"ד. ולפי דבריו יוצא דהראב"ד סובר דשיעור התוספת בער"ש הוא [חובה לכל אחד לעשות] תוספת גדולה, ומתחיל מהשקיעה הנראית אף

שלשיטת ר"ת עדיין הוא יום עד לכה"פ קרוב לשעה. אכן באמת א"א כלל לומר כן בשיטת הראב"ד, דהא כתב בתוס' הרא"ש (מו"ק ד.) בשם הראב"ד דהתוספת הוא רק מעט קודם בין השמשות כדי שלא יכנס לבית הספק, אבל אין צריך להוסיף מן הודאי ושלא מחמת הספק. עכ"ד¹. וחזינן להדיא דדעת הראב"ד דזמן התוספת הוא

¹ ז"ל תוס' הרא"ש שם: [-איתא בגמ':] מה שבת בראשית היא אסורה ולפניה ולאחריה מותר [-ע"כ הגמ']. הקשה הראב"ד מהא דאמרין במסכת יומא (פא:) 'וענייתם את נפשותיכם בתשעה', מלמד שהוא מתחיל ומתענה מבעוד יום, מכאן שמוסיפין מחול על הקודש, שבתות מניין, ת"ל 'תשבתו'. ותירץ דהאי תוספת אינו אלא ביה"ש שלהן, שהוא אסור, וצריך להפסיק מעט קודם ביה"ש כדי שלא יכנס לבית הספק, אבל מן הודאי ושלא מחמת הספק לא אסרין ליה, ואילו הכא וכו'. עכ"ל.

ולכא' היה אפשר לפרש דכוונת הראב"ד הוא דצריך להפסיק מעט קודם ביה"ש משום דחיישינן שמא ימשך ויעשה מלאכה בביה"ש, ומש"כ הראב"ד ד'מן הודאי אף אם לא היה חשש זה. אך באמת א"א כלל לפרש כן, דא"כ במוצ"ש דליכא חשש הנ"ל יהיה מותר לו לעשות מלאכה מיד בצאה"כ, והלא מבואר להדיא בגמ' דגם במוצ"ש צריך להוסיף. אלא ע"כ דכוונת הראב"ד שכיון שא"א לצמצם ולכוין הרגע שמתחיל ביה"ש, לכן צריך להפסיק מעט קודם ביה"ש מהרגע שמתחיל להסתפק אם כבר התחיל ביה"ש, וכן נמי במוצ"ש שייך תוספת בזמן שהוא מסתפק אם כבר היה צאה"כ. וכן מבואר להדיא ברבינו מנוח (הלכות שבת עשור פ"א ה"ו) שהביא את דברי הראב"ד אלו [בלא שהזכיר את שמו] כמעט מלה במלה וז"ל: וכן ביציאה שוהה מעט בעינו וכו'. פי' לפי שתוספת זמן שמוסיפין מחול על הקודש אינו אלא ביה"ש שלו, שהוא אסור דהוי ליה ספיקא דאורייתא, ומש"ה בהפסק מועט שיפסיק האדם קודם ביה"ש של תשיעי ובשהיה מועטת שישהא אחר ביה"ש של עשירי סגי ליה כדי שלא יכנס לבית הספק, אבל היכא דבריר ליה דתשיעי היא או אחד עשר ודאי הוא אין צריך להוסיף, שאין כאן יראת ספק. ואני מתיישב בזה, דהא גזירת הכתוב הוא, ואע"פ שידוע ודאי שחול גמור הוא, כדכתיב וענייתם את נפשותיכם בתשעה, וכתוב נמי מערב עד ערב, ורבותינו אמרו מצוה להוסיף מחול על הקודש. וראינו קדמונינו החסידים ז"ל שהיה מנהגם להתחיל ולצום מבעוד יום, ולהאריך בתפילה עד שיעור חצי שעה ועוד מן הלילה של מוצאי יום הכיפורים וכו'. עכ"ל. הרי שהעתיק את שיטת הראב"ד קצת יותר באריכות, ומבואר להדיא בדבריו דשיטת הראב"ד היא כמו שכתבתי שזמן התוספת הוא בזמן שהוא ספק אם הוא ביה"ש. [אלא דרבינו מנוח פליג על הראב"ד ודעתו דצריך להוסיף גם בזמן שברור שהוא חול, וכמנהג קדמונינו החסידים ז"ל שהיו מוסיפין חצי שעה ועוד. וכן רוב הראשונים חלקו על הראב"ד בזה. ובאמת גם הרא"ש פליג על הראב"ד כמו שמבואר להדיא בדבריו (ברכות פ"ד סי' ו, יומא פ"ח סי' ח, ובתוס' הרא"ש ברכות כז.), וצ"ע כיצד העתיק בסתמא את דברי הראב"ד בתוס' הרא"ש שם אף שהוא פליג עליו. ומ"מ הראב"ד לאו יחידאי הוא, וכן סובר ג"כ הרא"ש (הו"ד בשלטי הגבורים יומא ב: מדפי הרי"ף) וז"ל: ומה הוא התוספת, שיזהר מן הספק ולא יעשה מלאכה בין השמשות, אלא מתחיל שבתו מבעוד יום, וכן בערב יום הכפורים מדליקין את הנר ומתחילין להתענות מבעוד יום, כדי שיפרוש מן הספק בכל כוחו. עכ"ל. וכן נראה כוונת המאירי (ר"ה ט.) שהביא שיש אומרים: שכל שלא חשכה ודאי הרי הוא בכלל תוספת, עיי"ש. ובפשטות כן מבואר בראשית רבה (י ט, והובא ברש"י בראשית ב ב): אמר רבי שמעון בן יוחאי בשר ודם שאינו יודע לא עתיו ולא רגעיו ולא שעותיו הוא מוסיף מחול על הקודש, אבל הקב"ה שהוא יודע רגעיו ועתיו ושעותיו נכנס בו כחוט השערה. עכ"ל. הרי שכל התוספת היא רק מחמת שאין אדם יכול לכוין הרגע שמתחיל בין השמשות, ולכן צריך אדם להוסיף מהרגע שהוא מסופק שמא הוא כבר ביה"ש. אך אי"ז ראייה מוכרחת כמש"כ בחת"ס (ר"ה ט. ד"ה בפי' בראשית) ובשו"ת שואל ומשיב (רביעאה ח"ג סי' קכה), עיי"ש].

ולכא' קשה על שיטת הראב"ד דהא כשיש ספק אם הוא ביה"ש הלא אסור אז במלאכה מטעם ספק דאורייתא, ולא רק מדין תוספת גרידא. וי"ל דס"ל להראב"ד דספק יום ספק ביה"ש הוי ספק ספיקא וכדאיתא בשו"ת מהר"ח או"ז (סי' רל) [והובא בשד"ח (כללים מערכת ה-ב' סי' ב) ובדעת תורה (למהרש"ם, ריש סי' רסא) ובמנחת פתים (סי' רסא), ופליג על הב"ח והמג"א (ריש סי' רסא), וע"ע בשו"ת שבט הלוי (ח"י סי' קמד) שג"כ נוטה לומר דזה הוי ס"ס], וא"כ היה מותר לעשות בו מלאכות, ורק משום תוספת אסור. עוד י"ל עפ"י מה שכתב הר"ן (ביצה טז: מדפי הרי"ף) וז"ל: ולי נראה כיון שצותה תורה תוספות, צריך להוסיף מחול על הקודש אי זה [זמן] חוץ מן הזמן שהוא נזהר בו מן הספק, שאלי"כ לא היה צריך להזהיר על התוספת, וזה על דעת מי שסובר דמאי דאמרין דספיקא דאורייתא לחומרא מדאורייתא היא. עכ"ל. ונמצא לפי דברי הר"ן, דהראב"ד דס"ל (כלאים פ"י הכ"ז) דספיקא דאורייתא הוא לחומרא רק מדרבנן, יכול ללמוד דהתוספת שאסרה תורה הוא בזמן שיש לו ספק אם הוא ביה"ש, דבלא דין התוספת היה מותר לו מדאורייתא לעשות מלאכות בזמן זה. אלא דלפ"ז קשה דא"כ היה יכול הראב"ד לומר דזמן התוספת הוא בביה"ש ממש, דכיון דס"ל דספיקא דאורייתא הוא לחומרא רק מדרבנן, א"כ יכולים מה"ת

רק ממש סמוך לביה"ש בזמן שהיו ספק שמא כבר התחיל ביה"ש. וכיון שכן על כרחך נמצא דמה שכתב הראב"ד ד'משמשקע החמה מתוספת שבת הוא', היינו דבזמן השקיעה מתחיל ביה"ש והתוספת מתחלת אז סמוך ממש להשקיעה. וכן מדויק בהמשך לשונו שכתב 'וכבר קידש היום', והיינו שכבר התחיל ביה"ש. וכן מבואר להדיא במאירי (עירובין שם) שכתב וז"ל: כתבו גדולי המפרשים [דרך המאירי לכנות כן את הראב"ד] בהשלמה זו שאינה אלא עד שתשקע החמה, הא משקעה החמה כבר קדש היום מדין תוספת אע"פ שהוא בין השמשות, ואם רצה לאכול אוכל, שהשבת אין מתענין בו מתורת תענית אפילו שעה. עכ"ל. הרי שמביא המאירי את דברי הראב"ד כמעט בלשון שהעתיקוהו שאר הראשונים, והוא כותב להדיא שבזמן השקיעה הוא בין השמשות, ואז הוא זמן התוספת². ובדברי המאירי מבואר ג"כ למה הוצרך הראב"ד לטעם דתוספת שבת הוא ולא הספיק לו הא דכבר

לעשות מלאכות אף בביה"ש עצמו, וא"כ נימא שאז הוא זמן התוספת [וכמו שכתבו הפמ"ג (סי' רסא א"א סוף סק"ח, תיבת גמא שמות לא טו, דברים ה' יב) והמנחת חינוך (מצוה שיג סק"ט) בשיטת הרמב"ם, עיי"ש, וכן נראה שיטת הראב"ן (סי' ב) שתוספת שבת זמנה בביה"ש, וכ"כ להדיא רבינו חננאל (סוכה כח:), אמנם בפר"ח (או"ח סי' תרח סק"א) כתב שמדכתב הרמב"ם דין תוספת בערב יו"כ מוכח שאף למ"ד דספיקא דאורייתא לחומרא מדרבנן מ"מ ליכא למימר שהתוספת הוא רק בביה"ש]. וצריך לומר דס"ל להראב"ד דביה"ש עצמו מיקרי איקבע איסורא דהוא חתיכה מ-ב' חתיכות, וכמ"ש הפר"ח (יור"ד סי' קי בכללי ס"ס אות א ד"ה אמנם) והסכים לזה החו"ד (יור"ד שם בבית הספק סק"כ), ועיין רמב"ם (שגגות פ"ח ה"ב), ולכן ביה"ש עצמו אסור מה"ת אף בלא דינא דתוספת, אבל ספק אם הוא ביה"ש לא מיקרי איקבע איסורא, ובזה ס"ל להראב"ד דזה אינו אסור רק משום דין תוספת. [ועיין עוד בזה בשער המלך (הלכות טומאת מת פ"ט הי"ב ד"ה כתב הרב) שהקשה שהר"ן עצמו (יומא ב: מדפי הרי"ף) כתב וז"ל: ואי אפשר ג"כ שיהיה [-התוספת] בזמן בין השמשות, שהרי תוספת זה אינו אלא בעשה, ובין השמשות ספק כרת הוא וחייב אשם תלוי. עכ"ל. הרי שהר"ן עצמו ס"ל שביה"ש חשיב חתיכה אחת משני חתיכות מדמחייב אשם תלוי, וא"כ נמצא שלכו"ע ביה"ש אסור מה"ת, וקשה איך הוא כתב שרק למ"ד דספיקא דאורייתא לחומרא מדאורייתא היא יהיה ביה"ש אסור מה"ת. ועיי"ש כל דבריו. ועי"ע בשו"ת שבט הלוי (ח"ט סי' נד אותיות ב-ג) שכתב כהדרך הנ"ל ג"כ בכונת הר"ן המובא לעיל, דביה"ש בודאי אסור לכו"ע, וכוונת הר"ן הוא רק דבזמן שהוא ספק אם הוא ביה"ש אז יהא מותר מה"ת למ"ד דספיקא דאורייתא מותר מה"ת וכנ"ל, דספק חיסרון ידיעה לא מיקרי איקבע איסורא, עיי"ש. ולפי"ז מיושב סתירת הר"ן.]

ומש"כ הראב"ד בהשגותיו על המאור (תענית ג. מדפי הרי"ף) שיכולים לקבל התענית [-בתשעה באב] מבעוד יום [ועי"ע ברשב"א (ברכות כז:)] שכתב בשם הראב"ד דמי שמתפלל ערבית מפלג המנחה יכול נמי לקדש ולהבדיל אז, אין זה ענין לתוספת, דקבלה ותוספת שני ענינים נפרדים הם, וכמו שמבואר בשו"ע הרב (סי' רסא בקו"א סק"ג), דקבלה הוא שמקבל עליו עיצומו של יום, וזה שייך אפי' בת"ב שאין בו תוספת [ונאפי' בחול שייך קבלה], עיי"ש, אבל תוספת ס"ל להראב"ד דהוא רק בזמן שהוא ספק ביה"ש.

² וכ"כ המאירי בספרו מגן אבות (ענין כג) וז"ל: ואף הרב הגדול הראב"ד כך הוא דעתו [-להתענות ולהשלים], אלא שהוסיף בפירושו שאע"פ שמתענה ומשלים דוקא שלא לאכול בעוד שהחמה בעולם, ואע"פ שהיא בשקיעתה, אחר שדמדומי חמה עדיין נוצצים, אבל משקעה החמה לגמרי שאינו אלא תוספות אינו נמנע מלאכול מתורת תענית, שאין תוספות לתענית במקום שתוספות שבת לוקה [אולי צ"ל: איכא], וכתב בלשון זה, ולזו נהגו בתענית אסתר שחל להיות בערב שבת שאוכלין תיכף ליציאתם מבית הכנסת ואין ממתינין עד חשיכה. עכ"ל. הרי שהוא מבאר להדיא שהראב"ד מייירי דוקא בזמן ביה"ש ואז הוא זמן התוספת. [ומ"מ המאירי עצמו במגן אבות מפרש שכוונת הראב"ד לשקיעה שניה דהיינו 'ששקעה החמה לגמרי', שהרי המאירי סבר שביה"ש מתחיל בשקיעה שניה. אך מוכח במאירי במגן אבות שאינו מעתיק את לשון הראב"ד, אלא הוא עצמו מפרש כן את שיטת הראב"ד. וזה מוכח ממה שאחר שכתב שהראב"ד קאי על שקיעה שניה, כותב המאירי שהראב"ד כתב בלשון זה וכו', מכלל שעד כאן אינו מלשון הראב"ד. וכן מוכח מהדרך שהמאירי מפרש את שקיעה שניה, עיי"ש, שזהו כפי הבנת המאירי בשיטת ר"ת וכמו שיובא להלן בשיטת המאירי, ובאופן שלמעשה שיטתו היא כשל הגאונים. ועוד ראייה פשוטה שהרי המאירי בעירובין (שם) הוא מעתיק את דברי הראב"ד בלא להזכיר שקיעה שניה וכדרך שהביאוהו הרשב"א והריטב"א (עירובין שם) והמ"מ (הלכות תעניות פ"ה ה"ה), ועל כרחך שמה שהוסיף המאירי בספרו מגן אבות אינו מדברי הראב"ד].

קידש היום, ומבואר בדברי המאירי דהיה קשה להראב"ד דהא דקדש היום הרי אינו לילה ודאי אלא ביה"ש, וא"כ עדיין אסור לאכול דהרי יתכן שעדיין הוי יום, ולכן הוצרך הראב"ד נמי לדין תוספת, דכיון דעכ"פ הוי כבר שבת מדין תוספת לכן מותר לו לאכול. [והמנ"כ בודאי לא ראה את ספר תוס' הרא"ש ולא ידע מדברי הראב"ד המובאים בו, וכן לא ראה את דברי המאירי, ולכן פירש שהראב"ד סובר כר"ת. וע"ע בספר אורות חיים (פ"ט) שכתב ראיה נוספת דדעת הראב"ד כר"ת, וגם ראיתו נופלת לגמרי לפי המבואר בתוס' הרא"ש הנ"ל דלדעת הראב"ד זמן התוספת הוא סמוך ממש לביה"ש, ואין להאריך].

רבינו יונה; באגרת התשובה (אות לג) כתב וז"ל: אסור להדליק או לעשות כל מלאכה בערב שבת אחר שקיעת החמה ונקראת בלשון חכמים בין השמשות. עוד כתב שם וז"ל: כשהאשה מדלקת את הנר בערב שבת תזהר בנפשה להדליק **מבעוד יום שהשמש נראית**. ואם היא פושעת בנפשה להדליק אחר שקיעת החמה הרי היא מחללת את השבת ואוי לנפשה. וביום המעונן אם יש בו ספק בעולם אם שקעה החמה אם לאו תניח לישמעאלית להדליק. ומצוה גדולה שלא תאחר להדליק, כדי שלא תצטרך הנכרית להדליק, אלא תדליק מבעוד יום. עכ"ל. ומבואר להדיא דמיד כשאין השמש נראית מתחיל ביה"ש וכשיטת הגאונים³.

וע"ע בתלמידי רבינו יונה ריש ברכות (א: מדפי הרי"ף) וז"ל: וכיון שאפילו שמתחיל היום לבוא אמרו שיוצא אחר שיעלה עמוד השחר מק"ש [-של ערבית] **כל שכן הכא שמתחלת כבר הלילה** אע"פ שלא יצאו עדיין הכוכבים שיכול לומר מדת הלילה וכו' עיי"ש. והכוונה שם ברורה, דס"ל דהזמן שאחר שקיעת החמה הוא קרוב להחשב לילה יותר מהזמן שאחר עלה"ש. ועל כרחך היינו משום שאחר עלה"ש הוי יום גמור, משא"כ אחר השקיעה הוי ספק לילה. וחזין שוב דדעת הרבינו יונה כהגאונים דביה"ש מתחיל מיד בשקיעה⁴.

³ אגב, קטע זה נדפס ג"כ בהוצאה החדשה של חידושי הרמב"ן (נדה עמ' ש) תחת הכותרת 'קטע מהלכות נדה מיוחס לרמב"ן', אבל מסתמא זה טעות מה שיחסוהו לרמב"ן ולכאורה אינו מהרמב"ן, שהרי דעת הרמב"ן היא כידוע כשיטת ר"ת. וכ"כ שם העורך הרב משה הרשלר (מבוא עמ' 11) שקבע אחר הבדיקה שרוב קטע זה הוא לקט ורובו הוא מבית מדרשו של רבינו יונה.

⁴ ומוכח שם דכוונתו לשקיעה הנראית, דהלא הסביר שם דכיון דלרבנן מסתיים זמן מנחה בשקיעה, משו"ה יכולים מאז להתפלל מעריב עם ברכות קר"ש. והנה דעת התר"י (ריש פרק תפילת השחר) דזמן מנחה מסתיים בשקיעה הנראית, שאז נפסל דם התמיד כמבואר בתוס' (זבחים נו. ומנחות כ:), ותפילת מנחה היא כנגד דם התמיד ולכן זמנה כזמן דם התמיד, וא"כ נמצא דאז מתחיל זמן מעריב לפי דעתו. וכ"כ להדיא בשו"ע הרב (סי' רצג קו"א סק"א) שכן הוא דעת הרבינו יונה. [ובמשנ"ב (סי' רלג שעה"צ סק"י) כתב דאפשר דס"ל לתר"י כשיטת היש מפרשים המובא בתוס' (מנחות כ: ד"ה נפסל) דמדאורייתא כשר זריקת הדם עד סוף השקיעה, ורק לגבי פסח נפסל בשקיעה הנראית דעבדו רבנן הרחקה, אבל לגבי דם התמיד לא גזרו רבנן, וממילא גם לגבי מנחה דהוקש לתמיד יהיה מותר להתפלל עד סוף השקיעה. עכ"ד. והנה זה ברור דא"א לומר דדעת התר"י דיכולים להתפלל מנחה וכן לזרוק דם התמיד עד צאה"כ, דהלא איתא שם להדיא בתר"י וז"ל: אין לפרש [-דזמן מנחה הוא] עד יציאת הכוכבים וכו', אלא עד שקיעת החמה, משום דהכי אמרי' בזבחים מניין לדם שנפסל בשקיעת החמה וכו' רוצה לומר דמשקיעת החמה ואילך אינו זמן זריקת דם תמיד של בין הערבים, ותפילת המנחה היא כנגד תמיד של בין הערבים וכו'. עכ"ל, אלא בודאי כוונת המשנ"ב לשקיעה שניה דר"ת. אך ג"ז קשה מאוד דאם אמרי' דס"ל לתר"י כר"ת, א"כ מה"ת לומר דדם התמיד נפסל בשקיעה השניה דהלא זהו דלא כמאן, דהרי היש מפרשים הנ"ל אמרו דדם התמיד כשר עד צאה"כ כמבואר בתוס' שם דהם מבארים דמה דאיתא דנפסל הדם משקיעת החמה היינו צאה"כ, וכשיטת ר"ת דמשתשקע החמה הכוונה לצאה"כ מלבד היכא דאיתא כ"ז שפני מזרח מאדימין, וא"כ קשה מאוד

אור זרוע; בהלכות ער"ש (ח"א סי' יא) הביא את דברי ספר הזהיר הנ"ל (הובא לעיל במאמר הראשון, קובץ קסז עמ' צט) ככתבם וכלשונם, אשר כאמור מבואר להדיא בדבריו דס"ל כשיטת הגאונים, ובפשטות גם האור זרוע סובר כמותו, דאם היה חולק עליו היה לו להזכיר זאת. וע"ע באור זרוע (שם סי' יד) שכותב דמשתשקע החמה התחיל ספק בין השמשות, והוא מאריך שם הרבה לבאר שיטות התנאים והאמוראים בסוגיא דבין השמשות, ואימתי הוי לילה לכו"ע, ואינו מזכיר כלל את שיטת ר"ת, וכיון שכן נראה דלא ס"ל כר"ת אלא ס"ל כשיטת ספר הזהיר דביה"ש מתחיל בשקיעה הנראית וכהגאונים. וכ"כ שם עוד (סי' כ) וז"ל: וצריכין כל ישראל למהר לביה"כ בערב שבת מפני שצריכין להוסיף מחול על הקודש ולקבל השבת קודם שתשקע החמה. עכ"ל. וגם כאן סתם ולא כתב דיש ב' שקיעות. ועוד דמכתב "קודם שתשקע החמה" מבואר דס"ל דזמן התוספת היא קודם השקיעה. והיינו כשיטת הגאונים, דאילו לשיטת ר"ת הלא עיקר זמן תוספת שבת היא אחר השקיעה כמבואר ברמב"ן (בתורת האדם ענין אבילות ישנה). [וא"א לומר דכוונתו על קודם שקיעה שניה, דכיון דלר"ת עיקר התוספת היא בדווקא אחר השקיעה הנראית א"כ היה לו לכתוב כאן "קודם סוף שקיעה" או "קודם שקיעה שניה" ולכתוב פרטי דיני התוספת לר"ת, שמתחיל מהשקיעה הנראית, ורצה עושה כולו תוספת וכו', כדי שלא נטעה ונחשוב שיכולים לקבל שבת קודם השקיעה הנראית]. וע"ע בהלכות ערב יום הכיפורים (סי' רעז אות ד) שכתב האור זרוע וז"ל: ואוכלים סעודה המפסקת מבעוד יום שהשמש זורח. עכ"ל. והיינו דבא האו"ז לומר דצריך לגמור סעודה המפסקת **מבעוד יום** לפני שהתחיל ביה"ש, וע"ז הוסיף האו"ז לפרש דהוא **כשהשמש זורחת**, אבל אח"כ הוי ביה"ש. וברור דהיינו כשהחמה מעל האופק דאח"כ א"א כלל לומר שהחמה זורחת⁵. [וכן פירשו הראשונים בגמרא (ברכות כז:), עיין שם בתר"י. ואף הסוברים כר"ת כמו הריטב"א והשיטמ"ק גם הם הבינו (שם) דהיינו קודם השקיעה הנראית. וכן הוא ג"כ לשונות הרמב"ן בתורת האדם (ענין אבילות ישנה)]. ועוד דאם נאמר דס"ל לאור זרוע כר"ת ומש"כ "מבעו"י שהשמש זורח" כוונתו לפני שהחשיך לגמרי, א"כ היה די שיאמר מבעוד יום ותו לא, דמי קס"ד שיאכל אחר שחשיכה לגמרי. ומבואר דסובר האו"ז כשיטת הגאונים. [וכמו שכתב נמי תלמידו המהר"ם מרוטנבורג המובא לקמן דמותר לשתות בעיו"כ אחר שסילק את השולחן רק שתהא החמה זורחת. ומסתבר שהמהר"ם לקח זאת מדברי רבו אלו]. וכן חזינן גם בהלכות תענית (סי' תד) שכתב האו"ז וז"ל: מיהו אם רואה שלשה כוכבים אע"פ שאינו חשיכה לגמרי מותר לאכול וכו' שכן במוצאי שבתות ויו"ט כבר מותר במלאכה. עכ"ל. וזהו דלא כר"ת, דהא בזמן צאה"כ דר"ת כבר אין נראה לעינים שום אור.

לפרש דכוונת תר"י לשקיעה שניה. ועוד שהרי ידוע שלא יתכן לומר שי"ב שעות היום מסתיימים בשקיעה השניה, והלא בשיטת רבינו יונה מבואר שבזמן השקיעה מסתיימים י"ב שעות היום שהרי כתב שאז מתחיל זמן מעריב. ובאמת גם המשנ"ב הבין דבפשטות כוונת התר"י לשקיעה הנראית, ואין צריך להאריך בזה עוד, ובפרט דהלא חזינן כבר במקומות אחרים דדעת הר"י כשיטת הגאונים, וא"כ ברור דגם כאן כוונתו לשקיעה הנראית].

⁵ וכן מצינו בהרבה מקומות בגמרא ובפוסקים שפ' החמה נקרא "זריחת השמש", "בשעה שהחמה זורחת" וכדו', כיון שאז השמש מעל האופק, משא"כ על עלות השחר לא שייך לשון "זריחה".

מהר"ח אור זרוע; בספרו פסקי או"ז העתיק את לשון ספר הזהיר הנ"ל (הובא לעיל במאמר הראשון, קובץ קסז עמ' צט) אשר כאמור מבואר להדיא בדבריו דס"ל כשיטת הגאונים, ובוודאי גם הוא ס"ל כוונתה וכשיטת אביו האור זרוע.

וכן מבואר להדיא בשו"ת מהר"ח אור זרוע (סי' קפו) דס"ל כשיטת הגאונים, וז"ל: משתשקע החמה הוי בין השמשות (שבת לד:), ופירש ר"ת זצ"ל מסוף שקיעה, ונ"ל דכשאיין החמה נראית יותר בראשי ההרים הוי סוף שקיעה, מדאמר פרק במה מדליקין (שבת שם) רבי נחמיה אומר כדי שיהלך משתשקע החמה חצי מיל, פירוש זה הוי שיעור אורך בין השמשות, אמר רבי חנינא הרוצה לידע שיעורו של רבי נחמיה יניח חמה בראש הכרמל וירד ויטבול בים ויעלה וזהו שיעורו של רבי נחמיה, ופי' התוס' (אינו לפנינו) לא שירד הטובל מראש הכרמל אלא הוא עומד על שפת הים ורואה חמה בראש הכרמל ומשירד ויטבול ויעלה הוי לילה, אלמא דכשאיין החמה נראית בראש הכרמל הוי סוף שקיעה. עכ"ל. ומבואר היטב בדבריו שהוא חולק על שיטת ר"ת, וס"ל דכשאיין החמה נראית בראשי ההרים שבמזרח [שהרי הוא מדבר באדם העומד על שפת הים שאז הכרמל במזרחו] אז הוי סוף השקיעה ומתחיל בין השמשות, ועל כרחך זמן זה הוא השקיעה הנראית שאז זריחת החמה מסתלקת מראשי ההרים הגבוהים שבמזרח, ואח"כ בשיעור ירידה לים [לא ירידה מראש ההר שהוא זמן רב] וטבילה ועליה מהים [שכ"ז יחד הוא בס"ה חצי מיל] הוי לילה לרבי נחמיה, וכמובן שלרבי יהודה צריך להמתין עוד רבע מיל כמבואר בשבת שם. וכ"ז הוא ממש כשיטת הגאונים דס"ל דכשאיין החמה זורחת על המקום הגבוה שבעיר הוי שקיעה ואז מתחיל בין השמשות.⁶

⁶ וקרי ליה מהר"ח או"ז 'סוף שקיעה', היינו לאפוקי משיטת ר"ת שאיכא סוף שקיעה יותר מאוחר, וע"ז קאמר מהר"ח דלדעתו 'סוף השקיעה' היא השקיעה הנראית ואין עוד שקיעה אחריה. עוד יתכן שהוא סבר דהיינו נמי כוונת ר"ת, שהשקיעה הנראית היא השקיעה השניה דר"ת, וכמו שהבין המאירי כאשר יובא לקמן בשיטת המאירי, ולכן קרא ליה 'סוף שקיעה' כיון דס"ל דבאמת השקיעה הנראית היא סוף השקיעה דר"ת. וכן נראה בפסקי רמ"ק (שבת לד:) שהעתיק בשם המהרי"ח [הוא רבי (ל)חזקיה ממגדבורג] בלשון זה: כשאיין החמה נראית בראשי ההרים הוי סוף שקיעה כפירוש ר"ת. עכ"ל. הרי שהביא שגם המהרי"ח כתב בדברי מהר"ח או"ז הנ"ל, ובדבריו מבואר להדיא דס"ל דהיינו באמת ג"כ כוונת ר"ת [ונמצא דגם המהרי"ח או"ז וגם המהרי"ח סברו כשיטת הגאונים, אלא שהם סברו דהיינו נמי דעת ר"ת. ובזה יובן מה שהביא בהגהות מרדכי (שבת רמז תנ"ה) בשם המהרי"ח לגבי זמן הדלקת נר חנוכה, שכתב וז"ל: מצותה משתשקע החמה, פירוש מסוף שקיעת החמה דהיינו צאת הכוכבים דשרגא בטיהרא לא מהני, וכן הא דאמרין (תענית יב.) כל תענית שלא שקעה עליו חמה לאו שמייה תענית היינו נמי צאת הכוכבים, ומתחלת שקיעתה עד צאת הכוכבים הוי מהלך (ארבע) [ה'] מילין, והא דאמרין בזבחים (נו.) דם נפסל בשקיעת החמה היינו מתחלת השקיעה לכל הפחות מדרבנן כדפרי' מתוס' ה"ר חזקיה. עכ"ל. ולכאורה קשה מאוד, שהרי מבואר בדברי הגהות מרדכי שהמהרי"ח סובר כר"ת שישקיעת החמה היא שקיעה ראשונה ומשתשקע החמה היא שקיעה שניה, וא"כ אין מובן מה שכתב שבחנוכה הכוונה לצאה"כ משום דשרגא בטיהרא לא מהני, הרי בחנוכה הלשון הוא 'משתשקע החמה' שהוא בזמן השקיעה השניה ואז כבר אינו שרגא בטיהרא. ולהנ"ל אי"ש שסבר המהרי"ח שהשקיעה השניה של ר"ת היא השקיעה הנראית ואז אמנם הוי שרגא בטיהרא. וכע"ז כתב הגר"י סופר שליט"א אבי"ד ערלוי באפריון חתנים (סי' טז) שכן הבין המהרי"ח או"ז בשיטת ר"ת שהשקיעה הראשונה דר"ת היא מוקדמת הרבה לשקיעה הנראית, עיי"ש. וראה בשו"ת שבת הלוי (ח"י סי' נא) שמבואר בדבריו שגם הוא מסכים שהמהרי"ח או"ז למד את שיטת ר"ת באופן מחודש זה, אלא שהוא טוען שעכ"פ רוב הראשונים והשו"ע לא למדו כן בשיטת ר"ת.

וע"ע באורות חיים (פ"ט אות ו) שכתב לדחוק ששיטת מהר"ח או"ז הוא כשיטת ר"ת כפשוטה, אלא שאין כוונתו לחמה אלא כוונתו לזהרורי חמה שהם נראים על ראשי ההרים שבמזרח עד ג' מילין ורביע, וע"ז קאמר המהרי"ח שכאשר מסתלקים זהרורי החמה מראש הכרמל הוי סוף שקיעה לר"ת. והנה באמת א"א כלל לומר כך, ראשית הלא ידוע שכשעה אחר השקיעה בקושי שייך לראות איזה שריד קלוש של זהרורי

מהר"ם מרוטנבורג; כתב (הובא בתשב"ץ קטן סי' קכ"ט, בכל בו סי' ס"ט, ובארחות חיים הלכות יום הכפורים ד') וז"ל: בערב יום כיפורים וכו' מותר לשתות אחר שסילק את השולחן רק שתהא החמה זורחת. עכ"ל. והיינו כשיטת הגאונים וכמו שנתבאר לעיל בשיטת האו"ז.

עוד יש להוכיח דדעת מהר"ם כהגאונים, מהא דכתב מהר"ם (ח"א תשובות סי' קכז במהדורה החדשה) וז"ל: ונרות חנוכה נמי מדליקין מבעו"י משתשקע החמה כ"ז שפני מזרח מאדימין, ואע"ג דאכתי עוד היום גדול וא"צ לאותה אורה. עכ"ל. ומפורש להדיא ד"משתשקע החמה כ"ז שפני מזרח מאדימין" האמור לגבי שבת, וכן זמן הדלקת נר חנוכה, היינו בתחילת השקיעה בעוד שיש אור גדול, ודלא כר"ת הסובר דהוא בסוף שקיעה. [ובפרט שהמהר"ם שם מביא ראיה מזה שכמו"כ מותר להדליק נרות בביהכ"נ ביו"ט שחרית ולא חיישינן לשרגא בטיהרא, ואם היה סובר כשיטת ר"ת הרי אז בודאי נהנים מהאור וכיצד יכל להביא ראיה מזה שמותר נמי להדליק ביו"ט שחרית].

והנה בספר אורות חיים (פ"ט) כתב שהמהר"ם סבר כשיטת ר"ת. והוכיח זאת מהא שבמרדכי (עירובין פ"ג רמז תצד) כתב בשם המהר"ם דהשלמת תענית בע"ש סגי עד לאחר תפלת ערבית שהיא מפלג מנחה ואילך, ובתשב"ץ קטן (סי' א) כתב וז"ל: מהר"ם ז"ל רגיל לעולם בליל שבת לאכול עם שקיעת החמה, ואינו ממתין עד הלילה, וגם אינו אוכל מיד כשבאים מבית הכנסת בעוד היום גדול, כמו שרגילין לעשות בנישואין כשהולכין לבית הכנסת בעוד היום גדול, אלא אוכל עם שקיעת החמה, ואפילו כשהוא מתענה אוכל עם שקיעת החמה, כי אפילו זה קרוי השלמה, מה שאומר בפרק בכל מערבין (עירובין מ"א) מתענה ומשלים, כי כן הפירוש, משלים עד לאחר בית הכנסת, עכ"ל, וכתב ע"ז האורות חיים וז"ל: הרי דס"ל דבשקיעת החמה הוי זמן פלג המנחה ותפלת ערבית, ומאז מיקרי השלמה ביציאת בית הכנסת מתפלת ערבית שהתפלל בפלג המנחה, וא"כ מבואר דס"ל כשיטת ר"ת דמשקה"ח עד צאה"כ איכא ד' מילין שהוא שעה וחומש, וזהו בערך פלג המנחה [שהוא שעה ורביע קודם צאה"כ], וא"כ ע"כ ס"ל דמשקיעת החמה דהוא פלג המנחה יום גמור הוא עד סוף השקיעה. עכ"ל.

חמה באופק המערב ובוודאי אין כלל מציאות כזו שיראו זהרורי חמה על ההרים שבמזרח, ואדרבה אי היה סובר המהר"ח כר"ת היה לו לומר שישתכל העומד לכיון מערב שדווקא שם יראה את הזהרורים, אלא על כרחך שהוא מדבר על שקיעת החמה עצמה, שהעומד על שפת הים כבר אינו רואה את גוף החמה אך הוא עדיין רואה שהיא זורחת ומאירה את ראש הר הכרמל שבמזרחו. ומלבד זה לא הבנתי איך שייד לדחוק כך בלשון מהר"ח או"ז שאין כוונתו לשקיעת החמה אלא לזהרורים בעלמא, שלא מצאנו בשום מקום בחז"ל שזה נקרא שקיעת חמה, ואדרבה להדיא אמרו בגמ' (שבת לד:) שאחרי השקיעה עדיין פני מזרח מאדימין ואיכא זהרורים. ועוד שהרי ניכר להדיא שהמהר"ח האריך הרבה בדבריו ע"מ לומר איזה חידוש כאן, וכלשונו 'ונראה לי' וכן סיום לשונו 'אלמא' וכו', שכו"ז מבואר שבא לחדש איזה דבר שלא כפשטות ר"ת, ולדברי האורות חיים אין שום חידוש בדבריו. וביותר לא מסתבר לומר שהמהר"ח או"ז נטה מדברי כל הראשונים שכולם הבינו שחמה בראש הכרמל היא שקיעה הנראית (עין רמב"ן בתורת האדם ורשב"א שבת שם). ועוד שכיון שהעתיק המהר"ח או"ז בפסקי או"ז את דברי ספר הזהיר שמבואר שם היטב דבשקיעה הנראית מתחיל ביה"ש, א"כ ממילא ברור שהמהר"ח או"ז סובר כשיטת הגאונים.

אמנם דבריו תמוהים מאוד, שהרי א"כ אימתי התפלל המהר"ם תפלת ערבית, הרי כתוב בתשב"ץ הנ"ל שמיד בשקיעה כבר היה אוכל, וכי התפלל תפלת ערבית בשלשה דקות. ועוד שהלא מבואר להדיא בתשב"ץ שלא היה אוכל מיד כשחזר מבית הכנסת, אלא היה ממתין עד השקיעה, הרי שהתפלל מעריב הרבה קודם השקיעה. וכן כתב להדיא הטור (או"ח סי' רמט): הר"מ כתב שיכול לאכול מיד אחר התפלה **קודם שקיעת החמה**. עכ"ל. ומבואר שהיה המהר"ם מתפלל ערבית הרבה קודם השקיעה. וא"כ על כרחך נמצא שסבר המהר"ם שפלג המנחה הוא שעה ורביע קודם השקיעה, ומשם ואילך היה מתפלל ערבית [היינו שלא התפלל מיד בפלג המנחה, אלא משם ואילך, וכלשון המרדכי הנ"ל] והיה מסיים תפלת ערבית קודם השקיעה, ואז היה ממתין עד השקיעה ואז היה אוכל. [ועיין בב"ח (סי' רמט) שביאר למה באמת היה המהר"ם ממתין עד השקיעה, ולא נהג כשיטתו שמיד אחר היציאה מבית הכנסת חשיב השלמה].

להרחבת הענין בשיטת המהר"ם, ראה עוד לקמן במכתבי הגר"ד יוסף שליט"א.

הגהות מיימוניות; על מה דכתב הרמב"ם (פ"ה מהלכות תענית ה"ז) דאין אוכלין בערב ת"ב אלא מבעוד יום, כתב הגהות מיימוניות (אות י) וז"ל: עד שיבוא השמש, עיין בפ"א בהלכות צום העשור בהלכתא ו'. עכ"ל. וחזינן דס"ל להגהות מיימוניות דאחר ביאת השמש מתחיל ביה"ש. וביאת השמש" הכוונה לשקיעה הנראית וכנ"ל (במאמר הראשון בשיטת רב שרירא ורב האל). ועוד דאם נאמר דס"ל כר"ת ונתכוון לשקיעה השניה דר"ת, א"כ לא חידש הג"מ כלום דהלא הרמב"ם כותב שם להדיא דביה"ש אסור באכילה, אע"כ דכוונת הג"מ לומר דאין הלכה כר"ת אלא מיד בשקיעה הנראית נאסר באכילה.

וע"ע בהגהות מיימוניות בהלכות שביתת עשור (שם) שציינם הג"מ לעיל, וז"ל: וצריך לפסוק קודם שקיעת חמה, דמשקיעת החמה ואילך חשיב בין השמשות. עיין בתוס' פרק ב"מ [שהביאו שיטת ר"ת], ובספר יראים האריך בזה. עכ"ל. ומשמע מדהביא ספר יראים באחרונה שמסכים לקושיותיו על ר"ת, ודעתו דלא כשיטת ר"ת.

[והנה בב"י (או"ח סי' תקסב) כתב בשם הג"מ דבגמר שקיעה מתחיל ביה"ש, והיינו כשיטת ר"ת. אכן באמת קטע זה הוא הוספה של המדפיס בדפוס קושטא ואינו כלל מבעל הג"מ, וכמש"כ ברמב"ם מהדורת פרנקל (בסוף רוב הכרכים) שהמדפיס בדפוס קושטא הוסיף הרבה קטעים מספר סמ"ק, והב"י שהיה בידו רק דפוס קושטא חשב שהג"מ עצמו כתב קטעים אלו].

המהרי"ח; ראה לעיל הערה 6 שנתבאר דדעתו כשיטת הגאונים.

רבי אברהם מן ההר; בפירושו למסכת מגילה (כ:) כתב וז"ל: שסיבת האור ופעול הוא השמש והוא היום וכו', ומשקיעה החמה עד שיראו ג' כוכבים הוא ספק יום ספק לילה וכו', והטעם שהרי פועל האור נשקע תחת הארץ והלך לו. עכ"ל.

מאירי; הרבה אחרונים (אבן האזל פ"א מהלכות קר"ש ה"א סי' ב אות ד, דבר יהושע ח"ב סי' עה אות א, שו"ת בני ציון ח"ב סי' טז, ועוד) כתבו שהמאירי יש לו פירוש אחר בדברי ר"ת, וס"ל דהשקיעה השניה של ר"ת היא השקיעה הנראית, ותחילת השקיעה של ר"ת היא ג' מילין ורביע קודם השקיעה הנראית, וכמו שמבואר בדבריו (שבת לד:). שבתחילת שקיעת החמה עדיין החמה נראית מעט מעט עד שתכנס כולה. וכן מבואר בהמשך דבריו שכותב לענין טבילה לרבי יוסי שיכול לטבול בביה"ש דרבי יהודה ואינו צריך לטבול בעוד שהשמש נראה, ומשמע מכלל דבריו דלרבי יהודה צריך לטבול בעוד שהשמש נראה. ולפי"ז נמצא שהמאירי סובר כשיטת הגאונים שבשקיעה הנראית כשהחמה נכנסה כולה אז מתחיל ביה"ש וג' רבעי מיל אח"כ הוי לילה.

וכן מוכח בדבריו שם על מה שאמרו כוכב אחד יום וכו', שכתב וז"ל: יראה שאינה הלכה וכו' שהרי חמה שקעה ואין כוכב נראה. עכ"ל. ודברים אלו מובנים רק אם הוא קאי על השקיעה הנראית שע"ז הקשה שמיד אחרי השקיעה אין כוכב נראה, דאילו לשיטת ר"ת מה שייד להקשות, הלא פשוט שנראים כוכבים רבים בשעת השקיעה שלו.

וראה עוד שם שכתב וז"ל: ושמה ראיית שלשה כוכבים והכספת העליון אחד הוא, ומתוך שאין הכספת עליון ותחתון ניכרת להמון, נתן להם סימן בראיית שלשה כוכבים בינונים. עכ"ל. ודברים אלו מובנים רק לשיטת הגאונים שבזמן צאה"כ עדיין יש אדמומית במערב, והסימן ללילה הוא שכבר אין את האדמומית החזקה של השקיעה וכמו שנתבאר לעיל במאמר הראשון (הערה 19), ושינוי זה אין ההמון יכולים להבחין בו, ובסימן של ג' כוכבים יכולים ההמון להבחין יותר בקלות. אבל לשיטת ר"ת הלא איפכא הוא, שהכסף הוא דבר שכ"א יכול להבחין בו והוא ניכר לכל שהרי בשיעור ד' מילין רואה כל אחד שכבר הכסף לגמרי, ואדרבה הסימן של ג' כוכבים בינונים לשיטת ר"ת מי יוכל להבחין, הלא בזמן ד' מילין הרקיע מלא כוכבים ואיך אפשר לדעת איזה כוכבים הם השלשה הבינונים.

עוד מוכח מדברי המאירי שהוא סובר כשיטת הגאונים ממה שכתב (שם כא:). לגבי זמן הדלקת נר חנוכה, וז"ל: ומ"מ קודם שקיעת החמה לא, שהרי היא כשרגא בטיהרא ואין בה פירסום נס. ומ"מ בשבת שאי אפשר להדליק אלא קודם שקיעה, שהרי משתשקע עד שיראו ג' כוכבים בינונים הוא בין השמשות כמו שיתבאר, על כל פנים מדליקין בכדי שישלים הדלקתן עם שקיעתה או סמוך לזה, וכלל גדול אמרו היכא דלא אפשר שאני. עכ"ל. ומבואר היטב בדבריו שהוא מדבר בשקיעה הנראית, שהרי בשקיעה השניה דר"ת אין שייד לומר שאם מדליק מעט קודם הוא כשרגא בטיהרא ואין בו פירסום נס, ומוכח שהוא קאי על השקיעה הנראית ומבואר בהדיא שאז מתחיל ביה"ש, ולכן בשבת צריך להדליק מעט לפני השקיעה הנראית אע"פ שהוא כשרגא בטיהרא ואין בו פירסום נס.

עוד יש להוכיח מדברי המאירי (ברכות ב.) שכתב שאנו נוהגים להתפלל ערבית משקיעת החמה ואילך, שכיון שהוא כשעת הדחק שאנו חוששים שאם ימתינו לצאה"כ לא יתפללו לכן אנו סומכים על רבי אליעזר דאמר בברייתא (שם ב:). שזמן

קר"ש הוא משקדש היום בערבי שבתות שהוא אחר שקיעת החמה מיד [שאיז הוא תחילת ביה"ש, כמו שכותב המאירי להלן], הא מ"מ קודם שקיעת החמה לא יצא, ואע"פ שתפילת ערבית יש לה זמן אף בתחומה של חמה והוא מפלג המנחה ולמעלה, מ"מ קר"ש אינה בדין זה שהרי בזמן שכיבה תלאה הכתוב, ואין זמן שכיבה בתקופה של חמה לעולם לשום אדם. ואע"פ שפסקנו כן מ"מ הרבה חסידים מתפללים בבית הכנסת רק שמו"ע, ובליילה קוראים בביתם שמע בברכותיה. אלא שהרבה חסידים נוהגים שהם קוראים בברכותיה ומתפללים בציבור, ובשעת צאת הכוכבים חוזרים וקוראים בביתם את שמע בברכותיה. ויש שנוהגים שהם הולכים בבית הכנסת ואין מתפללים שם כלל אלא מכוונין ושומעים ועונים שם קדיש ועומדים ביראה, ובליילה מתפללים סדרן בשלימות. עכ"ד. והנה זה ברור שכוונתו כאן היא לשקיעה הנראית, שהרי בין השקיעה השניה לצאה"כ יש רק מעט זמן וא"כ כיון שהציבור התחילו מעריב אחר השקיעה השניה הלא עד שגמרו שמו"ע כבר היה צאה"כ, וא"כ אף אם נדחוק ונאמר שהיה קשה להם להמתין גם מעט זמן, מ"מ היו יכולים לקרוא את שמע בבית הכנסת מיד אחר שסיימו תפילתם, ובדברי המאירי מבואר שרק אח"כ בביתם אז היה צאת הכוכבים. ומבואר שס"ל שבשקיעת החמה הנראית מתחיל ביה"ש, שזה בחו"ל זמן רב קודם צאה"כ. ופלג המנחה הוא הרבה קודם השקיעה הנראית [וכמו שהמאירי קורא לזה 'תחומה של חמה' או 'תקופה של חמה'], והוא בשקיעה הראשונה וכפי שכתב המאירי (שבת לד:): בשיטת ר"ת שיש שקיעה ראשונה הרבה קודם השקיעה הנראית שאז החמה מתחלת להכנס והיא עדיין נראית מעט מעט, וכנ"ל. וכן כותב המאירי (ברכות כ"ז) שמזמן פלג המנחה חמה מתחלת להשתקע ואינה נראית לרוב בני אדם.

רבינו ישראל מטוליטולא (תלמיד הרא"ש); בספר מצות זמניות (הלכות יום הכיפורים שער א') כתב וז"ל: וזמן התוספת יקדים זמן [מה קודם] בין השמשות, שהוא מעת התעלם השמש מעל פני האדמה עד התעלם אורו מרקיע השמים שהוא הערב אור השמש, והגבילו זה שהוא שיעור מהלך שלש רביעות מיל מהערב הראשון עד צאת הכוכבים. עכ"ל.⁷

כל בו; כתב (סי' כז) וז"ל: וזמן המנחה עד שישאר מן היום שעה אחת, ולפי שאין אדם יכול לכונן את זה, אמרו ז"ל שיתפלל אותה עד שתשקע החמה. עכ"ל. וכוונתו כמו שכתב לעיל (סי' יא) וז"ל: זמן המנחה עד שישאר מן היום שעה ורביע [היינו כדעת רבי יהודה דזמן מנחה עד פלג המנחה], ויש לו להתפלל אותה עד שתשקע החמה [היינו כדעת חכמים דזמן מנחה עד הערב]. עכ"ל. [אלא דלעיל העתיק את

⁷ ויש לעיין במה שכתב שם בהמשך דבריו וז"ל: והזמן שהוא מעת היות השמש על גובה מערב עד עת בין השמשות יתכן שיהיה כולו או מקצתו זמן התוספת מחול על הקודש. עכ"ל. ומדבריו אלו היה מקום לומר שהוא סובר כשיטת ר"ת, והוא סובר כשיטת הרמב"ן שזמן התוספת הוא בין שקיעה ראשונה לשניה. אכן א"א כלל לומר כן שכיצד יתכן לקרוא לשקיעה השניה 'התעלם השמש מעל פני האדמה'. ועוד שכיצד אפשר לומר שהשקיעה השניה נקראת 'הערב הראשון'. ועוד שכיצד יתכן לקרות לשקיעה הראשונה 'היות השמש על גובה מערב', הלא אז השמש בתחתית המערב. ועל כרחך שהוא סובר כשיטת הגאונים שביה"ש הוא בשקיעה הנראית, אלא שדעתו שזמן תוספת שבת מתחיל מעת שהשמש הגיעה לצד מערב, אבל כל זמן שהשמש עדיין באמצע הרקיע אינו זמן התוספת. [ואולי כוונתו לזמן פלג המנחה, ודעתו שבזמן זה כבר הגיעה השמש לצד מערב. ואם נאמר שהוא סובר בשיטת ר"ת כהבנת המאירי (הו"ד לעיל) ג"כ א"ש].

לשון הרמב"ם (הלכות תפלה פ"ג ה"ד), וכאן כתב ופירש כפי דעתו והבנתו⁸. אלא דצריך להבין למה ומדוע שינה מהגמ' ומהרמב"ם וכתב "שעה אחת", הלא זמן פלה"מ הוא שעה ורביע. ולתרוץ זה עכצ"ל דס"ל לכל בו כשיטת הגאונים דביה"ש מתחיל מיד בשקיעה ואחר ג' רבעי מיל [שהוא כרבע שעה אחר השקיעה] הוי צאה"כ, וס"ל דשעות היום מחשבין עד צאה"כ דהגאונים, וא"כ נמצא דזמן פלה"מ הוי כשעה קודם השקיעה, ולכן כתב "שעה אחת" כיון דפלה"מ הוא כשעה קודם השקיעה, אלא דמ"מ אמרו חכמים דיכולים להתפלל מנחה גם בשעה זו עד שתשקע החמה. [ואין לתרוץ דס"ל לכל בו כר"ת, וס"ל דשעות היום הוא עד צאה"כ דר"ת, ומש"כ "שעה אחת" היינו משום דפלה"מ הוא כשעה אחת קודם השקיעה השניה. דא"כ כיצד קאמר הכל בו "שאין אדם יכול לכוין את זה" הלא זה ממש מעט לפני השקיעה הנראית, וכדברי הרמב"ן בתורת האדם (שם). ואין לומר דכוונתו דמעט זה אין אדם יכול לכוין ולכן אמרו חכמים שיכול להתפלל עד השקיעה הנראית, דקשה לומר דכל פלוגתא דחכמים ור"י היא על מעט זה.] ובאמת בארחות חיים אף שבד"כ כל הדברים הכתובים בכל בו כתובים גם בארחות חיים, וכן כאן כתוב באר"ח (דין תפלת המנחה) ממש כלשון הכל בו, מ"מ במילה זו יש שינוי ביניהם, ובארחות חיים לא כתוב "שעה אחת" אלא "שעה ורביע", והיינו משום דכיון דס"ל לאר"ח כר"ת (בדין הדלקת הנר בע"ש סעיף ג, ובהלכות יום הכפורים סעיף ג) לכן לא היה יכול לכתוב "שעה אחת". [ולכאוי' צ"ל דס"ל לאר"ח כהלבוש שאף לר"ת הוי פלה"מ שעה ורביע קודם השקיעה הנראית, דאם הוי ס"ל דפלה"מ הוא שעה ורביע קודם צאה"כ דר"ת כיצד כתב "שאין אדם יכול לכוין את זה", הלא זה ממש מעט לפני השקיעה הנראית, וכנ"ל].

עוד יש להוכיח דס"ל לכל בו כשיטת הגאונים מהא דכתב (סי' מד) וז"ל: ומצות נר חנוכה משתשקע החמה וכו', וקודם זמן זה לא ידליק דהוי כשרגא בטהרא. עכ"ל. והנה ר"ת וכל הראשונים הסוברים כשיטתו הם סוברים גם לגבי נר חנוכה שאין הכוונה לשקיעה הנראית [ורק הם חולקים אם הכוונה לשקיעה השניה או לצאה"כ], וכאן ברור בכל בו דס"ל דמדליקין בשקיעה הנראית, דאל"כ איך כתב דלפני שתשקע החמה הוי כשרגא בטהרא, הרי קודם שקיעה שניה בודאי דנהנים מן האור [כמו שרואים במציאות. ועיין בריטב"א החדשים (שבת כא:) שכתב וז"ל: ומיהו ודאי אם רצה להדליק מתחילת השקיעה מדליק וכו', דכל זמן שקיעת החמה שהנר אורו מבהיק זמנו להדליק בברכה. עכ"ל]. וכיון שכן מסתבר דכמו דפליג על ר"ת לגבי "משתשקע החמה" דחנוכה וס"ל דקאי על שקיעה הנראית, פליג נמי לגבי "משתשקע החמה" דשבת. ובאמת באר"ח אף שכתב (הלכות חנוכה סעיף טו) דלפני שתשקע החמה הוי כשרגא בטהרא, כתב מיד את דברי הרשב"א (שבת כא:) דיכולים להדליק אף סמוך לשקיעת החמה דהא איכא פרסומי ניסא, וכמו בער"ש שמדליקין סמוך לשקיעה משום דניכר דלצורך שבת הוא מדליק. ונראה דס"ל לאר"ח להלכה

⁸ והיינו שהיה לכל בו הבנה מחודשת בשיטת חכמים. דמעיקר הדין גם חכמים מודו דזמן מנחה הוא רק עד פלה"מ, ורק כיון שאין אדם יכול לכוין את זה קבעו חכמים זמנה עד שתשקע החמה. ויתכן שהוא הבין כך בשיטת הרמב"ם, וראה בערוך השולחן (סי' רלג סעיף ד והלאה) שהוכיח כע"ז מדברי הרמב"ם, עיי"ש.

כהרשב"א, ולא חשש כלל לשרגא בטיהרא, משום דכיון דס"ל כר"ת א"כ כשמקדים מעט עדיין לא הוי שרגא בטהרא.

וע"ע בכל בו (סי' סט) שהביא את דברי המהר"ם מרוטנבורג שכתב שמותר לאכול ולשתות בערב יום הכיפורים לאחר שסילק השולחן ובלבד שתהא חמה זורחת. [ועי"ש עוד שכתב מיד: נשים האוכלות ושותות עד שחשיכה ואינן יודעות שמצוה להוסיף מחול על הקודש, אין ממחין בידן. עכ"ל. ומבואר דאחר שאין החמה זורחת מתחיל ביה"ש]. והיינו כשיטת הגאונים וכמו שנתבאר לעיל בשיטת האו"ז. ואכן בארחות חיים כיון שסבר כר"ת וכבר גילה לנו אימתי הוי ביה"ש לדידיה, כתב (הלכות יום הכפורים סעיף ד') מיד אחר דברי המהר"ם את דברי הר"ף בהגהת סמ"ק (סי' רכא) דצריך לפרוש משעת שקיעת החמה משום דמאז התחיל ביה"ש והוי ספק לילה. וא"כ כיון שכבר גילה לנו האר"ח שדעתו כדעת ר"ת ממילא ידעין דלהלכה ס"ל לאר"ח דלא כהמהר"ם מרוטנבורג.

והנה הכל בו (סי' צא) הביא דברי הר"י"ף (הגהות סמ"ק סי' צו) שכתב וז"ל: בתוס' ע"ז (לד:) פי' רבינו אלחנן פוק חזי מאי עמא דבר שנהגו להתענות עד צאה"כ אפי' בתענית יחיד. והא דאמר (תענית יב.) שלא שקעה עליו חמה, ר"ל גמר שקיעתה דהיינו צאה"כ. ולפי שאין העולם בקיאים בגמר שקיעת החמה לכך נהגו להמתין עד צאה"כ. עכ"ל. והנה עצם הדברים דצאה"כ נקרא גמר שקיעה זה מתאים גם לשיטת הגאונים, וכמ"ש לעיל במאמר הראשון (קובץ קסז הערה 33). אכן מש"כ הכל בו ד"לפי שאין העולם בקיאים בגמר שקיעת החמה לכך נהגו להמתין עד צאה"כ, זה מתאים רק לשיטת ר"ת דיש ג"כ שקיעה שניה, וא"כ נמצא דסובר הכל בו כר"ת. אכן באמת ברור דיש כאן טעות סופר, דהרי הכל בו העתיק מהר"ף דגמר שקיעה היינו צאה"כ, וא"כ מה מוסיף שוב לומר ד"לפי שאין העולם בקיאים בגמר שקיעת החמה לכך נהגו להמתין עד צאה"כ, הלא כבר כתב דגמר שקיעה היינו צאה"כ ולא רק מחמת חיסרון בקיאות. ואכן בדברי הר"ף במקורם בהגהות סמ"ק אחר שכתב דגמר שקיעה היינו צאה"כ, הוסיף לכתוב דקשה דהא בשבת מבואר דגמר השקיעה הוא שקיעה שניה [היינו לפי פי' ר"ת דבפסחים איירי בתחילת שקיעה ובשבת איירי בגמר שקיעה], וע"ז תי' דלפי שאין העולם בקיאים וכו'. אבל הכל בו שלא כתב הקושיא א"כ אין לדבריו שום הבנה. וכיון שכן עכצ"ל דיש ט"ס בדברי הכל בו. והנה יכולים לומר דהט"ס הוא שבאמת הקטע ד"לפי שאין העולם בקיאים בגמר שקיעת החמה לכך נהגו להמתין עד צאה"כ אינו מהכל בו, דהכל בו כיון שסבר כהגאונים לא העתיק קטע זה, ורק איזה מעתיק הוסיפו. וכמו"כ יכולים לומר דהכל בו העתיק כל לשון הר"ף, ורק אח"כ נשמט הקושיא משבת בטעות. והנה כיון שהאר"ח (הלכות תענית סעיף ט) ג"כ העתיק לשון הר"ף, והוא לא כתב כלל לא את הקושיא משבת ולא את התירוץ דלפי שאין העולם בקיאים וכו', א"כ מסתבר דכך הוא גם הגירסא הנכונה בכל בו, וכיון שכן נמצא דאין שום ראיה לומר דהכל בו סובר כר"ת.

רבינו מאיר ב"ר שמעון המעילי מנרבונה (רבו של רבינו מנוח); כתב בספר המאורות (שבת לד:) וז"ל: וכתוב בהשלמה קי"ל משתשקע החמה הוי בין השמשות, ושיעור בין השמשות שלשה חלקי מיל, והא דאמרינן בפסח שני בפרק מי

שהיה טמא ששיעור בין השמשות משתשקע החמה עד צאת הכוכבים ארבע מילין, התם משמע משמתחלת החמה לשקוע, הכא לאחר גמר שקיעתה [היינו שיטת ר"ת]. אך הר"מ כתב משתשקע החמה עד שיראו שלשה כוכבים בינונים הוא הזמן הנקרא בין השמשות בכל מקום, ולא הזכיר בזה שיעור אחר לא מג' [ורביע] מילין ולא מד', נראה שהלך בדרך הרי"ף. עכ"ל. וכוונתו ברורה דהרמב"ם והרי"ף שלא כתבו דאחר השקיעה הוי עדיין יום עד יותר מג' מילין, וכן לא כתבו דלא הוי לילה רק בד' מילין אחר השקיעה, מכלל דפליגי על ר"ת וסברי כשיטת הגאונים דיש רק שיעור אחר השקיעה דהיינו דמיד מתחיל ביה"ש. ומשמע מדברי ספר המאורות דכוונתו לפסוק דלא כר"ת כיון שהרי"ף והרמב"ם פליגי עליו. וכן מוכח גם בהמשך דבריו שכתב וז"ל: אלא שצריך עיון שני השיעורים האלו כיון דאמרינן דמשתשקע החמה בין השמשות היאך נאמר כוכב אחד יום. ואפשר דתירווייהו חד שיעורא הוא. עכ"ל. ולכאוי נראה דאחר שאמר שההלכה היא כהרי"ף והרמב"ם דמיד בשקיעה מתחיל ביה"ש, אז הוקשה לו כיון דאין הכוכבים הבינונים נראים קודם השקיעה א"כ איך יתכן דכוכב אחד יום הלא כבר מהשקיעה התחיל ביה"ש. אבל לר"ת א"ש דכשנראה כוכב אחד בינוני אחר השקיעה הוי עדיין יום לר"ת. ומדכתב הקושיא בסתמא מוכח דדעתו להלכה כשיטת הגאונים.

רלב"ג; כתב (נחמיה ד טו) וז"ל: 'מעלות השחר עד צאת הכוכבים' - הנה מרוב שְקָדָם על המלאכה היו עושים במלאכה מעלות השחר עד צאת הכוכבים, והנה זכר אחר זה שכל זה הזמן יקרא יום אמר והיו לנו הלילה משמר והיום מלאכה. והיה זה כן כי המיוחדת שבסגולות השמש היא שהוא הכוכב אשר אורו יזהיר שאר הכוכבים. ובהיות הענין כן והיה מבואר שהשמש הוא סבת היום הוא מבואר שכל מה שיחזק אורו להסתיר הכוכבים ראוי שיקרא יום, ואולם בעלית השחר יקרא יום אף על פי שהכוכבים נראים לפי שהאור ההוא עם שהוא מהשמש הנה הוא הולך וחזק, ועוד שהאדם נעתק אז מהחשך אל האור וימשול מפני זה לראות המוחשים יותר ממה שימשול על זה בתחלת הלילה כשיהיה עדיין קצת אור השמש בפאת מערב וזה מבואר מאד. והנה צאת הכוכבים יקרא כשיראו שלשה כוכבים (כי מה) [צ"ל כמו, או כי ממה] שבארנו בשרשים הכוללים שהקדמנו לבאור התורה ומזה המקום למדנו שכל זה הזמן אפשר שיקרא יום אלא שהיום יאמר בעצמות וראשונה על זמן עמידת השמש על הארץ. עכ"ל. ומבואר להדיא שסובר הרלב"ג כשיטת הגאונים, וכפי שאסברוה המהר"ל הגינת ורדים הרב והגר"א ועוד אחרונים, שזמן צאה"כ אינו שוה לזמן עלה"ש, שזמן עלה"ש הוא מיד בהתחלת הנשף שאז עדיין החשיכה גדולה ונראים כל הכוכבים ואעפ"כ חשיב יום, ולעומת זה זמן צאה"כ הוא כשנראים ג' כוכבים בינונים בלבד שאז עדיין לא החשיך לגמרי ויש עדיין קצת אור השמש בפאת מערב ואעפ"כ חשיב לילה.

ובאמת מצאתי שיסוד זה מובא כבר בספר **רזיאל המלאך** (ד"ה ובמזלות המאורים) שכתב וז"ל: ובשלשה כוכבים לילה, זהו 'ומבדיל בין יום ובין לילה'. אבל בבקר אף על פי שראו עשרה, חשוב יום, זהו דכתיב (עמוס ד יג) 'עושה שחר עיפה וגוי' ה' צבאות שמו'. עכ"ל. ומבואר להדיא שזמן עלה"ש אינו שוה לזמן צאה"כ, אלא בזמן עלה"ש אע"פ שנראים כוכבים רבים חשוב יום, ויליף זאת מהפסוק 'עושה שחר

עיפה', ש'עיפה' היינו חושך גדול, והקב"ה עושה את ה'עיפה' ל'שחר', שנעשה שחר בשעה שעדיין יש חושך גדול ונראים הרבה כוכבים. אבל בלילה מיד שנראו ג' כוכבים הוי לילה וא"צ להמתין עד שיראו כל הכוכבים הנראים בעלה"ש, וזהו מה שתקנו בברכת המעריב ערבים 'ומבדיל בין יום ובין לילה', שבשעת צאה"כ עדיין יש אור אז ואינו ניכר כל כך שברגע זה התחיל הלילה, ורק הקב"ה הוא הבדיל עד איזה רגע הוא יום ומאימתי מתחיל הלילה, והוא אמר שאם נראו ג' כוכבים התחיל הלילה.

ספר הנייר; כתב (הלכות קידוש והבדלה) וז"ל: והיכא דנפקא ליה שבתיה וצריך למיעבד עבודה קודם צלוי, מיבעי ליה לברוכי בא"י אמ"ה המבדיל בין קודש לחול וכו', וכך לאדלוקי שרגא, דאע"ג דאיחשיך טובא צריך לברך המבדיל. עכ"ל. ומבואר שבזמן מוצ"ש עדיין לא חשך לגמרי, ורק כתב שאף אם החשיך לגמרי מ"מ אסור לעשות מלאכה בלא הבדלה. עוד כתב שם בהגה"ה (הלכות פסח) **בשם רבינו יצחק**⁹: וזמן השאיבה [-למים שלנו] מאחר שקיעת החמה מעט ובזמן צאת הכוכבים הבינונים, ושיעורו כדי שיכיר בין מטבע כסף למטבע זהב. עכ"ל. ומבואר היטב שזמן צאה"כ הוא מעט אחר שקיעת החמה, ולא כשיטת ר"ת דס"ל שיש ביניהם ד' מילין, וכן מבואר בדבריו שעדיין יש אור בזמן צאה"כ, והיינו כשיטת הגאונים.

שבלי הלקט; כתב (סי' נט) וז"ל: והמדליק נר של שבת צריך להדליקה מבעוד יום עד שלא תחשך, דאמר ליה רבא לשמעאי אתון דלא קים לכו בשיעורא דרבנן כד חזיתו שמשא אריש דיקלא אדליקו שרגא, ותנן נמי ספק חשיכה ספק אין חשיכה אין מדליקין את הנרות. עכ"ל. ומדכריך הנך ב' מימרות בחדא מחתא מבואר דס"ל דכשארין החמה נראית בראשי האילנות [והיינו שקיעה הנראית כמבואר ברמב"ן ובכל הראשונים] מיקרי ספק חשיכה. וע"ע שם (סי' ס) שהביא את דברי הר"ח הנ"ל. וע"ע שם (סי' רסה, רעו, שח) שהביא את דברי הגאונים שכתבו הלשון "ביאת השמש" [דהיינו שקיעה הנראית כנ"ל במאמר הראשון (קובץ קסז עמ' צו) בשיטת רב שרירא ורב האי גאון].

מהרי"ל; כתב (הלכות מיא דלישת המצות) וז"ל: יזהר כל אדם בכל יכלתו לצמצם ולכוון שישאב המים בין השמשות, דהיינו בין שקיעת החמה לצאת הכוכבים, טרם שתזרח הלבנה באדמה, כי אז הוא לילה דאורייתא לכל מילין. עכ"ל. ומבואר שם להדיא ששקיעת החמה דקאמר היינו השקיעה הנראית, כמו שהאריך שם לבאר שאז החמה יורדת תחת הארץ. ועל כרחך לומר כן שהרי כתב שם שבשקיעת החמה מסתיימים י"ב שעות היום ומתחילין י"ב שעות הלילה, ועל כרחך היינו בשקיעה הנראית, שהרי דעת המהרי"ל היא (אפיית המצות) שמיל הוא מעט יותר משליש שעה, וחשבון זה הוא משום שנקט שי"ב שעות היום הם בין נץ החמה לשקיעת החמה הנראית (עיין מגן אברהם סי' תנט סק"ג וחק יעקב שם סק"י ואכמ"ל).

⁹ מסתמא הכוונה לר"י הזקן בעל התוספות [וכן נראה משאר הגהות ספר הנייר שהביא עוד הרבה דברים בשם רבינו יצחק, ובד"כ מוכח מתוך הדברים שהכוונה לר"י. ואמנם בהערות בספר הנייר שם מביא שבכת"י אחד כתוב להדיא יר"י. ועכ"פ ברור שאין הכוונה לרבי יצחק מקורביל בעל הסמ"ק, וכן לא לרבו הריצב"א, שהרי הם אינם סוברים שזמן השאיבה הוא בצאה"כ כמבואר בסמ"ק (סי' רכב)].

[להרחבת הענין בנוגע דברי המהרי"ל, ראה עוד במכתב הרב ר. ש. (סי' ב) ובתגובתי שם].

מהר"י ווייל; בשו"ת (סי' קצא) כתב וז"ל: המדליק נר בבית הכנסת [בערב יוה"כ] ידליק מבעוד יום כשהחמה זורחת. עוד כתב (סי' קצב): להפסיק בעוד שהחמה זורחת, וה"ה למלאכה, מש"ה צריך להדליק הנרות בבית הכנסת בעוד שהחמה זורחת קודם בין השמשות. עכ"ל. והיינו כשהחמה מעל האופק וכנ"ל בשיטת האו"ז.

פירוש קדמון; על הרמב"ם (שבת פ"ה ה"ג, נדפס ברמב"ם פרנקל סוף חלק זמנים) שכתב וז"ל: דע שאלו היה סוף היום שקיעת החמה, לא היה מקום לספק, אלא נסתפק לחכמים אם סוף היום עד שיכלה מאור השמש, או עד שתשקע החמה לבד, ועיקר זאת השמועה בתחילת מסכת ברכות וכו', עכ"ל. הרי שמבאר שספק בין השמשות הוא אם אזלינן בתר השקיעה או בתר צאה"כ. ובודאי כוונתו לשקיעה הנראית, כמבואר שם בריש ברכות שהספק הוא אם אזלינן בתר צאה"כ או בתר השקיעה הנראית [ברש"י שם פירש את הספק באופן אחר, אמנם בפירוש קדמון הנ"ל מבואר שהוא לומד את הספק כתוס' שם ושאר הראשונים שהספק הוא כנ"ל]. וראה שם בהמשך דבריו שג"כ משמע שאזיל בשיטת הגאונים.

יראים; עוד נכון להזכיר כאן שיטתו הידועה של ספר יראים (סי' רעד), 'שבמה שכתב שביה"ש הוא כשהחמה נראית עדיין, זה אינו נראה להפוסקים, אבל בעיקר דבריו [-שחלק על ר"ת] הדין עמו, דמהנך ד' מילין ג' רביעי מיל לרבה הוי ביה"ש ושלושה מילין ורביע הוי לילה גמורי (לשון הצמח צדק פסקי דינים חידושים על רבינו ירוחם).

מאמר רביעי

השתלשלות המנהג בענין בין השמשות

[להרחבת הענין בנוגע לכל מאמר זה, ראה עוד במכתב הרב ר. ש. ובתגובתי שם].

במאמרים הקודמים ליקטתי בס"ד קרוב לארבעים גאונים וראשונים שנקטו כשיטת הגאונים, להורות שלא לחינם כתבו הרב בעל התניא ועוד אחרונים (הו"ד לעיל במאמר הראשון, קובץ קסז) שר"ת וסיעתו יחידאי נינהו נגד החולקים עליהם. **כהמשך לליקוט זה, נחוץ ג"כ לברר את המנהג – האם נהגו כשיטת הגאונים או כשיטת ר"ת.** שהרי מנהג ישראל כוחו רב להכריע הלכה, כמ"ש בירושלמי (פאה פ"ז ה"ה): כל הלכה שהיא רופפת בבית דין ואין את יודע מה טיבה צא וראה מה הציבור נוהג ונהוג. וע"ע בתמים דעים להראב"ד (סי' קיט) בשם רב האי גאון וז"ל: דברי הרבים הוא המוכיח על כל משנה ועל כל גמרא, ויותר מכל ראה פוק חזי מאי עמא דבר, וזה העיקר והסמך, ואחר כך אנו מביטים בכל הדברים שנאמרו במשנה או בגמרא בענין הזה. כן ידועים דברי רש"י (ברכות נד. ד"ה ואומר אל תבוז כי זקנה אמך): למוד מדברי זקני אומתך לעשות מה שראית שעשו הם. וז"ל הרמב"ם (שמיטה ויובל פ"י ה"ו): שהקבלה והמעשה עמודים גדולים בהוראה ובהן ראוי להתלות. וע"ע במג"א (סי' תרצ סקכ"ב) כמה גדול כח המנהג¹.

והנה בזמן הפוסקים האחרונים [בערך משנת ש"נ ואילך] ידוע במדויק מה היה המנהג בכל תפוצות ישראל. שבארץ ישראל ובארצות המזרח ששם ראו בחוש שג' כוכבים בינונים נראים בזמן ג' רבעי מיל אחר השקיעה [כמו שרואים הבקאים במציאות וכמו שכתבו האחרונים (הבאתים במאמר השני הערה 14), ועכ"פ מעט זמן אח"כ כבר כולם רואים ג' כוכבים בינונים], היה המנהג לגמרי כשיטת הגאונים בין בער"ש ובין במוצ"ש². לעומת זה בחלק מארצות אירופא, מכיון שהם נוטים

¹ ויש להדגיש שמלבד מה שהמנהג מכריע להלכה, עוד יש איסור לשנות ולהקל נגד המנהג, משום 'אל תטוש תורת אמך'. וכדאיתא בפסחים (נ:): דאם נהגו בעיר אחת איזה חומרא, חייבים הבנים להמשיך במנהג האבות והמקום ואינם יכולים להקל. ומבואר שם שאפילו אם יש להם צורך גדול להקל, ג"כ אי אפשר להתיר להם לשנות המנהג. וכתבו שם הראשונים (ר"ן יז: מדפי הרי"ף, רא"ש סי' ד) שדין זה נאמר ג"כ לענין מחלוקת בהלכה, שאם נהגו באותו מקום כהמ"ד המחמיר אסור להם לשנות לקולא כהמ"ד המיקל משום 'אל תיטוש'. וראה בחולין (צג:): שמבואר שם להדיא שאף אם הם סוברים דהלכה כדברי המתיר מ"מ אסור להם להקל משום 'אל תיטוש'. ונפסקו הלכות אלו בשו"ע (או"ח סי' תסח וסי' תצו, ובירור"ד סי' ריד וסי' רכח). וע"ע במג"א (סי' תקנא סק"ז) דבמקום שנהגו איסור באיזה דבר ויש פוסקים שסוברים כן לא מהני התרה דכבר קבלו אבותיהם כדעה ההיא. [עוד בענין תוקף המנהגים, ראה במכתב הרב שחר (אות א) ובתגובתי שם].

² כמו שפסקו גדולי ספרד שהיו בזמן הב"י, כמו המהר"ם אלאשקר (שו"ת סי' צו) והמהר"ל בן חביב (שו"ת סי' קמד ובפירושו לרמב"ם הלכות קדה"ח פ"ב ה"ט) שנקטו לגמרי כשיטת הגאונים. גם המהריק"ש בהגהותיו על השו"ע (ערך לחם סי' רסא) חולק על המחבר [ועל רבו הרדב"ז] ופוסק כהגאונים. ואחריהם נמשכו כמעט כל פוסקי הספרדים, כמו הפר"ח (סי' תרעב סק"א, ועיין לקמן הערה 14), הגינת ורדים

לצפון העולם ואין רואים שם ג' כוכבים בינונים כי אם זמן רב אחר השקיעה, היו נוהגים בהרבה מקומות להקל בער"ש כשיטת ר"ת והיו עושים מלאכות אחר השקיעה [כמ"ש המג"א (סי' שלא סק"ב) והחת"ס (שו"ת או"ח סי' פ) על זמנם ומקומם שהלכה כר"ת שכן נוהגים], אך מ"מ לגבי זמן לילה נהגו באירופא כשיטת המנחת כהן (מאמר ב פ"ה) שסבר שמיד כשנראים ג' כוכבים בינונים הוי לילה אף לפי שיטת ר"ת אף שהוא קודם שיעור ד' מילין [דס"ל שר"ת מודה שאם נראו ג' כוכבים הוי לילה אף שעדיין לא עברו ד' מילין, וביה"ש של ר"ת לשיטת המנ"כ הוא ג' רבעי מיל לפני הזמן שרואים בו ג' כוכבים, ואף שעדיין לא עברו ג' מילין ורביע מהשקיעה מ"מ כיון שזה כבר ג' רבעי מיל לפני הזמן שרואים כוכבים כבר הוי ביה"ש], ולא היו עושים מלאכות בער"ש כי אם עד ג' רבעי מיל לפני שנראו הכוכבים ולא עד ג' מילין ורביע אחר השקיעה, וכן היו עושים מלאכות במוצ"ש מיד כשנראו ג' כוכבים אף שעדיין לא עברו ד' מילין מהשקיעה (לקמן נביא כמה מקורות לכך). אמנם כפי מה שמקובל בדורינו כדעת המחמירים שאין יוצאים שיטת ר"ת אם ממתינים רק עד שיראו ג' כוכבים אלא צריך להמתין ד' מילין, א"כ ע"כ שמנהגם במוצ"ש מתאים רק לשיטת הגאונים שמיד כשרואים ג' כוכבים הוי לילה, ונמצא שהיו נוהגים בער"ש כשיטת ר"ת ובמוצ"ש כשיטת הגאונים [אלא שסברו שמנהגם במוצ"ש מתאים גם לשיטת ר"ת, וכמ"ש במנ"כ כנ"ל].

אכן במשך השנים שאח"כ [בערך בסביבות שנות תק"נ-ת"ר ואילך], אט אט גם באירופא התחילו כולם לחוש בער"ש לשיטת הגאונים לאור פסק הרב³ והגר"א⁴

(במהדורה החדשה סוף כרך א), הגט מקושר (בביאורו לתוספי הרא"ם הל' כיפור), הבתי כהונה (ח"ב סי' ד), ועוד הרבה פוסקים, ורוב הפוסקים הללו כותבים במפורש שכן המנהג כשיטת הגאונים אף להקל במוצ"ש ושהמנהג מכריע ההלכה, וכתבו עוד שחביב המנהג לפני הקב"ה אע"פ שמקילים במוצ"ש, כמו שאמרו בשבת (קל). על מקומו של ר' אליעזר. וע"ע מה שהביא החיד"א בברכי יוסף ובמחזיק ברכה (או"ח סי' רסא), וכתב עוד החיד"א (מחזיק ברכה שם בקו"א) דקושטא הוי דמנהג העולם היה כשיטת הגאונים אף בזמן הבי"י. וכבר גם רבו של החיד"א רבי יונה נבון בספרו נחפה בכסף (ח"א דף קנד:) נוקט שבזמן הבי"י נהגו דלא כר"ת ולא קבלו את הוראת הבי"י בזה. ומנהג זה המשיך בא"י לכל אורך השנים גם אצל הפרושים והחסידים בני אשכנז שעלו לא"י, כמשי"כ הגר"ח נאה (קצות השולחן סי' צג בבדה"ש סק"ב, וע"ע בספרו שיעור מקוה עמ' קפד, ושם בקונטרס שיעורי ציון עמ' עז, וע"ע בסוף קצה"ש ח"ג במאמרו 'זמן צאה"כ בארה"ק ד"ה ולדינא) שרק יחידי סגולה מחמירים במוצ"ש כר"ת. וע"ע בשו"ת פרי יצחק (ח"ב קו"א לסי' ט) וז"ל: בירושלים עיה"ק שהמנהג פשוט ע"פ הגדולים לנהוג כסברא זו [-שיטת הגאונים] אף להקל במוצ"ש ולא ימצא גם מהמחמירים רק אחד מאלף המחמיר במוצ"ש כדברי ר"ת, ואנו סומכין על שיטה זו לקולא באיסור סקילה, עכ"ל. וכ"כ בדורנו אנו בשו"ת מנחת יצחק (ח"ט סי' כ) וז"ל: בנוגע לירושלים נתקבלה שיטת הגאונים להלכה למעשה אף לקולא בענין סוף שיעור של ביה"ש להחשב צאה"כ למלאכה במוצ"ש, וכן לענין נולד בליל שב"ק לענין מילה בשב"ק, ואף למאן דמחמיר גם לשיטת ר"ת אבל לא לקולא וכו', ואף בנוגע לענין שאלת מנחה אחרי השקיעה המה נזהרים להתפלל מנחה קודם השקיעה. עכ"ל. ועי"ש עוד (ח"ו סי' מה): הנה גם פה בירושלים ת"ו רוב הציבור אין ממתינים על שיטת ר"ת רק יחידי סגולה. עכ"ל. וע"ע בספר הזמנים בהלכה (פרק מ"ה) שהביא מעוד ספרים דתמיד נהגו בא"י ובגליליותה כשיטת הגאונים. וכ"כ הגרצ"פ פראנק (בהסכמתו לקונטרס דובר מישרים, עיי"ש) כי זה כמה וכמה דורות שנהגו בארץ ישראל להלכה למעשה כשיטת הגאונים. [ובענין שיטת האריז"ל, ראה במכתב הרב שחר (אות ב) ובתגובתי שם].

³ בסידורו סדר הכנסת שבת, וכ"כ הרב בכ"ק במהדו"ק לסדר הכנסת שבת הנדפס בשו"ע הרב החדש – קה"ת סוף ח"ב, וכ"כ בקיצור בסידור בהלכות ציצית ובהלכות תפילין.

⁴ בביאור הגר"א (או"ח סי' רסא ובירור"ד סי' רסב), ובשנות אליהו (ריש ברכות ובפ"ב דשבת), ובספר חידושי הלכות על שבת, וכ"כ בקיצור באדרת אליהו (בראשית א ה), וכן בהגהות הגר"א על הירושלמי (נדפס בסוף ירושלמי ברכות) הגיה שם בדף ד' ע"א שבמקום 'שרי עליל לא אמרין דעל עד שעתה דייעול', צ"ל 'שרי עליל

ועוד מהפוסקים באלו הארצות⁵ שנקטו לגמרי כשיטת הגאונים, והתחילו לנהוג גם בער"ש כשיטת הגאונים, עד שלא היה מצוי [בערך משנת תר"נ ואילך] מי שיקל בער"ש כר"ת⁶. וכמו"כ היו ג"כ כמה קהילות באירופא שבד בבד עם מה שהתחילו בער"ש להחמיר כשיטת הגאונים, התחילו ג"כ להמתין במוצ"ש ע"ב דק' שוות כדי לצאת [עכ"פ במעט] את שיטת ר"ת לדעת המחמירים הנ"ל (כמו שנביא לקמן).

והנה עיקרי הדברים הללו ידועים ומפורסמים. אך עדיין יש לברר מה היה המנהג הקדום לפני כן, ומתי ומדוע נשתנה המנהג הקדום.

ומצאתי שכבר חקר בזה הגר"מ שלזינגר זצ"ל (מובא בספר זכרון - אש תמיד עמי תשצז), והוא הביא דברי הב"ח (או"ח סי' רסא) שהוכיח ממה שהובא בתרומת הדשן (סי' א), שהמנהג הקדום גם בארצות אירופא היה דלא כשיטת ר"ת, וז"ל הב"ח: הכי משמע ממה שכתב מהרא"י בתרומת הדשן דבימי הקדמונים בקרימ"ש היו מקדימין בתפילת ערבית וק"ש בער"ש בעוד היום גדול כ"כ, שהיה רב העיר שהיה מהגדולים הקדמונים הוא וכל טובי הקהל עמו הלכו לטייל אחר אכילה של סעודת שבת על שפת הנהר דונא"י, והיו חוזרין לבתיהם קודם הלילה [-היינו קודם צאה"כ, ובמדינות שם היה זמן רב בין השקיעה לצאה"כ]. עכ"ל [-התה"ד]. ואין ספק שלא הקדימו כ"כ זמן רב אלא לפי שהיו תופסים דעת הרא"ם [-בספר יראים (סי' רעד) שחולק על ר"ת] עיקר בשיעור ביה"ש וכו'. וכן ראיתי בימי חורפי לא לבד מזקנים ואנשי מעשה, אלא גם מהרבה בעלי הבתים הצנועים שזהרו לקבל שבת וכו', ואמרו

אע"ג דלא על אמרינן דעלי, והיינו כפי שיטתו שמקושיית הירושלמי מוכח שאין נשף הערב שוה לנשף הבוקר, אלא בבוקר כל הנשף הוא יום ואילו בערב בחלקו הוא לילה אף שעדיין יש אור, ולכן הגיה בתירוץ הירושלמי כנ"ל, כדי שיתאים התירוץ עם הקושיא. וראה עוד בביאור הגר"א למשלי (ז ט) שמבאר כשיטתו שבצה"כ עדיין מעורב היום עם הלילה ואינו חושך לגמרי, משא"כ לפני זמן עלה"ש יש חושך לגמרי. וע"ע בשו"ת יד אליהו (פסקים סי' סד) שכתב שהגר"א עצמו נהג למעשה כשיטתו.

⁵ כגון הש"ך (יור"ד סי' רסו סק"א). וכן המהר"ל בגור אריה (שבת לה). שמקשה על ר"ת ונוקט כהגאונים ומסיים 'כך יראה' [וראה בגבורות השם (הקדמה ב) ובחידושי אגדות (ע"ז כה). שכתב המהר"ל: שכאשר שקעה השמש נגמר היום ויום אחר מתחיל. עכ"ל]. וכן נקט באריכות בספר חידושי וכללות הרז"ה [בהסכמת רבו הנודע ביהודה שכתב: אשר חידש והעלה על ספר לברר זמן בין השמשות וכו', שכל דבריו מיוסדים על אדני השכל מקשה ומפרק ומחדש כמה חידושי דינים]. וע"ע בספר מנורה הטהורה (מהרה"ק ר' עוזיאל מייזליש תלמיד המגיד ממעזריטש, סי' רסא סק"ב) שמאריך להוכיח כשיטת הגאונים, וכותב בסו"ד וז"ל: והכי נקטינן ובפרט לחומרא. ועיי"ש עוד (קני המנורה סק"ג) שכותב דיש לפסוק כדעת הגאונים דתיכף מתחילת השקיעה מתחיל ביה"ש ולאחר שיעור ג' רביעי מיל הוי לילה ובפרט לחומרא, עכ"ל. ואחריהם נמשכו האבני נזר (או"ח סי' תצז אות ד, ובסוף סי' שלג בהגה"ה), המהרש"ג (ח"א סי' כא אות ג, שם סי' סו אות ב, ח"ב סי' צה), המשמרת שלום (קוידנוב, סי' טו"ב אות א וסי' כו אות ו), ועוד פוסקים רבים.

⁶ כ"כ הח"ח (שעה"צ סי' רלג סק"ד, מחנה ישראל דינים פ"ה ס"ד) שכן המנהג בישראל שלא לעשות מלאכה בער"ש אחר השקיעה, וכן כתבו עוד הרבה ספרים. וראה בשו"ת ארץ צבי (מהגאון מקוזיקלוב הי"ד, סי' קכא) שכתב: דפוק חזי מאי עמא דבר לענין הדל"י בערש"ק שממהרין להדליק קודם שקעה"ח, ואם מי מישראל ידליק נר חצ"ש אחר שקעה"ח בעש"ק ודאי נחשב למחלל שבת אם הוא במזיד, וגם הבא לשאול אחר שקעה"ח אם מותר להדליק את הנר בוודאי כל רב ומורה יורה לו שאסור להדליק בעצמו רק ע"י נכרי כידוע וכו', והאמור יאמר שום בר ישראל בזמנינו שמותר להדליק נר בעש"ק וכו' אחר השקיעה, ודאי לא. עוד כתב שם (סי' פו) וז"ל: גם מש"כ המג"א סי' של"א דהעולם עושין כל המלאכות בעש"ק עד רבע שעה קודם צאה"כ ואין חוששין כלל לשיטת הגאונים, ענינו רואות כי בזמנינו ת"ל איכשר דרא בענין זה ורובא דרובא פוסקין מכל המלאכות בעש"ק קודם שקעה"ח וכו', ומי שמאחר בשאט נפש הדלקה עד אחר שקעה"ח נחשב לקלות ראש גדול בזמנינו.

כי כך קבלו מאבותם. ואין ספק שנהגו כך אבותינו באשכנז על פי הוראת הרא"ם. ועתה בעו"ה נתמעטו אנשי מעשה בפרט בירידים בלובלין וביערסלב ובשאר ירידים כולם מחללים שבת בפרהסיא, ומחוייבים לבטל החילול השם ולהעמיד שוטרים ולהעניש הסרבנים. עכ"ל הב"ח. ומבואר שבימים הקדמונים לא נהגו כשיטת ר"ת [ומסתמא היה עיקר מנהגם כשיטת הגאונים שהיא מחוורת יותר, ורק החמירו ג"כ כשיטת היראים]⁷. וע"ע במג"א (סי' רלה סק"ג) שהביא את דברי הב"ח, ונראה שהסכים לדבריו שבימים הקדמונים נהגו דלא כר"ת [ורק כתב המג"א שבימיו נוהגים כר"ת].

עוד כתב הגרי"מ שלזינגר זצ"ל (שם) שמנהג זה המשיך גם בתחילת תקופת האחרונים וכמו שהמנחת כהן (מאמר א פ"ו) כותב כן להדיא שבזמנו היה עדיין המנהג כשיטת הגאונים, וז"ל המנ"כ: כבר נהגו כל ישראל בכל מושבותם להדליק את הנר ולקבל שבת קודם שתשקע החמה תחת האופק וכו', ומנהגן של ישראל תורה היא ואין לפרוץ גדר ואפילו בעת הצורך, וראוי לקנוס העושה מלאכה בער"ש אחר השקיעה כפי מה שיראה לחכמים ולפי צורך השעה. עכ"ל. ואף שהמנ"כ כותב כן רק לגבי ער"ש, מ"מ כבר הבאנו שיטת המנ"כ שלגבי מוצ"ש היה לו פשוט שיכולים לכו"ע לעשות מלאכה כשנראו ג' כוכבים וא"צ להמתין ד' מילין, ועל כרחך לומר שזה היה המנהג בתקופתו, שהרי בודאי אם היו נוהגים בזמנו להמתין במוצ"ש ד' מילין, הרי לא היה פוסק נגד המנהג [כמו שלגבי ער"ש לא רצה לפסוק להקל כר"ת אף במקום מילה כיון שזה נגד המנהג. ואף אם נרצה לדחות ולומר מאיזה טעם שיהיה שלגבי מוצ"ש לא חשש למנהג, מ"מ בודאי עכ"פ היה לו לכתוב שהמנהג אינו כשיטתו], ועל כרחך ששיטתו לגבי מוצ"ש היתה כמו המנהג שנהגו אז לעשות מלאכה במוצ"ש בעת שנראו ג' כוכבים, הרי שבזמן המנ"כ עדיין נהגו לגמרי כשיטת הגאונים. אלא דהמנ"כ כיון דס"ל דהעיקר כר"ת לכן רצה לומר דמ"מ מנהג זה אינו ראייה דנקטו כהגאונים, דיתכן לומר דנקטו כר"ת ומ"מ פרשו ממלאכה בער"ש קודם השקיעה משום דרצו לעשות תוספת שבת גדולה, וכן סבר המנ"כ דמה שהיה המנהג שאין ממתנינים במוצ"ש ע"ב דק' זה מתאים גם לשיטת ר"ת כמו שמבאר המנ"כ בספרו וכנ"ל, לכן חשב שאין המנהג ראייה דלא כר"ת. אמנם כפי מה שמקובל בדורינו כדעת המחמירים שאין יוצאים שיטת ר"ת אם ממתנינים רק עד שיראו ג' כוכבים אלא צריך להמתין ד' מילין, א"כ על כרחך נמצא לפי"ז דהמנהג בשנים קדמוניות היה לגמרי כשיטת הגאונים, בין בער"ש - שהיו פורשים ממלאכה בער"ש קודם השקיעה, ובין לענין מוצ"ש - שהיו עושים מלאכות במוצ"ש מיד כשנראו ג' כוכבים - שזהו למעשה כשיטת הגאונים ולא כר"ת.

כמו"כ עולה ממה שנשאל בשו"ת מהרי"ל (חדשות סי' לא) על מה שהורה אחד המורים באיטליה של רומי שלאחר שקיה"ח בער"ש מותר לעשות מלאכה עד ג' מיל

⁷ ומ"מ צ"ע בדעת הב"ח, כי בתשובותיו (סי' קכו וסי' קנד, וחדשות סי' נא) כותב להיפך, דהעיקר כר"ת, ושלא ראה כלל מי שפורש ממלאכה בער"ש בביה"ש של היראים, וציין שם שכ"כ בחיבורו בסי' רס"א. [אך קשה לדעת האם החיבור קדם לתשובות או להיפך, שהרי גם בחיבור מציין לתשובה. ולכאורה נראה דחיבורו הוא משנה אחרונה שבזה עסק בסוף ימיו. אך מ"מ קשה, שבתשובה כותב לעיין בחיבורו בסי' רס"א ששם פוסק כר"ת, ובחיבור לפנינו הרי לא פסק שם כר"ת. ואולי בתחילה כתב בחיבורו כר"ת, ושוב עוד לפני הדפוס חזר בו ותיקן החיבור ופסק בו לענין ער"ש כהיראים. ועדיין צ"ע].

ורביע כשיטת ר"ת, והשואל תמה ע"ז מאוד שמיקל באיסור מיתת ביי"ד, וגם תמה שבגמ' לא משמע כן. והנה התשובה לא נמצאת, אבל עכ"פ חזינן מהשאלה שהמנהג בזמנו היה כשיטת הגאונים, ורק באיטליה של רומי היה מורה אחד שהורה כר"ת.

ובספר יוסף אומץ (הקדמון), שעיקרו ליקוט ושימור מנהגי ישראל, כותב (סי' תקסה): מה מאוד צריך זהירות גדולה וזירוז ביתר שאת בהקדמת עיולי יומא דשבתא ויומא טבא בימות הגשמים שהימים קצרים, וביומא דשוקא, כי בין השמשות ספק דאורייתא וכו', ותוספת שבת ויו"ט היא ג"כ דאורייתא, והתוספת זמנה קודם בין השמשות, נמצא שבעוד יום גדול ואינו מתחיל להחשיך כלל, מחויב אדם לקדש שבת ויו"ט, דהיינו בעוד החמה בראש כל האילנות. עכ"ל. כמו"כ כתב ג"כ לגבי ערב יו"כ (סי' תתקצג) וז"ל: בעירנו פה שרובא דרובא חל יום הקדוש והנורא לכפרת עונותינו ביומא דשוקא, ועל ידי כן לפעמים מתרשלים העולם בסעודה המפסקת שדינה להפסיק מבעוד יום קודם בין השמשות שמאריכין בה אחר זמנה וכו', לכן כל אדם יהיה זריז ונזהר להפסיק בעוד היום גדול כשחמה בראש האילנות או ראש הגג. ודבר זה לא ללמד על עצמו בלבד יצא, רק על הכלל מכל שבתות השנה כולו יצא, כי גם בימי החורף צריך דקדוק וזהירות גדולה להדליק בעוד היום גדול וכו'. עכ"ל. ומבואר היטב בדבריו, שהיה פשוט בזמנו שבין השמשות מתחיל מיד אחר השקיעה וכשיטת הגאונים, ולכן בא להזהיר שלא יתאחרו ח"ו מחמת הירידים, ויש להקפיד להדליק בעוד היום גדול לפני שהתחיל כלל להחשיך דהיינו איזה זמן קודם השקיעה, ולא התיר ולא עלתה על דעתו כלל דבר כזה ששייך להקל ולאחר ההדלקה אחר השקיעה משום שיטת ר"ת.

וראה עוד בגור אריה למהר"ל (שבת לד:) שכתב וז"ל: ולפי"ז [-דעת הרמב"ן] אם קבלו שבת מבעוד יום כשהשמש על הארץ לא נקרא זה קבלה כלל כיון שהשמש על הארץ. ולא הוי מנהגינו כלל שאנו מקבלים שבת בעוד היום גדול וכו'. עכ"ל. וחזינן שבזמן המהר"ל עדיין היה המנהג כשיטת הגאונים.

ובספר ברית אברהם (דיני המילה סי' ה) כתב וז"ל: ראיתי בתשובה לדודי הגאון המפורסם מו"ה דוד זינצהיים זצ"ל [-בעל יד דוד]⁸ שאסף ספרים רבים ומצא בהן שבכל ארצות המזרח והמערב חששו מימות עולם לדעת הגאונים שלא למול ילד בשבת הנולד בתחילת שקיעת החמה אע"פ שלפעמים עוד שעה תמימה (בימי הקיץ) עד צאת הכוכבים⁹. עכ"ל. ואמנם התשובה של הגאון הנ"ל לא זכינו שתגיע לידינו, אבל מ"מ הגאון הנ"ל שהיה בקי וחוקר גדול בודאי הביא הרבה ראיות ברורות לדבריו, ונאמנים דבריו שהמנהג הקדום היה כשיטת הגאונים, בין לענין זמן השקיעה שכתב שאפילו לגבי מילה נקטו כהגאונים ודחו את המילה ליום ראשון, ובין לענין זמן צאת הכוכבים ומוצ"ש שאף בזמנו נקטו כשיטת הגאונים כמבואר בדבריו שצאה"כ הוא לכל היותר כשעה אחר השקיעה – דהיינו בזמן שנראים בפועל ג' כוכבים, ולא יותר.

⁸ ראה ביד דוד (קמא, שבת לד:) שכתב בענין בין השמשות: וגם אני בעניי הארכתי בקונטרס מיוחד ע"ז.

⁹ וה"ה ג"כ בחול אם נולד אחר השקיעה, יש לדחות את מילתו למחרת, כמבואר שם בתורף הדברים עיי"ש.

הרי שמוכח שהמנהג הקדום אפילו בתחילת תקופת האחרונים היה לגמרי כשיטת הגאונים גם בארצות אירופא. אלא שעדיין צריך להבין פתר הענין, מדוע בארצות המזרח נשתמר המנהג בלא שינוי ומעולם עד עולם נהגו לגמרי כשיטת הגאונים, משא"כ בחלק מארצות אירופא התחילו במשך השנים לנהוג במנהג המורכב הנ"ל, שלענין ער"ש התחילו להקל כר"ת ולענין מוצ"ש המשיכו לנהוג כשיטת הגאונים.

אמנם הביאור לזה לכאורה פשוט מאוד, שהרי כבר הוזכר לעיל שבארצות אירופא נראים הכוכבים מאוחר מאוד [ובחלק מהמקומות שם עכ"פ בזמן הקיץ נראים הכוכבים רק בערך בשיעור ד' מילין אחר השקיעה, ויש שם ג"כ מקומות שנראים הכוכבים עוד יותר מאוחר], וממילא נמצא שכיון שידעו מאז ומתמיד שדין לילה תלוי בראיית ג' כוכבים, א"כ לא הבינו איך יתכן שיהיה בין השמשות ארוך כ"כ מהשקיעה עד שרואים ג' כוכבים בפועל, הלא בגמ' (שבת לד:) מבואר שבין השמשות הוא לכל היותר ג' רבעי מיל. ומשום כך הסיקו שאם נאמר כשיטת הגאונים שבין השמשות מתחיל מיד בשקיעה, על כרחך לומר שלשיטת הגאונים יהיה לילה ג' רבעי מיל אח"כ, אע"פ שעדיין אין נראים כוכבים, וכמו שמבואר במנחת כהן (מאמר א פ"ז ופ"ט) שחשב שלפי הגאונים באמת הוי לילה לפני שרואים ג' כוכבים, ולא עלה על דעתו שבא"י כבר נראים אז ג' כוכבים בינונים [ובעיקר לכן פסק שלא כהגאונים כיון שחשב שאין זמנם מתאים למציאות, עיי"ש במנ"כ, וכן מבואר בעוד ספרים]. ולעומת זה סברו אז כדבר פשוט שהזמן של ראיית ג' כוכבים – שזה היה מנהגם מימות עולם – אף ר"ת מודה בו וכמו שכתב המנ"כ (מ"ב פ"ה) וכנ"ל [ולא היה להם שום צד קלוש לומר שלר"ת צריך להמתין עד שיחשיך לגמרי כמו בעלה"ש, שהרי זה הוא כמעט באמצע הלילה בהרבה מקומות באירופא, וכן לא עלה בדעתם לנקוט למעשה שלר"ת צריך להמתין תמיד ע"ב דק' שוות, שהרי שיעור זה אינו תלוי כלל בכוכבים אלא הוא תלוי בשעון, ועכ"פ לא היה אז כלל מנהגים כאלו – להמתין ע"ב דק' שוות או להמתין עד שיחשיך לגמרי – כמבואר לכל המעיין בספרים מאותה תקופה], וממילא הסיקו שמנהגם מימות עולם שנהגו להמתין עד שיראו ג' כוכבים – שכאמור במדינות אירופא הוא קרוב לשיעור ד' מילין – הוא מתאים דווקא כשיטת ר"ת [וסברו שאלבא דשיטת ר"ת מתחיל ביה"ש ג' רבעי מיל לפני צאה"כ הנראה], ומשום כן פסק המנ"כ כר"ת להלכה אך לא להקל למעשה. אמנם מ"מ כיון שכולם הבינו שמנהגם הוא כר"ת, זה גרם שאט אט התחילו בהרבה מקומות באירופא להקל בער"ש לעשות מלאכות אחר השקיעה, כיון שבעיניהם היה זה רק חומרא מה שנהגו שלא לעשות מלאכות בער"ש אחר השקיעה. ובפרט שהירידים היו בער"ש (כנ"ל בשם הב"ח ויוסף אומץ) ומחמת הלחץ זו הדחק התחילו אט אט להקל ולשנות המנהג בער"ש. עד שבזמן המג"א ומעט קודם, כבר נקבע זה למנהג בהרבה מקומות באירופא, שאחר השקיעה בער"ש היו עושים מלאכות עד ג' רבעי מיל שלפני צאה"כ הנראה, וממילא יצא למעשה שהיה מנהגם בער"ש כר"ת ובמוצ"ש כהגאונים [וכהמנ"כ בשיטת ר"ת]¹⁰. משא"כ בארצות המזרח ששם ראו את הכוכבים מוקדם

¹⁰ ונמצא לפי זה, שאם באים לערער על שיטת המנ"כ לומר שבטעות יסודה, שלא יתכן לומר שר"ת מודה שכשנראים ג' כוכבים הוי לילה, א"כ אין נכון לומר שיש לנהוג כשיטת ר"ת לגמרי, אלא אדרבה, ממילא יש לחזור לנהוג לגמרי כשיטת הגאונים שזה היה המנהג הקדום, וכפי שנתבאר שמעולם לא נהגו שאחר שנראו ג' כוכבים הוא עדיין יום, ואילו ידע המנ"כ שזמן ראיית הכוכבים מתאים לשיטת הגאונים ולא לשיטת

וידעו שמנהגם מתאים במדויק כשיטת הגאונים, המשיכו כל השנים במנהגם ללא שום שינוי. [וכן היו ג"כ מקומות באירופא שעדיין המשיכו לנהוג במנהג הקדום, כגון בהולנד שמבואר במג"א (סי' שלא סק"ב) שבזמנו עדיין נהגו בהולנד גם לגבי ער"ש כשיטת הגאונים, וכן בפרנקפורט ובנותיה נהגו שנים רבות כשיטת הגאונים כמש"כ בברית אברהם (דיני המילה סי' ה)].

ומנהג מורכב זה כשיטת המנ"כ – בער"ש כר"ת ובמוצ"ש כהגאונים, המשיך שנים רבות בהרבה מארצות אירופא והיה מקובל על הפוסקים כדבר ברור ופשוט¹¹. ולכן כשרצו הפוסקים (כגון המג"א סי' רסא סק"ט, סי' שלא סק"ב) לכתוב אימתי מתחיל ביה"ש דר"ת, כתבו שאם כבר ג' רבעי מיל לפני צאה"כ זה כבר ביה"ש דר"ת, שלכאוי חשבון זה מסובך לחינם, שהרי זמן צאה"כ דר"ת אין רואין אותו בעינים אלא צריך למנות ד' מילין משקה"ח, וא"כ כדי לדעת מתי הוי ג' רבעי מיל לפני צאה"כ נצטרך למנות ד' מילין משקה"ח כדי לדעת מתי הוא צאה"כ דר"ת ושוב למנות לאחר ג' רבעי מיל, וקשה שהיה לפוסקים לכתוב חשבון פשוט יותר שיש למנות ג' מילין ורביע מהשקיעה ונדע מתי מתחיל ביה"ש דר"ת, אלא ע"כ שהיו יודעים מתי הוא צאה"כ, וכנ"ל שנהגו בזה כהגאונים והמנ"כ שאזלי בתר ראיית הכוכבים, ולכן כתבו שג' רבעי מיל לפניו מתחיל ביה"ש דר"ת, ולא היה אכפת להם אם כבר עבר מהשקיעה ג' מילין ורביע או לא.

ובשו"ת ויען יוסף (ח"א סי' קג בהערה) כתב עוד וז"ל: וכן נראה משמעות כל האחרונים שתפסו כר"ת ולא הזהירו לדקדק על שיעור ד' מיל¹². וע"ע בפוסקים

ר"ת, היה מכריע כהגאונים. [וכדברים הללו כתב הגרי"מ שלזינגר זצ"ל (מובא בספר זכרון – אש תמיד, עמ' ת"ת) וז"ל: ומחמת שלא ידע (המנ"כ) ביאור אחר בדברי הגאונים, דחה שיטה זו לגמרי ותפס שיטת ר"ת לעיקר, אך יסודו בנוי – כנראה למעין שם בדבריו – על מה שראה במדינתו שצאה"כ אינו בזמן מועט כ"כ אחר שקה"ח, ולקמן (במאמרו שם) נבאר אי"ה שבארץ ישראל צאה"כ הבינונים הוא באמת זמן מועט דהיינו ג' רבעי מיל אחר שקה"ח. עכ"ל].

¹¹ ראה לדוגמא לשון הב"ח בתשובה (ישנות סי' קנד) בדין תינוק הנולד אחר השקיעה שכתב הב"ח דדעתו כשיטת ר"ת וחשיב נולד ביום וסיים: אם בבירור נולד קודם לפחות שליש שעה קודם שנראו ג' כוכבים בינונים, כאשר הרקיע מזהיר ולא נתקשר בעבים, בודאי אין דוחין וכו' עכ"ל. הרי דבריו ברור מללו שאילו כבר נראו כוכבים הוי לילה אף לר"ת, ואין מונין אלא לפי המציאות הנראית ביום שאינו מעונן, ולא לפי השעון. [וכן מדויק שם בלשון השאלה שלא אזלינן בתר השעון, שכתוב שם: על דבר תינוק נולד וכו' לאחר שקיעת החמה, ובצאת הכוכבים היה נראה להם שהיה עכ"פ חצי שעה לפני צאת הכוכבים כשנולד, עכ"ל, הרי שבשעה שנולד התינוק עדיין לא ידעו כמה זמן זה לפני צאה"כ, ורק בשעת צאה"כ ידעו למפרע שנולד עכ"פ חצי שעה קודם צאה"כ, וא"כ ע"כ שלא מנו את צאה"כ לפי השעון, דא"כ הרי היו כבר יודעים בשעת הלידה כמה זמן עדיין נותר עד צאת הכוכבים, אלא ע"כ שמנו לפי מתי שנראו במציאות ג' כוכבים, ולכן בעת הלידה עדיין לא ידעו באיזה שעה בדיוק יהיה צאת הכוכבים, ודו"ק]. ואף במקומות הנוטים יותר לצפון שברוב ימות השנה נראים שם ג' כוכבים רק בד' מילין אחר שקה"ח, כגון במקומו של הערוך השלחן – שלכן כתב (סי' רסא ס"ח) שנוהגים במוצ"ש כדברי ר"ת להמתין ד' מילין, מ"מ כתב עוד (סי' רצג ס"א): ואנו נוהגים להמתין מן שקיעת החמה שעה וי"ב חלקי שעה וכו', דבזה יצאנו מכל הספיקות ואז מותר במלאכה, אמנם כשהרקיע מלא כוכבים אי"צ סימן אחר. עכ"ל. הרי שאם כבר נראו הכוכבים נקטו בפשיטות שא"צ להמתין ד' מילין, רק שבד"כ לפני ד' מילין נראו במדינתו רק מעט כוכבים ולכן המתינו שם ד' מילין (ראה בהזמנים בהלכה פמ"ב הערה 90, וע"ע בשו"ת מהרש"ג ח"א או"ח סי' לח).

¹² שהרי אז לא היו לוחות מצויים ואיך לא הזהירו הפוסקים להמתין במוצ"ש ד' מילין ולא לסמוך על הכוכבים, אלא ע"כ שס"ל כשיטת המנ"כ שאזלי בתר הכוכבים וא"צ להמתין יותר. ומה שהביאו הפוסקים הרבה פעמים את שיטת ר"ת ככתבה וכלשונה, שמזה נראה שהם סברו דלא אזלי בתר הכוכבים אלא בתר שיעור הזמן, י"ל דכיון דבשנים ההם היה המנהג פשוט כהמנ"כ, ולא היה כלל מי שחשב שאחר

שצריך כוכבים רצופים במוצ"ש משום תו"ש, אך מדינא הוי לילה בכוכבים שאינם רצופים. ופשוט שזה קודם ד' מילין, שהרי אח"כ בד"כ כבר הכוכבים רצופים.

ויש מקום להאריך מאוד ולהוכיח שבד"כ כל הפוסקים שפסקו כשיטת ר"ת, היתה כוונתם כשיטת המנ"כ¹³. אך לא אאריך יותר מידי, כיון שהדברים כבר ידועים לכל מי שעסק בסוגיא זו. אלא דמ"מ א"א לביהמ"ד בלא חידוש, ונביא כאן כמה מגדולי הפוסקים שמפורש בדבריהם להדיא כשיטת המנ"כ.

א. הפרי חדש בקונטרס דבי שמשא כתב: ועתה אבוא לבאר אם הד' מילין דהוי שעה אחת וג' חומשין משעה [לפי חשבון כ"ד דקי' למיל] שיש משקיעת החמה עד צאה"כ, אם הם שוין לעולם בכל זמן ר"ל בין בקיץ שהימים ארוכים בין בחורף שהימים קצרים, או אם זה דווקא ביום בינוני דתקופות ניסן ותשרי אבל בקיץ וחורף משתנים שיעורים אלו וכו', גם צריך לבאר אם אלו השיעורים הם שוין בכל המדינות בישוב וכו', הלא העמיק הרחיב וצידד כל צידי האפשר הרב בספר מנחת כהן במאמר שני פ"ב [ואילך], ולא הניח מקום לבאים אחריו וכו', שזה דבר נראה לחוש והמוחש לא יוכחש שבקיץ שהימים ארוכים יש שהות גדול מזמן השקיעה עד צאה"כ יותר ממה שיש בחורף, שתיכף ומיד אחר שקיעת החמה נראים הכוכבים. עכ"ל. ועיי"ש שהאריך איך לעשות החשבון בכל מדינה בדומה לשיטת המנ"כ עם חילוקים קטנים בינו להמנ"כ¹⁴.

שרואים ג' כוכבים עדיין אינו לילה, לכן היה ברור לכל בשיטת ר"ת דהכוונה היא דביה"ש הוי ג' רבעי מיל קודם שנראים הכוכבים ולא דווקא כפי שיעור הזמן, ומשו"ה לא הוצרכו הפוסקים לבאר זה. וכן מצינו להרבה פוסקים שכתבו להדיא כהמנ"כ ואעפ"כ העתיקו במקו"א את שיטת ר"ת ככתבה וכלשונה, ועיי"כ שכוונתם כשיטת המנ"כ. ובכלל יש להדגיש שמהא דלא מצינו בפוסקים שיחלקו על שיטת המנ"כ עיי"כ דגם הם סברו כן, דאם הם חלקו עליו היה להם לכתוב זאת, דהרי ספר מנ"כ היה מצוי אצל האחרונים והם מביאים הרבה מדבריו בענין ביה"ש וכיצד יתכן דשתקו כאן, אלא עיי"כ דשאר הפוסקים ג"כ סברו כהמנ"כ.

¹³ ובאמת אף הראשונים שפסקו כר"ת משמע שסברו כהמנ"כ שאף לר"ת אזלינן בתר הכוכבים הנראים. ראה ברמב"ן (נדה טז.) שבזמן ביה"ש יש אור היום כ"כ ששייך לבדוק בו עד, וא"צ לבדוק לאור הנר. עכ"ד. ופשוט שזה שייך רק אילו סבר כשיטת המנ"כ. וראה בריטב"א (ברכות ב:) דבצאה"כ יש עדיין אור מן הרקיע הרואה פני הארץ, עיי"ש. ועיי"כ בריטב"א (תענית יב:) שכתב שאיסור מלאכה [-במוצ"ש] עד צאת הכוכבים גדולים. ומשמע דאירי בג' כוכבים בינונים הנראים בתחילה, וקרי להו 'גדולים' משום דבלשון בנ"א הם נקראים גדולים [כיון דלגבי רוב הכוכבים הם גדולים], דאילו לכוכבים הנראים אחר ד' מילין לא שייך לקרותם גדולים. וכן הר"ן נקט כר"ת, ומ"מ כתב (ריש פסחים) שבתחילת הלילה יש בו אור. וכן הרשב"א שפסק כר"ת (בריש ברכות, אך בשבת לד: נשאר בצ"ע) מ"מ כתב (שבת שם) ד'הכסיף' היינו שהסתלק האדמיות, ומשמע דא"צ שיחשיך לגמרי.

¹⁴ והנה יש סתירה גדולה בשיטת הפרי"ח, שהלא בקונטרס דבי שמשא פסק כשיטת ר"ת [וכהבנת המנ"כ], אמנם כבר הבאנו לעיל (הערה 2) דהפרי"ח בחיבורו על השו"ע (סי' תרעב סק"א) פסק כשיטת הגאונים. ובספר ארץ חיים (סתהון, סי' רסא ס"ב) כתב שהגם שהפרי"ח בקונטרס הנזכר קאים בשיטת ר"ת, מ"מ ממה שכתב בפרי"ח על השו"ע נראה דהדר ביה. אכן באורות חיים (פ"ט) כתב להיפך דמה שכתב הפרי"ח בקונטרס דבי שמשא הוא העיקר והוא נתחבר באחרונה ולא מש"כ הפרי"ח בחיבורו על השו"ע, דהלא חזינן שבחיבורו על השו"ע כתב הפרי"ח דאין העיקר כר"ת מחמת הקושיא דכמו ד'משיפקסו' הכוונה להתחלה כן גם 'משתשקע' הכוונה לתחילת השקיעה, ובקונטרס דבי שמשא מיישב הפרי"ח קושיא זו, וא"כ נראה דהקונטרס דבי שמשא נתחבר באחרונה וחזר בו הפרי"ח ממה שכתב בחיבורו על השו"ע. עכ"ד. [ויש להעיר דלפי דבריו תמוה מאוד, למה לא מחק הפרי"ח את דבריו בחיבורו על השו"ע, שהרי עדיין היה החיבור על שו"ע או"ח בכתב יד ולא נדפס רק לאחר פטירתו, וא"כ היה צריך למחוק דבריו בחיבורו כדי שלא יבואו לידי טעות לפסוק כחיבורו שהוא בוודאי יתפרסם יותר מהקונטרס הנ"ל. וכ"ש דהוי ליה למיחש שלא יודפס הקונטרס, וכפי שבאמת היה שחיבורו הודפס כמה שנים אחר פטירתו, ואילו הקונטרס נדפס רק

ב. היעב"ץ (בסידורו, מוסך השבת) כותב: מצות עשה להוסיף מחול על הקודש, וזמן תוספת זו יש לו מציאות מתחילת שקיעת החמה עד זמן בין השמשות שהוא משך זמן כדי שילך אדם בינוני ג' מילין ורביע (שהוא כשיעור שעה מהשוות, ואמנם בדיוק אינו אלא קרוב למ"ט דקי שעה שהם ששים בשעה ונקראים ג"כ רגעים תוכניים), רצה לעשות זה הזמן כולו תוספת עושה רצה לעשות רק מקצת ממנו עושה ובלבד שיוסיף איזה זמן שיהיה ודאי יום. ושיעור זמן בין השמשות הוא ג' רבעי מיל שהם אלף ות"ק אמה (שהוא כמו רביע שעה, ובדיוק אינו כי אם קרוב ל"ב רגעים (הנ"ל)) קודם צאת הכוכבים. ואם רוצה להקדים לקבל עליו השבת מפלג המנחה ואילך (היינו קודם לשקיעת החמה שתות מיל שהוא שיעור מהלך של"ג אמה ושליש, והוא עשרים בשעה דהיינו ג' דקים) הרשות בידו, אבל קודם לזמן זה אין קבלתו כלום לפ"ד גדולי הפוסקים. לפי דרכך אתה למד, שזמן הדלקה הראויה ע"פ שטת ההלכה המחזורת היא בכמו רביע שעה לפני הלילה, שהוא שיעור עשרים משעה בריוח יתר על שיעור בין השמשות. עכ"ל. ומבואר דס"ל כשיטת המנ"כ, ולכן כתב 'קרוב למ"ט דקי', וכן בהמשך כתב ששיעור ג' רבעי מיל הוא 'קרוב ל"ב רגעים', שכיון שסבר כהמנ"כ שכשנראים הכוכבים הוי לילה אף לפי שיטת ר"ת, א"כ צאה"כ במדינתו הוא רק כשעה אחר השקיעה ולא שעה וחומש, ונמצא שהזמן בין השקיעה לצאה"כ התקצר בכשישית, לכן הוא קיצר את כל הזמנים בשישית, שבמקום נ"ח דקי וחצי

אחר שנים רבות]. אכן לענ"ד נראה ברור דצדקו בדברי הארץ חיים שהקונטרס דבי שמשא קדם להחיבור. וכדחזינן שהקשה בהקונטרס על שיטת הגאונים דאיך אפשר שמששתשקע החמה עד צאה"כ לא יש אלא תלתא חלקי מיל [-היינו 18 דקי לפי שיטת הפר"ח שם] והרי אנו רואים בחוש שיש הרבה יותר מזה וכו', שיש שעה ועוד משקיה"ח עד צאה"כ. עוד כתב שם דבימות החורף שהימים קצרים יש זמן שיש חצי שעה בקירוב מן השקיעה עד צאה"כ. עכ"ד. ושיעורים אלו בימות הקיץ והחורף מתאימים לאופק באיטליא, ואינם מתאימים כלל לאופק א"י, וע"כ לומר שכתב זאת הפר"ח בילדותו או בבחרותו בעת היותו עדיין בעיר הולדתו ליוורנו שבאיטליא קודם עלותו לא"י, ולכן הכריע שם כשיטת ר"ת וכמו שכותב שם דשיטת הגאונים הוא נגד החוש ושיטת ר"ת מתאים לחוש. וא"כ נמצא דכשעלה הפר"ח לא"י [כשהיה קרוב לבן כ' שנה, כמש"כ החיד"א בשם הגדולים (מערכת גדולים ערך מהר"ר חזקיה די סילוא)] ואז ראה דאדרבה המוחש בא"י מתאים דווקא לשיטת הגאונים ולא לשיטת ר"ת, חזר בו ממה שכתב בקונטרס דבי שמשא [ונתכן שאף גנו את הקונטרס] והכריע בחיבורו על השו"ע [שחיברו אחר נישואיו שהיו כשהיה בן כ"ב ומחצה (כמש"כ הפר"ח בהקדמתו לחלק יו"ד) כשכבר היה בירושלים] דאין הלכה כר"ת. ודוק היטב דמה שהקשה בחיבורו על שיטת ר"ת את הקושיא ד'משפסקו', לא כתב זאת בדרך קושיא וראיה נגד ר"ת, דבאמת ידע דיכולים לתרץ קושיא זו כמו שתירצה הוא עצמו בקונטרס דבי שמשא, אלא כתב זאת בדרך הכרעה ופסק, דהלכה כהחולקים על ר"ת וסוברים ד'מששתשקע' הכוונה לתחילת שקיעה כמו שמצינו בלשון 'משפסקו'. ויש להוסיף עוד, דלדברי הארץ חיים א"ש הא דחזינן דתלמידיו המובהקים של הפר"ח [רבי יצחק הכהן (בתי כהונה, ח"ב סי' ד), ור"י נבון (גט מקושר, בביאור לתוספי הרא"ם הל' כיפור)] כתבו דהעיקר כשיטת הגאונים. דאם נאמר כדברי האורות חיים דהפר"ח סבר דהעיקר כר"ת, א"כ קשה לומר שתלמידיו לא שמעו זאת ממנו אחרי שזהו דבר המצוי תדיר, וכיון שכן למה חלקו עליו. ועוד דעכ"פ היה להם להזכיר דדעתם היא דלא כדעת רבם. ועכ"ל כהארץ חיים שהפר"ח חזר בו ממה שכתב בקונטרס דבי שמשא שההלכה כר"ת, וכפי שהוספנו לבאר שכשעלה הפר"ח לא"י וראה דהחוש מתאים לשיטת הגאונים חזר בו ממה שכתב בקונטרס דבי שמשא וסבר דהעיקר כדעת הגאונים, ולכן גם תלמידיו פסקו כדעת הגאונים וכפי שראו ג"כ אצל רבם.

וראייתי שיש שרצו לדחוק בדברי הפר"ח בחיבורו שכוונתו לחלוק על ר"ת רק לענין שאין הכוונה בחנוכה לזמן צאה"כ, אלא הכוונה לתחילת השקיעה השניה, ולפי"ז אין הפר"ח חולק על שיטת ר"ת. אכן כל המדייק בדברי הפר"ח רואה נכוחה שבודאי הוא חולק לגמרי על שיטת ר"ת [וכמו שכתב הרב בסידור בשם הפר"ח], שהרי הפר"ח כותב שאין 'שקיעת החמה' קודמת ל'מששתשקע', והיינו שכמו ש'שקיעת החמה' היא השקיעה הנראית [אפי' לשיטת ר"ת] כך גם 'מששתשקע' היא שקיעה הנראית, ומבואר שהוא פוסק דלא כר"ת, דהרי לר"ת 'שקיעת החמה' כן קודמת ל'מששתשקע'.

כתב קרוב למ"ט דק', ובמקום י"ג דקות וחצי כתב קרוב ל"ב דקות, הרי דלא ס"ל כלל שצריך להמתין שעה וחומש, אלא צריך להמתין רק עד שיראו ג' כוכבים, ובמדינתו זה כשעה אחר השקיעה. והיינו נמי המשך דברי היעב"ץ: 'לפי דרכך אתה למד, שזמן הדלקה הראויה ע"פ שטת ההלכה המחוררת היא בכמו רביע שעה לפני הלילה, שהוא שיעור עשרים משעה בריוח יתר על שיעור בין השמשות', דהיינו שיעור עשרים משעה הוא ג' דק', שכשמדליק הנרות רבע שעה קודם הלילה, ה"ז מעט יותר משלש דק' קודם ביה"ש, כי ביה"ש לשיטתו הוא קרוב ל"ב רגעים, כנ"ל¹⁵.

ג. **החתם סופר** (שו"ת או"ח סי' פ) אע"פ שנקט שם כשיטת ר"ת שאחר השקיעה הוא עדיין יום, מ"מ כתב שזמן צאה"כ במדינתו בתאריך כ"ח סיון תקס"ג היה חמש דק' לפני שעה תשע, שזמן זה הוא מעט יותר מחמישים דק' אחר השקיעה באותו יום במדינתו (אפריון חתנים ערלוי סי' טז, הזמנים בהלכה פמ"ו הערה 10, ועוד), הרי מבואר להדיא כשיטת המנ"כ שכשנראים ג' כוכבים הוי לילה אף לר"ת אע"פ שעדיין לא עברו ד' מילין, וביה"ש דר"ת הוא ג' רבעי מיל לפני שרואים כוכבים. עוד מוכח שם בתשובה שזמן צאה"כ הוא זמן קבוע בין אם נאמר שמיל הוא י"ח דק' ובין אם הוא כ"ב וחצי דק', עיי"ש ודו"ק דהיינו דווקא אליבא דשיטת המנ"כ. וכן מוכח מכל לשונות החת"ס שם 'והיה יום המעון באופן שא"א לשפוט על כוכבים', 'מרוחק מצאת הכוכבים הנהוג לעת כזאת כשהשמים בהירים'. וכן מוכח עוד מדברי החת"ס (נדה סח. ד"ה קשיא) שבין תחילת השקיעה עד צאת הכוכבים דר"ת אין יותר משעה, עיי"ש. וראה עוד בשו"ת חת"ס (יור"ד סי' קכ) שהיה סתירה בין ב' כיתי עדים האם כבר נראו הכוכבים, וכתב החת"ס: די"ל דלא מכחשי, אלא הני ראו ג' כוכבים מפוזרים והני לא ראו. עכ"ל. ומפורש שקבעו אז כולם את צאת הכוכבים לפי ראיית הכוכבים ואין שום נפק"מ אם כבר עברו ד' מילין או לא. וכ"כ בשו"ת דעת סופר (יור"ד סי' פד) בדעת זקינו החת"ס שסבר כהמנ"כ. וגם במנחת יצחק (ח"ו סי' קד) כתב שדעת החת"ס כהמנ"כ. והביא שם שכ"כ בשו"ת ריב"א (או"ח סי' טו), ובתשובות מהרי"ץ דושינסקיא (ח"א סי' כח-כט) כתב ג"כ כן שדעת החת"ס דאזלינן בתר הכוכבים דזה ניכר לכל אדם, ולפני זה הוי ביה"ש לר"ת¹⁶.

¹⁵ ובהוצאת אשכול הגיהו ביעב"ץ במקום מ"ט דק' – נ"ט דק', וכן הגיהו במקום י"ב רגעים – י"ד רגעים, כי לא ידעו שהיעב"ץ סובר כהמנ"כ. אבל ברור שהגהתם היא טעות, וכדמוכח ג"כ בסוף דבריו שביה"ש הוי י"ב דק' לשיטתו כנ"ל.

¹⁶ וראה עוד בשו"ת חשב האפוד (מהגר"ה פאדווא זצ"ל, סי' קמד) שכתב: באירופא המרכזית והמערבית היתה תמיד מקובלת ההלכה כשיטת ר"ת ובכל זאת עשו מלאכות במוצ"ש לפני ע"ב מינוט, ולפי הנראה גם החת"ס הסכים לזה, כי לולא זאת איך אפשר שהשתרש המנהג הזה גם בפרעשבורג. עכ"ל. וכ"כ במשנת חנוך (סי' ד הערה 3) בשם הגר"ע סופר אב"ד פערשבורג שהמנהג היה שלא חשו לש"י ר"ת להמתין ד' מילין, אלא מסתכלין על ג' כוכבים הנראין. ועי"ע בשו"ת ויען יוסף (או"ח ח"א סי' קה) וז"ל: ידוע שבגליל העליון באונגארן לא נתפשטה החומרא של ר"ת דבעי להמתין ד' מילין משקה"ח עד צאה"כ והכוכבים הנראים קודם לזה הם כוכבים גדולים הנראים ביום, ושם היה המנהג שהרבנים הסתכלו באמצע השבוע ברקיע ודקדקו על זמן הנראין כוכבים קטנים דווקא, ועל אופן זה עשו זמן מוצש"ק. וז"ל האדמו"ר מויזניץ מאנסי שליט"א (ו' אלול תשי"ג): כהיום כבר קם דור חדש ונדמה להם שכן היה המנהג מעולם במדינות שלנו שכולם החזיקו 72 מינוט, והם קובעים בברירות שבאונגארן החזיקו כולם 72 מינוט, והרי האמת אינו כן, שבכל מדינות אונגארן חוץ מהמקומות שהיו מכהנים שם הסיגעטער קינדר, כולם לא החזיקו 72 מינוט.

ד. **המשנה ברורה** (סי' רסא סקכ"ד) כתב על מה שכתב המחבר שביה"ש דר"ת הוא ג' רבעי מיל 'קודם הלילה', דהיינו קודם שנראו כוכבים. ובביאורו"ל שם (ד"ה קודם הלילה) מוסיף לבאר היטב דר"ת מודה דאם יש ג' כוכבים הוי לילה, ובמילא ביה"ש הוא ג' רבעי מיל לפני כן אף שהוא הרבה קודם שיעור הזמן של ר"ת. וכותב עוד בביאורו"ל שם: וכ"כ המנחת כהן **ופשוט**. עכ"ל. הרי שלא ידע כלל ולא עלה כלל על דעת המשנ"ב שאיכא איזה חולק על המנ"כ¹⁷. ועי' בביאורו"ל (סי' רצג ד"ה עד)

וכיון דאירינן בשיטת החת"ס, יש לציין להמובא בשו"ת דעת סופר (יור"ד סי' פד) שנשאל ע"י הגאון ר' יעקב יצחק ניימאן זצ"ל דיש סתירה לזה מ'חשבון זמן לילה ויום של כל השנה' שכתב החת"ס כפי אשר קיבל מרבו הגר"י אדלר זצ"ל (נדפס בספר ליקוטי חבר בן חיים ח"ד דף ג, וכן בחת"ס עה"ש סוף סדר מועד, ובשו"ת חת"ס ליקוטים סי' יח), ושם הוא סובר לגמרי כשיטת הגאונים דמיד בשקיעה הנראית מתחיל ביה"ש, ונמשך ביה"ש באופק שלו עד כ"ד או ל"ה מינוטין, ואז הוא צאה"כ. והנה בשו"ת דעת סופר רוצה לתרץ דהחשבון של הגר"י אדלר הוא בעיר פרנקפורט דמין ושם מחשיך יותר מהר מבפרשבורג [או במטרסדורף, שם כתב החת"ס את התשובה הזאת]. והחת"ס סובר כהמנ"כ, ולכן בפ"פ שמחשיך קודם הוי לילה מוקדם, ובפרשבורג [או במטרסדורף] הוי לילה מאוחר. עכ"ד. אכן אע"פ דזה נכון שהחת"ס סובר כהמנ"כ וכנ"ל, אך מ"מ אי"ז תירוץ על הסתירה. דהלא אף לשיטת המנ"כ מ"מ אין מתחיל הביה"ש בשקיעה, כ"א ג' רבעי מיל קודם צאה"כ, ובחשבון של הגר"י אדלר הוי סובר דמיד בשקיעה ביה"ש. ועוד קשה שבאמת אין כמעט הבדל בין האופק של פ"פ לשל פ"ב (הזמנים בהלכה פמ"ו הערה 10, וכן הקשה הגאון ר' יעקב יצחק ניימאן זצ"ל בסוף ספר אוצר הזמנים – מידי יום ביומו, ובאמת כ"כ החת"ס בעצמו שם בפירוש שכפי הנראה גם במדינות אלו נמצא חשבון הזמנים בקירוב כמו בפ"פ). ובספר ליקוטי הערות על שו"ת חת"ס (מהגאון ר' יששכר דוב גולדשטיין זצ"ל, ח"א סי' פ) מתרץ דבאותן המקומות שהחת"ס שימש שם ברבנות היו נוהגים כשיטת ר"ת והיו עושים מלאכות אחר השקיעה אף קודם שבא החת"ס אליהן, וכשבא החת"ס לשם כבר מצא שם מנהג זה, וכמו שנראה מדברי החת"ס, ולכן כתב החת"ס דגם לגבי מילה יש להם לנהוג כר"ת, וכמ"ש בשו"ת מהר"ש ענגיל (ח"ה סי' כג) [ז"ל: באמת י"ל התם כל סמיכת החת"ס הוי רק משום דיהיה מיחזי כתרי קולא דסתרי אהדדי, דכיון דבע"ש עשה מלאכה עד ג' רבעי שעה קודם צאה"כ אי"כ ע"כ דתופסין במוחלט כשיטת ר"ת, ואח"כ כשהגיע ביום השבת היום הח' של לידת בנו אם יתעצל מלמול אותו ויתלה דאותו שעה שנולד בנו כבר היה לילה אי"כ יהיה מיחזי כסותרין, אתמול באותו שעה החלטת לענין מלאכה שעדיין יום ועכשיו תאמר שהוא לילה. עכ"ל. וכע"ז כתב גם במנחת אלעזר (סי' כג), אבל בפ"פ היה המנהג כשיטת הגאונים, וכמו שכתב בספר ברית אברהם (דיני המילה סי' ה) בשם הגאון בעל שב יעקב, וכפי הנראה שגם הגר"י אדלר ליד פ"פ היתה דעתו כך. ומה שכתב החת"ס שקיבל מרביתו דהלכה כר"ת, אולי הכוונה לרבנותו האחרים. עכ"ד. והביאו במנחת יצחק (ח"ו סי' קד) וכתב עליו דשפיר כתב. [נוצוין עוד כי בספר זכרון יהודה (עמ' קכא במהדורה החדשה) על מנהגי תלמיד החת"ס המהר"ם א"ש, כתב שם לגבי הדלקת נר חנוכה בער"ש שהדליק קודם השקיעה כמו שצריך לזוהר לבל יאחר].

¹⁷ ואע"פ שכתב שם בביאורו"ל (ד"ה שהוא) דלהפמ"ג הד' מילין הם שעות שוות, מ"מ כשבא המשנ"ב לומר הלכה למעשה לא התחשב כלל בשיטה זו, כיון דבד"כ כל האחרונים פליגי ע"ז [ועי' במשנ"ב (שם סקכ"ג) שכתב: **דלכו"ע** השעור דג' רבעי מיל משתנה לפי הזמן והמקום. עכ"ל. הרי שלא התחשב כלל בשיטת הפמ"ג שהשעות הם שוות].

וכאן המקום להעיר דהפמ"ג לא איירי מענין זה, אלא כוונת הפמ"ג לומר דאע"פ דכתב המג"א דלמ"ד דמצות תוספת שבת היא ב' שעות מחשבינן ה' שעות בשעות זמניות, מ"מ לגבי שיטת ר"ת דס"ל דתוספת שבת מתחיל בשקיעה ולא קודם דס"ל דלא יתכן שתהא חמה זורחת כנגדו והוא אסור במלאכה (כמו שביאר הרמב"ן), ע"ז כתב הפמ"ג דזה לא ישתנה ובכל הזמנים והמקומות מתחיל התוספת בשקיעה. אח"כ ראיתי בספר אורות חיים (פ"ז) שג"כ כתב דהיינו כוונת הפמ"ג. ואכן באמת משמע בפמ"ג (סי' תנה א"א סק"א) שאין מחשבינן בשעות שוות, שכתב ששיעור ביה"ש הוא 'לערך' י"ג מינוטין וחצי, ולכא"ו כתב 'לערך' משום שס"ל שזה משתנה. וראה עוד בספרו תיבת גמא (שלח) שכתב שבקיץ מתחיל היום [-עלות השחר] בשעה 2, ולילה [-צאת הכוכבים] הוא בשעה 9. ואם סבר שהד' מילין הם בשעות שוות אי"כ אין הבדל בין עלה"ש לצאה"כ, וע"כ דס"ל שאולינן בתר המציאות הנראית, ולכן עלה"ש הוא מוקדם מאוד מיד כשמתחיל להאיר וצאה"כ הוא כשנראים ג' כוכבים ולא כשמחשיך לגמרי. שוב ראיתי מי שהביא שהפמ"ג בספרו המגיד (על פרקי אבות, ואין הספר ביד) הסתפק בזה אם יש להמתין לד' מילין בזמן שרואים הכוכבים קודם, ומבואר להדיא שסבר שכמו שלגבי עלה"ש אולינן בתר המציאות כך הוא הוא ג"כ לגבי צאה"כ דאולינן בזה לפי המציאות הנראית [ולא סבר שאמרינן שכל הכוכבים הם גדולים הנראים

שרוצה לומר שגם דעת המחבר לגבי מוצ"ש שם כשיטת המנ"כ שאף לר"ת מ"מ הוי לילה מיד כשרואים כוכבים וא"צ להמתין ד' מילין¹⁸. גם לענין מילה לגבי תינוק הנולד בביה"ש סתם המשנ"ב (סי' שלא סק"ד) דכשנראו ג' כוכבים בינונים הוי לילה לכו"ע, וכל מחלוקת ר"ת והגאונים היא רק מאימתי מתחיל זמן ביה"ש אם מחמירים שמתחיל מהשקיעה או שמקילים שמתחיל קרוב לרבע שעה קודם ליציאת ג' כוכבים בינונים, עיי"ש ודו"ק [ואע"פ שידע המשנ"ב דלפי פשטות דברי ר"ת לא הוי צאה"כ רק בד' מילין אחר השקיעה, שהרי שלענין מוצ"ש כתב בביאה"ל (סי' רסא ד"ה שהוא) ד'נכון לכתחילה' להמתין ע"ב מינוט, מ"מ כאן לא כתב להחמיר כן, משום דכאן הוא חומרא דאתי לידי קולא, דאם נחמיר בזה הרי נבטל בידים מצות מילה בזמנה, וכגון אם נולד תינוק בליל שבת אחר שנראו ג' כוכבים בינונים וקודם שעברו ד' מילין, דאם נחשוש בזה לפשטות דברי ר"ת נצטרך לדחות המילה ליום א', ולכן בזה ס"ל למשנ"ב דלא חיישינן כלל לפשטות דברי ר"ת, אלא כיון שכבר נראו ג' כוכבים, חשיב נולד בלילה ומלין אותו בשבת הבאה]. וכ"כ המשנ"ב ג"כ לענין מנחה (סי' רלג סק"ד) שאם כבר נראו כוכבים כבר עבר זמן מנחה בודאי והוי לילה אף לר"ת.

ובזה יובן היטב מה שיש לכאורה סתירה בשיטת המשנ"ב. שהרי מצד אחד מבואר בכמה מקומות במשנ"ב שמדינא א"צ להמתין במוצ"ש ד' מילין¹⁹, ראה בסימן רס"א (סקכ"ג) דלענין ער"ש הוא מחמיר מאד שלא להקל כר"ת והוא כותב **שיש לזהר מאוד** שלא לעשות מלאכה אחר שהחמה נתכסה מעינינו דלאח"כ הוא בכלל בין השמשות **נוחס ושלום להקל בזה** דהוא ספק איסור סקילה (ביאור הלכה שם ד"ה מתחלת), ואף לגבי איסורי דרבנן דעת המשנ"ב (סי' רנו סק"ב, רסא סק"ב, תרלח סקכ"א) דנקטינן בזה כשיטת הגאונים, אבל לענין מוצ"ש הוא כותב שם שצריך להמתין עד שיראו ג' כוכבים קטנים והוא עפ"י שיטת הגאונים [וכמש"כ שם לעיין בביאה"ל (ד"ה שהוא) ששם מבואר שהוא כשיטת הגאונים], ואינו כותב כלל במשנ"ב שצריך להחמיר ד' מילין, ומבואר דס"ל שיכולים להקל כהגאונים. ורק בביאור הלכה הוא כותב **דנכון לכתחילה** לצאת דעת ר"ת ולהמתין ד' מילין. ולשון

ביום, ויש להמתין עד שיחשיך לגמרי, כמו שסבר לגבי עלה"ש], רק הסתפק שמא עכ"פ יש להחמיר בזה עד ד' מילין, אך בודאי לא סבר כן לקולא.

¹⁸ ואכן כמה אחרונים הוכיחו דדעת המחבר היא כשיטת המנ"כ. ע"ע בקצות השלחן (ח"ג, מאמר זמן צאה"כ בארה"ק עמ' עא), שאע"פ שהוא עצמו חולק על שיטת המנ"כ שאינה מובנת לפי דעתו, מ"מ כותב דמדברי המחבר בסי' רס"א שכתב דביה"ש הוא ג' רבעי מיל 'קודם הלילה', מדויק דס"ל למחבר כהמנ"כ, שלכאוי כיון שהזכיר מקודם דג' מילין ורביע אחר השקיעה הוא קודם ביה"ש, היה צ"ל דג' רבעי מיל שאחריהם הוא ביה"ש, ומדוע הוסיף לומר ג' רבעי מיל 'קודם הלילה', וע"כ משמע שאם נראים ג' כוכבים קודם מתחיל ג"כ ביה"ש קודם. אך כותב דאפשר דרך לחומרא ס"ל למחבר הכי. וע"ע שם שמדייק עוד מדברי הב"י (סי' רצג) שהקשה על הטור למה כתב שזמן מוצ"ש הוא כשעברו ג' רבעי מיל משקיעת החמה והשמיט מה שאמרו בגמ' שג' כוכבים הוי לילה, משמע דס"ל להב"י דלא אזלי בתר שיעור זמן אלא לפי הכוכבים, ולכן בשו"ע (סי' רצג) הביא רק סימן הכוכבים, ומבואר שדעת הב"י כהמנ"כ. וראה עוד בשו"ע יור"ד סי' רס"ב (סעיפים ה-ו) שבפשטות דבריו מתאימים רק כשיטת המנ"כ. וע"ע בוען יוסף (ח"א סי' קג בהערה) ובאפריון חתנים (ערלוי, סי' טז) שהאריכו להוכיח דדעת המחבר כהמנ"כ.

¹⁹ וכמו שכתב באגרות משה (או"ח ח"א סי' כד): וכן יראה ידידי בכל המקומות במשנ"ב שדעתו נוטה כהגר"א.

זה מורה שאינו חיוב מדינא [ראה בשעה"צ (סי' רמו סק"יג) שלשון 'נכון להחמיר' הוא כותב כשאנו ספק מעיקר הדין, וכ"ש לשון 'נכון לכתחילה']. וחזינן מדבריו דעל שיטת הגאונים אפשר לסמוך להקל ועל שיטת ר"ת א"א לסמוך. יתירה מזאת, אחר שכתב הביה"ל דנכון לכתחילה לצאת דעת ר"ת ולהמתין ד' מילין, הוסיף תוך כדי דיבור: ועיין מה שכתבנו לקמן בסימן רצ"ג בביאור הלכה ד"ה עד בסוף הדבור מש"כ שם. עכ"ל. והיינו דברי הביה"ל הנ"ל שכתב שם שגם דעת המחבר לגבי מוצ"ש שם כשיטת המנ"כ שאף לר"ת די כשרואים כוכבים והכסף העליון וא"צ להמתין ד' מילין, ומבואר שהדגיש הביה"ל שאף הינכון לכתחילה להחמיר כר"ת הוא רק חומרא בעלמא. וראה בביה"ל (סי' רצג ד"ה ג' כוכבים) שכתב שיש אנשים המהדרין במוצ"ש חנוכה לזרז עצמם להדליק הנרות בעוד שלא חשך היום לגמרי וסומכין עצמם על שיטת הגר"א דהבין השמשות אינו ארוך כ"כ כידוע, אבל הוא טעות דג' כוכבים צריך לכולי עלמא וכו'. עכ"ד. וגם כאן לא כתב כלל שצריכין להחמיר ד' מילין.

ועיין בביאור הלכה (סי' רצג ד"ה שירא) שכותב שצריך להמתין במוצ"ש עד שתסתלק האדמימות מן כל כיפת הרקיע בצד מערב ונוטה ללובן. וכתב בסוף דבריו: ומי שאינו בקי בענין הכסף, או שהיה יום מעונן, ישער אם יש כדי ד' מילין מעת תחילת השקיעה. עכ"ל. וחזינן מדבריו דרק מי שאינו בקי בסימנים צריך להמתין ד' מילין [שאז כבר בודאי הוי לילה], אבל הבקי יכול לנהוג לגבי מוצ"ש כשיטת הגאונים [והמנ"כ] וא"צ להמתין ד' מילין. וכן לגבי קר"ש של ערבית על מה שכתב המחבר (סי' רלה) דזמנה משעת צאת ג' כוכבים קטנים, ואם הוא יום מעונן ימתין עד שיצא הספק מלבו, כתב המשנ"ב (סק"ד) שאם הוא יודע מתי שקעה החמה ימתין כשיעור ד' מילין וכו'. ומבואר בדבריו דהיינו דווקא ביום המעונן שאינו יכול לדעת מתי נראים ג' כוכבים קטנים בזה ימתין ד' מילין שאז בודאי יצא הספק מלבו [וכבר נראים אז אפילו כוכבים קטנים], אבל ביום שאינו מעונן א"צ להמתין רק עד שיראה הכוכבים ולא ד' מילין [וכמ"ש המשנ"ב שם לעיין במשנ"ב סי' רצ"ג ובביאה"ל שם ששם מבואר להדיא כן. וכן הד"ה קאי על דברי המחבר שכתב לגבי יום המעונן להמתין עד שיצא הספק מלבו ורק בזה קאמר המשנ"ב להמתין ד' מילין].

וראה עוד בביאור הלכה (סי' רסא ד"ה שהוא, וכ"כ ג"כ במשנ"ב סי' שלא סק"יד בלא מחלוקת) דשיעור הגמרא [בין ג' רבעי מיל ובין ד' מילין] משתנה לפי הזמן, ובימות הקיץ מאריך יותר. וכמו"כ לא נאמרו שיעורי הגמ' רק באופק בבל [וא"י], אבל במדינות הנוטות לצד צפון מאריך תמיד יותר. ואמנם לגבי שיטת הגאונים אין שום היתר לנהוג בחו"ל כמו השיעור של א"י. אכן לענין מי שמחמיר כשיטת ר"ת נקט הביאה"ל שם דא"צ כלל להחמיר אף בחו"ל יותר מ-72 דק' אם רואה הכוכבים ורואה שהכסף. והוא משום די"ל שאין אנו יודעים היטב חשבון הארבעה מילין, כי אין אנו בקיאים בחשבון האופקים שמשנתנה החמה בתהלוכותיה לפי המקום והזמן וכו'. עכ"ד. וחזינן דס"ל למשנ"ב דאין לחשוש כ"כ לשיעור ד' מילין כמו שיש לחוש לשאר סימנים. ולכן אע"פ דנקט המשנ"ב דשיעורי הגמ' נאמרו באופק בבל וא"י, אבל בחו"ל במדינות הצפוניות מאריך יותר, וא"כ לפי שיטת ר"ת היה צריך להמתין

בחז"ל יותר מדי מילין [דהיינו דלשיטת ר"ת כפשוטה צריך להמתין עד שיחשיך לגמרי כמו שמחשיך בא"י בזמן ד' מילין], מ"מ כיון שכבר נראו הכוכבים ושאר הסימנים [וכבר הוי לילה לשיטת הגאונים], א"צ להמתין עד השיעור האמיתי של ר"ת, ואפילו למי שרוצה לחוש לנכון לכתחילה די שימתין רק ד' מילין כפי השיעור של בבל וא"י. ומבואר דלעיקר הלכה נקט המשנ"ב דאזלי בתר הכוכבים, וכיון ששיטת ר"ת של ד' מילין היתה בעיניו חומרא בעלמא הקיל בזה הקולא הנ"ל שאין כלל ענין להמתין יותר מע"ב דק' שוות.

ויש להביא עוד ראיה שלא נקט המשנ"ב את שיטת ר"ת מדינא. דהנה דעת המשנ"ב (סי' תנט סקט"ו, ובביאה"ל שם ד"ה הוי) לגבי בשר ששה במלח רק 18 דק' ואח"כ בישלו שאסור לאוכלו, משום דאין לסמוך אף בדיעבד על השיטה דמיל הוא רק 18 דק', ונמצא דעדיין לא שהה הבשר במלח שיעור מיל ולא יצא כל הדם. וכן ס"ל למשנ"ב דלחומרא חיישינן גם להשיטה דמיל הוא 18 דק', ולכן פסק שם לגבי עיסה ששהתה 18 דק' דלכתחילה במקום שאין הפסד מרובה מחמירין דהוי חמץ. ומבואר דחשש המשנ"ב לב' הדיעות. [אמנם בהפסד מרובה כתב דאפשר דיש לסמוך על השיטה דמיל הוא 22.5 דק', וכל כמה דלא שהה העיסה עכ"פ 22.5 דק' אין לאסור וכו'. עכ"ד. וחזינן דיותר נוטה המשנ"ב להשיטה דמיל הוא 22.5 דק', ולכן בדיעבד במקום הפסד מרובה ס"ל דאפשר דיכולים אף להקל כשיטה זו אף במידי דאורייתא²⁰. אבל כהשיטה דמיל הוא 18 דק' ס"ל למשנ"ב דא"א כלל להקל אף לא בדיעבד ואף לא במידי דרבנן – לגבי מליחה – דדם שבישלו הוי דרבנן²¹. ועוד משמע

²⁰ שהרי עיסה שעבר עליה שיעור מיל הוי חמץ דאורייתא, כמו שכתב הפמ"ג (סי' תסז פתיחה ד"ה ואם).

²¹ אמנם יש מקומות שסמך המשנ"ב להקל דרבנן כהשיטה דמיל הוא 18 דק' [כמו לגבי ההלכה דאם התפלל כשהיה צריך לנקביו ויכל להעמיד עצמו שיעור הילוך פרסה יצא בדיעבד (סי' צב), דכתב המשנ"ב (סק"ג וסק"ה, ובביאה"ל ד"ה שיעור) דהיינו שעה וחומש. ומבואר דסמכין בדיעבד במילתא דרבנן על השיטה דמיל הוא 18 דק'. וכן לגבי נט"י (סי' קסג סעיף א) דצריך לילך לפניו עד ד' מילין לחפש מים, כתב המשנ"ב (בביאה"ל ד"ה ברחוק) דהוא ע"ב מינוטין. וכן מה שכתב המשנ"ב (סי' קפד סק"כ) לגבי ברכת המזון שאם אכל מעט ולא שבע דאם לא עברו ד' מילין שהוא ע"ב מינוט יברך. ומבואר דאחר ע"ב דק' לא יברך. התם נמי כיון שלא שבע הוי חיובו רק מדרבנן, לכן אמרין בזה ספק ברכות להקל, וא"כ צ"ב למה לגבי מליחה לא רצה המשנ"ב להקל ב"ח דק'. ותי' בספר זמנים כהלכתם (מהרב דוד בורשטין שליט"א, פ"ה ס"ט) ע"פ דברי הפמ"ג (יור"ד סי' סט) דאין להקל בזה בספיקו כמש"כ הרשב"א כיון דקרוב מאוד לאיסור תורה. עוד צ"ב מה שכתב בביה"ל (סי' פט ד"ה ואם) דעלה"ש הוא שעה וחומש קודם הנץ, ומבואר שם דאם התפלל שחרית קודם לזמן זה לא יצא, וקשה למה לא סמך המשנ"ב לענין דיעבד על השיטה דמיל הוא 22.5 דק'. ותי' בספר הנ"ל (שם) דספק אם התפלל בזמן גרע, כיון דהוי כמו ספק אם התפלל דנקטין (סי' קז) דיחזור ויתפלל.

והנה מכיון שהוכחנו שסבר המשנ"ב שהעיקר הוא כי מיל הוא 22.5 דק', א"כ מוכח נמי שסבר המשנ"ב שהעיקר הוא שמשערין את שעות היום מהנץ עד השקיעה, שהרי רק לפי חשבון זה יוצא שמיל הוא 22.5 דק'. ואכן המשנ"ב עצמו לגבי זמן איסור חמץ בערב פסח (סי' תמג סק"ח) פוסק שמשערין את שעות היום מהנץ לשקיעה ורק נכון לכתחילה טוב להחמיר כשיטה האחרת [וראה בשעה"צ (סי' רמו סק"ג) שלשון 'נכון להחמיר' הוא כותב כשאין ספק מעיקר הדין, וכ"ש לשון 'לכתחילה טוב להחמיר']. אולם קשה כי לגבי פלג המנחה מצאנו כמה פעמים שסותם המשנ"ב שהוא שעה ורבע לפני צאה"כ (סי' תרעב סק"ג, סי' תרעט סק"ב, סי' תרצב סק"ג). וי"ל שבכל המקומות הללו אין ראוי להקדים כ"כ כמבואר בפוסקים שם, ולכן שם פסק המשנ"ב שמשערין את השעות לפי צאה"כ [ע"ע במשמרת שלום (קודינב, ריש סי' מט) שסובר שמשערין את השעות מהיום עד השקיעה חוץ מלגבי חנוכה בער"ש שיש להחמיר ולחשב שעה ורבע לפני צאה"כ, אבל מ"מ בדיעבד נקט שיצא משעה ורבע לפני השקיעה. ואולי גם המשנ"ב מודה שבדיעבד יצא]. כמו"כ לגבי מעריב מפלג המנחה שכתב המשנ"ב (סי' רלג סק"י, וכן בשעה"צ סי' רלה סק"י) שרק בדיעבד יצא אם התפלל מעריב שעה ורבע לפני השקיעה, ומשמע שזה לא לכתחילה, היינו נמי מהאי טעמא, שהרי

שם דס"ל למשנ"ב דלכתחילה ראוי להחמיר גם כהדעה דמיל הוא 24 דק', עיי"ש]. וא"כ קשה למה בכל המקומות דאיירי בשיטת ר"ת (סי' רלה סק"ד, סי' רסא ביאה"ל ד"ה שהוא) היקל המשנ"ב לכתחילה אף בדאורייתא כהשיטה דמיל הוא 18 דק'. ועכצ"ל דלא חש המשנ"ב לשיטת ר"ת אלא כחומרא גרידא, ולכן סמך בזה לכתחילה על השיטה דמיל הוא 18 דק'.

כמו"כ לגבי הדין דביה"ש דתשעה באב אסור בין בכניסתו ובין ביציאתו, כתב המשנ"ב (סי' תקנג סק"ג): ועיין לעיל בסי' רס"א דביארנו דביה"ש נקרא מששקעה החמה, וה"ה בענינינו עכ"ל. וחזינן דכתב המשנ"ב שיש לנהוג בערב ת"ב כהגאונים, אבל לא כתב כלל שביציאתו יש לחוש לר"ת. ונראה דכיון דלא נקט לשי' ר"ת מעיקר הדין לא חש לכתוב זאת, ובפרט בת"ב שהוא מדרבנן די"ל שא"צ כלל לחוש בזה לשי' ר"ת.

עוד ראיה יש להביא מהא דכתב המשנ"ב (סי' תקכז סק"ד) לענין שבותים המותרים בביה"ש, וז"ל: זמן ספק חשיכה נתבאר בסימן רס"א, ומבואר שם דכשנראין ג' כוכבים בינונים הוא ודאי לילה. עכ"ל. ומוכח להדיא בדבריו שאינו סומך כלל על דעת ר"ת שעד ד' מילין עדיין לא מיקרי צאה"כ. וחזינן דס"ל למשנ"ב דכשנראין ג' כוכבים בינונים הוא ודאי לילה, וא"א כלל להקל בזה כר"ת אף שהוא רק מידי דרבנן.

ועיין גם מש"כ המשנ"ב לענין אם לא נטל הלולב עד ביה"ש שהסכימו האחרונים דבחוה"מ אף שהוא רק דרבנן, וספיקא דרבנן לקולא, מ"מ כיון שאין בזה טרחה נכון ליטלו בלא ברכה, וכתב ע"ז (סי' תרנב שעה"צ סק"א) וז"ל: ובאמת נראה לפי מה שידוע בסימן רס"א דיש דיעות בזמן ביה"ש, וקי"ל לחומרא דמתחלת תיכף אחר שקיעה, אבל לא להקל לפטור עצמו מן הנטילה, אם לא ברגע אחרונה קודם צאה"כ דהוא ביה"ש דרבי יוסי. עכ"ל. ופירוש דבריו הוא עפ"י מש"כ בביאור"ל (סי' רסא ד"ה ושיעור) דאף דקיי"ל כרבי יהודה דמשתשקע החמה הוי ביה"ש הוא רק לחומרא אבל במקום דנפיק קולא מיניה יש לחוש לשיטת רבי יוסי דביה"ש הוי רק כהרף עין קודם צאה"כ. וזהו כוונתו כאן דאף דמדינא י"ל דאם לא נטל הלולב בחוה"מ עד ביה"ש הוא פטור, וא"כ כיון דקיי"ל כשיטת הגאונים דביה"ש מתחיל תיכף אחר השקיעה א"כ מיד אז הוא פטור מדינא ליטול הלולב, מ"מ זהו רק לרבי יהודה ורק לחומרא קיי"ל כן, אבל לא להקל דהא לרבי יוסי עדיין הוי יום גמור

המשנ"ב סובר שם שזה רק בדיעבד להתפלל בפלג המנחה אפילו לפי החשבון של שעה ורבע לפני צאה"כ, וא"כ כ"ש שעה ורבע לפני השקיעה שזה יותר בדיעבד, ולכן כתב שם שהמתפלל שעה ורבע קודם השקיעה יצא רק בדיעבד. וראה שם (סק"ד) שהוא מביא שני הדעות בלי להכריע, ומשמע שמי שרוצה יכול להתפלל מעריב שעה ורבע לפני השקיעה, ואדרבה מבואר היטב שם שהוא נוטה לאסור להתפלל מנחה אחרי השקיעה מחמת זה ואינו רוצה לסמוך על החולקים אלא רק בדיעבד, ראה עוד בדבריו (סי' יד) שעדיף לבטל תפילה בציבור ולהתפלל ביחידות לפני השקיעה, ומשמע שיש לו סברא גדולה שפלג המנחה הוא שעה ורבע לפני השקיעה. וכן לגבי הדלקת נרות שבת, מביא המשנ"ב (סי' רסג ס"ק יט) שהלבוש והגר"א חולקים על המחבר ונוקטים שהפלג הוא שעה ורבע לפני השקיעה, ומשמע שכל הרוצה יכול לנהוג כשיטתם. אלא שבביאור הלכה שם בא לומר קולא חדשה [שלא כדעת השו"ע] שיכולים להקדים שני שעות לפני הלילה, ע"ז אמר שאע"פ שזה קולא גדולה והוא דן אם אפשר לסמוך ע"ז, מ"מ למעשה יכולים להקל בזה, שהרי סוף סוף לפי הגר"א אפשר להדליק שעה ורבע קודם השקיעה, וזה יוצא [בחז"ל] כשני שעות לפני הלילה.

[והמשנ"ב סובר (סי' תטו ב"א ה"ל ד"ה נאכל וסי' תצח שעה"צ סקל"ו) דהעיקר הוא כרבי יוסי, ורק מחמירין לכתחילה כרבי יהודה], ולכן הוא חייב מדינא ליטול הלולב, אם לא ברגע אחרונה קודם צאה"כ דאז הוא ביה"ש אף לרבי יוסי. וחזינן דסתם המשנ"ב כאן לגמרי כשיטת הגאונים [בין אליבא דרבי יהודה ובין אליבא דרבי יוסי], ולא הזכיר כלל משיטת ר"ת [דלדידיה אליבא דרבי יהודה הוי יום עד ג' מילין ורביע אחר השקיעה, ולרבי יוסי עד ד' מילין הוי יום].

והנה חזינן מכל ראיות מרובות אלו דסבר המשנ"ב דהעיקר להלכה כשיטת הגאונים, ורק דמ"מ 'נכון לכתחילה' להחמיר במוצ"ש כשיטת ר"ת ולהמתין ע"ב דקות שוות. וא"כ קשה לפי"ז איך מאידך ב-ה' מקומות כתב המשנ"ב להקל כדעת ר"ת. ואלו הם: א'; לגבי מנחה (סי' רלג סק"ד) שכתב דבדיעבד יכולים לסמוך על דעת ר"ת ולהתפלל מנחה אחר שקיעה. ב'; לגבי איסור אכילה קודם הבדלה כתב (סי' רצט סק"א, ובשעה"צ סק"ג) דיכולים לסמוך על דעת ר"ת ולאכול אחר השקיעה. ג'; לגבי זמן הדלקת נר חנוכה (סי' תרעב סק"א) כתב ד"א דזמן ההדלקה הוא בצאה"כ, וי"א בתחילת שקיעה שניה דר"ת. [אכן בביאה"ל שם (ד"ה עס) הביא ד"א להדליק בתחילת שקיעה]. ד'; בספר מחנה ישראל (דינים, פ"ה ס"ד) כתב שאיש צבא יכול בשעת הדחק לסמוך על שיטת ר"ת ולעשות מלאכה בער"ש עד חצי שעה לפני צאה"כ. ה'; אם עבר ועשה מלאכה בער"ש אחר השקיעה בזמן שלר"ת הוי יום, כתב בביאה"ל (סי' רסא ד"ה ואין מדליקין) דיש להקל בדיעבד להנות ממנה, הואיל ויש מתירין לכתחילה.

והתירוץ על כ"ז פשוט מאוד אליבא דהנ"ל, דהמשנ"ב היה מספקא ליה אם ההלכה כהגאונים דמיד בשקיעה מתחיל ביה"ש או דההלכה כר"ת אליבא דהמנ"כ דביה"ש מתחיל רק ג' רבעי מיל קודם צאה"כ [ובחו"ל שהכוכבים נראים מאוחר נמצא דלר"ת עדיין הוי יום זמן רב אחר השקיעה], אבל אחר שנראו הכוכבים היה ברור להמשנ"ב להלכה דהוי לילה אף שהוא קודם ד' מילין. וממילא מובן הכל. דכשאיירי המשנ"ב אחר שקה"ח בזה כתב לפעמים דאפשר לסמוך על שי' ר"ת דאחר שקה"ח הוי יום, אבל כשאיירי אחר צאה"כ בזה ס"ל דאין הלכה כר"ת, ורק 'נכון לכתחילה' להמתין ע"ב דק' כפשטות דברי ר"ת.

ודברים אלו כתבם המשנ"ב להדיא לענין מנחה (סי' רלג שם), דאף דס"ל דבדיעבד יכולים לסמוך על דעת ר"ת ולהתפלל מנחה אחר השקיעה, מ"מ הדגיש שאם כבר נראו כוכבים כבר עבר זמן מנחה בודאי. והיינו דס"ל למשנ"ב דהעיקר כשיטת המנ"כ דכל מחלוקת הגאונים ור"ת היא רק מאימתי מתחיל ביה"ש, אך לא נחלקו מאימתי מתחיל הלילה, ולכו"ע אם נראו ג' כוכבים הוי לילה. וא"כ נמצא דלא הקיל המשנ"ב כר"ת רק בזמן שלהגאונים הוי ביה"ש [ונראה דבקולא זאת סמך המשנ"ב גם על שיטת רבי יוסי הסובר דעד צאה"כ הוי יום, וכמו שנכתוב לקמן], אבל בזמן צאה"כ שלהגאונים והמנ"כ הוי כבר לילה בזה לא הקיל כלל המשנ"ב כשיטת ר"ת. וממילא ברור דגם בכל המקומות שכתב המשנ"ב להקל כר"ת, ג"כ כוונתו בדווקא אם עדיין לא נראו הכוכבים. אבל אחר שנראו הכוכבים סובר המשנ"ב דהוי לילה.

ויש עוד מקומות שמבואר כן במשנ"ב, כגון לגבי ספירת העומר שכתב המשנ"ב (סי' תפט בביאה"ל ד"ה וכן ראוי לעשות) דלר"ת ביה"ש הוא ג' רבעי מיל קודם צאה"כ, ולהגאונים מתחיל ביה"ש מיד אחר השקיעה. והיינו ג"כ כשיטת המנ"כ דכל מחלוקת הגאונים ור"ת הוא רק מאימתי מתחיל ביה"ש, אבל בהא כו"ע מודו דאחר צאה"כ הנראה הוי לילה. ולא הזכיר כאן כלל המשנ"ב לחוש לשיטת ר"ת כפשוטה ולהמתין עוד אחר צאה"כ הנראה עד שיעור ד' מילין, משום דכיון דנקטינן דספירת העומר בזה"ז הוא מדרבנן א"צ כלל לחוש בזה לשיטת ר"ת כפשוטה. וע"ע בשעה"צ (סי' תרסח סק"ג) שכתב דברבע שעה קודם צאה"כ הוי ביה"ש לכו"ע, ולא חשש כלל שמא לשיטת ר"ת הוי ביה"ש אחר צאה"כ. וראה עוד בנדחי ישראל (סי' מא אות ו, ובמש"כ שם באידיש) לענין הפס"ט שכתב שיש לעשות קודם השקיעה שהוא שעה קודם הלילה, וביה"ש הוא מעט פחות מחצי שעה קודם הלילה. והיינו נמי כשיטת המנ"כ, ודו"ק.

וכן מוכח נמי במשנ"ב (סי' פט סק"ג) לגבי זמן עלות השחר, שהביא מהרע"א [בשם הירושלמי ריש ברכות] דאף שהכוכבים נראין עדיין ברקיע מ"מ יום הוא. והיינו שס"ל להלכה כדברי הירושלמי הידועים שלגבי עלה"ש אינו תלוי בכוכבים אלא ברגע שהתחיל להאיר [שזה בזמן ד' מילין] הוה יום אע"פ שיש כוכבים, משא"כ בצאת הכוכבים הכל תלוי בראיית הכוכבים.

ואמנם כ"כ בספר תפילה כהלכתה (פ"ג הערה קז) בשם הגרי"ש אלישיב שודאי אין לטעות בדברי המשנ"ב שכתב בכמה מקומות שצאה"כ 72 דק' לאחר השקיעה, שה"ה לכל מקום, ובפרט בא"י לכל ענין, אלא פשוט דהיינו דווקא למקומו שהיה הפרש גדול בין השקיעה לצאה"כ. עכ"ד. והיינו כנ"ל **שהמשנ"ב אף במקומות שנקט כר"ת כוונתו לפי צאה"כ במציאות, ובמדינתו זה היה סמוך ל-72 דק', אבל בא"י שנראים הכוכבים הרבה יותר מוקדם הוי לילה כבר מאז.** וכ"כ בספר אמרי יושר (גרינימן, ברכות ב' ע"ב, שבת סי' ל סק"ב) וז"ל: ודע דכל הקולא דאזיל המשנ"ב לענין אחרי השקיעה דידן ע"פ שיטת ר"ת והשו"ע כמו לענין סעודה שלישית ותפלת מנחה, הוא רק כשאין כוכבים ועדיין אור גדול ולא הכסיף במערב, ובחז"ל במקומו היה אמנם מתאחר הדבר טפי מבא"י הרבה וכו', וא"כ אף להמשנ"ב בא"י שענין הכוכבים וההכסיף מקדים בהרבה מאד אין שום קולא לא למנחה ולא לענין אכילה סמוך למעריב ולא לסעודה שלישית ולא לשבות ביה"ש וכיו"ב, והמתפלל כהיום בא"י מנחה מאוחר טובא טועין הם, שדבר זה לא שייך בא"י. עכ"ל. וע"ע בספר אז נדברו (ח"ג סי' כב) שכתב על מה שהתיר המשנ"ב לאכול סעודה שלישית בשבת אחר השקיעה עד חצי שעה קודם צאה"כ, שהמשנ"ב מדבר דווקא לפי האופק של חז"ל, שאפי' לאלו שאין מחמירים כר"ת מ"מ צאה"כ מאוחר הרבה אחרי השקיעה, ולכן סמך המשנ"ב על ר"ת כיון שיש בזה גם את שיטת הרז"ה שמותר לאכול בביה"ש וגם משום שיטת רבי יוסי וכמש"כ בשעה"צ, אבל כאן בארה"ק אסור באמת מלהתחיל לאחר השקיעה כיון שהוא בתוך החצי שעה קודם צאה"כ. עכ"ד. והיינו ממש כמו שכתבנו **שלא הקיל המשנ"ב כר"ת רק בזמן ביה"ש של הגאונים, ובצירוף שיטת רבי יוסי ועוד צירופים, אבל אחר צאה"כ של הגאונים סובר המשנ"ב שהוי לילה ואין להקל בזה כלל כר"ת.**

אכן יש לדעת דלמעשה לא ברירא ליה למשנ"ב קולא זאת לסמוך על שיטת ר"ת בזמן ביה"ש של הגאונים לגבי דברים הנ"ל. דהנה במשנ"ב (סי' תרכג בשעה"צ סק"י"א) לגבי נשיאת כפים בנעילה [אחר שהביא בשם הפמ"ג דצ"ע אם נושאין כפים בביה"ש], כתב וז"ל: והנה ידוע שיש ב' ביה"ש, אחד ביה"ש דרבי יהודה ואחד ביה"ש דרבי יוסי. ונהי דאנו מחמירין לנהוג כרבי יהודה לענין שבת וכמה דברים, אפשר דבזה שיש בלא"ה דעת ר"ת וסייעתו דעד לערך חצי שעה קודם צאה"כ אנו חושבין אותו ליום, אפשר דיש להקל לענין נשיאת כפים דנחשבהו ליום כל שיש עדיין חצי שעה קודם צאה"כ, וצ"ע. עכ"ל. ומבואר כאן להדיא [כדברינו הנ"ל שכל מה שמיקל המשנ"ב כר"ת, הוא רק בזמן ביה"ש של הגאונים, ובצירוף שיטת רבי יוסי הסובר דלא הוי ביה"ש רק כהרף עין קודם צאה"כ. אלא דחזינן כאן עוד] דלמעשה נשאר המשנ"ב בצ"ע אם יכולים לסמוך להקל על שיטת ר"ת. ומבואר דלא ברירא ליה כ"כ קולא זאת.²²

עד כאן הבאתי כמה פוסקים הסוברים כשיטת המנ"כ, אשר כאמור בד"כ זאת היתה דעת כל הפוסקים שנקטו כר"ת – שכוונתם היתה כשיטת המנ"כ, וכן היה המנהג במקומות שנהגו כר"ת. הרוצה להרחיב עוד, יוכל לעיין בספר ישראל והזמנים (בהרבה מקומות) ובספר ליבון הלכות (מהרב צבי הירש שיינברגר שליט"א, ח"ב סי' ו) ובקובץ עץ חיים (באבוב, ח"ו עמ' רמה ואילך, וח"ז עמ' קע ואילך) שהאריכו בזה והביאו עוד הרבה אחרונים הסוברים כן, והם מביאים בשם האחרונים שכן היה המנהג העיקרי אף להקל במוצ"ש, ועכ"פ לא היה מי שיבוא להקל שעדיין אינו לילה אחרי שנראו ג' כוכבים.

והנה כאמור לעיל, במשך השנים חזרו כל ישראל לנהוג גם בער"ש כהגאונים, והיו נוהגים לגמרי כשיטת הגאונים – בין בער"ש ובין במוצ"ש, וכמו שהיה המנהג הקדום. וכיון שכן נמצא שחלילה וחס להקל בזמנינו אחר השקיעה ולומר שהוא ודאי יום נגד המנהג הקדום ונגד קבלת כל ישראל, וכמו שכתב כבר בארץ צבי (הובא לעיל הערה 6) שהעושה מלאכה בזמנינו אחר השקיעה בער"ש הוא נחשב למחלל שבת.²³

²² ויש להעיר שמה שידוע מכתב הח"ח (נדפס באבני שהם, צודקוביץ, עמ' 128) שזהו מנהג בכלל ישראל שאין ממתינים במוצ"ש רק ע"ב דק' שוות ולא זמניות. זה ברור שאין כוונת הח"ח לומר שכל ישראל נוהגים כשיטת ר"ת וממתינים ע"ב דק' שוות, ואילו היה כן מנהג כל ישראל, לא היה הח"ח במשנ"ב סותם בכמה מקומות להקל כשיטת הגאונים ושרק 'נכון לכתחילה' לצאת דעת ר"ת, וגם בספר אור המאיר (פזון, עמ' פג) ובספר אמרי יושר (שם) מביאים עדות שהח"ח לא נהג כשיטת ר"ת, אלא כוונת הח"ח במכתב היא שכלל ישראל אינם נוהגים להחזיק יותר מד' מילין שוות, דהיינו שאפילו הנוהגים כר"ת מחזיקים רק שוות ולא זמניות, אבל בודאי אין מנהג בכלל ישראל להמתין ד' מילין.

²³ וכן לגבי הפס"ט חלילה להקל אחר השקיעה, כמש"כ הגר"ש דבליצקי שליט"א בהסכמתו לספר מעגלי צדק (על עניני ביה"ש להרב משה קוסובר שליט"א) בשם הגר"פ אפשטיין זצ"ל שהורה: לבל יעניזו אפילו לחשוב להנהיג חדשות כאן בא"י בעינים אלו ושאין אחר השקיעה כלום. עכ"ל. ועיי"ש עוד בהסכמת הגר"מ הלבשרטאם זצ"ל שכתב וז"ל: נתעוררתי להעלות כאן הלכה למעשה, כאשר ראיתי בדברי ההסכמה של הגאון המפורסם כש"ת מוהר"ש דבליצקי שליט"א שהביא להקפיד מאוד שלא להקל בהפס"ט אחר השקיעה, ולא אמנע טוב וזכור אזכרנו את אשר שמעתי כמה פעמים ממעכ"ת רב האי גאון וצדיק מפורסם חסידא ופרישא וכו' כקש"ת רבי ישראל יצחק רייזעמאן זצלה"ה חבר ביה דינא רבא דפעה"ק, לעת אשר יצקתי מים על ידו בשימושה של תוה"ק, כי אין להקל כלל וכלל אפילו אם רק כרגע אחד אחר השקיעה

וכן כאמור לעיל, היו קהילות החל מימות הרה"ק מהר"ש מבעלזא [עיין בספר הזמנים בהלכה (פמ"ו הערה 35) שזה המקור הראשון באירופא למנהג זה] שהחלו בהוראתו גם להחמיר במוצ"ש ולהמתין 72 או 75 דק', וכמובא בדברי יחזקאל (מהרה"ק משינווא, במכתבו בסוף הספר) וז"ל: ידוע לכל שבביתי וכל הסרים למשמעתי אין מדליקין נר במוצש"ק עד יותר משעה ורבע אחר שקיה"ח כי כן קבלתי מכבוד אדמו"ר הרה"ק [-מהר"ש] מבעלזא דאין אנו בקיאים בכוכבים איזו גדולים ואיזו בינונים בשטחן ברקיע וכו'. עכ"ל.

אמנם מ"מ ברור דזה היה רק לחומרא אבל לא לקולא, שלא באו ח"ו לעקור המנהג המקובל בכל ישראל שבג' כוכבים הוא לילה. וכן מבואר היטב בלשונו הנ"ל, דס"ל דמעיקר הדין א"צ להמתין כ"כ אלא אזלי בתר הכוכבים, ורק משום חשש חיסרון בקיאות כתב להמתין שיעור הזמן, [ואין לומר דבא להסביר כאן מה הוא הטעם לספק של ביה"ש וכמו שכתבו התוס' (שבת לה.), דמה צריך לכתוב זאת כאן. ועוד הלא זהו תוס' מפורש, ולא דברי הרה"ק מבעלזא. אלא בודאי בא להסביר למה אמר דצריך להמתין שעה ורבע הלא הכוכבים נראים כבר מקודם, וע"ז תירץ דיש לחוש שאין אנו בקיאים וכו'], וא"כ ברור דחשש זה נאמר רק לחומרא אבל לא לקולא.²⁴ וע"ע בדברי יחזקאל החדש (עמ' עט) שג"כ מבואר להדיא דאזלינן בתר הכוכבים הנראים לכל אדם. וכ"כ ר' יחיאל מנחם מו"ץ מבעלזא בהערותיו על סידור דרך החיים – שכנראה נכתבו ע"ד הרה"ק מהר"ש מבעלזא כמו שכתב במנחת אלעזר סי' כ"ג (ההערות נדפסו בפרעמישלא תרנ"ב יחד עם סדור תפלה למשה לרמ"ק וסדור אור הישר למהר"ם פאפירש), שברגע שנראים כוכבים הוא לילה אף לר"ת, אפילו אם עבר מהשקיעה רק חצי שעה. וע"ע בספר בין השמשות (לאב"ד יאריטשוב, דף יג במכתב הר' יצחק וינשילבוים מוכ"ס בבעלזא) שכותב דהרה"ק המהר"ד מבעלזא נהג כשיטת ר"ת אף לקולא [מלבד הדלקת נרות שבת שבזה החמיר כשיטת הגאונים], ולכן תינוק הנולד אחר השקיעה נחשב כנולד ביום, אך אם נולד כחצי שעה אחר השקיעה שאז הוא לילה [-או ביה"ש] לפי שיטת המנ"כ, נחשב כנולד למחרתו. עכ"ד. וחזינן להדיא דלענין הלכה הם נקטו כשיטת המנ"כ דא"צ להמתין 72 דק', ולכן לגבי מילה נהגו כהמנ"כ, וע"כ דמה שהמתינו במוצ"ש 72 דק' היה רק חומרא. וכ"כ להדיא בספר טל ירושלים (עמ' כח) שמהר"ש אמר דבריו רק לגבי להחמיר במוצאי שבת ויוה"כ שהם מדאורייתא, שלחומרא יש לחוש שכל הכוכבים הנראים לפני ע"ב דק' הם עדיין גדולים ולא בינונים.

לענין הפס"ט, וכן היה דרכו תמיד להורות הוראה להלכה למעשה, ואכן כך אני מורה ובא תמיד כהוראתו בקדושה. עכ"ל. וכ"כ הגר"מ ברנדסודרפר (קנה בשם ח"ב יור"ד סי' עה) בשם הגרמ"א פריינד. וכ"כ בשו"ת שבט הלוי (ח"י סי' קמד אות א) שאף למחמירים כשיטת ר"ת אין להקל כלל בהפס"ט אחר השקיעה. וכ"כ בקובץ תשובות להגר"ש אלישיב (ח"ב סי' מב) שגם בדיעבד לא מהני הפס"ט שנעשה אחרי השקיעה. וכ"כ הגר"מ שטרנבוך (תשובות והנהגות ח"א סי' תקח אות טז, וח"ב סי' תכד).

²⁴ ועוד מדויק בלשונו שרק בביתו וכל הסרים למשמעתו נהגו להמתין שעה ורבע, אבל שאר העיר לא נהגו כן. וראה גם בשו"ת רבי עקיבה יוסף (או"ח סי' קצ) שכתב: אשר הרב הצדיק דבעלזא זצ"ל פקפק ממה שאמרו בגמרא דמתחילת שקיעה עד צאת הכוכבים הוא שעה וחומש לערך, ואנחנו רואים שאינו כן, א"כ מוכרח שאין זה הכוכבים שאנו רואים, וצריך לראות כוכבים קטנים וכו'. אך פוק חזי מאי עמא דבר, וכי סלקא דעתך דכולי עלמא מחללי שבת ואוכלין ביוה"כ לילה, וכן בחשבון מילה בזמנו. עכ"ל.

וכן סובר גם הרה"ק רמ"ל מסטריזוב זצ"ל (במכתבו הנדפס בסוף דברי חיים ע"מ ב"מ בהוצאת ישיבת צאנז-קלויזנבורג) דהעיקר הוא דאזלי בתר הכוכבים, ולכן כתב דבקיץ שאין נראים הכוכבים רק אחר ע"ב דק' צריך להמתין יותר מע"ב דק', ובימים הקצרים שנראים הכוכבים קודם ע"ב דק' דעתו דמדינא א"צ להמתין ע"ב דק' וכמש"כ המנ"כ, אלא דמ"מ כיון שאין אנו בקיאים בכוכבים אין להקל בפחות מע"ב דק' [וכיון שכן פשוט דזהו רק לחומרא, אבל לקולא אין להקל לומר דהוי יום אחר שנראו ג' כוכבים, וכנ"ל]. וכ"ד הגה"ק רבי חנה מקאלשיץ זצ"ל בקונטרס בין השמשות שלו, שאף שחבר הקונטרס כדי לחזק שיטת ר"ת שאחרי השקיעה הוא עדיין יום, מ"מ כתב (אות כג) וז"ל: דלא כל העיתים וכל המקומות שוים ויש אשר אין בין השקיעה הראשונה ובין צאה"כ רק כחצי שעה, עכ"ל. והיינו דס"ל כשיטת המנ"כ. וראה עוד בשו"ת ויען יוסף (ח"א סי' קג) שכתב: ולכתוב בו [-בלוח] זמן המאוחר [-זמן ר"ת] שיהא ראוי לסמוך עליו למוצאי שבת, גם זה קשה, כי באמת לחומרא צריך לחוש גם להנך כוכבים [המוקדמים]. עכ"ל.

וראה עוד בשו"ת מנחת אלעזר (סי' כג) שכתב בשם רבו הרה"ק משינווא ששמע מהרה"ק מהר"ש מבעלזא שלא יהיה באפשרי להכריע במחלוקת הגאונים ור"ת עד עת קץ וצריכים לילך בכל מקום בדאורייתא לחומרא וכו', ומ"מ כתב אח"כ בפשיטות, אשר הנסיון הראנו בימות הקיץ הארוכים כי י"ג וחצי מינוט קודם צאה"כ [-היינו שקה"ח דר"ת שהוא ג' רבעי מיל קודם צאה"כ] אז עברו כבר ג' רבעי שעה או לפעמים קרוב לשעה אחר שקיה"ח וכו', עכ"ד. ומבואר דס"ל כהמנ"כ דר"ת מודה דאזלינן בתר הכוכבים, ועפ"י נקבע ג"כ השקיעה השניה, ואף שהוא קודם שיעור הזמן דר"ת לא אכפת לן מכך. ובודאי לא בא המנחת אלעזר לחזור מדברי המהר"ש מבעלזא הנ"ל, אלא ע"כ דהמהר"ש מבעלזא קאי רק ע"ז שלא יתברר עד עת קץ אם מיד בשקיעה מתחיל ביה"ש כהגאונים או רק ג' רבעי מיל קודם צאה"כ כר"ת אליבא דהמנ"כ, אבל אחר צאה"כ הוי ודאי לילה כמנהג כל ישראל [ורק משום חומרא הנהיג המהר"ש להמתין ע"ב דק'].

וכן ידוע שהרה"ק מהר"א מבעלזא זצ"ל אע"פ שבחז"ל היה נוהג להמתין במוצ"ש 72 דק' מ"מ כאן בא"י הורה שאפשר לעשות מלאכה במוצ"ש ב-50 דקות אחר השקיעה (כמש"כ בס' מנהגי בעלזא עמ' לג, או 53 דק' כדלקמן). וכ"כ הגר"מ שטרנבוך שליט"א (תשובות והנהגות ח"ב סי' קסז) וז"ל: סיפר לי מחותני האדמו"ר הגר"ב הגר מסערט ויזניץ ששאל בעצמו פי האדמו"ר מבעלזא זצ"ל היאך משנה כאן בא"י, והשיב שעוד בימי אביו זצ"ל בא יהודי מא"י וסיפר לו המציאות האידך הכוכבים מופיעים מוקדם מאוד, ואין מקום לע"ב מינוט, וקבע אז שבא"י שרואים כוכבים קודם לכן מספיק חמישים דקות, עכ"ל. והוראתו של הרה"ק היא משום שסבר דהעיקר כשיטת המנחת כהן דסימן הכוכבים הוא העיקר, ולכן כאן בא"י בודאי א"צ להמתין ד' מילין, רק מספיק שיהיו ג' כוכבים קטנים ורצופים [כמש"כ בשו"ע (סי' רצג)] ובחמישים דקות אחר השקיעה בא"י ודאי שיש כבר כוכבים קטנים ורצופים ואפשר לעשות אז מלאכה במוצ"ש אף לשיטת ר"ת.

ומנהג זה נהג בו הרה"ק בעצמו, כמו שסיפר הגה"צ ר' יהושע בריסק (ספר אוצר הזמנים מידי יום ביומו, בסופו) שהיה ביו"כ אצל כ"ק מרן אדמו"ר מהר"א מבעלזא זי"ע, ואת התקיעות תקע מרן זי"ע [-כוונתו שתקע הרה"ק בעצמו] עוד קודם הזמן לפי שיטת ר"ת אלא כ-50 דקות אחר שקיה"ח, ולפעמים המתינו קודם קדיש תתקבל עד שיגיע זמן הנ"ל ואז תקעו. עכ"ל. וכן אמר לי הגה"ח ר' אהרן מרדכי רוטנר שליט"א, והוסיף עוד שאחרי שסיים הרה"ק לתקוע היה מיד לובש מנעלו [אך אמר לי שזה היה 53 דק' אחר השקיעה. וכ"כ בתשובות והנהגות (ח"ג סי' פג) ששמע מאחד הגבאים שהרה"ק מבעלזא היה ממתין במוצ"ש עד 53 דק', מפני שרצה להוסיף 3 דק' לתוספת שבת]. וראה עוד מה שסיפר האדמו"ר מויזניץ מאנסי שליט"א (בקובץ אור הצפון דחסידי בעלזא חשון תשע"א, ובקובץ עתיקות גליון ג) וז"ל: הייתי עוד פעם אצל הרה"ק מבעלזא בשנה אחת בין כסה לעשור, ושאלתי אותו מתי תוקעים אצלו תקיעת שופר במוצאי יום הכפורים, ואמר לי אני מחזיק את הזמן של מוצאי שבת ויו"ט בשיעור 50 דק' אחר השקיעה ואני מוסיף עוד 3 דק' משום תוספת, שזה יוצא יחד 53 דק'. שאלתי אותו, הרי בבעלזא החזיקו 72 דק'. השיב לי "דא נישט! דא נישט!" (כאן בא"י לא). עכ"ל²⁵.

וע"ע בשו"ת דבר יהושע (מהגאון ר' יהושע מנחם אהרנבערג זצ"ל, ח"ב סי' קח) וז"ל: נקראתי לבוא לפני המלך כ"ק מרן הגה"ק מבעלזא שליט"א [זצוק"ל] והציע לפני ספקו בהלכה למעשה וכו', היות שהרופא ציוה עליו וכו', ומכיון שדרכו בקודש להחמיר בספק בין השמשות עד חמישים דקות אחר השקיעה האם מותר לו לעשות תרופה זו באותן החמישים דקות בלי הבדלה וכו', או דלמא אף דבשבת הותרה לו משום דא"א, מ"מ כשהגיע זמן הבדלה ואפשר לו להבדיל קודם אסור לעשות בלא הבדלה. עכ"ל. ומבואר להדיא דסבר הרה"ק דיתכן דאף קודם 50 דק' הוי לילה וכבר הגיע זמן הבדלה, דבאמת הוי לילה מיד כשנראים ג' כוכבים וזהו קודם 50 דק', אלא דכמו שהרה"ק מהר"ש מבעלזא חשש שמא יבואו לידי טעות מחמת שאין אנו בקיאים בכוכבים ולכן עשה גדר להמתין בחו"ל עוד מעט עד ע"ב דק' שאז כבר בוודאי נראו הכוכבים, והוא עפ"י מה שכתב בשו"ע שכיון שאין אנו בקיאים בכוכבים בינונים יש להמתין לכוכבים קטנים, והרה"ק מבעלזא לא בא לחלוק על השו"ע ולהמציא חומרא חדשה שמפאת שאין אנו בקיאים בכוכבים יש להמתין ד' מיל, אלא רק קבע שבשיעור ע"ב דק' כבר בוודאי נראו כוכבים קטנים בכל הזמנים ובכל המדינות שבאופק שלהם, וא"כ בא"י שמחשיך קודם ואף בחמישים דק' כבר בוודאי נראו כוכבים קטנים די בזה. [ובזה יובן למה היה מנהגם לחשב לפי שעות שוות, הלא רוב הפוסקים חולקים על שיטה זו, וגם המציאות מורה שיש הבדל גדול בין הקיץ לחורף ובין המקומות, וע"ע בתשובת מהרש"ג (ח"א או"ח סי' לח) שודאי אין יוצאים שיטת ר"ת אם ממתנינים רק ע"ב דק' שוות מחמת כמה סיבות, אלא טעמים היה דכיון שנהגו כן רק משום חומרא לא ראו צורך לחשוש יותר, וכמו שלא חששו להשיטות ד-ד' מילין הם יותר מע"ב דק'].

²⁵ ובקובץ עתיקות שם הביאו המשך דברי האדמו"ר מויזניץ מאנסי שאמר: הרה"ק מבעלזא אמר לי זאת על עליו בעצמו שהוא מחזיק 50 דק', והוא לא חילק כלום בינו לבין אנשים אחרים. כאשר רבנים באו אלי לגבי 72 דק', סיפרתי להם מה שהרה"ק מבעלזא אמר לי. עכ"ל.

ואכן הרה"ק מבעלזא זצ"ל כיון שסבר דאזלי בתר הכוכבים לכן הקפיד בא"י להתפלל מנחה מוקדם, כמו שכתב בשו"ת אגורה באהלך (מהגרי"י ניימאן אב"ד חסידי בעלזא מאנטריאל, ח"א סי' ל, וכ"כ ג"כ באגורה באהלך עולמים – זכרונות – עמ' לח) וז"ל: כ"ק מרן אדמו"ר מהר"א זי"ע היה משבח הענין של תפלת מנחה בעוד יום, דהיינו לפני השקיעה, וכאשר הייתי בארצה"ק בשנת תש"ט לפ"ק לקבל פני קדשו זי"ע, אמר לי ג"כ כעין הנ"ל דבארצה"ק בסמוך ובקרוב לאחר השקיעה ממהרת הלילה לבוא, וכן סיפר לי הרה"ג מטעמעשוואר זצ"ל שפעם בהיותו בתל אביב אצל כ"ק מרן זי"ע, התפללו מנחה עוד לפני השקיעה, ואחר מנחה יצא מחדרו ואמר – כמי ששמח בזה שהתפללו בזמנו – "מנחה דארץ מען דאווענען פריה" [תפילת מנחה צריך להתפלל מוקדם!]. עכ"ל. וכ"כ הגה"ח ר' שמחה בונים בויס זצ"ל (מחשובי חסידי בעלזא בארה"ב) שהגיע בחג השבועות תש"ט לא"י להסתופף אצל הרה"ק מבעלזא זצ"ל, והעלה על הכתב קורות הימים ששהה שם (נדפס בקובץ אור הצפון סיון תשס"ט) וז"ל: הלכתי בחזרה לאכסניה, ואחר שוכבי לינפש קצת, בהתעוררי לעת ערב בעוד היום גדול דימיתי שיש שהות הרבה לתפילת המנחה, כמו בבעלזא [-בחוו"ל] שהיו מתפללים ברגעים אחרונים של בין השמשות, אבל לא כן היה שמרן שליט"א מתפלל בא"י במוקדם הרבה, יען שהזמן משקיעת החמה עד הלילה קצר מאוד וזמן צאת הכוכבים בא בפתע פתאום. עכ"ל.

וכן שאלתי את הגה"ח ר' אהרן מרדכי רוטנר שליט"א ע"ז, ואמר לי שהדברים נכונים שביום שהתפלל הרה"ק בזמנה היה מקפיד מאוד להתפלל מנחה בשקיעה. ואף הוסיף שאם לא היה מניין בזמן השקיעה היה הרה"ק מתפלל ביחידות ולא רצה להמתין עד שיביאו לו מניין [אך לפעמים היה מתפלל תפילותיו שלא בזמנם כידוע, ומי יבוא בסוד קדושים]. וכדברים האלו כתב גם בספר בקודש פנימה (מהמשב"ק הרב יצחק לנדאו, ח"א שער עבודת היום עמ' רמד), והוסיף עוד וז"ל: היות והתקשיתי להשלים עם העובדה שאין מניין לתפלה בציבור אצל מרן – רבן של ישראל, לפיכך הרהבתי עוז ואמרתי למרן 'הלא הרבי מיקל להתפלל מנחה עד עשר דקות אחר השקיעה?' נענה אלי מרן ואמר 'זהו רק בדיעבד אבל לכתחילה אין לעשות כן'. עכ"ל. וע"ע בספר שולחן רבותינו (סי' רלג) שהביאו מכתב המשב"ק ר' שלום פויגל וז"ל: מרן שליט"א מחמיר כלפי מנחה כפי הזמן הנהוג בא"י ותיכף עם השקיעה מצווה להתפלל מנחה ולכל היותר עד עשר דקות. וכששואלים את מרן מאוחר מזה מצווה כמעט שלא להתפלל עוד מנחה. לבד במקרה שמרן מתאחר הרי זה רבי"שע ענין. אבל החומרא היא להתפלל עם זמן השקיעה, ועושים הפסקה עד מעריב. עכ"ל. עוד הביאו שם (מבצלא דמיהמנותא עמ' צג) וז"ל: מרן מוהר"א זצ"ל אמר פעם אי' למשמשו בת"א שזמן מנחה בא"י הוא לכתחילה עם השקיעה, ובדיעבד מותר להתחיל גם עשרה רגעים [-דק'] אח"כ, אבל עשרים רגעים אחר השקיעה כבר צריכים להתפלל ב' שמו"ע. עכ"ל. ומבואר דסבר הרה"ק דאף דלענין מוצ"ש יש להחמיר הרבה, מ"מ אין ללמוד מזה ג"כ להקל, דכל אלו שאמרו להחמיר בענין שבת לא חלקו על ההלכה המקובלת כל הדורות דכשנראים ג' כוכבים הוי לילה²⁶.

²⁶ עוד יש להוסיף בענין מנהג הרה"ק מבעלזא, מה ששמעתי מהרב חיים לייטנר שליט"א, שבאחת השנים סיימו להתפלל בר"ה 8 דק' אחר השקיעה, והורה הרה"ק שלא יעשו קידוש, רק ימתינו לזמן מעריב, ואז

להרחבת הענין בנוגע לשיטת בעלזא, ראה עוד במאמר הבא.

וכן האדמו"ר מהרי"י מסקווירא זצ"ל שהיה נוהג בענין ביה"ש כמנהג בית חמיו – מנהג בעלזא והמתין במוצ"ש 72 דק'²⁷, מ"מ לענין מנחה היה מתפלל רק עד שנראו הכוכבים, ולכן בהיותו בא"י הקדים תפלת מנחה יותר ממה שנהג בארה"ב, וכעדות בנו האדמו"ר שליט"א (בחצר הקודש, מקץ תשס"ט עמ' י-יא): באמת אין ארץ ישראל האט דער טאטע ז"ל אויך אביסל פריער געדאווענט מנחה, ווייל היינט במציאות ווערט אין ארץ ישראל שנעלער טונקל אויך ווי דא [-ארה"ב], דא קען זיך עס שלעפן לאנגע זמנים²⁸.

וכן היה המנהג בבית צאנו, כפי שעולה מכל המובא לעיל (וראה גם המובא בהערה 27 ממנהג סטראפקוב), וכמ"ש הרב שמואל משה נחמיה לעוויטא בקובץ עץ חיים (באבוב, ח"ג עמ' רלז בהערה) **דגם רבותינו [-מצאנו ובאבוב] אף שהחמירו מאוד כפשטות דברי ר"ת דזמן צאה"כ הוא ע"ב מינוט אחר שקיה"ח, מ"מ התחשבו ג"כ**

אחר מעריב יוכלו לאכול. וכנראה גם זה היה מטעם הנ"ל שכיון שבא"י נראים הכוכבים מוקדם, ממילא ביה"ש מתחיל בערך בשקיעה.

²⁷ אמנם מנהג סקווירא היה דלא כר"ת, כמשי"כ בספר לעבדך באמת (פ"כ הערה 32) שהאדמו"ר ממחננובא זצ"ל היה מבדיל במוצאי יוה"כ לפי הזמן של שיטת הגאונים, וסיפר שאביו הק' נהג במוצאי תעניות לצאת ולראות אם ישנם שלשה כוכבים, וכשהבחינו בכוכבים גמרו את התענית. [וזה היה המנהג בכל חצרות טשערנוביל, שהרי הרה"ק מהר"ז מראחמיסטריווקא בהסכמתו לספר בני ציון (נדפס בריש ח"ב) כתב: ראיתי הקונטרסים שמדברים אודות זמני שבת ויו"ט במקומות הרחוקים וזמני קרי"ש, והראה בקיאות גדול הפלא ופלא לכוון הלכה לאמיתה. עכ"ל. וכוונתו לקונטרס 'הלכתא רבתי לשבתא' הנדפס בבני ציון ח"א סי' י"ד, אשר הכריע בו את קו התאריך עפ"י שיטת הגאונים (עיי"ש אות י"ב ואות כ"ט). וכן הסכימו שם ר' שמשון אהרן פולונסקי הרב מטעפליק ור' שלום מלמד הרב מאומן, וכן ידוע שהיה מנהג האדמו"ר מהר"י מראחמיסטריווקא (מפי נכדו הגר"ד טברסקי אב"ד ראחמיסטריווקא בארה"ק, והוסיף שאמר שכן נהגו בראחמיסטריווקא ברוסיה) והאדמו"ר מהר"י מטאלנא זצ"ל (מפי נכדו האדמו"ר), ובאמת כן המנהג אצל כל יוצאי רוסיה שלא המתין ע"ב דק', כמו הרה"ק רבי שלמה מזוועהיל (יסוד צדיק עמ' סה ועמ' שח), וכן נהגו בחב"ד (וכבר הבעל התניא נהג כן, כמובא בתורת מנחם – מנחם ציון ח"ב עמ' 355, וכן בנטעי גבריאל בין המצרים פרק פו הערה ג בשם הרי"ף), בבית רוזין (כמו שנקט בפשיטות בספר חותם קדש שחיבר שו"ב דסאדיגורא בלוחותיו בסוף הספר, ועיי"ש סי' ו, וכן נהג האדמו"ר מבאליאן זצ"ל גם בהיותו בארה"ב כמובא בריש לוח השנה דבאליאן) ועוד. וזהו מנהג רוב ישראל, שהרי מלבד הספרדים ויוצאי ליטא שרובם ככולם מנהגם לגמרי כשיטת הגאונים, וכן יוצאי הונגריין שנהגו (כשיטת החת"ס כנ"ל הערה 16) שא"צ להמתין ע"ב דק', כן נהגו ג"כ רוב קהילות החסידים אף בשאר הארצות, כגון גור (ספר אוצר מכתבים פני מנחם עמ' רנח בהערה), סוכטשוב (קובץ אור ישראל גליון יב עמ' קצב, העתק מכתב הגרי"מ אהרונסון בעל שו"ת ישועת משה), אלכסנדר (רשימות וזכרונות מנכד האדמו"ר זצ"ל, עמ' לד), ויזניץ (כעדות האדמו"ר מויזניץ מאנסי שליט"א, ו' אלול תשי"ג, שאצל זקינו האהב"י לא החזיקו 72 דק'), סטראפקוב (כעדות הנ"ל שם - שכן נהג הסטראפקובער רב מארה"ב, וכן האדמו"ר מסטראפקוב ירושלים זצ"ל לא המתין במוצאי יו"כ 72 דק' – כפי ששמעתי ממשפחתו), וכן נהג הגאון מטשעבין כשיטת הגאונים (כמובא בקובץ בית אהרן וישראל גליון סט עמ' קיא, וכך אמר לי דודי הרב אשר ברנשטיין שראהו במוצ"ש שעשה מלאכות קודם 72 דק'), וכבר הבאתי לעיל שכן היה מנהג הרה"ק מהר"א מבעלזא בארה"ק (אלא שהחמיר עד 53 דק'), וכן ידוע על עוד הרבה אדמו"רים וגדולי ישראל שנהגו לגמרי כשיטת הגאונים להקל אף בדאורייתא, אך לא הבאתי כאן רק מה שראיתי מקור ברור, ושאל אביך וכו'.

²⁸ ובפשטות היינו טעמא שנהג לטבול במוצאי ת"ב כ-50 דק' אחר השקיעה, ואף היה לובש מיד אח"כ מנעליו (שו"ת חיי הלוי ח"ג סי' מב סוף אות ד, ושמעתי מהרב אנשיל וולדורסקי מזקני חסידי סקווירא, שראהו שהלך למקוה עוד קודם 50 דק'), משום שאז הוא כבר אחר צאה"כ בארה"ב, ובענינים אלו לא רצה להחמיר יותר מעיקר הדין. ולכן ג"כ על אף שלגבי אפיית מצות נקט שהעיקר לדינא ששיעור מיל הוא כ"ד דק' והיה מיקל עד כ"ד דק' (הגדה של פסח סקווירא עמ' י), מ"מ לגבי זמן מוצ"ש של ר"ת לא היה מחמיר יותר מ-72 דק', כיון שזה היה רק חומרא.

עם דעת המנ"כ והחמירו דאחר צאה"כ לפי האופק הוא לילה, ואף הקילו כשיטת המנ"כ לענין תענית ציבור והורו שא"צ להמתין עד ע"ב מינוט, וכמובא ג"כ בספר אוהב שלום (קאמינקא, הוספות עמ' כז). וכ"כ עורכי הקובץ הנ"ל (ח"י עמ' רז) שרבותינו חששו להמציאות וכשיטת המנ"כ, וכמו שהשמיעו כמה פעמים, ולענין תענית ציבור וכיוצא"ב צרפו זמן המנ"כ לקולא²⁹.

וראה ג"כ בשו"ת אגרות משה (ח"א סי' כד) וז"ל: ומה שכותב ידידי ראייה מהרבה שמתפללין מנחה הרבה זמן אחר שקה"ח, ברור שהוא שלא כדין, שהרי מתפללין גם אחר צאה"כ אף לר"ת, כי גם לר"ת באופק דכאן [ארה"ב] הוא לכל היותר [אפי' בימות הקיץ] אינו מגיע לשעה, ורק להחמיר בעלמא מצד קדושת השבת שחמור מאוד טוב להחמיר במוצ"ש יותר מהדין [ולכן יש מחמירים במוצ"ש ע"ב דק' שוות], ומטעם זה אין מקפידין להמתין [במוצ"ש] כפי חשבון של שעה וחומש זמניות, אבל ודאי מהראוי להחמיר וכמו שנוהגין אנו בהשיבה אבל אינו מהדין, ואיך אפשר להקל להתפלל מנחה אז, וגם מביא קלקול גדול שמקילין מצד זה בהכנסת שבת, ולכן אין להביא ראייה מהם. עכ"ל.

נמצא דעת כל הצדיקים והפוסקים הנ"ל ברורה, שמיז כשנראים ג' כוכבים בינונים הוה לילה וכמנהג ישראל כל הדורות, ורק החמירו ע"ב דק' במוצ"ש. אמנם יש כאלו שמחמת שנהגו שנים רבות להחמיר ע"ב דק' חשבו שזמן זה הוא העיקר לדינא והתרגלו בדורות האחרונים ג"כ להקל כאילו אחר צאה"כ הנראה הוא עדיין יום ומתפללין אז מנחה [ואפשר שהרגל זה נמשך ג"כ מחמת שבאירופא כיון שנראו הכוכבים מאוחר יכלו להתפלל מנחה לפעמים עד ע"ב דק', וכשבאו אח"כ למקומות אחרים המשיכו בהרגלם], וכבר כמה גאונים ות"ח עוררו בזה במקומות שונים (וע"ע מה שליקט הרב יעקב טוביה לרנר בקובץ עץ חיים, באבוב, ח"י עמ' קע-)

²⁹ וראה עוד בקובץ עץ חיים (באבוב, ח"ד עמ' קעג) מה שכתב הרב שלמה זלמן דוידוביץ, ואעתיק לשונו: ורבים טועים ומטעים בזה, ואומרים שאבותינו מימי קדם עשו מלאכה עד קרוב לשעה אחר השקיעה, ועל סמך זה מתירין לעצמם להתפלל מנחה שלש רבעי שעה אחר השקיעה אף במקומות הללו שהוא אחר צאת הכוכבים לפי האופק, וטענתם בפייהם ר"ת ר"ת, ולא ידעי מאי קאמרי רבנן, ומעולם לא עשו מלאכה בער"ש עד שעה אחר השקיעה אלא עשו מלאכה לכל היותר עד קרוב לרבע שעה או עשרים דקות לפני צאה"כ לפי האופק, ומה שנהגו שלא לעשות מלאכה עד ע"ב מינוט אחר השקיעה היתה בתור חומרא שהחמירו, וכידוע דתלמידי בעל שם נהגו בהרבה חומרות מחמת יראתם הגדולה, ובפרט משום דרוב אנשים אינם בקיאים בכוכבים, ובמקומותיהם ממילא היה זמן צאת ג' כוכבים קרוב לזמן ע"ב מינוט אחר השקיעה, ומנהג בעלזא ודאי היה מטעם זה שהרי העיד הגה"ק מהר"א בשם אביו המהרי"ד דבא"י אין צריך לחכות יותר מחמשים מינוט אחר השקיעה, וכן מנהג באבוב שנוהגין בכל התעניות חוץ מיוהכ"פ להפסיק התענית אחר ששים מינוט מהשקיעה וכן הורה הרה"ק ר' איציקל מפשעווארסק ז"ל, א"כ מוכרח מזה שסברי מעיקר הדין כדרך הראשון הנ"ל וכדעת כל הפוסקים דהרי גמרא מפורשת הוא דתשעה באב ביהשמ"ש שלו אסור וכ"ש ביהשמ"ש דסוף היום דחמור טפי כידוע. ועוד ראייה לזה דידוע דעת החק יעקב בסי' תנ"ט דשיעור מיל הוא כ"ב וחצי מינוט, והאריך לתמוה על התורה"ד והמחבר שם דפסקו שהוא ח"י מינוט, ואם איתא דסברי דעיקר הלכה הוא לפרש דברי ר"ת כפשוטו, ודאי היו הגדולים הללו מחמירים לפרוש ממלאכה במוצ"ש עד צ' מינוט אחר השקיעה כדעת החק יעקב, בפרט שכן פסקו החת"ס בסי' פ' ועוד הרבה אחרונים דהעיקר כדעת החק יעקב בזה, והשו"ע הרב בסי' תנ"ט הוסיף עוד יותר בזה ופסק כדעת הרמב"ם שמיל הוא כ"ד מינוט אף לקולא לענין אפיית מצה, והיה להם לחוש לדבריו להחמיר עד צ"ו דקות אחר השקיעה, אלא ע"כ ענין הע"ב מינוט היתה בתור חומרא ולכן הסתפקו בשיעור ע"ב מינוט. עכ"ל. וראה עוד בקובץ עץ חיים (באבוב ח"ח עמ' שעה-שעט, ושם עמ' שצג ואילך) דברים ברורים ממקורות ברורים, שבודאי עיקר זמן לילה הוא בראיית ג' כוכבים ורק היו שהחמירו לגבי מוצ"ש ד' מילין, אך ודאי שלא הקילו כלום.

קעת) שאף הצדיקים שאמרו שאין אנו בקיאים בכוכבים והחמירו להמתין ע"ב דק', מ"מ לא היו מקילים שאחר צאה"כ הנראה הוא יום וכו"ל³⁰.

[אגב דאיירינן לגבי מנחה, יש להוסיף שהיו מגדולי החסידות שהקפידו להתפלל מנחה עוד לפני השקיעה³¹. ראה בתולדות יעקב יוסף (פרי בהעלותך) שכתב: מיד בשקה"ח שאינו יום ממש רק נקרא ערב, אינו כשר לזביחה לקרבן, ולתפלה שהוא במקום קרבן. עכ"ל. וראה באמרי פנחס (שער סדר היום אות קנ) שהקפיד עפ"י רוב להתפלל מנחה לפני שקיה"ח, ואמר הטעם מחמת הא דלייטי במערבא וכו', ואינו רוצה שיקללו אותו. וכ"כ בפאר לישרים (עמ' יח אות ר) בשם הרה"ק מבערשיד³². ובמגיד תעלומה (להבני יששכר, ברכות פ"ד) אחר שהביא דברי רבינו יונה שאין להתפלל מנחה אחר שקיה"ח, כתב: מכאן תוכחה מגולה למאחרים וסומכים על קנה רצוץ, ומי לא יחוש על דברי הראשונים. עכ"ל. ובארץ החיים (להבאר מים חיים, ברכות כו: בתוד"ה יעקב) כתב: הזמן הוא כמו גבי קרבנות ולרבנן משקיעה מתחיל ערב וכו', ע"כ טוב להקדים תפילת ערבית כדי להראות בזה שכלה זמן מנחה].

וכל הדברים הנ"ל נוגעים גם לגבי ברית מילה, וכו"ל בשיטת המשנ"ב שנקט שלגבי מילה אין לחוש לשיטת ר"ת של ד' מילין, וממילא אין לדחות ברית מילה לתינוק הנולד בליל שבת אחר שנראו ג' כוכבים בינונים וקודם ד' מילין, מחמת חשש שלשיטת ר"ת אינו חשיב נולד בשבת, שהרי אסור לבטל מצות עשה של יום השמיני מחמת חומרא [וכמו דפסק המחבר (יור"ד סי' רסב ס"ו) לענין מילה שאם נולד תינוק בתחילת ליל שבת אזלינן בזה בתר כוכבים בינונים, שאם כבר נראו כוכבים בינונים מלין התינוק בשבת, וא"צ להמתין לכוכבים קטנים, אע"פ דלגבי מוצ"ש החמיר המחבר (או"ח סי' רצג) דצריכין להמתין לכוכבים קטנים, מ"מ לגבי מילה אזלינן בתר עיקר הדין ולא חיישינן לחומרא, כדי שלא תתבטל מצות מילה בזמנה]. ויש להוסיף שכבר כתב בגט מקושר (לר"י נבון, בביאורו לתוספי הרא"ם הל' כיפור) שאף מי שרוצה להחמיר במוצ"ש כשיטת ר"ת מ"מ אסור לו להקל בשום צד כשיטת ר"ת. וראה בשו"ת ארץ צבי (סי' פו) דבמקום שיש חומרא וקולא בכל צד יש לפסוק

³⁰ ואף אם היו איזה צדיקים שמפני שרצו שתלמידיהם ילמדו להחמיר ולהמתין במוצ"ש ע"ב דק', התפללו מנחה אחר צאה"כ הנראה, וכמש"כ בשו"ת דברי יציב (ח"א סי' קטו אות ט) וז"ל: לדעתי מה שנהגו רבותינו הק' להקל ולאחר תפלת מנחה, וכן סעודה ג' בשבת, כדי לזכות בזה את ההמון שיאחרו לצאת מן השבת וישמרו מחילול שבת, וידעתי מעשה רב מזה מדו"ז הרה"ק משינאווא ז"ע, וזה בגדר ניחא ליה לחבר וכו', עכ"ל. וכן היו שהתפללו מנחה מאוחר מטעם הכמוס עמם, מ"מ כמובן שא"א ללמוד מהצדיקים להתפלל אחר הזמן, וכמו שהאריכו בזה הספרים, ואכמל"ב.

³¹ ראה בתחילת המאמר השישי שהבאתי דעת הראשונים שנקטו כן. וכ"ד מהרח"ו (עץ הדעת טוב פרי ויצא ד"ה וכפ"י) שזמן תפלת מנחה כלה בשקיעה ומאז הוא זמן תפלת ערבית אע"פ שעדיין אינו זמן קרי"ש של ערבית. וכוונתו לשקיעה הנראית כדמשמע בלשונו שם, ועוד שהרי ידוע שלא יתכן לומר שיי"ב שעות היום מסתיימים בשקיעה השניה. [אך למעשה רבים נוהגים להקל בשעה"ד להתפלל בביה"ש, ואכמל"ל].

³² ואף שאפשר למצוא היתרים להתפלל מנחה בביה"ש, מ"מ החמיר בזה מחמת חשש קללה, וכעין שמצאנו בע"ז (ל). שאמרו 'פירוקא לסכנתא' ופירש רש"י: לדבר שיש בו סכנה אתה בא לתרץ ולסתור ראיות שאנו מביאין ואנן נסמוך אהני שינויי. עכ"ל. אך לענין בדיעבד מובא באמרי פנחס ובפאר לישרים וז"ל: החמיר להתפלל מנחה בעוד שלא יהיה צאת הכוכבים, ואמר מאחר שבצד מזרח נחשך היום הוא נקרא ערב, וכי היכא מצינו שהקפידו דוקא על הרוחות כולם. [ומבואר שלא היה כלל הו"א שאפשר להתפלל עד ד' מילין, רק הויכוח היה באיזה אופן משערים את הכוכבים].

כדברי הגאונים. וכ"כ הגרי"מ טוקצינסקי (במכתבו הנדפס בספר אורות חיים עמ' רצז) שבכה"ג יהא נימול בשב"ק, דבמקום שיש חשש לביטול מצות יום השמיני יש לנהוג כשיטת הגאונים. וכתב (שם עמ' רצב) שכולם יודעים ומודים שאפילו אותם היחידים מגדולי ישראל המחמירים על עצמם כשיטת ר"ת נהגו ונוהגים כך אך ורק בכל הנוגע לחומרא, ובכל הנוגע לקולא גם הם מחזיקים בשיטת הגאונים. עכ"ל. וכן ידוע על כמה מגדולי ישראל שהיו מחמירים בכל שבת כר"ת מלבד במוצ"ש חנוכה שאז הקילו כהגאונים, משום שסברו דאין להחמיר אז כר"ת כיון שעייז יתבטל תקנת חז"ל שתיקנו להדליק נר חנוכה בחצי שעה הראשונה אחר צאה"כ [כן נהגו: חלק מתלמידי הגרי"א (תשובות והנהגות ח"ג סי' פג), הבית הלוי (שבות יצחק הלכות חנוכה פ"ד אות ב), הגרי"ח זוננפלד (הגר"ח גרוסברג בקובץ המעיין גליון לה תשרי תשי"ח עמ' כח, ובספר משנת חנוך סי' ד הערה 3), הגרש"ז אויערבאך (הליכות שלמה ח"ב סוף פרק טז), הגרי"ש אלישיב (פניני חנוכה עמ' קנה), ועוד מגדולי ישראל], וא"כ כ"ש דבמקום ביטול עשה ס"ל דאין להחמיר כר"ת³³.

³³ ומסתבר שאף הגרי"ז מבריסק זצ"ל שלא היה משנה זמן יציאת השבת במוצ"ש חנוכה משאר שבתות השנה (שבות יצחק שם), מ"מ היינו דווקא לענין חנוכה משום דבלא"ה אף בחול נקטינן מכמה טעמים דבדיעבד יכולים להדליק אף לאחר חצי שעה, ואכמ"ל, אבל לענין מילה דבזה אם יחמיר כר"ת הוא מבטל מצות עשה מסתבר דאף להגרי"ז אין להחמיר בזה כר"ת. וכן מצאתי בבטאון מורשה (גליון 320) שסיפר הרב ניסן טוקצינסקי שהגרי"ז קרא לו פעם אחת ובירר אצלו איך בדיוק פסק אביו הגרי"מ לענין מילת תינוק הנולד בער"ש בין השמשות, ואמר לו את פסק אביו, וקיבל זאת הגרי"ז, ונהג כפי פסיקתו. ועיי' בשו"ת צ"ץ אליעזר (חיי"ז סי' פב אות ג) המביא מעשה שלא הסכים הגרי"ח זוננפלד זצ"ל להרשות שיחמירו כר"ת במקום דיתבטל מנהג בעלמא, וא"כ כ"ש דס"ל דבמקום ביטול מצות עשה אין להחמיר כר"ת. וזהו אע"פ שהגרי"ח כתב (בהסכמתו לספר נברשת ח"ב, ונדפס ג"כ בתשובותיו סי' לג) וז"ל: ובוודאי נכון למאן דאפשר להחמיר ככל השיטות בזה עכ"ל, מ"מ כיון דסבר דהעיקר כשיטת הגאונים שכן המנהג ובפרט שרוב הפוסקים סוברים כן [כ"כ הגרי"ח בשו"ת שלמת חיים (החדש סי' רל), וגם סבר הגרי"ח דהחוש ג"כ מכריע כשיטת הגאונים, וכמסופר (ספר הנהגות ופסקים הגרי"ח זוננפלד עמ' 58) שכאשר באו לפניו בטרוניא על שבני ירושלים אינם חוששים לחומרא לשיטת ר"ת, יצא רבינו עם השואל אל חצר ביתו והחווה כלפי השמים שהחשיכו כליל הרבה לפני זמן ר"ת, באומרו "שטארק נאכט", לכן לא הסכים להחמיר במקום שנפיק מיניה אף קולא בעלמא. וי"א עוד שבאופן שנולד תינוק בתחילת ליל שבת היה הוא עצמו מל אותו בשבת אע"פ שהיה תמיד מחמיר כשיטת ר"ת (ספר הנהגות ופסקים הגרי"ח זוננפלד עמ' 162). וכ"כ הגרי"מ שטרנבוך (הלכות הגר"א ומנהגיו סי' רב) דאף הנוהג תמיד להחמיר כר"ת, מ"מ אם נולד לו תינוק בליל שבת כשכבר נראו ג' כוכבים, אם יש לו אפשרות יקח מוהל שנוהג כשיטת הגאונים וימול בשבת, ואין בזה לא איסור של שליחות ולא לפני עור, עיי"ש [רק כתב שבמקום שנתפשט המנהג כר"ת, אין לפרוץ גדר]. ועיי' בשו"ת יביע אומר (ח"ז או"ח סי' מא, חיי"ז סי' לא) שאע"פ שדעתו שצריך להחמיר במוצ"ש כר"ת, מ"מ לענין מילה הוא פוסק שאם נולד תינוק בליל שבת אחר עשרים דקות מהשקיעה יש למולו בשבת, ואין להחמיר לדחות המילה ליום ראשון דהוי חומרא הבאה לידי קולא שמבטל מ"ע של מילה בזמנה [דמעיקר הדין נקטינן כהמנהג וכשי' הגאונים, ולכן בעל היביע אומר עצמו היה נוסע במוצ"ש קודם זמן ר"ת באופן שאחר פותח לו הדלת וסוגר, והרשה שישראל ימשיכו במנהגם ויעשו מלאכות דאורייתא קודם זמן ר"ת, אף במקום שהוא עצמו היה נהנה ממלאכתם (עדות בנו בספרו ילקוט יוסף, שבת ח"א, עמ' תרטז)]. והביא שם בששו"ת שבט הלוי (ח"ד סי' קלד וח"ח סי' צ) כתב דלכתחילה הדרך המובחר הוא לחוש לב' הדיעות ומי שנולד בליל שבת מהשקיעה עד ד' מילין אח"כ אם הוא מחמיר לגבי מוצ"ש כר"ת יש לו למולו ביום א', ותמה עליו כיצד יכולים להחמיר ולשנות המנהג במקום שנוגע לביטול עשה. עכ"ד. ועוד יש להעיר שלא הביא השבט הלוי את המשנ"ב ושאר הפוסקים הנ"ל שנקטו שבמקום מילה אין להחמיר כר"ת. שוב מצאתי בבטאון מורשה (גליון 396, עמ' 21) שהביאו שהגאון בעל שבט הלוי בשיעורו בליל שישי פרי' כי תשא תשע"ג פסק שבא"י שרואים במציאות שנראים כוכבים מוקדם, לכן לגבי מילה יש לנהוג כשיטת הגאונים, והוסיף שהורה לו החזו"א שכאן בא"י הנוול כ-40 דק' אחר השקיעה יש למול אותו בוודאות כאילו נולד בלילה, אמנם לדעתו כיון שרואים בחוש וא"א להכחיש שבדאי נראים הכוכבים בא"י אף לפני זמן זה, לכן אם נולד מעט יותר מחצי שעה אחר השקיעה, אפשר לקבוע שהתינוק נולד בלילה ויש למולו בשבת הבאה. עכ"ד. אמנם כמובן שהלכה למעשה יש לשאול בזה למורה הוראה מובהק, שהרי יש בזה כמה דיעות אימתיות הוא במדויק זמן צאה"כ, ומלבד זה יש ג"כ שינויים בין הזמנים ובין המקומות, ולכן צריך בכל פעם לשאול לגדולי תורה הבקיאים בזה.

מאמר חמישי

"זמן רבינו תם" לשיטת בעלזא

[במאמר זה נשנו הרבה דברים שכבר נכתבו במאמר הקודם עם תוספת מרובה]

מחלוקת עתיקת יומין היא אימתי הוא זמן בין השמשות, וכידוע יש בזה שני שיטות מרכזיות. שיטת הגאונים היא שבין השמשות מתחיל בשקיעה הנראית ונמשך עד ג' רבעי מיל אחר כך ואז הוא צאת הכוכבים, ושיטת ר"ת היא שבין השמשות מתחיל בשקיעה השניה שהיא ג' מילין ורביע אחרי השקיעה הנראית ורק כעבור ד' מילין מהשקיעה הנראית אז הוה צאת הכוכבים.

אדמור"י בעלזא לדורותיהם חיוו את דעתם פעמים רבות במחלוקת זו, עד שמרוב שמועות נוצר מצב כאילו יש סתירות בדבריהם, ורבים וגם שלימים לא ירדו לדעתם. לזאת אמרתי כי מן הראוי לבוא להתחקות אחרי שורש הדברים דבר דבור על אופנו, ולסדר את כל דברי אדמור"י בעלזא בענין זה שיהיו כמשנה והלכה ברורה במקום אחד.

ראשית יש לדעת שאע"פ שמצאנו בב"ח (או"ח סי' רסא) במגן אברהם (סי' שלא סק"ב) בחת"ס (שו"ת או"ח סי' פ) ועוד פוסקים, שכתבו שהמנהג באותם שנים היה שלפעמים הקילו בער"ש כשיטת ר"ת, מ"מ אין הכוונה שנהגו כפי שיטת ר"ת המקובלת בימינו, אלא הכוונה כפי שיטת המנחת כהן שנקט בספרו (חלק מבוא השמש מאמר ב פרק ה) שגם לפי שיטת ר"ת, מכל מקום אם נראו ג' כוכבים בינונים, ודאי שאז הוא לילה אפילו אם עדיין לא עברו שיעור ארבעה מילין משקיעת החמה הנראית. לפי דברי המנ"כ יש לבדוק בכל תקופה ובכל ארץ באיזה שעה נראים ג' כוכבים בינונים, ואז יש לחשב לאחור שלשה רבעי מיל (בין 13.5 דקות עד 18 דקות) משעה זו, ובין אלו הזמנים הוא זמן "בין השמשות" [בניגוד לשיטת הגאונים שבכל מקרה מתחיל בין השמשות מיד בשקיעת החמה הנראית]. כפי העולה מדברי הפוסקים רובם ככולם, אפילו אלו שנקטו כדעת ר"ת מכל מקום סברו כשיטת המנ"כ הנ"ל שמיד כשנראים כוכבים הוה לילה אפילו לפי שיטת ר"ת, וכך היה המנהג באותם שנים ברוב ארצות אשכנז (להרחבת הענין, ראה בקובץ עץ חיים - באבוב - ח"ו עמ' רמה ואילך, וח"ז עמ' קע ואילך, וכן במאמר הקודם).

בימות הרב בעל התניא והגר"א, שהם היו בקיאים במציאות בא"י ובחכמת התכונה (שו"ת מהרש"ג ח"ב סי' לד), החל להתפרסם כי מנהג זה הוא דלא כמאן, כי מצד אחד מנהג זה הוא כשיטת ר"ת שאחרי השקיעה הוא עדיין יום, אבל מאידך גיסא נהגו שמיד שנראים ג' כוכבים הוה לילה, ובאמת זה מתאים דווקא לשיטת הגאונים, משא"כ לשיטת ר"ת לא יתכן לומר שאזלינן לפי הכוכבים, אלא צריך להמתין

דווקא ד' מילין בשעות שוות או זמניות, או אפילו להמתין עד שיחשיך לגמרי – כמו שמחשיך בארץ ישראל בזמן ד' מילין [ובחור"ל זה לפעמים כמה שעות].

והנה הרב בעל התניא (בסידורו סדר הכנסת שבת) והגר"א (ביאור הגר"א או"ח סי' רסא ויור"ד סי' רסב, ובשנות אליהו ריש ברכות ובפ"ב דשבת) סברו כי באמת לפי ר"ת צריך להמתין עד שיחשיך לגמרי. אמנם היה ברור להם שאין ההלכה כן, והם הכריעו שהלכה כשיטת הגאונים. לאור דבריהם התחילו רבים להחמיר בער"ש כשיטת הגאונים, ואז נמצא שהם נוהגים לגמרי כשיטת הגאונים.

72 דקות בתור חומרא

אכן הרה"ק מהר"ש מבעלזא זי"ע הורה [ראה בספר הזמנים בהלכה (פרק מו הערה 35) שזה המקור הראשון באירופא למנהג זה] להחמיר במוצ"ש ולהמתין 72 או 75 דק', וכמובא בדברי יחזקאל (מהרה"ק משינווא, במכתבו בסוף הספר) וז"ל: ידוע לכל שבביתי וכל הסרים למשמעתי אין מדליקין נר במוצש"ק עד יותר משעה ורבע אחר שקיה"ח, כי כן קבלתי מכבוד אדמו"ר הרה"ק [-מהר"ש] מבעלזא דאין אנו בקיאים בכוכבים איזו גדולים ואיזו בינונים בשטחן ברקיע וכו'. עכ"ל.

והנה בשמועה זאת אנו רואים, שהרה"ק מהר"ש הנהיג להחמיר כשיטת ר"ת שצריך להמתין ד' מילין בשעות שוות, ולא החמיר שימתינו ד' מילין בשעות זמניות או להמתין עוד יותר עד שיחשיך לגמרי. ולקמן יבואר היטב בראיות ברורות שזה היה רק לחומרא, מחמת שחשש שעד אז הכוכבים הנראים הם עדיין גדולים, ולכן היה די שימתינו ד' מילין בשעות שוות שאז כבר בודאי נראים כוכבים בינונים ואפילו כוכבים קטנים ורצופים (עיין שו"ע או"ח סי' רצג שלגבי מוצ"ש בעינן כוכבים קטנים ורצופים), אבל מעיקר הדין נקט כשיטת המנ"כ הנ"ל שמיד שנראים ג' כוכבים הוה לילה אפילו לפי שיטת ר"ת ואע"פ שעדיין לא עברו ד' מילין.

עכ"פ זה פשוט וברור, דאע"פ שמהר"ש החמיר להמתין ד' מילין בשעות שוות, מ"מ היה זה רק לחומרא ולא לקולא, שלא בא ח"ו לעקור המנהג המקובל בכל ישראל שבג' כוכבים הוי לילה. וכן מבואר היטב בלשון הרה"ק משינווא הנ"ל, דס"ל דמעיקר הדין א"צ להמתין כ"כ אלא אזלי בתר הכוכבים, ורק משום חשש חיסרון בקיאות כתב להמתין שיעור הזמן, [ואין לומר דבא להסביר כאן מה הוא הטעם לספק של ביה"ש וכמו שכתבו התוס' (שבת לה.), דמה צריך לכתוב זאת כאן. ועוד הלא זהו תוס' מפורש, ולא דברי הרה"ק מהר"ש. אלא בודאי בא להסביר למה אמר דצריך להמתין שעה ורבע הלא הכוכבים נראים כבר מקודם, וע"ז תירץ דיש לחוש שאין אנו בקיאים וכו'], וא"כ ברור דחשש זה נאמר רק לחומרא אבל לא לקולא¹. וע"ע בדברי יחזקאל החדש (עמ' עט) שג"כ מבואר להדיא דאזלינן בתר הכוכבים הנראים לכל אדם. וכ"כ ר' יחיאל מנחם מו"ץ מבעלזא בהערותיו על סידור דרך החיים – שכנראה נכתבו ע"ד הרה"ק מהר"ש מבעלזא כמו שכתב במנחת אלעזר סי' כ"ג (ההערות נדפסו בפרעמישלא תרנ"ב יחד עם סדור תפלה למשה לרמ"ק וסדור

¹ אגב מדויק עוד בלשון הרה"ק משינווא שרק בביתו וכל הסרים למשמעתו נהגו להמתין שעה ורבע, אבל שאר העיר לא נהגו כן אלא כפי ה"שטאטישע זמן" שהיה לפי ראיית הכוכבים.

אור הישר למהר"ם פאפירש), שברגע שנראים כוכבים הוי לילה אף לר"ת, אפילו אם עבר מהשקיעה רק חצי שעה. וע"ע בספר בין השמשות (לאב"ד יאריטשוב, דף יג במכתב הר' יצחק וינשילבויס מוכ"ס בבעלזא) שכותב דהרה"ק המהר"ד מבעלזא נהג כשיטת ר"ת אף לקולא [מלבד הדלקת נרות שבת שבזה החמיר כשיטת הגאונים], ולכן תינוק הנולד אחר השקיעה נחשב כנולד ביום, אך אם נולד כחצי שעה אחר השקיעה שאז הוי לילה [-או ביה"ש] לפי שיטת המנ"כ, נחשב כנולד למחרתו. עכ"ד. וחזינן להדיא דלענין הלכה נקטו אדמו"ריי בעלזא כשיטת המנ"כ דאף לפי שיטת ר"ת א"צ להמתין 72 דק', ולכן לגבי מילה נהגו כהמנ"כ, וע"כ דמה שהמתינו במוצ"ש 72 דק' היה רק חומרא.

וכ"כ להדיא בספר טל ירושלים (עמ' כח) שמהר"ש אמר דבריו רק לגבי להחמיר במוצאי שבת ויוה"כ שהם מדאורייתא, שלחומרא יש לחוש שכל הכוכבים הנראים לפני ע"ב דק' הם עדיין גדולים ולא בינונים.

וראה עוד בשו"ת מנחת אלעזר (סי' כג) שכתב בשם רבו הרה"ק משינווא ששמע מהרה"ק מהר"ש מבעלזא שלא יהיה באפשרי להכריע במחלוקת הגאונים ור"ת עד עת קץ וצריכים לילך בכל מקום בדאורייתא לחומרא וכו', ומ"מ כתב אח"כ בפשיטות, אשר הנסיון הראנו בימות הקיץ הארוכים כי י"ג וחצי מינוט קודם צאה"כ [-היינו שקה"ח דר"ת שהוא ג' רבעי מיל קודם צאה"כ] אז עברו כבר ג' רבעי שעה או לפעמים קרוב לשעה אחר שקיה"ח וכו', עכ"ד. ומבואר דס"ל כהמנ"כ דר"ת מודה דאזלינן בתר הכוכבים, ועפ"י נקבע ג"כ השקיעה השניה, ואף שהוא קודם שיעור הזמן דר"ת לא אכפת לן מכך. ובודאי לא בא המנחת אלעזר לחזור מדברי המהר"ש מבעלזא הנ"ל, אלא ע"כ דהמהר"ש מבעלזא קאי רק ע"ז שלא יתברר עד עת קץ אם מיד בשקיעה מתחיל ביה"ש כהגאונים או רק ג' רבעי מיל קודם צאה"כ כר"ת אליבא דהמנ"כ, אבל אחר צאה"כ הוי ודאי לילה כמנהג כל ישראל [ורק משום חומרא הנהיג המהר"ש להמתין ע"ב דק']².

זמן 50 דקות בארץ ישראל

וכן ידוע שהרה"ק מהר"א מבעלזא זצ"ל אע"פ שבחז"ל היה נוהג להמתין במוצ"ש 72 דק' מ"מ בא"י הורה שאפשר לעשות מלאכה במוצ"ש ב-50 דקות אחר השקיעה (כמש"כ בס' מנהגי בעלזא עמ' לג, או 53 דק' כדלקמן). וכ"כ הגר"מ שטרנבוך שליט"א (תשובות והנהגות ח"ב סי' קסז) וז"ל: סיפר לי מחותני האדמו"ר הגר"ב

² ולכן כאשר היה המנחת אלעזר בא"י, הקפיד להתפלל מנחה מוקדם, כי בא"י נראים הכוכבים מוקדם, וכמובא בספר מסעות ירושלים (נסיעת המנחת אלעזר לא"י, סדר יום שלישי) שכתב וז"ל: ובהגיע לסעודת זעיר אנפין רעווא דרעוין נתמלאה העזרה וכל חצר המגרש של הכולל מקצה אל קצה בלי עין הרע, עד שלא היה אפשר כלל לעבור עם רבינו מן חדר ביתו לתוך אולם הגדול, וכבר פנה יום – ונדע כי שיעור בין השמשות קטן מאוד באופק ירושלים – ולא עת להאריך בהרווחות מקום לעשות דרך המלך, על כן הוכרחנו לישאר בחדר הבית מסוגר רק עם הרבנים החשובים ובי' ג' מנינים כל הקודם זכה וכו'. עכ"ל. הרי מפורש שנקט המנחת אלעזר לגמרי כשיטת המנ"כ, ולא עלתה על דעתו להתפלל מנחה אחרי צאה"כ, רק שבחז"ל היה זמן רב בין השקיעה לצאה"כ ובירושלים יש רק זמן קצר. [המשפט 'ונדע' וכו', הוא במקור בסוגריים, כי הוא דבר צדדי, אבל עכ"פ הוא היה פשוט בעיני הכותב כמשיח לפי תומו]. וכע"ז מובא גם בספר דרכי חיים ושלום (אות שכד) שבירושלים כמעט אין שום בין השמשות ניכר וכו', עיי"ש. וכמובן שהיינו דווקא מכיון שחישוב לפי הכוכבים, דאילו לפי השעון אין שום הבדל בין ירושלים לשאר ארצות.

הגר מסערט ויזניץ ששאל בעצמו פי האדמו"ר מבעלזא זצ"ל היאך משנה כאן בא"י, והשיב שעוד בימי אביו זצ"ל בא יהודי מא"י וסיפר לו המציאות האיך הכוכבים מופיעים מוקדם מאוד, ואין מקום לע"ב מינוט, וקבע אז שבא"י שרואים כוכבים קודם לכן מספיק חמישים דקות, עכ"ל. והוראתו של הרה"ק היא משום שסבר דהעיקר כשיטת המנחת כהן דסימן הכוכבים הוא העיקר, ולכן בא"י בודאי א"צ להמתין ד' מילין, רק מספיק שיהיו ג' כוכבים קטנים ורצופים [כמשי"כ בשו"ע (סי' רצג)], שהרי בא"י נראים הכוכבים יותר מוקדם מבחו"ל, לכן הכריע שבחמישים דקות אחר השקיעה בא"י [שזה שווה במציאות לע"ב דק' בחו"ל] ודאי שיש כבר כוכבים קטנים ורצופים ואפשר לעשות אז מלאכה במוצ"ש אף לשיטת ר"ת.

ומנהג זה נהג בו הרה"ק בעצמו, כמו שסיפר הגה"צ ר' יהושע בריסק (ספר אוצר הזמנים - מידי יום ביומו, בסופו) שהיה ביו"כ אצל כ"ק מרן אדמו"ר מהר"א מבעלזא זי"ע, ואת התקיעות תקע מרן זי"ע [-כוונתו שתקע הרה"ק בעצמו] עוד קודם הזמן לפי שיטת ר"ת אלא כ-50 דקות אחר שקיה"ח, ולפעמים המתינו קודם קדיש תתקבל עד שיגיע זמן הנ"ל ואז תקעו. עכ"ל. וכן אמר לי הגה"ח ר' אהרן מרדכי רוטנר שליט"א, והוסיף עוד שאחרי שסיים הרה"ק לתקוע היה מיד לובש מנעליו [אך אמר לי שזה היה 53 דק' אחר השקיעה. וכ"כ בתשובות והנהגות (ח"ג סי' פג) ששמע מאחד הגבאים שהרה"ק מבעלזא היה ממתין במוצ"ש עד 53 דק', מפני שרצה להוסיף 3 דק' לתוספת שבת]. וראה עוד מה שסיפר האדמו"ר מויזניץ מאנסי שליט"א (בקובץ אור הצפון חשון תשע"א, ובקובץ עתיקות גליון ג) וז"ל: הייתי עוד פעם אצל הרה"ק מבעלזא בשנה אחת בין כסה לעשור, ושאלתי אותו מתי תוקעים אצלו תקיעת שופר במוצאי יום הכפורים, ואמר לי אני מחזיק את הזמן של מוצאי שבת ויו"ט בשיעור 50 דק' אחר השקיעה ואני מוסיף עוד 3 דק' משום תוספת, שזה יוצא יחד 53 דק'. שאלתי אותו, הרי בבעלזא החזיקו 72 דק'. השיב לי "דא נישט! דא נישט!" (כאן בא"י לא). עכ"ל³.

וע"ע בשו"ת דבר יהושע (מהגאון ר' יהושע מנחם אהרנבערג זצ"ל, ח"ב סי' קח) וז"ל: נקראתי לבוא לפני המלך כ"ק מרן הגה"ק [מהר"א] מבעלזא שליט"א [זצוק"ל] והציע לפני ספקו בהלכה למעשה וכו', היות שהרופא ציוה עליו וכו', ומכיון שדרכו בקודש להחמיר בספק בין השמשות עד חמישים דקות אחר השקיעה האם מותר לו לעשות תרופה זו באותן החמישים דקות בלי הבדלה וכו', או דלמא אף דבשבת הותרה לו משום דא"א, מ"מ כשהגיע זמן הבדלה ואפשר לו להבדיל קודם אסור לעשות בלא הבדלה. עכ"ל. ומבואר להדיא דסבר הרה"ק דיתכן דאף קודם 50 דק' הוי לילה וכבר הגיע זמן הבדלה, דבאמת הוי לילה מיד כשנראים ג' כוכבים וזהו קודם 50 דק', אלא דכמו שהרה"ק מהר"ש מבעלזא חשש שמא יבואו לידי טעות מחמת שאין אנו בקיאים בכוכבים ולכן עשה גדר להמתין בחו"ל עוד מעט עד ע"ב

³ ובקובץ עתיקות שם הביאו המשך דברי האדמו"ר מויזניץ מאנסי שאמר: הרה"ק מבעלזא אמר לי זאת על עליו בעצמו שהוא מחזיק 50 דק', והוא לא חילק כלום בינו לבין אנשים אחרים. עכ"ל. ליתר שאת, שאלתי את הגה"ח ר' אהרן מרדכי רוטנר שליט"א האם הזמן של 50 דק' הורה כן הרה"ק מהר"א גם לענין לכתחילה. בשמעו שאלתי השיב מיד בנימה של קפדנות: מה בכלל השאלה, בודאי זה לכתחילה, הרי הרה"ק בעצמו היה נוהג כן!

דק' שאז כבר בוודאי נראו הכוכבים, והוא עפ"י מה שכתב בשו"ע (או"ח סי' רצג) שכיון שאין אנו בקיאים בכוכבים בינונים יש להמתין במוצ"ש לכוכבים קטנים, והרה"ק מבעלזא לא בא לחלוק על השו"ע ולהמציא חומרא חדשה שמפאת שאין אנו בקיאים בכוכבים יש להמתין ד' מיל, אלא רק קבע שבשיעור ע"ב דק' כבר בודאי נראו כוכבים קטנים בכל הזמנים ובכל המדינות שבאופק שלהם, וא"כ בא"י שמחשיך קודם ואף בחמישים דק' כבר בודאי נראו כוכבים קטנים די בזה.

טעם המנהג של 72 דקות בחו"ל

ובזה יובן למה היקל מהר"ש לחשב 72 דקות לפי שעות שוות, הלא רוב הפוסקים חולקים על שיטה זו (עיין מנ"כ מ"ב), וגם המציאות מורה שיש הבדל גדול בין הקיץ לחורף ובין המקומות, וע"ע בשו"ת מהרש"ג (ח"א או"ח סי' לח) שבודאי אין יוצאים שיטת ר"ת אם ממתנינים רק ע"ב דק' שוות מחמת כמה סיבות, אלא טעמו היה דכיון שנהג כן רק משום חומרא וכנ"ל, לכן לא ראה צורך לחשוש יותר, וכמו שלא חשש להשיטות ד-ד' מילין הם יותר מע"ב דק'.

וראה עוד בספר סימן טוב (להרה"ג ר' ישי יעקובוביץ שליט"א, אב"ד קאפאוואר, כי תשא תשע"ג עמ' ז) שכתב: שמעתי מפי הרה"ח ר' דוד פרסטר ז"ל (היה דייקן גדול וכאשר ביקשתי ממנו לפעמים שיחזור ויספר לי כל מה ששמעתי ממנו כבר לפני כמה שנים, היה אומר את הדברים בדיוק נמרץ כפי שסיפר בעבר, לא הוסיף ולא החסיר מילה אחת) וכה סיפר לי: הייתי נוכח בחדרו הקדוש של כ"ק מרן אדמו"ר מהר"א מבעלזא זי"ע, בעת שבא הגה"ח ר' חיים ריישער זצ"ל (מחשובי חסידי צאנז גארליץ בירושלים) לקחת ברכת השלום מכ"ק מרן זי"ע בלילה הראשון כשהגיע לירושלים אחר הצלתו מעמק הבכא. סיפר ר' חיים ז"ל למרן זי"ע: כי היה לו חבר מחסידי צאנז, שעלה מגאליצא לארץ ישראל, ולפני עלותו ארצה בא אל כ"ק מרן אדמו"ר מהר"י מבעלזא זי"ע, כדי לקחת ממנו ברכת פרידה, וכאשר יצא מחדרו ליווה אותו מרן זי"ע עד הדלת ואמר לו בהאי לישראל: "פארסט דאך קיין ארץ ישראל, וויל איך דיר זאגן, דער צאנזער רב זאגטאז פרייטיג צונאכטיס איז ביי אלע יידן איז ארדערנונג, ווי שפעט מ'צינדט ליכטאזי נאך אלץ טאג. אבער מוצאי שבת דארף מען האבן גרויס סיעתא דשמיא" (בתרגום ללשון הקודש: "הרי אתה נוסע לא"י, ברצוני להגיד לך: הרב מצאנז אומר שבכניסת השבת הוא בסדר אצל כל היהודים, כמה שמאחרים להדליק נרות שבת הוא עדיין עוד יום, אבל במוצאי שבת צריכים סיעתא דשמיא גדולה)... והוסיף מרן זי"ע (כך כתוב בחוברת שלי, ואיני זוכר בוודאות האם הכוונה הוא שמרן מהר"י זי"ע הוסיף זאת על דבריו, או שמא מרן מהר"א זי"ע אמר זאת. מסתבר לי וכן זכור לי שמרן מהר"י זי"ע אמר זאת, כי הקדים ואמר: "הרי אתה נוסע לארץ ישראל", ומה רצה להגיד לו בנוגע לארץ ישראל) ואמר: "דאס איז נאר אין חוץ לארץ, אבער אין ארץ ישראל ווען מ'זהט די שקיעה איז די שקיעה, און ווען מ'זעהט דעם צאת הכוכבים איז צאת הכוכבים" (דברים אלו הם רק בחו"ל, אבל בא"י כאשר רואים את השקיעה אזי הוא השקיעה, וכאשר רואים את צאת הכוכבים אזי הוא צאת הכוכבים). עכ"ל. ומבואר שדעת אדמו"ר"י בעלזא שהעיקר תלוי בכוכבים.

שוב מצאתי שמועה זו גם בספר אוצר ישראל (מערכת שר שלום מבעלזא אות ד) וז"ל: הרב שר שלום מבעלזא זי"ע אמר פעם בזה"ל, ערב שבת איז אומעטום גוט [בערב שבת הוא בכל מקום טוב היינו כולם שומרים הזמן בעש"ק], אבל במוצאי שבי"ק אוי אוי [היינו שיש בני אדם שאינם מקפידים על הזמן הנכון במוצש"ק כי בחו"ל השקיעה ארוכה ויכולים לטעות], אבל בארץ ישראל כשהוא יום הוא יום וכשהוא לילה הוא לילה. עכ"ל. והיינו כנ"ל שהעיקר תלוי בכוכבים.

זמן מנחה לשיטת בעלזא

ואכן הרה"ק מהר"א זצ"ל כיון שסבר דאזלינן בתר הכוכבים לכן הקפיד בא"י להתפלל מנחה מוקדם, כמו שכתב בשו"ת אגורה באהלך (מהגרי"י ניימאן אב"ד חסידי בעלזא מאנטריאל, ח"א סי' ל, וכ"כ ג"כ באגורה באהלך עולמים – זכרונות – עמ' לח) וז"ל: כ"ק מרן אדמו"ר מהר"א זי"ע היה משבח הענין של תפלת מנחה בעוד יום, דהיינו לפני השקיעה, וכאשר הייתי בארצה"ק בשנת תש"ט לפ"ק לקבל פני קדשו זי"ע, אמר לי ג"כ כעין הנ"ל דבארצה"ק בסמוך ובקרוב לאחר השקיעה ממהרת הלילה לבוא, וכן סיפר לי הרה"ג מטעמעשוואר זצ"ל שפעם בהיותו בתל אביב אצל כ"ק מרן זי"ע, התפללו מנחה עוד לפני השקיעה, ואחר מנחה יצא מחדרו ואמר – כמי ששמח בזה שהתפללו בזמנו – "מנחה דארץ מען דאווענען פריה" – תפילת מנחה צריך להתפלל מוקדם!]. עכ"ל. וכ"כ הגה"ח ר' שמחה בונים בויס זצ"ל (מחשובי חסידי בעלזא בארה"ב) שהגיע בחג השבועות תש"ט לא"י להסתופף אצל הרה"ק מבעלזא זצ"ל, והעלה על הכתב קורות הימים ששהה שם (נדפס בקובץ אור הצפון סיון תשס"ט) וז"ל: הלכתי בחזרה לאכסניה, ואחר שוכבי לינפש קצת, בהתעוררי לעת ערב בעוד היום גדול דימיתי שיש שהות הרבה לתפילת המנחה, כמו בבעלזא [-בחו"ל] שהיו מתפללים ברגעים אחרונים של בין השמשות, אבל לא כן היה שמרן שליט"א מתפלל בא"י במוקדם הרבה, יען שהזמן משקיעת החמה עד הלילה קצר מאוד וזמן צאת הכוכבים בא בפתע פתאום. עכ"ל. ובספר דבר חן (להגר"נ אוטנר אב"ד לוד, עמ' 125) כתב: בזמן ביקורו של הגרא"ז מלצר זצ"ל אצל כ"ק מרן מוהר"א בא"י, עת דנו בארוכה בדין בין השמשות אמר מרן אל הגרא"ז מלצר "כאן בארץ ישראל הלילה בא ויורד במהירות ובפתאומיות", ואמנם בא"י הקפיד מרן להתפלל לכתחילה מנחה לפני השקיעה אף שבבעלזא התפללו מנחה סמוך למעריב. עכ"ל.

וכן שאלתי את הגה"ח ר' אהרן מרדכי רוטנר שליט"א על זמן תפילת מנחה של מהר"א, ואמר לי שהדברים נכונים שביום שהתפלל הרה"ק בזמנה היה מקפיד מאוד להתפלל מנחה בשקיעה. ואף הוסיף שאם לא היה מנין בזמן השקיעה היה הרה"ק מתפלל ביחידות ולא רצה להמתין עד שיביאו לו מנין [אך לפעמים היה מתפלל תפילותיו שלא בזמנם כידוע, ומי יבוא בסוד קדושים]⁴. וכדברים האלו כתב גם בספר בקודש פנימה (מהמשב"ק הרב יצחק לנדאו, ח"א שער עבודת היום עמ'

⁴ ראה בספר נחלה לישראל (לבוב תרל"ו, סי' לג ד"ה והנה ראיתי) שכותב: וכאשר הייתי בר"ה אצל הגאון הקדוש מבעלזא זי"ע, ראיתי שבא להתפלל מנחה כמו שתי שעות בלילה. עכ"ל. ועיי"ש שמיישב מנהגי הצדיקים שהתפללו שלא בזמן.

רמז), והוסיף עוד וז"ל: היות והתקשיתי להשלים עם העובדה שאין מנין לתפלה בציבור אצל מרן – רבן של ישראל, לפיכך הרהבתי עוז ואמרתי למרן 'הלא הרבי מיקל להתפלל מנחה עד עשר דקות אחר השקיעה?' נענה אלי מרן ואמר 'זהו רק בדיעבד אבל לכתחילה אין לעשות כן'. עכ"ל. וע"ע בספר שולחן רבותינו (סי' רלג) שהביאו מכתב המשב"ק ר' שלום פויגל וז"ל: מרן שליט"א מחמיר כלפי מנחה כפי הזמן הנהוג בא"י ותיכף עם השקיעה מצווה להתפלל מנחה ולכל היותר עד עשר דקות. וכששואלים את מרן מאוחר מזה מצווה כמעט שלא להתפלל עוד מנחה. לבד במקרה שמרן מתאחר הרי זה רבי"שע ענין. אבל החומרא היא להתפלל עם זמן השקיעה, ועושים הפסקה עד מעריב. עכ"ל. עוד הביאו שם (מבצלא דמיהמנותא עמי צג) וז"ל: מרן מוהר"א זצ"ל אמר פעם אי' למשמשו בת"א שזמן מנחה בא"י הוא לכתחילה עם השקיעה, ובדיעבד מותר להתחיל גם עשרה רגעים [דק'] אח"כ, אבל עשרים רגעים אחר השקיעה כבר צריכים להתפלל ב' שמו"ע. עכ"ל. ומבואר דסבר הרה"ק דאף דלענין מוצ"ש יש להחמיר הרבה, מ"מ אין ללמוד מזה ג"כ להקל, דכל אלו שאמרו להחמיר בענין שבת לא חלקו על ההלכה המקובלת כל הדורות דכשנראים ג' כוכבים הוי לילה⁵.

והנה ידוע שהרה"ק מהר"א הורה לגבי תפילת מעריב שיש להמתין בא"י חמישים דק'. ולכאורה יש לתמוה, שהרי ידוע בכל הפוסקים שכאשר מסתיים זמן מנחה מתחיל זמן מעריב, וא"כ למה צריך לעשות הפסקה גדולה כ"כ בין מנחה מעריב. ונראה לומר כי אה"נ שזמן מעריב מתחיל מיד אחרי זמן מנחה, מ"מ לגבי קרי"ש של ערבית פסק השו"ע (או"ח סי' רלה) שכיון שזה מדאורייתא יש להמתין לכוכבים קטנים, ולכן הורה מהר"א להמתין חמישים דק' כמו שהורה לגבי זמן מוצ"ש ויוה"כ⁶.

וע"ע בשו"ת אגורה באהלך (ח"א סי' לב אות ב) שכתב עוד שאע"פ שהוראות הרה"ק מהר"א לענין זמן תפילת מנחה נאמר על ארץ ישראל, אבל כ"ק זי"ע כתב גם לאנ"ש בארה"ב דטוב שלא להתאחר כ"כ בתפילת מנחה [כי אע"פ שבארה"ב צאה"כ מאוחר במעט מבא"י, מ"מ אינו מאוחר בהרבה]. וכ"כ הרב דוב בעריש שפירא מנראל (נדפס בשו"ת מבשר טוב ח"ב סי' ב) וז"ל: וגם כאן באמריקה כששמע [מהר"א] שהבין השמשות לא כ"כ ארוך כמו באירופה, צוה ג"כ שיתפללו בזמן מוקדם מנחה. עכ"ל. וע"ע בשו"ת אגורה באהלך שם שסיים שנראה הטעם משום שסבר כשיטת המני"כ שגם ר"ת מודה דתלוי ומשתנה הזמן לפי האופק, והיינו ככל דברינו הנ"ל.

⁵ עוד יש להוסיף בענין מנהג הרה"ק מהר"א, מה ששמעתי מהרב חיים לייטנר ז"ל, שבאחת השנים סיימו להתפלל בר"ה 8 דק' אחר השקיעה, והורה הרה"ק שלא יעשו קידוש, רק ימתינו לזמן מעריב, ואז אחר מעריב יוכלו לאכול. וכנראה גם זה היה מטעם הנ"ל שכיון שבא"י נראים הכוכבים מוקדם, ממילא ביה"ש מתחיל בערך בשקיעה.

⁶ אמנם מצאתי בגליון בחצר הקודש (סקווירא, פרי' מקץ תשס"ט, עמ' יב) שם מספר הרה"צ ר' אהרן מרדכי רוקח שליט"א בן כ"ק אדמו"ר מבעלזא שליט"א, כי בליל שבת נוהג אביו להתפלל מעריב ולקרוא קרי"ש מעט לפני שעברו 50 דק'. ושאל את אביו מה טעמו בזה, והשיב לו שיצא פעם להסתכל בכוכבים וראה שכבר כמה דקות לפני שעברו 50 דק' רואים כבר את הכוכבים.

נמצא סיכום הדברים, שלדעת אדמור"י בעלזא זי"ע, מיד כאשר נראים כוכבים הוה לילה מעיקר הדין, ולכן בא"י אין להתאחר בתפילת מנחה אחרי השקיעה, כי בא"י נראים הכוכבים מוקדם [ולגבי ארה"ב, ראה בקטע הקודם]. אמנם לגבי מוצ"ש ויוה"כ ולגבי זמן קר"ש של ערבית שהם מדאורייתא יש לחוש לחומרא שמא הכוכבים הנראים הם עדיין גדולים, ולכן בחו"ל יש להמתין ע"ב דקות ובא"י די להמתין חמישים דקות [וי"א שדעתו להמתין עוד ג' דק' משום תוספת שבת].

להרחבת הענין בנוגע לשיטת בעלזא, ראה עוד לקמן במכתב הגר"ש בינעטה, ובמכתב הרב יהודה הלוי.

מאמר שישי

סוף זמן תפילת מנחה

מבוא

במשנה (ברכות כו.) איתא שזמן תפילת המנחה לרבנן הוא עד הערב, אמנם לא נתבאר בפירוש האם הכוונה היא עד השקיעה או עד צאת הכוכבים, וכידוע נחלקו בזה הראשונים והאחרונים.

והנה בענין זה כבר האריכו הפוסקים הרבה וכבר נתפרסמו רוב דבריהם בבי מדרשא. אמנם במאמר שלפנינו הוספנו להביא אומר מן החדש – **את דברי רבוה"ק ראשוני גדולי החסידות זי"ע שדנו בענין זה** – אשר משום מה עדיין לא נתפרסמו דבריהם כראוי, וכן סיכמנו את הדברים העולים הלכה למעשה יחד עם טעמי ההלכה עד כמה שידנו מגעת בעז"ה, **וחזקה שגם הבקאים בסוגיא זו ימצאו במאמר כמה וכמה דברים וחידושים שלא ידעו עליהם.**

אין ספק כי שייך להרחיב עוד הרבה בענין זה ולהביא עוד פוסקים ועוד שיטות וכו', אבל עיקר המטרה היתה לברר ההלכה למעשה בענין תפילת מנחה אחרי השקיעה. חילקנו שאלה זו לשני פרקים. בפרק א' הנידון הוא לפי שיטת הגאונים – האם מותר עכ"פ בדיעבד ובשעת הדחק להתפלל מנחה אחרי השקיעה. ובפרק ב' הנידון הוא לפי שיטת ר"ת – האם מותר אפילו לכתחילה להתפלל מנחה אחרי השקיעה.

טרם נבוא לדון בשאלות הללו, נקדים בקיצור את עיקרי השיטות:

דעת רב ניסים גאון (בתשובתו המובאת בשו"ת מהר"ם אלאשקר סי' צו) דזמן תפילת מנחה הוא עד שתפול עגולת השמש שאז מתחיל ביה"ש¹. וכן פשוט דעת הרמב"ם (הלכות תפלה פ"ג ה"ד) ועוד ראשונים (סמ"ג עשה יט, מאירי וריב"ב ברכות ריש פ"ד, ספר השלחן ה' תפלה שער שני) דסוף זמן מנחה הוא בשקיעת החמה. וכן דעת תלמידי רבינו יונה (ברכות שם) שזמן מנחה הוא עד השקיעה משום שנתקנה כנגד תמיד של בין הערבים שזמנו עד השקיעה². ועי' בשלטי הגבורים על המרדכי (ברכות פ"ד אות ב) שהביא בשם תוס' שיטה, שיש מרבנן קשישי שמשמע

¹ וכן מבואר ג"כ בפירוש רב ניסים גאון (ריש ברכות) שכתב וז"ל: כל המצות הנוהגות ביום אין יוצאין בהן ידי חובה בבין השמשות שאינו ודאי יום, וכל המצות הנוהגות בלילה אין יוצאין בהן ידי חובה וכו'.

² ולשיטתם מתחיל זמן תפילת ערבית מיד בשקיעה, ראה בדבריהם בריש ברכות (דף א': מדפי הרי"ף) וכן בפ"ד (ד"ה דעבד). וכ"כ להדיא במנחת כהן (מאמר ב פ"י) ובשו"ע הרב (סי' רצג קו"א סק"א) שכן הוא שיטתם. [ועי' מה שכתבתי בשיטתם במאמר השלישי הערה 4].

בדבריהם שזמן מנחה הוא עד צאה"כ, אבל לאו מילתא היא, שהרי מנחה נגד התמיד ולדברי הכל א"א לעיקר עבודת התמיד אחרי השקיעה³.

ויש ראשונים שכתבו שזמן מנחה הוא עד צאה"כ, כן דעת האררחות חיים (הל' תפלת המנחה סי' א)⁴, הגהות מיימוניות (תפלה פ"ג אות ח)⁵, ושו"ת ראב"י (סי' לו) בשם רבו⁶. [וראה עוד במנחת כהן (מאמר ב פ"י) שכתב: מי שסובר שהשעות יש לשער אותן מעלות השחר עד צאת הכוכבים, צריך לפרש 'עד הערב' דרבנן – עד צאת הכוכבים].

המחבר (או"ח סי' רלג ס"א) כתב שזמן מנחה הוא עד הלילה. וכתב המנחת כהן (מאמר ב פ"ט, עיי"ש) דכוונת המחבר עד שקיעת החמה [ובא לאפוקי מרבי יהודה דס"ל שזמן תפלת מנחה עד פלג המנחה], וכמו שמוכח מהמשך לשונו מיד שכותב: 'אין להתפלל תפלת ערבית קודם שקיעת החמה' [והיינו השקיעה הנראית כמבואר במנ"כ שם]. וכן כתב המהריק"ש (ערך לחם שם) שכוונת המחבר לשקיעת החמה. אמנם הפמ"ג (ראש יוסף ריש תפילת השחר) כתב שכוונת המחבר לסוף השקיעה.

הרמ"א (או"ח שם) כתב שאפשר להתפלל מנחה עד צאת הכוכבים. וכתב שם הפמ"ג (א"א סק"ז) דהיינו עד מעט לפני צאה"כ, דאילו בבין השמשות ודאי שאינו זמן מנחה⁷.

פרק א

סוף זמן מנחה לפי שיטת הגאונים

ידוע וברור שלפי שיטת הגאונים יש להקפיד להתפלל מנחה לפני השקיעה, שהרי לשיטתם מיד אחרי השקיעה מתחיל בין השמשות שהוא ספק לילה. אמנם יש לברר

³ אמנם השאגת אריה (סי' יז) האריך לדחות טענה זו, ודעתו שבין זריקת דם התמיד ובין תפילת מנחה מותרים אחרי השקיעה (ועיי' בספר הישר לר"ת סי' רכא, ובתוס' זבחים נו. ומנחות כ: ואכמ"ל).

⁴ אולם בדין קר"ש שעל המטה סי' ג' כתב האר"ח: לפי שנוקטין לתפלת המנחה קודם שקיעת החמה מעט. עכ"ל. ומשמע שם שא"א להתפלל מנחה אחרי השקיעה, ודו"ק וצ"ע. ולכאורה עכ"ל כי מה שכתב שזמן מנחה עד צאת הכוכבים, כוונתו עד שקיעת החמה [ובא לאפוקי מר' יהודה שס"ל שהזמן עד פלג המנחה, עיי"ש באררחות חיים], וקרי ליה צאת הכוכבים משום שמאז ואילך הוה בין השמשות והוה ספק צאת הכוכבים.

⁵ אך ברמב"ם פרנקל הביאו שם שבאחד הכת"י הגיה 'קודם יציאת הכוכבים', ולפי הגהה זו סובר הגהות מיימוניות שזמן מנחה רק עד השקיעה. ועיי' במנ"כ (מאמר ב פ"ז) שג"כ נקט כן בדעת הגהות מיימוניות.

⁶ כתב שם וז"ל: משמע דלדעת הרב ז"ל [הכוונה על ר"י ברצלוני (הערת העורך שם)] 'עד הערב' הוא צאה"כ, אבל לדעתי 'עד הערב' הוא שקיעת החמה, דעת תלמיד. עכ"ל. ועיי' שם בשו"ת ראב"י בסי' קפ"ב (שהועתק שם דבריו משבלי הלקט סי' מח) ושם כתב שזמן מנחה הוא עד צאה"כ. [ועיי"ש בהערות העורך שתשובה זו נדפסה בטעות בשו"ת הראב"ד].

⁷ וכן כתב שם המשנ"ב בשם הפמ"ג, וכן פסק המשנ"ב בספרו נדחי ישראל (פ"ח אות כ). ואע"פ שיש סתירות בשיטת הפמ"ג אי ביה"ש הוה זמן מנחה (ראה בדבריו בהקדמה לסי' פט, במ"ז שם סק"א, ובא"א ומ"ז סוף סי' קו), כנראה סבר המשנ"ב דהעיקר הם דברי הפמ"ג בסי' רל"ג, ששם הוא מקום הסוגיא ומה שכתב שם הוא דעתו להלכה למעשה. אמנם המהר"ם שיק (שו"ת סי' צא) נקט לעיקר כדברי הפמ"ג במקומות שהתיר בביה"ש, משום שכן הוא פשוט הרמ"א.

מה הדין בדיעבד האם מותר לפי שיטתם להתפלל מנחה בבין השמשות, או דלמא כל אלו שהתירו להתפלל מנחה אחרי השקיעה הוא רק מפני שסמכו על שיטת ר"ת, וא"כ לפי שיטת הגאונים אין היתר אפילו בדיעבד להתפלל מנחה אחרי השקיעה.

הנה כתב בשבלי הלקט (סי' מז, והובא בב"י או"ח ריש סי' רלב) וז"ל: מצאתי לרבינו אפרים שכתב בשם רב הא"י גאון זצ"ל, דציבור דדחיקא להו שעתא **בב"י שמשא**, לצלווי בלחשא והדר לנחותי ש"ץ וכו' ואומר מגן ומחיה וענו קדושה ומסיים הא-ל הקדוש ואמר יתגדל ויתקדש אי ליכא שהות ביום למיגמר י"ח, והכין נהוג רבנן במתיבתא כד דחיקא להו שעתא, וכן ראוי לעשות. עכ"ל. ומבואר דדעת **רב האי גאון** דאפשר להתפלל מנחה בבין השמשות, אך צריך לגמור כל התפילה עד צאה"כ. ותשובה זאת מובאת כבר בספר האשכול (לקוטים מה' תפילה מהדורת אלבעק עמוד 104) בשם **רב שרירא ורב האי ז"ל**.

עוד כתב בספר האשכול (שם עמוד 105, והובאה התשובה בתשובות הגאונים מוסאפיה סי' נא) וז"ל: ונשאל[ו] מר רב שרירא ורב האי ז"ל צבור שאחרו תפלת המנחה ביום שישי עם דמדומי חמה ודחקתן העת וכו'. והשיבו כבר ממה שאמרתם עם דמדומי חמה, וממה שאמרתם פוסק באיזה ברכה שמרגיש בה כי בא השמש, משמע שהתחיל ועדיין לא בא השמש, ולא יפה הוא זה [-היינו להפסיק כשמרגיש שבא השמש], כי מבואר השמש עד עונת ק"ש ערבית [-היינו צאה"כ] יש ריוח לומר שמונה עשרה, ובזמן שמתחיל שלח צבור בשעה שיש דמדומי חמה ועדיין לא בא השמש אע"פ שבא השמש משלים. והכין מנהגא דרבנן כד מתרמי דחק העת. אבל אין נופלין על פניהם אחריה. ואנו אומרים כי בוודאי אם אפשר לעשות כן עושין. ואם אי אפשר [-היינו שאינו יכול לגמור קודם צאה"כ] וחלה שבת או יו"ט [-דאז אין אומרים י"ח ברכות ולכן א"א לגמור שמונה עשרה אחר צאה"כ] אין לך שעת דחק גדולה מזו ומתפלל הבינו. ואם דחק העת שאפילו כדי הבינו אין בו בוודאי יש לו לעשות ולומר אבות וגבורות וקדושת השם וחיותך. כל זה בהכנסת שבת ויו"ט דאיכא שתי תפלות משונות זו מזו, אבל בימי החול לא צריכין לכולי האי, אלא גומר והולך אפילו בלילה, עכ"ל⁸. ועיי"ש עוד בספר האשכול (שם עמוד 107) וז"ל:

⁸ וצ"ע דבתשובה הזאת מבואר דבחול יכולים לגמור חזרת הש"ץ אף לאחר צאה"כ אם התחיל קודם, ורק בשבת ויו"ט צריך לגמור קודם צאה"כ, ואילו בתשובה הקודמת לא חילק בזה ומשמע שם דאף בחול צריך לגמור קודם צאה"כ. ואמר לי הרה"ג ר' דוד בורשטין שליט"א (מח"ס הזמנים כהלכתם) דעכ"ל דגם התשובה הקודמת איירי בער"ש, וכמו שנראה מפטות הלשון בשבלי הלקט שכתב 'בי שמשא' דזה קאי על ער"ש וכדברי רש"י (שבת פו: תענית כה. כתובות קג.) שסתם 'בי שמשא' היינו ער"ש, ולכן כתב שם דצריך לגמור קודם סוף הזמן. והנה המחבר פסק (או"ח ריש סי' רלב) דצריך לגמור התפילה קודם סוף הזמן. ולקח זאת המחבר מדברי שבלי הלקט הנ"ל. וכיון שכן אולי היה מקום לומר דבחול יכולים לגמור אף אחר הזמן וכנ"ל. אכן הרמ"א (סי' קכד ס"ב) ג"כ פסק דצריך לגמור קודם סוף הזמן, והרמ"א לקח זאת מדברי המהרי"ל (מנהגים ה' תפלה אות ה) שהוא איירי להדיא אף בחול, וא"כ להלכה אף בחול יש לגמור קודם סוף הזמן, וכן פסק המג"א (סי' פט סק"ד). וע"ע במג"א (סי' קי סק"א) שפסק שכיון שצריך לגמור כל השמונה עשרה טרם סוף הזמן, אם רואה שלא יספיק יתפלל הבינו, וכן פסקו (שם) בשו"ע הרב ובמשנ"ב. [ויש אחרונים שהקילו בזה. וראה במנח"י (ח"ד סי' מח) מה שכתב בזה. שוב ראיתי בקובץ עץ חיים (באבוב – גליון כג) מאמר נרחב מאת ידידי הרה"ג ר' משה מרדכי וינשטוק שליט"א שהביא שכמעט כל הפוסקים כולם נקטו שיש לגמור התפילות טרם סוף זמנם, וכתב שם שגם דעת רב האי גאון היא כן, עיי"ש]. ויודגש כי מבואר להדיא בתשובות הגאונים הנ"ל ובמחבר וברמ"א הנ"ל **כי גם חזרת הש"ץ יש לגמור טרם סוף הזמן**. וע"ע בהגהות הרמ"ך (ברמב"ם פרנקל תפילה פ"ג ה"ה).

ונמצא פסקו של דבר לרבנן תפלת המנחה עד הערב, ומדקיימא לן עד צאת הכוכבים יממא הוא אם התפלל תפלת המנחה עד אותו זמן יצא, עכ"ל. וחזינן דדעת רב **שרירא ורב האי** שיכולים להתפלל מנחה עד צאה"כ. אכן כ"ז הוא רק בדיעבד, אבל לכתחילה מוכח בהאשכול דיש לסיים מנחה קודם שקיעת החמה, וכמבואר בדברי האשכול (שם עמוד 92) וז"ל: וכד מסיימי שמונה עשרה דתפלת המנחה נופלין על אפיהון ואומרים ואנחנו לא נדע ואומרים קדיש ושוהין עד שיהא צאת הכוכבים זמן קר"ש של ערבית. וכשיצאו ג' כוכבים שהוא לילה אומר שליח ציבור והוא רחום, דכיון דאיכא שהות בין תפלת המנחה לקר"ש של ערבית מוסיפין האי פסוקא למימר עליה ברכו וכו', עכ"ל.

והבנת דברי רב שרירא ורב האי גאון נראה, דס"ל דזמן תפילת מעריב מתחיל לדברי חכמים רק בצאה"כ ולכן יכולים להתפלל מנחה עד צאה"כ, דכל זמן שלא הגיע זמן מעריב הוי עדיין זמן מנחה אז.

וכן מוכח דעת **רב פלטויי גאון** שכתב (הו"ד בטור סי' רלה, ובשלטי גיבורים על הרי"ף ברכות דף א': מדפי הרי"ף אות א, וכ"כ באשכול מהדורת אלבעק עמ' 92 בשם 'אישתכח בפיסקא' – והיינו פסקי הלכות מהגאונים, ובהאגור סי' שכז והוסיף שגם **רב עמרם גאון** כתב כן) וז"ל: הקורא ק"ש קודם שראה שלשה כוכבים אם נתכוין לכך לא יצא ידי חובתו ויחזור ויקרא ויתפלל, ואם לא נתכוון לכך וטעה והתפלל אל יחזור ויתפלל. עכ"ל. הרי שזמן מעריב לדידן שאנו נוקטים כרבנן הוא דווקא מצאת הכוכבים, ולא משקיעת החמה, ולכן אם קרא והתפלל לפני צאה"כ צריך גם לחזור ולהתפלל⁹, ורק בדיעבד אם לא נתכוון לכך וטעה יוצא אף קודם צאה"כ [כנראה משום דבהאי גוונא סמכינן על רבי יהודה דמפלג המנחה מתחיל זמן מעריב].

וע"ע במרדכי (ברכות פ"ד סי' צ) שהביא דרב האי גאון כתב דכיון דנהגו העולם להתפלל מנחה עם **שקיעת החמה** אין להתפלל ערבית אלא **משקיעת החמה**, עכ"ל¹⁰. ובפשטות צ"ל [כדי שלא יהא סתירה מדברי רב האי הנ"ל] דכוונת רב האי לצאה"כ [שאז מתחיל זמן קר"ש של ערבית ואז הוי זמן תפילת ערבית לכתחילה], וקרי ליה 'שקיעת החמה' משום דבזמן צאה"כ נשקע אור החמה, וכמו שמבואר בגמ' ריש ברכות דהפסוק 'ובא השמש' קאי על צאה"כ¹¹. אכן המרדכי כתב ע"ז דכוונת רב האי לשקיה"ח אע"פ שלא נראו הכוכבים. וכנראה ס"ל להמרדכי

⁹ ואין לדחוק ולומר שלעולם זמן תפילת מעריב הוא מהשקיעה, ואעפ"כ לא יצא קודם צאה"כ משום שהיה לו להמתין להתפלל ערבית בזמן קר"ש ולא להפריד את המעריב מהקר"ש, דע"כ חזינן מדר' יהודה דס"ל שיכולים להתפלל ערבית לכתחילה מפלג המנחה, ולא אכפת ליה שעדיין אינו זמן קר"ש, ומוכרח שאין זה מעכב כלל.

¹⁰ וכלשון הזה נמצא ג"כ בספר העיתים (הלכות ערבי שבתות סי' כה, וכן באוצר הגאונים ברכות חלק הפירושים סי' קיט) בשם רב האי גאון: סבירא להון [לחכמים דרבי יהודה] שמתפללין מנחה עד **שתשקע החמה**.

¹¹ וראה עוד במאמר הראשון (הערה 33) שהוכחתי כי גם להגאונים שייך לכנות את צאת הכוכבים בשם 'שקיעת החמה'.

דבלשונות הגאונים אין לתרץ ולדחוק דכוונתם לצאה"כ, אלא יש לפרש כפשוטו דכוונתם לשקיעה ממש. אכן צ"ע דהלא בשבה"ל ובהאשכול הנ"ל כתבו דלרב האי מותר להתפלל מנחה בביה"ש.

ובטעם הדבר שמותר בדיעבד להתפלל מנחה בבין השמשות, עיין בשו"ת מהר"ם שיק (סי' צא) שהקשה שהרי בין השמשות הלא הוי ספק לילה. ועיי"ש שהוא מוכיח דלא שייך לומר בזה חזקת יום, וגם אין לומר משום ספק דרבנן לקולא, דהלא בתפילה אזלינן בספק לחומרא כדאיתא בשו"ע (ריש סי' קז). ולכן טוען המהר"ם שיק דע"כ דחז"ל קבעו זמן מנחה אף בביה"ש, משום דילפינן מנחה מקטורת וקטורת אפשר להקטירה אף בביה"ש (ע"ע תוס' ברכות כו: ד"ה עד, מהרש"א פנ"י ורש"ש שם, ומג"א ריש סי' רלב וסי' רלג סק"ג). וע"ע במשנ"ב (סי' רלג שעה"צ סקכ"א) שהביא היתר משום דסמכין על רבי יוסי דלדידיה בזמן ביה"ש דרבי יהודה הוי עדיין יום. והרב בעל התניא בסידורו הביא היתר אחר ואביאנו לקמן. ובערוך השולחן (שם) כתב דכיון דתפילה הוי דרבנן הקילו בספק¹². אבל לאחר צאה"כ אסור לכו"ע להתפלל מנחה, ואם התפלל לא יצא, והוי 'מעו'ת לא יוכל לתקון' (מהר"ם שיק שם)¹³.

והשתא לפי שיטת הגאונים דמיד בשקיעה מתחיל ביה"ש ולאחר ג' רבעי מיל הוי לילה [באופק אי"י], אי"כ א"א להתפלל מנחה אף בשעת הדחק רק עד ג' רבעי מיל מהשקיעה שאז הוא צאה"כ לשיטת הגאונים. ואע"פ שזה דבר פשוט מ"מ אכתוב כמה מקורות לזה.

בכף החיים (סי' רלג סק"ה) אחר שהביא שהחיד"א נקט בספריו בכל המקומות כהגאונים כתב וז"ל: ולפי"ז יהיה זמן תפילת המנחה לרבנן עד אחר זמן בין

¹² וצ"ל דהוא סובר דלא דמי להא דפסק השו"ע בסי' ק"ז דבנסתפק אם התפלל יחזור ויתפלל, דשאני התם דיש לו אפשרות לתקן, אבל הכא אף אם יתפלל ערבית שתים ג"כ לא הוי תפילה בזמנה.

¹³ ועיי"ש שהביא ראיות לדבריו שאם התפלל אז מנחה לא יצא, וכפל שוב בסוף התשובה שאסור להתפלל מנחה לאחר צאת הכוכבים, אלא דכתב דמ"מ אם עבר והתפלל אז מנחה הוי כתפילת תשלומין או נדבה ויהיה מותר לענות אמן וקדושה. [והוא חולק על ה"ט"ז (סי' פט סק"א) הסובר דתפילה אחרי זמנה הוי ברכה לבטלה, אכן מדברי הביאור הלכה (סי' פט ד"ה ואחר חצות) נוטה שפוסק כדעת ה"ט"ז]. וראה בשו"ת האלף לך שלמה (או"ח סי' צד) שפסק שאין לענות אמן וקדושה על תפילת מנחה אחרי צאה"כ. [וע"ע בשו"ת לבושי מרדכי (או"ח תנינא סוף סי' קטו) שכתב שטוב יותר לצאת החוצה שלא יצטרך לענות אמן, וכן הוא עושה]. וכן פסק הגר"ש אלישיב זצ"ל בספר וישמע משה (שו"ת ששאלו הרה"ג ר' משה פריד שליט"א, ח"א עמוד ס) וז"ל: שאלתי הנכנס לבית המדרש חצי שעה אחרי השקיעה, ומוצא מנין אנשים המתפללים עדיין תפלת המנחה, האם מותר לענות אמן אחר ברכותיו של הש"ץ. והשיב ברכותיו הם ברכות לבטלה. [שאלתי: ועל כן אין לענות אמן? והשיב בקול רם:] ברכה לבטלה. שאלתי במה שאמר לי הרב שליט"א שמי שמתפלל תפילת מנחה כחצי שעה אחרי השקיעה אסור לענות אמן אחר ברכותיו שזה נקרא ברכה לבטלה, אוסיף לשאול, באם המתפלל נוהג תמיד כשיטת ר"ת, ולפי שיטתו מותר עדיין להתפלל מנחה, האם גם בזה אסור לענות אמן אחר ברכותיו. והשיב: מה זה 'לפי שיטתו'? כיון שאסור להתפלל אז, הרי זה אסור. עכ"ל. אמנם בשו"ת שבט הלוי (ח"ט סי' מח) כתב דיכולים לסמוך על המהר"ם שיק הנ"ל ולענות אמן וקדושה. וראה בספר זה השלחן (מהגר"ש דבילצקי שליט"א, על שו"ע או"ח סי' רטו בביאור הלכה ד"ה ואסור) שכתב שלפי הביאור הלכה (שם) שכתב דאם אחד נוהג כאיזה דעה ואותה דעה לא הודחה לגמרי מן הפוסקים אף שמן הדין אין מחוייב לענות עליה אמן דספק אמן לקולא מ"מ אין איסור אם עונה עליה, אי"כ ה"ה מי שמתפלל מנחה בבין השמשות, כיון שעדיין יש דעה שמותר אז להתפלל, מותר לענות אמן. ועיי"ש כל מה שכתב בענין זה.

השמשות, דהיינו עד שיעבור זמן ג' רבעי מיל שהוא י"ג דקים וחצי אחר שאין השמש נראית כלל על הארץ אפילו על מקום גבוה. וא"כ אם יכול להתפלל ולגמור¹⁴ קודם לכן או בזמן בין השמשות שהוא י"ג דקים וחצי אחר שאין השמש נראית על הארץ יתפלל מנחה, ואם לאו ימתין עד שיעבור זמן בין השמשות ויתפלל ערבית שתיים. ומנהג עיה"ק ירושת"ו וחברון כיון שהגיע זמן קריאת המגרב שהוא אחר עשרה דקים שאין השמש נראית על הארץ אין מתפללים עוד מנחה. וכ"כ רב פעלים [מהבן איש חי] ח"ב סי' י"ט יעו"ש. עכ"ל. וע"ע בשדי חמד (פאת השדה כללים ערך בין השמשות) שהביא ג"כ דלשיטת הגאונים אין להתפלל מנחה לאחר שעברו י"ג וחצי דקות מהשקיעה, והוא מביא שם דיש פוסקים המקילים עד י"ח דקות. וכ"פ בשו"ת שבט הלוי (ח"ט סי' מח) שמי שנוהג כהגאונים ודאי דלא יתפלל לאחר צאת הכוכבים דהגאונים ולא ימתין אפילו אם אח"כ יהיה לו מנין המתפללים כר"ת. וכן הביא בספר תפילה כהלכתה (פ"ג סעיף מה) בשם הגרי"ש אלישיב זצ"ל דכיום אין להתפלל מנחה רק עד כ"ג דקות אחר השקיעה. וכן מבואר במשנ"ב (עיי"ש בשעה"צ סקכ"א) שאחרי שעברו ג' רבעי מיל כבר אסור להתפלל מנחה לפי שיטת הגאונים. וכן סובר הרב בעל התניא בסידורו (סדר הכנסת שבת) שכתב שאין למחות במתפללים מנחה בבין השמשות, דכיון שמצינו שהתירו חכמים איסור שבות מדברי סופרים **בבין השמשות** בשעת הדחק ולצורך מצוה עוברת, א"כ ה"ה נמי לענין תפילת מנחה שהיא מדברי סופרים שמותר בשעת הדחק להתפלל בבין השמשות כיון שהיא מצוה עוברת. עכ"ד. ובין השמשות של הרב הוא בין השמשות של הגאונים כמו שביאר הרב באריכות בדבריו לעיל וע"ז קאי גם בדבריו כאן, והיינו בארץ ישראל עד י"ח או כ' דקות מהשקיעה וברוסיה הוא עד חצי שעה עיי"ש, אבל במתפללים מנחה לאחר זמן זה שאז הוא ודאי לילה (כמש"כ הרב שם לעיל) מדויק מדברי הרב דצריך למחות בהם, וא"א כלל להקל כשיטת ר"ת כמו שכותב הרב שם. וכ"כ בקצות השולחן (סי' כו בבדה"ש סק"ה) ובספר קנה וקינמון (סי' א אות יא) שכן הוא דעת הרב¹⁵. וע"ע בספר הנהגות ופסקים הגרי"ח זוננפלד (הנהגות רבינו תפילה וביהכ"נ אות ט) רבינו הרשה להתפלל תפילת מנחה בבית מדרשו עד עשר דקות לאחר השקיעה. וע"ע שם (תפלת מנחה אות ט) כאשר קרבה שקיה"ח עדיף להתפלל מנחה קצרה בלא חזרת הש"ץ מאשר להתפלל חזרת הש"ץ אחר השקיעה. וכתב שם בהערה שכך נהג רבינו כאשר יצאו גדולי ירושלים למסע התשובה המפורסם¹⁶.

¹⁴ כנ"ל בהערה 8 שצריך לגמור את התפילה עד סוף הזמן.

¹⁵ ובקנה וקינמון הוסיף שהלא מבואר בסידור הרב שאחר ביה"ש של הגאונים יכול להדליק הנר במוצ"ש, ואין לחוש לשיטת ר"ת אפילו להחמיר, וא"כ איך נוכל לסמוך על שיטת ר"ת להקל אפי' בדרבנן. [וע"ע בדברי הרב בסידור (בסוף הלכות ציצית וכן בהלכות תפילין) שפסק לגבי ציצית ולגבי תפילין שאין להניחם אחרי תחילת השקיעה שאז הוא תחילת זמן בין השמשות. והטעם שלא הקיל בהם עכ"פ בבין השמשות, עיין בפסקי הסידור להגר"ח נאה (עמ' יא אות מב).]

¹⁶ ככלל יש להדגיש כי שיעור בין השמשות של י"ג וחצי דק' וכדו', אינו קבוע בכל עונות השנה וכידוע. וכמו"כ יש להדגיש כי במקומות הגבוהים כמו עיה"ק ירושלים, שם השקיעה היא כחמש דקות אחרי שקיעת המישור, ממילא נמצא שאחרי ח' וחצי דקות כבר נשלם שיעור בין השמשות הנ"ל, ואכמ"ל (הערת ידידי הרה"ג ר' משה מרדכי וינשטוק שליט"א, וכן הוא בשיעורי הגר"א עוזר שליט"א ר"י איתרי – פרי חיי שרה תשע"ז הערה ו).

ויש אחרונים שכתבו דמיד אחר השקיעה אין יכולים כלל להתפלל מנחה. עיין בספר אמרי נועם (ברכות כט: ד"ה לייט) בשם הגר"א וז"ל: אם עבר ולא התפלל עד שקיעת החמה לא יתפלל אז, רק יתפלל ערבית שתים. ואפי' אם יתחיל קודם שקיעה, רק שבאמצע תפלתו תהיה השקיעה, גם כן לא יתחיל, אלא מוטב שיתפלל ערבית שתים. עכ"ל. וכ"כ בספר דינים והנהגות (פ"ח אות ד) שהחזו"א השיב שאין להתפלל מנחה אחר השקיעה, ואם לא יוכל לגמור לפני השקיעה לא יתחיל. גם הרה"ק רבי אברהם מטשעכנוב זי"ע היה מקפיד מאוד לסיים כל תפילת המנחה קודם שקיעת החמה, מפני שסבר שלפי שיטת הגאונים כבר אינו זמן מנחה בבין השמשות, וכשהתאחר לפעמים בימים הקצרים לא היה חוזר התפלה, רק אמר ג' ראשונות בקול רם וקדושה ואח"כ התפלל גמר התפלה עם הקהל בלחש (ויעש אברהם עמ' שעד). וראה עוד לקמן בפרק ב' (אותיות ב-ג-ד) שהובא דעת התולדות יעקב יוסף ודעת הרה"ק מקאריץ והרה"ק בעל באר מים חיים והרה"ק הבני יששכר זי"ע, שיש להתפלל מנחה לפני השקיעה. ונראה שכן ג"כ דעת מהר"ו (עץ הדעת טוב פ' ויצא ד"ה וכפי) שנקט כי זמן תפלת מנחה כלה בשקיעה ומאז הוא זמן תפלת ערבית אע"פ שעדיין אינו זמן קריאת שמע של ערבית. וכן דעת ספר סדר היום (סדר תפילת ערבית)¹⁷.

פרק ב

סוף זמן מנחה לפי שיטת ר"ת

יש אומרים כי לפי שיטת ר"ת מותר להתפלל לכתחילה מנחה אחרי השקיעה עד זמן ביה"ש לפי שיטת המנחת כהן (מאמר ב פ"ה, עיי"ש שמיד שנראים ג' כוכבים הוא לילה אף לפי שיטת ר"ת, וביה"ש של ר"ת הוא ג' רבעי מיל לפני זמן זה), ויש מתירים בדיעבד גם בביה"ש שלו (עיין משנ"ב סי' רלג ס"ק יד שהביא בשם הפמ"ג שגם בביה"ש אין להתפלל מנחה, אך כתב בהמשך שאם כבר נראו כוכבים – שהוא צאה"כ לפי שיטת המנ"כ – כבר בודאי עבר זמן מנחה. וע"ע בשו"ת דברי יציב ח"א סי' צח-צט)¹⁸, אבל רבים מהאחרונים כתבו שיש להקפיד שלא להתפלל מנחה אחרי השקיעה אף לפי הסוברים כשיטת ר"ת, ונאמרו בזה כמה טעמים:

¹⁷ ובדעת האריז"ל כתבתי לקמן בתגובתי למכתב הרב שחר (אות ב, עיי"ש מה שהארכתי בזה) שבד"כ **סיים** את התפילה קודם השקיעה, אך מ"מ כשהיה צריך לשלם שכר שכיר ולא היה בידו היה הולך לבקש וללוות מעות ולעיתים התעכב עד השקיעה ואז היה מתפלל מנחה **במרוצה** (שער המצות פ' תצא).

¹⁸ אבל אחרי זמן צאה"כ של המנ"כ, א"א כלל להתפלל מנחה. ואפילו מי שנוהג להחמיר ולהחזיק בשיטת ר"ת 72 דק', מ"מ אינו יכול להקל כלל בזה ואינו יכול להתפלל מנחה אחרי שכבר נראו כוכבים, וכפי שהארכתי בזה הרבה במאמר הרביעי עיי"ש. [אחרי שנתפרסם מאמרי הנ"ל, כתב לי ידידי הרה"ג ר' רפאל שטרנבוך שליט"א וז"ל: שמעתי פעם מזקן אחד בבהמ"ד אהל רחל ד'סאטמער שרבינו מהר"י זיע"א לא הי' דעתו נוחה מאלו המאחרים זמן המנחה יותר מדאי כאן בא"י, והזמן שהוא קבע הי' להתחיל בתפילת המנחה 20 דק' אחרי השקיעה שאפ"ל שעכ"פ התפילה בלחש יהי' קודם זמן המנ"כ, אבל אינו זוכר ממי שמעתי כן. עכ"ל. כדברים הללו כתב לי ידידי הרה"ג ר' שמואל רוט שליט"א: שמעתי מתלמידי הדברי יציב שלמעשה לא נהג להתפלל סמוך לצאה"כ דר"ת למרות שהעיד בעצמו שראה שכן עשו צדיקי הדור הקודם, אלא בדרי"כ נהג להתפלל מנחה כשהתחיל להחשיך בחוץ ולא יותר מאוחר מזה, ואפשר לומר בזהירות שזה מתאים לשיטת המנ"כ].

א. – שלפי שיטת הלבוש וסיעתו ששעות היום מסתיימים בשקיעה, שוב אי אפשר כלל להתפלל מנחה אחרי השקיעה אף לשיטת ר"ת (משנ"ב סי' רלג סק"ד וס"ק יד, ראש יוסף ברכות כו. וע"ע במנ"כ בסוף מאמר ב' שהאריך בזה). ומי שמחזיק לגבי סוף זמן תפילת שחרית את זמן הלבוש, אם הוא מתפלל מנחה אחרי השקיעה הוא עושה תרתי דסתרי.

ב. – שהרי דם התמיד נפסל בשקיעת החמה (כמ"ש תוס' בזבחים נו. ומנחות כ: בשם ר"ת שהיינו בשקיעה הנראית, וראה לעיל הערה 3), וא"כ ג"כ אי אפשר להתפלל מנחה אחרי השקיעה לפי דברי תלמידי רבינו יונה (הנ"ל במבוא בתחילת המאמר) שתלוי זה בזה. וכן כתבו כמה מראשוני וגדולי החסידות (תולדות יעקב יוסף פר' בהעלותך, הרה"ק הבני יששכר זי"ע בספרו מגיד תעלומה ברכות ריש פ"ד על תר"י שכתב: ומכאן תוכחה מגולה למאחרים וסומכים על קנה רצוץ, ומי לא יחוש על דברי הראשונים. עכ"ל. וכן דעת הרה"ק בעל באר מים חיים זי"ע בספרו ארץ החיים חדושי הלכות ואגדות ברכות כו:)¹⁹.

ג. – שהמתפלל מנחה אחרי השקיעה נכנס לחשש קללת חז"ל ח"ו (ברכות כט:): דבמערבא לייטי אמאן דמצלי עם דמדומי חמה (הרה"ק מהר"פ מקאריץ זי"ע - אמרי פנחס שער סדר היום אות קנ, ומשנ"ב סי' רלג סוף ס"ק יד)²⁰.

ד. – התולדות יעקב יוסף (פר' בהעלותך) כתב שלפני השקיעה שהוא יום ממש ונקרא טהרת המחשבה, יכול לפנות ולטהר מחשבתו ממחשבות זרות שנקרא ערב, משא"כ אחרי השקיעה שאז נקרא ערב, אינו כשר לתפלת מנחה שאין להתפלל אותה אלא בזמן טהרת המחשבה²¹.

וע"ע בשו"ת לבושי מרדכי (מהדו"ד סי' רלא) שמתרעם מאוד על המאחרים להתפלל מנחה, דהא דם התמיד נפסל בשקיעה (כנ"ל מתוס' זבחים נו. ומנחות כ:). וכתב שם שדבר זה מעכב הגאולה, שיש לחשוש שגם לענין זריקת דם התמיד יעשו כן, ויבוא ח"ו התמיד לידי פסול. וכתב עוד שראה גדול הדור צדיק גמור שהיה מתפלל ביחידות עם דמדומי חמה. וראה עוד בספר ברכת ראש (פתיחה לפרק תפלת השחר בסופו) שכתב וז"ל: העולה מכל זה, דלכל השיטות עיקר זמן תפלת מנחה שנתקן כנגד התמיד הוא עד תחילת שקיעת החמה, ומי שעובר על זה בשאט נפש עובר על דברי חכמים, התהלך לפניו והיה תמים. עכ"ל.

ביותר יש להקפיד בארץ ישראל להתפלל מנחה בשעה מוקדמת, שהרבה מן הצדיקים שהתפללו מנחה בחו"ל בשעה מאוחרת, מ"מ בהיותם בא"י שם נראים

¹⁹ עוד כתב הרה"ק בעל באר מים חיים שם בסוף דבריו, שמשום הכי כתבו התוס' (ברכות כו: ד"ה יעקב) שטוב להתפלל מעריב לפני השקיעה, כדי להראות בזה שעכ"פ בזמן שקיעה כלה לגמרי זמן מנחה.

²⁰ וע"ע לעיל במאמר הרביעי (הערה 32) מה שכתבתי עוד בשיטת הרה"ק מהר"פ מקאריץ.

²¹ ראה בעלון נחלתנו (של מכון נחלת צבי, גליון עג וגליון עח וגליונות פד-פה) מה שכתבתי עוד בשיטת הרה"ק בעל תולדות יעקב יוסף בענין זה.

הכוכבים מוקדם, הקפידו להתפלל מנחה בשעה מוקדמת. כי אף שהחזיקו את זמן צאה"כ לפי 72 דק', מ"מ נקטו כשיטת המנחת כהן שמיד שנראו כוכבים לא שייך כלל לומר שהוא עדיין יום.

כן נהג המנחת אלעזר זי"ע, שבהיותו בא"י הקפיד להתפלל מנחה בשעה מוקדמת – אע"פ שבחז"ל היה מתפלל מאוחר, וכמובא בספר מסעות ירושלים (נסיעת המנחת אלעזר לא"י, סדר יום ג') וז"ל: בהגיע לסעודת זעיר אנפין רעווא דרעווין נתמלאה העזרה וכל חצר המגרש של הכולל מקצה אל קצה בלי עין הרע, עד שלא היה אפשר כלל לעבור עם רבינו מן חדר ביתו לתוך אולם הגדול, וכבר פנה יום – ונודע כי שיעור בין השמשות קטן מאוד באופק ירושלים – ולא עת להאריך בהרווחת מקום לעשות דרך המלך, על כן הוכרחנו לישראל בחדר הבית מסוגר רק עם הרבנים החשובים ובי' ג' מנינים כל הקודם זכה. עכ"ל. הרי מפורש שנקט המנחת אלעזר שא"א להתפלל מנחה אחרי צאה"כ, רק שבחז"ל היה זמן רב בין השקיעה לצאה"כ ובירושלים יש רק זמן קצר. [המשפט 'ונודע' וכו', הוא במקור בסוגריים, כי הוא דבר צדדי, אבל עכ"פ זה היה פשוט בעיני הכותב כמשיח לפי תומו]. וכע"ז מובא גם בספר דרכי חיים ושלוש (אות שכד) שבירושלים כמעט אין שום בין השמשות ניכר וכו', עיי"ש.

כמו"כ היה ג"כ מנהג הרה"ק מהר"א מבעלזא זצ"ל, שאע"פ שבחז"ל היה מנהג בעלזא להתאחר בתפילת מנחה, מ"מ בא"י הקפיד להתפלל מנחה מוקדם, כמו שכתב בשו"ת אגורה באהלך (מהגרי"י ניימאן אב"ד חסידי בעלזא מאנטריאל, ח"א סי' ל, וכ"כ ג"כ באגורה באהלך עולמים – זכרונות – עמ' לח) וז"ל: כ"ק מרן אדמו"ר מהר"א זי"ע היה משבח הענין של תפלת מנחה בעוד יום, דהיינו לפני השקיעה, וכאשר הייתי בארצה"ק בשנת תש"ט לפ"ק לקבל פני קדשו זי"ע, אמר לי ג"כ כעין הנ"ל דבארצה"ק בסמוך ובקרוב לאחר השקיעה ממחרת הלילה לבוא, וכן סיפר לי הרה"ג מטעמעשוואר זצ"ל שפעם בהיותו בתל אביב אצל כ"ק מרן זי"ע, התפללו מנחה עוד לפני השקיעה, ואחר מנחה יצא מחדרו ואמר – כמי ששמח בזה שהתפללו בזמנו – "מנחה דארץ מען דאווענען פריה" – תפילת מנחה צריך להתפלל מוקדם!]. עכ"ל. וכ"כ הגה"ח ר' שמחה בונים בויס זצ"ל (מחשובי חסידי בעלזא בארה"ב) שהגיע בחג השבועות תש"ט לא"י להסתופף אצל הרה"ק מבעלזא זצ"ל, והעלה על הכתב קורות הימים ששהה שם (נדפס בקובץ אור הצפון סיון תשס"ט) וז"ל: הלכתי בחזרה לאכסניה, ואחר שוכבי לינפש קצת, בהתעוררי לעת ערב בעוד היום גדול דימיתי שיש שהות הרבה לתפילת המנחה, כמו בבעלזא [בחז"ל] שהיו מתפללים ברגעים אחרונים של בין השמשות, אבל לא כן היה שמרן שליט"א מתפלל בא"י במוקדם הרבה, יען שהזמן משקיעת החמה עד הלילה קצר מאוד וזמן צאת הכוכבים בא בפתע פתאום. עכ"ל. וכן שאלתי את הגה"ח ר' אהרן מרדכי רוטנר שליט"א ע"ז, ואמר לי שהדברים נכונים שביום שהתפלל הרה"ק בזמנה היה מקפיד מאוד להתפלל מנחה בשקיעה. ואף הוסיף שאם לא היה מנין בזמן השקיעה היה הרה"ק מתפלל ביחידות ולא רצה להמתין עד שיביאו לו מנין [אך לפעמים היה מתפלל תפילותיו שלא בזמנם כידוע, ומי יבוא בסוד קדושים]. וכדברים האלו כתב גם בספר בקודש פנימה (מהמשב"ק הרב יצחק לנדאו, ח"א שער עבודת היום עמ' רמד), והוסיף עוד וז"ל: היות והתקשיתי להשלים עם העובדה שאין מנין לתפלה

בציבור אצל מרן – רבן של ישראל, לפיכך הרהבתי עוז ואמרתי למרן 'הלא הרבי מיקל להתפלל מנחה עד עשר דקות אחר השקיעה?' נענה אלי מרן ואמר 'זהו רק בדיעבד אבל לכתחילה אין לעשות כן'. עכ"ל. וע"ע בספר שולחן רבותינו (סי' רלג) שהביאו מכתב המשב"ק ר' שלום פויגל וז"ל: מרן שליט"א מחמיר כלפי מנחה כפי הזמן הנהוג בא"י ותיכף עם השקיעה מצווה להתפלל מנחה ולכל היותר עד עשר דקות. וכששואלים את מרן מאוחר מזה מצווה כמעט שלא להתפלל עוד מנחה. לבד במקרה שמרן מתאחר הרי זה רבי"שע ענין. אבל החומרא היא להתפלל עם זמן השקיעה, ועושים הפסקה עד מעריב. עכ"ל. עוד הביאו שם (מבצלא דמיהמנותא עמי' צג) וז"ל: מרן מוהר"א זצ"ל אמר פעם אי' למשמשו בת"א שזמן מנחה בא"י הוא לכתחילה עם השקיעה, ובדיעבד מותר להתחיל גם עשרה רגעים [דק'] אח"כ, אבל עשרים רגעים אחר השקיעה כבר צריכים להתפלל ב' שמו"ע. עכ"ל. ומבואר דסבר הרה"ק דאף דלענין מוצ"ש יש להחמיר הרבה, מ"מ אין ללמוד מזה ג"כ להקל לענין מנחה, דכל אלו שאמרו להחמיר בענין שבת לא חלקו על ההלכה המקובלת כל הדורות דכשנראים ג' כוכבים הוי לילה²². [וע"ע לעיל במאמר החמישי מה שהארכתי במנהגי בעלזא בענינים אלו].

וכן נהג האדמו"ר מהרי"י מסקווירא זצ"ל, וכעדות בנו האדמו"ר שליט"א (בחצר הקודש, מקץ תשס"ט עמ' י-יא): באמת אין ארץ ישראל האט דער טאטע ז"ל אויך אביסל פריער געדאווענט מנחה, ווייל היינט במציאות ווערט אין ארץ ישראל שנעלער טונקל אויך ווי דא [-ארה"ב], דא קען זיך עס שלעפן לאנגע זמנים. עכ"ל. [וע"ע במאמר הרביעי מה שהארכתי במנהגי סקווירא בענינים אלו].

²² וע"ע בשו"ת אגורה באהלך (ח"א סי' לב אות ב) שכתב עוד שאע"פ שהוראות הרה"ק מהר"א מבעלזא נאמר על ארץ ישראל, אבל כ"ק מהר"א זי"ע כתב גם לאנ"ש בארה"ב דטוב שלא להתאחר כ"כ בתפילת מנחה [כי גם בארה"ב אע"פ שצאה"כ הוא מאוחר במעט מבא"י, מ"מ אינו מאוחר בהרבה]. ועי"ש שסיים שנראה הטעם משום שסבר כשיטת המנ"כ שגם ר"ת מודה דתלוי ומשתנה הזמן לפי האופק.

לשונות רבוה"ק ראשוני החסידות על מנחה אחרי שקיעת החמה

תולדות יעקב יוסף

התפלה שהיא במקום קרבן צריך שיהיה ביום ממש, שנקרא טהרת המחשבה. לכך 'ויצא יצחק לשוח בשדה לפנות ערב', כמ"ש בתיקונים שהוא לפנות ולטהר מחשבתו ממחשבות זרות שנקרא ערב, ולכך מיד בשקיעת החמה שאינו יום ממש רק נקרא ערב, אינו כשר לזביחה לקרבן, ולתפלה שהוא במקום קרבן.
(פר' בהעלותך)

אמרי פנחס

היה מתפלל מנחה ע"פ רוב קודם שקיעת החמה, וששמע בשמו ז"ל שאמר משום דאיתא בגמרא (ברכות כט:) במערבא לייטי אמאן דמצלי עם דמדומי חמה, ואני איני רוצה שיקללוני.
(שער סדר היום אות קנ)

מגיד תעלומה (בני יששכר)

תלמידי רבינו יונה פיסקא המתחיל תפילת המנחה עד הערב, אין לפרש עד צאת הכוכבים וכו', אלא עד שקיעת החמה וכו'. עיין מה שכתבתי בפירוש רש"י דגם כוונת רש"י כן הוא, דזמן מנחה אינה אלא עד שקיעת החמה. ומכאן תוכחת מגולה למאחרים וסומכים על קנה רצון, ומי לא יחוש על דברי הראשונים.
(ברכות ריש פ"ד על רבינו יונה)

ארץ החיים (באר מים חיים)

דהרי ודאי דם נפסל בשקיעה, ו'עד הערב' הוא ודאי זמן שקיעה... ממילא גם הזמן הוא כמו גבי קרבנות, ולרבנן משקיעה מתחיל ערב... על כן טוב להקדים תפילת ערבית כדי להראות בזה שכלה זמן מנחה.
(חידושי הלכות ואגדות ברכות כו: בתוס' ד"ה יעקב)

◆ מכתבי הגר"ד יוסף שליט"א ◆

הרב דוד יוסף

ראש בית המדרש "יחזה דעת" וחבר מועצת חכמי התורה

ב"ה ירושלים, ט' שבט תשע"ז

לכבוד ידידי הנאון המצויין, סיני ועוקר הרים, זך השכל והרעיון, שוקד על דלתות תורתנו הקדושה, רבי יעקב חנניה וינגרטן שליט"א
שלום וישע רב,

קראתי בכל לב ובעיון רב מתחלה ועד סוף את כל מאמריו של כת"ר בחיזוק שיטת הגאונים, ושרבים מהראשונים סבירא להו כשיטת הגאונים, ומאד נהניתי מדבריו הנאמרים בטוב טעם ודעת, דבר דבור על אופניו, בעיון עמוק ובבקיאות מופלאה, איישר חיליה לאורייתא. בעזה"י בקרוב הנני עומד להוציא לאור מחדש את הקונטרס "כי בא השמש" בתוך ספרי הלכה ברורה חלק י"ד, וכן בכרך נפרד, עם הוספות מרובות, ובתוך הדברים אני מביא פעמים רבות מדברי כת"ר, (הן בגוף הקונטרס והן בציונים), ומה שכתב בחיזוק שיטת הגאונים, ולענ"ד בחלק מהדברים שכתב בדעת הראשונים צדקו דבריו, ובחלק מהדברים אין ראיה מברעת כל כך, ובחלק מהדברים לא צדקו דבריו כלל.

ואביא דוגמא לדבר: הנה כת"ר מביא בשם ספר תשב"ץ לתלמיד מהר"ם (סימן קכט) שכתב, בערב יום הכפורים ובערב תשעה באב מותר לשתות אחר שסילק את השלחן, "רק שתהא החמה זורחת". וכן כתבו הארחות חיים (הלכות יום הכפורים סימן ד') והכל בו (סימן סט) בשם מהר"ם. וכת"ר בקובץ "בית אהרן וישראל" (גליון קסט) רצה להוכיח מכאן כשיטת הגאונים, דהא לרבינו תם שרי לאכול אף לאחר שקיעת החמה כיון דיום גמור הוא. ולענ"ד יש לדחות בפשיטות, דיש לומר שכוונת מהר"ם לענין אם אחר שפסק מסעודתו וסילק השלחן שרי לאכול ולשתות, או חשיב כקיבל עליו התענית, ודעת כמה ראשונים שכל שסילק השלחן נאסר באכילה ושתיה, (והיא שיטת הראב"ד והמהרי"ל, והובאה שיטה זו בבית יוסף סוף סימן תרח), ומכל מקום גם לשיטתם פשוט דחינו דוקא כשהגיע זמן תוספת מחול על הקודש, ולפי דברי הרמב"ן והרשב"א והרא"ה והריטב"א, זמן תוספת מחול על הקודש, ולפי סמוך לזמן פלג המנחה, ורק מזמן זה יכול לקבל עליו תוספת מחול על הקודש, אבל אם קיבל עליו תוספת קודם לכן אין קבלתו כלום, ועל זה כתב המהר"ם שאף שסילק את השלחן ונראה שגמר בדעתו שלא לאכול ולשתות, מכל מקום כל זמן שעדיין החמה זורחת רשאי לחזור ולשתות, כיון שעדיין לא הגיע זמן תוספת מחול על הקודש, מה שאין כן בתענית שמתחיל להתענות מעלות השחר, שבזה כתב שם שאחר שסילק השלחן בלילה אינו רשאי לחזור ולאכול ולשתות אלא אם כן התנה קודם לכן. ועיין בהנהגות מיימוני (סוף פרק א' מהלכות שביתת עשור, ופרק ג' מהלכות תעניות), שהביא בשם המהר"ם שכל שגמר בדעתו שלא לאכול ולשתות קיבל עליו התענית. ועיין עוד בפסקי עירובין למהר"ם (סימן עט). ולפי זה יש לומר דהמהר"ם לשיטתיה אילו, ושפיר יש לפרש בכוונת מהר"ם דאף שסילק השלחן ונראה שגמר בדעתו להפסיק מאכילה ושתיה, אינו נאסר באכילה ושתיה כל זמן שלא שקעה החמה, כיון דאכתי לא הגיע זמן תוספת מחול על הקודש. ולפי זה אדרבה יש להוכיח מדבריו

דסבירא ליה כרבינו תם. ועיין במרדכי (עירובין סימן תצד) בשם מהר"ם, דהשלמת תענית בערב שבת סגי עד לאחר תפלת ערבית שהוא מפלג המנחה ואילך, ובספר תשב"ץ (סימן א') כתב בשם מהר"ם דהשלמת התענית בליל שבת היינו עד שקיעת החמה. וע"ש. ולפי זה בעל כרחנו דסבירא ליה דשקיעת החמה הוא קרוב מאד לזמן פלג המנחה, והיינו רק אם נשער פלג המנחה שעה ורבע קודם צאת הכוכבים דרבינו תם. ואמנם לפי זה יקשה אימתי התפלל ערבית. וכן כתב בספר אורות חיים (פרק ט') לבאר בדעת מהר"ם. ומה שהשיב עליו כת"ר בקובץ "בית אהרן וישראל" שם, לענ"ד יש לדחות על פי מה שכתבתי בס"ד בבירור הלכה סימן רלג ס"ק יג בביאור זמן פלג המנחה לסוברים דהיינו שעה ורבע קודם צאת הכוכבים, וסוברים גם כשיטת רבינו תם. וע"ש. ודו"ק.

והנה כת"ר בכל דבריו רוצה לחזק ולקיים את שיטת הגאונים, ובודאי שצדקו מאד דבריו על החובה לקבל שבת כשיטת הגאונים, וחלילה לעשות כנגד מנהג ישראל בכל המקומות וכנגד דעת רבים מרבתינו הפוסקים הראשונים והאחרונים, וראוי לחזק הדברים לבל ירהיב איש עוז בנפשו להכנס לחשש חילול שבת דאורייתא בעשיית מלאכה בזמן בין השמשות אליבא דהגאונים.

אולם תמהני על כת"ר כיצד לאורך כל מאמריו התעלם לגמרי משיטתם של רבים מרבתינו הראשונים שכתבו בהדיא כרבינו תם, והם רוב מניין ורוב בנין הן מהראשונים והן מהאחרונים, וכמו שכתבתי בקונטרס הנ"ל, ועל צבאם מרן השלחן ערוך, ומה שכתב בסידור בעל התניא שהשלחן ערוך חזר בו, הנה לפי מה שכתבתי בקונטרס הנ"ל (בפרק ט') אי אפשר לומר כן בדעת השלחן ערוך מכמה טעמים, ובפרט שספר העיטור היה אצל מרן השלחן ערוך, וראה דבריו שבסמוך ממש למה שכתב לענין ברית מילה לנולד בבין השמשות, כתב לבאר זמן בין השמשות כשיטת רבינו תם, ובודאי שהשלחן ערוך שהעתיק לשונו לא בא לחלוק עליו בענין בין השמשות, ומה שנפרש בדברי העיטור אפשר לפרש בדברי השלחן ערוך, ואמנם צדק כת"ר כמה שרצה ללמד זכות על בעל התניא, שבזמנו עדיין לא נדפס ספר העיטור, ולא ראה את סיום דבריו דסבירא ליה כרבינו תם, אבל בודאי שלפי האמור בדעת השלחן ערוך אי אפשר לפרש דסבירא ליה כהגאונים, ומה גם שישנם עוד נימוקים וסברות לומר שהשלחן ערוך לא חזר בו בזה, וכמו שכתבתי שם. ועוד שגם דעת הרמ"א נראה כשיטת רבינו תם, שהרי לא הגיה כלום על דברי השלחן ערוך (סימן רסא) שפסק כרבינו תם, ובדרכי משה הארוך שם; הביא בשתיקה דברי התוספות בשם רבינו תם, ושכן כתבו הר"ן והמגיד משנה. וכן מוכח עוד מדברי הרמ"א בדרכי משה (סימן רמט) על דברי הבית יוסף בשם הראב"ד. ודו"ק.

ואנכי בקונטרס הנ"ל השתדלתי בכל כוחי לחתור אל האמת ולהביא דברי רבותינו הפוסקים ללא כחל ושרק, ולדקדק בדבריהם אי סבירא להו כרבינו תם או כגאונים, ובעזה"י בהוצאה החדשה אוסיף לשיטת הגאונים מדברי כמה מהגאונים והראשונים שהביא כת"ר כדבריהם, ואביא דברים בשם אומרם, [ואנב אורחא, בהוצאה החדשה של הקונטרס, (פרק כ' בד"ה וגדולה מזו) אביא בס"ד שהגר"מ פיינשטיין בשו"ת אגרות משה (חלק ד') מאורח חיים סימן סב בד"ה ולענין הקולא, וסימן עד עניני בישול אות מ'] דעתו לסמוך על שיטת רבינו תם לענין שבות בבין השמשות אף לכתחלה, ולכן כתב להקל בשבות דרבנן אף אחר צאת

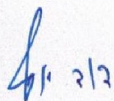
הכוכבים אליבא דהנאונים. ושם כתבתי שלענין הלכה נראה לענ"ד שמכיון שפשט המנהג כהנאונים אין להקל בזה לכתחלה, ואפילו בשבות דרבנן, ורק לענין דיעבד ובבין השמשות של הנאונים, שפיר יש לצרף שיטת רבינו תם לספק ספיקא, ואפילו בדאורייתא, ודלא כדברי החולקים בזה, והארכתי להוכיח כן. וכת"ר באחת מהערותיו (בגליון קעא עמוד צו) בענין הפסק בטהרה בבין השמשות, הביא מדברי כמה מפוסקי זמנינו שכתבו שאין לצרף שיטת רבינו תם לספק ספיקא, ולפי האמור לענ"ד לענין דיעבד שפיר יש לסמוך על ספק ספיקא זה להקל. וע"ש באורך].

ולכן אף על פי שהנוהג כדעת הנאונים אף להקל במוצאי שבת יש לו על מה שיסמוך, ואפילו במלאכות דאורייתא, ואין אחר המנהג כלום, אולם מכל מקום לענ"ד צדקו דברי אאמור"ר מרן זצוק"ל שראוי להחמיר כרבינו תם על כך פנים במלאכות דאורייתא.

והנני חוזר להביע את הערכתי המרובה לדבריו של כת"ר אשר שלח אלי, ויפה דן ויפה נשא ונתן בדברי רבותינו הפוסקים, ודבריו מעידים כאלף עדים על העמל והיגיעה שיגע וטרח בענין זה, בחריפות ובקיאיות מופלאים, ויהי רצון שיוכה להמשיך להפיץ מעינותיו חוצה ולזכות את הרבים ולהגדיל תורה ולהאדירה, באורך ימים ושנות חיים ושובע שמחות וכל טוב אמן.

בברכת התורה

ידידו עוז

דוד יוסף

בס"ד

י"א שבט תשע"ז

כבוד הגאון האדיר והמפורסם הגר"ד יוסף שליט"א

שמחתי מאוד לקבל מכתבו, וממש הרגשתי כי במקום גדולתו שם אתה מוצא ענוותנותו, שמלבד שטרח לעבור על כל המאמרים הארוכים, עוד שנית הניף ידו במכתבו אלי.

ובודאי דרכו היא כדרך אביו הגדול זי"ע, שהיה טורח ומבזבז זמנו לעבור על חיבורי בני דורו, ואפילו במקום שידע שלא ימצא חידושים היה שווה בעיניו להפסיד זמנו היקר מפז, כדי לחזק את מחברי הספרים, ועי"ז זיכה רבים וזכה להרבות תורה בישראל כידוע ומפורסם.

וכיון שראיתי ענוותנותו, אמרתי כי בודאי ישמח הגר"ד בפלפולא דאורייתא ובחקר האמת, ולכן באתי בזה במספר דברים לישא וליתן בדבריו.

א. במכתבו אלי כתב הגר"ד שליט"א לדחות הראיה מדברי מהר"ם מרוטנבורג (הובא בתשב"ץ קטן סי' קכ"ט, בכל בו סי' ס"ט, ובארחות חיים הלכות יום הכפורים ד') שכתב וז"ל: בערב יום כיפורים וכו' מותר לשתות אחר שסילק את השולחן רק שתהא

החמה זורחת. עכ"ל. ומזה הוכחתי (במאמר השלישי) דדעתו כשיטת הגאונים שמיד כשאין החמה זורחת הוה בין השמשות. אמנם הגר"ד דחה כי אפשר שדעת המהר"ם היא שסילוק השלחן הוה כאילו גומר בדעתו לקבל התענית, והרי שיטת המהר"ם (מובא בהג"מ סוף פ"א משביתת עשור ובפ"ג מהלכות תענית) שאם קיבל התענית אסור לו לאכול, ולכן אם סילק השלחן כשהחמה זורחת שאז לפי שיטת ר"ת והרמב"ן אין קבלתו מועלת מותר לו לאכול, משא"כ אם סילק השלחן אחרי שכבר אין החמה זורחת שוב אסור לו לאכול מחמת קבלת התענית. עכת"ד הגר"ד.

והנה נמצא שלפ"ז עיקר הנושא הוא האם בעת סילוק השלחן זרחה החמה. אולם בלשון מהר"ם משמע שעיקר הנושא הוא האם עכשיו – כשרוצה לאכול שוב – החמה זורחת, שלא כתב ירק **שהיתה** החמה זורחת, אלא ירק **שתהא** החמה זורחת, כלומר שבודאי בעת סילוק השלחן עדיין זרחה החמה, אלא שאם היא עדיין זורחת עכשיו מותר לו לאכול, ואם כבר שקעה אסור לו לאכול. ועוד יש לעיין, שהרי לכאורה דעת מהר"ם משמע שסילוק השלחן גרידא אינו חשוב גמירות דעת גמורה, כמש"כ הג"מ (סוף פ"א משביתת עשור) שדעת מהר"ם כדעת הרמב"ם שצריך **שאחרי שיגמור סעודתו יגמור בדעתו שלא לאכול עוד** [וכע"ז כתב בהג"מ פ"ג מהלכות תענית בשם מהר"ם **ינתכוונתי שלא לאכול היום עוד**], ומבואר דסילוק השלחן גרידא לא חשוב קבלת תענית. וא"כ בודאי נראה נכון כי דעת מהר"ם היא שסילוק השלחן אינו נחשב קבלה ושפיר מותר לאכול אחר שסילק את השולחן כ"ז שהחמה זורחת, אבל כששקעה מיד באותו רגע נאסר לאכול, וצ"ל דהיינו משום שעכשיו מתחיל בין השמשות וכשיטת הגאונים. כנלענ"ד.¹

ב. במכתבו תמה הגר"ד מדוע התעלמתי לגמרי משיטתם של רבים מרביתנו הראשונים שכתבו בהדיא כר"ת וכו'. כדי לקיים 'והייתם נקיים' הנני להשיב שבודאי ח"ו לא התעלמתי מהם, ואדרבה במאמרי ('מבוא ותקציר') בקובץ נזר התורה (גליון כז) סידרתי כל השיטות כראוי, אמנם במאמרים בקובץ בית אהרן וישראל כתבתי בתחילת המאמר הראשון (גליון קסז) שהיות שרבים כבר סידרו ואספו את הראשונים הסוברים כר"ת, לכן באתי במאמרים שם לאסוף את הסוברים כהגאונים.

ג. עוד האריך הגר"ד בדברים נכונים בענין שיטת המחבר. אמנם ראה עוד בזה במכתב הרב ישראל אברהמי הנדפס לקמן שהאריך בזה, וכדאי לעיין בדבריו.

ד. מה שהביא הגר"ד בשם הגר"מ פיינשטיין, נכון להדגיש כי לדעתו ברגע שנראים כוכבים הוה לילה אף לר"ת [ונקט שבארה"ב נראים הכוכבים לכל היותר אחרי 50 דק'], וא"כ נמצא שאליבא דאמת אינו מתיר כלום אחר צאה"כ דהגאונים [אלא שלפי

¹ ובפרט שהרי הבאתי במאמרי עוד ראייה שדעת המהר"ם כהגאונים, מהא דכתב מהר"ם (ח"א תשובות סי' קכז במהדורה החדשה) וז"ל: ונרות חנוכה נמי מדליקין מבעו"י משתשקע החמה כ"ז שפני מזרח מאדימין, ואע"ג דאכתי עוד היום גדול וא"צ לאותה אורה. עכ"ל. ומפורש להדיא ד"מששתשקע החמה כ"ז שפני מזרח מאדימין" האמור לגבי שבת, וכן זמן הדלקת נר חנוכה, היינו בתחילת השקיעה בעוד שיש אור גדול, ודלא כר"ת הסובר דהוא בסוף שקיעה. [ובפרט שהמהר"ם שם מביא ראייה מזה שכמו"כ מותר להדליק נרות בביהכ"נ ביו"ט שחרית ולא חיישינן לשרגא בטיהרא, ואם היה סובר כשיטת ר"ת הרי אז בודאי נהנים מהאור וכיצד יכל להביא ראייה מזה שמותר נמי להדליק ביו"ט שחרית].

שיטתו בארה"ב הוה צאה"כ דהגאונים בתוך 9 דקי אחרי השקיעה, אבל באמת כו"ע לא סוברים כן כידוע, וא"צ להאריך בזה].

ואחתום בתודה ובברכה

יעקב חנניה וינגרטן

הרב דוד יוסף

ראש בית המדרש "יחזקאל דעת" וחבר מועצת חכמי התורה

ב"ה ירושלים, י"ט שבט תשע"ז

לכבוד ידידי הדגול, סיני וענקר הרים, זך השכל והרעיון, שוקד על דלתות תורתנו הקדושה, הגאון רבי יעקב חנניה וינגרטן שליט"א שלום וישע רב,

קבלתי את יקרת מכתבו ששלח אלי, ובו תגובה על כמה דברים שכתבתי אליו בענין מחלוקת רבינו תם והגאונים בדין בין השמשות, ומאד נהניתי מדבריו, וענותו תרבני. ומפאת קוצר הזמן הנני למשיב רק על מה שכתב, שלדעתו כוונת המהר"ם לענין "האכילה", דשרי לחזור ולאכול דוקא כשעוד השמש זורחת, וכתב לדייק מלשון מהר"ם שהובא בספר תשב"ץ שם, שכתב, מותר לאכול ולשתות לאחר שסילק השלחן "רק שתהא החמה זורחת", ולשון רק "שתהא החמה זורחת" משמע דקאי לענין "האכילה", דשרי לאכול כל זמן שהחמה זורחת, אבל לאחר מכן כשכבר אין החמה זורחת אסור לאכול, דאם איתא דכוונתו לענין קבלת התענית, היה לו לנקוט לשון "שהיתה החמה זורחת", שלשון זה משמע שבשעה שסילק השלחן היתה החמה זורחת. עכ"ד. ואני על משמרת אעמודה, שאין זה פירוש דברי המהר"ם, שהרי המעיין בדברי המהר"ם שם יראה נכוחה, שכל דבריו מתחלה ועד סוף מיירי לענין דין "קבלת תענית", וקודם שנבאר הדברים הנני להקדים, שבתענית (יב.) נחלקו בענין תענית שמתחיל בה מעלות השחר, ובלילה שקודם התענית סילק סעודתו, אם חלה עליו התענית, או דוקא אחר שישן חלה עליו התענית, ורבותינו הראשונים שם כתבו לדרון לענין תענית שמפסיק בה מבעוד יום, כגון תשעה באב ויום הכפורים, אי שרי לאכול אחר שסילק סעודתו, או אחר שנמר בלבו שלא לאכול ולשתות, דומיא דתענית המתחילה מעלות השחר, או שלענין תענית שמפסיק בה מבעוד יום, בעינן שיקבל בפיו שלא לאכול ולשתות, (ויש ראשונים הסוברים דאפילו קבלה בפה לא חשיבא קבלה, ובעינן שיקבל עליו בדברי קדושה, כגון ברכת שהחיינו ביום הכפורים, או שיתפלל ערבית, ובמק"א הארכת בזה), ושימת המהר"ם מרוטנבורג (כפי שכתב בשמו בהנהות מיימוני הנ"ל) שכל שנמר בדעתו שלא לאכול ולשתות חשיבא קבלה. ולפי זה הדבר פשוט שכל מה שכתב בשמו בספר תשב"ץ, אינו לענין "זמן האכילה", דהיינו עד אימתי שרי לאכול ולשתות, אלא לענין "זמן הקבלה", וכונתו שכל שהקדים לקבל התענית בערב תשעה באב ויום הכפורים בזמן שעדיין אינו פלג המנחה, לא מהני קבלתו כלל, ולא דמי לתענית שפוסק בה מעלות השחר.

ועתה נביא לשון ספר תשב"ץ שם: בערב תשעה באב ויום הכפורים מותר [לאכול ו]לשתות לאחר שסילק השלחן רק שתהא חמה זורחת, אבל תענית כל השנה שאוכל ושותה בלילה, אסור, אם לא שהתנה בשעה שיושב על השלחן או קודם לכן שרוצה לאכול ולשתות עד שיעלה עמוד השחר. עכ"ד. (ובהגהה שם כתב לדון לענין שתיה, אי שרי לשתות בערב תענית המתחילה מעלות השחר, אחר שסילק סעודתו). ומבואר יוצא מדברי המהר"ם, שעיך כוונתו היא לענין עצם חלות קבלת התענית, וכל דבריו מתחלה ועד סוף אינם אלא לענין דין קבלת התענית, וסבירא ליה שיש לחלק בין תענית שמתחילה מעלות השחר לבין תענית שפוסק בה מבעוד יום, ובא לומר שאמנם בתענית שפוסק בה מעמוד השחר, אף על פי שעדיין לא הגיע זמן עלות השחר, כל שסילק סעודתו נאסר באכילה ושתיה, ושפיר חלה עליו התענית אחר שסילק סעודתו, ואם כן לכאורה היה לנו לומר שאף לענין תענית יום הכפורים ותשעה באב יש להחמיר אחר סילוק סעודתו, ובעיני שיתנה בפירוש שאין בדעתו לקבל התענית, ודין יום הכפורים הוי כל שכן מדין תענית המתחילה מעלות השחר, שהרי לענין יום הכפורים יש בו דין תוספת מחול על הקודש, ואם כן בדין הוא שתחול עליו התענית אחר סילוק סעודתו, ועל זה כתב המהר"ם שלענין תשעה באב ויום הכפורים אמנם אחר שקיעת החמה שפיר מהני סילוק הסעודה לקבלת התענית, אולם קודם לכן בעוד השמש זורחת אין סילוק הסעודה נחשב לקבלת התענית, כיון שעדיין לא הגיע זמן פלג המנחה, ואין שייך קבלת תענית בזמן כזה כלל, וכל כהאי גוונא לא מהני קבלה כלל. (ובעצם הדבר שיש לחלק בזה בין תענית המתחילה מעלות השחר, דמהני בה על כל פנים בישן, אף שעדיין לא עלה עמוד השחר, לבין תענית תשעה באב ויום הכפורים, היינו משום דבתענית המתחילה מעלות השחר שפיר חשיב יום התענית, אלא שהקילו בה שאינו מתחיל אלא מעלות השחר, ולכן כשסילק סעודתו או כשישן שפיר חלה עליו התענית, מה שאין כן בתשעה באב ויום הכפורים שקודם לכן הוא יום אחר לגמרי, ובזה אין שייך קבלת תענית אלא בזמן שיכול לקבל עליו תוספת מחול על הקודש. ועיין בראשונים תענית יב. ודו"ק).

בברכת התורה

ובהערכה מרובה

ידידו עוז

ר' יוסף

דוד יוסף

בס"ד

עש"ק פר' קבלת התורה, כ"א שבט תשע"ז

כבוד הגאון האדיר והמפורסם הגר"ד יוסף שליט"א

זכיתי לקבל שוב מכתבו, ונתמלא הבית כולו אורה של תורה, בכל דבריו הנאמרים באמת וצדק.

ואכן בודאי צדקו דבריו שכל דברי המהר"ם הם לענין קבלת תענית, ובא המהר"ם לחלק בין קבלת תענית שמתחיל בעלה"ש, לבין קבלת תענית שמתחיל מבעוד יום. וחילוק המהר"ם הוא, שלגבי תענית שמתחיל בעלה"ש הוה קבלה בסילוק השלחן ואסור לאכול ולשתות, משא"כ בתענית שמתחיל מבעוד יום מותר [לאכול ו]לשתות לאחר שסילק השלחן רק שתהא החמה זורחת.

והנה כאמור דברי הגר"ד הנ"ל ברורים ונכונים לחלוטין לאמתה של תורה. רק מ"מ עדיין יש בזה מקום לדון מדוע באמת בתענית המתחיל מבעוד יום אינו נאסר בסילוק השלחן, האם זה משום שסילוק השלחן אינו חשוב קבלה לגבי תענית המתחיל מבעוד יום, או דלמא משום שאיירי שסילק השלחן בשעה מוקדמת. והיות שבמכתב הקודם קיצרתי בזה, לכן אאריך קצת לבאר היטב ב' הדרכים הנ"ל.

א. לענ"ד נראה שדעת המהר"ם היא, כי רק לגבי תענית המתחיל מעלה"ש חשוב סילוק השלחן קבלה, אבל לגבי תענית המתחיל מבעוד יום אין סילוק השלחן חשוב כלל קבלה, ואפילו סילק שלחנו אחרי פלג המנחה אינו נאסר כלל בסילוק השלחן. ועל זה הוסיף המהר"ם שאע"פ שסילוק השלחן אינו חשוב קבלה בתענית שמתחיל מבעוד יום, מ"מ צריך שתהיה החמה זורחת בשעה שחוזר ושותה [או אוכל] שוב, וע"כ הטעם הוא שאם אין החמה זורחת הוה בין השמשות, והיינו כדעת הגאונים.

ב. אולם דרך הגר"ד היא, שבעצם סובר המהר"ם שגם לגבי תענית שמתחיל מבעוד יום הוה סילוק השלחן קבלה, ומה שכתב המהר"ם שאינו נאסר אחרי שסילק השלחן, הוא משום דאיירי שזה היה בשעה מוקדמת, דהיינו שזה היה קודם השקיעה בעוד שהחמה זורחת, שאז לפי שיטת ר"ת והרמב"ן חשוב שעה מוקדמת ואין בקבלתו כלום.

והשתא אחרי שביארתי היטב ב' הדרכים מובן היטב מה שדייקתי במכתבי הקודם, שלפי דרך הגר"ד שסילוק השלחן חשוב קבלה אם היה אחר השקיעה, הרי נמצא שלפ"ז עיקר הנושא הוא האם בעת סילוק השלחן זרחה החמה, א"כ היה צריך המהר"ם לכתוב 'בערב יום כיפורים וכו' מותר לשתות אחר שסילק את השולחן רק אם היתה החמה זורחת', כלומר שרק אם בעת סילוק השלחן זרחה החמה מותר, וקשה מדוע כתב המהר"ם 'רק שתהא החמה זורחת', הרי אין שום נפק"מ אם החמה זורחת כעת כשחוזר לשתות. אבל לפי דרכי א"ש היטב, שאכן בעת סילוק השלחן עדיין זרחה החמה, ואינו נאסר אפילו אם היה הסילוק אחרי פלג המנחה, כי סילוק השלחן אינו נחשב כלל קבלה לגבי תענית המתחיל מבעוד יום, אלא שמ"מ צריך שתהא החמה זורחת בשעה שחוזר לשתות, שאם כבר שקעה הוה בין השמשות ואסור [כעין לשון

הר"ח והר"י בפ"ק דתענית 'אע"פ שפוסק, חוזר ואוכל עד שיבוא השמש' שאז הוה בין השמשות]. ולענ"ד זו ראייה חזקה ולא ראיתי במכתבו תשובה לזה.

עוד כתבתי ראייה נוספת, שבהג"מ סוף פ"א משביתת עשור משמע כפי דרכי שלדעת מהר"ם סילוק השלחן אינו חשוב קבלה, שכתב שדעת מהר"ם כדעת הרמב"ם (תעניות פ"ג ה"ג, וכ"ד הר"י בפ"ק דתענית) שאם **'גמר סעודתו וגמר בדעתו שלא לאכול עוד'** אסור, הרי משמע דבעינן קבלה וגמירות דעת, ולא מועיל למהר"ם סילוק השלחן גרידא בתענית המתחיל מבעוד יום. וכע"ז כתב בהג"מ פ"ג מהלכות תעניות בשם מהר"ם **'נתכוונתי שלא לאכול היום עוד'**, ומבואר שלפי מהר"ם סילוק השלחן גרידא לא חשוב קבלת תענית לגבי תענית המתחיל מבעוד יום, אלא צריך קבלה וכוונה.

וראה בב"י בסי' תקנ"ג שכתב שהג"מ פירשו דברי הרמב"ם כפשטן דבגמר בדעתו בקבלה בלב שלא לאכול אסור אע"פ שלא קיבל בפירוש, ודלא כהרב המגיד (תעניות שם) שמצדד דלהרמב"ם בעינן קבלה בפה. ולהלכה בסוף דבריו פסק הב"י דבעינן קבלה בפה, כיון שהר"י סובר כן, והרמב"ם אפשר שסובר כן, ושאר מפרשים חוץ מהראב"ד אפשר שסוברים כן. עכ"ד הב"י. הרי שיתכן שלכו"ע בעינן קבלה בפה [מלבד הראב"ד שאוסר, וכן בב"י סי' תר"ח מבואר שרק הראב"ד אוסר]. אמנם הב"ח בסי' תר"ח כתב דבהג"מ מבואר שלדעת מהר"ם מועיל קבלה בלב, וכיון דרוב ניהוג שלנו אחרי מהר"ם והנמשכים אחריו אין להקל, ודלא כהגהת שו"ע שכתב בסתם שאם קיבל בלב לא הוי קבלה. עכ"ד הב"ח. ומשמע שאף להב"ח בדעת מהר"ם סילוק גרידא אינו כלום לגבי תענית המתחיל מבעוד יום ובעינן עכ"פ קבלה בלב.

שוב ראיתי בביאור הגר"א (סי' תקנג) שלומד שלפי המהר"ם אסור אפילו בלא קבלה בלב ודי שהיה בדעתו שלא לאכול [וע"ע במג"א (שם סק"ב) שכתב שטוב להתנות בשעת סעודה המפסקת שאינו מקבל התענית, ולפי מהלך הגר"א מובן היטב טעם הדבר, שכן ברגע שיהיה דעתו שלא לאכול מיד נאסר ולכן טוב להתנות. ועיי"ש במחצה"ש ובפמ"ג]. וא"כ לפי מהלך הגר"א אולי היה ניתן לומר שסילוק השלחן הוה הוכחה שדעתו שלא לאכול ונאסר בסילוק גרידא. אבל לענ"ד לשונות המהר"ם שבהג"מ הנ"ל מורים שצריך גמירות דעת וכוונה ברורה שלא לאכול, ולא די בסילוק השלחן גרידא [כי סילוק השלחן הוא רק הוכחה שמסיים סעודתו, ואינו הוכחה שלא ישתה אח"כ עוד בדרך עראי לפני התענית. ואולי בדווקא נקט המהר"ם שמותר לשתות, כי יתכן לומר שלגבי אכילה נאסר ע"י סילוק השלחן, שזה הוכחה שאין דעתו לאכול, ולכן רק בשתייה מותר. משא"כ בתענית המתחיל מעלה"ש שבזה סובר מהר"ם שע"י סילוק השלחן אסור אפי' בשתייה כמבואר בתשב"ץ סי' קי"ד, עיי"ש].

ואסיים בהודאה על שטרח לעיין בדברים שכתבתי וטרח להשיב עליהם, ואקוה כי כעת הצלחתי בעזהש"ית להבהיר היטב הדברים.

יעקב חנניה וינגרטן

◆ מכתב הגר"ש בינעט שליט"א ◆

נדפס בקובץ נזר התורה גליון כט עמ' קע

שלמה בינעטה

דומ"ץ בק"ק מחזיקי הדת

קרית בעלזא ירושלים

זמן רבינו תם לשיטת בעלזא

[מאמר תגובה]

למע"כ עורכי הקובץ הנפלא "נזר התורה",

קבלתי את הקובץ לחודש אדר ניסן תשע"ז, ונהניתי מזה מאוד, תשו"ח ויישר כחכם וחילכם, ולאות – הוקרה אמרתי להגיב בקצרה.

ראיתי בקובץ את מאמרו של הרב יעקב חנניה וויינגארטען שליט"א מבית שמש (מאמר חמישי), בו הוא מבאר בטוב טעם ודעת את זמן רבינו תם לשיטת בעלזא, ותשו"ח להרב הכותב שליט"א שעורר על זה, בהיות שכידוע מה שנוהגים בהרבה קהילות החסידים כיום להחמיר לענין מוצ"ש על 72 דקות, הרי מקור החומרא הוא מאת כ"ק מרן מהר"ש [מבעלזא] זי"ע, ומשם קיבלו גם תלמידו כ"ק בעל הדברי חיים זי"ע, עד שנתפשט לכמה קהילות קדושות בישראל, וכלשון חידושי הרמ"ל שהביא מכתב הגה"צ רבי משה יהודה לייב שפירא זצ"ל אב"ד סטקיוזב בזה"ל: קבלתי מבית מרן חותני זקני הגה"צ בעל דברי חיים זצלה"ה מצאנז, ואחריו מפי חותני הגה"צ מגארליץ זצלה"ה שהגיד כזאת בשם מורו הצדיק המפורסם מו"ה שלום מבעלזא זצוקלה"ה, שאין להקל משיעור ע"ב מינוטן באפוקי יומא בשום צד.

וכן בדברי יחזקאל במכתב בסוף הספר: ידוע לכל, שבביתי וכל הסרים למשמעותי מדליקין נר במוצאי שבת עד יותר משעה ורבע אחר שקיעת החמה, כי כן קבלתי מכבוד אדמו"ר הרב הק' מבעלזא דאין אנו בקיאין בכוכבים איזו גדולים ואיזו בינונים בשטחן ברקיע וכו'.

ועל כן אכן צריך לעורר על זה ביותר, וללמוד ביסודיות את שיטת מרן מהר"ש זי"ע, כדי להיווכח שאף אלו שנוהגים כן, עדיין לא שייך להקל כלל וכלל לענין תפילת המנחה ולענין שאר דברים, ורק להחמיר הדברים אמורים.

וכדרכה של תורה באתי בזה לחזק את דבריו, ולהעיר כמה הערות נחוצות בזה.

יסוד הדברים שבירר, שגם בבעלזא לא "הקילו" כשיטת רבינו תם של 72 דקות אחר השקיעה, ולא אמרו כן אלא "להחמיר" ולא להקל, זה ברור. ומה שכותב כ"ק מהר"ם

מבילגערייא זיי"ע שכ"ק מרן מהר"א זיי"ע העיד לו שכ"ק מרן מהר"ש זיי"ע נהג כשיטת ר"ת "להלכה" ולא "לחומרא", היינו שלא נקט כשיטת הגאונים שבין השמשות מתחיל בשקיעת החמה, אלא כשיטת רבינו תם שבין השמשות הוא בשיעור מאוחר בזה, והיינו כשיטת רבינו תם נגד שיטת הגאונים, [אם כי לענין דאורייתא חוששים גם לשיטת הגאונים, מכל מקום זהו לחומרא ולא מדינא]. אבל לענין מתי הוא לילה לשיטת רבינו תם, פשוט ששיעור צאת הכוכבים הוא משנראו ג' כוכבים, שהוא הרבה זמן לפני 72 דקות אחר השקיעה.

מה שמצינו בדברי הפוסקים הדיונים בענין שיטת רבינו תם ושיטת הגאונים, בהרבה מהם, אין הכוונה לשיטת רבינו תם לפי שעות שוות של 72 דקות, אלא בשיטת רבינו תם לפי צאת הכוכבים, דהיינו כשיטת הסוברים דאף לפי רבינו תם הרי זה תלוי בכל מקום לפי האופק שלו, וכפי שנקט המנחת כהן בספרו (מבוא השמש מאמר ב' פרק ה), וכמו שמוכיח שם באריכות.

והטעם שהערתי בזה הוא לפי שראיתי לאחרונה בהרבה ספרים ומאמרים שיוצאים לאור חדשים לבקרים בענין זה, והרבה פעמים מביאים הוכחות וראיות שונות מדברי אחרונים הכותבים שפלוני נקט כרבינו תם וכדומה, ומזה מוכיחים על שיעור 72 דקות וכדומה, ועל פי רוב אין שום ראיה, כי יתכן שפירש את דעת רבינו תם כפי צאה"כ הנראה, וכל כוונתם רק לאפוקי מדעת הגאונים שבין השמשות מתחיל משקיעת החמה, ועל כן אם רוצים להוכיח את החשבון של שעות שוות של 72 דקות, לא שייך להביא ראיה והוכחה אלא ממראה מקום המדבר להדיא משיעור "שעה וחומש בשעות שוות" וכדומה. ועל כן הערתי בזה.

הגדיל לעשות בספר אחד שכתב בזה"ל: דעת רבינו [מרן מהר"ש זיי"ע] היתה שהלכה כשיטת רבינו תם, ואין חילוק בין מקום למקום, אלא תמיד השיעור 72 דקות אחר השקיעה, ולא רק כשהדבר נוגע לחומרא בלבד, אלא גם לענין מילה בתינוק שנולד לאחר שקיעת החמה וכו', ואח"כ הביא הרבה מספרי האחרונים שהביאו ממרן מהר"ש זיי"ע שיש לחכות תמיד שעה וחומש וכו', אבל כמה חלי ולא מרגיש, שבדבריהם הדגישו שטעם החומרא של מרן מהר"ש זיי"ע גילה הוא בעצמו שהוא מפני שחשש על הכוכבים הנראים לפני זה, ולפי זה ברור שהחומרא הוא רק להמתין על כוכבים כאלו שנראו בבעלזא 72 דקות אחר השקיעה, אשר כמובן בכל מקום ומקום הוא לפי מיקומו בכדור העולם.

ואם כי אין כאן המקום להיכנס לאריכות הדברים המהלכים השונים שנאמרו כדי ליישב דברי רבינו תם, שכבר יצאו על זה מאות ספרים ומאמרים, זה מושך לכאן וזה מושך לכאן, וכל אחד משוכנע בצדקת דרכו וכו'. ועל כן אמרתי לבוא רק בקצירת האומ"ר לחזק ולהעיר כמה הערות על מאמרו.

פשוט שלענין הלכה לא נשאר לנו אלא לחקור אחר המנהג מקדמת דנא

הנה זה פשוט וברור שבדברים הללו של מחלוקת הגאונים ורבינו תם שהם כמעין דלא פסיק, וכל זמן שאתה ממשמש בה אתה מוצא בה טעם חדש, אף שבודאי קוב"ה חדי בפלפולא דאורייתא, וכל המהלכים שנאמרו בזה הם בבחינת מה שתלמיד ותיק

עתיד לחדש וכו', ובבחינת ע' פנים לתורה וכו', אבל לענין הלכה למעשה אין לנו לשנות ח"ו כלום מן המקובל לנו מדור דור, וכל קהילה אין לו אלא המנהג שהי' נהוג בזה עד השואה שאז נתגולל אור מפני חושך וחושך מפני אור, והרי זה פשוט שהמנהג שהי' מקובל בכל המדינות עד השואה הוא לקבוע הלילה לפי האופק המקומי, לפי איזה שיעור של מעלות שהחמה כבר ירד, כל מקום לפי מנהגו.

נמצא שמה שהי' נהוג למעשה מדור דור זה כפשטות הגמרא והראשונים בפרק מדליקין, שכן נפסק להלכה בשו"ע בהלכות שבת, שם הגמרא פוסקת הדין לענין לילה הרי הגמרא נוקטת רק הסימנים של ראיית שלשת כוכבים בינונים או הסימנים של מראה השמים שהוא הכסיף התחתון והוא לעליון, והן הן הסימנים שנפסקו ברמב"ם ובשו"ע, והרי פשוט לכל אחד שהסימנים הללו משתנים לפי המיקום של המדינה ולפי הזמן בשנה, ולא שייך לומר שיעור שוה לכל מקום ולכל זמן.

ברור שהמנהג מקדמת דנא הוא כשיטת רבינו תם וכפי הבנת המנחת כהן

והנני כותב בקצרה, שכדי ליישב את דעת רבינו תם על מנהג הקהילות מקדמת דנא, מצינו בספרים הרבים שנתחברו על נושא זה, ג' מהלכים עקריים, גישה א' שרבינו תם אכן קבע השיעור של ד' מיל שהוא 72 דקות, אף שהדברים אין מובנים בסברא, מכל מקום התהלך עמו בתמימות וכו', ויש שאף מוסיפים שמסתמא כן הוא על פי קבלה וכו'. גישה ב' שרבינו תם דיבר לפי אופק ארץ ישראל, ואכן קבע שזמן הכסיף התחתון והשוה לעליון וכן זמן יציאת ג' כוכבים הוא כשהחמה הוא כבר בשיעור 16.1 מעלות, שכן הוא המציאות בארץ ישראל ביומי ניסן וביומי תשרי, ולרבינו תם אכן יש להמתין בחוץ לארץ הרבה יותר מזה, והקהילות אכן לא נהגו מאז ומעולם כרבינו תם. והגישה הג' היא גישת המנחת כהן דאף לרבינו תם אין מתחשבים בחשבון הילוך המיל, אלא בראיית ג' כוכבים בכל מקום לפי מה שנראה באופק שלו.

ומה שכתב הכותב שליט"א בתחילת דבריו שהמנהג שהיו נוהגין מקדמת דנא הוא לכאורה "דלא כמאן", ואחר כך כתב שזה מתאים רק לשיטת הגאונים וכו', הא ליתא, כי ברור שלשיטת הגאונים מתחיל בין השמשות משקיעת החמה, ומסתיים בשלשת רבעי מיל לאחר שקיעת החמה, וחייבים להוסיף תוספת שבת כמה דקות לפני השקיעת החמה, וכנהוג כיום בכל תפוצות ישראל, והרי ידוע שמימי קדם ברוב רובם של הקהילות בחו"ל לא חששו להגאונים כלל, עד שבאו כמה צדיקים מנהיגי עדות שהתחילו לחשוש לזה וכו', אבל לא על זה היה בנוי המנהג מדקמת דנא.

אלא ברור ופשוט שמנהג זה נהגו על פי רבינו תם עצמו, והרי הדברים מפורשים בתשובת חתם סופר הידוע (או"ח סי' פ) שהביא מעשה רב על עצמו ועל קהילתו שאין חוששין לשיטת הגאונים, אלא "אנחנו עושים מלאכה" אחר השקיעה, אף שמוצ"ש בפרעשבורג הי' הרבה לפני זמן רבינו תם של 72 דקות כידוע. והחת"ס עצמו כותב שזמן צאה"כ הוא ע"פ ראות העין בכוכבים כשהרקיע בטהרתו. נמצא שמפורש בדבריו שלדעת רבינו תם עצמו אין צריך להמתין על 72 דקות אחר השקיעה, והדברים מפורסמים.

והכותב בעצמו הביא אחר כך את דברי ר' יחיאל מנחם מו"צ בבעלזא בהערותיו לסידור דרך החיים, שכשנראים כוכבים הוי לילה אף לרבינו תם, אפילו אם הוא רק חצי שעה לאחר השקיעה, והביא דברי הרב יצחק וינשילבוביץ ז"ל מבעלזא דכ"ק אדמו"ר מהרי"ד [מבעלזא] זי"ע נהג כרבינו תם אף לקולא לענין תינוק הנולד לאחר השקיעה דנחשב כנולד ביום, אבל אם נולד כחצי שעה אחר השקיעה דאז הוי לילה לפי שיטת המנחת כהן נחשב כנולד למחרתו, הרי דלרבינו תם עצמו הרי זה תלוי באופק המקומי.

קושיית הגאון רבי העניך פאדווא זצ"ל והתירוץ של התוספות עצמם!

ולתועלת הרבים אמרתי להעתיק בזה מהספר הנ"ל מה שבודאי רבים מלומדי סוגיות אלו יהיה להם למשיב נפש. והוא קושיית כמה אחרונים בדור האחרון על המנהג שהי' נהוג ברחבי אירופה מקדמת דנא, להקל כרבינו תן לענין זמן כניסת השבת, ולהקל דלא כרבינו תם [של 72] בענין זמן יציאת השבת. וכמו שהקשה הגאון רבי העניך פאדווא זצ"ל מלונדון (שו"ת חשב האפוד ח"ב סי' קמב): באירופה המרכזית והמערבית היתה תמיד מקובלת ההלכה כשיטת ר"ת, ובכל זאת עשו מוצאי שבת לפני ע"ב מינוט, ולפי הנראה גם החת"ס הסכים לזה וכו', והיא חידה סתומה, וכל מה ששמעתי אומרים בזה אין בו כדי ליישב התמיה...

וסיפר לי ידידי הרה"ח ר' יצחק צבי לאמפין שליט"א בספרו הנ"ל, שבשנת תש"ן שוחח עם הגאון מו"ר הגרי"י ניימאן זצ"ל אב"ד קהלת בעלזא במאנטריאל, [שכידוע הי' בקי גדול בכל עניני הזמנים, ויסד את הלוח במאנטריאל ולעוד כמה קהילות קדושות], ושאל הרה"ח יצחק צבי הי"ו למו"ה הגרי"י ניימאן זצ"ל את קושיית רבי העניך זצ"ל הנ"ל. אז ניגש מו"ר לארון הספרים והוציא את הגמרא במס' שבת והצביע על דברי התוספות בדף לה, א ד"ה תרי תילתי, ואמר בפשיטות: "הרי הקהילות סמכו על דברי התוספות דמספקא להו מהו אדם בינוני".

והדברים מאלפים ונפלאים, שהרי מדברי התוספות בעצמם עולים שלא שייך בכלל לדעת את זמן צאת הכוכבים לפי חשבון המילין, שהרי אם אפשר לסמוך על חשבון המילין, במה נסתפקו חז"ל בבין השמשות? הרי שייך לראות אם כבר עברו שיעור ד' מילין או לא, וכן במה נחלקו רבה ורב יוסף בשיעור בין השמשות, הרי אפשר לראות כשיעור המילין שעברו אם כבר יצאו הכוכבים אם לא?, ועל כרחך מוכרח לומר שאין בקיאות בשיעור הילוך אדם בינוני, וכמו שכתב גם הרשב"א שם: דההיא דמהלך אדם ד' מילין "לא הוי שיעורא ברירא להו".

וציין ידידי הרב יצחק צבי שליט"א דבר נפלא עד מאוד, דאכן כאשר נעיין בשו"ע נראה בהדיא, שבהלכות פסח ובהלכות מליחה אכן מפורש בבית יוסף ובשו"ע שיעור המיל שהוא שליש שעה פחות חלק אחד משלושים בשעה, דהיינו 18 דקות, אבל בהלכות קריאת שמע, ובהלכות שבת ששם מופיע ההלכה של צאה"כ, לא מבואר שיעור זה, שהרי בהלכות קריאת שמע לא הביא אלא שיעור צאת הכוכבים, ובהלכות מוצאי שבת לא הביא אלא שיעור צאת הכוכבים, ואף בסי' רסא לא הביא השו"ע אלא דברי הרמב"ן שמהשקיעה עד בין השמשות הוא ג' מילין ורביע, ולא הביא כמה זה עולה

בשיעור השעות כלל, והוא דבר נפלא מאוד. [ומה שמצינו הגהה בשו"ע שלנו שם כמה הוא שיעור מיל זהו הוספת המדפיס ולא הגהת הרמ"א כידוע בימינו].

שיטת קדשו של כ"ק מרן מהר"א זי"ע שגם חומרת כ"ק מרן מהר"ש זי"ע תלוי לפי האופק

והיטב כתב הכותב שבזה מובן מאוד פסקו של כ"ק מרן מהר"א זי"ע שבארץ ישראל הזמן הוא 50 דקות אחר השקיעה, כיון שלדעת קדשו, מה שהחמיר מרן מהר"ש זי"ע היתה גם כן לא משום סברת "הואיל ונפק מפומיה" או "על פי קבלה" ושאר סברות שנאמרו בזה, אלא שכ"ק מרן מהר"ש זי"ע הי' חושש מדינא שאין אנו בקיאים בכוכבים כל כך, וכמפורש במכתב הרה"ק בעל הדברי יחזקאל זצ"ל: מדליקין נר במוצאי שבת עד יותר משעה ורבע אחר שקיעת החמה, כי כן קבלתי מכבוד אדמו"ר הרב הק' מבעלזא דאין אנו בקיאים בכוכבים איזו גדולים ואיזו בינונים בשטחון ברקיע וכו'.

ועל כן יש להמתין מדינא עד 72 דקות בבעלזא ששם כבר נראו אפילו הכוכבים הקטנים. וכיון שבארץ ישראל בזמן 50 בודאי כבר נראו כל הכוכבים ברקיע, כי 50 דקות בארץ ישראל הוא משהו יותר מאוחר מ-72 דקות בבעלזא, ועל כן מובן מאוד שיטת קדשו של כ"ק מרן זי"ע.

ושמעתי בשם אחד קדוש מדבר שליט"א, שאמר שבמשך שנים הרבה לא הבין את הוראת קדשו של כ"ק מרן מהר"א זי"ע, מאחר ששיעור כזה של חמישים דקות אחר השקיעה אינה מוזכרת בפוסקים כלל, עד שעלה בידו לבדוק במשך שנה אחת – בקיץ ובחורף, וראה כי בארץ ישראל כבר מתמלא השמים בכוכבים בערך כ- 50 דקות אחרי שקיעה"ח (זה משתנה קצת בין קיץ לחורף, אבל עכ"פ זה בערך כ- 50 דק' אחרי שקיעה"ח), ובוודאי יש כבר גם כוכבים קטנים בשעה זו, ועפ"י הבין הוראה זו של כ"ק מרן מהר"א זי"ע.

ומה שהביא בהערה בשם הרה"צ רבי אהרן מרדכי רוקח שליט"א שאמר בפני כ"ק האדמו"ר מסקווירא שליט"א שהסביר לו אביו מו"ר כ"ק מרן אדמו"ר שליט"א מבעלזא שמה שכיום בבעלזא לפעמים מתפללים מעריב באופן שקוראים ק"ש עוד לפני 50 דקות אחר השקיעה, כיון שכבר נראים אז הכוכבים, גם זה תואם להפליא עם הנ"ל, כי כידוע ששיעור 50 דקות הוא כדי לאחד את כל השנה, והוא הזמן הכי מאוחר במשך כל השנה לזמן זה, ועל כן בודאי ברוב השנה השמים מתמלאים בכוכבים כבר זמן מוקדם מזה.

המנהג כיום בבעלזא לענין דאורייתא להחמיר גם לשיטת הגאונים וגם לשעות שוות של 72 דקות

אמנם יש לציין דלענין דאורייתא מחמיר מו"ר כ"ק מרן אדמו"ר שליט"א מבעלזא על זמן רבינו תם של 72 דקות שוות, וכן נהוג כיום בבעלזא, ובקריתינו המעוטרה אף העמידו לפי זה את המצפצף במוצאי שבת שיצפצף רק 72 דקות אחר השקיעה, כדי להורות לרבים להחמיר לענין מלאכות במוצאי שבת כשיטת הסוברים דבעינן שעות שוות של 72 דקות, וכן לענין מילה ההוראה הוא [בדרך כלל] להחמיר שכל שנולד

אפילו דקה אחת לפני 72 דקות בליל שבת, עדיין אין מלים את התינוק בשבת, אלא ביום ראשון, כדין נולד בבין השמשות.

ושמעתי ממקור מהימן מאוד ששמע מאת הגה"ח ר' יאשע בעלזער ז"ל שכל אחד מרבותינו הקדושים מבעלזא זי"ע הוסיף איזה חומרא בזמני השבת יותר ממה שנהגו לפני זה. והרי כ"ק מרן מהר"א [מבעלזא] זי"ע החמיר קצת יותר ממה שהי' נהוג לפני זה, שהרי הזמן בבעלזא 72 דקות אחר השקיעה הי' כאשר השמש ירד 8.62 מעלות, ובארץ ישראל זה יוצא כ- 45 דקות אחר השקיעה, ואילו הזמן של 50 דקות שהחמיר לה כ"ק מרן מהר"א זי"ע בא"י הוא כבר כאשר השמש ירד בעוד יותר ממעלה אחת, דהיינו כאשר כבר ירד 9.8 מעלות, נמצא שגם מרן זי"ע החמיר במידת מה על זמנו של כ"ק מרן מהר"ש זי"ע, וכ"ק מרן אדמו"ר שליט"א מוסיף ומחמיר עוד להמתין עד 72 דקות שוות.

ואציין עוד, שבחודש אייר שנת תשס"ט ששאלו בני חבורה אחת מאנ"ש באשדוד יע"א מה לעשות איזו דבר טוב כסגולה לרפואה לבתו של אחד מן החבורה שחלתה ל"ע, והשיב להם מו"ר כ"ק מרן אדמו"ר שליט"א מבעלזא: "שיקבלו שבת בהדלקת הנרות, ושלא יעשו מלאכה 40 דקות לפני השקיעה כמנהג ירושלים, ושלא יעשו שום מלאכה והבדלה עד 75 דקות אחרי השקיעה, כשיטת ר"ת ותוס' שבת".

◆ מכתב הרב אברהם באטט ◆

נדפס בקובץ בית אהרן וישראל גליון קסח עמ' קלט

בס"ד

בענין שיטת הגאון בעל התניא בזמן השקיעה

ראיתי בקובץ בית אהרן וישראל גליון קס"ז - סיון תמוז תשע"ג, מאמרו (הראשון) של הרב יעקב חנניה וינגרטן בענין שיטת הגאונים בזמן השקיעה. ושם בהערה 1 האריך בשיטת הגאון בעל התניא בסידורו. ובתוך דבריו כתב: וע"ע בספר נימוקי אורח חיים (סי' רס"א) שכתב דברים חריפים בענין זה נגד מי שרצה לפקפק שמא אין הסוגריים מהרב. וציין לקבצי בית אהרן וישראל הקודמים שהאריכו בענין זה.

יש להאיר בזה, כי המראי מקום שהביא הם לבטל טענת האומרים כי שלטו יד זרים ח"ו בסידור. אולם כבר נודע דברי אחיו של בעל שו"ע הרב, הגאון ר' יהודה ליב בשו"ת שארית יהודה או"ח סימן ו' שכתב ז"ל: וגם רבינו אאמו"ר ז"ל ני"ע וכו', אלא דדין זה העמיד בתוך חצאי עיגול משום דמספקא ליה, כמו ששמעתי מפי קודשו פעמים רבות, דכל ספק העמיד בתוך חצאי עיגול, ודעתו היתה לחזור ולשנות פרק זה לראות אם צדקו דבריו. ואפשר שהיה ע"ז איזה ק"א. ע"כ. וא"כ עדיין י"ל שהכתוב כאן

במוסגר הוא משום דמספקא ליה. אא"כ נימא שדרכו בכך היתה רק בשולחנו ולא בסידורו.

אולם יש לסייע לדברי הרב בעל המאמר הנז', מדברי נכדו ותלמידו המובהק של בעל התניא, הגאון ר' נחמיה הלוי בשו"ת דברי נחמיה אבן העזר סימן כ', בענין גט שסודר בלילה, שכתב בתו"ד ז"ל: ולענין אחר שקיעת החמה, לע"ד אינו פשוט להיתר, בפרט לפ"ד רבינו ז"ל בסידור (וגם החסיד דווילנא ז"ל) שפסקו כדעת הגאונים דבה"ש מתחיל מתחילת השקיעה וכו'. ע"כ.

בברכת התורה

אברהם בטאט

ביתר עילית

תגובת כותב המאמר:

אכן, שמחתי לראות עוד ראייה נוספת שבודאי דעת הרב בעל התניא בסידורו היא לגמרי כשיטת הגאונים, ומיניה ומנאי תסתייע שמעתתא. אלא שכתב להעיר שמא הדברים שכתבם הרב בסוגריים הוא משום דהיה לו ספק בזה. אמנם באמת לא שייך כלל לומר כן לגבי עניינינו, שהרי כבר הדגשתי במאמרי שם, שבסידור נקט הרב להדיא אף קודם הסוגריים לגמרי כשיטת הגאונים, וא"כ על כרחך שהדברים שכתבם הרב בסוגריים אינם משום דהיה לו ספק בענין זה, אלא משום שבסוגריים הוסיף רק דבר צדדי לבאר טעמו למה באמת הוא פוסק דלא כר"ת, וכיון שאין הטעם נוגע למעשה הכניסו הרב בסוגריים, אבל בודאי לא היה לו שום ספק בזה. וכבר כתב הגר"ח נאה (קונטרס השלחן, מבוא אות ח' עמ' י') שהשארית יהודה כתב רק זה שכל ספק הוא מוסגר, אבל לא כל מוסגר הוא ספק. ועיי"ש שהאריך הגר"ח נאה שיש כמה סיבות לסוגריים, וכתב שם בסיבה השלישית: כמה פעמים מוסגר טעמו ונימוקו של הדין, כיון שאינו נוגע ישר אל עצם ההלכה. עכ"ל. וא"כ בודאי ג"כ הכא מה שמוקף בסוגריים אינו מפני שהרב הסתפק בזה, אלא רק מפני שטעמי ההלכה דרכו לפעמים [ובפרט בסידור] לכותבם בסוגריים. וע"ע בשו"ת דברי פינחס (מהרב פינחס אברהם מייערס אב"ד האג, ח"א מהדורה תליתאה סי' ל"ד) שהאריך הרבה להוכיח שבודאי הסוגריים בסידור לגבי ענין זה, הם רק מפני שהם טעם הדין ולא מפני שהיה להרב ספק בזה.

יעקב חנניה וינגרטן

◆ מכתב הרב ישראל אברהמי ◆

נדפס בקובץ בית אהרן וישראל גליון קעב עמ' קיג

למה חזר הבית יוסף מפסקו כשיטת ר"ת?

מעולם תמהתי (כמו שתמהו רבים וטובים) על מה שכתב הגר"ז בסידורו "כבר חזר בו הבית יוסף בשולחן ערוך יורה דעה הלכות מילה ופסק בפשיטות דאחר השקיעה מיד הוא בין השמשות", שקשה מאוד היכן ראה הגר"ז שהב"י חזר בו, הרי בודאי הפשטות היא שכמו שבשו"ע חלק או"ח (סי' רס"א) סבר הב"י כשיטת ר"ת, כך גם סבר בשו"ע חלק יור"ד, שמה שכתב השו"ע בחלק יור"ד (סי' רס"ו ס"ט) "משתשקע החמה ספק הוא" יש לפרש דהיינו שקיעה השניה דשיטת ר"ת, וכמו שכתב במפורש המג"א בסי' של"א ס"ק ב' שכוונת השו"ע בחלק יור"ד היא לסוף השקיעה, וא"כ פלא הוא מהיכן נקט הגר"ז בכזו פשטות שכוונת השו"ע בחלק יור"ד דווקא לשקיעה ראשונה. ונהנתי מאוד עכשיו לראות מה שביאר הרב יעקב חנניה וינגרטן בקובץ בית אהרן וישראל גליון קס"ח עמוד ק"ח בהערה (מאמר שני הערה 9 ד"ה ולפי), באופן נפלא וברור עד למאוד, למה סבר הגר"ז שאי אפשר לומר שכוונת השו"ע בחלק יור"ד לשקיעה שניה, וזה מלמד אותנו כמה צריך להזהר כאשר באים להשיג על הגר"ז, שכל דבריו נכתבו בדקדוק עצום כידוע להוגים בתורתנו.

רק באתי להוסיף עוד, בדרך השערה, מה באמת גרם לב"י לחזור בו בחלק יור"ד. שהנה הרב הכותב הנ"ל הביא בשם כמה ספרים וכן הביא ראיות לזה שהב"י לא ראה את ספר מהר"ם אלאשקר בעת שחיבר את שו"ע חלק או"ח, כיון שרק באותה שנה נדפס ספר מהר"ם אלאשקר, ושם הובא לראשונה תשובות הגאונים החולקים על ר"ת, וא"כ באותו זמן לא ידע הב"י שהגאונים חולקים על ר"ת, ומשו"ה פסק כר"ת בשו"ע חלק או"ח. ולפי"ז נראה לומר באופן נפלא ביותר, שבעת שחיבר הב"י את השו"ע חלק יור"ד כבר הגיע לידו ספר מהר"ם אלאשקר, וראה בו שהגאונים חולקים על ר"ת, ולכן חזר בו בחלק יור"ד ופסק כהגאונים. ודבר זה יש לו סימוכין, שהרי במשך השנים בודאי הגיע ליד הב"י ספר מהר"ם אלאשקר, שהרי הוא מזכירו בספרו בדק הבית באבה"ע סי' קמ"א ובכסף משנה בכמה מקומות, וא"כ יתכן מאוד שהספר הנ"ל כבר הגיע לידו בעת שחיבר את שו"ע חלק יור"ד.

ואין לתמוה א"כ למה לא כתב הב"י בבדק הבית על הב"י בהלכות שבת שהוא חזר בו מפסקו שפסק שם כשיטת ר"ת, שהרי העיד בנו רבי יהודה קארו בהקדמה לבדק הבית "שנאבדו כמה קונטרסים ולא נמצא אלא זה", וא"כ אפשר שבאמת חזר בו בבדק הבית ורק אינו בידינו. וראיה קצת לדבר, שמתחילת הלכות שבת עד סי' רס"ו אין שום תיקון של בדק הבית, וא"כ מסתבר מאוד שנאבד קונטרס בדק הבית על החלק הראשון של הלכות שבת. וראה בשם הגדולים (מערכת ספרים ערך בדק הבית) שכתב על ענין אחר וז"ל: ואין ספק דכמות זה אם היה בדק הבית בשלימות נחה דעת

האחרונים, דמרן מר ניהו הדר ביה שכן ראוי להיות חוזר, עכ"ל. וכ"כ בברכי יוסף (יו"ד סי' רמ"ט סק"ג) וז"ל: ואפשר שהיה כתוב בגליון או בבדק הבית והושמט או נאבד כידוע דזימנן הושמט איזה לשון בבית יוסף או נאבד מספר בדק הבית. וכ"כ במחזיק ברכה (או"ח סי' ק"ע סק"א) וז"ל: דע כי כבר כתבנו בכמה דוכתי דמוכרח דמספר בדק הבית של מרן חסר הרבה וכו', ואילו זכינו שיצא לאור בשלימות הוה נח רוגזיהו דרבנן בתראי. עכ"ל.

בברכת התורה,

ישראל אברהמי

תגובת כותב המאמר

דברי הרב אברהמי נראים דברי טעם ולכאורה זה מילתא דמיסתברא.

ואגב אוסיף בענין זה מלבד מה שכבר כתבתי במאמרי, שכעת אחד מקוראי הקובץ שלח לי את הערות ר' יחיאל מנחם מו"ץ מבעלזא על סידור דרך החיים – שכנראה נכתבו ע"ד הרה"ק מהר"ש מבעלזא כמו שכתב במנחת אלעזר סי' כג (ההערות נדפסו בפרעמישלא תרנ"ב יחד עם סדור תפלה למשה לרמ"ק וסדור אור הישר למהר"ם פאפירש) שכתב: ואף שהב"י רגיל לפסוק כהר"ף והרמב"ם אף ששאר הפוסקים חולקין, מ"מ כיון שלא נתבאר בדברי הר"ף והרמב"ם להיפך רק שסתמו דבריהם נוכל לפרש דבריהם כדעת ר"ת וכו', וע"פ הדברים האלה סתם בשו"ע כדעת ר"ת. אכן הרבה אחרונים חולקין ע"ז, בין על עיקר שיטתו שהיא כשיטת ר"ת, ובין על דעתו בדעת הר"ף והרמב"ם, שאם היה דעתם כדעת ר"ת לא הוה להו למיסתם כ"כ, ובפרט שמצינו שהגאונים רבינו ניסים ורבינו שרירא ורבינו האי כתבו בביאור שמיד אחר שקיעת השמש תחת האופק ונסתרת מן העין מתחיל זמן בין השמשות וכו', בודאי יותר מסתבר לומר שדעת הר"ף והרמב"ם כהגאונים שדרכם להמשך תמיד אחריהם מלומר שכיוונו לחילוקו של ר"ת שאין לו זכר כלל בדברי הראשונים שלפני הר"ת. ואפשר שאם היה רואה הב"י דברי הראשונים הנ"ל לא היה מסכים דברי הר"ף והרמב"ם לדברי ר"ת. עכ"ל.

ונכון להוסיף שכן מצאנו להדיא להרדב"ז שהיה באותו דור וג"כ כתב להדיא (ח"ד סי' אלף שני"ג) וז"ל: ואני לא ראיתי בכל הפוסקים והמפרשים הנמצאים אצלנו מי שחולק [-על ר"ת] בדין זה אלא רא"ם. עכ"ל. ומבואר שלא ידע מתשובות הגאונים. עוד כתב (שם): ואפילו תימא שנסתפק [-הרשב"א] בדין, לא נניח הודאי של כל המפרשים משום ספיקו של הרשב"א, ולא מפני מה שכתב רא"ם ז"ל. עכ"ל. הרי שוב מבורר להדיא שחוץ מספיקו של הרשב"א וחוץ משיטת הרא"ם לא ידע כלל שיש חולקים על שיטת ר"ת. וכן מבואר גם בהמשך דבריו שהוא מביא ראיות להפריך בעיקר את שיטת היראים, ומבואר ששיטת הגאונים לא ידע כלל.

לפי הדברים הללו, מסתבר שזהו טעמו של המהריק"ש (ערך לחם סי' רס"א) שפסק כהמהר"ם אלאשקר שפסק כהגאונים ולא כרבו הרדב"ז שפסק כר"ת, שלכאוי תמוה "דהא רוב חידושי הריק"ש ז"ל הם מדברי הרדב"ז ז"ל" (שו"ת מהרי"ף סי' מז) ולמה לא הזכיר המהריק"ש את דעת רבו, אך להנ"ל מבואר היטב משום דסבר המהריק"ש

דאם רבו היה יודע משיטת הגאונים יתכן דג"כ היה פוסק כן, ולכן לא ראה סיבה להזכיר דעת רבו ורק הביא את דברי הגאונים. ואם מצינו לרוב בכל הפוסקים שכשרואים איזה פוסק שאינו מביא דברי שיטה אחרת שקדמה לו, נקטינן שלא ידע מדבריהם ואמרין שמא אילו היה ידע היה הדר ביה [וכמו שכתב הרמ"א (ח"מ סי' כ"ה סוף ס"ב) בשם המהרי"ק (סי' צ"ד), ומובא גם בש"ך (יור"ד סוף סי' רמ"ב אות ח')], כ"ש במי שכתב להדיא שלא ראה שיטה אחרת. [ואולי באמת ידע המהרי"ק ששאח"כ ראה רבו הרדב"ז את דברי הגאונים שהביאם המהר"ם אלאשקר, ואז חזר בו ופסק כהגאונים].

אך ראיתי בספר אוצר הזמנים (בין השמשות, עמ' ק"ח בהערה) שכתב: מה שכתב הרדב"ז 'דעל פי אותם אשר כתבתי למעלה אנו סומכין', יתכן דכוונתו בזה לאפוקי מדעת מהר"ם אלאשקר שהיה חבר בבית דינו של הרדב"ז במצרים, והוא חלק על דברי רוב הראשונים על סמך כתב יד של הגאונים רב שרירא ורב האי שמצא בגניזה בקהיר שבמצרים, ועל כן כתב הרדב"ז שאנו לא סומכים רק על אותם הראשונים שהביא למעלה, ואין לחוש לדעת אחרים. כל זה אם כבר ראה את תשובת מהר"ם אלאשקר בעת כתבו תשובה זו, וגם אם הרדב"ז לא ידע מתשובה הנ"ל, שמא כבר היה ידוע כתב יד זה במצרים לפני שמהר"ם אלאשקר כתב כן בתשובה. עכ"ל. אמנם לענ"ד נראה ברור שא"א לומר כדברי האוצר הזמנים, שהרי להדיא כותב הרדב"ז 'ואני לא ראיתי בכל הפוסקים והמפרשים הנמצאים אצלינו מי שחולק [-על ר"ת] בדין זה אלא רא"ם', 'ואם יש אחרים שלא ראיתי לא נחוש אליהם', הרי שלא ידע ולא ראה שום חולק וכנ"ל [ואין לדייק ממה שכתב הרדב"ז 'הנמצאים אצלנו' שהיינו ששמע שיש דעות נוספות שאינם נמצאים אצלו, וכוונתו לומר ברמז שמה שאין נמצא אצלו אינו מוסמך, שהרי לשון 'הנמצאים אצלנו' מוזכר ברדב"ז פעמים רבות (ח"ג סי' תת"נ, שם סי' אלף י"ח, ח"ה סי' אלף תקכ"ז), וע"כ שזהו שיגרא דלישנא שלו, ואין כלל כוונתו לרמז לאפוקי ממהר"ם אלאשקר וכדוין]. ועוד שלפי דברי האוצר הזמנים שידע הרדב"ז משיטת הגאונים המובאת במהר"ם אלאשקר, א"כ קשה מאוד למה לא הזכיר הרדב"ז כלל לא את דברי הגאונים ולא את דברי המהר"ם אלאשקר, וכיצד סמך בליבו שהכל יבינו שכוונתו לאפוקי משיטת הגאונים ויבינו שכוונתו לרמוז שאין לחוש לדעת הגאונים, ובודאי היה לו לכתוב זאת בבירור כדי שלא נבוא לומר שאילו היה יודע משיטת הגאונים לא היה פוסק כר"ת.

והאמת היא, שמוכח שתשובת הרדב"ז נכתבה לפני שנכתבה תשובת המהר"ם אלאשקר, דהרי חזינן שהשואל של המהר"ם אלאשקר משתמש בטענה שחידש הרדב"ז, וע"כ שתשובת הרדב"ז היא היתה ראשונה, ואחר שהשואל ראה את דברי הרדב"ז הוא שב ושאל את המהר"ם אלאשקר. והיינו שהרדב"ז כתב וז"ל: וכן נראה מדברי בעל מגיד משנה (שבת פ"ה ה"ד) שכתב הקושיא ומה שתירץ עליה הרמב"ן ור"ת ז"ל, וסוף לשונו ולא נתברר זה בדברי הראשונים, משמע בתוך דבריהם הוא אלא שלא נתברר והאחרונים בירוהו, ולא אמרין שהוא פלוגתא כמו שהוא רגיל לומר בכל מקום שיש מחלוקת. עכ"ל הרדב"ז. וטענה זו ממש כתב השואל למהר"ם אלאשקר, ומשמע שתשובת הרדב"ז קדמה. [וידעתי שאפשר לדחות ולומר שהשואל סבר מעצמו כן, ובתחילה הוא כתב את סברתו הנ"ל למהר"ם אלאשקר, ואז השיב לו

המהר"ם אלאשקר שאין הסברא נכונה עיי"ש, ושוב אח"כ שאל השואל להרדב"ז וכתב השואל את סברת המהר"ם אלאשקר, והרדב"ז דחה שאין הסברא כהמהר"ם אלאשקר אלא כסברת השואל הראשונה. אמנם לענ"ד פשוט שרחוק לומר כן, גם מפאת שזה דרך ארוכה, ועוד שאין מסתבר שהשואל עשה עסק גדול כ"כ מדברי המ"מ, משא"כ לדברינו נמצא שהשואל לא עשה עסק מזה, ובשאלתו הראשונה להרדב"ז לא הזכיר כלל ענין זה, ורק אחר שהרדב"ז דייק מעצמו מדברי המ"מ את סברתו הנ"ל, שלח זאת השואל למהר"ם אלאשקר, ואמנם הוא דחה סברא זאת כמבואר בדבריו]. וכן על מה שכתב באוצר הזמנים שהמהר"ם אלאשקר מצא את תשובות הגאונים בגניזה בקהיר, יש להעיר שבזמן המהר"ם אלאשקר לא היו מוצאים מציאות בגניזה, וא"כ אדרבה המהר"ם אלאשקר היה לו תשובה זאת בירושה מאבותיו או מרבותיו וידע שתשובה זו היא מקורית ומוסמכת.

יעקב חנניה וינגרטן

◆ מכתב הרב ד. שוורץ ◆

נדפס בקובץ בית אהרן וישראל גליון קעב עמ' קטו

אודות שיטות: רש"י, רמב"ם, רז"ה, ור"י הזקן

לכבוד מערכת בית אהרן וישראל הי"ו

הנה באמת ברוב הדברים כבר עמדו גדולי האחרונים זה אומר בכה וזה אומר בכה, והביאו ראיות לכאן ולכאן, על כן לא הבאתי אלא דבר שנתחדש מה שיש להעיר בכמה פרטים שעמד בהם הרב הכותב שליט"א בקובץ בית אהרן וישראל גליון קס"ח (מאמר שני).

א. **בשיטת רש"י.** הביא ראייה מלשון רש"י שהובא בספר הבתים, שכתב 'משתשקע חמה, מתחילת שקיעה' ח'. הנה אף שכפי הנראה דעת ספר הבתים שרש"י חולק על רבינו תם, מ"מ לשון רש"י שהביא בספר הבתים כשלעצמו, מתפרש שפיר דמה שכתב מתחילת שקיעת החמה ר"ל מתחילת בין השמשות, על דרך שנחלקו הראשונים לגבי נר חנוכה דתניא מצוותה משתשקע חמה, שהמרדכי והטור (או"ח סי' תרע"ב) סבירא להו דהיינו מסוף שקיעתה דהיינו צאה"כ, ואילו הר"ן וסייעתו פירשו (שבת ט, א מדפי הרי"ף) דהיינו מתחילת שקיעה"ח, ור"ל תחילת סוף שקיעתה שהוא תחילת בין השמשות, שהרי הר"ן סבירא ליה בפירוש (בשבת דף טו, א מדפי הרי"ף) כרבינו תם. ורש"י לא בא אלא לפרש דהא דקתני בין השמשות משתשקע החמה, היינו תחילת שקיעתה, שהרי הכל מודים שגדרי יום ולילה תלויים בביאת השמש, שהרי מקרא מלא הוא אומר ובא השמש וטהר, וספיקא דבין השמשות הוא מתי נחשב 'בא השמש', אלא משתשקע החמה דקתני היינו תחילת הזמן שיש להסתפק שהוא נחשב

לשקיעה. והדברים מוכיחים, שהרי לשיטת הגאונים תחילת שקיעה וסוף שקיעה מאן דכר שמיה, ואין הדעת נותנת שיפרש רש"י מתחילת שקיעה לאפוקי מסברת ר"ת, כשלדידיה אין כלל 'סוף שקיעה' במציאות [ובכלל דברי הספר הבתים שם צריכים ביאור, ואכמ"ל].

ומה שכתב עוד להוכיח מדברי רש"י בפסחים (צג, ב) דזמן שחיטת הפסח הוא עד תחילת השקיעה משום דדם נפסל בשקיעת החמה, וא"א לומר דנפק"ל מביום הקריבו דנפסל משקיעה ראשונה כמו שפירשו התוס' בזבחים ובמנחות, שהרי רש"י לא פירש כן במנחות, לכאוי יש לדחות דשמא רש"י סבירא ליה דדם נפסל מתחילת שקיעה מדרבנן, וכהפירוש שדחו התוס' במנחות שם. והגם שהתוס' דחו פירוש זה, מ"מ הרא"ש בתוספותיו במס' שבת (לד, א) מסיק כפירוש זה, וכן כתבו ההגהות מרדכי בפרק במה מדליקין, עיי"ש. ולפ"ז ניחא מה שהוצרך רש"י להביא הסוגיא דמנחות דדם נפסל בשקיעה"ח, ולא פירש בפשיטות משום שמצוותו ביום, משום שמשם מוכח שדם נפסל בתחילת השקיעה.

ועל דבר הראיה ממה שכתב רש"י (ברכות ב, ב) לגבי שיעורא דעני אכתוב לקמן בעז"ה. ולכאוי יש להביא ראיה דרש"י סבירא ליה כר"ת, דהנה מבואר מדברי רש"י בע"ז (כה, א) דסבירא ליה שיי"ב שעות היום נחשבין מעלות השחר עד צאת הכוכבים כדעת התרומת הדשן, שהרי כתב לגבי שמש בגבעון דום, שאותו היום היה ארוך כ"ד שעות מעלות השחר עד צאה"כ, עיי"ש. ואי אפשר לומר דזמן לילה הוא משקיעה ראשונה, וכלות י"ב שעות הוא לאחר מכן, שהרי בריש פרק תפילת השחר מוכח דזמן תפילת המנחה לרבנן הוא עד סוף י"ב שעות. ולומר דחושבין היום מעלות השחר עד צאה"כ לדעת הגאונים, הוא דבר רחוק מאד, ואין לזה שורש בש"ס ופוסקים, וגם אינו מתקבל מסברא, דמאיזה טעם יקבעו לחשוב שעות היום כן, התינח לדעת התרומת הדשן, מילתא דמסתברא הוא שנתנו את שיעור עובי הרקיע בבוקר ובערב בשווה לשעות היום, וכן לדעת הרמב"ם והלבוש שחושבין היום מהנה"ח עד שקיעתה, נתנו את עובי הרקיע ללילה הן בבוקר והן בערב, אבל מאיזה טעם יתנו בבוקר ד' מילין ובערב שני חלקי מיל, וכי תימא שהשעות מתחלקות כפי דין יום על פי התורה, אדרבה מה"ט הו"ל להחמיר ולחשוב עד תחילת בין השמשות שמאז הוא ספק לילה, ויחשבו היום מעלות השחר עד שקיעה"ח. וכמדומה שכל הראשונים העומדים בשיטת הגאונים חושבים היום מהנה"ח עד שקיעתה, ועדיין יש לעיין בזה. ועיי' בספר אורות חיים פרק ט' שהביא ראיה לר"ת מדברי רש"י אלו בסיגנון אחר.

ויעויין עוד ברש"י כת"י שנדפס על הגליון במנחות (פט, א) לגבי הדלקת המנורה שאין לך מצוה שכשרה מערב ועד בוקר אלא זו, ופירש רש"י 'אין לך מצוה שכשרה לאחר שקיעת החמה', והרי בהדלקת המנורה נאמר בין הערבים, ואיך ידליקוה בלילה או בספק לילה, ובהכרח דסבירא ליה כר"ת, ודם נפסל בתחילת שקיעה, ואילו הדלקת הנרות מצוותה לאחר שקיעה"ח.

ב. **בשיטת הרמב"ם.** באמת כבר נחלקו בזה הקדמונים הרדב"ז ומהר"ם אלשקר, אך לכאוי יש להוסיף ראיה דהרמב"ם סבירא ליה כהגאונים, ממה שכתב בפרק ג' מהלכות תפילה (הלכה ז') מתפלל אדם של ערב שבת קודם שתשקע השמש ובלבד

שיקרא קריאת שמע בעונתה לאחר צאת הכוכבים, עכ"ל. והרי הרמב"ם סבירא ליה שחושבין י"ב שעות היום מהנה"ח עד שקיעתה, ואי ס"ד דסבירא ליה כרבינו תם, אם כן בהכרח יפרש הסוגיא דריש פרק תפילת השחר דסוף זמן מנחה הוא רק עד תחילת השקיעה שאז הוא סוף שעה י"ב, ואם כן בכל יום צריך לחזור ולקרות קריאת שמע בעונתה לאחר צאת הכוכבים, ולא כשמתפלל של ערב שבת בשבת בלבד.

אך מכל מקום מה שכתב הרב הכותב שליט"א להוכיח מדברי הרב המגיד (הלכות שבת פ"ו הי"ט) שמפרש עם השמש קודם חשכה דלא כהרמב"ן בתורת האדם, תמהני שהרי גם המחבר בשו"ע (או"ח סי' רס"א) פסק כר"ת, ומ"מ לא אשתמיט לחד מן הפוסקים שיזכיר דין זה שאין נותנין עורות לעבדן וכלים לכובס קודם תחילת שקיעה. וכן כתבו גם הר"ן בפסחים (כא, ב) דעם השמש היינו עם בין השמשות, ואע"ג דהר"ן סבירא ליה כר"ת, הרי שהפוסקים לא הסכימו לסברת הרמב"ן דעם השמש משמעו כשהשמש עדיין על הארץ, אלא מתירין הכל עד בין השמשות.

ג. **בשיטת הרז"ה.** הרב הכותב שליט"א רצה להוכיח מלשון הרז"ה (פסחים כא, ב) 'משעה שקידש היום והוא תחילת שקיעה' ח', שהרז"ה סבירא ליה כהגאונים, אולם לא העתיק את כל לשון הרז"ה שדבריו מפורשים כרבינו תם. וזה לשונו: אין אתם צריכים לקובעה משעה שקידש היום שהוא מתחילת שקיעה"ח, שהיא קובעת עצמה בעיצומה של שבת דהיינו משתחשך דהיינו ביאת אורו והוא שעת צאה"כ, דהכי קאמר רב כשם שקובעת למעשר כך קובעת לקידוש וכו', אלמא אין השבת קובעת למעשר עד שתחשך לגמרי וכן לקידוש ולפריסת מפה, עכ"ל. הרי שכתב בפירוש 'שאין אתם צריכים לקובעה מתחילת שקיעה' ח', אלא 'משתחשך דהיינו ביאת אורו והוא שעת צאה"כ'. ודבריו מיוסדים על מה שפירש הרז"ה בריש ברכות (א, א) לגבי הא דמספק"ל אם ובא השמש וטהר היינו ביאת שמשו או ביאת אורו, דביאת שמשו היינו שקיעה"ח וביאת אורו היינו צאה"כ. ובהכרח דכוונתו כמו שכתבו התוס' שם (ברכות ב, ב) דמספק"ל אם לילה הוא בתחילת שקיעה או מסופו, והדר פשטו לה דביאת אורו והיינו בצאה"כ לאחר שיעור ד' או ה' מילין אחר שקיעה"ח [דאין לומר דמספקא ליה אם הוא לילה מתחילת בין השמשות או מסופו, דאם כן איך פשטו דביאת אורו הוא, הא בכל דוכתא קי"ל דבין השמשות ספיקא הוא. וגם אין לומר שיש זמן מה בין השווה עליון לתחתון לבין השמשות, ועל אותו הזמן מספקא ליה, שהרי משמעות הסוגיא בשבת (לג, ב) דהשווה העליון לתחתון זהו צאה"כ לרבי יהודה, וכדמוכח מדברי הראשונים]. והדברים מבוארים יותר בחידושי הרשב"א בברכות שם, בשם רב האי גאון, לגבי הא דפליגי התם תנאי בתחילת זמן קריאת שמע של ערבית, שרבי אליעזר אומר משעה שקידש היום בערבי שבתות, ופירש רב האי גאון, שקידש היום זהו הזמן הראוי לתוספת שבת, ופירש הרשב"א דבריו, דהיינו מתחילת שקיעה דהיינו ביאת שמשו שהוא הזמן הראוי לתוספת קודש על החול, עיי"ש. הרי הדבר ברור ש'קידש היום' הוא הזמן הראוי לתוספת, ועל אותו זמן הסתפקו תלמידי דרב לדעת הרז"ה, ואהא קאמר להו דאין שבת קובעת בזמן התוספת אלא בצאה"כ. הרי הדבר מבואר דהרז"ה סבירא ליה כר"ת, ובדבריו אלו קמ"ל דאפי' לענין קידוש, אין שבת קובעת מתחילת השקיעה שהוא זמן התוספת, אלא מביאת אורו שהוא צאת

הכוכבים. וכן פירש את דברי הרז"ה הרב בשו"ע בקונטרס אחרון (או"ח סי' רע"א סק"ג).

אלא שהמעין יראה שהרמב"ן במלחמות והר"ן שם הבינו את דברי הרז"ה באופן אחר, דתחילת השקיעה דקאמר הרז"ה היינו תחילת בין השמשות [וכעין שכתבתי לעיל בדעת רש"י], דתלמידי דרב הוה סבירא להו דבין השמשות קובעת לקידוש, וקאמר להו דדוקא צאה"כ קובעת לקידוש, ועל כך נחלקו עליו והעלו דבין השמשות נמי קובעת לקידוש, עיי"ש. והדבר מבואר שהרמב"ן והר"ן פירשו 'שקידש היום' כפירוש רש"י בריש ברכות דהיינו מתחילת בין השמשות, ולזה השיגו על הרז"ה, אבל לפי הרשב"א בשם רב האי גאון ד'שקידש היום' היינו זמן התוספת, אם כן תחילת שקיעה דקאמר הרז"ה היינו תחילת שקיעה ראשונה שהוא זמן התוספת ולא תחילת בין השמשות, וכדברי השו"ע הרב.

ד. **בשיטת ר"י הזקן.** הרב הכותב שליט"א הביא מדברי התוס' בשם ר"י בריש פסחים (פסחים ב, א) על פי פירושו של המהרש"א, דתנאי דפרק ב' דשבת פליגי על רבי יהודה דפסחים, וסבירא להו דבתרי תלתי מיל אחר תחילת שקיעה הוי צאה"כ, עיי"ש. אך לכאור' קשה טובא לפירוש זה, שהרי לפ"ז מוכח מדברי התוס' דר' יהודה דפסחים פליג אהנך תנאי דפרק במה מדליקין, דאיהו סבירא ליה דצאה"כ הוא לאחר ד' מילין אחר תחילת השקיעה, ואינהו סבירא להו דצאה"כ הוא לאחר ב' חלקי מיל. וזה תימה, דלבד ממה דקשיא דר' יהודה אדר' יהודה כמו שכתבו התוס' לקמן (צד, א), קשיא נמי דרבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן אדרבב"ח אמר רבי יוחנן, דבפרק במה מדליקין פסק כר' יהודה וכו' יוסי דהתם, דצאה"כ הוא לאחר ב' חלקי מיל אחר שקיעה"ח או מעט אחר כך, ואילו בפסחים פרק מי שהיה קאמר דמשקיעה"ח עד צאה"כ ד' מילין. ועל כרחך התוס' לא סבירא להו כתירוץ הגר"א (או"ח סי' רס"א) דצאה"כ דפסחים הוא יציאת כל הכוכבים, שהרי כתבו בפירוש שתירוצם הוא 'להנך תנאי דפרק במה מדליקין', הרי שלדעתם תנאי דפרק מי שהיה פליגי אתנאי דפרק במה מדליקין.

ועוד קשה לפירוש זה, דלפ"ז מאי האי שכתבו התוס' בקושייתם 'ואיכא למ"ד התם ב' חלקי מיל', ותמוה מ"ט קשיא להו למ"ד דבין השמשות הוא ב' חלקי מיל טפי מלמ"ד שהוא תלתא רבעי מיל, ועיין במהרש"ל שם שפירש דה"ק לכה"פ איכא ב' חלקי מיל, וכל שכן דקשיא למ"ד תלתא רבעי מיל דאיכא שהות טפי, וכל זה לא שייך אלא לפי מהרש"ל בתוס' שם, אבל לפי המהרש"א, שעיקר קושיית התוס' הוא מסוף בין השמשות דר' יהודה, הרי בסוף בין השמשות דר' יהודה רבה ורב יוסף הן שווין בשיטתן, ואין נפק"מ ביניהם אלא בתחילת בין השמשות כמבואר בסוגיא.

והנה הרב הכותב שליט"א הביא סיוע לפי המהרש"א מתוס' הרשב"א שהביא קושיא זו בשם רבו דהיינו ר"י, ושם הגירסא 'והא איכא שעה', ולא 'שהוא לפי הנראה שעה גדולה' כמו שהוא בתוס' לפנינו, והיינו כפירושו של המהרש"א. ומזה רצה להוכיח דהר"י סבירא ליה כהגאונים, אולם באמת בתוס' הרשב"א עצמו לקמן (דף צג, ב) קשיא ליה מ"ט סוף זמן שחיתת הפסח הוא בשקיעה"ח הא קי"ל דעד צאה"כ יממא הוא, עיי"ש. ועוד שם (דף צד, א) הביא את דברי רבינו תם שיש ב' שקיעות בשם רבו, והגם שיש ידים מוכיחות שנפל שם ט"ס וצ"ל 'רבינו תם', שהרי כל הראשונים הביאו

דברים אלו בשם ר"ת, מ"מ בהמשך הדברים כתב 'שהביא רבי ראי'ה לדבריו', וכנראה שהם מדברי ר"י שהביא ראיות לר"ת ושקיל וטרי בדבריו [ויעויין בספר התרומה שכתב דברים אלו בשם רבו שהוא ר"י]. על כן בפשטות היה אפשר לומר שר"י הראה פנים לכאן ולכאן, ומפלפל ליישב כל הדיעות, ואין הכרע מה דעתו להלכה. אכן היותר נראה שנפל ט"ס בתוס' הרשב"א [שבלא"ה יש בו הרבה שיבושים, וגם אם נרצה לומר דר"י סבירא להו כהגאונים, בהכרח להגיה לקמן בעיקר הדברים ר"ת במקום ר"י], וצ"ל 'והא איכא שעה גדולה' כמו שהוא בתוס' לפנינו, וכן הוא הלשון בתוס' הרא"ש 'שיש זמן מרובה', עיי"ש, וכמבואר בספר התרומה שפירש בשם ר"י שדם נפסל בתחילת שקיעה מדכתיב ביום הקריבו, כדברי התוס' בזבחים ובמנחות.

ועתה נבוא לעיין בדברי תשובת הר"י שהורה שיש לספק ולמול ליום המחרת כשנראו שלשה כוכבים אע"ג שעדיין היה הרקיע מזהיר כעין יום, שמזה רצה הרב הכותב שליט"א להוכיח דר"י סבירא ליה כהגאונים, דלר"ת לא משכחת לה שיראו ג' כוכבים ועדיין יהא הרקיע מזהיר, ומה שלא הורה ר"י לראות אם שקעה החמה, מיירי במקום שלא היה האופק נראה. ולפע"ד עדיין הדברים דחוקים, שהרי ר"י נחית לפרש שם עיקר הדין כשיש כוכבים קטנים או בינונים, ואיך לא פירש את הסימן המובהק שהכל תלוי בו שהוא שקיעה"ח לדעת הגאונים. ויותר הדעת נותנת דר"י סבירא ליה כר"ת, ושקיעה"ח אינה לא מעלה ולא מורדת, ואילו שיעורי הכסף לר"ת אין הכל בקיאים בהם, ולזה הורה ר"י לסמוך על הכוכבים.

ומה דפשיטא ליה להרב הכותב שליט"א שבבין השמשות דר"ת אין הרקיע מזהיר כעין יום, הרי הדברים מפורשים בש"ס שבבין השמשות עדיין פני מזרח מאדימין, הרי דעדיין יש אור יום בבין השמשות, ושפיר י"ל דלפעמים משכחת לה שיהא הרקיע מזהיר יותר בבין השמשות דר"ת. ואפי' בצאה"כ דר"ת אין הדבר פשוט שאין עוד שום אור בעולם, שהרי הראב"ד כתב דלהכי קתני אור לארבעה עשר, משום שיש לו לבדוק בתחילת הלילה כשעדיין יש אור, והביאו הר"ן בריש פסחים, והרי הראב"ד והר"ן תרווייהו כרבינו תם סבירא להו כמו שכתב המנחת כהן מאמר א' פרק ג', ומכל מקום ראו אור אחר צאה"כ דר"ת בתקופת ניסן. ושמא יש לומר, דהנה עולא ורבב"ח הוה סבירא להו דצאה"כ הוא לאחר ה' מילין, ופליגי אדר' יהודה שצאה"כ הוא לאחר שיעור ד' מילין. ובודאי אינם חלוקים במציאות, ובהכרח לומר דלאחר ה' מילין מחשיך יותר מלאחר ד' מילין, אלא דלר' יהודה סבירא ליה דבצאה"כ שלאחר ד' מילין הוי ליליא, ולדידהו סבירא להו שבצאה"כ שלאחר ה' מילין הוי לילה. ומכל מקום הדבר מבואר שביעור שבין ד' לה' מילין עדיין אין חשוד כל כך, שהרי לעולא ולרבב"ח הוא עדיין יום. ובזה נדחה גם הראיה שהביאו מדברי רש"י בריש ברכות שעני שאין לו נר להדליק בסעודתו ממחר לאכול, דודאי מהני ליה אור היום אחר צאה"כ כנ"ל. והמחבר בשו"ע עצמו יוכיח, שפסק באו"ח כר"ת, ואילו בהלכות מילה (יו"ד סי' רס"ב סעיף ה') פסק כדברי ר"י אלו ככתבם וכלשונם [לבד אם נאמר כדעת הרב בסידורו שהמחבר חזר בו, שרוב הפוסקים לא הסכימו לכך].

ואף כי לראות העין ידמה שבבין השמשות דר"ת ומכל שכן בצאה"כ כבר החשיך לגמרי, א"א לנו להעמיד את ראות העין כמשקל נגד דברים המפורשים בש"ס ובפוסקים. ובפשטות לא נפלאה היא לומר דכל הנך רבוותא סבירא להו ששיעור ד'

מילין הן שוות כשיטת הפמ"ג, ולא זמניות כמסקנת המנחת כהן [וכן כתב החפץ חיים במכתב שמנהג כל ישראל לשער בד' מילין שוות], וכיוון שכן שפיר משכחת לה בתקופת תמוז שעדיין לא יכסיף העליון וישווה לתחתון וכבר יצאו ג' כוכבים, ובכה"ג מיירי ר"י דלפעמים מזהיר הרקיע כעין יום אף שהוא כבר לילה, או שמא במדינתו של ר"י הנשף ארוך יותר, ומ"מ הכוכבים יוצאים אחר ד' מילין שוות אף שעדיין לא הכסיף התחתון והשווה לעליון. אלא שבדברי רש"י לגבי עני, וכן בדברי הראב"ד דמיירי בתקופת ניסן עדיין הדברים דחוקים, וצ"ל כמו שנתבאר בתחילה שעד שיעור ה' מילין עדיין יש אור.

הן אמת שבכל דברים אלה כבר שקלו וטרו הפוסקים ובאתרא דזקוקין דנורא ובעורין דאישא מאן מעייל בר נפחא לתמן, מ"מ כתבתי לעורר שאין הדברים פשוטים כל עיקר.

ביקרא דאורייתא

ד. שורץ

תגובת כותב המאמר

מכותלי מכתבו של הרב שורץ ניכר יגיעתו לעמוד בכל דבר על אמיתתו ולבדוק הדברים כראוי. אמנם כדרכה של תורה אשיב על דבריו מה שנראה לענ"ד, על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון.

א. **בשיטת רש"י.** כתב להעיר שהן אמנם שספר הבתים הבין שרש"י פליג על ר"ת, מ"מ לדעת הרב שורץ אפשר לדחוק בלשון רש"י המובא בספר הבתים שכוונתו ש'משתשקע החמה' היינו תחילת שקיעה שניה שאז מתחיל בין השמשות לדעת ר"ת, ולא סופה שאז הוא צאה"כ. עכת"ד. אמנם לענ"ד קשה מאוד לומר שספר הבתים לא הבין נכונה את כוונת רש"י, הלא ראשונים כמלאכים וקשה מאוד לקטנים כמונו לחלוק עליהם [ובפרט שלבעל ספר הבתים היה מסתמא את לשונו של רש"י (כמש"כ בהערה 1 במאמרי), ושמא שם היו הדברים יותר ארוכים וברורים. ועכ"פ זה ברור שא"א לבוא ולחלוק עליו במקום שפירוש המילות כפשוטם מורים כפי שהוא הבין, ולא כפי שהבין הרב שורץ שהכוונה על תחילת סוף השקיעה, שזה ממש מעיילי פילא בקופא דמחטא]. אך מלבד זאת דברי הרב שורץ תמוהים מאוד, שבשלמא 'משתשקע החמה' של חנוכה שייך שפיר להסתפק אם הכוונה לתחילת ביה"ש או לסופה [וכבר כתבתי במאמר הראשון (קובץ קסז הערה 33) שגם לשיטת הגאונים שייך לומר ש'משתשקע החמה' קאי על סוף שקיעה לפעמים, עיי"ש ואכ"מ], אבל הלא רש"י קאי על 'משתשקע החמה' דערב שבת, וכי בזה היה צריך בכלל לומר שאין הכוונה לצאה"כ? ואדרבה אילו סבר רש"י כר"ת, יותר היה צריך להסביר שאין הכוונה לשקיעה הנראית אלא לשקיעה השנייה. אלא ע"כ כמו שהבין בספר הבתים שרש"י ס"ל כשיטת הגאונים שמיד בתחילת השקיעה מתחיל בין השמשות [אולי חשש רש"י שמא כיון שבמקומו היה זמן רב בין השקיעה לצאה"כ, יהיו כאלו שיחשבו מפני כן

שאין כוונת הגמ' לתחילת השקיעה, או שמא כבר היו בזמנו איזה ראשונים שכבר חידשו ג"כ את שיטת ר"ת], ותו לא מדי.

עוד כתב הרב שוורץ על מה שהבאתי להוכיח מדברי רש"י בפסחים (צג:) דזמן שחיטת הפסח הוא עד תחילת השקיעה משום דדם נפסל בשקיעת החמה, שהבאתי שכתבו האחרונים ע"ז שמוכרח מדברי רש"י שהוא נפסל אז משום שכבר אינו יום אז וכשיטת הגאונים שכן מוכח דעת רש"י בפרק איזהו מקומן (זבחים נו.) שדם נפסל רק בזמן שכבר אינו יום, וע"ז כתב הרב שוורץ שלכאוף יש לדחות דשמא רש"י סבירא ליה כר"ת דאחר השקיעה הוא עדיין יום אלא דמ"מ ס"ל לרש"י דדם נפסל מתחילת שקיעה מדרבנן. עכת"ד. אמנם באמת א"א כלל לומר דברי הרב שוורץ, שהרי רש"י בפסחים כותב 'דדם נפסל בשקיעת החמה באיזהו מקומן (זבחים שם)', ואילו סבר רש"י כמש"כ הרב שוורץ לא היה לו לציין לפרק איזהו מקומן, שהרי שם מבואר לפי שיטת רש"י שנפסל רק בזמן שכבר אינו יום [ושם אין שום רמז שמדרבנן נפסל כבר קודם], וא"כ על כרחך שרש"י סבר כשיטת הגאונים שבשקיעה הנראית כבר אינו יום ולכן שפיר ציין לפרק איזהו מקומן.

עוד כתב הרב שוורץ שעל ראית האחרונים ממה שכתב רש"י (ברכות ב:) לגבי שיעורא דעני שמוכרח שאחר צאה"כ עדיין יכול העני לאכול סעודתו בלא נר, אכתוב לקמן בעז"ה. עכ"ד. וכוונתו למה שכתב בסוף מכתבו שהדברים מפורשים בש"ס שבבין השמשות עדיין פני מזרח מאדימין, הרי דעדיין יש אור יום בבין השמשות, ושפיר י"ל דלפעמים משכחת לה שיהא הרקיע מזהיר יותר בבין השמשות דר"ת, ואפי' בצאה"כ דר"ת אין הדבר פשוט שאין עוד שום אור בעולם, שהרי הראב"ד והר"ן תרוויהו כרבינו תם סבירא להו, ומכל מקום כתבו שיש אור אחר צאה"כ דר"ת בתקופת ניסן, ובזה נדחה הראיה שהביאו מדברי רש"י בריש ברכות שעני שאין לו נר להדליק בסעודתו ממחר לאכול, דודאי מהני ליה אור היום אחר צאה"כ כנ"ל. עכ"ד. והנה לקמן נדון בעצם דבריו. אבל מ"מ אף לפי שיטתו ששייך לומר שעדיין יש איזהו אור קלוש בזמן צאה"כ דר"ת, מ"מ זה בודאי פיטומי מילי בעלמא לבוא ולומר שאחר צאה"כ דר"ת עדיין יש אור אף בתוך הבית עד שדרך העניים לאכול אז בבתייהם בלא נר, ורש"י הלא בודאי מדבר מהעני האוכל בתוך הבית וע"ז קאמר שאינו צריך לנר, וזה א"א ליישבו כלל כשיטת ר"ת.

במה שכתב הרב שוורץ להוכיח מרש"י בע"ז דס"ל שייב שעות היום מחשבין מעלה"ש עד צאה"כ, ומזה רוצה הרב שוורץ להוכיח שרש"י ס"ל כר"ת משום דלדעתו לפי שיטת הגאונים מוכרחים לומר שייב שעות היום הם מהנץ עד השקיעה. הנה ענין זה הוא מסתמא הענין המסובך ביותר בחשבון הזמנים וכמו שסיים הרב שוורץ שעדיין יש לעיין בזה. אך מ"מ למעשה נהוג עלמא מאז ומעולם שאף אלו שנקטו כשיטת הגאונים מ"מ החמירו ג"כ כשיטת המג"א לגבי זמן קר"ש של שחרית שייב שעות היום מחשבין מעלה"ש עד צאה"כ, וע"כ דלא תליא הא בהא, אלא אפשר גם לפי שיטת הגאונים לומר שייב שעות היום מחשבין מעלה"ש עד צאה"כ, וא"כ ליכא שום ראיה שרש"י ס"ל כר"ת. וידוע על הרבה פוסקים שסוברים כדעת הגאונים ומ"מ הם מחשבין שעות היום מעלה"ש עד צאה"כ. ואמנם הרבה פוסקים נקטו שאף לפי שיטת הגאונים מ"מ בשעת הדחק יכולים להתפלל מנחה בביה"ש [וכן המנהג], וע"כ ששייך

לומר אף לפי שיטת הגאונים שעדיין לא נסתיימו הי"ב שעות בשקיעה, דאל"כ הוא כבר זמן מעריב. ובכלל יש לדעת שגם לאלו שנקטו כר"ת אין זה פשוט לדידהו החשבון דיי"ב שעות היום איך מחשבין מעלה"ש עד צאה"כ, וכמו שהאריך בזה בקובץ עץ חיים (באבוב, ח"ג עמ' רלו ואילך) שגם אלו שנהגו כר"ת מ"מ המנהג היה שעלה"ש הוא בשעה שמתחיל להאיר אף שהוא הרבה קודם ד' מילין לפני הנץ (וע"ע בזה בקובץ הנ"ל חלקים א-ב), וע"כ שהנשפים לא היו שוים לדידהו, וקשה אף לדידהו איך חישובו את י"ב השעות. ועיי"ש מה שכתב ליישב, ויש לי עוד מילין בזה, אבל אכ"מ.

עוד כתב הרב שוורץ: ויעויין עוד ברש"י כת"י שנדפס על הגליון במנחות (פט, א) לגבי הדלקת המנורה שאין לך מצוה שכשרה מערב ועד בוקר אלא זו, ופירש רש"י 'אין לך מצוה שכשרה לאחר שקיעת החמה', והרי בהדלקת המנורה נאמר בין הערבים, ואיך ידליקוה בלילה או בספק לילה, ובהכרח דסבירא ליה כר"ת, ודם נפסל בתחילת שקיעה, ואילו הדלקת הנרות מצוותה לאחר שקיעה"ח. עכ"ל. אמנם באמת פשוט שאין זה כוונת רש"י, ראשית שהלא דעת רש"י בכל המקומות ש'בין הערבים' ו'ערב' הוא קודם השקיעה, ואיך נקט כאן שהוא בדווקא אחר השקיעה. ועוד שהרי לשון רש"י הוא: 'משקיעת החמה ואילך עד בוקר', ואם נאמר שהטעם שרש"י התיר להדליק אחר השקיעה הוא משום שסבר כר"ת דעדיין הוא יום ומיקרי 'בין הערבים', הכי נאמר שלשיטת ר"ת עד הבוקר הוא ג"כ עדיין 'בין הערבים'. וחיפשתי במפרשים ומצאתי שהפשוט בדעת רש"י הוא דהדלקת הנרות כשרה ג"כ בלילה, או שזה אפילו לכתחילה אם מדליקה מיד בתחילת הלילה (כמבואר במקדש דוד קדשים סי' כא), או עכ"פ אם לא הדליק בבין הערבים יכול להדליק כל הלילה (ראה חזו"א מנחות שם סי' ל סק"ז, ובהערותיו על המקדש דוד), או שאם כבתה מוטל עליו להדליק כל הלילה (כדעת השואל בשו"ת הרשב"א ח"א סי' שט). וכ"כ בשו"ת שבט הלוי (ח"ו קונטרס הקדשים סי' יג) שדעת רש"י שהדלקת הנרות היא עבודת לילה [וכתב שאפילו אם נפרש שכוונת רש"י לתחילת השקיעה וס"ל כר"ת שהוא עדיין יום, מ"מ כוונת רש"י היא שלענין קדשים כבר חשיב לילה מתחילת השקיעה אלא דמנורה עבודת לילה היא, וזהו להדיא דלא כהבנת הרב שוורץ], ועיי"ש שהוכיח שכן דעת רש"י המובא בתוס' תמורה (יד. ד"ה וכל), ושכן נראה דעת התוס' במנחות (פט. ד"ה אין). ואמנם ראה במאירי (יומא טו.) שפירש: ר"ל הטבת נרות שאף בלילה כשירה, מה שאין כן בשאר עבודות, אלמא שהיא כשירה אף בלילה. עכ"ל. וכ"כ רבינו הלל (תו"כ אמור פרשתא יג): וקא אתא לאשמועינן דלא מתכשרא עבודה בלילה כלל, חוץ מהדלקת ז' נרות בלבד.

וע"ע ברבינו גרשום (מנחות שם) שכתב: שכשרה מערב עד בוקר, ולא ביום. עכ"ל. וצ"ב שיטתו דהרי בתורה איתא 'בין הערבים' ואיך שייך לומר 'ולא ביום'. ואולי סבר הרבינו גרשום כדעת האבן עזרא (שמות יב ו) שבין הערבים הוא אחר השקיעה, וסבר כשיטת הגאונים שאחר השקיעה כבר אינו יום. ועל דרך זה נראה ג"כ לפרש דעת רבינו בחיי (במדבר כח יא) שכתב וז"ל: אין קרבן בלילה, אלא קרבן פסח. עכ"ל. ובפשטות דעתו ג"כ כשיטת האבן עזרא הנ"ל, ש'בין הערבים' הכתוב בקרבן פסח היינו אחר השקיעה, וס"ל כשיטת הגאונים שאז הוא כבר לילה. ועיין בענין זה כל מה שהארכתי במאמרי הראשון (קובץ קסז) בשיטת רב סעדיה גאון.

ב. **בשיטת הרמב"ם.** כתב הרב שוורץ שבאמת כבר נחלקו בזה הקדמונים הרדב"ז ומהר"ם אלשקר, אם דעת הרמב"ם כהגאונים או כר"ת. אך מ"מ כמדומני שגם הרב שוורץ מסכים שהעיקר הוא כמו שהבאתי במאמרי רשימה גדולה של אחרונים שכולם נקטו כמהר"ם אלאשקר שהרמב"ם סובר כשיטת הגאונים, וכמו שהביא הרב שוורץ ראייה נוספת שכן דעת הרמב"ם כשיטת הגאונים.

במה שכתב הרב שוורץ שהפוסקים לא הסכימו לסברת הרמב"ן ד"עם השמש" משמעו כשהשמש עדיין על הארץ, אלא מתירין הכל עד בין השמשות. עכ"ל. כנראה לא הרגיש שכבר כתבתי שם במאמרי שג"כ הרמב"ן עצמו סתר דבריו וכתב במלחמות (פסחים קה.) ד"עם השמש" מתחיל בין השמשות, וכתבתי דצ"ע ליישב סתירת הרמב"ן.

ג. **בשיטת הרז"ה.** בתחילת דבריו האשימני הרב שוורץ שלא העתקתי כל דברי הרז"ה שדבריו מפורשים כר"ת, אך שוב בסוף דבריו הודה הרב שוורץ שאדרכה הראשונים על אתר (הרמב"ן במלחמות שם והר"ן שם) הבינו שהפירוש הפשוט בשיטת הרז"ה הוא כמו שכתבתי ש'תחלת שקיעת החמה' שבדברי הרז"ה כוונתו לתחילת בין השמשות, אלא שלמסקנא אז עדיין אין צריכים להפסיק בסעודה ויכולים להמשיך עד 'שעת צאת הכוכבים' כי אין השבת קובעת עד 'שתחשך לגמרי' (המסומן בגרש לפניו ולאחריו הוא לשון הרז"ה). וכן העתיק הפמ"ג (סי' רצט משבצות סק"א) את דברי הרז"ה שכל הנושא הוא האם בין השמשות קובע, אבל בזמן תוספת שבת לא איירי כלל. וא"כ נמצא שכיון שהרז"ה קורא לתחילת בין השמשות 'תחלת שקיעת החמה', בודאי דעתו כדעת הגאונים שבין השמשות מתחיל מיד בתחילת השקיעה. אלא שמ"מ רצה הרב שוורץ ליעול בקופא דמחטא ולדחוק שכוונת הרז"ה לתחלת שקיעה שניה. אמנם בודאי א"א לומר כן, דהרי עכצ"ל כמו שכתב הרב שוורץ בתחילת דבריו שכוונת הרז"ה בהו"א היא לזמן ביאת השמש, דאל"ה למה הדגיש הרז"ה במסקנא שצאה"כ הוא ביאת אור, אלא ע"כ משום דעד השתא איירי בביאת השמש, וזמן ביאת השמש הלא הוא בודאי בעת השקיעה הרגילה כמבואר בראשונים ריש ברכות וכמו שהביא הרב שוורץ, וא"כ אינו צריך לפניו שבודאי כוונת הרז"ה לתחילת השקיעה וס"ל כשיטת הגאונים שאז מתחיל ביה"ש. [וגם השו"ע הרב הבין שכוונת הרז"ה לתחילת השקיעה, אלא כיון דסבר הרב בשו"ע כשיטת ר"ת, לכן דחק שכוונת הרז"ה היא שהיה הו"א שהשבת קובעת בזמן תוספת שבת, שהרי לשיטת ר"ת בתחילת השקיעה הוי רק תוספת שבת. ולכאורה דרך חדשה זו היא מחודשת מאוד, שהרי איתא להדיא ברז"ה שאין השבת קובעת רק 'בשעת צאת הכוכבים שתחשך לגמרי', וא"כ בפשטות ההו"א היתה שהשבת קובעת בביה"ש, אבל מאן יימא שהיתה הו"א שהשבת קובעת בזמן תוספת שבת, ובפרט שלעשות תוספת גדולה היא רשות ולמה חשבו שהם צריכים לקדש. רק כאמור הרב דחק כן משום דלר"ת בתחילת השקיעה הוא רק תוספת שבת. ולפי"ז אפשר שאחרי שבסידורו חזר בו הרב ופסק כשיטת הגאונים, שוב היה ג"כ מפרש כן בדברי הרז"ה כפשוטו ש'תחילת שקיעת החמה' היינו תחילת בין השמשות וכמו שפירשו הראשונים בכוונת הרז"ה].

ועל שאר דבריו של הרב שוורץ מה שרצה להוכיח עפ"י הרשב"א והרז"ה ריש ברכות, כבר כתבתי והוכחתי בבירור במאמרי הראשון (קובץ בית אהרן וישראל גליון קסז)

הערה 25, שאדרבה הפשטות היא ש'קידש היום' היינו תחילת בין השמשות, ובודאי זהו ג"כ דעת הרז"ה, ומה שהרשב"א נדחק הכל הוא בלית ברירה.

ד. **בשיטת ר"י הזקן.** הנה הרב שוורץ מסכים שהמהרש"א למד ששיטת הר"י כדעת הגאונים, אלא שהקשה על המהרש"א מה יתרץ על הסתירה בין פרק מי שהיה [שאמרו שיש ד' מילין מהשקיעה עד צאה"כ] לפרק במה מדליקין [שאמרו שיש לכל היותר רק ג' רבעי מיל מהשקיעה עד צאה"כ], דאינו יכול לתרץ שבפסחים איירי ביציאת כל הכוכבים, שהרי תוס' כתבו 'לתנאי דפרק במה מדליקין', הרי שהבינו התוס' שזה מחלוקת בין תנאי דפרק במה מדליקין לרבי יהודה דפרק מי שהיה. עכת"ד. ומבואר מדברי הרב שוורץ שהבין שלפי תוס' תנאי דפרק במה מדליקין פליגי ארבי יהודה דפרק מי שהיה [הרב שוורץ העתיק שהמהרש"א כתב כן, אבל במהרש"א ליכא רמז לזה, וזהו רק דיוקו של הרב שוורץ בתוס']. אך לכאורה אם נאמר כדברי הרב שוורץ שהתוס' סברו דתנאי דפרק במה מדליקין פליגי ארבי יהודה דפרק מי שהיה, א"כ ע"כ דעת תוס' היא דלא כשיטת ר"ת, שהרי ר"ת סובר שאין מחלוקת אלא דפרק במה מדליקין איירי משקיעה שניה, ונמצא שהרב שוורץ עצמו מסייע שדעת תוס' דלא כר"ת. ועוד יש להאריך ולהשיב על דבריו, אמנם למעשה במילא האמת היא שכל דיוקו אינו נכון, שבודאי אין כוונת התוס' לומר דתנאי דפרק במה מדליקין פליגי ארבי יהודה דפרק מי שהיה, ומה שכתבו 'לתנאי דפרק במה מדליקין', היינו שהקשו אתנאי דפרק במה מדליקין גופיהו, דפליגי התם בפרק במה מדליקין מתי הוא צאה"כ, ולזה הקשו תוס' [לפי ביאור המהרש"א] שהרי לכל התנאים צאה"כ הוא זמן קצר אחרי השקיעה, וקשה שהרי בפועל נראים הכוכבים רק כשעה גדולה אחר השקיעה [ובחז"ל זה לפעמים שעה ממש]. ועיין בתוס' הרא"ש (פסחים ב.) בתוס' הרשב"א (שם) ובריטב"א (שם) שהביאו ג"כ את קושיית התוס' הנ"ל, ומבואר היטב בלשונם שאין כלל כוונת התוס' לאפוקי מתנאי דפרק מי שהיה.

גם קושייתו השניה של הרב שוורץ אפשר ליישב, אבל א"צ לטרוח בזה, שכן באמת עכצ"ל שכן דרך התוס' בהרבה מקומות למינקט את המ"ד דתרי תלתא מיל ולא את המ"ד דג' רבעי מיל. ראה בשבת (לה. ד"ה תרי) שנקטו התוס' מ"ד זה, גם בלשון הדיבור המתחיל וגם בהמשך דבריהם [רק המהרש"ל שם באמת הגיה בהמשך דבריהם, וכן נדפס בש"ס וילנא כהגהת המהרש"ל, אמנם המהרש"א שם כתב שא"כ היה לו להגיה גם בדיבור המתחיל עצמו]. וכמו"כ מצינו לגבי השיעור ד' מילין, שלפעמים נקטו התוס' את המ"ד דס"ל ה' מיל, ועכצ"ל דלאו דווקא הוא.

יהיה איך שיהיה, זה ברור שדברי המהרש"א שלמד ששיטת הר"י כהגאונים, א"א לשוללם ולדחותם באיזה קושיות בעלמא, ובפרט שגם הפר"ח בקונטרס דבי שמשא למד כן. ועוד יש להדגיש, שגם לפי המהרש"ל יוצא בפשטות ששיטת הר"י כהגאונים, שהרי בקושיית הר"י עדיין לא סבר הר"י שאין אנו בקיאים בכוכבים, ואי ס"ל כשיטת ר"ת א"כ הו"ל להקשות שצאה"כ הוא לפני ד' מילין ואף לפני ג' מילין ורביע, ומדהקשה איפכא שצאה"כ הוא מאוחר ע"כ דס"ל כהגאונים ושפיר הוקשה לו שאין אנו רואים כוכבים בזמן ביה"ש ולמה הוה ספק לילה לשיטת הגאונים, וע"ז תירץ דאין אנו בקיאים בכוכבים ובאמת הם נראים גם בביה"ש אלא שזה ספק אם הם בגדר גדולים הנראים ביום. וא"כ נמצא שלכל השיטות, דעת הר"י בתוס' ריש פסחים

היא כשיטת הגאונים. וכמו"כ אין זה נפק"מ אי גרסינן 'שעה גדולה' או 'שעה מרובה', וא"צ להאריך יותר.

והנה הקשה הרב שוורץ שיש ב' מקומות שמשמע בתוס' הרשב"א שדעת רבו הר"י היא כשיטת ר"ת. אמנם המקום הראשון שציין (פסחים צג:) אין שם שום ראיה דס"ל לר"י כר"ת, דבפשוטו הנידון שם הוא שתהא שחיטת הפסח כשרה אחר השקיעה כיון שהוא רק בין השמשות ועדיין לא הגיע צאה"כ [ורק אח"כ (בדף צד.) אחר שהביא דברי ר"ת אז מקשה לפי שיטת ר"ת למה הדם נפסל בתחילת השקיעה הלא לר"ת עדיין יום הוא. הרי שעד השתא כל הנידון היה לגבי ביה"ש]. אכן המקום השני (בדף צד.) הוא לכאורה ראיה ברורה שדעת הר"י כר"ת, שכתב שם את שיטת ר"ת בשם 'רבי' שהוא הר"י. אך כבר תירץ הרב שוורץ: שיש ידים מוכיחות שנפל שם ט"ס וצ"ל 'רבינו תם', שהרי כל הראשונים הביאו דברים אלו בשם ר"ת. עכ"ל. והנה באמת צדקו דבריו, וזה ברור שצריך להגיה ר"ת ולא רבי, שהרי כתוב שם בהמשך 'ומייתי ראיה לדבריו מהא דאמר גבי נר חנוכה' וכו', וראיה זו הלא הביאה ר"ת עצמו בספר הישר (סי' רכא), וא"כ בוודאי כל הדברים הם דברי ר"ת. והן אמנם שזה בודאי נכון שהר"י [שהיה בן אחותו ותלמידו של ר"ת] הזכיר את שיטת ר"ת בבית מדרשו ופלפל בהם, ואף יישב את אחת מהקושיות על שיטת ר"ת וכמובא בהמשך דברי תוס' הרשב"א שם, וכן מובא בספר התרומה (הלכות תפילין) שהר"י פירש שאליבא דר"ת דדם נפסל בתחילת השקיעה אע"פ שהוא יום, וכמו"כ מסתמא הזכיר ר"י בבית מדרשו ג"כ את שיטת היראים וכמובא בתוספות ר"י הזקן (מכון אופק, שבת לה.) שהעתיק תלמיד ר"י על הגליון גם את דברי ר"ת וגם את דברי היראים, אבל מ"מ להלכה סבר הר"י כשיטת הגאונים כמו שכתב הרב בסידורו, וכמו שהוכחתי במאמרי באריכות מתוך תשובת הר"י ומפשוטו דברי התוס' הנ"ל בריש פסחים בשם ר"י.

עוד הקשה הרב שוורץ על מה שהוכחתי מתשובת הר"י שדעתו כשיטת הגאונים, וז"ל הרב שוורץ: עדיין הדברים דחוקים, שהרי ר"י נחית לפרש שם עיקר הדין כשיש כוכבים קטנים או בינונים, ואיך לא פירש את הסימן המובהק שהכל תלוי בו שהוא שקיעה"ח לדעת הגאונים. עכ"ל. אך ממש לא הבנתי קושייתו, הרי מבואר בלשון הר"י בכל התשובה שהוא איירי על מעשה שהיה, וא"כ מה שייך שהר"י יפרש להם שתלוי בשקיעה אם השואלים לא ראו את השקיעה, והרי זה ידוע שלא היו אז לוחות והיו צריכים כל יום להסתכל על האופק, ומילתא דשכיחא ברוב המקומות שאין רואים את האופק, ובפרט בחו"ל שהשמש יורדת עקום, וממילא כל מי שמוסתר לו רצועה קטנה מהאופק קשה לו לכוון אימתי השקיעה. ומה שבהמשך תשובתו דן הר"י באריכות לגבי הכוכבים, הרי שם הוא רוצה לברר באיזה כוכבים כבר חשיב ודאי לילה ויוכלו למולו אף בשבת, וזה בודאי לא תלוי בשקיעה.

עוד כתב הרב שוורץ: ויותר הדעת נותנת דר"י סבירא ליה כר"ת, ושקיעה"ח אינה לא מעלה ולא מורדת, ואילו שיעורי הכסיף לר"ת אין הכל בקיאים בהם, ולזה הורה ר"י לסמוך על הכוכבים. עכ"ל. אך באמת פשוט שממש לא שייך לפרש דברי הר"י כשיטת ר"ת, שהרי לדברי ר"ת לא שייך כלל לסמוך על הכוכבים, שהרי עוד בזמן שהוא ודאי יום לר"ת כבר נראים אז כוכבים גדולים וקטנים רבים, ועכצ"ל שהם גדולים הנראים ביום, וא"כ בודאי א"א לסמוך עליהם ולומר 'שהגדולים שהיו נראים גדולים בעת

לידת הוולד מוכחים על הקטנים הנראים קטנים מאוד שאינם מן הקטנים הנראים ביום' (לשון הר"י בתשובתו). ואינו צריך לפנים שודאי אין דעת הר"י כר"ת, וע"ע כל מה שכתבתי במאמרי להוכיח שתשובת הר"י לא שייך כלל להתאימה עם שיטת ר"ת, וא"צ לכפול הדברים.

עוד האריך הרב שוורץ להוכיח שיש אור בזמן ביה"ש דר"ת ואף בשעת צאה"כ דר"ת. הנה זה ברור שהיה צריך להיות כך שיהיה אור בשעת צאה"כ, שכן הוא פשוט הגמ' (שבת לה:) שבשעת צאה"כ נראים רק ג' כוכבים בינונים, אבל שאר הבינונים וכ"ש הקטנים אינם נראים אז כיון שעדיין איכא אור אז. אך למעשה ידוע קושיית האחרונים (הרב והגר"א הגינת ורדים והמהר"ל ועוד) שדברי הגמרא מתאימים רק לפי שיטת הגאונים, אבל לפי שיטת ר"ת הוא נגד החוש והמציאות, שהרי בזמן ד' מילין כבר החשיך לגמרי וכבר נראו אף הכוכבים הקטנים [וכ"כ היראים (סי' רע"ד) שכשעברה חמה עוביו של רקיע נראים כל הכוכבים]. אלא שהרב שוורץ רצה לתרץ דמ"מ עד ה' מילין לא החשיך לגמרי, דאל"כ איך יש בגמ' שיטה שהנשף הוא ה' מילין, וע"כ שעדיין יש איזה אור בזמן ד' מילין ולא נראו אז כל הכוכבים. אמנם כמובן שאף לפי דבריו תמוה, שהרי בשיעור ד' מילין כבר נראו רוב הכוכבים כפי ששמעתי מהבקיאים, וכיצד שייך לומר שכל אלו הכוכבים שנראו עד אז הם עדיין גדולים. ועוד קשה דאיתא בגמ' (שבת לה.) כוכב אחד יום שנים ביה"ש שלשה לילה, ובין אם נפרש דקאי לרבי יהודה [אליבא דרב יוסף], ובין אם נפרש דקאי לרבי יוסי, מ"מ זה ברור דלכו"ע נמשך ביה"ש איזה שיעור זמן, ועכצ"ל דאין הכוכבים יוצאים אחד מיד אחר השני, ואילו להנ"ל דאיירי בכוכבים היוצאים כשמחשיך כמעט לגמרי הלא אז יוצאים הרבה כוכבים כל רגע כידוע לבקיאים בזה. אך מלבד כל זה תמהתי עוד מה יעשה הרב שוורץ לפי המ"ד שהנשף הוא ה' מילין, הרי כאן כבר לא יוכל לתרץ שעדיין איכא אור עד ו' מילין, וא"כ עכצ"ל כהבנת האחרונים שבשיעור ה' מילין הוא יציאת כל הכוכבים, וא"כ שפיר הקשו האחרונים שבודאי גם מ"ד ד' מילין מדבר על יציאת כל הכוכבים [אלא שלכאורה מ"ד ד' מילין ס"ל דאין מתחשבין בכוכבים האחרונים ממש שהם כמעט לא ניכרים לכל אדם, או דפליגי במציאות]. וראיה ברורה שאחרי צאה"כ דר"ת כבר אין רואים אור אפילו באופק, מהא דכתב המג"א (סי' פט סק"ג) להוכיח מיומא (כח.) דפעם אחת עלה מאור הלבנה ודימו שעלה השחר ובאו לידי טעות, וחזינן דלגבי עלה"ש ליכא למיחש לטעות דלא מצוי שיטעו אלא כשעולה מאור הלבנה. עכ"ד. ואם נימא דאחר צאה"כ דר"ת עדיין רואים מעט אור א"כ ע"כ דגם קודם עלה"ש יש כבר מעט אור, דהלא עלה"ש הוא שוה לצאה"כ דר"ת, וא"כ היו צריכים לחשוש שמא יטעו באור זה, דזה חשש יותר מצוי מהא דעלה מאור הלבנה, אלא ע"כ דא"א לראות אור זה, וא"כ גם האור שאחר צאה"כ דר"ת א"א לראותו. ואוסיף עוד שמוכח מגמרא זו שבאור כל דהוא הוא כבר עלה"ש, שהרי הלבנה אינו עולה סמוך לעלה"ש אלא בסוף החודש ואז היא קלושה מאוד כידוע, ובפרט שכאן מדובר לפני שעלה גוף הלבנה, שעדיין אין רואים את גופה אלא רק את אורה, וא"כ הוא בודאי אור קלוש מאוד, ומבואר שאור קלוש זה יכול להטעות שכבר עלה השחר, וע"כ שעלה"ש הוא באור כל דהוא, משא"כ לפניו אין ניכר שום אור, וא"כ ע"כ דג"כ לגבי צאה"כ דר"ת, אין ניכר אחריו שום אור. ויש עוד להאריך הרבה בענין זה, ומצוה ליישב שיטת ר"ת, אך אכ"מ.

מה שכתב הרב שוורץ שהראב"ד והר"ן סברו כר"ת ומכל מקום ראו אור אחר צאה"כ דר"ת בתקופת ניסן, וכן המחבר בשו"ע שפסק באו"ח כר"ת ואילו בהלכות מילה (יו"ד סי' רס"ב סעיף ה') פסק כדברי ר"י אלו ככתבם וכלשונם ששייך בביה"ש שיהיה הרקיע מזהיר כעין אורה של יום. עכ"ד. הנה באמת הראב"ד לא ס"ל כר"ת, כמו שכתבתי בריש המאמר השלישי. והר"ן שמא סבר שכמו שבחו"ל עדיין איכא אור אחר ד' מילין כך הוא ג"כ בא"י [ומצאנו לפעמים באחרונים שכתבו על ראשונים שלא ידעו נכונה המציאות, ראה לדוגמא בחת"ס (נדה יח.) שכתב בענין אחר 'אי אפשר לנו להכחיש המציאות שאינו כפירוש רש"י ותוספות וכו', ולכן לא הטרחתי כלל בביאור דברי רש"י ותוספות בשמעתין כי א"א להולמן לפי המציאות האמיתית'. וע"ע ביד יהודה (יו"ד סי' פז אות ו)]. או שמא ס"ל להר"ן כשיטת המנחת כהן (מאמר ב' פ"ה) שר"ת מודה שכאשר נראים ג' כוכבים בינונים הוי לילה אף שהוא קודם ד' מילין, ועכ"פ המחבר בודאי סבר כשיטת המנחת כהן, וכמו שכתבתי במאמר הרביעי הערה 18.

עוד כתב הרב שוורץ דאם אזלינן בתר שעות שוות שייך עכ"פ בתקופת תמוז בזמן ד' מילין שעדיין לא יכסיף העליון וישווה לתחתון וכבר יצאו ג' כוכבים. עכ"ד. אך מובן מאליו שאלו דברי תימא, שהרי מי שסובר שאזלינן בתר שעות שוות בודאי הוא מודה שכמו שהנשף מתאחר בתקופת תמוז ועדיין לא הכסיף אז, כך גם ראיית הכוכבים מתאחרת, רק דס"ל דהוי כעין גזירת הכתוב דאזלי בתר שעות שוות ולא בתר סימני לילה, אבל לא על דעת שום פוסק לומר שבאמת הכוכבים נראים תמיד בזמן ד' מילין שוות. ובכלל לא הבנתי איך שייך לומר שהר"י ס"ל דאזלינן לפי שעות שוות, הרי הר"י תלה הכל בכוכבים. וא"צ להאריך בזה עוד.

ברוך רחמנא דסייעני, ואני מודה להשי"ת שהוליכני בדרך אמת ואף לאחר שדנו בדברי עדיין הדברים ברורים וכפי שכתבתי מתחילה. והנה היות שבסוף דברי הרב שוורץ כתב אי אלו מילים אשר נשמע בהם ביקורת על דרכי, לזאת הנני לקיים בזה 'והייתם נקיים', ולהדגיש שלכל אורך מאמרי נשענתי אך ורק על דברי הראשונים והפוסקים, וניסיתי ליישב דבריהם במקום שיש בהם סתירה או קושי אחר. וברוך ה' שכמה ת"ח ורבנים שראו את מאמרי קלטו את הדברים.

יעקב חנניה וינגרטן

◆ מכתב הרב שלום לנדאו ◆

נדפס בקובץ בית אהרן וישראל גליון קעב עמ' קכד

מנהג סאטמאר, וזמן לילה לר"ת

ברצוני להעביר את העובדה, שאבי ז"ל שלמד בסאטמר אצל בעל "הדברי יואל" זי"ע, סיפר לי שאמו היתה מדליקה נרות בערב שבת כאשר השמש שוקעת על ההר שמצד מערב לבית שלהם, זה יוצא שהדליקה נרות 20-15 דקות לפני השקיעה האופקית (לא

היה להם שעונים). במוצאי שבת יצאו אנשים מבית כנסת, והסתכלו למעלה אם ראו כוכבים, אז התחילו להתפלל, ולא הסתכלו אם יש עוד אור מהשמש באופק.

כן אמר לי אבי שמזה שר"ת כתב על עצמו בתוספות ברכות דף ב' ע"א, דקיימא לן כרבי יהודה דאמר בפרק תפלת השחר (דף כו.) דזמן תפלת מנחה עד פלג המנחה דהיינו אחד עשר שעות פחות רביע ומיד כשיכלה זמן המנחה מתחיל זמן ערבית. עכ"ל. רואים שנקט למעשה שמזמן פלג המנחה הוא כבר לילה.

שלום לנדאו

ר' עקיבא 26 ב"ב

תגובת הכותב

יישר כח על עדותו בענין המנהג שלא נהגו כלל להמתין 72 דק' במוצאי שבת. ואכן כאמור זה דבר ברור שהמנהג העיקרי היה לעשות מלאכות במוצאי שבת מיד כשראו כוכבים בלא להמתין ל-72 דק'. ואמנם היו אדמו"רים וצדיקים שהחמירו והמתינו 72 דק', אבל אפילו בעיר שלהם לא התקבל המנהג אצל כל בני העיר, כדוגמת בעלזא שהיה שם "שטאטישע זמן" לפי הכוכבים [ואדמו"ר בעלזא היו מורים שלא לסמוך עליו אלא להמתין 72 דק'], וכבר הארכתי בזה במאמרי.

כיון שהזכיר המנהג בסאטמאר, יש לציין עוד לספר ליקוטי שמשון (בהקדמה ד"ה זקיני ר' שמשון) שכתב כי בעת שמהר"י ט"ב מסאטמאר התפלל מנחה לאחר השקיעה בסאטמאר [אולי הכוונה שהתפלל בשעה מאוחרת אחרי השקיעה, בזמן שכבר נראו כוכבים], היו מזקני וחשובי העיר סאטמאר שלא היה ניחא להם זה, עיי"ש.

עוד אעתיק מה שכתב הרב לוי יצחק האגער: שמעתי מפי אדמו"ר מוויזניץ [מאנסי] שליט"א על תקופת לימודו בעיר סאטמאר "ווען איך בין געגאנגען אויפן וועג צו שלוש סעודות פון דער סאטמאר רב, ווען ער האט נאך געהאלטן אינמיטן מנחה, האב איך שוין געקענט זען א איד עפענען זיין געשעפט" [כשהלכתי בדרך לסעודה שלישית של הרב מסאטמאר, כאשר הוא עדיין היה באמצע תפילת מנחה, כבר הייתי יכול לראות יהודי שפותח את חנותו].

ובענין דברי ר"ת בתוס' ריש ברכות, מעניין לציין דבר מפליא עד למאוד. שבספר מגן אבות למאירי (ענין יא) הביא את לשונו של ר"ת אות באות, שכתב בתוך דבריו [הוספתי ביאור בסוגריים, להבנת הענין]: קיימא לן כרבי יהודה דהכא [בפרק תפילת השחר שאמר שמפלג המנחה מתחיל זמן ערבית], דקאי כרבי מאיר דפרקא קמא דיהיב שיעורא משעת טבילת הכהנים [דהיינו מבעוד יום], ורבי יהודה [שאמר לו לר"מ והלא כהנים מבעוד יום הם טובלים] לא פליג עליה אלא [משום] **דבין השמשות דיליה** [של ר' יהודה] **שלשה חלקי מיל** [קודם פלג המנחה] **וטבילה קודם לכן, דהיינו יותר משעה ורביע** [ולכן הקשה ר"י על ר"מ שנמצא דהוי טבילת הכהנים מבעוד יום], אבל אי לאו הכי לא הוה פליג עליה [אלא מודה לר"מ שאפשר לקרוא קר"ש של ערבית בזמן שהכהנים טובלים לפי שיטת ר"מ]. עכ"ל. הרי דברי ר"ת ברורים, שסבר שלפי ר' יהודה מיד בפלג המנחה הוי לילה ממש לכל דבר, עד כדי שאמר חידוש גדול שבין

השמשות לר' יהודה הוא ג' רבעי מיל קודם פלג המנחה. ודוק היטב, וחידוש עצום הוא, דנמצא שלמעשה סבר ר"ת כשיטת היראים, שהרי להיראים בשקיעה הוי לילה וביה"ש הוא ג' רבעי מיל קודם, והרי פלג המנחה לר"ת הוא בערך בשקיעה, נמצא שכיון שכותב ר"ת דקיימ"ל כרבי יהודה שהכל תלוי בפלג המנחה, נמצא דהיינו כשיטת היראים.

יעקב חנניה וינגרטן

◆ מכתב הרב מאיר שחר ◆

נדפס בקובץ בית אהרן וישראל גליון קעב עמ' קכד

האם מנהג מכריע הלכה, ובענין שיטת האריז"ל, ובענין כוכבים בצד מערב

למערכת הקובץ החשוב בית אהרן וישראל, שלום וברכה!

נהניתי מאוד מסדרת המאמרים על ענין בין השמשות, וניכר ההשקעה והיגיעה הגדולה של הרב כותב המאמרים שהפליא לעשות להקיף הסוגיא מכל צדדיה, ובפרט טרח רבות לחזק את שיטת הגאונים, בדקדוק רב - הדק היטב, כל פרט ופרט נכון ומבוסס כראוי ע"פ דעת הפוסקים, וניכר שהלך בדרך אמת וברר והגיש לפני הלומדים סולת נקיה. אך על של עתה באתי, שראיתי בכמה מקומות במאמר "השתלשלות המנהג" (מאמר רביעי) חולק כותב המאמרים על ר' חיים דרוק ז"ל בעל ספר אורות חיים, אך הוא אפילו לא הזכיר ולא הביא את דעת האורות חיים. לכן אמרתי אבוא במגילת ספר כתוב, להביא דעת האורות חיים במקומות שהרב כותב המאמרים לא הביא את דבריו, כדי שתהיה הסוגיא מוקפת בשלימותה כראוי.

א. בענין מנהג מכריע הלכה, הביא הרב הכותב בתחילת המאמר שזה דבר ברור שהמנהג מכריע ההלכה. אמנם בספר אורות חיים (פרק י' אות א') האריך בזה וכתב שם שהפרי"ח (או"ח סי' תצ"ו אות י') חולק על יסוד זה וסובר דאין המנהג קובע להלכה, ועיין שם שרוצה לומר שיסוד זה תלוי במחלוקת ראשונים.

ב. הרב כותב המאמרים נקט שזה דבר ברור שבארה"ק נהגו תמיד כשיטת הגאונים, אבל לא הביא מה שכתב האורות חיים (פרק י' אות ב') בענין שיטת האריז"ל הק', שרואים שבזמנו היה המנהג בעיה"ק צפת כר"ת. והוכיח זאת שם מדכתב בשער הכוונות (ענין קבלת שבת) וז"ל: ותחזור פניך כנגד רוח מערב ששם החמה שוקעת ובעת שקיעתה ממש אז וכו' לקבל תוספת קדושת שבת, עכ"ל, ודבריו א"ש דווקא כשיטת ר"ת דתוספת שבת מתחיל אחר השקיעה, דאילו לשיטת הגאונים זמן התוספת הוי דווקא לפני השקיעה. ועוד שהלא מבואר שם בהמשך שאח"כ יבוא לביתו

ויתעטף בטלית, ואם סבר האר"י הק' כהגאונים א"כ הלא אחר השקיעה כבר אינו זמן ציצית לפי מה שכתב בשער הכוונות (דרושי עלינו לשבח ונוסח התפילה) וז"ל: אבל בתפלת המנחה אם היה אומרה סמוך לשקיעת החמה והיה רואה שכבר שקעה החמה היה תכף מסיר מעל ראש תש"ר ואח"כ היה מוריד הטלית בין כתיביו משום דלילה לאו זמן ציצית הוא, עכ"ל, וע"כ שסבר האר"י הק' כר"ת שאחר שקה"ח הוא יום ולכן אפשר אז להתעטף בציצית.

ג. בענין מה שהביא הרב כותב המאמרים בהערה 32 בשם אמרי פנחס ופאר לישראל שכתוב שם וז"ל: החמיר להתפלל מנחה בעוד שלא יהיה צאת הכוכבים, ואמר מאחר שבצד מזרח נחשך היום הוא נקרא ערב, וכי היכא מצינו שהקפידו דוקא על הרוחות כולם. עכ"ל. וכתב הרב כותב המאמרים ע"ז: ומבואר שלא היה כלל הו"א שאפשר להתפלל עד ד' מילין, רק הויכוח היה באיזה אופן משערים את הכוכבים. עכ"ל. אך יש להעיר דאיפכא הוא, דאדרבה כוכבים בצד מערב נראים רק בזמן ר"ת שאז כבר חשך לגמרי, וא"כ י"ל שזה היה הויכוח, האם יש להביט בכוכבים בצד מזרח ולא לפסוק כר"ת, או שיש להביט בכוכבים בצד מערב ולפסוק כר"ת. וזה נכון שמהר"פ מקאריץ לא פסק כר"ת, אבל בכל אופן מדבריו רואים שספוקי מספקי ליה שאולי צריך כוכבים בצד מערב ואז יש לנקוט כר"ת. ובאלו הדברים הלא האריך בזה בספר אורות חיים (פרק ד' אות ב') דיכולים לומר דר"ת סובר דג' הכוכבים צריכים לראותם באופן מערב וזה לא הוי אלא בסוף ד' מילין מהשקיעה. והביא שם דכ"כ ר' יהודה החסיד כמו שהביאו בשמו הראבי"ה (שבת ס"י קצ"ט) והשלטי גבורים (במרדכי שבת פ"ב אות ג') שצריך שיהיו ג' כוכבים עומדים סדורים זה תחת זה בצד מערב. ועי"ז מיישב האורות חיים איך יתכן שלפי ר"ת הוי עדיין יום גם כשרואים כבר הרבה כוכבים, די"ל דסובר ר"ת שבעינן שייראו ג' כוכבים בצד מערב בדווקא והם נראים רק בזמן ד' מילין מהשקיעה וכנ"ל.

רק שפתי לא אכלא, שיש במהלך זה קושי גדול, דאם נאמר שצריך להמתין עד שיראו ג' כוכבים בצד מערב וזה רואים רק כשחשך לגמרי, נמצא שברוב המקומות בעולם שעובר זמן גדול עד שחשך לגמרי, יצטרכו להחזיק במוצאי שב"ק יותר מ-72 דקות, ויש מקומות שיצטרכו להמתין במוצאי שב"ק כמה שעות עד שחשך לגמרי ויראו כוכבים בצד מערב, וזה לא נהגו מעולם, וא"כ קשה לומר דרך זו. ואפילו אם נכריח שכן היא כוונת ר"ת, מ"מ נראה שלהלכה אין לנו כלל להתחשב בדעה זו, כיון שאנו יודעים בבירור שלא נהגו כלל כך, ויוצא שמהלך זה צע"ג.

מאיר שחר, ירושלים

תגובת כותב המאמר

ראשית אודה להרב שחר על שאימץ את ידי בתחילת מכתבו, ועתה אבוא לדון בענינים שהעיר. הנה לא נעלמו ממני דברי האורות חיים ולא השמטתי ח"ו בזדון, אלא שלא יכולתי להאריך יותר מידי במאמרי הנ"ל, ולכן בדברים שהם פשוטים בפוסקים לא הבאתי את מי שרצה לחדש אחרת. ואבאר היטב את דברי בכל אלו ג' הדברים.

א. מה שכתבתי לגבי נידון דידן שהמנהג מכריע ההלכה, כן כתבו כל הפוסקים, בין אלו שפסקו כהגאונים (עיין במצוין במאמרי שם הערה 2) ובין אלו שפסקו כר"ת (עיין שו"ת חת"ס או"ח סי' פ, מג"א סי' שלא סק"ב), ולכן אף אי נימא שהפרי"ח חולק ע"ז, אי"צ כ"כ להביא דבריו במקום שהוא יחידאי. אמנם בנוסף לזה עיינתי בדברי הפרי"ח שם, ולענ"ד מבואר בדבריו להדיא דדווקא במקום שהמנהג נגד ההלכה בזה לא אזלינן בתר המנהג אלא אמרי' דההלכה עוקרת המנהג [וכגון במקום שחד מ"ד אמר 'הלכה' אף שהמ"ד השני אמר 'נהגו' אין נוקטים כהמנהג כיון שהוא נגד הלכה פסוקה], אבל במקום שאין הלכה פסוקה בזה סובר הפרי"ח דאף לכתחילה נקטינן כהמנהג. ועיי"ש עוד בפרי"ח שמביא כן משו"ת הריב"ש דבמקום שאנו יודעים ההלכה בבירור ואין היא רופפת בידינו לא אזלינן בזה בתר המנהג ואם יש במנהג קצת פקפוק נגד הדין ראוי לבטלו, אבל כשאין אנו יודעים הדין בזה אמרינן בעלמא אם הלכה רופפת בידך פוק חזי מאי עמא דבר. עכ"ד. וכן מבואר בשו"ת הרא"ש (כלל נה סי' י) וז"ל: וכן אמרינן בירושלמי במקום שההלכה רופפת בידך הלך אחר המנהג. פירוש, אם יש לך רפיון בהלכה שאין ברור לך כמי נפסקה ההלכה, וראית שנוהגין, הלך אחר המנהג, דיש לתלות שנראה לגדולים שהנהיגו המנהג שהלכה כן. אבל במקום שאין רפיון בהלכה, אין לך לילך אחר המנהג שהוא כנגד ההלכה. עכ"ל. וא"כ בנידון דידן שברור דכו"ע יודו שא"א לומר שההלכה מבוררת לגמרי כר"ת, א"כ נמצא דאזלינן בזה בתר המנהג אף לכתחילה, וכדברי הפרי"ח שרק מסייע ליסוד זה. וזה דמי למש"כ המחבר בהלכות תפילין (סי' לד) שמנהג העולם כרש"י והרמב"ם, דכוונתו לומר דהמנהג קובע כן להלכה. וכמו שבני אשכנז נוהגים כהרמ"א ברוב פסקיו ובני ספרד נוהגים כהמחבר ברוב פסקיו ואלו ואלו מקילים כמנהגם גם בדאורייתא, כן הוא בכל פסק הלכה שנתקבל באותו מקום לנהוג כן ע"פ גדולי מקומם שלימדום כך כפי מה שסברו להלכה.

ב. טעמי שלא הבאתי דבריו הוא מחמת כמה סיבות. ראשית, לא הבנתי מה השייכות בין שיטת האריז"ל לבין המנהג, דאף אם נאמר דהאריז"ל סבר כר"ת מ"מ מאן יימר שהמנהג הכללי היה כר"ת. עוד סיבה להשמטתי היא, מפני שדברי האורות חיים הם נגד דברי החיד"א (מחזיק ברכה סי' רסא בקו"א) שכותב להדיא שמנהג העולם בזמן המחבר היה כהגאונים, ועוד הביא החיד"א ראיה לזה, וזה לשונו: אמנם קושטא הוי דמנהג העולם כך [כדעת הגאונים], וכמ"ש הרב המוסמך מהר"ח אבואלעפיא הזקן שהיה תלמיד מהרימ"ט [המהרי"ט] וקרוב לזמן מרן [הב"י, וסבר החיד"א שלא יתכן שבזמן מועט זה ישתנה המנהג מן הקצה אל הקצה וישתכח לגמרי המנהג הראשון] וכו', ואולי דגם מרן ידע דמנהג העולם דלא כר"ת וכו'. עכ"ל החיד"א. ואע"פ שהוקשה להחיד"א הקושיא כיצד פסק המחבר היפך המנהג, מ"מ לא היה לו ספק בענין המנהג, וסבר דראייתו ראיה אלימתא היא וא"א לדחותה. וכבר גם רבו של החיד"א רבי יונה נבון בספרו נחפה בכסף (ח"א דף קנד:) נוקט שבזמן הב"י נהגו דלא כר"ת ולא קבלו את הוראת הב"י בזה, עיי"ש.

אמנם מלבד כל זה, ראיתי בקונטרס דובר מישרים (מהגר"ז גרוסברג זצ"ל, נדפס אח"כ בספרו משנת חנוך סי' יז) שכתב דאדרבה מדברי האריז"ל הנ"ל מוכח דס"ל כהגאונים, דמדויק שם בכמה מקומות דתוספת קדושת שבת הוא דווקא בבית"ש

נכתב שם שצ"ל שאינה כתוספת איסור מלאכה שהיא דווקא קודם ביה"ש. או יתכן שסבר האריז"ל כשיטת הר"ח (סוכה כח:) שתוספת שבת זמנה בבין השמשות, וכן כתבו הפמ"ג (סי' רסא א"א סוף סק"ח, תיבת גמא שמות לא טו, דברים ה יב) והמנחת חינוך (מצוה שיג סק"ט) בשיטת הרמב"ם, עיי"ש, וכן נראה שיטת הראב"ן (סי' ב) שתוספת שבת זמנה בביה"ש]. וראה להדיא בשער הכוונות (בתחילת דרוש א) שכתב וז"ל: בענין ההפרש שיש בין תוספות שבת לשבת עצמו, ועתה נבאר ההפרש שיש בין קדושה הנמשכת הנקראת תוספות שבת שהוא בעת קבלת שבת ועדיין לא קידש היום, כי אחר שקידש היום והוא ליל שבת גמור אז הוא קדושת שבת ממש ואינה נקראת תוספות, והנה שמעתי ממורי ז"ל פ"א כי בקבלת שבת עולות וכו', ואחר בין השמשות שכבר הוא ליל שבת גמורה אז וכו'. עכ"ל. ומבואר היטב שקדושת תוספות שבת זמנה בבין השמשות, וקדושת שבת ממש היא רק 'אחר בין השמשות שכבר הוא ליל שבת גמורה' דהיינו בצאה"כ. וא"כ מדכתב בשער הכוונות דבעת השקיעה ממש תכוין לקבל תוספת שבת, מוכח דס"ל לאריז"ל כשיטת הגאונים דביה"ש מתחיל בשקיעה. [ומה שקורא האריז"ל לצאה"כ 'קידש היום', כתב המקובל הרב אביש צינווירט שליט"א בביאורו לשער הכוונות שם, שכן מצינו ברש"י (ברכות נא: ד"ה וכבר) וברשב"ם (פסחים קיד. ד"ה וכבר). וראה עוד בתוס' (ברכות ג. ד"ה קשיא - השני) שכתבו שאם לא מחמת הקושיא שרבי אליעזר היינו רבי יהושע, היינו אומרים שם ש'קידש היום' היינו צאת הכוכבים].

ומה שמבואר בדברי האריז"ל שיש להתעטף בטלית בקבלת שבת אחר השקיעה, כתב הגר"ח"ז גרוסברג שהוא גמרא מפורשת בשבת (ק"ט). ובבבא קמא (לב:) שחז"ל היו מתעטפים בטלית בקבלת שבת [וכמו שכתב הרמב"ם (שבת פ"ל ה"ב) שהם היו מתעטפים בציצית, וכן הוא להדיא בשבת (כה:) וברש"י שם], וא"כ כיון שסבר האריז"ל שזמן קבלת שבת הוא בשקיעה א"כ בהכרח שזמן זה דביה"ש של ליל שבת הוא זמן ציצית, ואפשר אז להתעטף בטלית. והוסיף, שכן עושים המכוונים שמקבלים שבת בטלית מעוטף על הראש, ויש שנוהגים כן גם בתפילת ערבית, ומוכח שהם הבינו בדברי האריז"ל שאף ליל שבת אף כשהוא כבר לילה ממש הוא שונה מימות החול. [וראה שם עוד מה שהאריך בענין עיטוף הטלית. וע"ע בשו"ת עולת יצחק (רצאבי, ח"א סי' נב) שהביא הרבה מקורות בענין זה, וראה גם בדברי תורה (מונקאטש, מהדורא קמא אות נט) מה שכתב בזה].

עוד כתב הגר"ח"ז גרוסברג שלפי דברי האורות חיים שהאריז"ל סבר כר"ת א"כ למה בחול הוריד את הטלית מראשו בשקיעה הנראית, וכמבואר בשער הכוונות שאם היה רואה שכבר שקעה החמה היה תכף מסיר מעל ראש תש"ר ואח"כ היה מוריד הטלית בין כתיביו משום 'דלילה לאו זמן ציצית הוא' (לשון האריז"ל), הלא בעת שרואה את השקיעה הלא עדיין הוא יום גמור לשיטת ר"ת [ואין לומר שהכוונה לשקיעה השניה דר"ת, שהרי היא אינה נראית. ועוד הא שם משמע להדיא שהכוונה לשקיעה הנראית, מדהביא את הפסוק של 'יראוך עם שמש' דהיינו השקיעה הנראית כידוע. ועוד דהרי מבואר שם בדרושי מנחה שאף בער"ש היה מתפלל סמוך לשקיעה, ואם נאמר שכוונתו לשקיעה שניה איך יתכן שהיה מקבל שבת בשקיעה הראשונה], וע"כ שסבר האריז"ל כשיטת הגאונים.

והנה הגר"ח דרוק ראה את הקונטרס הנ"ל של הגר"ז גרוסברג, ומה שהיה לו להשיב על דבריו כתב במילואים בסוף ספרו אורות חיים, וע"ז לא השיב כלום, וא"כ נראה שהסכים לדברי הגר"ז גרוסברג. וכן אמר לי המקובל הרב יצחק משה ארלנגר שליט"א שדעת האריז"ל היא כשיטת הגאונים.

שוב מצאתי בספרי הגר"ע יוסף, שאע"פ שבספרו יביע אומר (ח"ז סי' מא) הביא את דברי האורות חיים הנ"ל, שוב אח"כ חזר בו מדבר זה, וכתב בספרו חזון עובדיה (שבת ח"א עמ' רסה) שאפשר לומר שהאריז"ל סבר ג"כ כשיטת הגאונים, אלא דס"ל דזמן תוספת שבת היא דווקא בבין השמשות, משום דקיי"ל דהעיקר הוא כשיטת רבי יוסי שכל זמן ביה"ש דרבי יהודה עדיין הוא יום. וכ"כ ג"כ באור לציון (ח"ב סי' יח סוף הערה ב) שהאריז"ל סבר שהעיקר לדינא כשיטת רבי יוסי, ולכן קיבל השבת רק בשקיעה.

ובבן איש חי (שנה שניה פר' וירא אות ו) מבואר ג"כ שסבר האריז"ל כשיטת הגאונים, וזה לשונו: ואנחנו אין לנו אלא דברי רבינו האר"י ז"ל שאמר זמן קבלת שבת הוא סמוך לשקיעת החמה, ובארנו כוונתו ר"ל כשהחמה בראש האילנות דהיינו שליש שעה קודם קריאת המגרי"ב שקורא בסוף שעה י"ב ממש, והמאחר לומר קבלת שבת בין השמשות שמתחיל שבעה דקים חצי קודם קריאת המגרי"ב הפסיד מצות התוספת, ומפורש להדיא בדברי רבינו האר"י ז"ל בשער הכונות דף צ"ז ע"ב דאין נקרא תוספת אא"כ נמשכה קודם זמנה הראוי לה אבל כשיתקדש השבת עצמו ויהיה ממש ליל שבת גמורה אין נקרא תוספת רק קדושת שבת עצמו יע"ש. עכ"ל. אך צ"ע היכן ראה באריז"ל שיש לקבל דווקא קודם השקיעה. ועוד קשה שהלא באריז"ל מבואר להדיא שזמן תוספת שבת הוא בבין השמשות כנ"ל, ולמה כתב שהמאחר לומר קבלת שבת בין השמשות הפסיד מצות התוספת. ולקושיא הראשונה אולי י"ל שהוקשה לבא"ח שהלא בצפת יש הר המסתיר בצד מערב [ולא רצה לתרץ שהאריז"ל סבר שבאמת אין מנכין את ההר], וא"כ נמצא שאין כוונת האריז"ל לשקיעה עצמה שזה א"א לראות בצפת, אלא הכוונה כשהחמה מתחילה לרדת מלמעלה למטה, וסבר שזמן זה הוא הראוי לקבלת שבת. [ובאופן דומה כתב הגר"מ שטרנבוך שליט"א (מועדים וזמנים ח"ב סי' קנד הערה א, תשובות והנהגות ח"א סי' רפה וח"ג סי' פג) שכוונת האריז"ל היא לזמן שהקצה התחתון של החמה מתחיל להשתקע שאז הוא רק תוספת שבת, דלא הוי בין השמשות אלא כשנשקע כבר גם הקצה העליון של החמה. וכדבריו משמע ג"כ הלשון בספר סדר היום (הכנת יום השישי לכבוד השבת) עיי"ש שכתב 'אם השמש באה להשתקע יצא לקבל פני הכלה' וכו', דמשמע שהמדובר קודם השקיעה, וכתב עוד 'ויצוה לביתו להדליק הנרות בזמן שהוא כשהשמש מתחיל לשקוע ברקיע ואין ראוי לאחר ולא להקדים' דמשמע שמדבר כעת על תחילת שקיעת הקצה התחתון, משא"כ כשמדבר מהשקיעה עצמה הוא כותב 'ששקע החמה' או 'ששקעה החמה', עיי"ש בהמשך דבריו. או אפשר, שכוונת הסדר היום שהשמש כעת כבר הגיעה לסוף צד המערב וכעת היא מתחילה לשקוע ברקיע ולרדת מלמעלה למטה, והוא זמן מסוים קודם השקיעה, והוא כדרך שכתבתי בביאור דברי הבא"ח].

עוד יש להביא בענין שיטת האריז"ל מספר שער המצות (פרשת תצא) שכתב: מצות השכיר כתיב ביומו תתן שכרו, הנה מורי ז"ל היה נזהר לקיים מצוה זו בתכלית, וכאשר לא היה בידו מעות לפרוע היה מתעכב מלהתפלל תפלת המנחה עד שקיעת החמה כדי לבקש מעות לפרוע אל השכיר ההוא, והיה לוקח בהלואה ופורע ואח"כ היה מתפלל **במרוצה** תפלת המנחה, והיה אומר איך אתפלל להש"י תפלת מנחה ובאה לידי מצוה גדולה כזאת ולא קיימתי. עכ"ל. ומבואר שאף אם הוצרך האריז"ל להתחיל תפלת מנחה אחרי השקיעה [הראשונה, שאז היה מתפלל מנחה – כנ"ל] שאז הוא ביה"ש, היה מתפלל במרוצה, ובפשטות טעמו הוא משום שרצה לסיים טרם צאה"כ, ומבואר שסבר שתפלת המנחה בדיעבד זמנה עד צאה"כ אבל יש לסיימה כבר אז [ולפי"ז סבר דלא כדברי תלמידו הרח"ו שהבאתי במאמרי שם הערה 31 שכתב שזמן מנחה הוא עד השקיעה. אך מ"מ אפשר שדברי הרח"ו הינם רק לענין לכתחילה, אבל לענין בדיעבד הוא מודה שאפשר להתפלל מנחה בביה"ש כיון שהוא ספק יום]. או שכיון שטעמו היה משום שאיכא צד בגמרא (שבת לד:) שביה"ש חלקו יום וחלקו לילה, לכן רצה לסיים כמה שיותר מהר, ע"מ שירויח שמא עדיין יום הוא. עכ"פ יהיה איך שיהיה, זה ברור שלא סבר כר"ת, דא"כ אחרי השקיעה עוד יש לו זמן רב עד ביה"ש, ולא הוצרך להתפלל במרוצה.

ג. כבר השיב הרב שחר בעצמו שא"א לומר מהלך זה, שהרי זה סתור מאליו מחמת מנהג כל כלל ישראל. אבל עם זאת אבוא כאן לבאר הענין יותר.

בראשית דברי אוסיף שמצאתי שכ"כ רבי יהודה החסיד בעצמו בשו"ת בעניני תשובה (נדפס בספר הזיכרון להגרש"ב ורנר, הוצאת מכון ירושלים) וז"ל: שיתענה עד צאה"כ כלפי מערב, כי כשיהפוך עצמו כלפי מערב ויראה שם ג' כוכבים הרי כבר לילה ואז יכול לאכול. עכ"ל. אכן מ"מ אין זה כלל ישוב לשיטת ר"ת [ואע"פ שמצוה גדולה ליישב דברי ר"ת, אבל אי"ז מתיר לומר דברים בלתי נכונים], וכמו שהאריך בספר עלה יונה (מהגר"י מרצבך, עמ' סה והלאה) עי"ש שהרבה להקשות ע"ז, וכאן אעתיק את קושיתו העיקרית וכפי שכתב שם בסוף דבריו, שהיא פירכא אמיתית אשר ממש אין שייך לומר את תירוצו של האורות חיים, וכפי ששמעתי גם מהרב מרדכי גנוט שליט"א, שהרי המציאות היא דקרום לאופק למטה א"א כלל לראות שום כוכב אפילו לא בחצות הלילה [ואפילו הלבנה ככל שהיא יורדת סמוך לאופק היא מטשטשת וקשה לראותה עד שכבר א"א כלל לראותה, וגם החמה כשהיא סמוכה לאופק אורה נחלש ויכולים להסתכל עליה אז וכדמבואר בגמרא (תמיד לב.) שקרוב לאופק יש כיסוי ולכן יכולים להסתכל בחמה כשהיא קרובה לאופק], וא"כ עכצ"ל דלא נתכוון ריה"ח שצריך להסתכל באופק המערב ממש, אלא כוונתו על צד מערב שברקיע [ובמקום גבוה ברקיע ששייך לראות ג' כוכבים סדורים זה תחת זה], ושם הלא נראים הכוכבים זמן רב קודם 72 דק', וכיון שכן נמצא שזה אמנם חומרא מסוימת, אבל אין לזה שום קשר לשיטת ר"ת, ופשוט.

ואגב יש להעיר עוד בענין זה, שבספר כללי המילה לרבי גרשם ב"ר יעקב הגוזר (עמ' 120) הביא לענין עד מתי חשיב שנולד התינוק בביה"ש, שכתב הראב"י בשם ריה"ח שצריך שיהיו הכוכבים סדורים זה תחת זה, וכתב שריה"ח למד זאת מירושלמי ריש

ברכות לפי גירסתו שגרס 'ובלבד דיתחמון תלתא כוכבין כדמות חד כוכבתא', ולא כתב כלל ששיטת ריה"ח היא שצריך לראות את הכוכבים במערב. [ובזה יש עוד ראשונים שגרסו כן בירושלמי שלא הוי לילה רק כשיראו ג' כוכבים רצופים, כן כתבו המאירי (ריש ברכות) הר"ן (שבת לד:): רבינו ירוחם (נתיב יב ח"א) ארחות חיים (קר"ש אות ד) והגהות מיימוניות (שבת פ"ה אות ד) בשם הירושלמי, וחזינן שגרסו בירושלמי כגירסת ריה"ח והם הוציאו מהירושלמי רק שצריך שיהיו הכוכבים בקירוב מקום, אך לאו דווקא במערב]. ובאמת צ"ע שגם מדברי הראב"ה נראה שריה"ח למד דין זה שצריך שיהיו הכוכבים סדורים זה תחת זה במערב מהירושלמי הנ"ל, אך קשה שהלא בירושלמי שם אף לפי הנוסח שמעתיק הראב"ה אין שום רמז שצריך שהכוכבים יהיו במערב. [עוד צ"ע שבשו"ת בעניני תשובה (הנ"ל) כתב ריה"ח רק הדין של מערב ולא הזכיר הדין שצריך שיהיו הכוכבים סדורים זה תחת זה]. וצ"ע בכל זה.

ומ"מ חשוב להדגיש כמו שכבר כתב הרב שחר, דלמעשה ברור שאין ההלכה כריה"ח בזה, אלא אף כשרואים ג' כוכבים בכל מקום שהוא ג"כ הוי לילה [כמש"כ באמרי פנחס ופאר לישראל הנ"ל], וכמנהג כלל ישראל תמיד, כיון שכן מוכח מסתימת הגמרא וכל הפוסקים שלא התנו דצריך לראות הכוכבים במערב. [ואף אם נאמר שכיון שכתב ריה"ח שבירושלמי יש הוכחה שצריך שהכוכבים יהיו במערב א"כ צריך למיחש לדבריו, מ"מ הלא נפסק בשו"ע (סי' רצג) ובכל הפוסקים כדברי הרמב"ן (תורת האדם ענין אבילות ישנה) שדברי הירושלמי הללו נאמרו רק לענין עד מתי הוא זמן התוספת במוצ"ש, ולא לענין זמן צאה"כ]. וכ"כ בשו"ת גינת ורדים (במהדורה החדשה בסוף כרך א) דלומר דסימן הכוכבים הוא בפאת מעריב הוא דבר דלא אפשר, דא"כ היה ראוי לחז"ל לפרש ולברר דבריהם כן בפירוש, ומדחזינא דסתמו בסימן זה, מוכח בהדיא שבכל מקום שיראו ג' כוכבים הוי לילה. עכ"ד. וכבר כתב כן בספר הבתים (שערי המלאכות האסורות ביום השבת שער שישי) וז"ל: יש מן הגדולים שאמרו שאינו לילה גמור לענין היתר מלאכה עד שיראו ג' כוכבים רצופים קרובים זה לזה. ויש מי שאומר כי אחר שיראו ג' כוכבים גמורים באיזה מקום שיהיו זה לילה גמור. וזה נראה עיקר. עכ"ל. וכ"כ הגר"ש אויערבאך שליט"א (קובץ שערי ציון עמ' 14) וז"ל: והאמת הברור שכל הפוסקים מרב עמרם גאון ששלח סידורו בכל תפוצות ישראל והביא להא דג' כוכבים הוי לילה, וכן כל הפוסקים ראשונים ואחרונים שנקטו בסתמא ג' כוכבים [עיינן גם בספר דברי אמת (לרבי יצחק בר דוד מקושטא) בתחילת הספר במה שהעידה אשה שכבר היה ג' כוכבים] זה שקר מפורסם לומר שנתכוונו לג' כוכבים בסוף המערב, וכן זה מקובל ושגור בכל תפוצות ישראל שע"י ג' כוכבים הוי לילה, וזה נראה כחוכא לומר שהמכוון לאחר שהשמים מלאים כוכבים. עכ"ל. וכ"כ בשו"ת תשובות והנהגות (ח"ג סי' פג) ששמע מהגר"ח דרוק שהתווכח עם החזו"א וסיפר לו שיטתו שג' כוכבים בצד מערב נראין בע"ב מינוט, ולא קיבל החזו"א את הדברים.

יעקב חנניה וינגרטן

◆ מכתב הרב אליעזר הול ◆

נדפס בקובץ בית אהרן וישראל גליון קעד עמ' קכג

בענין שיטת ר"י הזקן בעל התוס'

לכבוד המערכת החשובה דבית אהרן וישראל

ראיתי את המאמרים המקיפים והבהירים של הרב יעקב חנניה וינגרטן שליט"א אודות שיטת הראשונים כדעת הגאונים לגבי צאת הכוכבים ויישר חילו. והנה במאמר השני בגליון ו' תשע"ג (גליון קסח) הביא ראיות איתנות שדעת הר"י הזקן כשיטת הגאונים וכמו שכתב בעל התניא בסידורו, ראה א' מתוס' ריש פסחים שכתבו בשם הר"י, דלפי הנראה בין השמשות הוא שעה גדולה לפני צאת הכוכבים, והרי בבין השמשות דר"ת איפכא הוא דלפי הנראה צאת הכוכבים הוי שעה גדולה לפני בין השמשות דר"ת, אלא ע"כ דנקט כהגאונים דבין השמשות הוא בשקיעת האופק. וכן הוכיח עוד מתשובת הר"י ע"ש.

אמנם בגליון ד' תשע"ד (קעב) הקשו עליו (במכתב הרב שוורץ הנדפס לעיל) מתוס' הרשב"א בפסחים שהביא בשם רבו (הר"י הזקן) בשני מקומות כדברי ר"ת, דבדף צג: הקשה על עולא למה זמן שחיטה נגמר בשקיעה הרי לילה בצאת הכוכבים, ובדף צד: כתב בהדיא דבין השמשות הוי ג' מיל ורביע מיל אחרי תחילת שקיעה.

וכתב שם בעל המאמר לתרץ דקושית הר"י בדף צג: לא מצד דנקט דאחרי שקיעה יום גמור הוא אלא מצד דהוא זמן בין השמשות שהוי ספק יום עד צאת הכוכבים, ועל הראיה מדף צד. כתב הנ"ל דצריך לומר דנפל טעות בספרים וצריך להגיה ר"ת במקום רבי, ואף דבהמשך הדברים הובא בשם הר"י ליישב אחד מהקושיות על שיטת ר"ת י"ל דאמר כן רק לפלפולא בעלמא אבל באמת לא סבר כוותיה, וכן מה שהביא ספר התרומה (בהלכות תפילין) בשם רבו (הר"י הזקן) דדס נפסל בתחילת שקיעה היינו נמי רק דרך פלפול בדברי ר"ת.

מיהו יש להעיר טובא, דהנה בדף צד. אחרי שכתב תוס' הרשב"א דבין השמשות ג' ורביע מיל אחרי תחילת שקיעה כתב "ולפי זה קשיא מה שפי' לעיל [דף צג:], אמאי דס נפסל בשקיעת החמה כיון דלשון דשקיעה משמע תחילת שקיעתה" ומבואר בלשונו דזה גופא מה שהק' לעיל בדף צג: והיינו דנקט רבו דבתחילת שקיעה הוי יום גמור הוא, ולא כמו שדחה הרב הכותב דהקושיא היתה מצד דבין השמשות ספק יום, וקשה להגיה ר"ת בשני המקומות.

וגם בדף צד. קשה להגיה ר"ת במקום רבי, דהרי הביא ראה לדבריו מנר חנוכה שהוא משתשקע החמה דאם הוי בתחילת שקיעה הרי שרגא בטיהרא מאי מהני. מיהו בספר הישר בשם ר"ת לא הביא ראה זו אלא ראה אחרת וז"ל שם (סי' רכא) "וראה לדבר נר חנוכה דאמרי' מצותה משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק ריגלא דתרמודאי

דההוא לילה הוא עכ"ל. ומשמע דהוכיח מסופו על תחילתו, דכמו שסוף הזמן כשתכלא רגל מן השוק הוי לילה כמו כן תחלת הזמן משתשקע החמה, הסמוך לו (ונקט כן מקבלה או מסברא), הוי בסוף שקיעה ודו"ק. וא"כ משמע דתוס' הרשב"א שהעתיק ראייה אחרת, אין זה מדברי ר"ת אלא באמת מדברי רבו הר"י הזקן, וכגירסת הספרים.

ועוד, קשה לומר שהביא הר"י דברי ר"ת רק בדרך פלפול בעלמא, דמלבד הדוחק בזה הרי בתוס' הרשב"א (צד.) המשיך בשם הר"י אותו לשון ר"ת ותורתו דיש ד' מיל עד הלילה גם לענין אחר ע"ש. וכן מש"כ בספר התרומה דדם נפסל בתחלת שקיעה כתב בלשון "וכן מפרש רבי ורבינו" בלשון הוה, ומשמע דמפרש ובא, ונקט כוותיה, ולא רק שאמר בדרך פלפול.

ובאמת יש עוד מקום בתוס' הרשב"א שם דכתוב בהדיא בשם רבו כדעת ר"ת, דהרי בסוף דבריו כתב וז"ל "והרבה נסתפק ר' אמאי אמרי' בבמה מדליקין [דף לד:]: דבין השמשות ספק יום הוא ספק לילה דיכול אדם לשערו להילוך אדם בינוני אחר שהלך עשר פרסאות מעלות השחר וכל הנשאר יהא לילה". ומבואר בהדיא דנקט דבין השמשות הוא בסוף הגמ' מיל שהוא ג' ורביע מיל אחרי תחילת שקיעה, ונר' רחוק מאד להגיה בכל המקומות ר"ת ומה עוד שלשון "והרבה הסתפק" הוא לשון המורה דהמכוון לרבו הר"י ודו"ק.

והנה הגם שהוכחנו בראיות חזקות שדעת ר"י כר"ת שעד סוף הד' מיל הוי יום גמור, מ"מ כמו"כ ראיותיו של הרב הכותב שר"י ס"ל כהגאונים גם ראיות איתנות הן, ולכאוי עומד לפנינו מקשת ברזל שא"א לקצע בו.

ונר' דמוכח מכל זה דנכון הדבר דדעת הר"י הזקן כדברי ר"ת שיש שתי שקיעות, אכן דעתו הוא ששקיעת האופק אינו שקיעה ראשונה אלא שקיעה שניה, ולכן נקט נמי הר"י כמו הגאונים דבשקיעת האופק מתחיל בין השמשות ודו"ק. וסמך נמי לזה מדברי הר"י הזקן מניה וביה בתוס' הרשב"א שם שהק' שנשער הלילה ע"י הילוך אדם בינוני מ' מיל מעלות או ל"ו מיל מנץ ע"ש, ותקשי טובא למה האריך לנו הדרך ולא כתב לשער ד' מיל משקיעה, אלא ע"כ משום דשקיעת האופק אינו שקיעה ראשונה ולא ברור סימניה ודו"ק.

ובאמת כשיטה זו מוכח נמי בדעת ר"ת, דהרי בפסחים נט. כתב דפירוש בין הערבים (הנאמר בתמיד ופסח) הוא בין שני הלילות דהיינו בין סוף הלילה של היום לתחילת לילה של מחר, וא"כ כיון שדעת ר"ת כמו הגאונים דצאת הכוכבים ג' רבעי מיל אחרי שקיעת האופק (כמו שהוכיח בעל המאמר בגליון ה' תשע"ג (קסז) מהרבה מקומות ע"ש), וסוף הלילה בעלות, ע"כ בין הערבים אינו כשהשמש באמצע הרקיע ממש, ובאמת כן מבואר בהדיא בר"ח ביומא כט: דבבין הערבים עדיין לא היה צל על כותלי המזרח של בית המקדש, אע"פ שהם היו ישרים מאד לגירסתו בגמ' ע"ש וע"כ משום דאז השמש עדיין קצת במזרח ודו"ק.

והנה מבואר בפסחים צד. דבין הערבים הוא בין נץ לתחילת שקיעה וא"כ לדעת ר"ח דבבין הערבים השמש לא באמצע הרקיע ממש, ע"כ תחילת שקיעה הוא לפני שקיעת האופק ודו"ק.

והנה הרשב"ם אחיו של ר"ת פירש כמו ר"ח ביומא שם כמבואר בתוס' הרא"ש שם שבבין הערבים עדיין היה שמש בכותלי המזרח של בית המקדש, וא"כ ע"כ גם הוא נקט דתחילת שקיעה אינה בשקיעת האופק אלא מקודם, ובאמת בריש ברכות כתב התוס' הרא"ש בשם הרשב"ם דתחלת שקיעה נקרא ביאת אורו וסוף שקיעה נקרא ביאה ממש, והגר"א תמה על זה הרבה באו"ח סי' רס"א דאיפכא מסתברא דשקיעת האופק הוא שקיעה ממש וסוף שקיעה הוא שקיעת אורו, אבל להנ"ל אתי שפיר דאח"כ באמת שקיעת האופק הוא שקיעה ממש מפני שהוא סוף שקיעה ותחילת שקיעה הוא קודם לכן ולכן נקרא ביאת אורו בזמן שהוכחש אורו ודו"ק.

והנה באמת גם מבואר בספר הבתים לרבינו דוד תלמיד ר"ת שכך הבין בדעת ר"ת עצמו דשקיעת האופק הוא שקיעה שניה וז"ל (עמוד ערד) "משתשקע החמה הוא ביה"ש הר"ש כתב מתחלת שקיעה"ח ור' יעקב כ' מסוף שקיעה"ח, לבאור ר' יעקב כל זמן שהחמה נראית יום ברור" עכ"ל, הרי מבואר להדיא מלשונו שכשאין החמה נראית מתחיל בין השמשות וזה בודאי שקיעת האופק, ואפי' אם נימא שאפשר בדוחק גדול להעמיס בלשון שהחמה נראית שהמכוון לאור החמה, מ"מ כאן ודאי לא הו"ל לכתוב כן דהא לשון זה מתאים לדעת הר"ש טפי והול"ל להדיא כ"ז שאור החמה נראית, אלא ע"כ כוונתו דאחרי שכל עגולת השמש שקעה וכבר לא נראית אז מתחיל בין השמשות ודו"ק.

ובספרנו תורת יום ולילה סימן א' הארכנו להוכיח גם מספר היראים דכע"ז הבין בדעת רבו ר"ת, וכתבנו עוד להוכיח מעוד כט"ו ראשונים שהולכים בשיטה זו, וכן הבאנו שם סמך גדול לשיטה זו במה שמוביל התאמה מדויקת בשיעור עלות השחר עם עלות השחר האסטרנמי, ע"ש. [ונתבאר שם היטב בס"ד דלר"ח וסיעתו השעות של חז"ל לענין פסח [ותמיד] איירי בשעות של היום ההלכתי, ואכמ"ל, וע"ש עוד בסימן ו' שנתבאר במה נחלקו הר"ש ור"ת בספר הבתים הנ"ל ואכמ"ל].

וכעת נר' דאפשר להוכיח כן מדברי ר"ת עצמו, דהנה בגליון ד' הנ"ל הביא בעל המאמר דברי ר"ת עצמו אות באות הובא במאירי במגן אבות ענין י"א וז"ל בענין פלג המנחה "קיימא לן כרבי יהודה דהכא דקאי כרבי מאיר דפרקא קמא דיהיב שיעורא משעת טבילת הכהנים דרבי יהודה לא פליג עליה אלא דבין השמשות דיליה שלשה חלקי מיל וטבילה קודם לכן דהיינו יותר משעה ורביע". ודברים אלו של ר"ת עם כל התשובה מובאים נמי בספר תורתן של ראשונים (תרמ"ב) בשנוי קל ע"ש.

והנה משמע בהדיא בדברי ר"ת דבין השמשות מתחיל לפני פלג המנחה, ולכא' הוא פלא, וכתב בעל המאמר דמשמעות המלים הוא דנקט ר"ת שלפי ר' יהודה לילה הוא בפלג המנחה ובין השמשות הוא ג' רבעי מיל קודם. מיהו נר' דזה לא יתכן, דבהדיא איתא בשבת לד': דלר' יהודה בין השמשות הוא משתשקע החמה, וגם קשה להעמיד כן בלשונו דאם איתא דבין השמשות ג' רבעי מיל לפני פלג המנחה נמצא שטובל לפני יותר משעה וחצי ולא רק יותר משעה ורבע, ועוד דמלשונו משמע דדוקא מפני שטובל

לפני בין השמשות אז יוצא שטובל לפני שעה ורביע, ואם נאמר דבין השמשות לפני פלג המנחה אז גם אם טובל בבין השמשות הוי לפני שעה ורבע. וגם קשה לפרש דבריו כהיראים דבין השמשות לפני שקיעה דהרי דעת ר"ת שבין השמשות אחרי שקיעה ולא לפני שקיעה וגם בסוף ולא בהתחלה, וגם תקשי קושית הגר"א באו"ח סי' רס"א דלפני שקיעה אין כאן הכספת תחתון או עליון (ובדעת היראים יעוין בספר הנ"ל שם).

אמנם לאור הנ"ל דברי ר"ת מתבארים ומאירים, והיינו דנקט ר"ת דפלג המנחה הוא שעה ורבע לפני צאת כל הכוכבים (המקביל עם שיעור עלות השחר לפני נץ) וכעין זה מצאנו בשעות דרש"י והרמב"ם והארכנו שם בסימן י"ו ולפי גירסת ר"ת בספר הישר דשיעור הנץ הוא ה' מיל אז יצא דפלג המנחה הוא אחרי שקיעת האופק, ודעת ר"ת דבשקיעת האופק מתחיל בין השמשות דשקיעת האופק הוא שקיעה שניה ולכן מי שטובל לפני בין השמשות ע"כ טובל לפני שעה ורבע, ודו"ק.

והדברים נראים ברורים ומוכרחים.

בברכת התורה,

אליעזר הול

מחבר ספר תורת יום ולילה

תגובת כותב המאמר

כיון שהדברים נתארכו טובא, אכתוב בתחילה את ראשי הפרקים בנוגע לשיטת ר"י הזקן, ע"מ להקל על המעיין.

א. כתבו הרב בעל התניא בסידורו והפר"ח בקונטרס דבי שמשא, שמוכח מתשובת ר"י הזקן ומתוס' ריש פסחים, שדעת ר"י היא כשיטת הגאונים. וביארתי היטב הראיות במאמר השני [והוספתי לחזק הראיות בתגובתי למכתב הרב שוורץ באות ד'], עיי"ש.

ב. אמנם מאידך העיר הרב שוורץ במכתבו באות ד', שיש סתירה לזה מהמובא בתוס' הרשב"א בפסחים ומספר התרומה הלכות תפילין בשם רבם, אשר כידוע הכוונה להר"י.

ג. תירץ הרב שוורץ שם כי מה שמובא בתוס' הרשב"א בשם רבו הר"י, בפשטות ט"ס הוא, שהרי כל הראשונים הביאו דברים אלו בשם ר"ת, ולכן יש להגיה ר"ת. ועוד אפשר לומר בפשטות שר"י הראה פנים לכאן ולכאן, ומפלפל ליישב כל הדיעות [בין בתוס' הרשב"א ובין בספר התרומה], ואין הכרע מה דעתו להלכה. עכ"ד.

ד. בתגובתי למכתב הרב שוורץ חיזקתי את תירוציו הנ"ל, בין שמסתמא ט"ס הוא ויש להגיה ר"ת, ובין שאמנם בודאי הזכיר הר"י בבית מדרשו את שיטת ר"ת ודן בכל הראיות והפרכות ואין מכך ראיה שנקט כן להלכה. אך מ"מ הוכחתי היטב שלהלכה למעשה לא נקט הר"י כר"ת, כפי שעולה מתשובת הר"י אשר בה איירי להלכה למעשה

ושם מוכח שנקט כשיטת הגאונים. עוד כתבתי שעכ"פ דברי תוס' הרשב"א בדף צ"ג: מתאימים גם לשיטת הגאונים, שכוונתו להקשות שמ"מ תהא שחיטת הפסח כשרה אחרי השקיעה כיון שהוא רק בין השמשות ועדיין לא הגיע צאה"כ [וא"כ אפילו יותר מחמשה עשר מילין חשיב דרך רחוקה, כי מהשקיעה נאסר רק מחמת ספק].

ה. השתא בא הרב הול ומסכים להנ"ל באות א' ששיטת הר"י היא כשיטת הגאונים להלכה ולמעשה, אבל מאידך יש לו קושיות על התירוצים הנ"ל שהובאו ליישב הסתירה בשיטת ר"י, ולכן הוא רוצה לומר שהר"י למד בשיטת ר"ת שגם ר"ת סובר כשיטת הגאונים, דהשקיעה השניה דר"ת היינו שקיעת האופק הנראית, ובזה הוא מיישב כל הסתירות.

ונבוא אל העיון לדון בדברי הרב הול. הנה בראשית אדגיש שמה שהוכרחנו לומר שיש ט"ס בתוס' הרשב"א וצריך להגיה ר"ת, או לדחוק שעכ"פ רבו הר"י אמרה בשם ר"ת ולא מדידה, כל זה מוכח מיניה וביה, שהרי התוס' הרשב"א הביא בשם ר"ת את קושיית ר"ת הידועה משבת על פסחים, הרי שידע שזו היא קושיית ר"ת, וא"כ מסתמא ידע גם מה ר"ת תירץ עליה, וא"כ איך יתכן שהוא מביא את תירוצו הידוע של ר"ת בשם רבו הר"י [שהיה תלמיד ר"ת]. וא"כ ע"כ או להגיה ר"ת, או שעכ"פ הכוונה שרבו אמרה בשם ר"ת. לאור ראיה פשוטה זו איני רואה שום ספק שהתירוצים הנ"ל נכונים הם, ואיני רואה בדברי הרב הול שום דחיה לראיה זו.

[וכעת אני מוסיף עוד שמה שכתב תוס' הרשב"א בשם 'רבי', אפשר שאין כלל כוונתו לר"י, אלא כוונתו לר"ת שגם הוא היה רבו, כמו שהוכיחו כותבי הדורות (שארית יוסף סוף נתיב השמועה, סדר הדורות חלק ימות עולם האלף החמישי ד' אלפים תתקכ"ז, אור החיים ערך רבינו שמשון בר"א משאנץ, קורא הדורות יד:) כדמוכח מלשון הר"ש המובא במדרכי (שבועות הלכות מקואות רמז תשט), וכן המהרש"ל בהקדמתו ליש"ש (חולין וב"ק) מונה את רבינו הר"ש משאנץ בין תלמידי ר"ת. ולפי"ז א"צ להגיה כלום וא"צ לדחוק שהכוונה שהר"י אמר בשם ר"ת, אלא באמת מביא תוס' הרשב"א רק את דברי רבו ר"ת, ולק"מ על שיטת הר"י. רק דבר זה טעון בדיקה רבתי, האם אמנם מצוי שלעיתים כותב הר"ש את דברי ר"ת בשם 'רבי' סתם. אך בכל אופן אפשר שעכ"פ במקום כזה שכתב בתחילה את הקושיא בשם ר"ת, שפיר יתכן שימשיך ויכתוב בכל הענין 'רבי' וכוונתו לרבו ר"ת שהזכירו בתחילת הענין].

והשתא אכתוב מה שיש ליישב על קושיות הרב הול במכתבו.

א. על מה שכתבתי שבדף צג: היה כוונת תוס' הרשב"א גם אליבא שיטת הגאונים, הקשה הרב הול בדף צד. אחרי שכתב תוס' הרשב"א דבין השמשות ג' ורביע מיל אחרי תחלת שקיעה כתב "ולפי זה קשיא מה שפ"י לעיל [דף צג:], אמאי דם נפסל בשקיעת החמה כיון דלשון דשקיעה משמע תחילת שקיעתה", ומבואר בלשונו דזה גופא מה שהק' לעיל בדף צג: והיינו דנקט רבו דבתחילת שקיעה הוי יום גמור הוא, ולא כמו שדחה הרב הכותב דהקושיא היתה מצד דבין השמשות ספק יום, עכ"ד. אמנם לענ"ד איני רואה שום ראיה בלשון תוס' הרשב"א שהקושיא בדף צד. היא אותה קושיא ממש של דף צג:, שבפשטות הלשון "לפי זה קשיא מה שפ"י לעיל" משמע ג"כ שלפי זה קשיא חזק יותר הקושיא דלעיל, ואדרבה המשמעות הפשוטה בדף צג:

היא כמו שכתבתי שהקשה רק מחמת ביה"ש, שהרי כל קושינו שם היתה לפי דברי הגמ' שעד צאה"כ הוא יום, ואם נאמר שהיתה כוונתו להקשות דווקא לפי ר"ת שבשקיעת החמה הוא עדיין יום גמור, א"כ היה לו להביא את דברי ר"ת.

ב. על מה שהוכחתי (בתגובתי למכתב הרב שוורץ) שיש להגיה ר"ת ולא רבי, שהרי כתוב בתוס' הרשב"א שם בהמשך 'ומייתי ראיה לדבריו מהא דאמר גבי נר חנוכה' וכו', וראיה זו הלא הביאה ר"ת עצמו בספר הישר (סי' רכא), וע"כ שהכל מדברי ר"ת. כתב ע"ז הרב הול שכוונת ר"ת בספר הישר להוכיח מנר חנוכה באופן אחר מתוס' הרשב"א, שכוונת ספר הישר הוא שהזמן דתרמודאי הוא לילה, שמזה הוכיח בספר הישר שגם "משתשקע החמה" הוא לילה. עכ"ד. הנה הרב הול הבין שכוונת ר"ת בספר הישר שכתב "דההוא לילה הוא" היינו דהזמן דכליא ריגלא דתרמודאי הוא בלילה, אכן כמדומני שכל המעיין יראה גודל הדוחק להסביר לפי"ז מה הראיה שגם משתשקע החמה הוא בלילה, ולכן לענ"ד פשוט דכוונת ספר הישר הוא דהזמן דמשתשקע החמה דחנוכה "ההוא לילה הוא", שע"ז קאי שם ר"ת בספר הישר לבאר מה הכוונה "משתשקע החמה", וא"כ בודאי כוונת ר"ת בספר הישר היא כמו תוס' הרשב"א וכמו שכתבו ג"כ עוד ראשונים ע"פ הידוע שזמן נר חנוכה הוא בלילה שנאותין לאורו ולא בזמן דהוה שרגא בטיהרא, וסבר ר"ת שבשקיעה הראשונה עדיין הוה שרגא בטיהרא.

ג. כתב הרב הול שקשה לומר שהר"י הביא את דברי ר"ת רק לפילפולא, והקשה כמה קושיות ע"ז מהמשך דברי הר"י שמשמע שהוא עצמו סובר כר"ת. אך לענ"ד איני רואה כ"כ דוחק בזה לומר שכל המשך דברי הר"י הכל הוא אליבא דשיטת ר"ת שדן עליה הר"י והוא פירש אליבא דשיטת ר"ת כמה ענינים, אך מ"מ להלכה למעשה לא נקיט הר"י כר"ת.

והנה הרב הול העדיף לנקוט שהר"י הבין בשיטת ר"ת דס"ל לר"ת כהגאונים, דהשקיעה השניה דר"ת היינו שקיעת האופק הנראית, ובזה מיושב הסתירות בשיטת ר"י.

ואמנם בעיקר הדבר יש מהלך כזה בדברי ר"ת, וכמו שמצאנו שלמד המאירי בשיטת ר"ת [כמו שהבאתי במאמר השלישי], אך מ"מ כיון שרוב הראשונים לא הבינו כך את שיטת ר"ת [וגם כידוע יש קושיות על מהלך זה, ואכמ"ל], לכן נראה לי שעדיף ליישב את שיטת הר"י בדרכים הנ"ל ולא בדרך של הרב הול. ואפילו תימא שיש בדרכים הנ"ל דוחק, מ"מ רוב הדוחקים אמת והפשטות אהובה מהכל. [ובאמת אם נחפש לתרץ את דברי הר"י ע"י מהלך מחודש בשיטת ר"ת, היה אפשר ג"כ לומר שהר"י סבר כשיטת המנחת כהן שר"ת מודה שכאשר נראים ג' כוכבים הוה לילה, והרבה ראשונים סוברים ג"כ כך בשיטת ר"ת (כמו שהבאתי במאמר הרביעי הערה 13), וממילא א"ש שסבר הר"י כר"ת ומ"מ נקט בתשובתו שהכל הולך לפי הכוכבים. אמנם דברי הר"י בתוס' ריש פסחים מוכח שנקט לגמרי כשיטת הגאונים, ודו"ק].

והנה כתב הרב הול סמך לדרכו מדברי הר"י הזקן מניה וביה בתוס' הרשב"א שם שהק' שנשער הלילה ע"י הילוך אדם בינוני מ' מיל מעלות או ל"ו מיל מנץ ע"ש, ותקשי טובא למה האריך לנו הדרך ולא כתב לשער ד' מיל משקיעה [וכמו שבאמת הקשו בתוס' בשבת (לה. ד"ה תרי)], אלא ע"כ משום דשקיעת האופק אינו שקיעה ראשונה

ולא ברור סימניה. עכ"ל הרב הול. ובפשטות קושייתו היא קושיא טובה, אך מ"מ היא קשה גם לפי המהלך שלו, דהרי גם לפי דרכו קשה שהיה להר"י להקשות שישער ג' רבעי מיל מהשקיעה השניה שהרי לדרכו היא שקיעת האופק והיא בודאי ניכרת וידועה בדיוק כמו נץ החמה. [ועצם הקושיא לכאורה יש ליישב שדברי הר"י לאו דווקא הם, שהרי לא בא הר"י לומר שנעשה בפועל חשבון זה, רק הקשה למה באמת זה לא כך, וא"כ שפיר נקט את הקושיא באיזה אופן שעלה בידו].

בהמשך מכתבו הוסיף הרב הול לבסס את מהלך המאירי הנ"ל, וטען שיש עוד הרבה ראשונים הסוברים כן. והנה זה ברור שיש ראשונים הלומדים כן, ולעומת זה כמדומני שברוב הראשונים לא שייד לדחוק כן, וכיון שנידון זה אינו נוגע כעת לעניננו, לא ראיתי צורך להכנס לזה במסגרת זו.

יעקב חנניה וינגרטן

◆ מכתב הרב ר. ש. ◆

כב' מערכת הקובץ הנפלא בית אהרן וישראל

תגובה מקיפה למאמר הרביעי "השתלשלות המנהג בעניין בין השמשות":

בקובצים הקודמים כתב ידידי הרה"ג ר' יעקב חנניה וינגרטן שליט"א כמה מאמרים בעניין בין השמשות והביא ראיות והוכחות מדברי הראשונים לשיטת הגאונים בעניין זמן ביה"ש, ובמאמר הרביעי הרחיב בהתפשטות המנהגים בתפוצות ישראל בנידון זה.

במאמרי זה רציתי לעת עתה להתייחס למאמר האחרון, להעיר מה שנלע"ד במנהגן של ישראל תורה, בסוגיא סבוכה זו, כפי מה שקצת חקרתי בדברי הימים, ומהשי"ת אבקש שלא אכשל בדבר הלכה.

סימן א

בעניין המנהג בארצות המזרח

בראשית דבריו כתב שהמנהג בארצות המזרח היה לגמרי כשי' הגאונים : האמת שלא חקרתי היטב המנהג בארצות המזרח, אך גם בזה ראיתי שאין הדבר מוסכם, והגאונים השבט הלוי [ח"א סי' מ"ט] והיביע אומר [ח"ז או"ח סי' מ"א] נוקטים כדבר פשוט שבזמן המחבר עוד נהגו בא"י כר"ת², ויש שהביאו רא"י לזה מלשון המחבר בהל'

² ומש"כ בשם החיד"א, גם האריך בזה הגאון הנ"ל בתשו' שם, ומחכ"א שמעתי שהחיד"א הוקשה לו היאך הי' מנהג בזמנו דלא כמרן הב"י, וממילא ר"ל שאפי' בזמן הב"י לא נהגו כן, והיינו שהחיד"א עצמו דחק

תפלת המנחה סימן רל"ג: ועכשיו שנהגו להתפלל תפלת מנחה עד הלילה וכו', עיי"ש, ויש עוד כמה ממחברי זמנינו [עי' אורות חיים ועוד] שהוכיחו כן בדעת האר"י הק' [ואכהמל"ב].

ועי' עוד בשו"ת ישמח לבב (ה"ה מגדולי הפוסקים במרוקו) או"ח סימן י' וז"ל: הראת לדעת אמבואה דרבנן דור אחר דור מרבני אשכנז וספרד כלם עלו בהסכמה כדעת מרן ז"ל שפירש כר"ת ז"ל ודעימיה. וגם יקר סהדוטיהו שכן הוא המנהג הפשוט בכל גלילות ישראל כמ"ש לעיל. זולת רבני מצרים שנהגו כסברת הגאונים עפ"י הוראת מארי דאתרא מהר"ם אלשקר ומהריק"ש והגו"ר כמ"ש לעיל [ואפשר שנשתנה מנהגם מימי הרדב"ז ז"ל שהוא מארי קמא דארעא דמצרים כמ"ש הברכ"י סי' רס"א³], וגם רבני א"י ת"ו נהגו כן וכתבו דהכי אזלא סוגיא דעלמא וכמו שתראה בפס"ד להרב ויא"ץ הנז"ל שהביא דבריהם בקצרה.

ואנן בני מערבא אית לן יקרא סהדותיה של מוהר"ם נהון הנז"ל שהמנהג כסברת ר"ת ז"ל, וכן הוא האמת לפי מה שראו עינינו ואבותינו ספרו לנו. וזה שאם אנו נוהגים כסברת הגאונים ז"ל היה לנו לפרוש מהמלאכה ולקבל שבת בעוד השמש על הארץ, כאשר נוהגים באמת בעלי סברא זו כמ"ש לקמן בשם מהר"י נבון ז"ל, שהרי לסברא זו מתחילת השקיעה שאין השמש על הארץ מתחיל זמן ביה"ש, וא"כ יתחייב מזה שיהיה תוספת מחול על הקודש זמן מועט קודם השקיעה והיינו בעוד השמש זורחת בראש ההרים והאילנות, וכדאמר ליה רבא לאריסיה כנז"ל. והא קא חזינן שכל העם מקצה האנשים והנשים עוסקים בתבשילין ובצרכי הבית עד סמוך מעט לקריאת הקורא אלמגרי"ב שכבר שקעה החמה כמנהג ארצות אשכנז שכתבו הפוסקים הנז"ל, כסברת ר"ת, וכו'.

וכן בסימן י"א אחרי שמביא כמה ראיי מגדולי הספרדים במקומות המערב [נראה שכוונתו ללשון התלמוד במערבא, מה שאנו קורין היום ארצות המזרח] מביא שהמנהג בטבר"י כר"ת עפ"י דברי מהר"א ז"ל⁴, והמנהג בשאר מקומות בא"י ועכ"פ מזמן מהר"י נבון הוא כדעת הגאונים, וכמו שבאמת פורשים ממלאכה קודם השקיעה, ואח"כ כ' בזה"ל: ואתה תחזה שגם הם ז"ל נבוכים בטעם המנהג על מה אדניו הוטבעו, ומאריך בזה עוד עיי"ש.

וגם הפר"ח שה"י רבה של ירושלים פסק בספרו [קונטרס דבי שימשא בינה ודעת] לגמרי כר"ת⁵.

ליישב הקו' בדרך זה, אלא שלא ראיתי החיד"א בפנים, וממילא צ"ע בזה, ועי' עוד בקונטרס דברי חנה שהביא מדברי החיד"א שנראה שגם למד כן בדעת החיד"א.

³ וגם האריך היביע אומר בכמה תשו' ד"א שבדור הרדב"ז נהגו לגמרי כר"ת ורק אחר התפשטות תשובת הגאונים ע"י המהר"ם אלשקר נשתנה המנהג, ה"ה מזמן רבו של החיד"א וכו'.

⁴ עי' בספר זורח השמש להגר"ש מלכא זיע"א, שהאריך בזה, וגם נוקט בפשיטות שנהגו בא"י בזמן מרן הבי"י ובארצות המזרח כר"ת, ומביא שם בתוך הדברים שמה שמהר"ח אבעולפא ז"ל גזר חרם באיזמיר וכו' זה הי' משום שבכל המקומות הי' המנהג כר"ת ורק שם התחילו להקל, ע"כ גזר בחרמות וכו'.

⁵ ועי' בספר תולדות שמואל שמבאר שהעיקר הוא מש"כ כאן.

סימן ב

המנהג הקדום בארצות איירעפא

בהמשך דבריו כותב בשם הגרי"מ שלזינגר להוכיח שבאייראפע הי' המנהג הקדום דלא כר"ת והביא ראיות מכמה פוסקים שהמנהג הי' כהגאונים, במחכ"ת אבוא העיר"ה על ראשון ראשון:

(1) בדעת הב"ח:

הביא רא"י מדברי הב"ח בסי' רס"א שמבאר מנהג הקהילות המוזכר בתרוה"ד וכו' לקבל שבת מוקדם, משום שהמנהג הי' להחמיר כשי' ה"יראים" בזמן קבלת שבת, ומכוח זה הסיק כמה דברים א' שהמנהג הי' דלא כר"ת, ב' שמסתמא הי' עיקר מנהגם כשי' הגאונים, שהיא מחוורת יותר, ג' הוקשה לו דיש סתירה לדברי הב"ח כאן בסי' רס"א ממשכ' בתשו' דהעיקר כר"ת וכו'.

אך לענ"ד נראה שאין כל יסוד לדבריו, כי הב"ח בסי' רס"א לפני שמבאר מנהג הקהילות לקבל שבת מוקדם מביא שי' הראשונים הר"ת, והראב"ן ה"יראים" וכ' בזה"ל: **מיהו כבר נהגו העם להקל ע"פ ר"ת והגדולים שהסכימו לפירוש, אבל ודאי המחמיר לעצמו בהכנסת שבת כדעת הרא"ם תבוא עליו ברכה**, ומאריך לחשב דהזמן שצריך לפרוש ממלאכה לפי"ז הוא ב' שעות קודם הלילה, ומביא רא"י שהחמירו כהיראים ממ"ש התרוה"ד שקיבלו שבת מבע"י גדול וכו' עיי"ש, הרי ששפתי הב"ח ברור מללו שבזמנו נהגו להקל ע"פ ר"ת, והוא מאריך שהיות ולגבי ער"ש תפסו עיקר כדעת הרא"ם בשיעור ביה"ש, ע"כ צריך להחמיר.

וההכרח לזה הוא מדברי ה"יראים" עצמו שכי' חידושו בסי' רע"ד [דפוס ישן - קב] לענין תוספת שבת דלא כרבו ר"ת ומסיים בזה"ל: אחרי שפירשתי שמהלך ה' מילין קודם הראות הכוכבים לילה מדאורייתא צריכין גם [בנין] ישראל למהר כניסת שבת, ואילו בסי' ת"כ [דפוס ישן - קיח] לגבי תוספת יוה"כ מביא בתחילה פי' רבותיו [ר"ת] ומסיים בזה"ל: ואני פירשתי ענין אחר מפני ראיות וקושיות והרוצה לדעת פירושי יעיין למעלה בחייבי סקילה במחלל שבת [סי' רע"ד] בהלכות המוציא מרשות לרשות והארכת שם בפירוש זה קדמתי כניסת שבת ויום הכפורים ויום טוב ויזהר אדם בשיעורן כי ראיתי בני אדם מהשיעים שלא כדין וירא שמים יניח עצמו בארצות החיים, ע"כ. הרי לנו שאפי' לאחר שמבאר באריכות פירושו בענין ביה"ש לגבי תוספת שבת עדיין מביא להלכה לגבי תוספת יוה"כ פי' ר"ת והראשונים לקולא, ומסיים שהרוצה לדעת פירושו יעיין למעלה, ששם החמיר, א"כ ברור כשמש בצהריים שה"יראים" לא דחה לגמרי שי' רבותיו אלא דהחמיר לענין ער"ש כפירוש, ובודאי שלא היקל במוצ"ש ויוה"כ כפירושו.

וממילא פשוט שכל אלו שהחמירו כדעת הרא"ם, עדיין תפסו עיקר כשי' ר"ת לענין מוצ"ש ויוה"כ, ורא"י ברורה לזה הוא מדברי הב"ח בסי' של"א שכי' ובתנוק שנולד בערב שבת סמוך לבין השמשות כתבתי דינו ביו"ד סי' רס"ו דאם נולד [רביע] שעה

אחת⁶ מכ"ד שעות קודם יציאת ג' כוכבים בינונים נימול לשמיני ביום ו' הא לאו הכי ספק הוא ותדחה ליום ראשון, ואע"ג דלע"י בסי' רס"א לענין תוספת שבת יש להחמיר לקבל עליו שבת מסוף שעה כ"ב, לענין מילה אינו כן עכ"ל, וע"י בב"ח יו"ד בסי' רס"ו ששם מציין למשי"כ בתשובתו [בסי' קנ"ד] עיי"ש.

ולפי"ז אין כל סתירה בדברי הב"ח, שגם בחיבורו וגם בתשובותיו נקט שהעיקר כדעת ר"ת, וכך ה"י המנהג בזמנו אפי' לגבי מלאכה בער"ש, ורק סבר שמנהג הקהילות ה"י משום דחששו לחומרא לדעת היראים, וע"כ מורה להחמיר כדעת היראים, [ונראה שלגבי מילה בפרט בער"ש קצת הסתפק, דבא' התשו' (ישנות סי' קכ"ו) כי וז"ל: וצ"ע לענין תינוק שנולד בין השמשות לר"א ממ"ץ אין למולו כ"א בח' ספק ט' אף על גב דלר"ת הוי יום גמור באותו זמן, ובתשו' אחרת דחה לגמרי שי' היראיים, וע"י בהערה לעיל שהבאתי דברי המאמר מרדכי, ולפי"ז ברור שמעיקר הדין עדיין נוקט לגמרי שהעיקר כשי' ר"ת, ורק מסתפק אם להחמיר גם כדעת היראים].

והמעין היטב בדברי הב"ח [כאן בסי' רס"א⁷ ובתשו' הנזכרות] ובפרט במג"א ושועה"ר ובעוד אחרונים, יראה להדיא שכל החומרא הוא משום דחשו לדעת היראים, משא"כ שי' הגאונים כמעט ולא נזכר בדבריהם, וגם הרדב"ז בתשו' מאריך דההלכה הוא כר"ת ולא כהרא"ם, ואילו את דעת הגאונים כלל לא מזכיר, כי בימיהם לא נתפרסמה עדיין שו"ת מהר"ם אלאשקרי, וממילא אלו שלא החמירו כהיראים, נהגו היתר במלאכה אחר השקיעה, ע"כ הביאור בדברי הב"ח.

2) בדעת המנחת כהן: [להלן המנח"כ]

העתיק מדברי המנחת כהן [במאמר א' פרק ו'] כמה שורות שמזה רצה להביא רא"י שהמנהג ה"י מעולם כהגאונים, ולענ"ד נראה דהמעין היטב בכל הפרק רואה שאין אפי' התחלת רא"י משם.

ומקודם אעתיק לך קטעים מלשון קדשו שם: והנה חקירה זו אינה בלבד כדי לידע אם מותר לעשות מלאכה בער"ש אחר שקיעת החמה דמשום זה לא היינו צריכים לחקור כ"כ לחקור על אלו הדיעות והיינו מחמירין לפרוש ממלאכה מיד אחר

⁶ וע"י במאמר מרדכי [כאן בסי' שלי"א] שמאריך בדברי הב"ח וכ' שצריך להגיה בדברי הב"ח רביע שעה, וכנראה בטעות נשמט התיבה רביע ונשאר רק התיבה שעה, [ומוכרחים להגיה כן שהרי הב"ח מציין ליו"ד בסי' רס"ו ובסי' רס"ו מציין לתשו' ושם מכריע שברביע שעה קודם הלילה נימול בחו', ואפי' אם נניח את דברי הב"ח ללא שינוי, עדיין יוצא ששעה קודם הלילה הוא אחר שקיעה ראשונה, כמבואר בדבריו בכמה מקומות שבי' שעות קודם הלילה הוא כדעת היראים, שג' רבעי מיל קודם הד' (או הה') מיל שמשקיעת החמה עד לגמר צאת הכוכבים, ועוד קצת משום תוספת שבת, ולפי כל החשבונות שעה קודם הלילה הוא אחר השקיעה הראשונה של ר"ת, שאינו מתאים לא לדעת הגאונים ולא לדעת היראים.

⁷ הגם שהב"ח מביא כאן את שי' הראב"ן ונראה שלמד בדעתו כהגאונים, מ"מ בהמשך מבאר מנהג הקהילות עפ"י הרא"ם וגם בתשו' מציין כל הזמן שיש מח' בין ר"ת והרא"ם ולא מביא כלל את דעת הגאונים, [ואפשר דההסבר לזה הוא דשי' היראים אינה סתירה לגמרי לפי ר"ת כי לדבריהם באמת מהתחלת השקיעה עד ד' או ה' מיל הוא הזמן שבו מתחילים לצאת הכוכבים, עד שגומרים לצאת, והיראים רק מחדש דמתחילת תהליך זה הוי לילה, ור"ת ס"ל דרק בגמר התהליך הוי לילה, דהיינו שבמציאות אין מח' ביניהם ורק נחלקו לדינא כנ"ל, משא"כ שי' הגאונים שמחלק בין צאה"כ דג' רבעי מיל לבין צאת כל הכוכבים, הוי סתירה במציאות לפי ר"ת, שלפי ר"ת אין שום הבדל במציאות אחר ג' רבעי מיל מהשקיעה].

השקיעה, כדי להוציא עצמינו מן הספק ומן המחלוקת שהרי אין הפסד שנקדים קבלת שבת (ובלבד שיהא מפלג המנחה ולמעלה), אבל ידיעת דבר זה הוא הכרחי לעניין תינוק שנולד אחר שקיעת החמה, וכו' וממשיך שם בזה"ל: ואמנם לעניין עשיית מלאכה בער"ש אחר השקיעה נראה לי שראוי להחמיר בזה ולפרוש ממלאכה משקיעת החמה ואילך, כדעת הגאונים, אפי' מי שסובר לעניין הלכה כדעת רבינו תם ז"ל, לא מבעיא מי שאינו בקיא בשיעור בין השמשות של ר"ת שודאי צריך לפרוש ממלאכה משיסתלק אור השמש מראש האילנות וכדאמר רבא לשמעיה וכמ"ש הפוסקים והביאו הטור ומהרי"ק בסי' רס"א, אלא אפי' מי שבקיא בשיעורי זמן ביה"ש צריך לפרוש ממלאכה, משקיעת החמה ואילך וכדעת הגאונים, וזה משום שכבר נהגו כל ישראל בכל מושבותם להדליק את הנר ולקבל שבת קודם שתשקע החמה תחת האופק, ואפשר שנהגו כן מפני שרצו להוסיף מחול על הקודש, שהרי אפי' לדעת ר"ת, מן השקיעה ואילך הוא זמן התוספת, ואעפ"י שא"צ לדעת זו להוסיף כל הזמן שמן השקיעה עד ביה"ש אלא קצתו, וכמ"ש הרמב"ן וכו', עם כל זה כבר נהגו כל ישראל להוסיף כל זה השיעור מחול על הקודש, ומנהגן של ישראל תורה היא, ואין לפרוץ גדר, ואפי' בעת הצורך, וראוי לקנוס העושה מלאכה בער"ש אחר השקיעה כפי מה שיראה לחכמים וכפי צורך השעה, ואח"כ כו' המנח"כ וז"ל: ואעפ"י שבסי' רס"א פסק כדעת ר"ת וכו' אפשר לומר שזהו מעיקר הדין, אבל לעניין מעשה ראוי לפרוש ממלאכה מן השקיעה ואילך, כיון שכבר נהגו כל ישראל לעשות כל הזמן שיש עד ביה"ש תוספת מחול על הקודש, ולכן ראוי להחמיר בזה אפי' לדעת הפוסקים כר"ת, וכו'.

ועי' שם עוד במאמר ב' פרק א' אחרי שמאריך שהעיקר כדעת ר"ת, וממילא תינוק שנולד לאחר השקיעה וכו' קודם זמן ביה"ש של ר"ת נימול לשמונה, כ' וז"ל: ואעפ"י שכתבתי למעלה, שכבר נהגו כל ישראל לקבל שבת ולפרוש ממלאכה משקיעת החמה ואילך, ושכן ראוי לעשות היינו משום שמצוה להוסיף מחול על הקודש, אבל מ"מ עדיין יום גמור הוא, כפי האמת וכו' עיי"ש באורך.

אחרי שהעתיקתי לך אריכות לשונו, נראה שהאריכות הוא אך למותר, והאמת נראה לעיניי, שכל המנהג לפרוש ממלאכה בער"ש שהי' בגלילות המנח"כ ובתקופתו, הי' משום מצות תוספת שבת, ומדגיש שאפי' דמעיקר הדין מותר לעשות מלאכה בער"ש, וכפי שלגבי מילה, מחשבים עדיין יום גמור, אפי' לגבי תינוק הנולד בער"ש אחר השקיעה, שנימול לער"ש הבאה, מ"מ ראוי להחמיר כהמנהג להקדים תוספת שבת מן השקיעה, ואדרבה מכל הלשונות שם, ואין לפרוץ גדר, ואפי' בעת הצורך, וראוי לקנוס העושה מלאכה בער"ש, אחר השקיעה, מוכח שמדובר ממנהג ותקנת חכמים שבאותו הדור, דאילו היו באמת חוששים לדעת הגאונים מדינא, לא הי' כותב המנח"כ לשונות של פורץ גדר, או קנס, אלא הי' כותב שזה חשש של חילול שבת, שעונשו בסקילה, [וכמו שהביא הכותב משו"ת ארץ צבי לאחר שהתחיל באמת להתפשט שי' הגאונים לחומרא בער"ש] אלא ע"כ שהיו כאלו שלא החמירו כהמנהג לקבל שבת מוקדם, באומרם מ"ש שבת ממילה, וע"ז התריע המנח"כ שלא יפרצו גדר, ושיקנסו חכמים ע"ז.

אלא שעכ"ז מבואר בדברי המנח"כ, שאפי' אם לא הי' מנהג כזה לקבל תוספת שבת מיד בתחילת השקיעה, היינו נוהגים להחמיר כדעת הגאונים, כדי להוציא עצמינו מן הספק ומן המחלוקת, ובפרט שאין שום הפסד בכך, וזאת משום דהמנח"כ בספרו גם מאריך בשיטה זו, [ודלא כהב"ח והרדב"ז ושאר גדולי הפוסקים שכל עסקם בעיקר הוא על חומרת היראי"ם], ונקט המנח"כ שאפי' שנוהגים לגמרי כר"ת לגבי לילה, יש מקום להחמיר בער"ש כשי' הגאונים.

ולפי"ז מבואר היטב מש"כ המנח"כ לגבי מילה, במאמר שני פרק א' לעניין קטן שנולד אחר השקיעה, ומסיק שם דבין בנוול ובין בנוול בער"ש נימול בשמונה דהיינו בער"ש, כל זמן שהוא קודם סוף שקיעה, עיי"ש באורך שדוחה דברי המהר"ם אלאשקר, ואח"כ כ' בזה"ל: והנה צריך עיון אם נולד תינוק בסוף יום השבת אחר שקיעת החמה, קודם שנראו ב' כוכבים, אם נימול לשבת הבאה, או לאו, כיון שיש ספק איסור סקילה, בחלול שבת במילה שלא בזמנה, לדעת הגאונים, הסוברים שזמן ביה"ש מתחיל מששקעה החמה תחת האופק, ומה שכי' הב"י בשם הגמ"י והגמ"ר שנימול התינוק לשמונה, אם נולד בער"ש קודם שנראו הכוכבים, שמא היינו דוקא בער"ש או בחול שאין שם ספק חלול שבת החמורה, וכו' אבל בתינוק הנולד בסוף יום השבת צריך עיון מתי יהיה נימול אם לח' או לט', ונ"ל שגם תינוק הנולד בסוף יום השבת קודם זמן ביה"ש אפי' נולד אחר שקיעת החמה שנימול לשבת הבאה, דאכתי יום גמור הוא כפי תורתנו וכו' והנה מהרי"ק פסק בא"ח סי' רס"א דעת ר"ת והתיר לעשות מלאכה בער"ש אחר שקיעת החמה, כו' אע"פ שיש שם ספק איסור סקילה, של עשיית מלאכה בשבת לדעת הגאונים, וגם שאין שם קיום מצוה בזמנה, כמו שיש בענין מילה דחביבא מצוה בשעתה, כן נראה לי להלכה אבל לא למעשה, אלא אם כן יסכימו בזה רוב חכמי ישראל, כי איני רוצה לסמוך על דעתי בענין שבת החמורה, עכ"ל.

כלומר דאפי' שנהגו כל ישראל כר"ת, ורק נהגו לקבל תוספת שבת מתחילת השקיעה, ומשו"ה אם נולד אחר השקיעה בין בחול ובין בער"ש נימול לח', מ"מ היות שדעת המנח"כ להחמיר כהגאונים, מחמת שחושש לשי' זו לחומרא, ולדבריהם אם נולד בשבת אחר השקיעה, יש חשש של חילול שבת, ע"כ מסתפק בכה"ג אם להחמיר כדבריהם או לא, שהרי מצד א' תדחה המצוה של ביום השמיני, ולכן דעתו באמת נוטה שצריך למולו בשבת, אבל לגבי נולד בחול אחר שקיעה, שלשי' הגאונים מחוייבים למולו בטי' כמבואר במתני' בשבת, [ואם נולד חצי שעה אחר השקיעה באמסטערדאם בימים השווים, שלדעת הגאונים כבר מדינא לילה, כמו שארחיב בזה לקמן הרי מדין תורה צריך למולו בטי' שהוא ח' לדבריהם, ולא רק משום ביה"ש] הרי שברור לא הי' ספק אצלו כלל שההלכה כדעת ר"ת ונימול לשמונה⁸.

ובאמת המג"א והפר"ח העתיקו דבריו ותמחו על ספיקתו, משום שבימיהם כבר לא נהגו חומרא זו דקבלת תוספת שבת מהשקיעה ואילך, ועשו מלאכה עד קרוב לרביע שעה קודם הלילה, לכן הי' להם פשיטא שגם בכה"ג נימול לח', אך בימיו שהי' מנהג

⁸ ובאמת עיי' בפרק ה' שם כשמכריע הלכה למעשה בתינוק הנולד לאחר השקיעה, שאם הוא ודאי קודם ביה"ש נימול לח' שלא מחלק בין בחול לשבת, ונראה שהכריע כן, וצ"ע.

לקבל שבת מוקדם, ולדבריו הי' בלא"ה מקום לחוש לשי' הגאונים ע"כ הסתפק בזה⁹, ע"כ מה שמבואר בדעת המנח"כ.

והנה לענ"ד הקלושה, אין כ"כ ראוי מה הי' המנהג קודם המנח"כ ובימיו, משום דבכל הספר כולו מברר הדין בראיות והוכחות מסוגיות הש"ס ומדברי הראשונים אך צריך להיות הלכה למעשה ואינו מסתייע מהמנהג, ואעתיק לך כמה לשונות: עי' בפ"ד שכי' זהו מה שנראה לי כפי עיקר הדין, אבל למעשה לבי מגמגם בדבר לסמוך על החשבון שכתבתי למעלה, ובפ"ה כ' ואמנם בעיקר הדין שאמרו שאם הלבנה זורחת כו' נ"ל קולא גדולה לסמוך ע"ז במוצ"ש וכו' ולכן נראה לי שאין להקל בזה כלל וכו' ומיהו נראה, עוד כ' שם והנה עכשיו אשלים ביאור שיעור בין השמשות ואיך ראוי להתנהג בתינוק שנולד אחר שקיעת החמה, עיי"ש באורך בפרט במה שמברר שם וחוקר אם לסמוך על שיעור ד' מיל, או לפי ראות כוכבים, וכו' ומכריע לבסוף לפי מהלכו וכו', [ובעז"ה עוד נכתוב לקמן בדעת המנח"כ] מלבד מה שכי' בפירוש שהמנהג הי' לקבל שבת ולפרוש ממלאכה קודם השקיעה, ומפרש שהוא משום שרצו לקבל תוספת שבת, שלכאוי צ"ע מדוע לא למד שהחמירו כשי' הגאונים, ובפרט לשי' שיש מקום לחשוש לסברתם, אלא ע"כ שהיות והמנהג הי' לגבי מילה ועכ"פ בנולד בער"ש לגמרי כר"ת, ע"כ הוצרך לפרש שהמנהג הי' משום תוספת שבת, וזהו הסיבה שדעתו נוטה דאפי' אם נולד בשבת, צריך למולו בח', [ולענ"ד נראה גם שכך הכרעתו לבסוף, שו"ר שכן כ' המנחת אלעזר בסי' כ"ג, וצ"ע]¹⁰.

אלא דלדעת הכותב דנקט שהמנח"כ לא רצה לשנות מהמנהג, ומכוח זה הסיק שביאור המנח"כ בדעת ר"ת הוא מכוח המנהג שנהגו לשער לפי ראות ג' כוכבים, וגם הטעם שהחמירו בער"ש הי' משום שהמנהג הי' כהגאונים, קשה מדוע לגבי תינוק הנולד בער"ש אחר השקיעה, מכריע דלא כהגאונים, ודלא כהמנהג, ועכ"פ לדבריו שהמנח"כ

⁹ ועי' מה שכי' בהערה הקודמת, דלהלכה נראה שגם הוא פסק כן, דלא מחלק בין שבת לחול, אך באמת לא עיינתי היטב בזה.

¹⁰ ואביא לך עוד ראוי לדברינו דבפרק י' כשמברר מח' התרוה"ד והלבוש בחישוב שעות היום, ומוכיח דלדעת הלבוש ודעימיה זמן תפילת המנחה הוא עד השקיעה, וזה הכונה עד הערב מקשה דלפ"ז מה שנוהגים עכשיו להתפלל מנחה עד צאה"כ הוא הפך דעת הרמב"ם והגאונים, [היינו שדעתם כהלבוש ששעות היום מחשבים מנה"י עד השקיעה] ומכאן מוכיח שנראה דס"ל לרוב חכמי ישראל כדעת התרוה"ד, ואח"כ מתמה על הלבוש גופיה שס"ל דאפשר בשעת הדחק להתפלל מנחה, ומיישב בדרך דוחק, דאפי' לדעת הלבוש מותר בדיעבד להתפלל מנחה עד הלילה, כיון דאחר השקיעה הוא יום גמור וכו' עיי"ש, ומסיק דמ"מ בין שיהי' זה טעם המנהג, או לאו אין ראוי לנהוג לכתחילה להתפלל מנחה אחר ביאת השמש, מזה הראית שאפי' שבפשוט מנהג זה להתפלל מנחה עד הלילה [שכבר מוזכר בשו"ע] הוא משום שנהגו כדעת התרוה"ד וכמו שכי' בעצמו, מ"מ מסיק להלכה שאין נכון לנהוג כהמנהג, ולומד שהמנהג הוא מפני דוחק שעה וכדו', וזאת משום שבפרק ט' מכריע שהלכה כדעת הלבוש בדרבנן בין לקולא ובין לחומרא, ורק בשל תורה צריך להחמיר כהתרוה"ד, ומכאן חזינן להדיא שהמנח"כ כמעט ולא מתייחס להמנהג, אלא כפי מה שמברר בסוגיות הש"ס, וכמו שכי' להדיא, הנה אם כן כבר תרצתי הקו' שעשיתי נגד דעת בעל הלבושים, ונראה שהלכה כמותי כפי עיקר הדין, וכו' עיי"ש.

ובפשוט באמת עד שבא המנח"כ במאמרו נהג כלל ישראל כדעת התרוה"ד, וכן נוקטים הרבה האחרונים שכי' לגבי פלג המנחה שעה ורביע קודם הלילה, וכן בשאר הזמנים, מה גם שהמנח"כ גופיה כו' שכמה ראשונים ס"ל כן, וגם הוא לא רצה להקל בדברי תורה כזמן ק"ש וכדו', עד שבאו רבותינו השועה"ר והגר"א, והכריעו לגמרי כה"לבוש", והגר"מ פיינשטיין מעיד שבגלילתו כבר לא ידעו מזמן ק"ש הראשון, ומכאן ראוי שהי' שינוי מנהגים בכלל ישראל אפי' במילי דאורייתא.

לא רצה לשנות מהנהוג, יוצא שהמנהג הי' בער"ש כהגאונים, ולגבי מילה כר"ת [כהבנת המנח"כ, ובכל אופן שלא כהגאונים], וגם לגבי מנחה שמאריך בפרקים הבאים שהתפללו עד הלילה, הוי אומר שאפי' לדבריו נהגו רק לחומרא לגבי מלאכה בער"ש כהגאונים, [בעז"ה לקמן אבאר באריכות ההבדל שיש בין שי' הגאונים למנח"כ].

3) בשאר הראיות שהביא שהמנהג הי' כדעת הגאונים:

הביא מהשואל בשו"ת מהרי"ל ומספר יוסף אומץ ומספר ברית אברהם שהמנהג הי' לגמרי כהגאונים.

הנה מצאתי בספר מהרי"ל (מנהגים) הלכות ערב יום כיפור שכ' וז"ל: סעודה מפסקת אשר סועדין לאחר תפלת מנחה, אמר מהר"י סג"ל דכל אדם ימהר בה שיגמור טרם שקיעת החמה, **ולא משום שמא יאכל בין השמשות שהוא ספק לילה, אלא משום דצריך להוסיף מחול על הקודש, עכ"ל**, הרי ברור שכל מנהגם להפסיק בשקיעה הי' להוסיף מחול על הקודש, ולכן מדינא הי' מותר לאכול אחר השקיעה עד זמן ביה"ש, ולא חיישינן שמא יאכל בביה"ש, שהוא זמן רב אחר השקיעה, אלא משום שצריך להוסיף מחול על הקודש, ואילו לדבריו שאחר שקיעת החמה מיד מתחיל ביה"ש, הרי מה שצריך לגמור טרם השקיעה הוא לא משום הוספה, אלא משום דלאחר השקיעה מיד הוא ביה"ש, וספק לילה, אלא שע"כ כל מנהגם הי' להוסיף מחול על הקודש.

וכן בה' מילה כ' המהרי"ל ואם נולד בערב שבת אפילו התפלל ערבית ועדיין יום **שלא נראו כוכבים**, מלין אותו בערב שבת. עכ"ל, שהוא גם דעת השו"ע והפוסקים בסי' רס"ב שאם נולד אחר השקיעה קודם צאה"כ, נימול לשמונה, משום שאחר השקיעה הוא יום גמור, ואם מנהגם היה כדעת הגאונים, הרי כל שנולד אחר השקיעה כבר נימול ליום א', והי' צריך לכתוב ועדיין יום שלא שקעה חמה, שהוא זמן רב לפני כוכבים הנראים לסתם בני אדם.

ועי' בסי' רל"ג שכל הפוסקים ובראשם רבינו הרמ"א בדרכי משה מביאים שהמהרי"ל היה מתפלל מנחה בשעת הדחק סמוך לצאת הכוכבים ואמר שאעפ"י שנראה בעיר לילה מ"מ עדיין יום הוא, עיי"ש, ולדעת הגאונים כשנראה בעיר לילה והיינו זמן רב אחר השקיעה ודאי שאינו יום, ולכל היותר הוי ביה"ש, ואיך אמר שעדיין יום הוא, יתר ע"כ קשה דהנה הכותב הביא רא' שהמהרי"ל סבר כדעת הלבוש ששעות היום ההלכתיות מחשבין מנץ החמה עד השקיעה, ואם כדבריו שגם סבר כשי' הגאונים, יוצא שמה שהקיל להתפלל מנחה אחר השקיעה עד הזמן שבעיר כבר נראה לילה ורק מחוץ לעיר עדיין ראו זהרורית של יום, הוא קולא בתרתי, חדא משום דלדעת הלבוש זמן מנחה נגמר בשקיעה, [ורק בדיעבד גדול מותר להתפלל אחר השקיעה מנחה, ועי' מנח"כ שמשווה זאת לתפילת שחרית אחר ד' שעות שהוא ממש בדיעבד גדול], ושנית דלדעת הגאונים הוא בדיעבד גדול מאד להתפלל אחר השקיעה, [וכמ"ש המ"ב שם דעדיף להתפלל ביחידות לפני השקיעה מאשר להתפלל בציבור אחר השקיעה].

אע"כ שהמהרי"ל הלך בדרך כל גדולי אשכנז ואגפיה שפסקו כר"ת, [או גם כהיראים לחומרא], ובשלמא בספרי הראשונים שלא היו בנמצא לפני כל גדולי האחרונים,

אפשר עוד לדחוק כל מיני פירושים והבנות בדבריהם, [הגם שגם זה קשה לומר כי הרי עשרות הראשונים שפסקו כר"ת הרי כותבים מפורשות כדעתו, ומדוע הראשונים שלדבריו סברו כהגאונים, לא כתבו מפורשות שאחר ג' רבעי מיל הוי לילה, ומותר במלאכה אח"כ, או שתינוק הנולד לאחר השקיעה הנראית מלין אותו ביום שלאחריו, ורק דיוק כזה או רא"י כזו השנויים במח', ובפרט דלדעת חוקרי המנהגים¹¹ הרי שגדולי אשכנז לא ידעו כלל משיי הגאונים, רק משיי ר"ת ותלמידו היראים ורק אחר שנמצאה תשו' הגאונים שהביא המהר"ם אלאשק"ר נתפשטה שי' זו ביהדות אשכנז, אבל בדברי התורה"ד והמהר"ל ותלמידיהם שמן הבאר ההוא ישקו כל גדולי אשכנז לדורותיהם, ובכל ענין והלכה מוזכרים דבריהם במפורשי השו"ע ושאר הפוסקים, ודאי שאין לדחוק בדבריהם האלו, דא"כ היו הפוסקים מזכירים דעתם והיו חוששים עכ"פ לחומרא, וממילא פשוט וברור שכל גדולי עולם אלו שהגו רבות בדברי המהר"ל וכו' לא עלה על דעתם לדייק כן בדבריו.

עכ"פ לפי"ז יוצא שהמנהג הקדום לקבל שבת ויוה"כ מוקדם, הי' משום הוספה מחול על הקודש, ואין שום סתירה ממה שמוצאים אנו בדברי מהר"ל ותלמידו מהר"י וייל וגאוני התקופה ההוא, שצריך להדליק בעוד שהחמה זורחת וכדו' משום שכך הי' מנהגם באמת לקבל תוספת שבת מהשקיעה ואילך, או כאלו שהחמירו לפרוש ב' שעות קודם הלילה, ועי' עוד בהערה¹².

ומה שהביא מהמהר"ל מפראג, אינו רא"י משום שהמהר"ל לשי' שסובר כדעת הגאונים, הבין שהמנהג לקבל שבת מבעו"י הוא משום שחשו מדינא לדעת הגאונים, אבל כבר הארכתי לעיל מהב"ח והמנח"כ שכו' בפירוש שאפי' שהמנהג הי' כר"ת לגבי מילה, עכ"ז נהגו לקבל שבת מוקדם, ובכלל כל הרא"י שהביא שהמנהג הי' כהגאונים, אפי' לדבריו אין שום רא"י שמנהגם הי' לגמרי כהגאונים, וכל הרא"י הוא רק שהחמירו

¹¹ שמעתי מהגרד"י בורנשטיין שליט"א וכעין זה שמעתי מהגר"ש איצקוביץ שליט"א שגם חקר רבות נידון זה.

¹² ומה שכו' המהר"ל בהל' פסח לגבי מים שלנו, שהזמן המובחר לשאוב הוא בביה"ש מ"מ דין זה דמים שלנו אינו תלוי כלל בדיני היום והלילה, ומשתשקע החמה תחת האופק עד זריחת הלבנה שהוא לילה הוא זמן ראוי לשאיבה, והלשון שכו' בין השמשות היינו בין כוכבי לשימשא כמו שכו' בריש דבריו, ומצאנו בכמה מקומות שהשם בין השמשות [ובפרט כשלא מדובר על דיני יום ולילה], הוא שם מושאל גם על הזמן שקודם ביה"ש ההלכתי, וגם על בין הערביים, ואביא כאן כמה ראיות: א] כמו שתרגם אונקלוס על בין הערבים, בין שמשא, ב] בגמ' ב"ק פ' המניח בסוגיא דרץ ברשות ובשו"ע חו"מ סי' שע"ח נפסק: היה אחד רץ ואחד מהלך, והוזק המהלך ברץ, חייב, מפני שרץ שלא ברשות, בד"א, בחול אבל בע"ש **בין השמשות** פטור מפני שרץ ברשות, ועי"ש בסמ"ע ובעוד מפורשים שמבואר להדיא דהכונה קודם שבת שממהר לגמור מלאכתו או צרכי שבת, ג] עי' ב"י סי' קצ"ו שכו' הילכך בין השמשות דקאמר הרא"ש היינו בין השמשות דרבינו תם שעדיין הוא יום גמור, שכונתו בין תחילת השקיעה, לסוף שקיעה שאז מתחיל ביה"ש ההלכתי שהוא ספק יום או לילה, [ועי' לקמן בהערה שביארנו דעת המהר"ל לפי דברי הפמ"ג, שכונתו לשקיעה שנייה].

אלא דאכתי צ"ע ממה שהביא הכותב במאמר ג' מדברי מהר"י וייל סימן קצ"ב להפסיק בעוד שהחמה זורחת, וה"ה למלאכה משי"ה צריך להדליק הנרות בב"ה בבית הכנסת בעוד שהחמה זורחת קודם בין השמשות, שלכא"ו מכאן רא"י שאחר השקיעה הוא ביה"ש, הגם שיש לדחוק כנ"ל, שכונתו לביה"ש המושאל, אך הוא קצת דוחק, ע"כ אפי"ל שהביאור בדבריו הוא כמו שיש מהלך אצל כמה ת"ח הבקאים בסוגיא זו, דישנה שי' בראשונים הסוברת שמתחילת השקיעה מתחיל ביה"ש, ולילה נהי' רק כשנשלם שיעור ד' מיל, יש שלומדים כן בדעת הראב"ן ויש שהוכיחו זה הביאור בדברי שאר ראשונים, [שמעתי מידידי הרה"ג רבי"צ מיללער שליט"א ממאנטשטער יע"א, וגם שמעתי מהגרד"י בורנשטיין שליט"א בעמח"ס זמנים כהלכתם שהביא ראי מדברי התוס' בעי"ז דף ל"ד ע"א ד"ה מתענין לשעות כשי' זו], ואפשר עוד לפלפל בזה ואכהמ"ל.

לקבל שבת מבעו"י, ובמקצת מקומות גם החמירו שלא למול אם נולד בער"ש אחר השקיעה, דהיינו שלכל היותר חששו מדינא כדעת הגאונים לחומרא, ולא הביא שום ראי שבאמת הקילו בזמן צאה"כ כדעת הגאונים, ובאמת מצאנו הרבה בראשונים ובאחרונים, שאם אין בקיאיין בשיעור ביה"ש מחויבים לפרוש ממלאכה קודם השקיעה אפי' לדעת ר"ת, [וכמ"ש הבעל התניא במכתבו הנדפס בשו"ע סי' רס"א (סדר הכנסת שבת מהדו"ק) שמזהיר להדליק קודם השקיעה, משום שאין אנו בקיאים בשיעור ביה"ש], וממילא אין שום הכרח שהמנהג לגבי דיני הלילה הי' כהגאונים, מזה שכתבו להדליק קודם השקיעה, ובפרט לפמ"ש בסוף הערה 11 שיש שהוכיחו בדברי מקצת ראשונים שלדעתם מתחילת השקיעה, ועד שנשלם השיעור דד' מיל הוי ביה"ש, וממילא לדעתם נמצא דיש להחמיר כחומר ב' השיטות.

ואילו לדבריו גדלה הפליאה שבעתיים, שהרי כל האחרונים [המנח"כ והמג"א והשועה"ר והתהלה לדוד ועוד בסי' רס"א] מביאים שראוי ונכון להחמיר כהמנהג הקדום לקבל שבת מוקדם מאד, וכך נהגו חסידים ואנשי מעשה, וכמו שמבאר המנח"כ שאין שום חיסרון לקבל השבת מוקדם, ואם המנהג הקדום הי' באמת כדעת הגאונים, מדוע הצדיקו המג"א והחת"ס [בסי' פ'] הדה"ח בסידורו את ההמון שנהגו בהיתר מלאכה, ומה ראו על ככה, הרי אפי' הב"ח שהכריע בתשו' לגמרי כר"ת, מ"מ מזהיר ומתריע לנהוג כחומרת היראים בער"ש, משום שזה הי' המנהג, היש סברא בעולם שהאחרונים בדור שלאחריו יקילו כלאחר יד בהיתר מלאכה להמון העם, דלא כהגאונים¹³, ודוגמא לזה אפשר להביא מדורינו אנו, שנתפשט לגמרי להחמיר במילי דאורייתא כדעת הגאונים, אם יבוא א' ויוכיח בהוכחות ברורות שגם המנהג וגם ההלכה הוא דלא כהגאונים, הימצא א' שיקל לעשות מלאכה בער"ש אחר השקיעה משום זה.

וממילא ברור שהמנהג בגלילותם הי' דור אחר דור דלא כהגאונים מדינא, ורק החמירו כהיראים [או כהגאונים], וחומרא זו נתבטלה במשך הזמן, ובפרט שלגבי מילה עדיין לא חשו כלל לשי' הגאונים, ומשו"ה הקילו כל הנך גדולי הפוסקים להמון העם לקבל השבת מאוחר, ופשוט.

סימן ג

ביאור ההבדל שבין זמן צאה"כ דהגאונים, לזמן צאה"כ של המנחת כהן

כאן ראיתי לנכון להרחיב היריעה בשיטת המנח"כ, לבאר ההבדל בין שי' לשי' הגאונים, כדי שלא נוכל לטעות שכל אלו שהלכו בשי' המנח"כ, באמת מנהגם תואם לדעת הגאונים, כמו ששגג בזה הרב הכותב עד כדי כך שתולה שכל מנהגם דלא כהגאונים, הוא מחמת שלא ידעו ששי' גם מתאמת לדעת הגאונים, הגם שא"צ לכל זה, משום שאילו היו סתם מכריעים שבג' כוכבים הוי לילה, הי' מקום לבעל דין

¹³ ובפרט לדבריו שהמג"א הבין דהמנהג הי' כהגאונים, הפליאה מתעצמת ביותר, אע"כ כמו שכתבנו, שהבין המג"א שהוא חומרא, ולכן הקילו בזה, וההכרח הוא מלשון המג"א בס"ק ט': ובי"ח כ' שיש להחמיר לעצמו כמ"ש ספר היראים וכו', וע"כ צ"ל שמה שבי' רל"ג ובסי' של"א כונתו שאלו שהחמירו כהיראים וכו' (או כהגאונים) יכולים אולי להקל, משא"כ אנו שאפי' לא מחמירים כשי' זו היאך אפשר להקל נגד ר"ת, וכ"ז ברור להמעין.

לטעות, אבל לאחר שכל האחרונים הללו כ' מפורשות שאנו תופסים במוחלט כשי' ר"ת, ושכן דעת רוב הפוסקים, וביררו זאת בהרחבה מסוגיות הש"ס, ולכן הכריעו שהלכה כמותו, ודלא כהגאונים, [וחלקם אפי' לא מתייחסים לשי' זן] אין שום מקום בעולם לומר שמה שנהגו כהבנת המנח"כ בר"ת, אינו הכרח שההלכה כר"ת, משום שאפי' אם יקשה לנו כל הקו' שבעולם על הבנת המנח"כ בר"ת, עדיין לא נוכל להקל כדעת הגאונים, לדעת כל אלו הפוסקים, ואפשר שעוד אפי' נצטרך לנהוג כביאור אחר בדעת ר"ת, [ועוד ארחיב בזה בעז"ה לקמן], ועכ"ז אבאר ההבדל שבין אלו השיטות.

הנה רבים נתקשו שלאור דברי המ"ב בעניין זה נמצא דלדינא אין נפקותא בין השיטות, משום דגם לדברי הגר"א בעינן ג' כוכבים, וגם לביאור המנח"כ בדברי ר"ת הרי דבג' כוכבים הוי לילה¹⁴, ולמעשה יש ב' חילוקים עיקריים בין השיטות לדינא.

1) מתי מתחיל בין השמשות, דלדעת הגר"א מיד עם שקיעת החמה הוי בין השמשות, עד צאה"כ [כמבואר כמה פעמים בדברי המ"ב]. ואילו לדעת המנח"כ אחר השקיעה הוי ודאי יום ומותר במלאכה בער"ש, ובין השמשות מתחיל ג' רבעי מיל קודם זמן צאה"כ [וכמו שהקיל החפץ חיים להחיליים בצבא בעניין עשיית מלאכה בער"ש, וכמבואר להדיא בשו"ת אגרות משה ועוד], הרי דשפיר יש נפק"מ במדינות הצפוניות דמשערים צאה"כ הכי מוקדם בתקופת תמוז בערך ארבעים דק' ויותר, לגבי עשיית מלאכה עד קרוב לחצי שעה אחר השקיעה בער"ש מדינא, וכן לעניין קטן הנוולד בזמן זה.

2) היאך מחשבין זמן צאת הכוכבים, דכידוע דבין החוקרים והמומחים יש כמה וכמה דיעות מתי הזמן דג' כוכבים בינונים, קטנים ורצופים, וכו', ואלו שהלכו בשי' הגר"א שמעיקר הדין בג' רבעי מיל הוא לילה, וחדדי עין וזכי הראות, יכולים לראות ג' כוכבים בינוניים, נקטו שזמן לילה מדינא דגמ' הוא כשהשמש נמצאת בשיעור 3.7 מעלות תחת האופק, או בשיעור 4.78 מעלות [לשי' ששיעור מיל הוא כ"ד דק' וג' רבעי מיל הוא י"ח דק'], ובתרגום לדקות יוצא שביום הבינוני במרכז א"י, 13.5 דק' אחר השקיעה המישורית הוא לילה, ולדיעה המחמירה בשיעור הילוך מיל הוא 18.6 דק' [כולל ביה"ש דר' יוסין], ואעפ"י שהחמירו לכמה דברים לכוכבים הנראים, מ"מ זה רק לחומרא, ואילו לדעת המנח"כ זמן צאה"כ בינונים הוא בקירוב ל-8 מעלות, שביום הבינוני במרכז א"י הוא 34 דק' בערך לאחר השקיעה, וא"כ תינוק הנוולד ביום הבינוני בער"ש 19 דק' לאחר השקיעה, לדעת הגר"א צריך למולו בשבת, משום דחשיב נולד בלילה, ואילו לדעת המנח"כ הוא נימול ביום ו', משום דחשיב כנוולד ביום ששי עדיין רביע שעה קודם הלילה¹⁵, [כמובן שכל זה הוא מעיקר הדין, ובעניין המנהגים למעשה

¹⁴ באופן פשוט יש לומר דכל דברי המ"ב בנויים על מה שהוקשה לו מהמציאות, דהרי א' מהקו' שיש להגר"א על שי' ר"ת הוא מהא דרואים כוכבים קודם שיעור דד' מיל וכו', א"כ מוכרח איפה שכוכבים בעינן לכו"ע, ובאופן מדינתו הרי ליכא כוכבים בג' רבעי מיל, ע"כ הוכרח לפרש ששיעור ג' רבעי מיל מתאים רק לאופק א"י בימי ניסן ותשרי, ולפי"ז בשאר התקופות וכ"ש בשאר המדינות צריך להוסיף עד שרואים ג' כוכבים בינונים, איברא דכ"ז ניחא כשלא היה בא"י, משום הכי היה לו יישוב טוב בסוגיא, ואילו היה רואה המציאות שגם בימי ניסן ותשרי בא"י קשה לראות ג' כוכבים בשיעור ג' רבעי מיל, (ורק חדי עין וזכי הראות וכו' מבחינים בכוכבים) אולי דלא היה מפרש כן בדעת הגר"א.

¹⁵ כמובן בכל התנאים שהמנח"כ כ' שם, שיהי' בקי וכו', עכ"פ זהו דעתו מעיקר הדין.

בזה, אין כאן המקום, ואולי עוד נכתוב מזה בהמשך], דהיינו דלשיטה זו אין מחשבים בכלל חשבון ג' רבעי מיל וכדו' לאחר השקיעה, אלא דבהוי ג' כוכבים הנראים לכל אדם אז הזמן דג' כוכבים בינונים, וממילא יש להחמיר עד הזמן דבוודאי הוי צאה"כ, וה"ה לקולא כגון להתפלל מנחה דמותר בדיעבד בבין השמשות, (אי משום ביה"ש דר"י, ואי משום דסד"ר לקולא, במקו"א הארכת בזה ואין כאן מקומו) דהיינו עד צאת הכוכבים.

וה"ה במוצ"ש אלו שנקטו מעיקר הדין כהגאונים אפי' אם החמירו לעניין כוכבים קטנים ורצופים, שנראין אפי' לסתם בני"א, הקדימו הזמן כל מה דאפשר כדי שיהיה תואם להזמן דג' רבעי מיל, וכדי שיוכלו להדליק במוצ"ש חנוכה כמו כ"ו מינוטיין אחר השקיעה, שלדעתם זמן זה הוא ראוי לתוספת שבת וכבר נראים כוכבים קטנים ורצופים¹⁶, משא"כ אלו שנקטו כדעת המנח"כ נהגו לשער זמן מוצש"ק לכה"פ הזמן ד - 8.5 מעלות [דבימי חנוכה עולה לערך שלושים וכמה דק'], ויש שהוסיפו יותר, כמו שנהגו בפאפא בערך 9.3 מעלות וכגון הזמן של הרה"ק מבעלזא זיע"א שאפי' בימי הקיץ עולה לערך 9.8 מעלות [עי' באריכות בספר הזמנים בהבנה¹⁷].

ולאור כ"ז שיש הבדל רב בין ב' השי', גם מעיקר הדין, וגם שיש כמה נפ"מ למעשה, [עי' לקמן בהרחבה] הרי פשוט וברור שרוב המוחלט של קהילות אירופה, שנהגו גם דלאחר השקיעה הוא יום גמור, וגם דלילה הוא דוקא בג' כוכבים הנראים, [או רק לאחר ע"ב דק' ויותר, כמו שיבואר לקמן המנהגים בזה], אין מנהגם תואם כלל וכלל את דעת הגאונים, משום דאלו הכוכבים שלדעת הגר"א הוא לילה, לדעת המנח"כ הוא יום גמור, [ובעז"ה עוד נכתוב מזה לקמן].

סימן ד

השתלשלות המנהגים בארצות אירופה מזמן המנח"כ ואילך

בעניין המנהג לפני זמן המנח"כ היאך חישבו זמן צאה"כ, ועד מתי החזיקו עדיין ליום, וגם אם שיערו תמיד ע"ב דק' בשווה או בזמניות, לא ידעתי, אבל כפי מה שידוע בשנים האחרונות מזקנים שהעידו על מנהג אייראפע הרי שבכל המקומות נתפשט להחמיר גם כשיטה זו מזמן המנח"כ ואילך, ואפי' במקומות שחישבו זמן מוצש"ק שעה וחומש או יותר, מ"מ החמירו שלא לעשות מלאכה בער"ש בזמן שלמנח"כ כבר הוי ביה"ש, ולמשל במדינת גאליציע, נהגו היתר במלאכה עד חצי שעה מהשקיעה, כפי שמספרים הזקנים, [שמעתי גם בשם הרה"ק מהר"י מפשעווארסק זיע"א], וגם תינוק שנוולד עד ח"ש מהשקיעה מלו אותו בשמיני שלו.

ומה שיש לחקור האם נתקבלה גם לקולא לעניין היתר מלאכה במוצש"ק, או שהחמירו גם להמתין שיעור ד' מילין לכה"פ כפי מה שמקובל היום להחמיר בדעת

¹⁶ [וזאת אפי' אם ננקוט לחומרא שג' רבעי מיל הוא י"ח מינוטיין ונקוט עוד לחומרא שצריך להוסיף כמה דק' לשקיעה דהיינו שאורך לגוף השמש לשקוע כמה רגעים נמצא דהכוכבים הנראים בערך כ"ב מינוטיין לאחר השקיעה לשיטתם הם כוכבים בינונים ובודאי הוי לילה].

¹⁷ להרב יצחק צבי לאמפין שליט"א ממאנטריאל יע"א, [שהספר נמצא בשלבי עריכה, ויש אצלי קונטרס של מהדורת עריכה של ספר זה].

ר"ת, דהנה בפוסקים של יהדות ספרד, מוזכר רבות השיעור של שעה וחומש [או שעה ומחצה] כגון בדברי מהר"ח אבעולפיא שכ' שימתינו אחר שקיעת החמה שעה ורביע כו' כסברת ר"ת, ובס' מועד לכל חי שכ' בעיה"ק טבריה סופרים את העומר בשעה ורביע מהלילה, ובשו"ת בתי כהונה כ' יציאת הכוכבים הבינוניות לר"ת אינו אלא אחר ד' מילין משתשקע החמה, [עי' בספר הזמנים בהלכה ובעוד ספרים מזה], וכמעט כל הפוסקים הספרדיים נקטו כן דהיינו אפי' הפוסקים שלא נהגו להמתין שיעור ד' מיל, מ"מ פשיטא ליה דלר"ת א"א להקל בפחות מזה.

ואילו בגדולי הפוסקים במדינות אשכנז, מוצאים אנו רבות השיעור דצאה"כ, ובכמה מקומות נזכר השיעור דד' מילין להדיא, ובאמת הסתירה הזאת כבר מקשים בדברי מרן המחבר שבס"י רס"א לעניין תוספת שבת, מביא השיעור דד' מיל, ואילו בס"י רצ"ג לגבי מוצ"ש כ' צריך לזהר מלעשות מלאכה עד שיראו ג' כוכבים קטנים, ולא יהיו מפוזרים אלא רצופים [וכן בס"י רל"ה לגבי ק"ש, וכן בהל' מילה].

וכן המנח"כ במאמר ב' פרקים א'-ה' חוכך רבות אם השיעור דד' מיל משתנה והאם ניתן לסמוך על שיעור דד' מיל, ובתחילה נוקט דאפשר לסמוך על ב' הסימנים לקבוע שעדיין יום, דהיינו גם על הסימן של כוכבים וגם על השיעור של ג' מיל ורביע, ולבסוף בפרקים ג' ד' וה' מסיק א' ששיעור ד' מיל משתנה לפי זמני השנה, ולפי מקומות היישוב, ב' שאפי' לר"ת מכיון שאנו רואים, סימן הכוכבים, שוב אין להקפיד על שלא נשלם השיעור דד' מילין, [ועי' מה שמיישב שם שהשיעור של ד' מיל נאמר בא"י], ועי' שם בפרק ח' שכ' בד"ה והנה עלה בדעתי וכו' והוא כי אפשר שהתוספות ובעל תרומת הדשן, יסברו שלעולם יש משקיעת החמה עד צאה"כ שיעור ד' מילין שהם שעה וחומש, וזה בין ביום ארוך ובין ביום קצר וכן בכל מקומות היישוב וכמו שנראה לכאוי מדברי הפוסקים שלא כתבו שמשתנה זה השיעור, לפי אורך הימים או קיצורם, עכ"ל, וגם שם הוא דוחה לבסוף מהלך זו.

היוצא מדבריו שבאמת נסתפק בזה, ואפי' הניח מקום לסברא זו, מדברי הפוסקים שלא חילקו בדבר, ולבסוף מכריע לפי דרכו בראיות והוכחות שאינו כן, ובראיית ג' כוכבים הוי לילה, אפי' לדעת ר"ת, והפמ"ג בהל' שאיבת מים שלנו סי' תנ"ה באשל אברהם סק"א כ' ושיעור ביה"ש מבואר בס"י רס"א סעיף ב', וכפי מה שביאר המנחת כהן בספר מבוא השמש מאמר ב' פרק ב' דמתחילת השקיעה עד צ"ה הוא שעה וחומש, ומסוף השקיעה הוא עד צאה"כ הוא לערך י"ג מינוטין וחצי כו', שנראה מזה שמציין לפרק ב' במנ"כ ששם מבאר את הצד דד' מילין אלו לא משתנים, שהפמ"ג באמת נטה לדיעה זו¹⁸ [וכמו שהבין הבאה"ל בדעת הפמ"ג] וגם בסידור דה"ח להגאון מליסא שכ'

¹⁸ שוב ראיתי שהאריך בזה בהערה, עכ"פ מה שהביא ראוי מהלשון לערך אינו הכרח, שהרי למעשה הוא מורה ובא שם לשאוב המים אחר שקיעה שניי' ואומר שהזמן לשאוב הוא באותם י"ג מינוטין וחצי שלאחר הנ"ח דק' וחצי של השקיעה, היינו שברור כשמש בצהריים, שהתייחס לזמן הזה להלכה ולמעשה, ואל תשיבנו שבמקומות אחרים מדבר מצאה"כ, דהרי סתירה זו ישנה גם בדעת המחבר וכו', ובפרט שהדעת נותנת, שהפמ"ג לא הקיל לגמרי כחשבונו, והחמיר עכ"פ במילי דאורייתא, כהצד השני של המנח"כ.

ואידי דאירינן בדברי הפמ"ג הללו, שפוסק דזמן שאיבת מים שלנו הוא ביה"ש, וכן לכאוי הוא גם דעת היעב"ץ בסידורו, אפשר שהבינו כן בדעת מהרי"ל, שכונתו לשקיעה שניי', וצ"ל שהבינו שמשעה שהשמש נתכסית מעינינו עד שקיעה שניי', עדיין אין המים מתחממים כ"כ, ולפי"ז אין כונת מהרי"ל על י"ב שעות היום ההלכתיות שמנץ עד שקיעה רק כונתו לעונת היום שיי"ב שעות הללו המים נצטננים במחובר, ולפי"ז

הלכה למעשה להמון העם, מביא לגבי ער"ש החשבון של ע"ב דק' בשוה, [ועי' בהג"ה שם] ויש עוד שכתבו כן, [ונאריך בזה לקמן].

עכ"פ מסתבר שכל אלו הגדולים שכי בפירוש שיעור זה, ולא נקטו את דברי המנח"כ לקולא, [וכנראה שסברו שפשטות דברי הראשונים, וגם המנהג הקדום לפני המנח"כ הי' לשער בד' מיל] מ"מ החמירו כדעתו, ועכ"פ במילי דאורייתא, והמהלך הזה דבער"ש החמירו לפי ראות ג' כוכבים, ובמוצ"ש החמירו גם לשיעור ד' מיל, נושא עימו מעלה מיוחדת, דכבר הבאנו שבדברי השו"ע נתחבטו רבים וטובים דלקולא נוקט השיעור של ד' מילין ולגבי מוצ"ש נקט הזמן דכוכבים, משא"כ להבנה זו, אזלין לחומרא לב' הקצוות.

סימן ה

בירור בדברי כמה מגדולי הפוסקים בעניין זה

הביא מכמה גדולי הפוסקים, ראוי שנקטו כהבנת המנח"כ, ולענ"ד אין הדברים מוכרחים וכמו שאבאר בעזה"י:

(1) בדעת היעב"ץ

הוכיח מסידור היעב"ץ שגם סבר כהמנח"כ, ולפי ביאורו כוונת היעב"ץ שזמן צאה"כ הוא כשעה אחר השקיעה במדינתו, וקשה לפירוש, [א] דלפי המנח"כ השיעור משתנה במשך השנה, וכמו שכתבו שאר הפוסקים שהלכו בשי' ולא מצאנו שכתבו שיעור א' לגבי ער"ש לכל השנה, חוץ מאלו שקבעו לחומרא במוצ"ש זמן אחיד לכל השנה, ולפי הימים הארוכים ביותר, ורק לשי' הסוברת ששיעור ד' מיל הוא בשוה, אפשר לומר כן, וכמבואר במנח"כ, [ב] ואת"ל ששעה אחר השקיעה היינו בימים הבינוניים בניסן ותשרי, ובמשך השנה באמת הזמן משתנה, ניחזי אגן באופק מדינת האמבור"ג [מקום היעב"ץ] ביום הבינוני שעה אחר השקיעה הוא כשהשמש מתחת לאופק, 9.6 מעלות, היעלה על הדעת שזמן זה הוא צאה"כ בינוניים, והרי אפי' לחומרא במוצ"ש הי' נהוג בכמה קהילות לחשב 8.5 מעלות או כאלו שהחמירו 9.3 מעלות, בפרט שמרא דשמעתתא המנח"כ סבר שלילה הוי בזמן 8 מעלות [שהוא 48 דק' אחר השקיעה ביום הבינוני באמסטערדאם]¹⁹, ולומר שכונתו לימים הארוכים בימי הקיץ הוא מרפסן איגרי, דא"כ היקל בהיתר מלאכה בער"ש בימים הקצרים בזמן שהוא ודאי לילה.

ולענ"ד נראה שהאמת הוא כפי מה שהגיהו שם [בהוצאת אשכול], וזה לשונו: מצות עשה להוסיף מחול על הקודש, וזמן תוספת זה יש לו מציאות מתחילת שקיעת החמה, עד זמן בין השמשות, שהוא משך זמן כדי שילך אדם בינוני ג' מילין ורביע (שהוא

יובן היטב מה שכי המהרי"ל שצריך לצמצם ולכוין בשעה זו, ואם א"א מוטב להקדים, ולא לאחר, כי כל הזמן של ביה"ש אינו עולה כי אם 17 דק', ואילו לדבריו שכונת המהרי"ל הוא מיד לאחר השקיעה הנראית הרי יש בריוח זמן מהשקיעה הנראית עד הזמן שזורחת הלבנה בכוח על הארץ, שהוא זמן דומה לצאה"כ, ובאופק מדינתו צריך להיות לכה"פ חצי שעה או יותר.

¹⁹ עיי' בספר הזמנים בהבנה הנ"ל שמביא דהיו כאלו שהחמירו לעניין מוצש"ק הזמן של 9.8 מעלות, ותולה זאת בחומרת ריב"ם ניישטוד שהשמים מלאים כוכבים, ועיי' משכ"ב עוד, יהי' איך שיהי' כל הזמים הללו הוא לחומרא בתוספת שבת.

כשיעור שעה מהשוות, ואמנם בדיוק אינו אלא קרוב לנ"ט דקי [מוגה במקום מ"ט דקי] שעה שהם ששים בשעה ונקראים ג"כ רגעים תוכניים), רצה לעשות זה הזמן כולו תוספת עושה, רצה לעשות רק מקצת ממנו עושה, ובלבד שיוסיף איזה זמן שיהי ודאי יום, ושיעור זמן ביה"ש הוא שלושת רבעי מיל שהם אלף ות"ק אמה, שהוא כמו רביע שעה, ובדיוק אינו כי אם קרוב ליי"ד רגעים [מוגה במקום י"ב רגעים] (הנזכרים לעיל) קודם צאה"כ, ואם רוצה להקדים לקבל עליו השבת מפלג המנחה ואילך (היינו קודם לשקיעת החמה שתות מיל שהוא שיעור מהלך שלי"ג אמה ושליש, והוא חלק עשרים בשעה דהיינו ג' דקים), הרשות בידו, אבל קודם לזמן זה אין קבלתו כלום לפי דעת גדולי הפוסקים, לפי דרכך אתה למד, שזמן ההדלקה הראוי עפ"י שיטת ההלכה המחזורת, היא בכמו רביע שעה²⁰ קודם הלילה, שהוא שיעור עשרים משעה בריות, יתר על שיעור ביה"ש, והמוסיף אל יוסיף לכתילה, כי אם מתחילת השקיעה, שאינו מגיע בשום פנים ואופן לשעה ורביע, ובדיעבד אם קבל עליו שעה ורביע קודם צאה"כ, צריך להחמיר עליו לעניין איסור מלאכה, אבל קודם לזמן זה, אינו מחוייב להחמיר וכו' עכ"ל.

ולדרכינו מבואר היטב א) מש"כ שהוא כשיעור שעה, ובדיוק אינו אלא קרוב לנ"ט, ואם כונתו למ"ח דק' הי' כותב ד' חומשי שעה, וכן בהמשך שהוא כמו רביע שעה, ובדיוק אינו כי אם קרוב ליי"ד רגעים שאם כונתו הי' ליי"ב הי' יכול לכתוב חומש שעה, ב) כל אלו שנהגו כשי' המנ"כ חישובו לעולם שביה"ש הוא ג' רבעי מיל דהיינו י"ג דק' וחצי קודם צאה"כ, כמבואר במנח"כ ועוד אחרונים, ולפי דבריו נמצא דהיעב"ץ מחדש שהשיעור של ביה"ש מתקטן בהתאם לפי האופק, ואינו עולה כי אם קרוב ליי"ב דק', הו"ל לבאר היטב חידושו, ג) מש"כ שפלג המנחה הוא ג' דק' קודם השקיעה, ולדבריו הוא בכמו רביע שעה קודם השקיעה, וכן מש"כ שאל יוסיף לכתילה כי אם מתחילת השקיעה, שאינו מגיע בשופו"א לשעה ורביע, כ"ז מובן אם פלג המנחה, הוא תמיד ג' דק' קודם השקיעה, ולכן נקט זהירות יתירה, שהרצה להיות בטוח בשיעור התוספת שרק יוסיף מהשקיעה ואילך, ובכך לא יקדים הזמן.

ומסתבר מאד כדברינו, כי המעיין רבות בסידור יעב"ץ רואה שבהרבה מקומות מעתיק לשון השו"ע או שאר פוסקים, וגם בהל' מילה נקט בלשון השו"ע והפוסקים לגבי צאה"כ, וכמבואר כאן שמביא את דברי המחבר והרמ"א בתוספת ביאור, ולפי"ז יוצא שאדרבה א' המקורות למהלך דד' מיל הוא שיעור שוה לעולם, הוא מדברי היעב"ץ הללו.

(2) בדעת המשנה ברורה

האריך במה שכי' המ"ב בכמה מקומות, וכן הוא האמת שהמ"ב סבר שמח' הגאונים ור"ת, הוא ספק השקול, ולכן אזלינן בזה לחומרא בכל דוכתי, ובפרט במילי דאורייתא, ובשעת הדחק או במילי דרבנן יש לסמך שאחר השקיעה הוא יום גמור, עד

²⁰ ומה שדייק בזה שכי' שהוא בכמו רביע שעה, שאם ביה"ש הוא באמת י"ג דק' וחצי ונוסיף לזה ג' דק' לתוספת עולה ביחד לט"ז דק' וחצי, אינו כ"כ ראוי משום שכי' כמו רביע שעה ולא כתב רביע שעה בדיוק, ובפרט שהיעב"ץ לא נתן מקום לטעות בזה, ומפרט שמלבד ביה"ש צריך באמת להוסיף עוד ג' דק' לתוספת, ודו"ק.

רביע שעה קודם צאה"כ, [כמו שהקיל לחיילים וכו']²¹ והנה בדעת ר"ת נטה שהעיקר הוא כהמנח"כ, אך החמיר יותר ממה שכ' המנח"כ דסגי בג' כוכבים הנראים, כמ"ש בביאור הלכה בסי' רצ"ג: ונ"ל דאפילו להמנחת כהן עכ"פ נכון שיראה אז אם הכסיף העליון ושוה לתחתון כיון שהוא בתוך ד' מילין דמגמרא מוכח דהכוכבים שראויים לסמוך עליהם שהוא לילה הם נראים דוקא אחר שהכסיף העליון ושוה לתחתון, עכ"ל²², וכמ"ש עוד שם: ומי שאינו בקיא בשיעור זה ימתין על שיעור דד' מיל, וכמ"ש גם על יום המעונן וכו'.

אך עכ"ז לא הי' ברירא ליה לגמרי כן, כמו שהביא מהפמ"ג דהשיעור הוא בשווה, וכמו שכתב בסי' רצ"ג ס"ק ו' ליישב את דעת המחבר המחבר למה לא הזכיר השיעור דד' מיל במוצ"ש, דאפשר דמיירי דלא נודע לו גם זמן השקיעה משום הענן, ולכן כ' דלכתילה נכון להמתין עד שנשלם השיעור דד' מיל, ולפי"ז מיושבים דברי המ"ב בכל המקומות דוק ותשכח, והיינו שהמ"ב שבכל מקום דעתו נוטה להגר"א, מ"מ בסוגיא זו היות שהרבה מהפוסקים, הראשונים והאחרונים הכריעו כר"ת, וכך הי' המנהג בגלילות המ"ב [יובא בעז"ה לקמן], ע"כ נקט לחומרא כב' השי' וכן הקיל בשעת הדחק ובפרט במילי דרבנן דאפשר לסמוך דאחר השקיעה הוא יום.

[ועי' מה שכ' בהערה לעיל דהמ"ב לא ראה המציאות בא"י, ולכן הי' לו יישוב בדעת הגר"א שהג' רבעי מיל משתנים בכל מקום, והכוכבים שראה באופק מדינתו הבין שהם יוצאים בא"י בג' רבעי מיל אחר השקיעה, ולכן הקיל בג' כוכבים הנראים, משום דסבר שזמן המנח"כ והגר"א שוים, וכל ההבדל ביניהם הוא רק בזמן ביה"ש, אבל לפי מה שבררנו לעיל שאין זמנם שווה, פשוט שאין שום רא"י שהמ"ב הקיל כהגר"א, ורק החמיר כוותיה, וכמ"ש בביאור הלכה שם נגד המהדרים לצאת את שי' הגר"א במוצ"ש חנוכה ואינם ממתנינים לזמן של כוכבים הנראים, וכל מה שהקיל הי' בצירוף דעת המנח"כ, דבג' כוכבים הנראים הוי לילה, וכמו שכ' בביאור הלכה בא' המקומות שהסימן המובהק ללילה הוא כוכבים.

²¹ וכמבואר בדבריו בסי' רס"א שכ' ולפי"ז יש לזהר מאד שלא לעשות מלאכה אחר שהחמה נתכסה מעיניו ואפילו מלאכת מצוה כגון הדלקת הנרות לסעודת שבת ג"כ יזהר מאד לגמור הדלקתם קודם שתשקע החמה דלאח"כ הוא בכלל בה"ש ועיין לעיל בסק"ו. ולכתחלה אין להמתין עד הרגע האחרון רק יקדים הדלקתם משעה שהשמש בראשי האילנות כדלקמן ומי שמחמיר על עצמו ופורש עצמו ממלאכה חצי שעה או עכ"פ שליש שעה קודם שקיעה אשרי לו דהוא יוצא בזה ידי שיטת כל הראשונים עכ"ל, שלגבי תוספת שבת [שלחרבה ראשונים הוא מ"ע מה"ת] אפשר לסמוך על דעת ר"ת וסגי בזה שגומר קודם השקיעה, ורק לכתחילה אין להמתין עד הרגע האחרון וכו'.

²² ועי"ש עוד בד"ה שיראו - משמע בגמרא [שבת ל"ה ע"ש בתוד"ה תרי] דכל זמן שלא נסתלק האדמימות מן כל כפת הרקיע באותו צד ששקעה החמה [וזה מקרי בגמרא הכסיף העליון ושוה לתחתון ועיין לקמיה במש"כ בזה] אין לסמוך על הכוכבים וכ"כ בבאור הגר"א דלהבחין בכוכבים לבד צריך בקיאות רב דשמא הן כוכבים הנראים ביום ולכך היו האמוראים מסתכלים אם נסתלק האדמימות לגמרי ואז מועיל הכוכבים אמנם אפשר דזהו דוקא בכוכבים בינונים דיש לטעות בהם בגדולים אבל לא בקטנים אבל ביו"ד סימן רס"ב ס"ה בלקוטיו שם מוכח דאפילו על כוכבים קטנים אין לסמוך מקודם שהכסיף העליון ושוה לתחתון [ולפי מה שבאר שם מתחלה בבאוריו בסק"ט ע"ש אין הכרע לזה וצ"ע] ומה נקרא הכסיף נ"ל דהוא כאשר נסתלק האדמימות מן אותו מקום ונוטה ללובן מלשון הכסיף פניו דאף דרש"י פירש שם [בשבת ל"ד ע"ב] דהוא השחיר נ"ל דלאו דוקא השחיר ממש דזה נמשך זמן רב מאד אלא כל שנסתלק האדמימות הוא בכלל השחיר וכו' עי"ש.

ודע דמשום שנקט המ"ב, את דעת הגר"א כספק השקול, ע"כ סמך על המנח"כ, שגם לר"ת הוי לילה בג' כוכבים, דהיינו בצירוף דעת הגר"א, ולכן רק החמיר לכתחילה בשיעור דד' מיל, אבל אין להביא מכאן רא"י לאחרונים שהכריעו לגמרי כר"ת ולא צירפו כלל את דעת הגאונים, שגם יודו בזה שאפשר להקל כהמנח"כ.

3) בדעת המנחת אלעזר, והדברי חנה

בתוך דבריו הביא רא"י ממש"כ המנח"א בסי' כ"ג שם וז"ל: אשר הניסיון הראנו בימות הקיץ הארוכים, כי י"ג וחצי מינוט קודם צאה"כ, אז עברו לפעמים ג' רבעי שעה, או לפעמים קרוב לשעה אחר שקיעה"ח וכו' עכ"ל, דמכאן רא"י שסובר כהמנח"כ.

ובאמת אין כאן אפי' התחלת רא"י, דכבר הסברנו ששי' המנח"כ התקבל אצל כולם לחומרא, ואף א' לא הקיל במלאכה, ברביע שעה קודם הכוכבים הנראים, רק המנח"א מזהיר שם להדליק נרות קודם שקיעה"ח כמו שמאריך שם, וצועק על אלו המקילים במלאכה אחר השקיעה עד הזמן הנ"ל, שנמצא שעד קרוב לשעה אחר השקיעה בימי הקיץ המה יעשו במלאכתם, ואינו נכון משום דצריך לחשוש לאלו השי' שמהשקיעה הוי ביה"ש, עכת"ד, ואדרבה בספרו נימוקי אורח חיים, בסי' רס"א גם האריך שצריך לילך לחומרא כב' השי' ומסקנתו דבימים הקצרים צריך להמתין לכה"פ שיעור ע"ב מינוט, ובימים הארוכים יותר²³, עיי"ש.

ופשוט וברור שגם הגה"ק רבי חנה מקאלשיטץ זיע"א לא הקיל כהמנח"כ, כמו שהעידו תלמידיו ובראשם הרה"ק מהר"י מפשעווארסק זיע"א, שתמיד המתינו על שיעור ע"ב דק', ומה שמציין בספרו כמה פעמים את דברי המנח"כ, הוא כמו שאר הפוסקים שהביאו את דברי המנח"כ שמברר ההלכה כר"ת מסוגיית הש"ס והראשונים, ולא דוקא על חידושו דבג' כוכבים הוי לילה לר"ת, ומש"כ שם באות כ"ג, בזה"ל: נראה לומר דלא כל העתים שוים ויש אשר אין בין השקיעה הראשונה ובין צאה"כ רק כחצי שעה ויש אשר שיעור גדול אשר מד' או ה' מילין ביניהם, אשר מזה הביא הכותב רא"י דס"ל כחי' המנח"כ, גם אינו ראוי להמעין היטב שם, א] משום שכ' שם להדיא בהמשך הדברים וז"ל: וצריך לקולא הזאת ביאור רחב ומספיק, ואיך שרק יהי' הביאור בדבריו, הוא מכנה זאת בתור קולא, ב] ולא עוד אלא שכ' זאת רק בתור א' מהמהלכים ליישב הקו' מדוע לא נקט הרי"ף דעד ג' ורבעי מיל לאחר השקיעה הוא עדיין יום, דאפשר שזה הביאור בדברי הרי"ף, אבל בדעת ר"ת נוקט להדיא באותו דיבור כמה פעמים שם שצריך שיעור ד' מיל, ג] ולא עוד אלא ששם איירי לעניין מלאכה בער"ש אחר השקיעה, שכבר ביארנו בארוכה, דכמעט כולם נקטו לחומרא את דברי המנח"כ, וממילא אין שום רא"י, ולפי"ז מיושב מה שהעידו תלמידיו שנקט בכל עוז דמחוייבים מדינא להמתין ע"ב דק' [וראיתי בספר א' שגם טעה בדבר זה וממילא הק' סתירה בדעת מהר"ח מקאלשיטץ דבספרו מבואר כהמנח"כ, ואילו תלמידיו העידו שרק לחומרא נהגו כהמנח"כ ובשום צד לא לקולא, ולדברינו לק"מ].

²³ ועוד שם מתריע על אלו שמקילים מדאי במוצ"ש, שלדבריו אפי' כוכבים הנראים ליכא, ואין שום צד להקל בכה"ג, [דהיינו אפי' לדעת המנח"כ לא הוי לילה] ומסקנתו הוא כמ"ש שלכה"פ צריכים להמתין שיעור ע"ב דק' בימים הבינוניים, עיי"ש.

סימן ו

בביאור המנהג להמתין שעה וחומש, אם הוא חומר בעלמא או ספיקא דדינא

מכל הנ"ל נמצאנו למידים שכל אלו שהחמירו להמתין לכה"פ ע"ב דק' בשווה, הוא משום שהסתפקו בדעת ר"ת, אם כהכרעת המנח"כ או שצריך להמתין לכה"פ ד' מיל בשווה, ואם עדיין ליכא ג' כוכבים הנראים צריך להמתין עוד, והיינו שהלכו לחומר כב' הפירושים משום ספיקא דדינא, ובזה סברו שיצאו ידי כל הספיקות, ואביא כמה ראיות לכך:

(א) מזה שנהגו כל אלו הצדיקים לכתחילה לאחר תפילת המנחה אפי' לאחר שנראו ג' כוכבים, עד השיעור דד' מיל, [או עכ"פ עד ג' מיל ורביע] כמו שהביא שם במנח"א סי' כ"ג ואין מדובר על הוראת שעה או על מעשה צדיקים בבחי' למעלה מן הזמן, אלא שנהגו כך לכתחילה, למרות שהקפידו על קלה כבחמורה, ודקדקו על קוצו של יו"ד, משום דסברו שבמילי דרבנן אפשר להקל כהנך שי' הפוסקים²⁴, (ב) מזה שנהגו שתינוק שנולד לערך 70 דק' אחר השקיעה בער"ש, אפי' בימות החורף הקצרים שלא מלו אותו עד יום ראשון, ואילו הי' רק חומר או מיגדר מילתא, לא היו דוחים מ"ע דביום השמיני משום הכי, (ג) מזה שהיו מחשבים עלות השחר גם בשיעור ע"ב דק' בשווה [כנהוג היום בהרבה ק"ק בחו"ל], שגם אינו תואם את המציאות לפי הנשף, וכך חישובו גם את זמני היום כגון סוּזְק"ש דאורייתא מעלוה"ש הנ"ל ועד צאה"כ בשיעור ד' מיל, הרי שעם כל הקושי מהמציאות הבינו שהשיעור הזה הוא שווה לעולם, (ד) מזה שהמנהג הזה הי' נהוג בהרבה קהילות קדושות, ולא דוקא בפולין וגאליציע, אלא גם במדינת רוסלאנד וליטא ועוד, [כפי שיבואר לקמן בעז"ה] שבודאי הבינו כך הרבה מגדולי הפוסקים, ולא שייך לומר שהוא המצאה ממרן הק' השר שלום מבעל זיע"א, אלא כנראה שראה שהעולם התחיל להקל לגמרי כדעת המנח"כ וכ"א נהי' חוזה בכוכבים, והבין שכנראה הטעות הזאת נובעת מזה שנקטו כהמנח"כ לחומר, ע"כ העמיד בעוז ותעצומות בגלילתו המנהג הקדום, להמתין לכה"פ גם שעה וחומש.

²⁴ ובזה יבואר מש"כ בספה"ק אמרי פנחס שער עבודת היום וז"ל: החמיר להתפלל מנחה בעוד שלא יהי' צאת הכוכבים וכו', והוא לכאוי' פלא גדול שלהתפלל לפני צאה"כ נקרא חומר, כאילו שיש צד שמותר להתפלל אח"כ, אע"כ שהיו כאלו שהקילו להתפלל עד שיעור ע"ב דק' ולא דקדקו כלל על כוכבים, וגם יבואר מה שהאריך המהר"ם שיק בתשו' לאי' אם מותר לענות קדושה וחזרת הש"ץ בלילה, ועיי"ש שנדחק בכמה דוחקים להתיר, וכל הרואה משתומם, מדוע לא גער באלו שעושים שלא כדין, ומתפללים בלילה, ואדרבה אסור לענות וכו', אע"כ שהוא שהי' מלתמידי החת"ס חישב כהמנח"כ דג' כוכבים הנראים הוי לילה, ואילו חסידים ואחרים התירו לעצמם להתפלל עד שיעור ע"ב דק', [כמו שמבואר בהשאלה שהי' זה מנהג תמידי ולא מעשה שאירע] וע"כ דן שם לגבי אי' שאצלו הוי לילה, אם יכול עדיין לענות קדושה וחזרת הש"ץ.

ולפי"ז גם אמרתי בדרך צחות וחידוד לבאר מש"כ בספר נפש החיים שער ג' פרק ח' וז"ל: ובעיני ראיתי במקום אי' איזה אנשים שהורגלו בזה זמן כביר עד שכמעט נשכח מהם זמן תפילת המנחה שקבעו לנו רז"ל, ואדרבה נקבע בלבם מרוב ההרגל כמו דין והלכה שתפילת המנחה עיקרה אחר צאה"כ, וכשאדם אומר לחברו נתפלל מנחה, הוא משיבו נראה ונעיין אם כבר נראו הכוכבים ברקיע, וכו' עכ"ל, ושמעתי פעם מנכדי הרב מבריסק שקבלה בידם שהכונה לחסידים שנהגו כן, ולדברינו י"ל שבאמת הוא ז"ל היה תלמיד הגר"א לכן התפלל מוקדם מאד, אבל חסידים התפללו מאוחר אפי' לאחר הכוכבים הנראים כדי להורות לרבים שעדיין יום ולא יבואו לטעות ח"ו ולהקל באיסורי תורה, ועדיף טפי לסמוך על השיטה של ד' מיל ולהקל במנחה שהוא דרבנן, (ובפרט בזמן תפילה שמצינו בפוסקים כמה וכמה קולות בזה).

סימן ז

השתלשלות המנהגים מזמן רבותינו הגר"א והבעל התניא והשו"ע זיע"א

כבר הבאנו לעי' דברוב תפוצות ישראל נקטו דאחר שקיעת החמה עדיין הוא יום גמור עד רביע שעה קודם צאה"כ, וכמו שנהגו בהיתר מלאכה בער"ש, וכן לגבי תינוק הנולד בשעה זו לזמן המילה, וכידוע מנהג זה נשתנה במשך השנים, ובעיקר לחומרא, ולא ראי זה כראי זה ישנם קהילות אשר מנהג זה להחמיר כדעת הגאונים ועכ"פ לפרוש ממלאכה קודם השקיעה בער"ש, נה"י רק בשנים האחרונות לאחר מלחמת העולם השניי', ויש קהילות שמנהג זה כבר התחיל באיראפע, וספרי החוקרים וכתביהם האריכו בזה, כגון בספר הזמנים בהלכה, [להרח"פ בניש] מברר דבזמן תלמידי הגר"א והשועה"ר, עדיין נהגו בזמני הלילה כר"ת [כהבנת המנח"כ או ע"ב דק'], והראי לזה הוא מדברי החיי אדם בכמה מקומות בספריו [בהל' שבת כלל ה' סעיף א', ובהל' מילה שער רינה וישועה כלל קמ"ט סעיף ו' ובעוד מקומות], וכגון לגבי תינוק הנולד אחר השקיעה מעתיק את דברי המג"א והרדב"ז ואח"כ כ' ע"י ש"ך יו"ד סי' רס"ו וצ"ע, ולא מזכיר אפי' את דברי הגר"א, אולם בשנים יותר מאוחרות התקבלה שי' זו יותר ויותר, ובפרט לחומרא.

ועכ"ז היו עדיין ק"ק בישראל בפולין גאליציה אונגערין ורוסלאנד שלא ידעו שקיעה מהו, ובמקצת קהילות, המשיך המנהג עד המלחמה האחרונה, אך זה ברור שהמהפכה הגדולה הזאת נה"י ע"י פרסום דברי הגר"א וסדר הכנסת שבת של סידור הרב, וקיבלה יותר תוקף כשהפוסקים העתיקו דבריהם, ואעפ"י שהש"ך כבר העתיק את דברי המהר"ם אלאשקר בהל' מילה, עדיין לא נשתנה המנהג כ"כ אפי' להחמיר בימיו, כי אם בשנים יותר מאוחרות ואנקוט כמה דוגמאות:

1) בספר אור היום [להג"ר ארי' לייב מקראטינגא] שיצא בוילנה בשנת תרס"א, שהולך בשי' הגר"א, כ' בהקדמה שם וז"ל: ואמר לי כבוד דודי אדמו"ר הגאון הגדול צי"ע כו' כקש"ת ר' ישראל סלאנטער זצ"ל שהעושה כשי' הגר"א ז"ל בענין בין השמשות במוש"ק, מחוייב לעשות כשי' הגר"א ז"ל בע"ש לעניין התחלת ביה"ש שהוא מיד אחר השקיעה, ואם לא עשה כן הוא כתרתי דסתרי אהדדי, ועוד שמעתי מכבוד דודי זצוק"ל הנ"ל שגם בכלל מי שעושה כקולות הגר"א ז"ל, מחוייב ג"כ לעשות כחומרות הגר"א ז"ל בשאר דברים, לפי שזה תלוי בזה (כמו שדרה וגולגולת בעירובין שם) לפי שעיקר הדבר תלוי בדבר אחד, אם ראוי לאחוז שי' הגר"א ז"ל נגד כל הפוסקים האחרים, לפי שהוא ראוי לדחות את כולם, או אולי החיוב לאחוז את דברי הפוסקים וכו'.

2) בשו"ת ארץ צבי להגה"ק מקוז'יקלוב זיע"א מבואר שיש לנו ספיקא דדינא, היות שהרב בשו"ע הכריע כר"ת, ובסידורו הכריע כהגאונים, ולכן אזלינן לחומרא בדאו', ובדרבנן אפשר להקל, כגון בהדלקת נ"ח, להדליק מוקדם, ולגבי תפילת מנחה בער"ש דאפשר לאחר, עיי"ש, ומסתבר דבשאר קהילות החסידים כגון בגור, אלכסנדר,

אמשינאו וכו' גם קיבלו עליהם להחמיר כשיי הגאונים²⁵, ואילו האבנ"ז בתשו' נקט לגמרי כהרב בסידורו.

3) המנחת אלעזר בתשו' סי' כ"ג דן בשאלה בתינוק הנולד לאחר השקיעה בער"ש, ומביא שם את תשו' החת"ס דנימול בער"ש כדעת ר"ת, ומסקנתו דהחת"ס שנקט לגמרי כהמג"א והפוסקים, כמ"ש שם שהקילו במלאכה בער"ש, ממילא היי פשיטא ליה שכ"ש לעניין מילה, אבל אנו שמחמירים כדעת הרב בסידורו, לפרוש ממלאכה בער"ש אחר השקיעה, צריכים להחמיר גם לעניין מילה.

מכל הנ"ל הראית שעיקר התפשטות המנהג להחמיר כדברי הגאונים, היי בעקבות רבותינו הגר"א והשועה"ר, אך היות שהמנהג הקדום היי לחשב שאחר השקיעה הוא יום גמור, עדיין לא נשתנה המנהג להקל, ועדיין נהגו להחמיר כדעת ר"ת [כל חד כדאית ליה, צאה"כ הנראים, או שיעור ד' מיל] אפי' במדינת ליטא ורוסלאנד, כמבואר בשו"ת אגרות משה, ואפי' להחמיר כשיטתם לא היי מוחלט, עיי' בספר תוספת שבת [להג"ר צבי הירש מביאליסטוק] שי"ל בשנת תרמ"ו שמוכיח נגד אלו שמחמירים להתפלל קבלת שבת ערבית ליל שב"ק בזמן צאה"כ שזה גורם להמון העם להקל במלאכה כר"ת, ובפרט במדינות אונגערין וגאליציה, שעדיין פסקו כן לגבי ברית מילה, שבודאי לא קיבלו עליהם חומרא זו.

עכ"ז כבר הבאנו את דעת הגה"ק ממונקאטש זיע"א שהחמיר, וגם מצאנו לעוד גדולים ופוסקים בדור שלפני המלחמה שהתחילו להקדים זמן הדלקת הנרות כמובא בספר דברי יחזקאל החדש להרה"ק משינאווא זיע"א [ראיתי קול קורא שי"ל בגלילות הרה"ק מהר"י מסאטמאר זי"ע ובו קורים הרבנים להדליק נרות כמה דק' קודם השקיעה], גם בבעלזא הי' כן המנהג, אעפ"י שלגבי ברי"מ חישבו עד רביע שעה לפני צאה"כ לנולד ביום [עיי' ספר ביה"ש להרב מיאריטשוב זיע"א] ויי"א שלגבי תינוק הנולד בער"ש היי המנהג בבעלזא להחמיר ולדחות הברי"מ ליום ראשון, ורק בנוול בחול חישבו שאחר השקיעה הוא יום גמור, [ואפשר שלאחר מלחמת העולם הראשונה נשתנה המנהג] עכ"פ בשאר מקומות בגאליציה ובאונגערין, אפי' שהתחילו להחמיר לגבי מלאכה בער"ש, עדיין לא החמירו כן לגבי ברית מילה, גם נכון לציין שהיי מקומות שזמן הדלקה"נ נקבע קודם השקיעה, ועכ"ז עוד המשיכו במלאכות קצרות אחי"כ²⁶ ובשאר קהילות עדיין תפשו מנהג אבותם בידיהם לקבל שבת חצי שעה קודם הלילה.

סימן ח

מקומות שנהגו לשער לכה"פ שעה וחומש ושיי הפוסקים בזה

ע"כ ביררנו שברוב תפוצות ישראל היי המנהג כר"ת, ואעפ"י שבשנים יותר מאוחרות נתקבל יותר ויותר להחמיר ולחשוש לשיי הגאונים, עדיין החזיקו במנהג הישן

²⁵ כמבואר בספר אבני שהם שיו"ל בשנת תרפ"ה ומעוטר בהסכמת גדולי צדיקי פולין, ושם מביא באריכות את שיי ר"ת ודברי המנח"כ וגם מעתיק את דברי הרב בסידורו, ונראה שמסקנתו הוא להחמיר כב' השיטות.

²⁶ עיי' בספר הזמנים בהבנה שהביא עדות מזקן א' מעיר פשעווארסק, שכך נהגו.

והחמירו כשי"ר"ת, ולא נותר לנו כי אם לחקור כאיזה הבנה בשי"ר"ת נהגו, ובאמת כבר דשו בזה רבים וטובים [הספרים הזמנים בהלכה, ישראל והזמנים, ועוד] והגדיל לעשות הספר הזמנים בהבנה [להרב יצחק צבי לאמפין שליט"א] שחקר המנהגים השונים במדינות השונות מפי ספרים, ובנוסף לזאת חקר רבות אנשים זקנים שהעידו בפניו על המנהגים הן בזמן היתר מלאכה במוצש"ק, והן בזמן הדלקת הנרות בער"ש, עכ"פ לפי דעתו המנהג הרווח בקהילות ישראל הי' כזמן המנח"כ בשינויים קטנים, יש קהילות שהסתפקו בשיעור 8.5 מעלות, ויש שהחמירו לזמנים יותר מאוחרים²⁷, עיי"ש באריכות.

איברא דכבר כתבנו למעלה שכל הפוסקים של יהדות ספרד והרבה פוסקים מארצות אשכנז הבינו שצריך להמתין לכה"פ שעה וחומש, וכך הי' המנהג בכמה קהילות ובכמה מדינות, ולפי מה שבארנו הוא משום שחששו שאי אפשר לצאת שי"ר"ת בלא זה, ועכ"פ לא גרע מספיקא דדינא שצריך להחמיר בזה, ומנהג זה הי' נפוץ בחבל פולין וגאליציע ובפרט לאחר שמרן הרה"ק רמ"מ מרימאנוב זיע"א²⁸ ומרן ה"שר שלום" מבעלזא זיע"א, חיזק ביתר שאת מנהג זה, גם במדינת ליטא ורוסלאנד הי' מנהג זה נפוץ מאד [עי' ספר הזמנים בהבנה] כמבואר בערוך השולחן ובמכתב החפץ חיים שנדפס בספר אבני שהם²⁹, וכמו שכי' להדיא בשו"ת אגר"מ [ח"ד סי' ס"ב] שזה הי' המנהג באירעפא [הגם שהוא גופיה הבין שזה הי' משום האופק] וגם הגר"א קוטלר ז"ל הנהיג זמן זה בעיר ליקווד עפ"י המנהג הישן, גם במדינת אונגרי"ן הי' מנהג זה נפוץ כמבואר בשו"ת מנחת אלעזר הנ"ל, וכמו שהעידו זקנים, וגם במדינת ראמניע הי' מנהג זה [כעדות האדמו"ר מסקולען שליט"א ועוד זקנים], עד כדי כך שהעיד הג"ר העניך פאדווה ז"ל [אבי"ד לאנדאן ומלפנים דומ"ץ בירושלים] בספרו חשב האפוד [סי' קמ"ד]: ברוב מקומות שבאירופא המזרחית כו' ידעו כל תינוק ותינוקת שבמוצאי שבת הוא ע"ב מינוט אחר השקיעה, והיו יחידים שהיו מחמירים בקיץ להמתין קצת יותר.

הגם שאין להתכחש שבהרבה קהילות ישראל נהגו כהמנח"כ, ומה שידוע בעיקר הוא בגלילות תלמידי החת"ס ה"ה גלין העליון של מדינת אונגרי"ן [אויבער-לאנד], כמו שהביא משו"ת ויען יוסף [להגה"צ מפאפא] ומעוד פוסקים, וגם בדייטשלאנד הי' נהוג כן³⁰, ואפי' בגאליציע הי' מקומות שהי' גם הזמן של המנח"כ שהי' נקרא השטאטישע"ר זמן [בקובץ עץ חיים ד'באבוב האריכו בזה הכותבים במאמריהם] וגם

²⁷ גם מבאר שם בארוכה שהקהילות שזמן מוצש"ש הי' בשיעור מוקדם מזה, היינו שניגנו המזמור לדוד ברוך והתפללו מעריב, אבל עדיין לא נהגו בהיתר מלאכה בזמן זה.

²⁸ עיי' בספר מגן אבות [באבוב] שגם הרה"ק מראפשיץ וגם הרה"ק מצאנו זיע"א אמרו בשמו.

²⁹ שכי' החפץ חיים, וזה ידוע שזהו מנהג בכלל ישראל שאפי' בימות הקיץ בתמוז אין ממתנינים במוצש"ש רק ד' מילין ולא שעות זמניות, ורק בבהכנ"ס של מינסק וכן הגאון מבריסק מנהגו להמתין שעות זמניות וכו' שאפי' שכונתו לומר שא"צ להמתין שעה וחומש זמניות, מ"מ מזה שכתב שזהו מנהג בכלל ישראל, מוכרח שהי' זה מנהג נפוץ, ולא מנהג יחידים.

³⁰ בספר הזמנים בהבנה מביא עדות מהרב הלבפשטט שבעיר ברלין הי' השמש מדליק הנרות בער"ש כמה דקי' אחר השקיעה, ובמוצש"ש בזמן ג' כוכבים.

בגלילות ויזניץ הי' המנהג כהמנח"כ [כמו שהביא מכתב האדמו"ר מויזניץ מאנסי שליט"א], לכן נראה שאין זה תלוי לגמרי במנהג הגלילות, אלא שגם הי' תלוי בהבנת הרבנים והפוסקים ובהכרעתם, וממילא יוצא שלפעמים בעיר שהאב"ד שם הבין כהכרעת אלו הפוסקים, הנהיג זמן מוצ"ש זה, ואילו עמיתו הרב מעיר הסמוכה הנהיג זמן אחר.

ובפרט שרוב גדולי הפוסקים בדורות האחרונים, שהכריעו שראוי לנהוג כשי' ר"ת לגבי מוצ"ש, רבים מהם נקטו כהבנה זו של שעה וחומש: המ"ב כ' ונכון לכתחילה להחמיר ולהמתין לשיעור זה, וגם שיש מנהג כזה בכלל ישראל [עיי' לעי' מה שכי' בביאור דבריו] הערוה"ש, הארץ צבי, הגרי"ח זוננפלד [שכי' בהסכמתו לספר נברשת שראוי ונכון להחמיר כבי' הצדדים נהג להמתין שיעור זה]³¹, המנחת יצחק בתשו' [ח"ו סי' ק"ד] כ' אבל כמובן הוא דבר ראוי ונכון לנהוג כשיטת ר"ת לחומרא לדעת **רוב הפוסקים** בשיטתו להמתין ע"ב מינוט במוש"ק לעשיית מלאכה, המשנה הלכות, בתשו' לגבי הפס"ט, בשו"ת להורות נתן, ולהבחל"ח מרן פוסק הדור בעל שבט הלוי שליט"א בכמה תשו', בספר תשובות ונהגות [להגאון האדיר ר' משה שטערנבוך שליט"א] גם מאריך בזה בכמה תשו' ועוד ספרי שו"ת שכתבו כן, וזאת למרות כל הקושי הגדול בזה מהמציאות שהרי כידוע האופק משתנה בכל מקום.

ועוד י"ל שאפי' מאלו שנהגו כהבנת המנח"כ, יש שהבינו שהיות ובמנ"כ גופיה מבואר שבא"י השיעור הוא ד' מיל, ע"כ כשעלו לארה"ק הקפידו להמתין שיעור ע"ב דקי' לכה"פ, וסימוכין לזה מצאנו בספר הנברשת [ח"ב דף ט"ו]. נתרבה עלינו ע"י הבאים מחדש אל הקודש פנימה ובראשם עומדים גאוני עולם הי"ו שמחזיקים בהשיטה של ר"ת ורמב"ן ז"ל שהשיעור מן שקה"ח עד הלילה הוא דוקא ד' מילין כו' וכל כך הם מחזיקים בדעת ר"ת עד שאפי' הם בעצמם רואים את הרקיע מלא כוכבים קטנים עד אין מספר לא איכפת להו' וכו' עיי"ש, הגם שאינו מוכרח ואפשר שגאוני עולם אלו החזיקו כן כבר בהיותם בחו"ל, אבל זה מבואר שהבינו שכאן בא"י שייך השיעור דד' מיל וכך צריך לנהוג.

סימן ט

אם שייך לנהוג כהבנת המנח"כ בשי' ר"ת כאן בארה"ק והמנהגים בזה

הנה אעפ"י שהמנח"כ כשאומר חי' הידוע [במאמר ב' פרק ה'] דאפי' לר"ת בג' כוכבים בינוניים [עיי' לעי' שזמנו תואם ל8 מעלות בקירוב] הוי לילה, מקשה איך ייתכן דבא"י השיעור הוא שעה וחומש כדאי' בגמ', והרי א"י קרובה לקו המשווה, ומדינתו [מדינת אמסטערדאם] רחוקה מן הקו השווה ומשוכה לפאת צפון יותר מא"י בכמו י"ח מעלות, וכי' שם: ושמה יש בזה סבה אחרת ואנכי לא ידעתי, ועיי"ש משכ"ב, וא"כ בפשטות כאן בארה"ק שהגמ' איירי באופק זה, צריך להיות השיעור לכה"פ ד' מיל, וכל אלו שהילכו בהבנת המנח"כ בדעת ר"ת, שאחר השקיעה הוא יום גמור עד' ג' רבעי מיל קודם צאה"כ, כשהגיעו כאן לארה"ק וראו שהמציאות של ג' כוכבים הנראים קודם

³¹ וכך נהגו גדולי ירושלים כהמהרי"ל דיסקין, הגר"ד בהר"ן, הגרש"ז אויערבאך, ועוד [ולגבי מוצ"ש חנוכה, יבואר להלן].

לשיעור ד' מיל, א"כ צריך להיות כהצד השני של המנח"כ שהשיעור הוא ד' מיל לעולם, ועכ"פ לחומרא, דהיינו גם להמתין שיעור ד' מיל וגם להקפיד על ג' כוכבים הנראים [כנהוג היום במדינות הצפוניות דבימי הקיץ מוסיפים על שיעור ע"ב דק' בשוה], או שצריך ליישב באופן אחר שיתאים עם המציאות.

ועכ"ז נראה שכמה גדולי עולם וצדיקי הדור החזיקו במנהגם זה גם כאן בארה"ק, אלא שנראה לענ"ד דיש בזה ב' מהלכים, ומקודם צריך להקדים שהיות וכאן בא"י הי' המנהג גם אצל הספרדים מזמן החיד"א ואילך, וגם אצל תלמידי הגר"א לגמרי כשי' הגאונים, ובצירוף זה שחומרא זו נתקבלה בשנים האחרונות לאור דברי רבותינו הגר"א והבעל התניא ז"ע, ע"כ נתקבל אצל כל בעלי ההוראה להחמיר בזה, ולא רק לגבי מלאכה בער"ש, אלא אפי' לגבי הפס"ט לא הקילו בזה [כפסק הגה"צ רמ"א פריינד ז"ל] ועוד, ואפי' לגבי תינוק הנולד לאחר השקיעה נתקבל מאד להחמיר בזה [ויש שכן החמירו בזה לפי מנהגם משום מ"ע דיום השמיני], וממילא אין כאן מקום לדון בהיתר מלאכה בער"ש וכדו', וכל הנידון הוא מתי הוי לילה, והנ"מ לקולא הוא לכל מיני ענינים דרבנן, ובעיקר לחומרא לגבי מוצ"ש ויוהכ"פ וכו'.

ודיברתי בעניין זה עם חשובי הרבנים שליט"א מכמה קהילות של חסידים שנמצאים כאן בארה"ק שנים רבות, והעליתי במצודתי, שרוב קהילות החסידים מיום עלותם לחונן עפר ארצינו הק' נהגו תמיד להחמיר כשי' המנח"כ מעיקר הדין כדיבואר להלן, אלא שכבר כתבתי דיש בזה ב' מהלכים, יש שנקטו שהיות ובא"י בזמנם נהוג כשי' הגאונים, ע"כ החמירו לגמרי כשי' הגאונים, ולכן לא הקילו אפי' בשעת הדחק עד זמן המנח"כ, ורק החמירו כמותו מעיקר הדין, הגם שלדעתם אין פ"י זה עולה יפה כאן בארה"ק, מ"מ לא רצו להקל בדיני הלילה והחזיקו מנהגם הישן לשער לילה מעיקר הדין בג' כוכבים הנראים, ולא תליא כלל בג' רבעי מיל אחר השקיעה, והמהלך השני שהסכימו לו גדולים וצדיקים, הוא ששי' המנח"כ בעינה עומדת, ולכן גם הקילו כשי' בכמה דברים, ואצ"ל שחשו מעיקר הדין לדעתו, ועי' בספר הזמנים בהבנה שמאריך ליישב הבנה זו בדעת ר"ת אפי' בא"י, ואין מטרתו כאן לבאר הסברות בזה, ורק להביא מנהגי ישראל בזה, עכ"פ האגר"מ בתשו' נקט כמהלך הזה בדעת ר"ת וסבר שכך הוא עיקר הדין, וגם קדוש ישראל מרן מהר"א מבעלזא זיע"א, לכאוי' נקט כן [ואולי עוד יבואר בהמשך הדברים].

ועי' מש"כ למעלה לבאר החילוק העצום שיש בין שי' הגאונים לביאור המנח"כ בשי' ר"ת, דלשי' הגאונים מדינא דגמ' אחר ג' רבעי מיל מהשקיעה ביום הבינוני הוי לילה, וכך נהגו הספרדים [עי' בשו"ת יביע אומר (ח"ז או"ח סי' מ"א) שמאריך שנהגו בא"י לגמרי כשי' הגאונים דתינוק הנולד לאחר עשרים דק' מן השקיעה צריך כבר למול בשבת], ותלמידי הגר"א והבעל התניא, [כמו שכי' הגרא"ח נאה בספרו קצות השולחן ח"ג אלא שמשער שם שחשבון שיעור מיל הוא כ"ד דק' וכו' אבל זה פשוט אצלו שאחר שנשלם שיעור ג' רבעי מיל הוא לילה ודאי, וא"צ כלל כוכבים הנראים], ויש מתלמידי הגר"א שרק החמירו בתור חומרא להמתין לשיעור הראשון של ג' כוכבים הנראים, לעניין הדלקת נר חנוכה במוצ"ש, או לגבי תינוק הנולד בער"ש אחר השקיעה, שלא למולו בשבת עד שיעבור בערך כ"ד רגעים מהשקיעה, [עי' במכתב הגרא"ז מלצר בספר בין השמשות להגר"מ טיקוצינסקי], ובזה יבואר מש"כ בספר שמירת שבת כהלכתה,

[פרק מ"ו הערה מ"ה]: ועיין ספר מנהגי ארץ ישראל בשם הגר"ש סלנט זצ"ל דמחשבים ביה"ש לגבי מילה במשך עשר דק' ואם הוא נולד בבירורו אחרי עשר דקות אחרי השקיעה, הוא נימול בש"ק, ושמעתי מהגרשז"א (שליט"א) זצ"ל דיש לפקפק בשמועה זו, וגם שמע מזקני ירושלים דבזמן הגר"ש סלנט קריאת המגר"ב שהי' נחשבת אז סימן לשקיעה, היא בערך באיחור של שבע דק' אחרי השקיעה הנראית, וממילא יוצא שחלילה להקל לפני 17 דק' לאחר השקיעה הנראית³², ומהגרש"ז שמעתי עוד שנהוג להחמיר ולהחשיב ביה"ש עד 25 דק' שאחר השקיעה, ע"כ, דמדינא אפשר להקל כפסק הגר"ש סלנט ו-17 דק' אחר השקיעה הוא לילה גמור, רק נהוג להחמיר עד כ"ד או כ"ה דק' לעניין זה, [כפי שהנהיג הגר"מ טיקוצינסקי כנ"ל], וברור כשמש בצהריים שרוב קהילות החסידים שחששו גם לדעת המנח"כ לא הקילו אפי' מדינא לפני 30 או 35 דק' אחר השקיעה, או יותר לפי האופק.

והראי' שבאמת החמירו מעיקר הדין כהמנח"כ, הוא מזה שקהילות החסידים [מיסודו של הרה"ק ר' דויד'ל בידערמאן מלעלוב זיע"א, וי"א שהתורת חסד מלובלין זצ"ל הנהיג כן] הקפידו בירושלים להתפלל מעריב חצי שעה אחר השקיעה הנראית דהיינו כ- 35 דק' אחר השקיעה המישורית, שהוא אפי' בימי הקיץ הארוכים בין 7 ל 8 מעלות שהוא השיעור שבקהילות אשכנז נהגו לחשב לילה לעניין תפילת מעריב אפי' במוש"ק, ורק לעניין מלאכה החמירו לכה"פ שיעור 8.5 מעלות ויותר, וכידוע בהרבה קהילות הי' המנהג בשופי להקל בתפילת מעריב מבע"י, ובפרט כפי המבואר בפוסקים שלשי' הלבוש הגר"א והבעל התניא, ששעות היום הוא מהנה"ח עד שקיעה"ח, וזמן מנחה מסתיים בשקיעה, אזי מעיקר הדין אפשר להתפלל מיד אחר השקיעה, רק מחמירים להתפלל בצאה"כ, ואם נקטו לגמרי כשי' הגאונים כמו תלמידי הגר"א, מדוע שינו ממנהג ירושלים להתפלל ערבית י"ג וחצי דק' או למחמירים י"ח דק' לאחר השקיעה, והנהיגו זמן שיהא צאת הכוכבים הנראים.

ואין לומר שהחמירו משום דבעינן בק"ש כוכבים קטנים, א) משום דלשי' הגאונים מעיקר הדין הוי לילה בגי' רבעי מיל, דהיינו שסגי בכוכבים שזכי הראות והאיצגוניים יכולים לראות, וברור שגם שיעור כוכבים קטנים הם רואים מוקדם הרבה מסתם בני"א [וכמו שכתב בפשיטות בספר זמנים כהלכתם], כי ההבדל בין כוכבים בינוניים הנראים לכוכבים קטנים הנראים הוא כמה דק' בלבד, [וכפי שנוהגים לחשב שיעור 8.5 מעלות לכוכבים קטנים ורצופים, וכוכבים בינוניים בין 7 ל 8 מעלות, הוי אומר שכוכבים קטנים שאינם רצופים הוא משהו ביניהם, ב) דכבר כתבנו שבקהילות הקודש בחו"ל הי' נהוג להקל בתפילת מעריב להתפלל מבע"י [ואפי' עבדו תרתי דסתרי בחד יומא דהיינו שהתפללו מנחה אחרי פלג המנחה ומעריב קודם צאה"כ] משום טורח הציבור, ואדרבה הגר"א הוא זה שמחמיר דתפילת מעריב צריך להיות בלילה דוקא ואפי' בליל שבת, וא"כ תלמידי הגר"א היו צריכים יותר להחמיר בזה, ובפרט

³² ולפי מה שכתבתי לעיל דביום הכי ארוך בא"י 15.5 דק' אחר השקיעה המישורית הוא לילה מדינא דגמ' [לפי שיעור 3.7 מעלות] מובן היטב שמועה זו, משום דבירושלים השקיעה הוא ב- 5 דק' יותר מאוחר, וממילא יוצא ש10 דק' אחר השקיעה הוא למעשה כבר 15 דק' אחר השקיעה המישורית, אלא דהגרש"ז לא סמך ע"ז למעשה, ואולי משום שסבר דצריך לחשב הגי' רבעי מיל מהשקיעה הנראית וגם סבר שצריך לחשוש דשיעור מיל הוא כ"ב דק' ולפי"ז לילה הוי רק ב- 17 דק' מהשקיעה הנראית.

שחסידי הקילו לכתחילה להתפלל שחרית אחר זמן ק"ש, עד שעה רביעית, ובדיעבד עד חצות, וא"כ היו יכולים בשופי לסמוך על ק"ש שעל המיטה, ולכוין בזה לצאת יד"ח ק"ש של ערבית, ואילו לדעת הגר"א ברכות ק"ש צריך להיות בזמנה דוקא, אע"כ שאפי' במילי דרבנן כמו זמן תפילת מעריב החמירו קהילות החסידים כמנהגם בחו"ל כדעת המנח"כ, [ובזה מובן ממה ששמעתי מא' הרבנים שליט"א שיש קהילות קדושות הממתינים אפי' בתעניות דרבנן לזמן השני שבלוח עיתים לבניה שהוא 8.5 מעלות כי חוששים שזמן צאה"כ הוא לכה"פ בשיעור 8 מעלות כשיעור המנח"כ].

אולם לא מצאנו בתקופה זו שיקילו גם כהמנח"כ, ובפשטות הטעם הוא כמו שכתבנו, שלפי הבנה זו לא שייך לנהוג לגמרי כהמנח"כ בא"י, [ולא רצו ליישב שאין אנו בקיאים בזמן השקיעה, או לומר שאין אנו בקיאים במהלך אדם בינוני וממילא אפשר דהמילים מתכווצים וכו'] ומאידך גיסא לא מלאה לבם להקל בשיעור לילה לפני הזמן שנהגו מאז ומעולם, לכן חששו מעיקר הדין ללילה בזמן זה, משא"כ בדורות האחרונים ראינו גם שמענו שהקילו גם כשי' המנח"כ במילי דרבנן, כגון האגר"מ [שכבר ידע מהמציאות בא"י] בתשו' שמתיר אמירה לעכו"ם ושבבות בדיעבד עד ביה"ש לדעת ר"ת כהבנת המנח"כ, האדמו"ר הק' מבעלזא זיע"א שהקיל להתחיל בתפילת המנחה כרבע שעה אחר השקיעה³³, והאדמו"רים לבית טשערנאביל, כגון האדמו"ר ממאכנובקה זיע"א, [שמעתי מפי המשב"ק הרה"ח ר' שרגא בעלז שליט"א] והאדמו"ר מהר"י מראחמסטריווקא זיע"א, [מפי חסידי ראחמסטריווקא] שהקילו בזמן מנחה בשבת ובנט"י לסעודה שלישית עד קרוב לחצי שעה מן השקיעה, ואם נקטו כשי' הגאונים, שמעיקר הדין לילה אחר ג' רבעי מיל, איך הקילו בזמן שלתלמידי הגר"א תינוק הנולד בשעה זו בער"ש נימול בשבת, להתפלל מנחה וליטול ידיים לס"ג, אלא ע"כ שנהגו כהמנהג הישן דאחר השקיעה הוא יום גמור וביה"ש נמשך עד זמן ג' כוכבים הנראים, כמו שהי' המנהג בגלילות אלו, [כפי שסיפר האדמו"ר מהר"ש מבאבוב זיע"א שהרה"ק משינאווא זיע"א שבת פעם אצל הרה"ק ר' דוד מטאלנא זיע"א ושראה שהדליקו הנרות באיחור רב, צעק שבת, וזה הי' השינאווער רב לשי' שהחמיר כידוע כב' הקצוות גם להדליק נרות קודם השקיעה, וגם אמר כשחזר מא"י שרוב העולם נכשלין בעשיית מלאכה במוצ"ש קודם הזמן של הכסוף].

ואחרי המחילה מכת"ר אען ואומר שכאן שגג שגגה גדולה לכתוב שהאדמו"ר ממאכנובקה זיע"א הקיל כהגאונים, בזמן שהקיל במפורש נגד שי' הגאונים, וכפי ששמעתי מהמשב"ק הנ"ל כך הי' הסדר בבית מדרשו, תפילת מנחה הי' לעולם אחר השקיעה³⁴, ובשב"ק אחר מנחה נטל ידיו לס"ג בערך כ"ה דק' אחר השקיעה, או יותר

³³ כמו שהביא הכותב שאמר דאחרי עשרים דק' מהשקיעה, שיתפללו ערבית שתיים, אבל י"ח דק מהשקיעה עדיין הי' אפשר בשעת הדחק, להתחיל בתפילת המנחה.

³⁴ ולא דקדקו על י"ג וחצי דק', ובכלל עצם קולא זו שקהילות החסידים הקילו אפי' בירושלים להתפלל אחר השקיעה אפי' אלו שדיקדקו לא לאחר יותר משיעור ביה"ש של הגאונים, הוא משום שצירפו את דעת המנח"כ, שהרי לדעת המ"ב הוא בדיעבד גדול לשי' הגאונים, ובפרט כמו שהאריך במנח"כ דלשי' ששעות היום ההלכתיות הוא מהנץ עד השקיעה, הוא בדיעבד גדול להתפלל בשעה זו, וכמו שנהגו באמת תלמידי הגר"א, ואפי' מרן החזו"א זיע"א שהי' לו שי' מחודשת בדברי הגאונים שביה"ש דר"י מופלג וכו', לא הקיל בתפילת המנחה, אפי' רגע אחר השקיעה, אע"כ שאפי' שנתקבל לחוש לשי' הגאונים לחומרא עדיין הקילו

נולא מדובר מפעם אחת, אלא שזה הי' הזמן לכתחילה, וכידוע שי' דייקן גדול ודקדק תמיד על הזמן, כמו שלתפילת שחרית נכנס בכל יום תמיד בשעה שבע וכו', ברכהמ"ז בסעודה שלישית הי' תמיד בזמן ר"ת כמנהג אנשי מעשה להוסיף מחול על הקודש, ובמוצאי יום הקדוש תקעו בערך בזמן 8.5 מעלות ואח"כ התפללו ערבית וקידשו הלבנה, והבדלה הי' קרוב לשעה אחר השקיעה, ועכ"פ לא לפני הזמן של הרה"ק מבעלזא זיע"א, האם ניתן לכתוב שהקיל כהגאונים, אלא ע"כ שסבר שהעיקר כהמנח"כ, ורק היות שהחמירו בדאו' כהגאונים בגלילותיו אחרי פרסום דברי הבעל התניא בסיפור, ע"כ לא הקיל בדאו', ורק במילי דרבנן הקיל כדעת המנח"כ.

סימן י

בירור בדברי הרה"ק מבעלזא זיע"א

הנה ראיתי כל מיני שמועות ופירושים בדעתו הק', ועדיין אין בהם ליישב הקושי, ומי יעמוד בסוד קדושים, דהנה ידוע שמרן השר שלום מבעלזא ותלמידיו נהגו להמתין ע"ב דק בשוה, ואפי' אי נימא שזה הי' לחומרא בעלמא, לצאת הבנה זו בדעת ר"ת, ולא כהפשטות שהוא משום ספיקא דדינא, גם צריך ביאור מ"ש בא"י, הן אמת שהשיעור של 50 דק' בא"י אינו פחות ממה שהיו נוהגים בגאליציה בבעלזא בזמן 72 דק' כשמחשבים לפי האופק, [עי' בספר הזמנים בהבנה] אבל לפי הבנה זו הרי השיעור לעולם לא משתנה, וקושי זה איתנהו גם בדברי האגר"מ, שהרי המנהג הפשוט בגלילותיו הי' להמתין שיעור ע"ב דק' בשוה, א"כ מדוע למד שבאופק אמעריקא אפשר להקל עפ"י כוכבים הנראים, והרי אלו ששיעורו תמיד שיעור ע"ב דק', שיעורו שיעור זה במשך כל השנה, ובכל המדינות, ויש שהוסיפו על השיעור בימים ארוכים, כי כבר ביארנו שגם חששו לדעת המנח"כ וע"כ המתינו גם לכוכבים הנראים, [כנהוג היום בלאנדאן בימים הארוכים], וצ"ע.

אבל עכ"פ על זמן זה החמיר מאד, ולא הקיל בפחות מזה אפי' לעניין מילי דרבנן, משום שלכה"פ רצה לצאת השיעור שבימי הקיץ עולה יותר מ-9 מעלות, וממילא יצא בזה יד"ח המנח"כ, והסיבה באמת שהקיל בפחות מהשיעור של ע"ב דק' לא גילה, ורק ביאר שלפי האופק בזמן זה הוי ודאי לילה, כמו שסיפרו המשב"ק, [יש כמה עובדות בזה], אבל זה ברור שגם לפי דעתו הק' הי' זה בגדר קולא, כמו שסיפר לי הרה"ח ר' משה פרסטר שליט"א ששמע מהמשב"ק הרה"ח ר' מרדכי וועבער שליט"א, שהמשמשים רצו לתלות בחדרו לוח א"י, וציוה עליהם להוריד לוח זה באמרו, הקלתי לכם אבל יותר אין ביכולתי להקל, [איך האב ענק מיקל גיווען, אבער מער קען איד נישט מיקל זיין], גם בספר הזמנים בהבנה הביא מימרה שאמר: פחות מחמישים דק' אין ביכולתי להקל, דהיינו שכאן בא"י הקיל דסגי כהמנח"כ וא"צ להמתין שיעור ע"ב דק' בשוה, ולכן באמת תמיד החמיר לעצמו במילי דאורייתא לעניין שבת ויוה"כ וכדו' כמו שהעידו המשב"ק זולת מה שנהג לנעול מנעליו אחר תקיעת שופר, [ואפשר שצירף את דעת הר"ן והפוסקים דאיסור נעילת הסנדל אינה אלא מדרבנן].

כהמנהג הקדום מזמן מרן הב"י, להתפלל מנחה עד הלילה, ולכן עד הלילה של הגאונים הבינו שבדאי אפשר להתפלל מנחה.

ומכוח זה שהדגיש שהוא קולא, וגם לעצמו ראו שהחמיר יותר, הבינו תלמידי וחסידיו בעלזא דנתן מקום להחמיר למי שרוצה להחמיר לנהוג גם ע"ב דק' בשוה, וכמו שנתפשט היום אצלם מאד להחמיר בזה, וממילא פשוט מה שהחמיר משו"ה שיתפללו מנחה לפני זמן המנח"כ, כי הרי היקל כהמנח"כ, ואם ב-50 דק' כבר לילה לעניין מוצ"ש אפי' בימי הקיץ, הרי שבחורף יש כבר כוכבים בינונים כחצי שעה אחר השקיעה, וממילא אחרי 20 דק' כבר לא נתן להתחיל להתפלל מנחה.

סימן יא

התפשטות המנהג בשנים האחרונות להחמיר כר"ת

ולפי מהלך זה שאפי' בא"י שייד לנהוג כהמנח"כ, דלפני ג' כוכבים הנראים לכל אדם לא הוי לילה, אין שום ראי' מכל אלו הצדיקים שהקילו לפני שיעור ע"ב דק', ששינו מנהגם הישן כהמנח"כ, דאפשר שנקטו כהרה"ק מבעלזא זיע"א, והאגר"מ, ששי' זו בעינה עומדת, אלא דהיות וכבר נתבאר בדורות האחרונים התחילו להחמיר גם כהגאונים, ממילא לא עבדו תרתי דסתרי עכ"פ במילי דאורייתא, דהרי לא הקילו נגד הגאונים בדאו', וממילא לעניין לילה כשסמכו על המנח"כ, יצאו בזה שי' הגאונים, וגם לפי דרך א' את שי' ר"ת, והנ"מ למעשה בא' שלא התפלל מנחה כרבע שעה אחר השקיעה, דלפי מהלך זה עדיין מחוייב להתפלל מנחה, כי עדיין אינו לילה.

גם שר התורה הגאון מטשעבין זיע"א, הקיל בדרבנן כהמנח"כ, ורק במילי דאורייתא החמיר על שיעור ע"ב דק' בשוה [שמעתי מנכדיו], כמו בהדלקת נר חנוכה במוצ"ש וכדו', שראו שתמיד לא עשה במלאכה דאו' לפני שיעור ע"ב דק', וכפי הנראה היות ומקום מגוריו הי' בשכונת שערי חסד, שמנהגי ירושלים נשמרו שם בחוזקה, הקיל להתפלל מעריב בזמן מוצ"ש [כנראה בערך 8.5 מעלות] ואפי' להבדיל ולחלק צוגאר"ן, וכל מילי דרבנן, כמנהג המקום ורק במילי דאו' ממש לא רצה לסמוך על המנח"כ, והחמיר להמתין גם שיעור ע"ב דק' בשוה, [אבל שיקל כשי' הגאונים לא שמענו מעולם, ואדרבה אשמח לדעת לפי איזה אופן נהג במילי דרבנן, 8.5 מעלות או שהחמיר כזמן הרה"ק מבעלזא].

וזהו גם ההסבר שנתפשט מאד אצל רבבות אלפי ישראל מכל העדות והחוגים, [מלבד אצל הפרושים תלמידי הגר"א בירושלים, וחסידיו ליובאוויטש, וקהילות בודדות ששינו מנהגם לגמרי כשי' הגאונים] להחמיר במילי דאו' ³⁵ לכה"פ על שיעור ע"ב דק' בשוה, משום שכל המברר מנהג אבותיו הישן, רואה בחוש שתמיד נהגו לגמרי כר"ת, ³⁶ ורק בעקבות רבותינו הבעל התניא והגר"א זי"ע, התחילו להחמיר כשי' הגאונים,

³⁵ דהיינו לעניין מוצאי שבת ויוה"כ, ק"ש של ערבית שצריך לכוין לצאת בק"ש על המיטה, אכילת כזית מצה, ואכילת כזית בסוכה ליל יו"ט הראשון של חג.

³⁶ ודוגמא לזה אפשר להביא ראי' מזמן עלוה"ש, שלאחרונה התחילו להדפיס הלוחות גם הזמן של 72 דק', בנוסף לזמן של 90 דק' שהנהיג הגרימ"ט ז"ל, וכל החוקרים או סתם ת"ח שמבררים מנהגם הישן בחו"ל, חוששים לזמן זה בדאו', ואפי' יש מקילים כזמן זה בדרבנן, כגון לעניין תענית, ומי קבע שהמנהגים של בעלי הלוחות הקדומים מחייבים את כל כלל ישראל לנהוג כשי' זו [ולמשל יש לוחות מאחב"י הספרדים שכלל לא מביאים את הזמן של 90 דק'].

אבל לא ראינו במפורש שגם הקילו כשי' הגאונים, ולכל היותר סמכו על שי' המנח"כ, אבל היות שיש אומרים שבא"י לא שייך שי' זו, ע"כ נוקטים להחמיר גם על שיעור ע"ב דק' בשוה.

ובודאי שאין להביא רא"י מכל אלו הגדולים מעדת הפרושים, שנהגו כל השנה להחמיר כר"ת במוצ"ש ובמוצ"ש חנוכה הקדימו הזמן, שאצלם בלבד הוכרעה ההלכה לגמרי כהגאונים, ורק בתור מנהג טוב וחומרא בעלמא החמירו כר"ת, לקהילות החסידים, ושאר יוצאי מדינות איירעפא, שמעולם לא הוכרעה ההלכה כשי' הגאונים אצלם, ומעולם החזיקו בשי' ר"ת, [והגם שביארנו בארוכה דיש בזה ב' מהלכים, ומהלך א' נקט כשי' הגאונים לגמרי לחומרא, וגם כהמנח"כ לחומרא, משום חומרי מקום שיצאו משם, ולא משום שסברו שמנהגם כהמנח"כ תואם בא"י, משא"כ למהלך השני ששייך בא"י לנהוג כהמנח"כ, עדיין תפסו עיקר כשי' ר"ת, מ"מ הכל מודים ששייך להחמיר כשי' ר"ת, ולהמתין שיעור ע"ב דק' בשוה, בפרט שזה הכרעת רוב גדולי האחרונים בשנים האחרונות], שהנהגת תמיד כר"ת, שיוכל להקל באיזה צד, ואדרבה מכל אלו הגדולים נוכל ללמוד, שאפי' שאצלם בלבד הוכרעה ההלכה לגמרי כשי' הגאונים, עדיין הבינו שיש מקום להדר לחומרא ולצאת את שי' ר"ת, א"כ ק"ו בן בנו של ק"ו שאלו שתמיד נהגו כהמנח"כ, שיש מקום גדול מדינא להחמיר כהבנה זו בשי' ר"ת ולהמתין לכה"פ על שיעור ע"ב דק' בשוה.

צא ולמד מדברי הפוסקים [שהובאו לעיל בארוכה] שכתבו שנכון לחוש לשי' היראים ולהחמיר כוותיה בער"ש, הגם שלעניין מילה, והפס"ט וכו' לית מאן דחש לשי' זו, עכ"ז דקדקו והידרו יראי ה' אפי' על שי' יחידאה, וכן בהמשך כשנתגלה שי' הגאונים, ורבותינו התחילו להחמיר כוותיה, התחילו רבבות אלפי ישראל לפרוש ממלאכה קודם השקיעה, היפך ממנהגם המוחלט, [הגם שכו' בשו"ע ובלבד שלא יקדים, כמה נדחקו האחרונים ליישב המנהג להדליק הדלקת נרות שבת קודם פלג המנחה לשי' התרוה"ד והמג"א, כדי שיוכלו להחמיר כשי' הגאונים] ואח"כ החמירו אפי' לעניין תינוק הנולד לאחר השקיעה בער"ש שלא למול בער"ש הבאה, שלפי מנהגם דאז הי' בזה שינוי לקולא, הרי שסברו דמותר לשנות המנהג בכה"ג, משום שנתקבל להחמיר כדעת הגר"א והבעל התניא³⁷, א"כ פשוט וברור שהרוצה להחמיר כדעת השו"ע ועשרות הראשונים והפוסקים, ומנהג תפוצות ישראל מימי קדם, אין בזה שום חיסרון.³⁸

ובאמת כבר הכריעו כן גדולי הפוסקים בדור האחרון כנ"ל דראוי ונכון להחמיר עכ"פ במילי דאורייתא עד שנשלם השיעור דד' מיל, ואפי' לגבי תינוק הנולד בער"ש אחר השקיעה עד שיעור ע"ב דק' הכריע מרן פוסק הדור בעל שבט הלוי שליט"א, שהדרך

³⁷ וגם אם א' מבני ירושלים שרוצה לחשוש לדעת החזו"א לגבי תינוק הנולד בער"ש שלא למולו בשבת עד 35 דק' מהשקיעה, דלא כמנהג ירושלים הישן בין 17 דק' ל- 25, האם אסור לו להחמיר, היכן מצאנו כזאת.

³⁸ וא' מהדוגמאות הבולטות לעניין זה אפשר להביא ממח' הגרא"ח נאה והחזו"א בשיעורים, שהוכח בעליל שהמנהג הי' כהגרא"ח נאה, כמו שמדדו כוסות מגדולי ישראל, [וי"א שאפי' הכוס של החפץ חיים וכו'] ועכ"ז אפשר למצוא א' מאלף שלא יחמיר בליל פסח בכזית דמצה לאכול השיעור הגדול, ומדוע משום דבמצות עשה דאורייתא נכון לחשוש ולצאת ידי כל השיטות, ומכ"ש בנידון דידן שליכא הוכחה שזה הי' המנהג.

המובחר למולו ביום ראשון [בשוי"ת שבט הלוי חלק ד' סימן קל"ד] וז"ל: והדרך המובחר לחוש בין לחומרת הגאונים בין לחומרת ר"ת, חומרת הגאונים בתחלת הזמן של שקיעת הזריחה במוצאי שבת שכבר נקרא ספק ביה"ש למול רק ביום א', ולחומרת ר"ת בסוף עד ד' מיל מתחילת השקיעה בערב שבת שלא למול בשבת רק בנדון זה ביום א', דעדין אינו ודאי לילה, - איברא למאן דעושה מלאכה במוצאי שבת אחרי ציה"כ דגאונים א"כ נקט זמן זה לודאי לילה, א"כ אם לדידי נולד בע"ש בזמן זה דלגאונים הוא כבר לילה ולר"ת עדין יום בזה אי אפשר להורות לו שלא יהי' נימול בשבת דתרתיה דסתרי הוא, ומוהל שירא לנפשו ושומר גם חומרת ר"ת פשיטא דאסור לו למול ילד כנ"ל בשבת דלדידי נולד בערב שבת. עכ"ל³⁹, וכמו ששמעתי מא' [הרב אלימלך ניישלאס שליט"א] ששאל אותנו למעשה בתינוק שנולד 53 דק' אחר השקיעה בער"ש, וענה, שפשוט וברור שהחושש לדעת ר"ת מחוייב לדחות הברי"מ ליום ראשון.

והנה הכותב העתיק מהגאון האדיר הרב עובדיה יוסף זצ"ל בספרו יביע אומר שתמה על הכרעת פוסק הדור בעל השבט הלוי שליט"א שהוא נגד המנהג, ובמחילה מכת"ר, תמיהה גדולה לתמיהתו, אפי' אם הי' המנהג ברור מדור דור כשי' הגאונים, האם אסור להחמיר בחשש של סקילה נגד המנהג, והלא כמה נצטער אותו זקן גופיה שישמרו בני"י במוצאי שבת מלעשות מלאכה עד שעה וחומש [שוות או זמניות] וכמה הרעיש בדרשותיו שכל ירא ה' מחוייב להחמיר כשי' ר"ת בדאו', כמו שבאמת רבבות מאחינו בני"י הספרדים נוהגים להחמיר לעניין שבת ויוה"כ כשי' ר"ת, ואדרבה פסקו של מרן פוה"ד השבה"ל שליט"א מובן מאד, שא' החושש לשי' זו מחוייב לחשוש לגמרי ולא לחצאין, בפרט כשעלו רבבות בני"י ארצה, והביאו מנהגיהם השונים בכל ענין וענין, היכן מצינו כזאת איסור להחמיר נגד המנהג, ובשלמא להקל שאחר השקיעה הוא יום, שבאמת קיבלו ע"ע כל גדולי ישראל כשעלו ארצה, שלא להקל בדאו' נגד שי' הגאונים, שע"ז שייד לומר שאין להקל נגד המנהג, וכמ"ש בעל שבה"ל בתשו' שכאן נתפשט בא"י להחמיר כשי' הגאונים, ולכן מחוייבים להחמיר בתינוק הנולד אחר השקיעה, למולו למחרת, דלא כמנהגנו בחו"ל שהיינו מורין לגמרי כר"ת, אבל ודאי נכון להחמיר כמנהג ישראל הקדום, ובפרט למי שנתברר אצלו שמאז ומעולם נהגו אבותיו כר"ת, [אם כהמנח"כ, או שיעור ע"ב דק'].

סימן י"ב

המנהג לשער ע"ב דק' במעלות

כיום נהוג אצל כמה מבעלי הלוחות לשער זמן לילה לר"ת לפי חשבון המעלות, דהיינו שנוקטים ששיעור ד' מיל משתנה בכל מקום ואפי' בא"י בימות השנה השיעור מתארך, וביום הבינוני בא"י נשלם שיעור ד' מיל כשהחמה שוקעת תחת האופק 16.1 מעלות, [ויש יחידים המחמירים בשיעור 18-19 מעלות דהיינו לפי שיעור ד' מיל ביום הבינוני בקו המשווה], ולפי"ז נקבע זמן לילה בכל מקום, והיא כהבנת המהרי"ף בדעת ר"ת,

³⁹ ועי' בקובץ מבית לוי וכו' לגבי אלו הנוהגים כהגאונים (או כהמנח"כ), שהזמן הוא 35 דק' אחר השקיעה המישראלית, ובירושלים, הוא לפי"ז כ-30 דק', [הגם שיש רבנים שליט"א שאפי' בירושלים מחמירים ל-35 דק'], עכ"פ אין זה סתירה למש"כ בתשובותיו, והכרעתו הברורה שבמילי דאורייתא הדרך המובחרת לכאור"א הוא לחשוש לבי' השיטות, רק א' שעושה במלאכה במוצ"ש, לפני זמן זה, פשוט שלא ידחה מ"ע דיום השמיני.

[וכך תפשו המחברים האורות חיים, האור מאיר, זמנים כהלכתם, ועוד ספרים שיצאו לאור בשנים האחרונות] ושי' זו תואמת ביותר את המציאות דהכסיף העליון והשוה לתחתון, דהיינו סילוק זהרורית לגמרי ונהי' חושך בצד המערבי, ובה ודאי יצאנו כל הספיקות, וכל הסימנים שמנו חז"ל על לילה, הן ג' כוכבים, והן שיעור ד' מיל, והן הכסיף.

ויסוד למהלך זה מצאנו בספר נימוקי אורח חיים (סי' רס"א) להגה"ק ממונקאטש זיע"א וכן ב"מנחת אלעזר" (ח"א סימן כ"ג) מביא בפשיטות ששיעור ד' מיל הוא רק בימים בינוניים לאופק א"י אבל במדינות הצפוניות ובפרט בימי הקיץ צריך להוסיף הרבה יותר מע"ב דק' [וכן מביא מדודו הרמ"ל מסטריזוב זיע"א שכידוע נקט בכל עז כשי' ר"ת], עד שישתלק לגמרי זהרורית השמש, וכן בביאור הלכה מבואר בכמה מקומות שצריך לצאת השיעור הנזכר בגמ' דהכסיף העליון והשוה לתחתון.

ועוד שא' מהקו' שיש להגר"א בסוגיין הוא שלפי דעת ר"ת נמצא דבוילנא בימות הקיץ ליכא לילה הרי הבין שכך צריך לחשב הד' מיל, וכן כ' להדיא המ"ב שלדעת הגר"א דחשבינן ג' רבעי מיל מיד לאחר השקיעה הוא דוקא בימי ניסן ותשרי בא"י ובשאר מקומות ובימי הקיץ השיעור משתנה, א"כ הוא הדין לכאן גם לגבי הד' מיל, יתר ע"כ שהלוחות בא"י היום מחשבים עלות השחר לפי חשבון המעלות וכמבואר להדיא בסידור הרב בעל התניא לגבי ספירת העומר שמחצות לילה הוי עלות השחר במדינות הצפוניות, ומאי שנא הד' מיל מהשקיעה ועד צאה"כ מהד' מיל שמהעלוה"ש ועד הנה"ח.

והגם שכמעט ולא ידוע על מקומות שנהגו כן בעבר, ורק מוצאים אנו שבימי הקיץ הוסיפו קצת על השיעור וכדו', מ"מ יש סברא לומר שאלו שנהגו כהמנח"כ בחו"ל מכוח הבנה זו בדעת ר"ת, וכאן שינו מנהגם דהרי לפי דברי המנח"כ נאמר השיעור דד' מיל בא"י, וממילא מוכרח אתה לומר שד' מיל אין הכוונה לכוכבים, כי הרי כוכבים מופיעים לפני זמן זה, אע"כ שהכונה לסילוק הזהרורית לגמרי, כהבנת המהרי"ף וממילא מחמירים גם כהבנה זו, [ובספר הזמנים בהבנה מציין שהגרי"י ניימאן ז"ל שהי' בקיא נפלא בסוגיא זו החמיר לעצמו כשיעור זה, ולא הורה כן לרבים].

סימן י"ג

במהלך הבני ציון בשי' ר"ת

הארכנו עד עתה בעניין המנהגים השונים שנהגו בתפוצות ישראל בזמן צאה"כ לדעת ר"ת, ומכאן אני תמה על שלאחרונה נתפשט בקרב כמה צורבים ולומדים שעסקו בסוגיא זו, המהלך של ה"בני ציון" וחי' הידוע שהשקיעה הנראית היא שקיעה שנייה של ר"ת, והשקיעה הראשונה הכונה לפלג המנחה וכו', ואכהמל"ב שאפי' לו יהא שהביאור בסוגיא הוא נכון, מ"מ אינו מיישב המנהג הפשוט שנהגו ברוב תפוצות ישראל ועכ"פ לפני רבותינו הגר"א והבעל התניא זיע"א, שביה"ש הוא ג' רבעי מיל קודם צאה"כ הנראים, ולא התחשבו בכלל עם השקיעה הנראית, ולא עוד אלא שא' הקו' על שי' הגאונים היא שבג' רבעי מיל אחר השקיעה אינם נראים ככוכבים לסתם

בני"א, האם לא די בכך שקשה קו' זו על שי' הגאונים, וצריך שגם לר"ת יהי קשה קו' זו, אתמהה.

ועוד דבשלמא כל הדוחקים שנאמרו במהלך המנח"כ וכדו', [כפי שהאריך בספר הזמנים בהבנה ועוד ספרים] הרי נכתבו ונאמרו כדי ליישב מנהגן של ישראל, וגם אלו שכתבו ליישב שיעור ע"ב דק' בשוה, הוא משום שכך נהגו באותן המקומות, אבל לכתוב בדרך דוחק, כשאנו מיישב את המנהג הקדום ברובו המוחלט של תפוצות ישראל שלא ידעו זמן שקיעה אימת, מה הרווחנו בזה, ע"כ.

בברכת התורה,

ר. ש.

תשובה למכתב הרב המגיב

שמחתי לראות כי סדרת המאמרים שפרסמתי עלי הקובץ החשוב והנכבד "בית אהרן וישראל" הביאו שהרבה ת"ח בדקו שוב את הסוגיא לאור מסקנותי, וברוך ה' שרבים וגם טובים הסכימו לדברי ושיבחו מאוד. כמובן שכדרכה של תורה יש גם כאלו שהשיגו עלי בכמה וכמה פרטים, ובודאי ע"י המשא ומתן יתבררו הדברים יותר בעז"ה. מצו"ב תשובתי על מכתב הרב ר. ש. והשתדלתי להתייחס ולהשיב על כל השגות הרב המגיב לפי הסדר - דבר דבור על אופנו [אולם לא התייחסתי לדברים פשוטים שבטוחני שהלומד יבחין בניקל שאין בהם שום פירכא על דברי, כי לא רציתי להטריח את הלומד באריכות יתירא. גם השתדלתי שגם מי שלא עבר על מכתב הרב המגיב, יוכל להבין היטב את תשובתי, שנוספו בה הרבה דברים חדשים שעדיין לא נתפרסמו עד כה].

סימן א

המנהג בארצות המזרח ובארץ ישראל

הנה מה שכתבתי במאמרי שנהגו תמיד בארץ ישראל וגלילותיה כשיטת הגאונים, כידוע זה לא המצאה שלי, וכל הספרים מלאים מזה, ומפני כך א"צ להאריך בזה. ואמנם ידעתי גם ידעתי שהגר"ש ואזנר בשבט הלוי (ח"א סי' מט) והגר"ע יוסף ביביע אומר (ח"ז סי' מא) כתבו שאולי בזמן הב"י נהגו כשיטת ר"ת, אבל נהגתי בזה כמנהג בעל 'הזמנים בהלכה' (פרק מה) ועוד ספרים רבים שלא הביאו כלל את דברי הגאונים הנ"ל, בפרט שהם עצמם כתבוהו בתורת "משמע" ו"אוליי", וא"כ בודאי יש לנקוט כדברי כל הקדמונים (מהר"י נבון בספרו נחפה בכסף ח"א דף קנד: וכ"כ החיד"א במחזיק ברכה או"ח סי' רסא בקו"א, וכ"כ מהר"י ענתיבי בתשובתו שנדפסה בקובץ תורה אור ח"ב ע"י ישיבת רבנו יוסף חיים ת"א תשל"ה – בשם מהר"א צורגיון, וע"ע שם בתשובת מהר"יט אליקים) שכתבו שגם בזמן הב"י נהגו כהגאונים.

ואמנם כבר לפני כמה שנים טובות, הראיתי להגרמ"ש קליין שליט"א (תלמידו של הגר"ש ואזנר) את דברי החיד"א במחזיק ברכה (שם), ושאלתיו איך יתכן שבשבט

הלוי הנ"ל כתב שלא כהחיד"א. אמר לי הגרמ"ש קליין שרצונו לעיין בזה, ולאחר כמה ימים ענה לי שנראה לו כי בודאי השבט הלוי לא זכר לשעה את דברי החיד"א. באותה תקופה היה הגרמ"ש קליין נכנס מידי יום אל בעל שבט הלוי לדון עמו בשאלות שעלו על שולחנו, והסכים לבקשתי לשאלו ע"ז בפירוש, אך לא אסתיעא מילתא. שוב שלחתי מכתב אל בעל השבט הלוי דרך אחד מבני ביתו, אך לא זכיתי לקבל תשובה.

ומה שהביא בשו"ת שבט הלוי שמבואר בשו"ת הרדב"ז (ח"ד סי' אלף שנג) שלא החשיב דעת החולקים אפילו לספק ופסק בפשיטות כדעת ר"ת, ומזה רצה להוכיח שאז היה המנהג כר"ת. הסכים עמדי הגרמ"ש קליין שמשמע ברדב"ז שהסיבה שפסק כר"ת היא משום שלא ידע מדברי הגאונים [וע"ע מה שכתבתי בענין זה לעיל בתגובתי למכתב הרב אברהמי], וא"כ אינו ראייה כלל מה היה המנהג, שיתכן שאף שהיה המנהג כהגאונים מ"מ הרדב"ז לא חשש לזה כיון שלא מצא מי שחולק על ר"ת. ואדרבה אם כזה חשיב ראייה, כ"ש שיש להוכיח להיפך מהרלב"ח (שו"ת סי' קמד ובפירושו לרמב"ם הלכות קדה"ח פ"ב ה"ט) שאע"פ שכנראה לא ידע מתשובת הגאונים, מ"מ נקט כשיטתם על סמך משמעות הרמב"ם והרי"ף, ובודאי אם היה המנהג כר"ת לא היה נוקט כהגאונים נגד דברי הר"ת המפורשים ונגד המנהג. [עוד יש להוסיף שאם היה אז מנהגם בזמן הרדב"ז כשיטת ר"ת, היה מנהג זה צריך להתחזק, היות שגם הבית יוסף – הפוסק העיקרי של בני ספרד – פסק כר"ת, ולמה נשתנה המנהג, וע"כ הפשטות היא שהמנהג היה אז כשיטת הגאונים, ונמשך כן המנהג אע"פ שהב"י והרדב"ז פסקו כר"ת, משום שסמכו על הרלב"ח (שם) והמהר"ם אלאשקר (סי' צו) והמהריק"ש (ערך לחם סי' רסא) שהיו באותו זמן והם פסקו כהגאונים].

גם דברי היביע אומר הנ"ל, בס"ה יראה המעיין שם שעיקר דבריו הם כעין דברי השבט הלוי הנ"ל והוא ג"כ העתיק שם את דברי השבט הלוי הנ"ל, וכבר השבתי עליהם לעיל. וכן העתיק שם היביע אומר את דברי האורות חיים שרצה להביא ראייה מדברי האריז"ל שבזמנו היה המנהג כשיטת ר"ת, וכבר הבאתי לעיל בתגובתי למכתב הרב שחר (אות ב) שאדרבה דעת האריז"ל היא כהגאונים, עיי"ש. שוב מצאתי שהיביע אומר עצמו חזר בו מדבר זה, וכתב בספרו חזון עובדיה (שבת ח"א עמ' רסה) שאפשר לומר שהאריז"ל סבר ג"כ כשיטת הגאונים.

מה שהביא הרב המגיב את ראיתו העיקרית של ספר וזרח השמש שהוכיח מלשון המחבר באו"ח סי' רל"ג שכתב: 'ועכשיו שנהגו להתפלל תפלת המנחה עד הלילה', שי"ל דכוונתו עד זמן הלילה דר"ת, שכן סבר המחבר דההלכה כר"ת, ונמצא שנהגו בזמנו כר"ת. הנה כבר כתב המנ"כ (מאמר ב פ"ט, עיי"ש) דכוונת המחבר עד שקיעת החמה [ובא לאפוקי מר' יהודה דס"ל שזמן תפלת מנחה עד פלג המנחה], וכמו שמוכח מהמשך לשונו מיד שכותב: 'אין להתפלל תפלת ערבית קודם **שקיעת החמה**' [והיינו השקיעה הנראית כמבואר במנ"כ שם]. וכן כתב המהריק"ש (ערך לחם שם) שכוונת המחבר לשקיעת החמה. עכ"פ גם אי תימא שכוונתו ללילה ממש דהיינו צאה"כ [וס"ל שגם בבין השמשות עדיין אפשר להתפלל מנחה], מ"מ לשון לילה מתפרש שפיר לכל מאן כדאית ליה, ואמנם כיון שנהגו כהגאונים היו מתפללים רק עד לילה של הגאונים. עוד י"ל לפי מה שהבאתי במאמר הרביעי (קובץ בית אהרן וישראל גליון קעא) הערה 18 דלענין לילה סבר גם המחבר עצמו דאזלינן בתר הכוכבים, א"כ שפיר היה המנהג

שווה לכו"ע. [שאר ראיותיו של וזרח השמש, כמדומני שבעיון קל יראה המעיין שהדחיות שלהם מובנים וברורים מאליהם וא"צ להאריך].

מה שהביא הרב המגיב מספר ישמח לבב סי' י' שכתב שם שנוהגים כר"ת ועושים מלאכות בער"ש אחרי השקיעה [ואגב גם הוא סבר שם שהעיקר לדינא כשיטת המנ"כ שמיד כשרואים כוכבים הוה לילה ברור לדינא (עיי"ש בסוף התשובה ד"ה העולה) ואין כלל מי שימתין ע"ב דק' (כמש"כ שם בהערה)], הנה כבר ציין הרב המגיב בעצמו לעיין שם בישמח לבב בסי' י"א, ושם הביא שכבר השיג עליו בעל 'פרחי כהונה' וכתב שכן נוהגים כשיטת הגאונים, ועיי"ש מה שהשיב ע"ז, אבל עכ"פ א"א כלל להסיק שנהגו כר"ת.

מה שהביא הרב המגיב מהפרי"ח שהיה רבה של ירושלים ופסק בקונטרס דבי שמשא כר"ת, הנה לא ראיתי שם בשום מקום שכותב הפרי"ח שהמנהג כר"ת [ואדרבה הוא מביא את דברי המנ"כ שנהגו לפרוש ממלאכה בער"ש מהשקיעה, רק מ"מ רוצה לומר שנוהגים כן רק משום תוספת שבת. גם לענין מוצ"ש נקט שמיד כשרואים כוכבים הוה לילה]. אבל בכל אופן עיין מה שהוכחתי במאמר הרביעי (קובץ בית אהרן וישראל גליון קעא) הערה 14, שקונטרס זה כתבו הפרי"ח עוד טרם עלותו לא"י [וכמדומני עוד שגם סגנון הכתיבה של הקונטרס שונה במעט מסגנון חיבוריו, וזה מעיד שהקונטרס נעשה בצעירותו, אך כמובן שזה לא ראיה מוכחת], והעיקר הוא מה שכתב אח"כ בחיבורו, ושם הבאתי שכ"כ בספר ארץ חיים (סתהון, סי' רסא ס"ב) כי הפרי"ח בחיבורו הדר ביה ממה שכתב בהקונטרס. ומה שהביא הרב המגיב (בהערה) מספר תולדות שמואל שכתב להיפך שהעיקר הוא מה שכתב הפרי"ח בקונטרס ולא בחיבורו, כנראה כוונת הרב המגיב לדברי התולדות שמואל בחלק א' עמ' כ"ט שכתב שדעת הפרי"ח בקונטרס כר"ת, אלא שלא ראיתי כלל שהוא נכנס שם לבאר האם החיבור עיקר או הקונטרס.

סימן ב

המנהג הקדום בארצות אירופא

(1) בדעת הב"ח. כנראה מחמת שקיצרתי בזה במאמרי, לא הובן כראוי מה הראיה מדברי הב"ח, ואבאר כעת יותר: יש בב"ח שני נידונים, א. המנהג הקדום. ב. ההלכה. והנה לגבי נידון ההלכה ברור גם לי שפסק הב"ח שעיקר הדין הוא כר"ת ולא כהיראים, ובפרט שהמנהג בזמן הב"ח היה כר"ת שהיו עושים מלאכות בער"ש אחרי השקיעה⁴⁰. אלא שהב"ח כתב עוד (בחיבורו או"ח סי' רסא) שיש להחמיר בער"ש כשיטת היראים, כיון שאבותינו באשכנז בדורות הקודמים היו תופסים דעת היראים לעיקר ההלכה, שאף לקולא היו מקילים כמותו לענין שהיו מקדימים תפילת ערבית לפני זמן פלג המנחה של ר"ת [שהב"ח הבין כפשוטו שבדאי היראים כתב את דבריו

⁴⁰ אך יפה העיר הרב המגיב שבמקום אחד בתשובות (ישנות סי' קכו) הסתפק הב"ח לגבי מילה אי יש לחוש לדעת היראים. אכן בשאר המקומות פסק הב"ח כר"ת, ובפשטות כן היא עיקר דעתו, ובפרט שכך היה המנהג בזמנו. רק מ"מ יודגש ויובהר שלגבי זמן צאה"כ סבר הב"ח כהמנ"כ שמיד כשרואים כוכבים הוה לילה לכו"ע, וזה ברור שלפי הב"ח א"צ להמתין ד' מילין במוצ"ש אפילו לפי דעת ר"ת, וכפי שכתבתי במאמר הרביעי הערה 11, עיי"ש.

גם לקולא, ולכן הקילו אבותינו כמותו לענין תפילת ערבית], וממילא אנו יש לנו עכ"פ להחמיר כמותו לגבי ער"ש. עכת"ד הב"ח. נמצא שאה"נ שלגבי נידון ההלכה פסק הב"ח כר"ת ורק כתב להחמיר כהיראים, מ"מ הרי כתוב ומבואר בבירור בב"ח שלגבי נידון המנהג הקדום נקט שנהגו אבותינו אף להקל [עכ"פ לענין תפילה] שלא כשיטת ר"ת 'שהיו תופסים דעת הרא"ם עיקר בשיעור בין השמשות' (לשון הב"ח), וזה מה שכתבתי במאמר הרביעי (קובץ בית אהרן וישראל גליון קעא, בשם הגרי"מ שלזינגר) שמבואר בב"ח שבימים הקדמונים לא נהגו כשיטת ר"ת. [ורק הערתי שם (הערה 7) שמ"מ יש סתירה לגבי נידון המנהג הקדום, בין מה שכתב הב"ח בחיבורו למה שכתב בתשובותיו].

עוד כתבתי במאמר הרביעי [בסוגריים מרובעות] דאה"נ שהכריח הב"ח שנהגו אבותינו להקל בימים הקדמונים שלא כר"ת מדהקדימו תפילת ערבית טרם פלג המנחה של ר"ת, מ"מ ליכא הכרח שנהגו להקל כהיראים, ושפיר אפשר ומסתבר שהיה עיקר מנהגם כשיטת הגאונים שהיא מחוורת יותר והקילו מפני כך להקדים תפילת ערבית לפני פלג המנחה של ר"ת [ורק החמירו ג"כ כהיראים לענין ער"ש והיו פורשים ממלאכה לפחות חצי שעה קודם השקיעה כפי שעולה מדברי הב"ח]. ואע"פ שלא היתה בידם שיטת הגאונים בכתובים, מ"מ היה מקובל בידם לנהוג כן דור אחר דור כפשטות הגמרא בשבת, וכפי שמסתמא נהגו טרם חידש ר"ת את שיטתו. [וע"ע בשו"ת הב"ח (ישנות סי' קכו, חדשות סי' נא) שכתב עוד שאפשר שהמנהג הקדום היה להקל עפ"י שיטת רבינו יונה. ואמנם רבינו יונה סבר ממש כשיטת הגאונים, כמו שכתבתי במאמר השלישי]. עד כאן כתבתי כעת בתוספת ביאור את כל מה שכתבתי במאמרי בנוגע לשיטת הב"ח, ולא ראיתי בדברי הרב המגיב שום פירכא לדברים ברורים אלו⁴¹.

אגב יש להעיר, דלכאורה היה אפשר לדחות דברי הב"ח ולומר כשיטת הלבוש (סי' רלג וסי' רסז) שמה שהיה המנהג הקדום להתפלל ערבית מוקדם הוא משום שסברו שאף לר"ת פלג המנחה הוא שעה ורביע לפני השקיעה ומשו"ה התפללו ערבית מוקדם, וליכא שום הכרח לומר שהמנהג הקדום היה שלא כר"ת. אמנם נראה דהב"ח לא היה ניחא ליה בזה, שכן כל הראשונים והקדמונים שסברו כר"ת, כולם סברו שלפי ר"ת פלג המנחה היא שעה ורביע לפני צאה"כ (עיי' מנ"כ מאמר ב' פ"ו). [וכ"ש שלא ניחא ליה להב"ח לומר שאר דוחקים שהתפללו ערבית מוקדם בלית ברירה וכדו'].⁴¹

(2) בדעת המנחת כהן. על מה שהבאתי במאמר הרביעי (קובץ בית אהרן וישראל גליון קעא) בשם הגרי"מ שלזינגר שהוכיח מהמנ"כ (מאמר א פ"ו) שבזמנו נהגו כשיטת

⁴¹ ואם עדיין יטען הטוען שאע"פ שהקילו בימים הקדמונים שלא כר"ת, מ"מ שמא דווקא לגבי תפילה הקילו ולא לגבי מוצ"ש. הנה לענ"ד זה ברור שאם בימות הב"ח שהחזיקו לגמרי שיטת ר"ת, מ"מ לא סברו שצריך להמתין ד' מילין (ראה בהערה הקודמת), כ"ש שבימים הקדמונים שלא החזיקו כר"ת, בודאי לא המתינו ד' מילין. ובכלל קשה לומר שהמנהג הקדום השתנה בתרתי דסתרי לגרעותא, שגם התחילו לעשות מלאכות בער"ש אחרי השקיעה וגם התחילו לעשות מלאכות במוצ"ש קודם ד' מילין, משא"כ שינוי אחד עוד יכול לקרות, מהסיבה שביארתי במאמרי.

הגאונים לפרוש ממלאכה בער"ש קודם השקיעה, טען הרב המגיב ע"ז שזה היה רק משום מצות תוספת שבת ככתוב להדיא במנ"כ. עכת"ד.

תמהתי מה ראה להקשות עלי מדברים שאני בעצמי הבאתים במאמרי, הרי גם אני הזכרתי את דברי המנ"כ שכתב שאפשר שהחומרא היתה רק משום תוספת שבת, ואעפ"כ עיין במאמרי שביארתי היטב דעדיין איכא ראיא שבזמן המנ"כ נהגו כהגאונים. ואולי לא היו הדברים מבוארים די צרכם, ואכתבם שוב ביתר ביאור.

דהנה זה דבר ברור שהמנהג קובע את ההלכה בהרבה מקומות [והמנ"כ עצמו מתחשב הרבה במנהגים בכמה מקומות בספרו (מאמר א פ"ו, מאמר ב פ"א פ"ח ופ"י)], וממילא כיון שהמנ"כ רצה לבוא בראיותיו להכריע כר"ת, היה לו צורך גדול שהמנהג הנ"ל לא יהיה סותר לפסקו. ולכן לא רצה המנ"כ לומר כהפשטות שטעם המנהג הנ"ל הוא משום שסברו כשיטת הגאונים, אלא כתב **שאפשר** לומר שהטעם הוא רק משום תוספת שבת, וכיון שכן אין הכרח מהמנהג שנהגו כהגאונים. והשתא אי נימא שהלכה כר"ת [כמו שאכן פסק המנ"כ], ממילא עכצ"ל שהאפשר הנ"ל הוא האמת, שאכן המנהג הנ"ל היה רק משום תוספת שבת [כמו שכתב המנ"כ בריש מאמר ב'], ושפיר חשש המנ"כ שמא במשך השנים יבואו לשנותו [כפי שאכן קרה לבסוף], לכן הזהיר שאעפ"כ אין לפרוץ גדר ושיקנסו את האיש שיהיה לעשות מלאכה אחרי השקיעה. והנה לפי"ז נמצא, שאף דכפי הפשטות היה נראה שהיה המנהג כשיטת הגאונים, מ"מ ראייה גמורה ליכא, שהרי המנ"כ נקט לבסוף שזה היה רק משום תוספת שבת.

אולם כאשר מסתכלים על התמונה כולה, ורואים שפסק המנ"כ (מאמר ב פ"ה) שבמוצ"ש אפשר לעשות מלאכה מיד כשרואים כוכבים וא"צ להמתין ד' מילין, וזה ברור שכן היה המנהג בזמנו, דאילו היו נוהגים להמתין ד' מילין בודאי היה המנ"כ חושש לזה [לפחות בתורת חומרא משום תוספת שבת, בדיוק כמו שחשש כ"כ למנהג בער"ש. או שהיה כותב סברא חדשה להצדיק המנהג, כגון לומר שאם נראו ג' כוכבים קודם ד' מילין בודאי גדולים הם (סברא זו הוא עצמו הזכירה פעמיים במאמר א' פ"ג)], ובפרט שלא היה לו הכרח גמור להכריע שלר"ת די שרואים ג' כוכבים בינונים [עיי"ש שלא הביא שום ראייה ושום הכרח לזה, ורק סבר כן מחמת שכן היא הסברא הפשוטה. ועיי"ש עוד שסמך עצמו על **שמא** נאמר שבארץ ישראל אין רואים כוכבים טרם ד' מילין, אע"פ שידע שא"י קרובה יותר לקו המשווה ושיער שרואים שם כוכבים עוד יותר מוקדם], והרי המנ"כ עצמו כתב במקום אחר (מאמר ב פ"ד): ומי יורה הלכה למעשה מהכרע הדעת בלי ראייה ברורה לפחות מזמן בין השמשות הכתוב בגמרא, עכ"ל, ואיך כאן לגבי זמן מוצ"ש הורה להקל שלא להמתין ד' מילין על סמך סברא בלא שום ראייה, ועל כרחך שזה לא היה שום קולא, כי כך היה המנהג בזמנו שלא להמתין במוצ"ש ד' מילין, וכיון שמצד הסברא היה זה ישר בעיניו, לא ראה צורך להחמיר נגד המנהג. וא"כ נמצא שכפי מה שמקובל בדורינו כדעת המחמירים שאין יוצאים שיטת ר"ת אם ממתנינים רק עד שיראו ג' כוכבים אלא צריך להמתין ד' מילין, א"כ על כרחך נמצא לפי"ז דהמנהג בזמן המנ"כ היה לגמרי כשיטת הגאונים, בין לענין מוצ"ש - שהיו עושים מלאכות במוצ"ש מיד כשנראו ג' כוכבים - שזהו למעשה כשיטת הגאונים ולא כר"ת, ובין לענין ער"ש - שהיו פורשים ממלאכה בער"ש קודם השקיעה,

שהשתא ברור שמה שפרשו ממלאכה בער"ש קודם השקיעה, היה זה מעיקר הדין משום שנקטו כהגאונים, ולא כמו שנקט המנ"כ שזה היה רק משום תוספת שבת.

ומה שטען הרב המגיב שהמנ"כ דרכו לפסוק הלכה לפי סוגיות הש"ס ולא לפי המנהג, וא"א לדעת מה היה המנהג בזמנו. הנה זה נכון שעיקר המשא ומתן בספרו הוא ע"פ סוגיות הש"ס, כמו כל הפוסקים שעיקר ההלכה אצלם נבנית מהגמרא, אבל בודאי הוא מתחשב עם המנהג הרבה מאוד [וכבר ציינתי לעיל כמה מקומות שהוא מתחשב במנהגים], כמובן בכפוף ובנוסף למה שביאר גדרי ההלכה. ואם נמצא מקומות שלא הזכיר המנהג, כד מעיינת שפיר תחזה שבכל מקום שלא הזכיר המנהג יש לזה סיבה. או משום שזה דבר שאינו מוגדר וברור, ולא שייך מנהג בזה [כגון זריחת הלבנה בכח]. או משום שזה לא דבר מצוי כ"כ ואין הכרח שיש לזה מנהג [כגון לענין מילה, שאינו מצוי כ"כ נולד בביה"ש וכנראה לא היה הכרח שיש בזה מנהג ברור, לכן בזה יכל לפסוק שינהגו כר"ת לגמרי, ורק לענין מילה בשבת חשש מעט מחמת המנהג הנ"ל שפרשו ממלאכה בער"ש בשקיעה, אע"פ שסבר המנ"כ שמנהג זה היה רק משום תוספת שבת ולא מעיקר הדין]. או משום שרק פסק לחומרא נגד המנהג, שבזה אין כ"כ חשש. או משום שלמעשה הפסק הלכה שלו התאים עם המנהג.

עוד הקשה הרב המגיב שאם נאמר שטעם המנהג שפרשו ממלאכה לפני השקיעה בער"ש היה משום שסברו כשיטת הגאונים, איך יתכן שהיו נוהגים להתפלל מנחה עד צאה"כ. עכת"ד. ולא הבנתי קושייתו, דהרי אע"פ שיש פוסקים רבים הסוברים דזמן מנחה הוא עד השקיעה [ואפילו לר"ת י"א שאסור להתפלל מנחה אחר השקיעה הנראית, עיין במנ"כ (מאמר ב פ"ח ואילך), וע"ע בזה במשנ"ב (סי' רלג סק"ד וסק"ד, ובשעה"צ סק"י), ואכמ"ל], מ"מ יש פוסקים המתירים אף לשיטת הגאונים להתפלל מנחה בדיעבד עד צאה"כ, ואכמ"ל.

3) בדעת מהרי"ל. על מה שהבאתי משו"ת מהרי"ל (חדשות סי' לא) שנשאל על מה שהורה אחד המורים באיטליה של רומי שלאחר שקיה"ח בער"ש מותר לעשות מלאכה עד ג' מיל ורביע כשיטת ר"ת, והשואל תמה ע"ז מאוד שמיקל באיסור מיתת ביי"ד, וגם תמה שבגמ' לא משמע כן. וכתבתי שחזינן מהשאלה שהמנהג בזמנו היה כשיטת הגאונים, ורק באיטליה של רומי היה מורה אחד שהורה כר"ת. ועל זה טען הרב המגיב שיש לו ראיות שמהרי"ל עצמו סבר כר"ת [ודלא כמו שכתבתי במאמר השלישי (קובץ בית אהרן וישראל גליון קסט) שהמהרי"ל סבר כהגאונים], רק מ"מ היה מנהגם שלא לעשות מלאכות בער"ש אחרי השקיעה משום שרצו להוסיף מחול על הקודש. וכנראה כוונת הרב המגיב לומר שמה שהשואל הנ"ל תמה על המורה שהתיר לעשות מלאכה בער"ש אחרי השקיעה, הוא משום שהשואל טעה וחשב שמנהגם הוא דלא כר"ת ולכן תמה על המורה שפסק כר"ת והקיל באיסור מיתת ביי"ד וכו', אבל באמת הם כן סברו כר"ת ורק החמירו לפרוש ממלאכה משום תוספת.

אמנם מלבד מה שפשוט לכל מבין כי זה דחוק מצד עצמו לומר שהשואל לא ידע שכולם סברו כשיטת ר"ת, חוץ מזה לענ"ד מוכח במילא שאף המהרי"ל סבר כשיטת הגאונים וכמו שכתבתי במאמר השלישי עי"ש [וכבר כתבתי לעיל שאע"פ שלא היתה בידם תשובת הגאונים, מ"מ סברו כן מחמת שהיה מקובל כן בידם כפשטות הגמרא,

וכמו שכתב השואל הנ"ל שבגמרא לא משמע כר"ת, וכפי שמסתמא נהגו לפני שחידש ר"ת את שיטתו]. וכעת אוסיף עוד שממקום שרצה הרב המגיב להוכיח שסבר המהרי"ל כר"ת, משם גופא מוכח להיפך שסבר המהרי"ל כהגאונים ושכך הורה לנהוג.

דהנה הרי הרב המגיב הביא את המהרי"ל בהלכות ערב יום כיפור שכתב וז"ל: סעודה מפסקת אשר סועדין לאחר תפלת מנחה, אמר מהרי"ל סג"ל דכל אדם ימהר בה שיגמור טרם שקיעת החמה, ולא משום שמא יאכל בין השמשות שהוא ספק לילה, אלא משום דצריך להוסיף מחול על הקודש, עכ"ל, והבין הרב המגיב שכוונת המהרי"ל היא דמדינא מותר לאכול אחרי שקיעת החמה, דס"ל למהרי"ל כר"ת שהוא עדיין יום, ורק החמיר שיפסיקו בשקיעת החמה משום תוספת. אכן לענ"ד נראה ברור דמדויק בלשון המהרי"ל שבדווקא הוא לא כתב שיגמור סעודתו בשקיעת החמה או עם שקיעת החמה, אלא כתב 'טרם' שקיעת החמה, והיינו שבא המהרי"ל להזהיר שלא די שיגמור בשקיעת החמה או אפילו מהרגע שהוא מסופק שמא כבר הגיע השקיעה ויזהר שלא להכנס לבין השמשות, שהרי צריך להוסיף מחול על הקודש ולכן צריך להפסיק **טרם** שקיעת החמה [וכמו שכתבו הרבה ראשונים (תוס' ביצה ל. ד"ה דהא, רמב"ן בתורת האדם ענין אבלות ישנה, רא"ש ברכות פ"ד סי' ו' ויומא פ"ח סי' ח, ועיין בר"ן ביצה טז: מדפי הרי"ף) דזמן התוספת צריך להיות בזמן שהוא ודאי יום, ולא די במה שיפסיק בזמן שמסופק שמא שקעה חמה והתחיל בין השמשות], ונמצא שאדרבה מוכח מהכא דדעת המהרי"ל כשיטת הגאונים, וס"ל שאין די שיפסיק בשקיעה כיון שאז הוא כבר בין השמשות, ולכן צריך להפסיק טרם השקיעה כדי לקיים מצות תוספת מחול על הקודש. [ולפי"ז אי"ש מה שציין המהרי"ל שם לטור אורח חיים (סי' תרח) שכתב 'ותוספת זה אין לו שיעור, אלא קודם בה"ש וכו' צריך להוסיף מעט מהחול על הקודש', שלפי מהלך הרב המגיב קשה שאם סבר המהרי"ל כר"ת ומ"מ בא לומר שיעשו תוספת גדולה כבר מהשקיעה, למה ציין המהרי"ל לטור שכותב שדי בתוספת מעט, משא"כ לפי מה שכתבתי אי"ש היטב]. אמנם במאמרי לא הבאתי את הראיה הזאת מהמהרי"ל, כי ידעתי שימצאו אלו שיטענו שכוונת המהרי"ל לשקיעה שניה, ולכן הבאתי ראיה אחרת מדברי המהרי"ל לגבי מים שלנו שהיא ראיה יותר חזקה, אע"פ שבאמת פשוט לי שכוונתו כאן לשקיעה הנראית, ובפרט שבמהרי"ל של מכוון ירושלים הביאו מכמה כת"י שגרסו כאן 'שיגמור טרם שקיעת החמה **בעוד החמה זורחת**', שלשון זה משמעותו בודאי קודם השקיעה הנראית וכפי שכתבתי במאמר השלישי (קובץ בית אהרן וישראל גליון קסט עמ' קד), וא"כ בודאי מבואר גם כאן שדעת המהרי"ל כשיטת הגאונים.

עוד הקשה הרב המגיב מדברי המהרי"ל לגבי מילה שמבואר שם שהוא נקט דאזלינן לפי הכוכבים [בפשטות הוא כהגמרא (שבת לה:)] כוכב אחד יום שנים בין השמשות וכו'], ופסק זה הוא לכאורה כשיטת המנ"כ [דאילו לשיטת ר"ת יש ללכת לפי שקיעה שניה והיא אינה שוה עם הכוכבים כפי שעולה מחידושי הר"ן (שבת לה: ד"ה שנים) עיי"ש, ועוד שלר"ת עכצ"ל שרוב הכוכבים הם גדולים הנראים ביום וא"א כלל לפסוק לפי הכוכבים. ואילו להגאונים יש ללכת עם שקיעה הנראית שבפשטות ג"כ אינה שווה עם הכוכבים]. ויש ליישב דאה"נ שהשו"ע (יור"ד סי' רסו ס"ט) פסק כדעת בעל

העיטור שמילה שוה לשבת ונקטינן לחומרא שביה"ש מתחיל מהשקיעה, מ"מ המהרי"ל שהיה עוד קודם לא סבר כן, וכנראה הוא נקט שלגבי מילה תלוי במה שאמרו בגמרא כוכב אחד יום וכו', ואפילו אחרי השקיעה חשיב יום לגבי מילה אם לא נראו כוכבים, ואין דינו כשבת שתלוי בשקיעה [וע"ע בזה בדברי יוסף (לר"י שווארץ, דרך מבוא השמש דף מו ואילך)]. עוד אפשר שסבר המהרי"ל שכיון השקיעה קשה לראותה ברוב המקומות שע"פ רוב האופק מוסתר מעט, לכן נקט לפסוק כפי הכוכבים שזה רואים בכל מקום, וסבר ששיעור זה הוא כשיעור השקיעה. [ובאמת המהרי"ל לקח פסקו מהמהר"ם (מובא בהגהות מיימוניות מילה פ"א ה"ח, ובהגהות מרדכי שבת רמז תע), והוא ג"כ סבר כשיטת הגאונים כמו שהוכחתי במאמר השלישי (קובץ בית אהרן וישראל גליון קסט עמ' קה), וע"כ שפסק זה מתאים עם שיטת הגאונים ע"פ אחד מהדרכים שכתבתי. ואפשר עוד שסבר המהרי"ל שכן הוא ג"כ דעת ר"י הזקן בתשובתו שהבאתי במאמר השני (קובץ בית אהרן וישראל גליון קסח עמ' קיא), ולא רצה לומר שהתשובת ר"י קאי דווקא לפי השואלים שלא ראו השקיעה].

עוד הקשה הרב המגיב מהמובא במהרי"ל (הלכות תפלה) שכתב: ואם שהה עם החזרה [של לימוד ההלכה] סמוך לצאת הכוכבים, מ"מ היה מתפלל תפלת המנחה, ומייתי ראיה מפרק כל כתבי (שבת קיח). אמר ר' יוסי יהי חלקי עם מכניסי שבת בטבריא, ר"ל מתוך שישבו בין ההרים ומחשכי להו מבעוד יום וכו', אלמא בני טבריא אם גם החשיך להם בין ההרים, מ"מ אחורי ההרים עוד היום גדול, ועדיין לא עבר שעת המנחה. עכ"ל. וטען הרב המגיב שאע"פ שדברי המהרי"ל הללו קשה להולמם, שהרי דעת המהרי"ל ששעות היום מסתיימים בשקיעה (וכפי שהבאתי במאמר השלישי בקובץ בית אהרן וישראל גליון קסט עמ' קיב בשם המג"א והח"י סי' תנט שכתבו כן בדעת המהרי"ל, וכעת מצאתי שמפורש כן בשו"ת מהרי"ל חדשות סי' מה אות ד), וא"כ קשה איך יכולים להתפלל מנחה אחרי השקיעה עד סמוך לצאת הכוכבים, הרי כבר עבר זמן תפלת מנחה, אך מ"מ טען הרב המגיב שאם נאמר שהמהרי"ל סבר כשיטת הגאונים שאחרי השקיעה הוא כבר ביה"ש, יהיה קשה עוד יותר איך יהיה מותר להתפלל עד סמוך לצאה"כ, הרי זה כבר בין השמשות. עכת"ד הרב המגיב.

והנה אליבא דאמת בודאי עכצ"ל שהמהרי"ל התפלל מנחה רק עד השקיעה, שהרי לדעתו אחרי השקיעה כבר עברו י"ב שעות היום. אלא שבתוך העיר בין ההרים היה נראה כאילו הוא סמוך לצאה"כ [ואפשר שכל הזמן שבין השקיעה לצאה"כ קרי ליה 'סמוך לצאת הכוכבים'], וע"ז אמר שבאמת מחוץ להרים הוא עדיין קודם השקיעה, כמו שלגבי בני טבריא הכוונה היא שהיה עדיין קודם השקיעה מחוץ להרים. וכן יש להוכיח מעצם דבריו, דאם נאמר שהמהרי"ל סבר שמותר להתפלל עד צאת הכוכבים ממש [כמו שיש שהבינו כן בשיטתו], א"כ למה הוצרך להביא את הגמרא מבני טבריא, הרי במילא מותר להתפלל כל עוד שהוא רק סמוך לצאת הכוכבים שעדיין אינו לילה, ובע"כ לומר שבאמת סבר שאסור להתפלל סמוך לצאה"כ, כי מיד בשקיעה מסתיימים י"ב שעות היום, אלא שהיה מתפלל רק משום שמחוץ להרים עדיין היה קודם השקיעה.

אמנם אפילו אי תימא שהמהרי"ל סבר שאפשר להתפלל עד צאה"כ ממש, מ"מ לענ"ד זה א"ש דווקא אם נאמר שסבר כהגאונים, שאם סבר כר"ת קשה מאוד איך הקיל להתפלל מנחה אחרי השקיעה, דאה"נ שהוא עדיין יום גמור, מ"מ כבר כלה זמן מנחה לגמרי לשיטתו שיי"ב השעות הם עד השקיעה וכבר אינו זמן מנחה [וקשה לומר שהמהרי"ל עשה כן רק בתורת תשלומין וכדו', שהרי מבואר במהרי"ל שסמך על הגמ' דבני טבריא, ומשמע שזהו מעיקר הדין]. משא"כ אי סבר כהגאונים י"ל דכל הטעם שחז"ל קבעו זמן מנחה עד סוף הי"ב שעות, הוא משום שמאז ואילך הוא ספק יום, וא"כ שפיר י"ל שקבעו כן רק לכתחילה כדי שלא יכנס לספק, אבל בדיעבד מותר להתפלל מנחה כל זמן שהוא עדיין ספק יום, ודוק.

עוד כתב הרב המגיב (בהערה) שמה שהבאתי ראייה מהמהרי"ל לגבי מים שלנו (הלכות מיא דלישת המצות) שמבואר שם שמיד אחרי השקיעה הנראית מתחיל בין השמשות, יש לדחות שכוונתו 'בין השמשות' בלשון מושאל, וס"ל שבאמת אחרי השקיעה הוא יום גמור והוא רק מכנה זאת 'בין השמשות'. עכת"ד הרב המגיב. הנה ראשית אזכיר כאן לשון הרמב"ם (שבת פ"ה ה"ד) 'משתשקע החמה עד שיראו שלשה כוכבים בינונים הוא הזמן הנקרא בין השמשות בכל מקום, והוא ספק מן היום ספק מן הלילה ודנין בו להחמיר בכל מקום', וא"כ פשוט שרק בלית ברירה אנו אומרים שמה שנאמר בין השמשות הכוונה ללשון מושאל. אך מלבד זה הרי דברי המהרי"ל ברור מללו שכוונתו לבין השמשות ההלכתי, שהרי הוא מדגיש 'דהיינו בין שקיעת החמה לצאת הכוכבים', והוא מוסיף עוד שלא יתאחר אחרי הזמן שהוא כתב, 'כי אז הוא כבר לילה דאורייתא לכל מילין', הרי שמדבר על בין השמשות ההלכתי. [ועוד אוסיף, כי בד"כ הסוברים כר"ת דעתם שזמן השאיבה היא אחרי השקיעה השניה, ובד"כ מי שסבר שזמן השאיבה הוא בשקיעה הנראית יש לשער שדעתו כהגאונים שאז מתחיל בין השמשות, וא"כ אפילו אם לא היה כותב המהרי"ל שאז מתחיל בין השמשות היה לנו לשער שס"ל כהגאונים, וכ"ש כשהוא כותב להדיא כן].

ומה שדחק עוד הרב המגיב (בהערה) במהרי"ל ווייל וטען שהוא סובר שבין השמשות נמשך מהשקיעה הנראית עד ד' מילין, תמיהני מדוע העדיף לדחוק שהוא סבר כשיטה שאינה מחוורת ואינה מקובלת, ובודאי עדיף לומר שסובר לגמרי כהגאונים. [ובפרט שבד"כ אף הסוברים כר"ת הרי הם נקטו שכשנראים כוכבים הוה לילה, וכ"ש שהמהרי"ל ווייל שסבר שביה"ש מתחיל מיד בשקיעה, בודאי דס"ל לגמרי כשיטת הגאונים שהוה לילה מיד כשנראים כוכבים].

(4 בדעת המהרי"ל מפראג. הנה המהרי"ל נקט שהיו מקדימים לקבל שבת לפני השקיעה משום שלא סברו כר"ת, אמנם הרב המגיב רוצה לחלוק על המהרי"ל ולומר שהמהרי"ל לא ידע טעם המנהג אלא באמת יתכן שהטעם שהיו מקדימים לקבל שבת קודם השקיעה הוא רק מחמת תוספת שבת. אולם לענ"ד א"א כלל לומר כדברי הרב המגיב, שהרי קודם הביא המהרי"ל את הרמב"ן שהסביר כי לפי שיטת ר"ת לא מועיל קבלת שבת קודם השקיעה כשהשמש על הארץ ורק מהשקיעה ואילך מועיל הקבלה לשיטתם, וא"כ ע"ז שפיר כתב המהרי"ל שמנהגינו שאנו מקבלים השבת בעוד השמש על הארץ, בודאי הוא משום שלא נקטינן כהרמב"ן והר"ת. [ואין לומר דמ"מ נקטו כר"ת שאחרי השקיעה הוא יום ורק סברו דמועיל קבלה לפני השקיעה ודלא

כהרמב"ן, דהרי הרמב"ן הוא זה שביסס את שיטת ר"ת והסבירה היטב, וכל הראשונים אחריו שסברו כר"ת כולם סברו כמותו, ולא מסתבר שיחזיקו בשיטת ר"ת ולא יחזיקו במה שיסד הרמב"ן].

וע"ע במאמרי מה שהבאתי ראיות מספר יוסף אומץ ומספר ברית אברהם שהמנהג הקדום היה כשיטת הגאונים, ושסברו שאז מתחיל בין השמשות⁴². והנה לגבי זה הסכים הרב המגיב שזה היה מעיקר הדין ולא רק מחמת תוספת שבת, אבל מ"מ רצה לומר שמ"מ גם החמירו במוצ"ש כר"ת. אמנם כבר כתבתי שלפי הידוע לנו מעולם לא המתינו ד' מילין במוצ"ש, ואפילו אלו שסברו כר"ת היו ממתינים במוצ"ש רק עד שנראו ג' כוכבים, וכ"ש שאלו שנהגו כהגאונים בודאי שלא המתינו יותר (ועיין מה שכתבתי לעיל בהערה על שיטת הב"ח).

ומלבד זה אוסיף עוד ראיה ברורה מדברי היוסף אומץ עצמו שסברו אז לגמרי כשיטת כהגאונים. דהנה כתב היוסף אומץ (סי' תרעז) וז"ל: מה שהתחילו לנהוג איזה אנשים שכשיש להם סעודה בין מנחה [-של שבת] למערב [-של מוצאי שבת] מדליקין נר על ידי נכרית, לא שפיר עבדי, ואף אם בשלחן ערוך כתב קולא זו, וגם שמעתי שכן המנהג פשוט בכל מדינות פולין בסעודת מצוה, מכל מקום ראיתי כמה פעמים מרבנן קשישי דמיחו לאותם שהיו רוצים לעשות כן אפילו בסעודת מצוה, וכל שכן היכא דאין סעודת מצוה. ונראה לי דסבירא להאוסרין דהא דמתיר בשלחן ערוך היינו בין השמשות דעיולא שבתא דאי אפשר להדליק נר בהיתר ואכילה בלא נר אין כאן עונג שבת, אכן בין השמשות דאפוקי שבתא, ההדלקה אין בה צורך גדול, כי קודם שתחשך יכולים לראות קצת, ולכשתחשך יכולים להדליק בהיתר, גם הסעודה איננה סעודת שבת, לכן אין להקל באמירה לנכרי שבות משום זמן קטן כרביעית שעה. עכ"ל.

והנה נלע"ד פשוט שאין כוונתו לומר שרק במשך רביע שעה הוא ביה"ש, שא"כ מה לו להאריך שקודם לזה עדיין לא החשיך וא"צ נר, הרי במילא זה עוד יום גמור ואסור אמירה לעכו"ם, אלא ודאי שסבר לגמרי כשיטת הגאונים שמהשקיעה עד צאה"כ חשיב ביה"ש, והוה קס"ד שמותר לקרוא לעכו"ם להדליק הנר כבר מהשקיעה משום שאז הוא כבר ביה"ש ומותר בו שבות דשבות [הרי שסמך על שיטת הגאונים לקולא גם לענין זה], רק הוא כותב שאינו נצרך אז כ"כ, דמ"מ בתחילת ביה"ש עדיין יש קצת אור וא"צ כ"כ לנר, ורק ברביע שעה האחרונה של ביה"ש צריך כבר לנר, וע"ז אמר שנכון להמתין מעט עד שיהיה לילה וידליק בהיתר. [ומש"כ היוסף אומץ (סי' תשא) שבבין השמשות הוא כרביע שעה, בפשטות שם הוא מדבר שכן הוא מעיקר הדין, אבל אה"נ שבמקומו זה נמשך יותר]. ונמצא שסבר לגמרי כשיטת הגאונים⁴³.

⁴² ומפורש בברית אברהם שגם לגבי מילה נהגו כהגאונים, ודלא כמו שכתב הרב המגיב בסוף דבריו שרק לגבי שבת נהגו כהגאונים.

⁴³ אמנם שוב חשבתי שאפשר לפרש בדברי היוסף אומץ הנ"ל שלעולם סבר כשיטת ר"ת דביה"ש הינו רק רביע שעה קודם צאה"כ, אלא שבא לומר שאפילו בבין השמשות יכולים קצת לראות בלא נר, וא"כ אפילו בביה"ש א"צ להדליק הנר [ורק בער"ש מדליקין ע"י עכו"ם בביה"ש, כי בעיקר צריכים שזה ימשיך לדלוק בלילה], אלא שהוסיף לומר שזה רק רביע שעה, כי אפילו אם יאמר אחד שהוא אינו יכול לראות באור קלוש זה, לזה הוסיף היוסף אומץ עוד טעם דמ"מ הוא יכול להמתין רביע שעה ואז להדליק בהיתר גמור. אלא

עוד כתב הרב המגיב: ואם המנהג הקדום היה באמת כדעת הגאונים, מדוע הצדיקו המג"א והחת"ס הדה"ח את ההמון שנהגו בהיתר מלאכה וכו'. אולם לענ"ד אין בכך תמיה, שהרי כל אלו שהפוסקים שהזכיר לא הם קבעו את המנהג, רק כבר היה המנהג כן בזמנם, ושפיר פסקו דכיון שבזמנם היה כן המנהג יכולים להמשיך לנהוג כן, אע"פ שהמנהג הקדום לא היה כן, דמ"מ יש למנהג של זמנם על מי לסמוך, לפי מה שסברו אז שיש הוכחות מהש"ס ומהמציאות לשיטת ר"ת. משא"כ בדורות שאח"כ שבאו כל גדולי הפוסקים והוכיחו שאדרבה שיטת הגאונים היא המחוררת מצד הראיות ומצד המציאות, בודאי מעתה אף אלו שנהגו כר"ת אין להם על מה לסמוך [עד כדי כך, שהרב בסידורו כתב שהמיקל כר"ת צריך לעונשו ולנדותו], ולכן נקבע בכל ישראל שלא להקל בשום אופן נגד שיטת הגאונים.

סוף דבר קמו וגם נצבו כל הראיות שהמנהג הקדום בכל הארצות היה לגמרי כשיטת הגאונים, ודלא כמו שרצה הרב המגיב לומר שזה היה רק חומרא בעלמא משום תוספת שבת.

סימן ג

ההבדל בין זמן צאה"כ להגאונים לזמן צאה"כ של המנחת כהן

הנה הרב המגיב מעיר נקודה חשובה שזמן צאה"כ של המנ"כ אינו שווה ממש לזמן צאה"כ של הגאונים, ותמה עלי ועל עוד הרבה מחברים רבים שנקטו שזה כן שווה. ואכן באמת צריך להרחיב הדיבור על דבר זה, ויבואר הכל לנכון⁴⁴. הנה דעת המנ"כ (מאמר א פ"ב, מאמר ב פ"ה) היא שמה שאמרו בגמרא "לא גדולים הנראים ביום" היינו הכוכבים כגון נוגה וצדק שאותם אפשר לראות לפעמים ביום ממש קודם השקיעה, משא"כ כוכבים שאין נראים לעולם קודם השקיעה, הם הכוכבים הבינונים שעליהם אמרה הגמרא שעל ידם קובעים דין לילה. וכידוע כך בדיוק יוצא גם לפי שיטת הגאונים, ובודאי לא שייך בשום אופן שבעולם להתאים שיעור זה עם שיטת ר"ת, וממילא זהו מה שכתבתי שהמנ"כ שאזיל לפי הכוכבים הבינונים הנ"ל, בעצם שיטתו הוא מתאים עם שיטת הגאונים.

אכן זה ברור שהמנ"כ לא היה לו סכינא חריפא לקבוע בדיוק באיזה רגע יוצאים הכוכבים בינונים, רק הוא שיער לפי ראייתו באיזה זמן נראים בבירור ובוודאות הכוכבים הבינונים אשר אין בהם ספק שהם אינם גדולים, וכמובן שזה דבר שלא שייך

שהיות שבדברי היוסף אומץ שהבאתי במאמרי רואים להדיא שסבר כשיטת הגאונים, ע"כ שגם כאן סבר כהגאונים ובודאי כוונתו כמו שפירשתי למעלה.

⁴⁴ אכן מה שכתב בתוך דבריו: שאילו היו סתם מכריעים שבג' כוכבים הוי לילה, היה מקום לבעל דין לטעות, אבל לאחר שכל האחרונים הללו כתבו מפורשות שאנו תופסים במוחלט כשי' ר"ת, ושכן דעת רוב הפוסקים, וביררו זאת בהרחבה מסוגיות הש"ס, ולכן הכריעו שהלכה כמותו, ודלא כהגאונים [וחלקם אפי' לא מתייחסים לשי' זו], אין שום מקום בעולם לומר שמה שנהגו כהבנת המנח"כ בר"ת, אינו הכרח שההלכה כר"ת, משום שאפי' אם יקשה לנו כל הקו' שבעולם על הבנת המנח"כ בר"ת, עדיין לא נוכל להקל כדעת הגאונים, לדעת כל אלו הפוסקים. עכ"ל. בזה כבר כתבתי במאמרי שרואים במנ"כ (ע"ש בפ"ז) דהעיקר מה שפסק המנ"כ כר"ת הוא משום שחשב שהמציאות מתאימה יותר כשיטת ר"ת ולא כהגאונים, משא"כ כל הראיות מהש"ס ידע ליישבם גם לשיטת הגאונים, ואילו היה יודע שהמציאות בא"י מתאימה יותר עם שיטת הגאונים, בודאי היה פוסק כמותם.

לומר עליו כזה ראה וקדש [והוא עצמו יש סתירות בדבריו בספרו מה בדיוק הזמן של הכוכבים בינונים (ראה הזמנים בהלכה פרק מב הערה 82)]. וראה עוד בדברי המנ"כ שם, שמבואר להדיא שלענין זמן תחילת בין השמשות הוא מחמיר הרבה, וכתב כמה פעמים שאפילו ראו רק שני כוכבים גדולים חיישין שמא בינונים הם [ואיירי שם אפילו לגבי בקי, דהרי מי שאינו בקי ס"ל למנ"כ שיש לו להחמיר מהשקיעה], ולאידך גיסא לגבי מוצ"ש החמיר שיהיו ודאי בינונים [או אולי אפילו כוונתו לקטנים – שכן בעינן לענין מוצ"ש]. ואעתיק כמה מילים מלשונו שם: שהרי אנו מקדימין זמן בין השמשות, כמו שבמוצאי שבת אנו מאחרין זמן הלילה הגמור, דכיון שהם ספיקות של תורה, אנו צריכין לילך בהם להחמיר, עכ"ל. וא"כ מבואר שהזמן שכתב המנ"כ לגבי מוצ"ש הוא רק לחומרא, ולכן נקט שיעור מאוחר, אבל לא בשביל לסמוך ע"ז לקולא שעדיין אינו לילה, כי באמת ידע המנ"כ שיתכן שכבר קודם הזמן שלו הוה כבר לילה גמור.

ומשום כך המציאות היא שכל אלו הפוסקים שסברו כהמנ"כ שמיד בראיית הכוכבים נעשה לילה גם לר"ת, אף אחד לא חישב לפי חשבונו ושיעורו של המנ"כ, רק כל אחד היה משער בפני עצמו לפי ראייתו אימתי הוא זמן צאה"כ, וכמובן שבדאי היו שינויים בזה לכאן ולכאן. וראה עוד לשונו של המנ"כ במקום אחר (מאמר א פ"ג): שראיית ג' כוכבים בינוניים שהיא סוף היום ותחילת הלילה, אינה שוה לכל האנשים, אלא קודמת ומתאחרת ראייה זו לפי מראה עיני בני האדם, כי יש שלם בחוש הראות וממהר לראותם ויש קצר הראות שמתאחר בראייתם, ואף מי שהוא שלם הראות אפשר שלא יראם מיד באותה שעה שהם מתחילין להראות ברקיע, מפני שאינו מסתכל במקום שהם נראים שם. עכ"ל.

אמנם לפי שיטת הגאונים יש לנו סכינא חריפא לדעת בדיוק מתי הוא זמן ראיית הכוכבים בינונים, דהרי לפי דבריהם מיד בג' רבעי מיל אחרי השקיעה כבר נראים הכוכבים [עכ"פ לבקיאם], וכן היא המציאות שכבר בתחילת זמן זה שייך לראות כוכבים בא"י [בימים השונים] וכפי שכתבתי במאמר השני (קובץ בית אהרן וישראל גליון קסח) הערה 14, עיי"ש [וכעת ראיתי עוד בקובץ המעין טבת תשס"ח, מאמר מהרב יעקב גרשון וייס, בו מביא הרבה מאוד תצפיות שערך, והעלה שאין שום בעיה לראות ג' כוכבים בינונים בזמן ג' רבעי מיל אחרי השקיעה, עיי"ש].

וא"כ כיון שלעיקר הדין שוים הגאונים עם המנ"כ, רק שהמנ"כ לא היה לו דרך לשער כי אם לפי ראייתו ומשו"ה נתאחר זמנו עוד קצת, ממילא השתא שיש לנו דרך איך לחשב במדויק את זמן ראיית הכוכבים הבינונים, ברור שזהו העיקר למעשה. ועכ"פ פשוט שא"א להקל אחרי זמן צאה"כ דהגאונים, ובפרט שבפשטות גם המנ"כ מודה שיש להחמיר מהרגע שהבקיאם רואים כוכבים.

וזהו מה שהרה"ק מהר"א מבעלזא הורה בא"י שבעשרים דק' אחרי השקיעה יש להתפלל ערבית פעמיים, כי כאן בא"י יש לנו סכינא חריפא ואנו יודעים שעכ"פ אחרי עשרים דק' כבר הוה ודאי לילה (וראה עוד לעיל במאמר החמישי שהארכתני עוד בשיטת בעלזא).

סימן ד

השתלשלות המנהגים בארצות אירופה מזמן המנ"כ ואילך

כתב הרב המגיב שזה נכון כי בודאי נהגו להחמיר בארצות אירופה כשיטת המנ"כ מזמנו ואילך, אך האריך להסתפק האם נהגו כשיטתו גם לקולא לגבי מוצ"ש, ולא כתב מסקנא ברורה. אמנם לענ"ד איני רואה מקום ספק בזה, ויכולני להביא כאן אוסף עצום מספרי שו"ת, שכולם נקטו בזמן ההוא כעיקר את הזמן שרואים כוכבים ולא המתינו כלל וכלל ד' מילין, אלא שכמדומני כי די במה שהבאתי במאמרי בכמה מקומות, להורות כי המנהג היה בכל המקומות שהיה זמן מוצ"ש מיד כשרואים ג' כוכבים ולא היו ממתנינים ד' מילין. ואה"נ שהרה"ק מהר"ש מבעלזא הנהיג לחסידיו שימתינו ד' מילין, ומהם זה נתפשט לעוד מקומות, אבל ידוע שעדיין בעיר בעלזא עצמה הי' שטאטישע זמן' היה כשנראו ג' כוכבים, וכבר הבאתי במאמרי שהרה"ק משינוא כתב במכתבו (בסוף ספר ספרי יחזקאל) כי ידוע לכל שבביתו וכל הסרים למשמעתו נהגו להמתין שעה ורבע, ומבואר שבכל העיר לא נהגו כן, וכן מפורסם בכל הספרים, וכמו שכבר הבאתי במאמרי, וא"צ להאריך עוד בדברים מפורסמים. שוב ראיתי שלקמן בסי' ח' נטה הרב המגיב עצמו לומר דהמנהג העיקרי והמרכזי היה להקל כהמנ"כ.

אך רק אוסיף כעת לשון אחד חזק מספר דברי משה (מהגר"מ בידרמאן מו"ץ בווארשא, נכד אדמור"י לעלוב), שזה פשוט כ"כ אצלו שאפילו מי שנוהג כר"ת, מ"מ המנהג הוא שאין ממתנינים במוצ"ש ד' מילין, וז"ל: ואנו סומכין ע"ז לעשות מלאכה במוצאי שבת, באין עולה על לב שום בית מיחוש, כסתימת הגמרא ג' כוכבים לילה. עכ"ל.

והנה כבר כתבתי במאמר הרביעי (הערה 11) דמ"מ במקומות הנוטים הרבה לצפון ששם נראים הכוכבים בערך בזמן ד' מילין, שם היו נוהגים להמתין ד' מילין כי זה התאים פחות יותר עם שיעור הכוכבים, אבל עכ"פ אם היה ברור שיש כבר כוכבים לא המתינו ד' מילין, וכמו שהבאתי שם מ"מ לזה, עיי"ש, וכעת ארחיב בזה עוד.

ראשית אעתיק תשובת מהרש"ג (ח"א סי' לח) המדבר לגבי זמן מוצ"ש, וחזינן בדבריו דאף לשיטת הגאונים יש מקומות בחו"ל שצריך להמתין במוצ"ש קרוב לע"ב דק', ולכן הוא מנהיג שם להמתין כן, אבל לא משום שהדין כר"ת [שאם היה הדין כר"ת היה צריך להמתין הרבה יותר]. ומבואר שהרבה שנהגו להמתין בחו"ל ע"ב דק' אינו משום שנקטו כר"ת, אלא רק כחומרא בעלמא.

וז"ל: ועתה אבוא לברר הטעם על מה שאחרתי זמן היתר ההדלקה בליל מוצש"ק עם סך 72 מינוט וכו'. והוא משום שהרי דעת ר"ת וכו' דמן שקה"ח עד צאה"כ יש שיעור ד' מילין, והנה שיעור הילוך ד' מילין הוא אפי' לדעת התה"ד וכו' הוא שיעור י"ח מינוטין, וא"כ שיעור הילוך ד' מילין הוא ע"ב מינוטין, וכיון דכל האחרונים הנ"ל תופסים כשיטת ר"ת ממילא א"א לדחות דברי הגמ"ר בפסחים דף צ"ד דמשקה"ח עד צאה"כ יש ד' מילין וכן במנ"כ וכו', הרי מפורש טעמינו בזה שיש עכ"פ להמתין וכו' לכה"פ סך 72 מינוטין וכו'. והנה באמת לכאורה לפי כל הנ"ל עדיין לא יצאנו ידי

חובתינו בזה וכו', רק מן הראוי להרחיק עוד יותר ויותר מצד ג' טעמים. והם, א'; שהרי כבר כתבתי שאנו מדליקין כמה מינוטין קודם שקה"ח, אי משום דא"א לצמצם וכו', אי משום תוספת שבת, וא"כ לדברי המנ"כ הנ"ל [שפוסק כר"ת] היינו צריכים לאחר את זמן היתר ההדלקה בליל מוצש"ק עם כל אותן המינוטין, וגם משום תוספת שבת שהרי ביה"ש לאו בכלל תוספת שבת⁴⁵. ב'; שהרי האמת הוא דשיעור ד' מילין הוא יותר מן 72 מינוטין, והוא שיעור 90 מינוט כמש"כ בב"י הגר"א ובח"י ובחת"ס וכו'.⁴⁶ ג'; שהרי כתב במנ"כ עצמו וכו' דבמדינות הנוטות הרבה מן קו המשווה היום לצד צפון או לצד דרום נתגדל זה השיעור שמן שקה"ח עד צאה"כ שכן נראה בחוש, א"כ במדינותינו שנוטה הרבה לצד צפון וכו' א"כ היה מן הראוי להאריך יותר הזמן וכו'. אך התי' על קו' זו הוא שאף שבמנ"כ שם תופס דברי ר"ת עיקר וכו' מ"מ אנכי לא כן עמדי, אלא לפענ"ד דברי הגאונים עיקר וכו'. והנה לדעת הגאונים וכו' שדי ביציאת ג' כוכבים בינונים ודאי ליכא כ"כ אלא שיעור ג' רבעי מיל, אך זהו רק באופק בבל וא"י וכו', ובמדינותינו וכו' הוא הרבה יותר וכו'. והנה התניא בסידור שלו כתב דבקיץ הוא קרוב לשיעור שעה שלימה וכו', ובמנח"כ העיד ג"כ שניסה ובחן כמה פעמים על אופק שלו ועלה בידו וכו' שבימי תקופת ניסן ותשרי יש מן שקה"ח עד צאה"כ 48 מינוט ובאמצע הקיץ בימים הארוכים יש 65 מינוט. ועל כי כבר כתבתי שבהכרח אנו מקדימין להדליק בער"ש איזה מינוט קודם שקה"ח, וגם צריך קצת זמן בשביל תוספת שבת בין בער"ש בין במוצש"ק, לכן בחרנו להרחיק הזמן של היתר הדלקה במוצש"ש וכו' בסך 72 מינוט, באשר שכן נוהגים ג"כ ברוב המקומות לאשר שבזה יוצאים גם דעת ר"ת לפי פסקו של התה"ד וכו'. עכ"ל.

וכ"כ בשו"ת ויען יוסף (ח"א סי' לח) וז"ל: לענין מוצאי שב"ק אין אנו מוסיפין פה רק 73 מינוט מהשקיעה אף בקיץ [ואין ממתינים שיהיו שעות זמניות], וע"כ צ"ל קצת כשיטת הגר"א והתניא בסידור דשיעור ד' מילין זמניות היינו מהשקיעה עד יציאת כל הכוכבים כולם וכו', ואעפ"כ כיון שאין אנו בקיאים בכוכבים מנהג המחמירין להמתין עכ"פ 72 מינוט מהשקיעה במוצאי שב"ק לצאת שיטת ר"ת עכ"פ לפי הסוברים שהד' מילין אינם זמניות, על כן אני חושב בערב 65 מינוט אחר השקיעה ללילה. עכ"ל.

וע"ע בספר אור מאיר (לגר"מ פוזן, פרק רביעי סי' ג סעיף יב) וז"ל: והשתא י"ל דגם אלו שהמתין במוצש"ק רק עד ע"ב מינוטין וכו' דגם אלו סמכו בעצמם בעיקר על שיטת הגאונים. וראיתי בשו"ת מהרש"ג חלק או"ח שגם הוא עמד בזה בכמה מקומות והעלה שם ג"כ דאזלו רק בשיטת הגאונים, ומה שהמתין עד זמן מאוחר של ע"ב מינוטען הוא משום דזה היה הזמן היותר מאוחר במדינותיהם בימים הארוכים. עכ"ל. וכ"כ שם (פ"ז אות ח) עוד וז"ל: ושמעתי מפי חכם אחד שאף אלו שהדליקו

⁴⁵ ויש להוסיף על דבריו, דהנה לדעת ר"ת בד' מילין מסתיים ביה"ש דרבי יהודה, ואז מתחיל ביה"ש דרבי יוסי, וא"כ צריך להמתין עוד מעט עד צאה"כ דרבי יוסי. ואח"כ צריך להמתין עוד מעט כדאיתא בשו"ע (סי' רצג) דלענין מוצש"ש אין מספיק צאת הכוכבים של ג' כוכבים בינונים אלא צריך להמתין עוד עד שיהיו ג' כוכבים קטנים. ואח"כ צריך להמתין עוד מעט עד שיהיו הכוכבים רצופים ולא מפוזרים משום תוספת שבת כדאיתא בשו"ע (שם).

⁴⁶ ואף אם אי"ז ברור שההלכה כדבריהם, מ"מ בוודאי שלענין דאורייתא היה צריך למיחש לדבריהם.

במוצ"ש עפ"י חשבון השוות, באמת סמכו עפ"י שיטת הגאונים, וידעו שלא יצאו ידי חובת שיטת ר"ת. עכ"ל.

וכ"כ הגר"מ שטרנבוך שליט"א במועדים וזמנים (ח"ב סי' קנה) וז"ל: וביותר נלע"ד שהרבה פוסקים שהורו כר"ת במוצ"ש, אינו מפני דס"ל כדבריו לעיקר הלכה דבעינן גמר הנשף, רק לדעתם גם להגאונים [ד] בעינן כוכבים בינונים (ד) קשה לעמוד בסוג הכוכבים דבעינן, ולכן לדעתם אין להקל כלל לפני ע"ב מינוט דר"ת שבזה ודאי יצאו [אף בחו"ל] ג' כוכבים כדין. וכן כאן בארה"ק רבינו החזו"א זצ"ל לא נהג להחמיר כר"ת, אבל דקדק מאוד להמתין ארבעים מינוט אחר שקיעה, ובארצות הצפוניות זהו כבר קרוב לע"ב מינוט וא"ש. אבל לא הכריעו כשיטת ר"ת וכו', שלזה גם בע"ב מינוט לא סגי כלל ובפרט בקיץ, רק החמירו כשיטת ר"ת דבעי ע"ב מינוט לצאת מכל ספק שיש ג' כוכבים בינונים דסגי לשיטת הגאונים כמו שביארנו לעיל. ולדעתי כן נאה וכן יאה התם וכו', ושפיר החמירו הפוסקים דבעינן דווקא התם ע"ב מינוט אחר השקיעה וכו'. עכ"ל.

ודבר שפתיים אך למחסור.

סימן ה

בירור בדברי כמה מגדולי הפוסקים בענין זה

1) בדעת היעב"ץ. אקדים המעשה הידוע מרבי יהודה הלוי שבשכנותו גר אפיקורס שהיה משורר נפלא. יום אחד כתב המשורר איזה שיר בחרוזים ולא עלה בידו לגמור כהוגן את החרוז האחרון, ובשל כך יצא המשורר לחוץ להתעמק במחשבתו אולי יצליח למצוא חרוז מתאים. הבחין בכך ריה"ל והבין שהמשורר לא הצליח לסיים את שירו, נכנס לבית המשורר וכתב מיד את החרוז החסר, ומיד יצא מן הבית. לאחר זמן קצר שב המשורר ונשתומם לראות שמישהו חדר לביתו והשלים את השיר באופן נפלא. מיד נפל חשדו על ריה"ל, ופנה אליו לשאלו האם הוא זה שסיים את השיר. היתמם ריה"ל ואמר לו: מדוע תחשדני, שמא איזה עכבר עבר על שולחנך ונכנס לתוך הדיו שעמד שם, ותוך כדי ריצתו עלה על הנייר עם רגליו הטבולות בדיו ובדיוק קרה שנכתב על ידי תנועות רגליו החרוז האחרון?! כמובן שהמשורר מילא פיו שחוק שלא יתכן כדבר הזה. אמר לו ריה"ל: א"כ איך אתה חושב שכל העולם כולו, שהוא מורכב הרבה יותר מחרוז אחד בודד, כולו נברא מאליו ח"ו?!

לעניננו, כמה פעמים מצוי טעות סופר שבמקרה יש לה פירוש, אולי אחד מתוך עשר? כמה פעמים מצוי שיש שני טעויות סופר אחד אחרי השני שלשניהם יש פירוש, אולי אחד ממאה? כמה פעמים מצוי ששני הטעויות סופר מתאימים יחדיו זה עם זה? וכמה פעמים מצוי שעוד יהיה להם ראייה בהמשך?

כאן מצאנו ביעב"ץ שדבריו מתאימים בדקדוק עצום והכל משולב יחדיו וכפי שביארתי במאמרי עיי"ש, האם ניתן לבוא ולומר שהכל טעות סופר שנעשה במקרה, אתמהה. אמנם העורך של הוצאת אשכול שלא הבין כוונת היעב"ץ וחשב שכל דבריו אין להם פירוש, לכן חשב שהיעב"ץ סבר שמחשבין את ד' המילין בשעות שוות, ולכן הגיה העורך מדעתו בב' מקומות כדי להתאים את דברי היעב"ץ עם שיטה זו, אבל

אחרי שזכינו להבין דברי היעב"ץ, וכי ניתן לומר שהכל טעות ורק במקרה הטעות מתאימים זה עם זה ועם המשך דברי היעב"ץ:

מעבר לזה אוסיף, שגם אם נגיה בדבריו עדיין לא תהיה שיטתו מחוורת, כי באמת קשה מאוד לומר שדעת היעב"ץ לשער בשעות שוות, שהרי הוא כתב עוד במקומות אחרים בסידורו (הלכות קריאת שמע ותפלת ערבית סק"ג, ובהלכות מוצ"ש מחיצה ב סק"א) שאזלינן לפי הכוכבים עיי"ש. ועי"ע בהלכות מילה (נחל שביעי) שכתב: בשיעור בין השמשות עיין פרוזדור דמוסך השבת. ומעט אח"כ הוסיף: כשנראין שלשה כוכבים בינונים, הוי לילה גמור לכל דבר. עכ"ל. הרי שלמעשה דעת היעב"ץ שסוף דבר תלוי בכוכבים.

והנה באמת האריכות בזה למותר, שהרי זה ברור שהדעה הרווחת בפוסקים היתה כשיטת המנ"כ שהכל תלוי בכוכבים וכפי שהבאתי הרבה במאמרי, וא"כ אי"ז נפק"מ כ"כ אם גם היעב"ץ סבר כן או לא. אבל עכ"פ זה פשוט לענ"ד שא"א לבוא ולהגיה ולעשות טעות סופר במקום שדבריו מבוארים כל כך בבירור. ואם יש קושיות על המהלך של היעב"ץ, עדיף לדחוק ולתרצם, או אפילו להשאר בקושיא, ולא להגיה במקום כזה שרואים בבירור שזה לא טעות סופר בעלמא.

(2) בדעת המשנ"ב. לא הבנתי האם הרב המגיב רוצה לחלוק עלי באיזה פרט, או שהסכים לגמרי עם מסקנותי.

(3) בדעת המנחת אלעזר. יבואר בעז"ה בסימן הבא.

(4) בדעת הדברי חנה. לענ"ד נראה ברור שאילו סבר הדברי חנה ששיטת המנ"כ היא שיטה מופרכת, לא היה הדברי חנה בונה עליה בנינים, ובפרט לפי מה שהביא הרב המגיב שהוא עצמו לא נהג כהמנ"כ. [ויעוד שהמעין שם בפנים יראה שבעיקר דבריו יכל הדברי חנה לומר רק שסבר הרי"ף להחמיר מהשקיעה משום דברי רבא שאמר דאין אנו בקיאים בשיעורא דרבנן וכו', ולא הוצרך כלל להזכיר שיטת המנ"כ]. אלא ע"כ ודאי סבר ששיטת המנ"כ שיטה ישרה היא, רק הוא החמיר כהוראת מהר"ש מבעלזא להמתין ד' מילין. ואדרבה ממה כתב ששיטת המנ"כ צריכה ביאור רחב ופירוש מספיק, משמע שהיה לו מהלך מסוים לבארה, וחבל שלא זכינו שיבארה. ולהדיא ציין הדברי חנה בתחילת קונטרסו לדברי המנ"כ במאמר שני שנקט שהזמן של ר"ת משתנה ממקום למקום וכו', ומשמע שנקט הדברי חנה מעיקר הדין כהמנ"כ. ועי"ע בקובץ עץ חיים (באבוב, ח"ח עמ' שצ) שהוכיח שכלל לא היה מטרת הדברי חנה לבאר שצריך להמתין ד' מילין במוצ"ש, עיי"ש.

סימן ו

בביאור המנהג להמתין שעה וחומש, אם הוא חומרא בעלמא או ספיקא דדינא

הנה במאמרי נקטתי שכולם סברו מעיקר הדין כשיטת המנ"כ שמיד שנראו כוכבים הוה לילה לכו"ע, ומה שהיו שהחמירו להמתין ע"ב דק' היה זה חומרא בעלמא, אבל בשום אופן לא הקילו שאחרי שנראו כוכבים עדיין אינו לילה, ואפילו מנחה לא התפללו אז. אמנם הרב המגיב טוען שאלו שהחמירו להמתין ע"ב דק', נקטו דמעיקר

הדין יש להמתין ד' מילין, ורק החמירו לענין ער"ש כשיטת המנ"כ – או משום ספיקא דדינא או משום חומרא בעלמא. עכ"ד.

אולם מלבד מה שקשה מאוד דאם נאמר שהיה אצלם העיקר שיעור ד' מילין, למה הסתפקו רק בע"ב דק' ולא חששו שמא שיעור מיל הוא יותר גדול והיו צריכים להמתין יותר, וכפי שכתב המהרש"ג המובא לעיל (סי' ד), עיי"ש ג' סיבות שמחמתם היו צריכים להחזיק יותר מע"ב דק' אילו היו נוקטים את השיעור דד' מילין לעיקר הדין. חוץ מזה לא מסתבר לומר כן, שאם היו שלא חששו לשיטת הגאונים שהיא מחוורת טובא, למה היה להם לחשוש לשיטת המנ"כ שקשה להבינה. אלא ע"כ שזה היה אצלם מעיקר הדין שכאשר נראים כוכבים הוה לילה מעיקר הדין. וכ"כ במפורש בקונטרס התשובות (להגאון בעל טהרת ישראל, סי' י, עיי"ש) שמה שהמתינו בבעלזא ע"ב דק' היה זה חומרא בעלמא, ומעיקר הדין כולם נקטו שכשרואים כוכבים הוה לילה. ותו לא מדי.

והנה הרב המגיב הביא ד' ראיות לדבריו, והנני בזה לדחות ולהשיב עליהם :

ראיה א'. כתב שכל אלו הצדיקים שנהגו להמתין במוצ"ש שעה וחומש, נהגו לכתחילה לאחר מנחה אחרי צאה"כ עד זמן ד' מילין [או ג' מילין ורביע], הרי שנקטו ששיעור ד' מילין הוא מעיקר הדין. אולם לא ידעתי מנין לו שהצדיקים הנ"ל אחרו תפלת מנחה אחרי צאה"כ, אי ממה שכתב המנחת אלעזר (סי' כג) שהמהר"ש מבעלזא נהג בדרבנן להקל ולהתאחר בתפלת המנחה כדעת המאחרים שיעורו, וחשב הרב המגיב שהכוונה שהיה מתפלל אחרי צאה"כ עד שיעור ד' מילין. הנה כבר הוכחתי במאמר הרביעי ובמאמר החמישי שהכוונה רק שהיה מיקל כשיטת המנ"כ, ולא היה מחמיר כשיטת הגאונים לענין מנחה להתפלל לפני השקיעה [שהוא הבין כי לפי שיטתם א"א להתפלל מנחה אחרי השקיעה], אבל בודאי לא התפלל מנחה אחרי צאה"כ. ומלבד מה שכתבתי שם, אציין עוד לקובץ עץ חיים (באבוב, ח"ח עמ' שצד-שצה) שהביאו מכמה מקומות שהעיקר היה תלוי אצל מהר"ש מבעלזא בשיעור הכוכבים, רק הוא היה בקי לשער בדיוק מתי הוא צאה"כ, עיי"ש. עוד ראיה אביא ממנהג המנחת אלעזר עצמו שגם הוא לא התפלל מנחה אחרי צאה"כ, וכמובא בספר מסעות ירושלים (נסיעת המנחת אלעזר לא"י, סדר יום שלישי) שכתב וז"ל: ובהגיע לסעודת זעיר אנפין רעוא דרעווין נתמלאה העזרה וכל חצר המגרש של הכולל מקצה אל קצה בלי עין הרע, עד שלא היה אפשר כלל לעבור עם רבינו מן חדר ביתו לתוך אולם הגדול, וכבר פנה יום – ונודע כי שיעור בין השמשות קטן מאוד באופק ירושלים – ולא עת להאריך בהרוחת מקום לעשות דרך המלך, על כן הוכרחנו לישראל בחדר הבית מסוגר רק עם הרבנים החשובים וב' ג' מנינים כל הקודם זכה וכו'. עכ"ל. הרי מפורש שנקט המנחת אלעזר לגמרי כשיטת המנ"כ, ולא עלתה על דעתו להתפלל מנחה אחרי צאה"כ, רק שבחוו"ל היה זמן רב בין השקיעה לצאה"כ ובירושלים יש רק זמן קצר. [המשפט 'ונודע' וכו', הוא במקור בסוגריים, כי הוא דבר צדדי, אבל עכ"פ הוא היה פשוט בעיני הכותב כמשיח לפי תומו]. וכע"ז מובא גם בספר דרכי חיים ושלוש (אות שכד) שבירושלים כמעט אין שום בין השמשות ניכר וכו', עיי"ש. וכמובן שהיינו דווקא מכיון שחישב לפי הכוכבים, דאילו לפי השעון אין שום הבדל בין ירושלים לשאר ארצות. וע"ע בספרו אות חיים ושלוש (סי' רסו סק"ד) שכותב מפורש שתחילת הלילה ממש הוא כשנראו כוכבים

ברקיע ואז יצא מספק ביה"ש, ויש למול למחרתו אפילו הוא שבת. גם בספרו נימוקי אורח חיים (סי' רסא) נקט שלילה תלוי בכוכבים, ולכן בא"י הבין השמשות קצר עיי"ש, רק מ"מ הזכיר שם ג"כ לחומרא הזמן של ע"ב דק', אבל מעיקר הדין הלילה תלוי בכוכבים, וכמו שגם סיים שם בנוגע לגלילות וויען ופרשבורג, עיי"ש.

שוב מצאתי בנימוקי אורח חיים (סי' רלה) שנקט שם השיעור של ע"ב מינוט בנוגע שאפשר להתפלל עד אז מנחה. וצע"ג ליישב את שיטתו. ואולי אפשר שסבר שבמקומו היה שייד לומר כי טרם ע"ב דק' עדיין אינו צאה"כ, שהיה מקום לומר שאולי זה עדיין כוכבים גדולים, משא"כ בירושלים שברור שרואים כוכבים בינונים הרבה לפני ע"ב דק', וכן בכל אופן שרואים בבירור שיש כוכבים, בודאי אזלינן בתרייהו. וכן משמע בדבריו בספר דברי תורה (תנינא אות ס) שכתב וז"ל: שי"ל שרק אנו מחמירין במדינתנו שיעור שעה וחומש משום לא פליג, גם בזמנים שהיום והלילה כמעט שוין בערך דהיינו יוהכ"פ, ואז זמן בין השמשות פחות משיעורו בקיץ כידוע, וגם באה"ק הוא סמוך יותר לקו המשווה ואין שם אורך בין השמשות כל כך גם בימות הקיץ שאין הפרש גדול שם בין קיץ לחורף כנודע. עכ"ל. ומבואר היטב מדבריו ששיעור שעה וחומש הוא רק לחומרא משום לא פלוג ורק בחו"ל במקום ובזמן ששייד לומר כן.

עוד רצה הרב המגיב לדייק הלשון באמרי פנחס (שער סדר היום אות קנ) 'החמיר להתפלל מנחה בעוד שלא יהיה צאת הכוכבים', ומשמע שזה היה רק חומרא, כי היו כאלו שהתפללו גם אחרי צאה"כ עד ד' מילין. עכת"ד הרב המגיב. אולם המעיין באמרי פנחס יראה דלשון חומרא דנקט הוא מפני המשך הדברים שם, שהיה מחמיר אפי' על כוכבים בצד מזרח, ואפילו שרק בתוך העיר החשיך וכו', אבל ודאי אחרי שהיה ודאי צאת הכוכבים גמור לא היה שום הו"א להתפלל מנחה, וכפי שכתבתי במאמר הרביעי (הערה 32), וע"ע בתגובתי למכתב הרב שחר, אות ג, בניהון זה). [ומלבד זה פשוט שא"א לדייק דיוקים בספר אמרי פנחס, שלא נכתב ע"י מהר"פ מקאריץ עצמו].

עוד רצה הרב המגיב להוכיח משו"ת מהר"ם שיק (או"ח סי' צא) שנדחק להתיר לענות אמן וקדושה על המתפללים מנחה אחרי צאה"כ ולא גער שהם עושים שלא כדין, אלא ע"כ שהחסידיים היו מתפללים גם אחרי צאה"כ עד ד' מילין, ורק המהר"ם שיק סבר כהמנ"כ וכמו רבו החת"ס דאזלי בתר הכוכבים וכבר הוה לילה. עכת"ד הרב המגיב. אולם המעיין במהר"ם שיק שם בפנים, יראה שגער הרבה בעושים כן, וכתב שהוא מעוות לא יוכל לתקון וכו', הרי שלא ידע כלל שיש כזה היתר להתפלל מנחה אחרי צאה"כ, כי כאמור כולם נקטו כהמנ"כ [וגם המהר"ם שיק שם נקט כהמנ"כ, כמבואר בדבריו שזמן צאה"כ הוא קבוע לכל השיטות, ורק תחילת ביה"ש משתנה לפי שיעור אורך המיל, עיי"ש], אלא דמ"מ היו כאלו אשר 'עומדים ועוסקים בדברים של מה בכך ומאחרים להתפלל מנחה' (לשון המהר"ם שיק, ובודאי לשון זה משמע שלא היה זה אנשים חשובים), וצידד המהר"ם שיק דמ"מ הוה תפילתם כתפילת תשלומין או נדבה ויהיה מותר לענות אמן ע"ז⁴⁷.

⁴⁷ ולכאור' הוא חולק על הטי"ז (סי' פט סק"א) הסובר דהמתפלל אחרי הזמן הוה ברכה לבטלה [אכן הביה"ל (סי' פט ד"ה ואחר חצות) נוטה כדעת הטי"ז]. וראה בשו"ת שבט הלוי (ח"ט סי' מח) כתב דיכולים לסמוך על

עוד רצה הרב המגיב להוציא מדברי נפש החיים (שער ג פ"ח) שכתב: ובעיני ראיתי במקום אחד איזה אנשים שהורגלו בזה זמן כביר עד שכמעט נשכח מהם זמן מנחה שקבעו לנו רז"ל, ואדרבה נקבע בלבם מרוב ההרגל כמו דין והלכה שתפלת המנחה עיקרה אחר צאת הכוכבים, וכשאדם אומר לחבירו נתפלל תפילת מנחה הוא משיבו נראה אם כבר נראו הכוכבים ברקיע וכו'. עכ"ל. והבין הרב המגיב שהחסידים היו נוהגים כך להתפלל מנחה אחרי צאה"כ כיון שהוא טרם ד' מילין. אך לעני"ד אין ממש בדבריו אלו, דהנה הנפה"ח כותב שם שראה רבים נכשלים בכל מיני דברים אחרים, ורק ב'מקום אחד' הוא ראה 'איזה אנשים' שכמעט נשכח מהם זמן מנחה והם מתפללים דווקא אחרי צאה"כ, וא"כ אני מבין איך מנהג של איזה אנשים במקום אחד [שבפשטות היה מנהג עמי הארץ, שהרי לא יתכן ע"פ הלכה להתפלל מנחה דווקא אחרי צאה"כ], נהפך בעיני הרב המגיב ל'מנהג חסידים'. אתמהה. [ולדבריו נאמר שהחסידים לא למדו גמרא, שהרי הנפה"ח כותב בפרק הבא: ובעיני ראיתי בפלך אחד וכו' שברוב בתי מדרשם אין בהם רק ספרי מוסר לרוב, ואפי' ש"ס אחד שלם אין בו...]

ואכן בספר ויכוחא רבה (אות ז) מובאים דברי הנפש החיים הנ"ל, ושם ראיתי שהרה"ק רבי יוסף מנעמירוב זי"ע (תלמיד הרה"ק מברדיטשוב) משיב כהוגן, וז"ל: מה שכתב שעוברים זמן המנחה וכו', תמה אני אם נתקבל זה אצלו באמת, שזה לא נמצא כי אם בתינוק שנשבה לבין העכו"ם שאין לו אפילו ידיעת בית רבו. עכ"ל. הרי שכותב להדיא שאין מי שמתפלל אחרי שרואים כוכבים. נמצא דאדרבה מכאן ראייה שאע"פ שכפשוטו לר"ת הוא עדיין יום עד ד' מילין, מ"מ אז כולם סברו כהמנ"כ שגם

המהר"ם שיק הנ"ל, ולענות אמן אם נקלעו למקום שהקילו כר"ת ומתפללים מנחה אחרי צאה"כ. אכן הגרי"ש אלישיב זצ"ל (ספר וישמע משה, שו"ת ששאלו הרה"ג ר' משה פריד שליט"א, עמוד ס) פסק שאסור לענות אמן, וז"ל שם: שאלתי [את הגרי"ש] הנכנס לבית המדרש חצי שעה אחרי השקיעה, ומוצא מנין אנשים המתפללים עדיין תפלת המנחה, האם מותר לענות אמן אחר ברכותיו של הש"ץ. והשיב ברכותיו הם ברכות לבטלה. [שאלתי: ועל כן אין לענות אמן? והשיב בקול רם:] ברכה לבטלה. שאלתי במה שאמר לי הרב שליט"א שמי שמתפלל תפילת מנחה כחצי שעה אחרי השקיעה אסור לענות אמן אחר ברכותיו שזה נקרא ברכה לבטלה, אוסיף לשאול, באם המתפלל נוהג תמיד כשיטת ר"ת, ולפי שיטתו מותר עדיין להתפלל מנחה, האם גם בזה אסור לענות אמן אחר ברכותיו. והשיב: מה זה ילפי שיטתו? כיון שאסור להתפלל אז, הרי זה אסור. עכ"ל. וראה בספר זה השלחן (מהגר"ש דבילצקי שליט"א, על שו"ע או"ח סי' רטו בביאור הלכה ד"ה ואסור) שכתב שלפי הביאור הלכה (שם) שכתב דאם אחד נוהג כאיזה דעה ואותה דעה לא הודחה לגמרי מן הפוסקים אף שמן הדין אין מחוייב לענות עליה אמן דספק אמן לקולא מ"מ אין איסור אם עונה עליה, א"כ ה"ה מי שמתפלל מנחה בבין השמשות, כיון שעדיין יש דעה שמותר אז להתפלל [כמו המהר"ם שיק הנ"ל שהתיר בביה"ש], מותר לענות אמן. ועיי"ש כל מה שכתב בענין זה. ומשמע דמ"מ אחרי צאה"כ נקט שאסור לענות אמן. יתירה מזאת שמעתי מנכד הגה"ח ר' יוסף ציינווירט ז"ל שסיפר שבעת הנישואין של צאצאי הרב והרה"ק מברדיטשוב, התפלל הרה"ק מברדיטשוב מנחה בעת בין השמשות, והרב אמר לחסידיו שאה"נ שהרה"ק מברדיטשוב גדול מאוד אך אעפ"כ לא יענו אמן על ברכותיו אע"פ שהיה עדיין בין השמשות [ואע"פ שכתב הרב בסידורו שאין למחות ביד המקילים שמתפללים מנחה בבין השמשות, צ"ל דס"ל דמ"מ אין לענות אמן על ברכותיהם. ולפי"ז מיושב שפיר הסתירה מדברי הרב (ראה במאמר הרביעי הערה 1) שגלבי טלית ותפילין החמיר גם בבין השמשות שלא לברך וכו', כי באמת גם לגבי מנחה דעתו שאין להתפלל בבין השמשות, רק ס"ל דלענין מחאה אע"פ שלגבי אותם האנשים המקילים בדאורייתא נקט שיש למחות, מ"מ לגבי מנחה שהוא רק דרבנן אין למחות ביד המקילים בזה, כיון שלעיתים מצאנו שהתירו איסורים דרבנן בבין השמשות].

לר"ת הוה לילה מיד כשרואים כוכבים, וכמו שכתב הרה"ק רבי יוסף מנעמירוב זי"ע במפורש שלא התפללו מנחה אחרי צאה"כ⁴⁸.

ראיה ב'. כתב בלא מקור שלגבי מילה נהגו לפי 72 דק' [מה שהוא כתב 'לערך 70 דקות', לא ידעתי כוונתו, ואולי זה ט"ס]. אך אנכי ראיתי שבכל הספרים שנקטו כר"ת, כולם נקטו לגבי מילה שיעור הכוכבים, ולא ידעתי מנין לקח את דבריו שנהגו לפי 72 דק'. ואולי מצא כן באיזה ספר, אולם מ"מ ברור שזה לא היה המנהג הכללי.

ראיה ג'. טען הרב המגיב שגם עלות השחר היו המנהג לחשב לפי 72 דק' שוות, וא"כ בודאי סברו שכן הוא העיקר שיש לחשב לפי שעות שוות. הנה עיין בקובצי עץ חיים (באבוב, א-ד, במאמרים מהרב שמואל משה נחמיה הכהן לעוויטא שליט"א) שהוכיח באריכות דהמנהג העיקרי היה גם לגבי עלה"ש לקבוע לפי המציאות, וכן היתה שיטת הדברי חיים, והוכיח שכן היה המנהג מאז ומעולם. ועיי"ש עוד (בח"ב עמ' קנד בהערה) שהקשה דכיון דסבר הד"ח דעלה"ש בחו"ל הוא הרבה יותר מד' מילין, א"כ היה לו להחמיר גם לגבי צאה"כ לשיטת ר"ת שהוא בחו"ל הרבה יותר מד' מילין, דהא לפי פשטות הגמ' (פסחים צד.) נמצא דלשיטת ר"ת הזמן שמעלה"ש עד הנה"ח והזמן שמשקיה"ח עד צאה"כ שוים הם. וכתב לתרץ דלגבי צאה"כ כיון דהמציאות היא [אף באופק גליציא] דבשעה וחומש אחר שקיה"ח כבר יש ג' כוכבים קטנים אפי' בימות הקיץ, ואפי' קודם לכן יש ג' כוכבים בינונים, ולכן הקילו בהרבה מקומות שלא המתינו שעה וחומש אלא כשיטת המנ"כ דאפי' לשיטת ר"ת הוי לילה בראיית ג' כוכבים, אלא שרבותינו מצאנו החמירו והמתינו עד שעה וחומש אחר שקיה"ח, ולא סמכו על סימן דכוכבים, משום דיש כוכבים הנראים ביום דאינם סימן לצאה"כ, וכתבו הראשונים שאין אנו בקיאים בכוכבים, לכן חששו שכל הכוכבים לפני שעה וחומש אחר שקיה"ח שהם כוכבים גדולים הנראים ביום, וליותר משעה וחומש לא החמירו כיון דבמציאות יש אז כבר ג' כוכבים קטנים, משא"כ לענין עלה"ש דלא שייך אי בקיאות הלכו אחר המציאות שכשמאיר היום הוי בוקר. עכ"ד. ודוק היטב דהיינו כמו שכתבתי לעיל, דבודאי אם היו נוקטים את שיטת ר"ת כפשוטה היו צריכים להמתין הרבה יותר מד' מילין [וכמו שנהגו לענין עלה"ש], ומה שלא המתינו יותר, הוא משום דסברו דהעיקר כשיטת המנ"כ דאזלינן בתר הכוכבים.

⁴⁸ ובפרט שבתולדות יעקב יוסף (בהעלותך) ובאמרי פנחס (שער סדר היום אות קנ) מפורש שלדעתם זמן מנחה היא עד השקיעה [ומבואר בתולדות שהכוונה לשקיעה הנראית, שהרי כתב שהיא ט"ו מילין אחרי חצות, עיי"ש. וכן באמרי פנחס מבואר שהיינו השקיעה הנראית, שהרי הזכיר הגמ' דלייטי אמאן דמצלי עם דמדומי חמה, וזה בפשטות בשקיעה הנראית. ועוד שהרי אחרי שנראו כוכבים במזרח לא התפלל כלל, וזה בודאי עוד טרם השקיעה השניה]. וגם דעת הרב בסידורו שיש להתפלל מנחה [עכ"פ לכתחילה] לפני השקיעה. וכבר הבאתי במאמרי גם את דברי הרה"ק הבני יששכר בספרו מגיד תעלומה (ברכות ריש פ"ד) אחרי שהביא דברי רבינו יונה (שם) שאין להתפלל מנחה אחרי השקיעה, כתב וז"ל: ומכאן תוכחה מגולה למאחרים וסומכים על קנה רצוץ, ומי לא יחוש על דברי הראשונים. עכ"ל. וכן דעת הרה"ק בעל באר מים חיים בספרו ארץ החיים (חדושי הלכות ואגדות ברכות כו:): עיי"ש. [ולפי"ז ברור שהבעש"ט לא התפלל מנחה אחרי השקיעה, שלא יתכן שהתולדות יכתוב נגד מנהג רבו הקד'. ועוד יותר מזה היה המנהג בזמן הראשונים ובתחילת האחרונים שהיו מתפללים אפילו מעריב ביום. אכן כידוע בדורות המאוחרים היו ג"כ צדיקים שכן התפללו מנחה אחרי השקיעה, אך כאמור עיקר הזמן היה לכו"ע עד צאה"כ, ואם היו איזה צדיקים שנתאחרו אחרי צאה"כ, היה זה איזה ענין מיוחד ואין ללמוד מזה כידוע].

ראיה ד'. רצה לומר שבהרבה מדינות נהגו להמתין ד' מילין, וע"כ שזה היה המנהג הישן, ורק נשתכח וחזר המהר"ש מבעלזא ויסדו שוב. עכת"ד הרב המגיב. אולם כל מי שנכנס לנושא יודע שהמנהג היה תמיד להמתין רק עד שנראו ג' כוכבים ולא יותר, מלבד באלו המקומות שזמן הכוכבים היה ממש קרוב לשיעור ד' מילין, שם היו ממתנינים לפי ד' מילין [וכבר הארכתי בזה לעיל (סי' ד)], אבל בשאר המקומות עד המהר"ש מבעלזא החזיקו כולם שיעור הכוכבים, ורק מזמנו ואילך נתפשט בחלק מגלילותיו המושג של ד' מילין, אך עדיין רובא דרובא דכלל ישראל לא קיבלו חומרא זו אלא המשיכו במנהגם לקבוע לילה כפי הכוכבים. ולא הבנתי בכלל איך ניתן לפקפק על מנהג זה שהיה כ"כ רווח בכל ישראל, כאילו יש כאן איזה ספיקא דדינא, הרי ידוע היטב דמנהג קובע הלכה (הבאתי לזה מקורות בתחילת המאמר הרביעי) וכ"ש מנהגם של כל כלל ישראל ממש. וממילא דעת לנבון שכל החומרא להמתין ד' מילין היא רק חומרא בעלמא, אבל מעיקר הדין כולם נקטו דאזלינן בתר הכוכבים, ואז הוא לילה גמור לכל דבר ודבר ממש, בין בענינים דאורייתא ובין בענינים דרבנן, וח"ו להקל בזה בשום דבר, וכפי שהארכתי במאמרי.

סימן ז

השתלשלות המנהגים מזמן הגר"א והבעל התניא

כתב הרב המגיב שבזמן הגר"א והבעל התניא נהגו ברוב תפוצות אירופא להקל כר"ת, ואט ואט במשך הדורות התחילו כולם לקבל את הכרעת הגר"א והבעל התניא כשיטת הגאונים. ואכן בעיקר דבריו אלו אני מסכים עמו, וכפי שכתבתי בפירוש בתחילת המאמר הרביעי, עיי"ש [ואם כי יש לי להעיר באלו פרטים מדבריו כאן, לא רציתי כעת להאריך בהם].

סימן ח

מקומות שנהגו לשער לפי שעה וחומש ושיטת הפוסקים בזה

בסימן זה הביא הרב המגיב הרבה מקורות שנהגו בהרבה מקומות להקל כשיטת המנ"כ, ומאידך הביא מקומות שנהגו להמתין ד' מילין. אך כאמור אלו שנהגו ד' מילין היה זה בד"כ או משום האופק שהיה קרוב לשיעור זה, או משום שקיבלו הוראת מהר"ש מבעלזא, או שכתבו זאת רק בתור "ונכון לכתחילה".

מה שכתב עוד בנוגע לא"י, יבואר בהרחבה בסימן הבא.

סימן ט

אם שייך לנהוג בא"י כשיטת המנ"כ והמנהגים בזה

כתב הרב המגיב (בתחילת סימן זה ובסוף הסימן הקודם) שאלו שנהגו בחו"ל כשיטת המנ"כ, מ"מ כשעלו לא"י והבינו שאין לה מקום, כי כאן נראים הכוכבים מוקדם

מאוד, החלו לנהוג ד' מילין כפשטות דברי ר"ת. אולם ראיתי בספרים רבים שכתבו להיפך, ראה לדוגמא בקובץ שערי ציון (עמ' 14) שכתב הגר"ש אויערבאך שליט"א וז"ל: ובזה נבין במה ששמענו מהרבה גדולים שכשהגיעו לארה"ק אמרו שהמציאות מוכרחת כאן כהגאונים והגר"א, וכן שמעתי מנכדי הגאון ר"א שאג ז"ל שבתחילת בואו לעיה"ק ירושלים היה מרעיש על מה שלא חוששים לדעת ר"ת ורמב"ן ושאר ראשונים, ואח"כ לא נשמע קולו, וכאשר נשאל השיב שע"י שרואה כל לילה ולילה מציאות הדברים הוכרע אצלו שכן האמת כהגאונים והגר"א. ויפלא שאדרבא שיעור ד' מילין נאמר דווקא באופק א"י ורק כאן מציאות זאת שאז כלה כל האור. אלא שעניניהם שפיר חזו שבאותו זמן שנהגו שהוא לילה במקומות בחו"ל, באותו זמן בא"י כבר יוצאים כוכבים בהרבה זמן קודם, וא"כ גם התם וגם הכא נהגו בתחילת צאה"כ שהוא לילה. עכ"ל. ומהר"י סופר שליט"א גאב"ד ערלויא בספרו אפריון חתנים (סי' טז) ג"כ כתב שכן העיקר גם בא"י, שלילה תלוי בכוכבים. ובמכתבו בקובץ בית הלל (ח"י עמ' כ) כתב שוב שלילה תלוי בכוכבים, והאריך שם שאלו שמחזיקים ד' מילין בא"י מסתבכים מאוד, כי לכאורה להחזיק שעות שוות אין לזה הגיון, וא"כ היה להם לנהוג לפי מעלות [דהיינו עד שיחשיך לגמרי], ובחו"ל צריכים להמתין הרבה יותר מד' מילין, ועיי"ש ששאל כן להאדמו"ר"ם מסאטמאר ומקלויזנבורג זצוק"ל, ולא קיבל מהם תשובה ע"ז. [ובאמת ראה בשו"ת דברי יציב (או"ח סוף סי' קי) שחשש הרבה שיש להמתין עד שישחיר לגמרי הרקיע, וכידוע זה תלוי במעלות. אך צ"ע מדוע א"כ הנהיג בקהילתו שדי תמיד ובכל מקום להמתין 72 דק' שוות]. וממילא איכא סיבוך גדול לשיטתם שכל אחד תופס שיעורים אחרים, זה לפי מעלות וזה לפי שוות, זה נוקט ד' מילין וזה ה' מילין [כמו שר"ת עצמו נקט בספר הישר, ויש בזמנינו מנהג כזה], וכל אחד נוקט לו שיטה אחרת בשיעור אורך המיל וכו' וכו', ומתוך חומרות מגיעים ג"כ לקולות כידוע, משא"כ אלו ההולכים במנהג כל ישראל לתפוס לפי הכוכבים, דרכם ברורה הרבה יותר ובנויה על מסורת של כל הדורות [אם כי גם בזה איכא שאלה של כמה דקות לכאן ולכאן וכנ"ל בסי' ג', אבל בזה פשוט כי כך היא דרכה של תורה בדברים כאלו שמשתנים לפי עיתות השנה ולפי הארצות ולפי טיב הראיה וכו']. והאדמו"ר מפאפא זי"ע היה טוען עוד דהנה בשו"ע נקטינן לגבי מילה לפי בינונים ולגבי קר"ש של ערבית לפי קטנים ולגבי מוצ"ש לפי קטנים רצופים, וטען שאלו הנהוגים להמתין ד' מילין, אינם יודעים כלל איך לשער שיעורים הללו. וממילא דעת לנבון שרוב כלל ישראל שלא נהגו בחומרת ד' מילין בהיותם בחו"ל, היה להם פשוט גם בא"י שלא לזוז מעיקר זה שנהגו בו כל ישראל שלילה תלוי בכוכבים וכפי שידעו כלל ישראל בכל הדורות וכנ"ל. [וידוע היטב כי בד"כ אף מי שרצה להחמיר ולהמתין במוצ"ש ד' מילין בא"י, היה מחמיר רק לעצמו בלי לעשות עסק ופרסום, וגם הדגיש שזה רק חומרא בעלמא, לבל יבואו אח"כ לחשוב ששיעור זה הוא מעיקר הדין וידחו ברית או שיקלו לגבי מנחה וכו']. והאמת היא שלא רק שלא החמירו בא"י יותר מבחו"ל, אלא אדרבה ידוע על כאלו שנהגו בחו"ל להמתין ד' מילין, ואילו כאן בא"י שרואים להדיא שהכוכבים נראים מוקדם לא היו כלל מחמירים והיו נוקטים כשיעור הכוכבים ותו לא [או שהיו מחמירים רק 50 דק' כמו המהר"א מבעלזא זי"ע].

ובכלל לא הבנתי איך שייד לומר שהשתא בא"י שרואים ששיטת המנ"כ אינה מתאימה יש לנו להחמיר ד' מילין, אדרבה איפכא מסתברא, דכיון שהסוברים כר"ת

נהגו פעם כהמנ"כ, נמצא דבזה היו כולם שוים דמיד כשרואים ג' כוכבים הוה לילה, וכל החילוק היה שהיו מקומות שהחזיקו כשיטת הגאונים שמיד בשקיעה מתחיל ביה"ש, והיו מקומות שהחזיקו כר"ת אליבא דהבנת המנ"כ, וממילא השתא שבאו לא"י וראו שהיה להם טעות, הרי בודאי לא שייך לומר שהטעות היה בזמן לילה שזה היה מנהג כל ישראל ממש, אלא ע"כ לומר שהיה הטעות מה שהקילו שאחרי השקיעה הוא עדיין יום. [ובפרט למה שביארתי שאכן המנהג הקדום גם באירופא היה לגמרי כהגאונים].

שוב בהמשך דבריו הודה הרב המגיב שכל הקהילות שנהגו בחו"ל כהמנ"כ, כשבאו לא"י התחילו כולם לנהוג לגמרי כשיטת הגאונים. אולם כתב עוד שיש קהילות שהמשיכו ג"כ לנהוג עכ"פ לחומרא גם כשיטת המנ"כ, ועוד כתב שבשנים המאוחרות יש גדולים שאף הקילו כמותו בדרבנן. והנה כמובן זה רק ע"פ דבריו בסי' ג' שנקט שיש הבדל בין זמן צאה"כ דהמנ"כ לזמן צאה"כ דהגאונים, אך כבר ביארתי שם היטב שזמן צאה"כ אחד הוא, רק קשה לשער בסכינא חריפא הזמן ולכן נעשו כל מיני מנהגים עם שינויים קטנים לכאן ולכאן, וממילא נמצא לפי"ז שא"א לומר כדברי הרב המגיב הנ"ל כי באמת אין הבדל בין צאה"כ דהמנ"כ לצאה"כ דהגאונים.

והנה הרב המגיב טען שמה שיש בא"י הרבה שממתינים לתפילת ערבית חצי שעה אחרי השקיעה, זה ראיה לדבריו שהחמירו כהמנ"כ, כי להגאונים די שימתינו ג' רבעי מיל שאז יש כוכבים בינונים ועוד מעט זמן לכוכבים קטנים. אולם באמת הדבר פשוט, שאדרבה כולם נקטו כשיטת הגאונים שעיקר הזמן הוא בג' רבעי מיל אחרי השקיעה, ולכן במוצאי תעניות ואפילו במוצאי יוה"כ, שזה טרחא להמתין, היו כולם מתפללים מיד בעשרים דק' [או 18 דק'] אחרי השקיעה, שאז הוא בודאי לילה לשיטת הגאונים [ומסתמא סמכו ע"ז שפעם היו מתפללין מעריב אפילו ביום מחמת שהיה קשה להמתין, וכ"ש שבמקום תענית די במה שהמתינו לכוכבים בינונים], רק מ"מ בשאר הימים כיון שנפסק בשו"ע (או"ח סי' רלה) לגבי קרי"ש של ערבית שיש להמתין לכוכבים קטנים, כי אין הכל בקיאים בין גדולים לבינונים ויאמרו על גדולים שבינונים הם, ולכן צריך להמתין עד שיראו כוכבים קטנים בבירור, דהיינו דבעינן שגם מי שאינו בקי יראה את הכוכבים הקטנים, שהרי גזירת הקטנים באה בשביל מי שאינו בקי, וזה יוצא לכל המאוחר עד חצי שעה אחרי השקיעה [כידוע שבתחילת הנשף יוצאים הכוכבים אט אט כמבואר בכל הספרים המדברים מזה], ולכן המתינו חצי שעה עד מעריב [ואינו כלל מנהג קהילות חסידים, אלא גם מתלמידי הגר"א הרבה ממתינים כן, כי זה קשור להלכות מפורשות בשו"ע, וע"ע בספר בין השמשות להגרי"מ טוקצינסקי (עמ' עא) שכתב שהרוב ממתינים חצי שעה, ועי"ש מה שהוא כתב בטעם הדבר, אך אין כאן המקום להאריך עוד], ובמוצ"ש המתינו עוד מעט עד שיהיו קטנים ורצופים, כדי להוסיף מחול על הקודש, כמבואר בשו"ע (סי' רצג).

ומה שכתב הרב המגיב מכמה גדולים שבדורות האחרונים בא"י התחילו להקל כהמנ"כ ולהתפלל מנחה בא"י עד קרוב לחצי שעה מהשקיעה, הנה מלבד שזה מוזר לומר שבדורות האחרונים התחכמו יותר מהדורות שלפניהם והחלו להקל שלא כמנהג הגדולים שבדורות שלפניהם, אבוא כעת במפורש להשיב על דבריו אחד לאחד :

בענין מנהג מהר"א מבעלזא; ראה במאמר החמישי ולקמן במכתב הרב יהודה הלוי ובתגובתי שם.

בענין מנהג מהר"י מראחמיסטריווקא; הנה מלבד מה שכתבתי כבר במאמרי, אדגיש כעת בראשית דברי שלא היה בכלל מושג ונושא לנהוג כשיטת ר"ת בראחמיסטריווקא, כפי שכל יו"ח של מהר"י מראחמיסטריווקא מעידים שהחזיק בשיטת הגאונים. וכעת דברתי עם בנו הרה"צ ר' אברהם דוב שליט"א ממאנסי, ואישר את הדברים שאביו לא החזיק כלל ר"ת. וכן הרה"ח ר' לוי טווערסקי שליט"א מבית שמש בן הרה"צ ר' מרדכי זצ"ל בן האדמו"ר מארה"ב, אמר לי ששאל את זקינו מארה"ב האם בראחמיסטריווקא החזיקו משיטת ר"ת, וענה לו: אבי [מהר"י] וזקיני [מהר"ד] לא ידעו כלל משיטת ר"ת!

ושמעתי מהרה"ח ר' יצחק יהודה טברסקי שליט"א בן הרה"צ ר' מנחם נחום בנו של האדמו"ר מהר"י, שראה פעם במוצאי יוה"כ שנתאחר זקנו משום מה עד קרוב לזמן ר"ת ואז פנה להבדיל. טרם שהתחיל להבדיל פנה אליו אחד מנכדיו (כהיום כ"ק אדמו"ר שליט"א) ואמר לו: עוד כמה דקות זמן ר"ת ולמה לא להמתין מעט?! אך האדמו"ר מהר"י הגיב מיד: אצלנו לא נהגו כר"ת! ומיד התחיל הבדלה. ואוסיף עוד, שאמנם כך שמעתי פעם ג"כ מפי האדמו"ר מראחמיסטריווקא שליט"א בעצמו, שזקיני מהר"י לא היה ממתין במוצאי יוה"כ לזמן ר"ת.

עוד שמעתי מהרה"צ ר' ישעיה דוד מלכאל מטאלנא בית שמש, שסיפר לו חמיו האדמו"ר מקאפישיניץ שליט"א, שאחרי שנישא בזו"ר לבתו ע"ה של האדמו"ר מהר"י שהיה אצלו לפני יוה"כ, ואז שהיה שם ג"כ בנו האדמו"ר מראחמיסטריווקא ארה"ב שליט"א. באחד הימים בעת יושבם שם בביהמ"ד, אמר האדמו"ר מראחמיסטריווקא ארה"ב שאצל חמיו בסקווירא ממתנינים במוצאי יוה"כ 72 דק' ותמה מדוע לא מחזיק גם אביו כן. בדיוק באותה העת נכנס האדמו"ר מהר"י לביהמ"ד ושאל לשיחתם, כששמע הגיב מיד: אצלנו עוד בעיר ראחמיסטריווקא לא נהגו להמתין לזמן ר"ת. עוד סיפר הנ"ל בשם חמיו, כי היה נוכח במוצאי יוה"כ ותקעו בסיום הצום בזמן הגאונים, ואח"כ כשיצאו לקדש הלבנה דברו על נושא זה, ואמר אז המהר"י שאביו [מהר"ד] לא החזיק בשיטת ר"ת.

וכה אמר לי הגר"ד טווערסקי שליט"א אב"ד דחסידי ראחמיסטריווקא בארה"ק: זקיני המהר"י החזיק שיטת הגאונים אפילו בדאורייתא ובמוצאי יוה"כ ראו כולם שאינו ממתין כלל לזמן ר"ת. גם במוצ"ש אע"פ שע"פ רוב היה נמשך סעודה שלישית עד קרוב לזמן ר"ת וממילא עד שהגיע הבדלה כבר היה אחרי ר"ת, מ"מ באמצע סעודה שלישית מיד בזמן מוצ"ש של הגאונים היו מדליקים האור בביהמ"ד ע"פ דעתו [והיו לוקחים לזה קטן שידליק, משום שהגדולים היו באמצע סעודה שלישית]. וכן כשחל תשעה באב במוצ"ש, מיד בזמן מוצ"ש של הגאונים היה לובש בגדי חול ואת נעלי ת"ב. גם היה דרכו להתפלל ערבית במוצאי תעניות מיד עשרים דק' אחרי השקיעה, שאז הוא כבר בודאי צאת ג' כוכבים בינונים להגאונים, ולא רצה להמתין יותר משום התענית. וכן בחנוכה היה מתפלל מעריב עשרים דק' אחרי השקיעה משום שרצה להדליק נרות חנוכה מוקדם. אמנם בשאר הימים היה מתפלל מעריב חצי שעה

אחרי השקיעה, כדי שיהיו ג"כ כוכבים קטנים. ומה שלעיתים היה מתאחר במנחה וסעודה שלישית, זה היה רק משום שלא הצליח להגיע בזמן, כמו שהיה קורה גם בשאר התפילות, ובפרט בסוף ימיו שהיה לוקח לו הדרך מביתו לביהמ"ד כחצי שעה, וזה היה רבישע ענין מה שהקיל להתפלל כ"כ מאוחר מנחה וסעודה שלישית, ותו לא. והוא עצמו השתדל הרבה שזה לא יקרה, וכגון שבשבועות היה שנה אחת שנתאחר מנחה מחמת השוה"ט שהיה לפניו, ולשנה הבאה התחיל להקדים מנחה לשוה"ט.

וכן מסר לי הרב דוד שיינברגר שליט"א (יו"ר מכון 'מעין הברכה', המברר מנהגי ראחמיסטריווקא), כי מה שאיחר האדמו"ר מהר"י לסעודה שלישית, זה היה בשנותיו האחרונות שהיה מהלך מביתו עד ביהמ"ד מהלך של חצי דקה והוא הלך זאת בחצי שעה על כן היה מאחר, אבל בשנים שלפני כן היה נוטל ידיו מוקדם, והיה נוהג אחר מנחה לומר המאמר של הזוה"ק לסעודה שלישית ליד החלון **לאור היום** ואח"כ נטל ידיו לסעודה שלישית. וציין עוד כי בתקופה שמוהר"י היה מאחר למנחה בשבת היה בנו אדמו"ר זיע"א נוטל ידיו לסעודה שלישית קודם תפלת מנחה כי רצה להספיק קודם השקיעה.

ואמנם בנו הרה"צ ר' אברהם דוב שליט"א ממאנסי אמר לי עוד, שאביו המהר"י הקפיד תמיד להתפלל מנחה לפני השקיעה, ואך לעיתים קרה שנתאחר מעט לכל היותר אולי עד 10 דק' אחרי השקיעה. אך אמר לי שהוא לא היה אצל אביו בשנות חולשתו, ואינו יודע מה היה אז.

בענין מנהג האדמו"ר ממחנובקא זצ"ל; הנה מה שהבאתי במאמרי שנהג כשיטת הגאונים לא משלי הוא, אלא הבאתי זאת מספר לעבדך באמת (פ"כ הערה 32), ושם כתבו זאת בפירוש בשם האדמו"ר ממחנובקא שליט"א. וראה עוד בקובץ עץ חיים (באבוב, ח"ח עמ' שצו) שכתבו ג"כ כמו שכתבתי במאמרי, דבכל בית טשערנוביל, סקווירא מחנובקא ראחמיסטריווקא וכו' לא נהגו כלל בשיטת ר"ת, והאדמו"ר מסקווירא זצ"ל שהחמיר כר"ת, הוא לקחו מבית חותנו המהר"י מבעלזא.

וכה סיפר לי הרה"צ ר' בערל בן האדמו"ר מראחמיסטריווקא ארה"ב שליט"א: בשנת תשל"ז למחרת צום גדליה הייתי עם דודי הרה"צ ר' אברהם דוב, אצל האדמו"ר ממחנובקא זצ"ל. האדמו"ר פנה אלינו בתמיה ושאל: "האם באמת נכון הדבר שבסקווירא כהיום מחזיקים ר"ת"? המשיך האדמו"ר ממחנובקא ואמר: "אתמול היה כאן אברך בשם דירנפלד, וראיתי אחרי מעריב שהוא ממשיך לצום, שאלתי על זאת ואמר לי שממתין לזמן ר"ת, אמרתי לו 'רק בסאטמאר מחזיקים ר"ת', השיב לי האברך הנ"ל שגם בסקווירא נוהגים כך". אך המשיך האדמו"ר ממחנובקא ואמר: "אני איני יכול להאמין לזאת, האם אמנם נכון הדבר"? אמרנו לו שאכן הדבר נכון שכך נהג מהר"י מסקווירא. ואז המשיך האדמו"ר ממחנובקא בפליאה מרובה ואמר: "איני מבין מהיכן לקח מהר"י מסקווירא דבר זה, הרי לא רק שבסקווירא לא החזיקו ר"ת, אלא גם בכל רוסיא לא החזיקו ר"ת, המנהג היה שהיו בודקים מתי נראים ג' כוכבים ואז היה לילה לכל דבר, ממש פליאה בעיני מהיכן לקח מהר"י מסקווירא חומרא חדשה זו". והוסיף האדמו"ר ממחנובקא ואמר עוד: "מילא בשבת הוא יכול לאחר כמה שרוצה, אבל בתענית לא שייך לנהוג כך, בסקווירא במוצאי

יוה"כ מיהרו את הבעל תפילה שיגמור בזמן ולא ימשוך רגע אחד אחרי שנראים כוכבים".

סימן י

בירור מנהג הרה"ק מהר"א מבעלזא זיע"א

הנה במאמרי הבאתי הרבה שמועות ברורות במנהג בעלזא, ואח"כ הארכתי עוד במאמר מיוחד על מנהג בעלזא (לעיל מאמר חמישי), וע"ע מכתב הגר"ש בינעט (הנדפס לעיל) ובמכתב הרב יהודה הלוי (הנדפס לקמן) ובתגובתי שם. וא"צ להאריך יותר.

סימן יא

התפשטות המנהג בשנים האחרונות להחמיר כר"ת

חושבני שעל רוב דברי המגיב בסימן זה אין מן הצורך להשיב, שכן על חלק מהדברים כבר השבתי לעיל, ועל חלק יוכל המעיין להבין לבד מה התשובה לדבריו. אולם על דבר אחד ברצוני להשיב, שהנה בתוך דבריו תמה הרב המגיב מאי שנא משיטת היראים שרוב כלל ישראל חוששים ומחמירים בער"ש כהיראים, ואילו לגבי שיטת ר"ת אין מקפידים להחמיר כמותו. ואכן ידוע ומפורסם שכך הוא המנהג הכללי בירושלים ובארץ ישראל ובעוד מקומות, שבער"ש פורשים ממלאכה הרבה זמן קודם השקיעה [עד שבירושלים זמן הדלקת נרות הוא 40 דק' קודם השקיעה], ואילו במוצ"ש אין מוסיפים מחול על הקודש אלא מעט, ומיד כשנראים ג' כוכבים קטנים ורצופים [וכמבואר בפוסקים שכשנראו כוכבים רצופים יש כבר גם שיעור תוספת שבת] נוהגים לעשות מלאכות⁴⁹. ואמנם מנהג זה יסודו בהררי קודש, עפ"י כל הפוסקים שבער"ש הביאו שיעורים גדולים לתוספת שבת (ראה בב"ח בסי' רסא ובשאר נ"כ שם), משא"כ במוצ"ש שלא מצאנו זאת, אך מ"מ דבר זה טעמא בעי, מאי שנא ערב שבת ממוצאי שבת. ועוד צ"ע הקושיא הנ"ל שאם חששו בער"ש לשיטת היראים אף שלכו"ע אין הלכה כשיטתו, א"כ כ"ש שהיה לחוש במוצ"ש לשיטת ר"ת שיש פוסקים שסברו שהלכה כמותו.

ונראה לבאר שמה שבער"ש מחמירים ומוסיפים הרבה מחול על הקודש, אין עיקר הטעם מחמת שחששו לשיטת היראים, דהרי זה ברור שאין הלכה כשיטתו [וכ"כ בשו"ת אגרות משה (או"ח ח"ב סי' ו) שלא מסתבר שהמנהג הוא מצד שחוששים ליראים], אלא עיקר הטעם הוא מחמת שחששו דאתו למיסרך ח"ו ויבואו לעשות בטעות מלאכות אחר השקיעה. והלא גם לר"ת כן הוא, שמי שאינו בקי יש לו לפרוש ממלאכה בעוד החמה בראשי האילנות שהוא זמן רב קודם השקיעה השניה. וכן מבואר בדברי רבי אברהם בן הרמב"ם (מובא במהר"ם אלאשקר סי' צו) שמחמת חשש זה הוא הטעם שיש להוסיף מחול על הקודש וכמו שחז"ל אסרו החמץ בערב

⁴⁹ ובאמת גם הנוהגים להמתין ד' מילין, מנהגם הוא שמיד בזמן זה הם עושים מלאכות, ונמצא שגם הם אינם נוהגים להוסיף במוצ"ש יותר ממה שהיו אפילו אינם מוסיפים כלום]. אמנם בזה יש לומר שגם הם נקטו שהעיקר הוא סימן הכוכבים, ורק בתורת חומרא המתינו לזמן ד' מילין, וא"כ מובן שא"צ להם להוסיף עוד על זמן זה.

פסח קודם חצות. עכ"ד. ואכן חשש זה הוא חשש שמצוי מאוד, שאנשים הרגילים לעשות מלאכות עד סמוך להשקיעה ממש, לפעמים יארע להם ח"ו שהם עושים מלאכות בשוגג אף אחר השקיעה⁵⁰. ולכן בער"ש מחמירים הרבה ופורשים ממלאכות הרבה קודם השקיעה, משא"כ במוצ"ש אין מצוי חשש זה [כמו שלא אסרו חז"ל חמץ במוצאי פסח יותר מהחיוב], ולכן אין סיבה להוסיף יותר מהחיוב.

עוד יש לבאר על פי דעת המג"א (סי' קפח סק"ח, וע"ע בדבריו בסי' תפט סק"ז) שנקט שבמוצ"ש אף שצריך להוסיף מחול על הקודש מכל מקום אין מצוה להוסיף אלא משהו⁵¹, משא"כ בער"ש יש מצוה להוסיף הרבה מפלג המנחה ואילך, עיי"ש. וא"כ מבואר היטב מה שבער"ש הוסיפו הרבה משום שבער"ש יש מצוה להוסיף כמה שיותר, משא"כ במוצ"ש שאין מצוה להוסיף יותר מהחיוב לא הוסיפו כי אם משהו⁵².

⁵⁰ ראה מש"כ החזו"א באגרותיו (ח"ג אגרת קמט): ובאמת צריך להתרגל להחמיר בכניסת השבת אף במקום מצוה, כי זה מצוי מאוד שבשביל מצוה נכנסים למצב נלחץ וסוברין יכולני עדיין לגמור לפני כניסת השבת, ובאמת ראוי להחליט לפרוש אף במקום מצוה, ומוטב שיהיה המכשול ביטול המצוה ממכשול של חילול שבת. עכ"ל. וכנראה מקורו בסנהדרין (סח). שאמרו שם: כשחלה ר' אליעזר נכנסו ר' עקיבא וחביריו לבקרו וכו' ואותו היום ע"ש היה ונכנס הורקנוס בנו לחלוץ תפלו [של אביו, דקסבר שבת לאו זמן תפילין הוא ואסור להניחן שמה יצא בהן לרשות הרבים (רש"י)], גער בו ויצא בניזפה, אמר להן לחביריו כמדומה אני שדעתו של אבא נטרפה, אמר להן דעתו ודעת אמו נטרפה היאך מניחין איסור סקילה [הדלקת הנר והטמנת חמין (רש"י)] ועוסקין באיסור שבות [דמניח תפילין בשבת אין כאן איסור מלאכה, ואפילו יצא לרשות הרבים דהא דרך מלבוש הוא ותכשיטין הוא לו בחול (רש"י)]. ע"כ. והנה בודאי עדיין היה זמן להדליק הנרות אחר שיחלוץ התפילין, אלא שכיון שהיה סמוך לשבת סבר שעדיף לעבור על השבות שמה ח"ו לבסוף ימשך הזמן ויבואו לידי חילול שבת ח"ו.

⁵¹ ומה שאמרו בברכות (נב.) ובפסחים (קה:) אפוקי יומא כמה דמאחרין ליה עדיף כי היכי דלא להוי עלן כמשוי, י"ל לפי דעת המג"א שהכוונה כדברי הרשב"ם בפסחים (שם ד"ה אפוקי) שכתב: היכא דאשכחן שום עלילה לאחוריה, כגון היכא דאין לו אלא כוס אחד דמאחרין ליה [להבדלה] עד לאחר המזון, עכ"ל, והיינו שאיחור זה אינו מצוה בפני עצמה להוסיף הרבה, אלא כולו הוא רק משום שלא תראה השבת כמשא, ולכן כל ענינו הוא רק במקום שיש לו ב' דברים לעשות שאז יש לו לאחר את ההבדלה, שאם יקדים את ההבדלה יראה שהשבת הוא כמשא עליו, וכדרך האדם הנושא משא שקודם רוצה להוריד המשא ממנו ואח"כ הוא עושה שאר עניניו, אבל אם אינו עושה כלום אין בזה ענין להמתין, שהרי אף אם יעשה הבדלה מיד לא תראה השבת כמשא, שהרי עכשיו הוא זמן הבדלה. וראה עוד בשו"ע (או"ח סי' תרפא ס"ב) שמבואר שאף אם כבר הבדיל בתפילה והוא עושה מלאכות, מ"מ יש לאחר את ההבדלה לאחר הדלקת נר חנוכה, מטעם הנ"ל שלא יראה עליו כמשא, ובמג"א שם נראה שהסכים לזה, ולפי"ז מבואר שפיר שהטעם הנ"ל אינו כלל משום תוספת שבת, אלא הוא דין מיוחד שיש לאחר את ההבדלה כדי שלא תראה השבת עליו כמשא, ואינו ענין כלל לאיסור מלאכה, ולק"מ על המג"א. [אבל מ"מ נראה דאף המג"א מודה דנכון להמתין יותר ממשהו אף דליכא בזה מצות תוספת שבת, וכדמשמע בברכות (נג.) דישאל גדול אינו ממחר סמוך לחשכה מיד לאחוז האור בידו, וע"כ דהתם איירי שכבר עבר שיעור משהו, דאל"כ גם תינוק עדיין אינו מחזיק האור. אמנם למעשה כתב המג"א (סי' רחצ סק"ג) דהפוסקים השמיטו גמרא זו, ואפשר דסבירא להו דאף הגדולים אין נזהרין בזה עתה ומדליקין מיד סמוך לחשיכה. עכ"ד].

⁵² וראה בשו"ת ויען יוסף (ח"א סי' קג) שכתב שהזמן שקבע אביו [בעל ויגד יעקב] היה, שתמיד זמן מוצ"ש היה 75 דק' אחר זמן הדלקת הנרות של ער"ש, והיה מעמיד בקיץ זמן הדלקת הנרות בער"ש בין 6 ל-10 דק' קודם השקיעה וזמן מוצ"ש היה קרוב ל-70 דק' אחר השקיעה, ובחורף הקדים יותר כיון שאז כבר רואים שכבר קודם לזה הרקיע כמעט מלא כוכבים וגם האדמיות שבמערב אינו מחזיק כ"כ זמן בחורף, ועכ"ז לא שינה הזמן של 75 דק' בחורף דע"ז הרויח אז לקיים בער"ש גם שיטת היראים. עכ"ד. וחזינן מכך שאף הוא שסבר באופן כללי שיש לחוש לכתחילה לשיטת ר"ת [רק חשש שאם יחמיר כן יהיו אנשים שיבואו להקל הרבה ויעשו להם זמן מוקדם מאוד] כמבואר שם, מ"מ הוא העדיף להוסיף הרבה בער"ש מאשר להוסיף זאת במוצ"ש, ולא היה אכפת ליה כ"כ שבמוצ"ש יעשו יותר מלאכות קודם זמן ר"ת. והיינו כהנ"ל שעדיף להחמיר בער"ש מלהחמיר במוצ"ש.

אמנם במנורה הטהורה (סי' רסג בקני המנורה סק"ג) כתב שלענין מוצאי שבת לא מצאנו שיעור, ומשמע קצת דתלוי ברצון האדם, ויוכל להמשיך קדושת שבת טפי.

להשלמת הענין אציין בזה לספר ירושלים במועדיה (מהגר"א נבנצל, שבת ח"ב עמ' רא) שמובא שם שיש אומרים בשם החזו"א שכדאי לא להחמיר במוצ"ש כשיטת ר"ת, שמא יבוא גם להקל כר"ת. ועיי"ש שכתב בתו"ד שהחשש הנ"ל מוכח מהנסיון. עכת"ד. משא"כ לגבי ער"ש אין שום חשש להחמיר כהיראים, דבודאי לא יהיה מי שיבוא להקל כהיראים⁵³.

סימן יב

המנהג לשער ע"ב דק' במעלות

אין ספק שדברי הרב המגיב נכונים, שאילו היה ההלכה כשיטת ר"ת היה צריך לשער הכל לפי שיטת המעלות ולהחמיר בימי הקיץ להמתין במוצ"ש יותר זמן מבימים השונים, וכן להחמיר בחו"ל במדינות הרחוקות מקו המשוה ולהמתין הרבה יותר מבא"י – בכל מדינה כפי חשבון שיטת המעלות.

אולם ישראל בני נביאים הם, והיינו טעמא שלא נהגו ולא נוהגים כן, הוא משום שהעיקר הוא שזמן לילה תלוי בכוכבים, וא"כ גם המחמירים כשיטת ר"ת כפשוטה הספיק להם לצאת את שיטת ר"ת במעט [וכפי שכתבתי במאמר הרביעי כי בזה יובן למה היה מנהגם לחשב לפי שעות שוות, הלא רוב הפוסקים חולקים על שיטה זו, וגם המציאות מורה שיש הבדל גדול בין הקיץ לחורף ובין המקומות, וע"ע בתשובת מהרש"ג (ח"א או"ח סי' לח) שודאי אין יוצאים שיטת ר"ת אם ממתינים רק ע"ב דק' שוות מחמת כמה סיבות, אלא טעמם היה דכיון שנהגו כן רק משום חומרא לא ראו צורך לחשוש יותר, וכמו שלא חששו להשיטות ד-ד' מילין הם יותר מע"ב דק'. וע"ע מה שכתבתי לעיל בסי' ד].

סימן יג

במהלך הבני ציון בשי' ר"ת

בודאי צודק הרב המגיב שבפשטות שיטה זו לא נתקבלה, אולם יצוין כי זה לא רק שיטת הבני ציון, אלא זה כבר שיטת המאירי (ראה במאמר השלישי מה שהבאתי בשיטת המאירי), ויש עוד כמה אחרונים כמו חידושי הרז"ה שסוברים כן.

⁵³ ועיי' מש"כ הגינת ורדים (במהדורה החדשה בסוף כרך א) שהרוצה להחמיר על עצמו כשיטת ר"ת יעשה בצנעא. אולם שאר הפוסקים לא כתבו דבר זה, ואפשר דס"ל דיותר להחמיר כר"ת אף בפרהסיא. ואפשר עוד כי בימינו שיש בא"י כמה קהילות חשובות המחמירים כר"ת, א"כ נראה שאין שייך כ"כ חשש מחלוקת ולכאוי יהיה מותר להחמיר לכו"ע אף בפרהסיא. אך כמובן שאם החומרא בפרהסיא יתפרש להדיא כזלזול במי שאין מחמיר, במקום כזה כו"ע מודו דאסור להחמיר בפרהסיא.

◆ מכתב הרב יהודה הלוי ◆

נדפס בקובץ נזר התורה גליון כט עמ' תנב

זמן רבינו תם לשיטת בעלזא

אל מערכת נזר התורה,

ראיתי את אשר כתב הרב יעקב חנניה וינגרטן שליט"א (גליון כח עמ' רכח ואילך) בענין זמן רבינו תם לשיטת בעלזא (מאמר החמישי), והיטיב אשר דיבר, דבר דבור על אופניו. ייש"כ לו.

אמרתי להוסיף נופך מאשר בינותי בספרים העוסקים בהאי עניינא, וזה החלי:

הן אמת דבר נודע, שבבעלזא היה חילוק בין מה שנהגו בחו"ל למה שנהגו בארץ ישראל (ובהמשך נביא הטעם למה שינו באר"י מבעלזא). ותחילה אעתיק מהמובא בס' מגן אבות - באבוב (עמ' תפה): "הגה"צ מוה"ר משה לייב מסטריזוב זצ"ל הביא בספר חידושי הרמ"ל (בסופו) בזה הלשון 'לקיים דברי קיבלתי מבית מרן חו"ז הגה"צ בעל דברי חיים זצלה"ה מצאנז, ואחריו מפי חותני הגה"צ מגארליץ זצלה"ה, שהגיד כזאת בשם מורו הצדיק המפורסם מו"ה שלום מבעלזא זצוקלה"ה, שאין להקל בשיעור ע"ב מינוט באפוקי יומא בשום צד', וכ"כ הרה"ק משינאווא זי"ע בתשובה (בשו"ת בסוף ספה"ק דברי יחזקאל, סי' יד) 'ידוע לכל שבביתי וכל הסרים למשמעתי אין מדליקין נר במוצאי שבת עד יותר משעה ורבע אחר שקיעת החמה, כי כן קיבלתי מכבוד אדמו"ר הרב הקדוש מבעלזא דאין אנו בקיאים בכוכבים איזו גדולים ואיזו בינונים בשטחן ברקיע, רק דהילוך החמה בחלוני רקיע עד סוף השקיעה הוא ה' רבעי שעה, והשבת צריך להיות מעט תוספת ביציאתו ובביאתו'. ובס' טל ירושלים (להג"ר יהודה ליב אורנשטיין זצ"ל אב"ד פאלטישאן עמ' כז) כ': 'מה שבחוש נראה שיש הרבה כוכבים שמעתי מהרב הצדיק הגאון דק' בעלזא זלה"ה ש"ב מפי הקדוש, שאמר שדיבר עם כמה גדולים והסכימו שהכוכבים הנראים בזמן הזה הם גדולים הנראים ביום, ואמר זה כדי להחמיר לענין אפוקי שבתא, שבזמן הזה עדיין שבת להחמיר בדאורייתא וגם לענין יוה"כ'. וכן הביא הגאון מוה"ר זאב וואלף גערסטל זצ"ל אבד"ק יארטשוב בספר בין השמשות (לבוב תרס"ז עמ' יג): 'יש לנו בקבלה מאבותינו הקדושים וכן שמעתי מדודי הרה"צ והקדוש ממאשציסק זצלה"ה ששמע כן מהרה"צ והקדוש וכו' מהר"ש מבעלזא זצ"ל לחשוב תמיד בשעה וחומש לענין יציאת השבת', וכ"כ בשם דודו הרה"ק מהר"ש מקאמינקא זי"ע בלוח בית הכנסת לשנת תרפ"ט לפ"ק 'זמן בין השמשות נקטינן כשיטת ר"ת, דהיינו מתחילת נ"ח מינוטין וחצי לאחר תחילת השקיעה עד גמר ע"ב מינוטין לאחר השקיעה, כן הורה דודי הרב הצדיק והקדוש שר שלום הנקרא ראוער עילוי בעיר קאמינקא'. וכן כותב הגר"ח פאדווא זצ"ל בשו"ת חשב האפוד: 'ונהירנא בבחרותי שמעתי מפי הרה"ה"צ מו"ה פייבוש מיאברוב ז"ל הי"ד שהמנהג בערי גליציה לקבוע מוצאי שבת ע"ב מינוט

אחר שקיעת החמה בלי שום הבדל, ומבוסס על מה שכתב בסידור דרך החיים בזמן הדלקת הנר אות ג' וז"ל ושיעור פלג המנחה הוא שעה ורביע קודם צ"ה וחשבינן אותה שעה ורביע זמניות דרך משל אם היום ארוך י"ח שעות הוי פלג המנחה שעה ונ"ב מינוטען וחצי מהתחלת שיעור תוס' שבת (דהיינו מהשקיעה) ועד צאת הכוכבים יש שעה וי"ב מינוטען והשעה ההיא היא שעה שוה". [מענין לענין, כדאי גם להביא את מש"כ הגר"ח פאדווא זצ"ל בס' מעשי חושב (עמ' תקיט): "שמעתי מהרה"צ ר' פיוויש מיאברייב זצ"ל, אחד שאל את כ"ק מרן מהרי"ד זי"ע, לפי שיטת היראים שביה"ש הוא קודם שקיעה, הלא אנו רואים שהוא עדיין יום, והשיב כ"ק מרן זי"ע: יש תירוץ, והוא תירוץ קדוש, א הייליגע תירוץ, והפליג כ"ק מרן זי"ע מאד די גרויסקייט פינים תירוץ, והוא, שחז"ל קבעו שהוא לילה, א"כ הוא לילה, אע"פ שנראה שהוא סותר את המציאות (ומה איכפת לך אם השמש זורח). ופ"א נזדמן לכ"ק מרן זי"ע להתפלל מנחה והיה מאוחר ביותר, אמר כ"ק מרן זי"ע: נא, אם חז"ל עשו מיום לילה, א"כ אנו נעשה מלילה ליום, והתפלל כ"ק מרן זי"ע מנחה"].

ולעומת זאת מעיד כ"ק אדמו"ר שליט"א מוויזניץ מאנסי (בשיחת קדשו, ו' אלול תש"נ) אחר שמרחיב דעתו בענין קבלת שיטת רבינו תם: "ותחת אחד השיחים עם האדמו"ר מבעלז ז"ל, אמר לי שהוא מחזיק בא"י 50 מינוט, ושאלתי אותו בתמיה הרי בבעלז היה ענין 72 מינוט ממש געפערליך, ענה לי אבל פה א"א, רק צריכים להוסיף 3 מינוט בשביל תוספת שבת ודי. ועל דבר זה יכולני להעיד בתורת עדות". עכ"ל.

ואודות זמן המנחה, בחו"ל - בס' מפיהם ומפי כתבם (ח"א עמ' ריט אות נה) מצינו את אשר סיפר כ"ק אדמו"ר רבי יענקל' זי"ע מפשעווארסק: "סיפר לי יהודי חשוב מלבוב שהיה לו דוד באושפיצין ושמע ממנו, שאנשי אושפיצין שלחו לשאול להר"ק מהרי"ד מבעלז מתי שיתפללו מנחה, וענה 6 מינוט או 7 מינוט קודם צה"כ, כך צוה לענות לאושפיצין, ואצלו התפללו בזמן מאוחר יותר. כנראה שהטעם הוא שהיות שהתפללו בבעלז מנחה וערבית יחד בלי הפסקה ע"כ יהיה תפילת ערבית בוודאי לילה" עכ"ד. ובשו"ת דברי יציב (או"ח סי' צט) מביא כ"ק אדמו"ר זצ"ל מקלויזנבורג: "וזכורני כשהייתי בסקאהל בימי בחרותי, כששהה שם הר"ק מהר"א מבעלזא זצ"ל, וראיתי שהתחיל להתפלל מנחה כשבעים דקות אחר השקיעה ומיהר בתפילתו ועד שעת צאה"כ גמרו את התפילה". [ובשיחת קדשו עם כ"ק אדמו"ר מבעלזא בבקרו בהיכלו בשנת תשמ"א סיפר כ"ק אדמו"ר זצ"ל מקלויזנבורג ביתר הרחבה: פעם אחת הייתי בסקאהל אצל מרן ז"ל, והסתכלתי על השעון, והיה כבר חצי שעה אחר השקיעה ומרן ז"ל עוד ישב בטלית ולפילין דרבינו תם, וכשהיה 70 דקות אחר השקיעה התחילו להתפלל מנחה, ולא שמעתי רק התיבות וידבר, וידבר, תנו רבנו, ה' צבקות, אשרי, הללויה, בשמונה עשרה ראיתי את ארבע הכריעות, כשסיימו שמונה עשרה היה בדיוק 72 דקות אחר השקיעה"]. וב"הליכות חנוך" להגר"ח פאדווא: "אמר הרב ששמע מהרה"צ רבי פייבוש מיאברוב ז"ל שבבעלזא סמכו להתפלל מנחה כשיטת רבינו יונה (ברכות ריש פ"ד דף יח. מדפי הרי"ף) דבבין השמשות יכולין להתפלל מנחה, ובין השמשות הוא ד' מילין ומיל הוא כ"ד מינוטין א"כ יכולין להתפלל מהשקיעה עד צ"ו מינוטין".

ובארץ ישראל - הגאון ר' ירמיה מנחם כהן שליט"א אב"ד פאריז מספר: "שמעתי מהרה"ח ר' יצחק לאנדא הי"ו על הרה"ק מהר"א מבעלזא זצ"ל, שהקפיד להתפלל מנחה לא לאחר השקיעה, ופעם היה מוכן כבר לפני השקיעה, וכיון שהמנין עדיין לא נתאסף, שלח אותו הרה"ק מבעלזא לומר להנוכחים שיתחילו להתפלל, ואמר ר' יצחק שעדיין אין מנין, ועכ"ז אמר הרה"ק מבעלזא שיתחילו להתפלל, ור' יצחק שאל שהרי הרבי מיקל להתפלל עד עשר דקות אחרי השקיעה, וענה לו הרה"ק מבעלזא: זהו רק בדיעבד, אבל לכתחילה אין לעשות כן. ואכן התפללו אז רק שמונה אנשים כדי להתפלל קודם השקיעה". (בשיחתו עם כ"ק אדמו"ר מצאנז, יום ג' תמוז תשע"ז, 'בצילא דמהימנותא' חוקת תשע"ז עמ' כו, וכ"כ הר"י לנדא עצמו בספרו 'בקודש פנימה', עמ' רמד).

ובס' 'ביתו נאווה קודש' (תשרי, עמ' רז, ריב) מביא גבי מוצאי יום הכיפורים בארה"ק "מפי כמה עדים נאמנים": כ"ק מרן זי"ע תקע בשופר באמצע הקדיש כנהוג לפני 'תתקבל', והיה זה כחמישים דקות לאחר שקיעת החמה, והוסיף איזה דקות ספורות משום תוספת יוהכ"פ, והקפיד מאד לא לתקוע לפני הזמן ההוא, ואף כאשר איתרמי וסיים פעם (במיוחד בשנת תשט"ז) את תפילת נעילה שעה קלה טרם הזמן הנ"ל, ישב והמתין עם אמירת קדיש ותק"ש עד אשר יגיע הזמן. אמנם, לגבי הבדלה, הקפיד רבינו לעשות אך ורק לאחר זמן רבינו תם דייקא. כאמור, כ"ק מרן זי"ע הקפיד מאד, ולא הבדיל על הכוס גם באפוקי יומא דצומא רבה אף בשנות היותו בארץ ישראל בטרם שהגיע הזמן לשיטת רבינו תם שהוא 72 דקות לאחר שקיעת החמה. מן הדין לציין, כי זימנא חדא במוציא"כ איתרמיא שסיימו את תפילת ערבית יחסית מוקדם, ושאל מרן על השעה, והנה כאשר שמע מרן זי"ע שעדיין נותר זמן מה לשיטת ר"ת, נכנס תחילה לחדרו ומשם הלך לקדש על הלבנה, ורק לאחר מכן הבדיל על הכוס, לא לפני ששאל שוב על השעה ושמע באזניו להדיא שאכן הגיע זמן ר"ת".

וכדי לפשט הדברים מהראוי להעתיק את אשר כ' בזה בס' הליכות הצדיקים (בעלזא, פרק לה), ואף כי ארכו שם הדברים, הרי הם קילורין לעינים. וזה מש"כ:

"בבית רבותינו הק' בבעלזא שבגליציה, הדליקו נרות שבת בערב שבת כמה דקות לפני זמן שקיעת החמה, והגם שבכל מילי נהגו בבעלזא כשיטת רבינו תם בין לקולא ובין לחומרא (והחזיקו שזמן צאת הכוכבים היא 72 דקות אחר השקיעה הראשונה, ואילו תיכף אחר השקיעה הראשונה עדיין יום הוא, עד 13 דקות לפני צאת הכוכבים דרבינו תם, שאז מתחיל בין השמשות), אמנם לענין הדלקת נרות שבת בערב שבת החמירו בבעלזא להדליק אוד טרם שקיעת החמה הראשונה. בס' בין השמשות (להגה"ח ר' זאב וואלף גערסטל אב"ד יאריטשוב, סי' ט) מובא מכתבו של החסיד ר' יצחק וויינשלבויס מבעלזא משנת תרס"ו, שמעיד לו על הנעשה בבעלזא במחיצת מרן מהר"י זי"ע: 'ונדון בין השמשות איך יחשבו בפה בבית אדמו"ר הרה"צ שליט"א, כן הדבר, כי חושבים כדעת הרבינו תם ז"ל שעה וי"ב מינוט אחר שקיעת החמה לבין השמשות בין לקולא ובין לחומרא, חוץ לענין מילה... וחוץ לענין הדלקת הנרות של שבת שמדליקין קודם שקיעה הראשונה".

[יידועים הם דברי הרה"ק משינאווא זי"ע שרבו מרן מהר"ש זי"ע נהג במילי דרבנן להקל לפי שיטת רבינו תם ואילו במילי דאורייתא נהג להחמיר, ראה בס' דובר שלום (אות קמה) 'שמעתי מפ"ק אדמו"ר הגה"ק משינאווא זצלה"ה זי"ע שדיבר הרבה מענין שיעורי בין השמשות והגיד בשם רבו הגה"ק מהר"ש מבעלזא זי"ע שלא יהיה באפשרי להכריע ולעמוד על השיעור בבירור להכריע שיטות הפוסקים בזה הרבינו תם והגאונים ושאר ראשונים וגם אחריהם המבארים דבריהם, ולא יהיה באפשרי לעמוד ולהכריע בזה עד עת קץ במהרה בימינו, רק שצריכין לילך בזה בכל מקום בדאורייתא לחומרא, ורק בדרבנן נהג הגה"ק מבעלזא הנ"ל להקל ולהתאחר בתפילת המנחה בשיעור בין השמשות כדעת המאחרים שיעורו, עכתה"ק, וכבר מחו ליה בההגהות על הדרך החיים שנדפסו בסידור הרמ"ק ובסידור ד"ק, וההגהות נעשו מהרב מ' יחיאל מו"צ ז"ל מבעלזא, והרעיש בזה כנראה על פי דעת רבו הקדוש זצ"ל דשם, והזהיר כי לחומרא דשבת צריכין לילך בשניהם לחומרא, וחלילה להדליק נרות בערב שבת קודש אחר שקיעת החמה'. וראה עוד בס' זכרון יוסף אות נ"א שכו' ששמע כן מפי הרה"ק בעל דרכי תשובה זי"ע ממונקאטש בשם מרן מהר"ש זי"ע. ובס' שיחתן של עבדי אבות (ח"א עמ' צא) כ' שהרה"ק משינאווא זי"ע שבת פעם אצל צדיק אחד והוכיחו על שראהו נוהג כשיטת ר"ת לקולא לעשות מלאכה בעש"ק אחר השקיעה הראשונה, דבר שמקובל מרבו מרן מהר"ש זי"ע שלענין שבת החמורה צריכים להחמיר בכל השיטות. והגה"צ רבי יעקב יצחק ניימאן זצ"ל כ' (קובץ בית הלל, גליון לח עמ' ח) 'מה שכת' שואל האם בבעלזא סברו זמן ר"ת גם להקל, כגון לעשות מלאכה בערב שבת קודש עד שקיעה של רבינו תם, גם בבעלזא אצל אדמו"רי בעלזא הקפידו שלא לעשות מלאכה אחר השקיעה שנראה לפנינו, אלא שלא הוסיפו רק איזה רגעים'. וראה בשו"ת שרגא המאיר ח"ה סי' כ"י].

"ובס' מגיבורי החסידות (עמ' 115) כ': "אמר [מרן מהרי"ד זי"ע], י"ב מינוט לפני שקיעת החמה הוא זמן קבלת שבת קודש" [הכוונה על זמן הדלקת נרות ש"ק]. ונעתיק מתוך כתבי הרה"ח ר' שמואל לילינפלד, שרשם הנהגות ודברות קדשו של מרן מהר"א זי"ע בעת שהגיע מרן זי"ע לפעסט בערש"ק בחקותי תש"ג אחר שנמלט מגיא ההריגה: 'בשעה ד' אחה"צ בא לשם וקיבל שלום מן העולם... ושאל זמן של הדלקת נר של שבת, אמרו לו 13: 8, ואמר כי הוא לפי השיטה שמדליקין כאן שני מינוטען קודם השקיעה, אבל אנו דמדליקין י"ב מינוטען עוד קודם הני ב' מינוטען ממילא הזמן 01: 8, ואמר אח"כ הנה הזייגער שלי הולך לאט יותר ומוקדם משלכם בעשר דקות, וא"כ הזמן הוא 11 מינוטען קודם 8, ואחר שעה מועטת קרא להמשמש ואמר לו שמע נא, הנה אם הזמן הוא 13: 8 ואחר שאנו מדליקין 12 מינוטען קודם וזייגער שלי הולך מוקדם 10 מינוטען נמצא הזמן 9 מינוטען קודם 8, ולא כמו שאמרתי מקודם 11 מינוטען קודם 8. והנה גלוי וידוע לכל שדיבוריו אפילו הנראה פשוטים הם דברים העומדים ברומו של עולם, ומה גם מי שזוכה לשמוע ולראות כשמדבר הוא נראה לכל כי דבריו הקדושים הם בשמים ממעל', [והרי מזה שמרן זי"ע החמיר להדליק נרות של שבת בערב שבת י"ד דקות קודם השקיעה]".

"אבל כל זה אמור בבעלזא בגליציה שנהגו כשיטת רבינו תם, ולכן החמירו עכ"פ להדליק נרות שבת כמה דקות טרם השקיעה, אבל בארץ ישראל נוהגים שכבר משעת

שקיעת החמה ואילך מתחיל זמן בין השמשות, על כן מקדימים להדליק נרות שבת זמן רב טרם שקיעת החמה. וכ"ק מרן מהר"א זי"ע מעת שעלה לארץ ישראל החמיר שידליקו בביתו נרות שבת בערב שבת ארבעים דקות לפני השקיעה, וכמו שנקבע המנהג כן בעיה"ק ירושלים מקדמת דנא, להקדים את הדלקת הנרות בערב שבת ארבעים דקות לפני שקיעת החמה, ומרן זי"ע החמיר לעשות כמנהג זה לא רק בעת שהתגורר בירושלים, אלא מידי ערב שבת בשבתו אף בהיותו בתל אביב ובשאר מקומות החמיר כן שידליקו את נרות השבת בביתו ארבעים דקות קודם השקיעה. כן גם את הנרות שהדליק מרן זי"ע בעצמו בחדרו החמיר להדליק ארבעים דקות קודם השקיעה, וכמו"כ כאשר מרן זי"ע הדליק בעצמו את נרות השבת בתוך היגרויסע שטוב' הדליק ג"כ ארבעים דקות לפני השקיעה, ועל אף השעה הדחוקה וקוצר הזמן הזדרז מרן והדליק את הנרות באותה שעה מוקדמת. [וכה שמענו מפי המשב"ק הרה"ח ר' יצחק לנדאו שליט"א שבהזדמנות אמר לו מרן כן להדיא 'ביי מיר איז מען זיך נוהג צו צינדן ליכט פערציג מינוט פאר'ן שקיעה', ומפי המשב"ק הרה"ח ר' הערש וואלף פרידמאן ז"ל שמענו, ששמע בעצמו מפי"ק מרן זי"ע שסח פעם כהאי לישראל ואמר 'זמן כניסת השבת של אנשי ירושלים מוצא חן בעיני, אבל זמן יציאת השבת שלהם (25 דקות אחר השקיעה) הוא קצת מוקדם מדאי' (וכידוע שמרן זי"ע הקפיד מאוד אף בארץ ישראל שלא יעשו מלאכה גמורה במוצ"ש עד זמן צאת הכוכבים דרבינו תם). וכך התבטא מרן זי"ע כמה פעמים בהזדמנויות שונות: דער זיידע ז"ל [מרן מהר"י זי"ע] האט זייער משבח געווען די ירושלימער יודן וואס צינדן ליכט ערב שבת פערציג מינוט פאר די שקיעה".

"וראה בס' שו"ת משנת יוסף (ח"ד סי' לג): 'ואשר שאלני מה ידוע לי מכ"ק גיסי עט"ר אדמו"ר הרב הקדוש מהר"א מבעלזא זי"ע, הנה גיסי אחות אשתי הרבנית הצדקנית (תחי') [ע"ה] תמיד הדליקה על פי פקודתו הנרות בערב שבת כמנהג ירושלים ארבעים דקות לפני השקיעה, לא מיבעי בהיותם לחודשי הקיץ בירושלים, אלא גם בדירתם הקבועה בתל אביב, ובדידי הוי עובדא בערב יום כיפור בפנות היום כאשר לקח פתקאות בלי כסף פדיון ממשמשיו, וגם הפתקא של משפחתו הוא, שהקריאו לפניו, משראה אותי פנה אלי ואמר לי בזה הלשון: 'יוסף, אל יפלא בעיניך שהנני לוקח עכשיו עוד קוויטלאך (דכידוע לא לקחו האדמו"רים בשבת ויו"ט פתקאות), אבי ז"ל אמר שמקנא ביהודי ירושלים שמדליקים נרות שבת מוקדם ארבעים דקות לפני השקיעה, אבל אני לא קיבלתי עלי חומרא זו', עכד"ק".

"שנה אחת בערב שבת חוה"מ סוכות ערך מרן זי"ע את שלחנו הטהור בתוך הסוכה לכבוד האושפיזין כנהוג, בפניא דמעלי שבתא עד סמוך לזמן השקיעה, ובאמצע עריכת השלחן הגיע זמן הדלקת נרות שבת, והניחו שלחן קטן ליד דלת הסוכה והרבנית הדליקה שם את נרות השבת, ואח"כ כשגמרה העבירו את הנרות והניחום על השלחן שעליו ערך מרן את שלחנו הטהור, כאשר מרן ממשיך בעריכת שלחנו הטהור. בין המסובים שם היה החסיד ר' יהושע אורגל שעלה ארצה מדובלין שבאנגליה להסתופף בצל הקודש והוא לא היה מורגל בכגון דא, וחשש מרן זי"ע ממראית עין שמא יחשוב שמותר לאכול גם לאחר השקיעה, ולכן פנה מרן זי"ע לעבר הגבאי ר' שלום פויגל ואמר לו בקול 'שלום, זאג נאר פאר יהושע'ן ער זאל זיך נישט חידוש'ן אז מען עסט נאך

ליכט צינדן, ווייל דא צינדט מען פערציג מינוט פאר'ן שקיעה, און מען מעג עסן ביז צו די שקיעה. וכן היה גם כשערך מרן את שלחנו הטהור ביוםא דפורי'א תש"ד בעיה"ק ירושלים שחל ביום שישי, שהתקיימה בשעות המאוחרות בפניא דמעלי שבתא, ובאמצע השלחן הטהור הגיע עת הדלקת נרות השבת ואמר מרן שכל אחד ימשמש בכיסו להוציא את חפצי המוקצה, אבל מותר להמשיך באכילה עד השקיעה, ומרן המשיך בשלחנו הטהור עד גמירא. - אמנם בערב שבת חנוכה לא הדליקו נרות שבת בבית מרן זי"ע ארבעים דקות קודם השקיעה (כי הרי אין להדליק נרות השבת ולקבל שבת בטרם הדלקת נר חנוכה), והסדר היה שמרן זי"ע הדליק נרות חנוכה לערך 20 דקות לפני שקיעת החמה ומיד לאחר כך הדליקה הרבנית את נרות השבת, זאת ועוד, מידי ערב שבת חנוכה שלח מרן זי"ע לומר להרבנית שלא תמתין עד שיסיים להדליק את כל נרות החנוכה אלא מיד לאחר שידליק את הנר הראשון כבר תדליק את נרות השבת, וכמו"כ לאחר שהדליק מרן את הנר הראשון רמז שכבר ידליקו את נרות השבת".

[כאשר עלה מרן מהר"א זי"ע לארץ ישראל, בא החסיד ר' חיים הירשמאן (המכונה ר' חיים ריישער) לקבל ברכת שלום ממרן זי"ע, וסיפר ר' חיים למרן ששמע מפי חסיד אחד מגליציה שבזקנותו עלה להתיישב בא"י, אשר טרם שעלה ארצה נסע לבעלזא לקבל ברכת פרידה מכ"ק מרן מהר"י זי"ע, ומרן זי"ע ליווה אותו עד הדלת ואמר לו בתוך הדברים כהאי לישנא 'פארסט דאך קיין א"י, וויל איך דיר זאגן, דער טאטע זי"ל האט געזאגט אז פרייטיג צו נאכטיס איז ביי אלע יודן אין ארדענונג, ווי שפעט מען צינדט ליכט איז נאך אלץ טאג, אבער מוצ"ש דארף מען האבן גרויס סייעתא דשמיא' (והיינו שבעש"ק גם אם מאחרים להדליק את הנרות עדיין יום הוא ומתי שמדליקים את הנרות בער"ש אין בזה מכשול, אבל במוצ"ש צריכים להיזהר מאוד שלא להתחיל במלאכה בשעה מוקדמת טרם צאה"כ דר"ת), והוסיף מרן מהר"י (על דברי אביו מוהר"ש שיכולים להדליק מאוחר בער"ש) 'דאס איז נאר אין חו"ל, אבער אין א"י ווען מ'זעהט די שקיעה איז די שקיעה, און ווען מ'זעהט דעם צאה"כ איז דער צאה"כ' (והיינו שבא"י גם בער"ש צריך להיזהר מאוד להדליק הנרות בשעה מוקדמת ושלא לאחר, כי בא"י כאשר נראית שקיעת החמה הרי באמת כבר שקעה החמה ואסור בעשיית מלאכה, ולכן שם צריכים זהירות לענין הדלקת הנרות בער"ש). ובס' אוצר ישראל (עמ' רמט) כי בדומה לזה 'שמעתי מר' חיימ'ל ריישער זי"ל ששמע מהרב מבארניב זצ"ל, הרב שר שלום מבעלזא זי"ע אמר פעם בזה"ל: ערב שבת איז אומעטום גוט (היינו כולם שומרים הזמן בערש"ק) אבל במוצאי שבת קודש אוי אוי (היינו שיש בני"א שאינם מקפידים על הזמן הנכון במוצש"ק כי בחו"ל השקיעה ארוכה ויכולים לטעות), אבל בארץ ישראל כשהוא יום הוא יום, וכשהוא לילה הוא לילה"י].

[אירע פעם ונולד בעיר בעלזא תינוק ביום שישי בשעות הערב אחר השקיעה הראשונה וטרם זמן בין השמשות דרבינו תם, והדיין דמתא פסק בפשיטות לעשות את הברית מילה ביום שישי, כי הרי פסקינן כרבינו תם בין לחומרא ובין לקולא, אמנם מאחר שהיה נהוג בבעלזא שהשאלות הנוגעות לעניני ברית מילה היו הדיינים מביאים ושואלים את המרא דאתרא רבותינו הק' זי"ע ולא פסקו בעצמם, (ראה גם

בשוי"ת חשב האפוד ח"ג סי' מז מש"כ אודות זה), נכנס הדיין אל הקודש פנימה למרן מהרי"ד זי"ע ושאלו אימתי יעשו את הברית מילה, ולאחר שהתבונן מרן זי"ע בדבר השיב שהגם שבאמת טרם זמן בין השמשות דרבינו תם עדיין ודאי יום הוא, ונמצא שהתינוק נולד ביום שישי, ולכן היו צריכים לעשות את הברית מילה ביום שישי, אמנם הרי בארץ ישראל ובירושלים כבר קיבלו את השבת באותה שעה, כי שם מחמירים בהאי דינא והשבת כבר נכנסת מיד בשקיעה הראשונה, ועל כן מפני כבוד של ארץ ישראל וירושלים ששם כבר נכנסה השבת באותה שעה שנולד התינוק, לא יעשו את הברית מילה ביום שישי (אלא ביום ראשון)". ע"כ מהספר הנ"ל.

אמנם, מהחובה להעיר, כי אין הדברים מוסכמים לדעת הכל, ובהמשך דברינו נרחיב אי"ה.

ואידי דאטינא להכי, בגליון 'בחצר הקודש' (סקווירא, פרי' וישב תשע"א, עמ' יא) מספר כ"ק אדמו"ר שליט"א מסקווירא (בתרגום חופשי מאידיש): "הרב מסערדאהעל רבי משה ניישלאס זצ"ל סיפר לי, שהיה פעם אצל הרה"ק מסאטמאר זצ"ל והיתה שם שאלה לגבי ברית בשבת כשהתינוק נולד בשבת אחר השקיעה, ואמר כ"ק אדמו"ר מסאטמאר שיערכו את הברית ביום שלמחרת, לכאורה היה זה זמן רב אחר השקיעה. ושאלו הרב ניישלאס האם גם אינדערהיים נוהג היה לפסוק כך להלכה, ענה לו האדמו"ר מסאטמאר שפעם הזדמן לו להיות על ש"ק בבעלזא אצל הרה"ק מוהרי"ד זי"ע, ונכנס יהודי אצל אדמו"ר מוהרי"ד זי"ע לשאול אודות בנו שנולד בש"ק לפנות ערב, והיה ספק אם לערוך את הברית בשבת או ביום א', ושאל כ"ק אדמו"ר מוהרי"ד את הסובבים באם אתמול בערש"ק בשעה ההיא כבר היה אחר שהתפללו אצלו תפילת מנחה, והשיבו שבאותה העת טרם התפלל מנחה בערש"ק, ואמר מוהרי"ד זי"ע 'אם כן, יכולים לערוך את הברית בשבת קודש'. ממילא, השיב הרה"ק מסאטמאר לרבי משה ניישלאס זצ"ל, אינדערהיים אכן פסקו כך, שהברית בכה"ג תהיה בשבת, אלא שכאן בארה"ב, מאחר ואגודת הרבנים קבעה שארבעים דקות אחר השקיעה הוא כבר מוצ"ש לא רצה הוא לפסוק אחרת, אבל אה"נ אינדערהיים היה פוסק אחרת".

וממש לאחרונה, אור ליום ג' עקב תשע"ז, בשיחתו עם גאב"ד אודווארי שליט"א, חזר כ"ק אדמו"ר מסקווירא על הדברים בפרוטרוט ובהרחבה (הובאו ב"בחצר הקודש", עקב תשע"ז), ואלו עיקר דבריו (בתרגום חופשי מאידיש): "העולם מקפידים מאד שאם נולד התינוק דקה לאחר השקיעה כבר עושין את הברית בשבוע הבא ביום שלאחריו, אבל אצלינו אם נולד עד חצי שעה לאחר השקיעה עדיין עושין את הברית באותו היום בשבוע הבא, גם אם חל בשבת. אבי ז"ל ציווה את הרב דפה (הגה"צ רבי משה ניישלאס זצ"ל) שבכה"ג יצא החוצה וכל עוד אינו רואה כוכבים ממש עדיין הוא יום. בגמ' (שבת לה:) הרי א"י: כוכב אחד יום, שניים בין השמשות ושלשה לילה, לא כוכבים גדולים הנראים ביום וכו', אבל כל עוד ואין כוכבים גדולים אין שאלה בכלל שהוא יום. כאן באמריקה התחשב יותר כ"ק אדמו"ר מסאטמאר זי"ע בהשקיעה, וסיפר לי הרב מסערדאהעל ז"ל ששאל פעם את הרבי מסאטמאר אם גם אינדערהיים היה הוא פוסק כל, והשיב: אינדערהיים היה משהו אחר לגמרי, וסיפר שהוא היה פעם אצל כ"ק אדמו"ר מוהרי"ד מבעלזא זצ"ל ונולד שם תינוק בשבת לעת ערב ובאו

לשאול אצל מוהרי"ד מתי לערוך את הברית, ושאל מוהרי"ד: 'אתמול בשעה זו כבר היינו לאחר תפילת המנחה?', ונענה שלא, ואמר: 'אם עוד לא התפללנו אז מנחה אפשר לערוך את הברית בשבת'. אדמו"ר מסאטמאר זצ"ל היה שם בשעת מעשה והעיד שכ"ק אדמו"ר מוהרי"ד התפלל מנחה 'עד קרוב לשעה לאחר השקיעה'. ואמר אדמו"ר מסאטמאר להרב מסערדאהעל: 'אתה שואלני אודות אינדערהיים? אינדערהיים עשו כך, אלא שאגודת הרבנים קבעה את מוצש"ק כבר בארבעים דקות, לכך אין אני רוצה להרחיק כ"כ לפסוק אחרת...'. עיי"ש עוד.

ולהעיר, שבקובץ 'גינת וורדים' (סאטמאר, גליון יד) הובאו 'רישומי דברים' ששמע הרה"ח ר' חיים פסח גאלדשטיין ממו"ר הגה"צ מפאפא זי"ע בעמח"ס ויחי יוסף, וכה דבריו: 'פעם אחת הייתי אצל רופא מעיים, ומצאתי שם את מו"ר הגה"צ מפאפא זצ"ל, והוצרכו להמתין שם זמן ארוך מאוד, ודיברתי עמו אז כשתי שעות, ושאל מה אני לומד, ואמרתי שאני לומד סוגיא דבין השמשות, ודיברנו הרבה בסוגיא זו ואמר לי אז מ"ש בשו"ת מנחת אלעזר בשם הרה"ק משינאווא זי"ע שמחלוקה זו לא יתברר עד ביאת המשיח. ואמרתי לו בשם מרן מסאטמאר זי"ע (כמדומה לי ששמעתי זאת בעצמי ממרן זי"ע) שהרה"ק מרן מהרי"ד מבעלזא זי"ע החזיק בשיטת ר"ת אפי' להקל, ואם נולד בן בשב"ק אחר השקיעה ושאלו אותו אם לעשות הברית מילה בשב"ק, שאל אימתי נולד הבן אם קודם יצוה או אחר יצוה, ואם נולד קודם יצוה צוה לעשות הברית בשבת. ואמר הרה"ק מבעלזא זי"ע שבערב שבת יש יותר להקל, דבכל ספק מחזיקין היתירא, דעדיין הוא ערב שבת, אבל במוצאי שב"ק יש להחמיר דבכל ספק אמרינן דאיתחזק איסורא ועדיין שבת הוא. והשיב לי (הגה"צ מפאפא) שזה אמת שהרה"ק מבעלזא זי"ע נהג לגמרי כשיטת ר"ת, אבל שמע מהדיין בבעלזא שאחר ששמע שבירושלים מחמירין כשיטת הגאונים, התחיל להחמיר לחומרא כשיטת הגאונים. ועוד סיפר לי הגה"צ מפאפא, שיש ספר אחד שמברר ששיטת ר"ת הוא בשיטה אחת כמו הגאונים וכו', והיה נראה לי כאילו הספר הזה תופס מקום אצלו, ועניתי ואמרתי שהאיך אפשר לומר דבר כזה, שלפ"ז נמצא שהערוגת הבושם והקרן לדוד חיללו את השבת שפסקו כר"ת, והשיב לי "ניין, ניין, איך זאג נישט", כאומר שאינו מצדיק את דבריו כלל. ועיי"ש עוד.

(ומענין לענין באותו ענין, בגליון "בחצר הקודש" (סקווירא, פר' דברים תשע"ז, עמ' ט'), הובא פרק נוחם אבליס מכ"ק אדמו"ר מסקווירא שליט"א אצל בני משפחת הרה"ח רבי מרדכי אשר קופרמן ע"ה, משב"ק אדמו"רי בית ראחמסטריווקא, אשר נלב"ע בהאי שתא, ושם יסופר כי המנוח הנ"ל נולד בשעת בין השמשות, 69 דקות אחר השקיעה, באופן אשר אם נחשיבו ללילה יהיה הברית מילה שלו בחג השבועות, והלך אביו ז"ל לשאול את הגאון רבי יונתן שטייף זצ"ל אימתי לערוך הברית, והכריע הרב שטייף כי שעה כזאת נקראת כבר לילה ויש לערוך את הברית בחג השבועות, אמנם, למעשה, - כך הורה לו הגאון הנ"ל זצ"ל - ידבר עם מוהל כדי לידע איך נוהגים לעשות זאת הלכה למעשה. ניגש אבי הבן אל הגאון רבי חנניה דוב קאהן זצ"ל, ראב"ד בודאפעסט, כדי לשאלו. והלה ענה "בוודאי שצריכים לערוך את הברית בחג השבועות, שהלא שעת הלידה היה כבר לילה". אמנם, הסנדק המיועד היה הגאון רבי אברהם ויינפעלד זצ"ל (בעל שו"ת לב אברהם) שהיה מחסידי כ"ק אדמו"ר השפע חיים זצ"ל

מקלויזנבורג והיה מגדולי העושים והמעשים בענין שיטת רבינו תם, ולא נח ולא שקט והלך לדבר על כך עם אדמו"ר השפע חיים זצ"ל, אשר נענה ואמר: "וואס הייסט? הרי עוד לא עברו אז 72 דקות, יש להמתין עם עריכת הברית עד למחרת חג השבועות!". ניגש אבי הבן אל הגאון רבי יונתן שטייף זצ"ל וסיפר לו את דברי אדמו"ר מקלויזנבורג זצ"ל, אמר רבי יונתן שא"כ עליו לילך לשוחח עם האדמו"ר כדי להבין את פשר הדבר. מששב ממנו אמר "הדרנא בי, יש לערוך את הברית רק למחרת חג השבועות" (...).

ואודות מה שהבאתי לעיל בשם אדמו"ר רבי יענקלי זצ"ל מפשעווארסק שבאושפיצין שלחו לשאול מהרה"ק מבעלזא אימתי יתפללו מנחה, מצאתי בקונט' שיצא זה לא מכבר במאנטריאל ובו חילופי מכתבים בין הגאון רבי יעקב יצחק ניימאן זצ"ל עם ר' שלום פויגל ז"ל שהיה המשמש בקודש אצל אדמו"ר מוהר"א זי"ע מבעלזא, ובמכתבו מחודש אדר תשי"ד כותב הוא בין השאר: "וגם אבקש לשאול את כ"ק מרן שליט"א שעל איזה זמן נקבע זמן תפלת מנחה בעש"ק, כעת אנו מתפללים 25 מינוטין אחר הדלקה, אבל שמואל פארגעס אמר לי שכ"ק מרן שליט"א רגיל לקבוע זאת הזמן...". מכתב התשובה לא נמצא לע"ע, אך ביררתי אצל תלמידו של הרב זצ"ל, הוא הג"ר צבי הירש לאמפין שליט"א, והשיבני: "מורנו הריי"נ זצ"ל עסק בתצפיות על האופק בערב, והסיק שזמן 'הכסיף העליון והשוה לתחתון' הוא ברדת השמש 8 מעלות תחת האופק. כך אמר לי בע"פ וכך נדפס בשו"ת שלו חלק ב', ושם פסק שאי אפשר להתפלל מנחה אחר 8 מעלות, וכן הורה בע"פ לשואל. זמן מנחה בחול בבית מדרשו הוא 25 דקות אחרי השקיעה, באופן שגומרים תמיד לפני 8 מעלות. ותפילת מעריב הוא 55 דקות אחרי השקיעה שהוא אפילו בימות הקיץ כמו 8.25 מעלות. ובערב שבת קבע להתפלל חצי שעה אחרי זמן הדלה"נ (שהוא 16 דקות לפני השקיעה) ונמצא ג"כ שגמרו תמיד לפני 8 מעלות. ואמירת ברכו תמיד אחרי 55 דקות מן השקיעה". ע"כ.

[ידוע כי הגריי"י ניימאן זצ"ל היה בקיא בצורה מפליאה בחכמת התכונה וזמני היום. מלבד מה שהיה מחזר אחר לוחות ישנים כדי להשוות ולבדוק את חישובי זמניהם היה הוא עצמו יוצא לצפות ולהשקיף כדי לקבוע הזמנים במקום מושבו, תחילה באנטווערפין, במעלבורן ולימים בקנדה, ואף עורך היה בעצמו לוח מקומי עם הזמנים המדויקים. ראה אודות זה בהרחבה מש"כ תלמידו רבי שמואל גראסבערגער בגליון 'אגורה באהלך' (פרי' מקץ תשע"ז), ושם מביא כי הרב זצ"ל בעת ביקורו הראשון בארה"ק שוחח עם מוהר"א זי"ע מבעלזא אודות זמני השקיעה וצאה"כ ואמר לו הרה"ק "דא אין אר"י פאלט אריין די נאכט, מען דארף אכט געבן מנחה פרי דאווענען". ואכן - כותב הגריי"י בזכרונותיו - הוא חישב את המעלות ויצא לו לפי חשבונו טעם מה שנהגו בעלזא באר"י צאה"כ 50 דקות אחר השקיעה, שלפי חישובי אודות מהלך השמש ומרחקה מכדור הארץ נמצאת השמש מעל אר"י 50 דקות אחרי השקיעה בדיוק באותו מקום בו היא נמצאת בבעלזא שבגליציה כשהוא 72 דקות אחר השקיעה].

ועוד כ' לי הרב לאמפין: "אני חקרתי ודרשתי מפי הזקנים משנת תש"ע ואילך, ולא שמעתי מעולם שמרן מהר"א זי"ע הורה לאנ"ש באר"י שום הוראה לענין זמן מעריב בזמנה. רק המשב"ק הר"ר יצחק לנדוי הי"ו אמר לי שמרן זי"ע בעצמו

היה רגיל להתפלל מעריב מאוחר, ואפילו כשהקדים לא היה מעולם לפני 50 דקות. אם ידוע לכם עדות מפי איזה זקן שהיתה איזהו הוראה בענין מעריב נא להודיעני. ואם לא ידוע לכם מקור אז תדעו **שחסידי בעלזא באר"י נוהגים להתפלל מעריב בזמן באותו הזמן שהורה להם מרן זי"ע שהוא לילה ודאי לגבי מוצאי שבת, והיינו ב-50 דקות.** מה שכן, שמעתי הוראה היתה לעיר ניו יורק שיכולים להתפלל מעריב כשיחשיך וא"צ להמתין עד 72 דקות. ולעיר אנטוורפן (שיש שם קושי בקיץ להתפלל מעריב בזמנה) הורה שיכולים להתפלל מעריב בקיץ בין השמשות. (מפי הרה"ג ר' אהרן יהושע הכהן גראס שליט"א ששמע מן הגרש"ז ראטה זצ"ל ששאל לכ"ק מהר"א זי"ע על זאת). ע"כ. - שאלתיו אודות עדות שהגיעה לידי מפי א' שהיה מתפלל הרבה אצל אדמו"ר מוהר"א ועפי"ד היו מתפללין מנחה בערש"ק כשכבר היה ודאי לילה. והשיב לי: "תפילות מוסף ומנחה בימים טובים היו בלילה. רק בחול ובשבת היה בקפידא שיהיה מנחה בזמן. כך סיפרו לי הזקנים. על מנחה בערב שבת לא שמעתי כלום, רק על ימות החול שמעתי שמרן זי"ע היה מדקדק שיתחיל דקה או שתים לפני השקיעה, ובשבת רגילה היה מתפלל מנחה בעוד היום גדול. ומצאתי כתוב שבשבת שאחרי שבועות האחרונה היתה מנחה בלילה, ואח"כ מעריב ואח"כ הבדלה ואח"כ השולחנות של 'סעודות שבת'... אמנם, מש"כ הרב וינגרטן במאמרו שידוע שמרן זי"ע הורה שלא להתפלל מעריב בחול באר"י לפני 50 דקות מן השקיעה, האם יש לכך עדות מפי הזקנים? כי זה עתה נפסק חוליה אחת שהיה לנו עם העבר בפטירת המשב"ק ר' זלמן הופמן ז"ל והוא אמר לי שהוא היה עושה מלאכות עבור מרן זי"ע אחרי הבעלזער זמן". עכ"ד.

[אמנם, בס' 'בקודש פנימה' ח"ב כותב המשב"ק ר' יצחק לנדאו: כשכ"ק מרן ז"ל הגיע לאר"י הורה כידוע לאנשי חסידי בעלזא שאפשר להקל כאן באר"י בזמן צאת הכוכבים בשיעור של חמישים דקות לאחר השקיעה, וכן סיפר לי הרה"ח ר' אברהם יוסף פרסטר ז"ל, גבאי השטיבל דחסידי בעלזא בבנין 'חיי עולם' בירושלים, ששאל את מרן אימתי לקבוע זמן תפלת מעריב בשטיבל, כמה זמן לאחר השקיעה, ומרן ענה לו: 'ווייניגער ווי פופציג מינוט קען איך נישט מקיל זיין'. ובס' תשובות והנהגות להגר"מ שטרנבוך ח"ב סי' קסז מעיד מה ששמע בעצמו ממחותנו בעל המקור ברוך מסערט, גיסו של מרן, וז"ל שם: וכן האדמו"ר הקדוש רבי אהרון רוקח מבעלזא זצ"ל שהחמיר מאד בחו"ל כרבינו תם, הנהיג בארץ ישראל רק חמישים דקות מהשקיעה, וסיפר לי מחותני האדמו"ר הג"ר ברוך האגר זצ"ל מסרט ויזניץ ששאל בעצמו פי האדמו"ר מבעלזא זצ"ל היאך משנה כאן בארץ ישראל, והשיב שעוד בימי אביו זצ"ל בא יהודי מארץ ישראל וסיפר לו המציאות היאך הכוכבים מופיעים מוקדם מאד ואין מקום לע"ב מינוט, וקבע אז שבארץ ישראל שרואים כוכבים קודם לכן, מספיק חמישים דקות. ע"כ].

הרה"צ רבי אהרן פאלאק שליט"א מבערגסאז, אינו מסכים לכאורה עם הנ"ל. מצאתי איגרת אשר שיגר לעיתון "המודיע" ביום י"ב כסלו תש"נ, שם כותב בין היתר: "הוא הדין גם בנוגע למוצאי שבת, כידוע הקפיד מאד עט"ר האדמו"ר זצ"ל להמתין במוצש"ק עד לאחר זמן רבינו תם !!! (למרות שב"שטיבל" בירושלים הרשה מרן זי"ע ונתן זמן 'להתפלל ערבית' במוצש"ק לכל המוקדם 50 דקות לאחר השקיעה, והתבטא

בפ"ק שמוקדם מזה אינו יכול בשו"א להקל). ולא רק על עצמו ולצורכו לבד הקפיד רבינו על כך, אלא גם למחברתו הטהורה הרבנית הצדקנית (תחי') [ע"ה] ויוצ"ח - חניכי ביתו - ה"ה אאמו"ר (שליט"א) [זצ"ל] והרבנית דקוממיות (תחי') [ע"ה], ציוה מרן תמידין כסדרן להמתין עד לשיטת ר"ת. וכדוגמא אחת מני רבות אציין כאן, כי באחת השבתות של חורף תשט"ו, היתה הרבנית הצ' מאושפזת בבית החולים אסותא, והנה, בעיצומו של עריכת שולחנו הטהור בעידן רעוא דרעווין, פנה בפתע מרן הק' אל אאמו"ר אשר ישב לצידו ואמר לו ברבים בזה"ל: "אברהם'לה! זיכער ווילסטו דאך פארן צו די מאמע אין שפיטאל, זאלסט זעהן צו ווארטן ביז 2 שעה נאך ליכט צינדען" ! היינו לאחר זמן ר"ת. ומן הענין להוסיף ולציין שחששו זה של מרן בא לידי ביטוי שהוא זצ"ל נוהג היה פעמים רבות לשגר נרות גם לבית הכנסת שבבתי ורשא י-ם, והתנה מפורשות שלא להשתמש בהן במוצאי שבתות ובמוצאי"ט, ופעם התבטא רבינו בביתו שנימוקו הוא כיון שבביהכ"נ בנ"ל אין ממתניין לזמן רבינו תם...". ע"כ. והדברים לכאורה לא כפי שהבאנו מפי ספרים וסופרים עד עתה.

(וזה עתה הופיע ספר 'שיח זקנים' חלק י', ובו מובא כדלקמן: "סיפר לי הרה"ח ר' חיים צבי עלבוים נ"י שראה מכתב מהגה"צ ר' משה יאיר וויינשטאק זצ"ל, שכותב שם מעשה, שכשהיה הרה"ק מהר"א מבעלז זצ"ל בבתי ווארשא בירושלים, היה שולח מפעם לפעם חבילות נרות לבית המדרש דשם, והיה מכנה להבית מדרש 'מיין שוהל' [אחר שכי"פ התפלל שם בשבת וערך שם את שולחנו הטהור]. היה אומר להשליח שלקח הנרות שיאמר להגבאי שלא ידליק הנרות תיכף בליל מוצאי שבת [דאצלו היה עדיין שבת]. פעם עבר זמן רב עד ששלח עוד הפעם חבילת נרות, וציוה להשליח שידליקו תיכף במוצאי שבת. הגיד השליח להגבאי מה שאמר לו הרה"ק מבעלז, אמר לו הגבאי, הלא הרה"ק אומר בדרך כלל לא להדליק תיכף אחר הזמן במוצאי שבת. אבל הוא בשלו, שכך אמר לו הרה"ק, והוסיף, שבפעם הזאת, כשכבר היה בחוץ שלח אחריו לקרוא לו עוד הפעם, ואמר לו פעם שנית להדליק תיכף בליל מוצאי שבת. בשבוע ההוא נסתלק הרה"ק לחיי עולם").

ובעיוני בספרו באידיש "ביתו נאווה קודש - דער רב זכרוננו לברכה" ראיתי שהביא כמה וכמה עדויות לחיזוק דבריו מפי משב"קים ורבנים חשובים אשר על-פיהם נראה שהרה"ק הקפיד על זמן רבינו תם ביציאת השבת אף בארה"ק ואף התבטא בלשון קדשו "אונז פירן זיך זמן דרבינו תם", וכן **לא הרשו שיעשו עבורו מלאכות** אחר 50 דקות מהשקיעה, באמרו "ביי אונז אין בעלז איז נאך שבת". והוא ממש להיפך מכל מה שהבאנו לעיל.

[ועי' בשו"ת דבר יהושע להג"ר יהושע מענדל אהרנברג זצ"ל, ח"ב סי' קח, שכותב: "באור ליום עש"ק פ' תשא תשי"ד נקראתי לבוא לפני המלך כ"ק מרן הגה"ק מבעלזא שליט"א והציע לפני ספיקו בהלכה למעשה (כדרכו בקודש שאינו מורה הלכה לעצמו כידוע), היות שהרופא ציוה עליו לרגל מחלתו בעיניו לשים תרופה לעיניו כל שתי שעות ואפי' בשבת כדין המבואר בסי' שכח ס"ט, ומכיון שדרכו בקודש להחמיר בספק בין השמשות עד חמישים דקות אחר השקיעה, האם מותר לו לעשות תרופה זו באותן החמישים דקות בלי הבדלה, כי לפי דרכו בקודש קשה לו מאוד להבדיל באותו שעה, אפילו לומר המבדיל בין קודש לחול בלי ברכה קשה לו באותו שעה, מכמה טעמים

הידועים להקרובים אליו, חדא שכל מצוה קלה צריכה אצלו הכנה רבה, וגם דרכו בקודש להמשיך סעודת שבת עד כמה שעות בלילה, ואם ירצה לומר המבדיל יצטרך לברך בהמ"ז תחילה כמ"ש המג"א בסי' רצט סק"ב, דאל"כ נראה כמגרש את המלך, וגם כי יפול בספק של המג"א סוס"י רסג אם באמר המבדיל אפילו בלא ברכה יכול לומר רצה בבהמ"ז, וגם עיקר ההבדלה באותה שעה מאחר שמחזיקו כשבת מספק יש לומר דאסור בלא אונס, כהא דקיי"ל בסי' רצג ס"ג ובנד"ד אם נאמר דמותר בלא הבדלה ליכא אונס, או דלמא אף דשבת הותרה לו משום דאי אפשר מ"מ כשהגיע זמן הבדלה ואפשר לו להבדיל קודם אסור לעשות בלא הבדלה" וכו', עיי"ש].

אמנם, זה היה מרן זי"ע נוהג כן רק לעצמו ולבני ביתו. וכך מצאתי מובא ("ילקוט ישעיהו" שבס' מעשי חושב, עמ' קיט) מפי כ"ק אדמו"ר שליט"א מבעלזא שאמר: "בשטיבל בארץ ישראל אמר פעם דודי ז"ל ליהודי ירושלים, שפחות מחמישים דקות אינו יכול להקל, אבל לעצמו החמיר תמיד כפי שיטת ר"ת". ועיי"ש שמביא מתוך כתבי הרה"ח ר"ל וויינשטאק: "סיפר לי ר' יצחק לנדוי נ"י, כי אע"פ שצוה כ"ק מרן ז"ל הזמן למוצ"ש להעולם בארץ ישראל הוא 50 מינוט, אעפ"כ אצלו בביתו נהג 72 מינוט כשיטת ר"ת, וגם הקפיד על המשמשים שלא להתפלל מעריב קודם שיטת רבינו תם". וראה שם עוד הרבה בהנ"ל.

ובס' בקודש פנימה ח"ב (מנ"א תשע"ז) כותב המשב"ק ר' יצחק לנדאו בתוה"ד: "מרן ז"ל היה מן המאחרים לצאת מן השבת. סעודת רעוא דרעוין הסתיימה בדרך כלל שעות רבות לאחר צאת השבת, סמוך ונראה לאשמורת הבוקר. אכן, לענין דין 'זמן צאת הכוכבים' באר"י, היתה דעת מרן ז"ל לנהוג חמישים דקות לאחר השקיעה, וכן נתקבל אז אצל חסידי בעלזא באר"י, וזמן זה קיבל את הכינוי 'דער בעלזער זמן'. - סיפר לי המשב"ק הרה"ח ר' גרשון ריווער ז"ל, שפעם אחת תלה בכותל הג'רויסע שטוב' לוח קיר לתועלת הציבור ובו היו מודפסים זמני היום והלילה כנהוג בארץ ישראל [די שטאט'ס זמן], כשנודע הדבר למרן ז"ל הורה לו להורידו משום שלא רצה שיסמכו על זמני יציאת השבת שנדפסו באותו לוח". ובהערות בשו"ג שם כ': "אגב, שמעתי מהגבאי הרה"ח ר' שלום פויגל ז"ל שמרן סיפר לו פעם על מחבר שחיבר ספר על זמני היום והלילה, אשר בו רצה להוכיח שזמן צאת הכוכבים הוא מאוחר מהנהוג באר"י, ובא להגה"ק ר' יוסף חיים זוננפלד ז"ל לבקש הסכמה על ספרו, והיה זה בזמן בין השמשות, אמר לו רבי יוסף חיים שיואיל בטובו לצאת עמו לחוץ, וכשיצאו הגביה עיניו לרקיע ושאלו: ס' איז נאכט צו נישט? - מרן ז"ל בעצמו התפלל תמיד ממילא תפלת מעריב בשעה מאוחרת זמן רב לאחר זמן ר"ת, וכן לענין מלאכה במוצאי שבת עד שמרן הבדיל היתה השעה מאוחרת כבר בשעות הלילה, כאמור, וכן קריאת המגילה וספירת העומר היו בשעה מאוחרת, עם זאת במוצאי יום הכיפורים תקע מרן בשופר במלאת חמישים דקות לשקיעת החמה, לפעמים גמרו תפלת נעילה כמה דקות קודם, המתין מרן עד ה'זמן' של חמישים דקות אחר השקיעה ותקע, ותיכף התחילו להתפלל מעריב, ומיד לאחר ברכו לבש מרן את המנעלים שהוא מחמשת העינויים ולדעת כמה מהראשונים הוא מדאורייתא, וכן היה במוצאי ת"ב שהתפללו תפילת מעריב חמישים דקות לאחר השקיעה, ומיד לאחר ברכו נעל מרן את מנעלו. אכן, לגבי עשיית מלאכה במוצאי שב"ק ויו"ט, נהוג היה אצל המשמשים בקודש בבית מרן, וכן

נהגו חלק מהחסידים, להחמיר לעצמם עד זמן ר"ת בשיעור ע"ב דקות, וכן נוטה דעתו של כ"ק מרן אדמו"ר שליט"א גם באר"י."

ממש לקראת שביתת קולמוסי ראה אור הספר "טובות זכרונות" (זכרונות מפי זקני חסידי בעלזא, ח"א, מני"א תשע"ז) ומצאתי בו (בפ"ח עמ' רסט) מה שסיפר הגה"ח רבי חיים ברוך פינק ז"ל כדלהלן: "בשנת תשי"ג בשבת מברכים אלול, הייתי בבית כ"ק מרן מהר"א זי"ע, כדי לזכות להיות במחיצת קדשו בעת ברכת החודש. בערך בשעה שלש לאחר הצהריים הרשו לכמה אנשים להכנס, ביניהם חותנו של כ"ק מרן זי"ע בזו"ש כ"ק האדמו"ר הרה"צ רבי יחיאל חיים לאבין זצ"ל האדמו"ר ממאקאווא, כ"ק האדמו"ר הרה"צ רבי מנשה יצחק מאיר מזידיטשוב פתח תקוה זצ"ל, הגה"צ רבי יצחק שלמה אונגאר זצ"ל גאב"ד דיר יאסין ולימים רב דקהל חוג חתם סופר בני ברק, ועוד כמה אנשים ואני בתוכם. בפנים היה עלינו להמתין עוד כמה שעות, ורק קרוב לזמן שקיעת החמה פתח מרן זי"ע את דלת חדרו ושאל: 'מען וואשט זיך נישט אויף שלש סעודות? אויף וועמענס פלייצעס?' (האם אין נוטלים ידים לסעודה ג'? על אחריותו של מי?), והורה לנו ללכת ליטול ידים ורק אחר כך הכניסו אותנו. כאשר נכנסנו סיפר מרן זי"ע: 'בעיר צפת התגורר יהודי שמוצאו מעיר הובניב, שחיבר ספר בענין זמן רבינו תם (כוונתו לס' 'רכב על דבר אמת', ירושלים תרפ"ו, שחיבר הרה"ג רבי יצחק דוד ווינקלער ז"ל, 'מק"ק היבנוב הסמוך לק"ק בעלזא בגאליציא המתגורר בעיה"ק צפת ת"ו') בו הסיק שיש לנהוג כך גם בארץ ישראל, המחבר שלח את החיבור לאבי ז"ל, און דער טאטע האט איהם גארנישט גענטפערט'. והפטיר מרן זי"ע: 'היינט, וועלן מיר זיך פארלאזן אויף די הובניבער זמן...' ובירך החודש".

ובזה אסיים. ואבקש מכל יודעי דת ודין, מי אשר יש לו להאיר ולהעיר בהאי עניינא, אל נא ימנע טוב.

ביקרא דאורייתא

יהודה הלוי

ירושלים

תגובת כותב המאמר:

הנה במאמרי בקובץ נזר התורה גליון כ"ח בענין "זמן רבינו תם לשיטת בעלזא" (מאמר חמישי), הבאתי ראיות ברורות שהרה"ק מהר"א מבעלזא זי"ע נקט כי בא"י ודאי הוה לילה כבר הרבה קודם שעברו 72 דק' מהשקיעה, ואפשר שאפילו לפני 50 דק' כבר הוה לילה, רק מ"מ מחמת סייג וגדר החמיר 50 דק', עיי"ש.

וב"ה כי בעיקר הדברים הסכימו עמדי הגאון ר' שלמה בינעט – דומ"ץ בק"ק מחזיקי הדת – בעלזא (נדפס מכתבו לעיל), וכן הרב יהודה הלוי, אך מ"מ במכתבו של הרב יהודה הלוי הובאו כמה דברים אשר רציתי כעת להעיר עליהם.

א. מה שהביא בשם ספר 'הליכות חנוך' שבבעלזא סמכו להתפלל מנחה כשיטת רבינו יונה (ברכות ריש פ"ד) דבבין השמשות יכולין להתפלל מנחה, לכאורה יש כאן ט"ס, כי אדרבה דעת רבינו יונה שזמן תפילת מנחה מסתיים בשקיעה. וידועים בזה דברי הרה"ק הבני יששכר בספרו מגיד תעלומה (ברכות ריש פ"ד) אחרי שהביא דברי רבינו יונה (שם) שאין להתפלל מנחה אחרי השקיעה, כתב וז"ל: ומכאן תוכחה מגולה למאחרים וסומכים על קנה רצוץ, ומי לא יחוש על דברי הראשונים. עכ"ל. [וע"ע לעיל במאמר השישי שהבאתי השיטות בענין סוף זמן תפילת מנחה].

ב. עוד הביא מספר 'ביתו נאווה קודש' שכתב בזה הלשון: כ"ק מרן זי"ע תקע בשופר [-במוצאי יוה"כ] באמצע הקדיש כנהוג לפני 'תתקבל', והיה זה כחמישים דקות לאחר שקיעת החמה, והוסיף איזה דקות ספורות משום תוספת יוהכ"פ, והקפיד מאד לא לתקוע לפני הזמן ההוא, ואף כאשר איתרמי וסיים פעם (במיוחד בשנת תשט"ז) את תפילת נעילה שעה קלה טרם הזמן הנ"ל, ישב והמתין עם אמירת קדיש ותק"ש עד אשר יגיע הזמן. אמנם לגבי הבדלה, הקפיד רבינו לעשות אך ורק לאחר זמן רבינו תם דייקא. כאמור, כ"ק מרן זי"ע הקפיד מאד, ולא הבדיל על הכוס גם באפוקי יומא דצומא רבה אף בשנות היותו בארץ ישראל בטרם שהגיע הזמן לשיטת רבינו תם שהוא 72 דקות לאחר שקיעת החמה. מן הדין לציין, כי זימנא חדא במוצאי"כ איתרמיא שסיימו את תפילת ערבית יחסית מוקדם, ושאל מרן על השעה, והנה כאשר שמע מרן זי"ע שעדיין נותר זמן מה לשיטת ר"ת, נכנס תחילה לחדרו ומשם הלך לקדש על הלבנה, ורק לאחר מכן הבדיל על הכוס, לא לפני ששאל שוב על השעה ושמע באזניו להדיא שאכן הגיע זמן ר"ת. עכ"ל.

אך יש לציין ולהדגיש מה שכבר הבאתי במאמרי שמנהג המהר"א היה שמיד כשגמר לתקוע היה לובש מנעליו (וכן מובא גם בהמשך מכתב הרב יהודה הלוי בשם ספר בקודש פנימה), וא"כ כבר פסק מעינויי היום בזמן של 50 דק', וצ"ב מדוע דווקא לגבי הבדלה נתאחר והמתין 72 דק'. ואפשר שהיה לו ענינים אחרים להמתין עוד עם ההבדלה, וכשם שבכל שבת היה מתאחר מאוד בהבדלה, ומי יבוא בסודו, ויתכן שלא היה זה קשור כלל ל-72 דקות. [ומה שמשמע בדברי ספר 'ביתו נאווה קודש' שענין איחור ההבדלה היה מפני שהמתין המהר"א 72 דק', אפשר שזה הוא כתב עפ"י שיטתו המובא לקמן באות ה' שחלק שם על כל ה'בעלזער זמן'].]

ג. הביא מספר 'הליכות הצדיקים' בזה"ל: ומפי המשב"ק הרה"ח ר' הערש וואלף פרידמאן ז"ל שמענו, ששמע בעצמו מפ"ק מרן זי"ע שסח פעם כהאי לישנא ואמר 'זמן כניסת השבת של אנשי ירושלים מוצא חן בעיני, אבל זמן יציאת השבת שלהם (25 דקות אחר השקיעה) הוא קצת מוקדם מדאי' (וכידוע שמרן זי"ע הקפיד מאוד אף בארץ ישראל שלא יעשו מלאכה גמורה במוצ"ש עד זמן צאת הכוכבים דרבינו תם). עכ"ל. יש להעיר שכפי הנראה הסוגריים הם מהעורך, ובודאי יש בזה ט"ס, ובסוגריים הראשונות צ"ל 'מעט יותר מחצי שעה אחר השקיעה' [שכידוע זהו הזמן הנהוג בירושלים, ולא 25 דקות], ובסוגריים השניים מסתבר שהכוונה לזמן 50 דק' שהוא זמן דר"ת אליבא דמהר"א מבעלזא.

ד. הביא מספר 'בקודש פנימה' שאמר המהר"א 'ווייניגער ווי פיפציג מינוט קען איך נישט מקיל זיין' [-פחות מחמישים דק' איני יכול להקל]. עכ"ל. יצוין כי כאשר דברתי בענין ה'בעלזער זמן' עם הגאון ר' אריה פינק שליט"א (דיין וראה"כ בעלזא בבית שמש), אמר לי כי לאחרונה הוא ראה מי שכתב בשם מהר"א שאמר כי 50 דקות הוא 'קולא', אבל באמת זה סילוף, והוא קיבל כי מהר"א אמר להיפך, שחמישים דקות הוא 'חומרא', וכך אמר המהר"א 'סי איז מיט מיינע חומרות', רק שהוא חושש מאוד ואינו יכול להורות להקל שלא להחמיר כן, אבל יותר מכך סבר המהר"א שא"צ להחמיר. [ואמר לי שנפק"מ בכל זה, שאין שום הו"א שיהיה מותר לחסידי בעלזא להקל בשבותים המותרים בביה"ש בער"ש עד 50 דק', שהרי ע"פ האמור הרי זמן 50 דק' הוא מצד החומרא, שאז אפילו בימות הקיץ כבר הוה בודאי צאת ג' כוכבים קטנים ורצופים אפילו בימות הקיץ, וא"כ ודאי צאת ג' כוכבים בינונים הוא הרבה זמן לפני זה. ואכן שמעתי שהגאון ר' שמאי גראס שליט"א אינו מיקל רק עד 18 דק' ולא יותר]. וכע"ז ראיתי כעת בספר בקודש פנימה (ח"ב עמ' קס) שכתב: וכן ביאר פעם כ"ק מרן אדמו"ר שליט"א, שהוראה זו [-של המהר"א שקבע זמן 50 דק' בא"י] היא ע"פ שיטת המנ"כ בדעת ר"ת. והוסיף כי השיעור ברוב ימות השנה הוא פחות מחמישים דקות ומשתנה בין החורף לקיץ, אלא שחמישים דקות הוא כבר בודאי צאת הכוכבים בכל ימות השנה. עכ"ל.

ה. עוד הביא מבעמ"ח ספר 'ביתו נאווה קודש' שחולק על כל ה'בעלזער זמן' ועל כל אלו שכתבו והעידו בשמו של המהר"א כי בא"י די להמתין במוצ"ש 50 דק', וכתב בזה"ל: כידוע הקפיד מאוד עט"ר האדמו"ר זצ"ל להמתין במוצ"ש עד לאחר זמן ר"ת!!! (למרות שב"שטיבל" בירושלים הרשה מרן זי"ע ונתן זמן 'להתפלל ערבית' במוצ"ש"ק לכל המוקדם 50 דקות לאחר השקיעה, והתבטא בפ"ק שמוקדם מזה אינו יכול בשו"א להקל). ולא רק על עצמו ולצורכו לבד הקפיד רבינו על כך, אלא גם למחברתו הטהורה הרבנית הצדקנית ויוצ"ח - חניכי ביתו - ה"ה אאמו"ר [-האדמו"ר מבערגסאז זצ"ל] והרבנית דקוממיות ציוה מרן תמידין כסדרן להמתין עד לשיטת ר"ת. וכדוגמא אחת מני רבות אציין כאן, כי באחת השבתות של חורף תשט"ו, היתה הרבנית הצ' מאושפזת בבית החולים אסותא, והנה בעיצומו של עריכת שולחנו הטהור בעידן רעוא דרעווין, פנה בפתע מרן הק' אל אאמו"ר אשר ישב לצידו ואמר לו ברבים בזה"ל: "אברהם'לה! זיכער ווילסטו דאך פארן צו די מאמע אין שפיטאל, זאלסט זעהן צו ווארטן ביז 2 שעה נאך ליכט צינדען"! [-ודאי תרצה ליסע לבקר את אמן בבית החולים, תראה להמתין עד שעתיים מזמן הדלקת הנרות], היינו לאחר זמן ר"ת. ומן הענין להוסיף ולציין שחששו זה של מרן בא לידי ביטוי שהוא זצ"ל נוהג היה פעמים רבות לשגר נרות גם לבית הכנסת שבבתי ורשא י-ם, והתנה מפורשות שלא להשתמש בהן במוצאי שבתות ובמוצאי"ט, ופעם התבטא רבינו בביתו שנימוקו הוא כיון שבביהכ"נ הנ"ל אין ממתינין לזמן רבינו תם. עכ"ל.

ויש להעיר על הלשון שכתב 'כידוע' שהקפיד מאוד מהר"א להמתין לזמן ר"ת, אדרבה ידוע להיפך, וכל אחד יודע שיש 'בעלזער זמן' של 50 דק' שמקורו ממהר"א מבעלזא [וכמדומני שבאותו זמן לא ידוע מי שהקפיד מאוד בא"י להמתין 72 דקות במוצ"ש מלבד רבו של בעל מח"ס 'ביתו נאווה קודש', כ"ק האדמו"ר מצאנז קלויזנבורג זי"ע

בעל דברי יציב, אשר אכן עליו ידוע שהקפיד מאוד בזה ועמל להפיץ ולחזק זמן 72 דק'. וראה בספר בקודש פנימה ח"ב שכתב שידוע' שדעת מהר"א היה חמישים דקות [ורק בהערת שוליים הביא שיש שנהגו 72 דק' אף בא"י].

עכ"פ בעל מח"ס 'ביתו נאווה קודש' סובר כי ה'בעלזער זמן' של 50 דק' היה רק איזה קולא לגבי מעריב [וכן לגבי תקיעת שופר במוצו"כ וכנ"ל באות ב'] ולא לגבי זמן מוצ"ש. ובאמת פגשתיו ושאלתיו איך יתכן לומר כך, הרי המהר"א היה לובש מנעליו במוצאי יוה"כ ב-50 דק', הרי שסבר שאז הוא לילה מדינא. והשיב לי כי מהר"א היה חולה והיה מותר לו ללבוש מנעלים גם ביוה"כ עצמו. שאלתיו אבל מה הענין של 50 דק', אם כבר היה לו לחכות עוד קצת זמן עד 72 דק', או עכ"פ שיחכה רק עוד כמה דק' עד שיהיה עכ"פ ביה"ש דר"ת שהוא נ"ח וחצי דק'. ועוד שהרי גם תקיעת שופר ביוה"כ אסור בזמן שהוא ודאי יום, ולפי ר"ת עד נ"ח וחצי דקות הוה ודאי יום, ואיך תקע המהר"א בשופר בזמן שהוא ודאי יום לפי ר"ת. עוד שאלתיו הרי להדיא אומרים בשמו של מהר"א שבא"י יש להתפלל מנחה מוקדם מפני שהלילה יורד מוקדם, האם הוא מכחיש זה? והשיב לי שאכן אי אפשר להכחיש שסבר המהר"א לגבי כל הנ"ל שבא"י נעשה לילה מוקדם ובזמן 50 דק' כבר ודאי נראים הכוכבים, אבל מ"מ סבר לגבי מלאכה שהזמן הוא 72 דקות. עכת"ד, ולא הבנתים כראוי.

גם ראיותיו הנ"ל לא הבנתים כלל. כי מה שהביא מעשה מה שאמר הרה"ק מבעלזא לאביו לא ליסע לבקר את אמו טרם שעברו שעותיים מזמן הדלקת נרות, לא הבנתו היכן ראה כאן שהקפיד על הזמן של 72, שהרי זמן זה אינו יוצא כלל 72 דק' אחרי השקיעה, אלא הוא לפחות 80 דק' אחרי השקיעה [היינו אם נאמר שהכוונה לזמן שהמהר"א הדליק הנרות שהוא 40 דק' לפני השקיעה, ואם נאמר שהכוונה לזמן הדלקת הנרות בת"א הרי זה כ-100 דק' אחרי השקיעה], וא"כ הרי ברור שמשום מה אמר לו מהר"א שלא יסע מיד במוצ"ש [אפשר שרצה שיספיק להתפלל מעריב ולהבדיל וכו' במוצ"ש לפני שנוסע, או שרצה שלא יסע עם נהג שחלל את השבת בתחילת נסיעתו], ואינו כלל ענין ל-72 דק'.

גם מה שהביא מעשה מביהמ"ד בבתי ורשא, הנה כל בר בי רב יודע ששם נמי לא ממתנינים 50 דק', וזה היה כוונת מהר"א שאין ממתנינים לר"ת, דהיינו שאין ממתנינים 50 דק', שהמהר"א סבר שכאן בא"י גם לר"ת די להמתין 50 דק' וכנ"ל, ובביהכ"נ בבתי ורשא לא ממתנינים לזמן זה. וכ"כ להדיא בספר בקודש פנימה (ח"ב עמ' קסא) כי מה שאמר מהר"א לא להדליק הנרות במוצ"ש, היה כי חשש שידליקום בזמן הרגיל הנהוג בירושלים. [גם יתכן שאפילו אם היו מדליקין בחצות הלילה לא היה רוצה שידליקו נרותיו, מפני שמ"מ אצלו היה עדיין שבת, וכפי שמשמע במעשה שהביא הרב יהודה הלוי שבשבוע של פטירתו אמר המהר"א שאדרבה ידליקו מיד במוצ"ש].

יהיה איך שיהיה, מ"מ פשוט שהענין של 50 דק' בתקיעת שופר במוצאי יוה"כ בא להורות שאז כבר אפשר להבדיל ולאכול והוא כבר לילה גמור. וכן המנהג עד היום בבעלזא להבדיל על הכוס בשביל הנשים במוצאי יוה"כ קבל עם ועדה בזמן 50 דק'. וכמו"כ א"א להכחיש את כל העדויות והראיות שהבאתי במאמרי אשר לדעת מהר"א הזמן של מוצ"ש בא"י הוא 50 דק' ולא 72 דק', עיי"ש, ואין מן הצורך לכפול הדברים.

ו. בסוף מכתבו העתיק הרב יהודה הלוי מספר אחד שכותב בשם כ"ק האדמו"ר מבעלזא שליט"א ובשם המשב"ק ר' יצחק לנדאו כי המהר"א בביתו היה מחמיר ע"ב דקות. אך כנראה אותו המחבר לא דייק כראוי, אלא אדרבה ראה מיד אח"כ שמביא הרב יהודה הלוי את דברי ר' יצחק לנדאו בעצמו בספרו 'בקודש פנימה' ח"ב, אשר הוא עצמו כותב להדיא כי לענין דין 'זמן צאת הכוכבים' באר"י, היתה דעת מרן ז"ל לנהוג חמישים דקות לאחר השקיעה, וכן נתקבל אז אצל חסידי בעלזא באר"י, וזמן זה קיבל את הכינוי 'דער בעלזער זמן', ועיי"ש עוד שהאריך שכן היה מנהג מהר"א בעצמו, רק מסיים [בהערות שוליים!] כי נהוג היה אצל המשמשים בקודש בבית מרן, וכן נהגו חלק מהחסידים, להחמיר לעצמם עד זמן ר"ת בשיעור ע"ב דקות, וכן נוטה דעתו של כ"ק מרן אדמו"ר שליט"א גם באר"י. עכ"ל. הרי שזמן 72 דק' אינו כלל דעת מהר"א, אלא רק מנהג חלק מהחסידים והמשמשים בקודש וכן נוטה דעת האדמו"ר שליט"א. [ובודאי מה שכתב לגבי המשמשים בקודש שנהגו להמתין ע"ב דק', כוונתו לחלק מהם, כי כבר הבאתי במאמרי את דברי המשב"ק הגה"צ ר' אהרן מרדכי רוטנר שליט"א שזמן 50 דק' הוא לכתחילה. וגם הרב יהודה הלוי במכתבו הביא בשם הרב לאמפין שכתב: כי זה עתה נפסק חוליה אחת שהיה לנו עם העבר בפטירת המשב"ק ר' זלמן הופמן ז"ל, והוא אמר לי שהוא היה עושה מלאכות עבור מרן זי"ע אחרי הבעלזער זמן].

◆ מכתבי הרב יהודה זייבלד ◆

משא ומתן בשיטת רב סעדיה גאון

במאמר הראשון יש דיון נרחב בדעת רס"ג, והוא קשור קשר הדוק לנידון שהעליתי במקום אחר⁵⁴. ויש להוסיף בזה דברים ולתקן כמה שיבושים לענ"ד, רובם על פי כתבי

⁵⁴ זה לשוני שם: רס"ג מתרגם "ערב" במספר אופנים: ליל [לַיַל], עשי [עֲשָׂא], גרוב [גְּרֻב] ומסא [מִסָּא]. ברוב המקומות, וביניהם כל פסוקי יו"ה ערב ויהי בוקר' בבראשית (א), תרגם רס"ג 'ליל', וכדברי ר"י אבן ג'ינאח שהכוונה בכל אלו ללילה. את הפסוק בתהלים 'ערב ובוקר וצהריים' תרגם מסאא, שעניינו שעת הערב שקודם הלילה. את 'בין הערביים' תרגם לשון גרוב, שעניינו שקיעת החמה, והיינו בין שתי השקיעות. ובכמה מקומות תרגמו 'עשי', שעניינו חושך, והכוונה היא: כשמחשיך.

מבחינת המקומות שתרגם רס"ג מלשון 'עשי', נראה שיש בהם משמעות לחשיכה דווקא. כך בפסוק (בראשית כט, כג) 'ויהי בערב ויקח את לאה בתו ויבא אתה אליו', שנראה שמשמעות יתרה יש לכך שהיתה שעת חשיכה, בשעה שאין מבחינים מי היא, ולכן רק בבוקר נתגלה 'והנה היא לאה', ולכן תרגם שם רס"ג 'פלמא כאן באלעשי אכיד' לאה אבנתה פזפהא אליה'. וכן בברכת יעקב לבנימין (בראשית מט, כז) 'בנימין זאב יטרף בבקר יאכל עד ולערב יחלק שלל', תרגם רס"ג 'בנימן כאלד'יב יפתרס באלגדא'ה יאכל נהבא ובאלעשי יקסם סלבא', כיון שדרכם של חיות טרף לחלק שלל בחשיכה, בזמן שכבר אי אפשר לטרוף. וכן בשאר מקומות שתרגם רס"ג 'ערב' 'אלעשי'.

כבר שם לב לכך בשו"ת מהרי"ף סימן מז:

והנה מר הביא זמן תפלות הישמעאלים ורצה מר להעזר מהם, ומה שכתב אינו ענין כלל לזמן תפלות הישמעאלים, אבל אני אבאר עיקר תפלות הישמעאלים על מה הטבעו. יש להם בפנות היום ב' תפלות הא'

היא מה שקורין צלאת אל מגרב ר"ל שקיעת החמה. והב' היא מה שקורין צלאת אלעשי ופירוש אלעשי ר"ל חשיכה, שכן פירש רבינו סעדיה גאון ז"ל ויהי בערב ויקח לבן את לאה בתו פלמא כאן פאלעשי הנה עשי פירושו חשיכה גם הרופאים קורין לסנוירים עשי נמצא צלאת אלמגרב ר"ל תפלת השקיעה וצלאת אלעשי ר"ל תפלת החשיכה וזו ראייה גמורה לסברת האמת שהיא סברת ר"ת שבכל מקום מצינו לרבותינו שקורין סוף היום חשיכה משניות וברייתות וסוגיות וזאת התפלה של עשי של הישמעאלים היא אחר שקיעת החמה עשרים מדרגות שהיא שעה ושליש שעה שמתעכבין אחר י"ח מדרגות שהם שעה וחומש כמו שתי מדרגות נמצא שחשיכה היא אחר שעה וחומש שעה משקיעת החמה.

נמצא איפוא ש"ערב" כ"אלעשי" אמור להיות בזמן החשיכה, בפרט אם לוקחים בחשבון את ההשפעה האסלאמית, בה קיימת הבחנה בין צלאת אלמגרב (صلاة المغرب) לבין צלאת אלעשי (صلاة العشاء), כאשר האחרונה היא זמן רב אחרי שקיעת השמש.

דא עקא, שבחינת שאר המקומות בהן משתמש רס"ג ב"אלעשי" כתרגום של "ערב" מעלה קשיים ומצריכה ישובים שאפשר לראותם כמתרחקים מהפשט. כך בויקרא כג, לב: "שִׁבְתָּ שִׁבְתָּוּ הוּא לָכֶם וְעֲנִיתֶם אֶת נַפְשֵׁיכֶם בְּתַשְׁעָה לַחֹדֶשׁ בְּעָרֵב מְעָרֵב עַד עָרֵב תִּשְׁבְּתוּ שִׁבְתְּכֶם", תרגם רס"ג "הי עטלה סבת לכם ותג'יעו אנפסכם מן עשיה אלמאסע פי אלשהר אלי עשא אלמאלי תעטלו עטלתכם", והרי תחילת הצום היא ודאי קודם שחשיכה. אלא שאכן בתו"כ על אתר נאמר: "ועיניכם את נפשותיכם בתשעה יכול יתחיל ויתענה בתשעה תלמוד לומר בערב, אי בערב יכול משתחשך, תלמוד לומר ועניכם את נפשותיכם בתשעה הא כיצד מתחיל ומתענה מבעוד יום שכן מוסיפים מחול על הקודש". הרי שאכן "בערב" אמור היה להתפרש "משתחשך", וה"בתשעה" מוציא ממנו, ואולי לכן תרגם רס"ג "מן עשיה אלמאסע", וכוונתו מהתחלת החשכת היום התשיעי. ולפי זה אכן נמצא מקור לתוספת יום הכפורים מדאורייתא – כדעת הרמב"ם שרק בו היא מדאורייתא – הן לפניו והן לאחריו, לפניו מ"בתשעה", ולאחריו מ"עד ערב", שפירושו עד שיחשיך היום, ולא רק שקיעת החמה או צאת הכוכבים.

זה עוד בסדר יחסית. גם על הפסוק העוסק באכילת מצה בערב (שמות יב, יח), 'בראשן בארבעה עשר יום לחדש בערב תאכלו מצת עד יום האחד ועשרים לחדש בערב', תרגם רס"ג 'ופי אלשהר אלאול פי אליום אלראבע עשר מנה באלעשי כלו פטירא אלי אליום אלאחד ועשרין מן אלשהר באלעשי', ופרסמתי על כך מאמר (קובץ אסיפת חכמים, יג (ניסן תשע"ד), עמ' עז-פג), המראה ששיטת בה"ג ורס"ג היא שזמן אכילת מצה בליל פסח אינו מתחיל בשקיעת החמה, אלא משחשיכה דווקא, וכלשון המשנה במסכת פסחים (י, א).

אך מה באשר למנחת חביתין, בה נאמר (ויקרא ו, יג) "זֶה קֶרְבֶּן אֱהֲרֹן וּבָנָיו אֲשֶׁר יִקְרִיבוּ לָהּ בַּיּוֹם הַהוּא אֶת עֹשֶׂיֶרֶת הָאֹפֶה סֵלֶת מִנְחָה תָּמִיד מִחֲצִיתָהּ בִּבְקָר וּמִחֲצִיתָהּ בְּעֶזְרָה, וְרִסְ"ג מתרגם "הדי' קרבאן הרון ובניה אלדי' יקרבה ללה מן יום מסחה עשר אלויה' הדיה דאימא נצפהא באלגדאה ונצפהא באלעשי"? לא מציאתי דעה כזו, המאפשרת להקריב מנחה כלשהי, ומנחת חביתין בכלל, משחשיכה (אף שגם תרגום אונקלוס מתרגם כאן "בין שמיא", כדרכו לתרגם תמיד כן את המונח "בין הערבים"). יש לי השערה דחוקה, שהמילה "תמיד" דחקה אותה לפרש שמדובר בעניין הקיים יומם ולילה, ולדעתו אף שתחילת הקטרת מחצית החביתין של ערב היא מבעוד יום, הרי היא קרבה והולכת בלילה, ובכך מתקיים "תמיד", והשווה רש"י (שמות כז כ) שהתקשה אף הוא בכך.

אך כמובן שהייתי שמח יותר לגלות שמדובר בשיבוש, וכתבי יד אחרים מוסרים כאן "באלמסא" למשל, כמו בדברים טז, ו, בעשיית קרבן הפסח. אך כל עוד פרופ' אליעזר שלוסברג לא מוציא את מהדורתו לתפסיר רס"ג, האמורה להתבסס על כת"י מדויק יותר ולהיות מלווה בשינויי נוסח, קשה לבדוק זאת.

שאלתי על כך גם את הרב עזרא קורח, מתרגם של פה"מ לרמב"ם בהוצאת המאור וחיבורים נוספים. לדבריו, חלוקת היום ל"מגרב" ו"אלעשי" לא היתה נפוצה אצל היהודים בתימן, ואצלם היממה חולקה לארבעה או ששה חלקים אחרים, בשמות אחרים. חלוקה זו בה התקיימו גם ה"מגרב" וה"אלעשי" רווחה אצל שכניהם הערביים.

אלא שאין מכך להוכיח דבר על רס"ג, למרות ניכוסו על ידי התימנים. אדרבה, מדברי מהרי"ף הנ"ל נראה שאף הוא כבר הרגיש בכך שחלוקה זו רווחת בעיקר אצל המוסלמים, בשל זמני התפילות שלהם, אך לדעתו יש בה כדי להעיד על פירושם של מושגים אלו אצל רס"ג. ולהעיר מדברי רס"ג בפרשת כי תשא בפירושו הארוך, בו הוא מעיד על ידיעות רבות שהשיג בעצמו מתוך הכרת תרבויות ואופני התנהגות של עמים אחרים, ובהם נעזר להבנת פירושי הכתובים.

רס"ג שנדפסו בינתיים, אחרי כתיבת האורות חיים וספרי הגרח"ז גרוסברג, וחבל שהרב וינגרטן לא התייחס אליהם.

הנידונים הם :

א. מהו זמן שחיטת הפסח לדעת רס"ג, האם כדעת האבע"ז שהוא אחר שקיעת החמה, או קודם לכן? באורות חיים (פ"ט אות ב) נקט שדעתו כדעת האבע"ז, שהוא אחר שקיעת החמה, ופירש בטעמו משום שהוא סובר כדעת ר"ת שעדיין יום הוא. ובדובר מישרים ומשנת חנוך נקט הגרח"ז גרוסברג שאכן זמן השחיטה היה לדעת רס"ג אחר השקיעה, אך הוא משום שלדעתו גזירת הכתוב היא שאפשר לשחוט את הפסח בלילה, כמו לדעת האבע"ז, וכן כתב המלבי"ם.

ובאמת כל הפלפול בדעת רס"ג מיותר, כיון שהאבע"ז שהביא דבריו לא הביאו כמסייע אלא כחולק, ולדעת רס"ג שחיטת הפסח היא ב"מסא" ולא ב"אלעשי", כמו שתרגם בדברים טז, ו, בעשיית קרבן הפסח. וזהו שכתב שקבלה היתה בידם ש"ערב" שנאמר בקרבן פסח אין פירושו חשיכה, אלא שקיעת השמש (מה שהאבע"ז מכנה "הערב האמיתי"), ו"בין הערבים" הוא מעת שקיעתה הראשונה של השמש, בחצות היום, בו היא עוברת את קו המצהר ומתחילה לשקוע, וכמבואר להדיא בדבריו בפירוש הארוך לשמות. ואין כוונתו שהקבלה היא נגד פשטות המקרא, אלא אדרבה, שהיא הפירוש האמיתי בו.

ב. מהו שיעור שעה ושליש שעה שנקט רס"ג, בו האריך הרב וינגרטן בהערה 15. ובאמת התשובה פשוטה, וכמבואר בתשובת מהרי"ף, שהוא שיעור הזמן מהשקיעה ועד סוף ה"אלעשי".

ג. מדברי רס"ג לענין כמה מצוות שנאמר בהן "בערב" ותרגם רס"ג "באלעשי" – אכילת מצות ויום הכפורים, הביא באורות חיים ראיה שעד אז עדיין יום הוא. ובאמת אין זו ראיה כלל, ואדרבה – לדעת רס"ג דין מסוים הוא באכילת מצות שאין לאכול אלא "משחשיכה" ולא מהשקיעה, וכך גם דעת בה"ג, וכמו שביארתי בקובץ אסיפת חכמים ניסן תשע"ד. ולזמן יום הכפורים, הרי בכך מבואר בתורה זמן תוספת יום הכפורים, שכן רס"ג אינו מתרגם באופן שווה את שני ה"ערב" הכתובים בזמן יום הכפורים, "שִׁפְתָּן שִׁפְתָּן הוּא לָכֶם וְעֵינֵיכֶם אֶת נַפְשֵׁיכֶם בְּתַשְׁעָה לַחֹדֶשׁ בְּעֶרֶב מִעֶרֶב עַד עֶרֶב תִּשְׁפְּתוּ שִׁפְתֵיכֶם", אלא תרגם "הי עטלה סבת לכם ותג'יעו אנפסכם מן עשיה אלתאסע פי אלשהר אלי עשא אלתאלי תעטלו עטלתכם". אלא שאכן בספרא על אתר נאמר: "ועיניתם את נפשותיכם בתשעה יכול יתחיל ויתענה בתשעה תלמוד לומר בערב, אי בערב יכול משתחשך, תלמוד לומר ועיניתם את נפשותיכם בתשעה הא כיצד מתחיל ומתענה מבעוד יום שכן מוסיפים מחול על הקודש". הרי שאכן "בערב" אמור

שוב אמר לי הרב לרנר (בעל "הדרת קודש" על הרמב"ם הלכות קרבנות) לענין הקרבת מנחת חביתין משחשיכה, שאכן נראה שאין דין להקריב משחשיכה אלא שהוא קרב והולך ונשרף על המזבח משחשיכה, ומכך שאין בזה בעיה של הקרבה אחר תמיד של בין הערביים, שהרי הקטרת מנחות היא כזריקת הדם בזבחים, מוכח כדברי החזון איש שבקרבות ציבור אין דין השלמה (הוא לא זכר היכן מקום דברי החזון איש), וכן כיסוד האחרונים שמנחת חביתין היא כקרבן ציבור (וכמו שאומרים בבריסק שהיא חלק מקרבן תמיד של בין הערבים).

היה להתפרש "משתחשך", וה"בתשעה" מוציא ממנו, ואולי לכן תרגם רס"ג "מן עשיה אלמאסע", וכוונתו מהתחלת החשכת היום התשיעי. ולפי זה אכן נמצא מקור לתוספת יום הכפורים מדאורייתא – כדעת הרמב"ם שרק בו היא מדאורייתא – הן לפניו והן לאחריו, לפניו מ"בתשעה", ולאחריו מ"עד ערב", שפירושו עד שיחשיך היום, ולא רק שקיעת החמה או צאת הכוכבים.

ד. מה שרס"ג תרגם "באלעשי" גם לגבי מצוות אחרות, כמו שהביא הגר"ז גרוסברג ממנחת חביתין שנאמר בה (ויקרא ו יג) 'ומחציתה בערב', וחגיגת ארבעה עשר שנאמר בה (דברים טז ד) 'אשר תזבח בערב', ובהם הלא בודאי אין הכוונה אחר סיום הנשף, ועל כרחך שכל זמן הנשף נקרא 'אלעשי', ולכן בכל מקום שכתוב בתורה 'בערב' מתרגם רב סעדיה 'באלעשי', וכשיטת האבן עזרא הנ"ל ש'ערב' הכוונה לזמן הנשף.

ובאמת יש להוסיף שרס"ג מתרגם "באלעשי" בעוד עבודות שנעשו בבית המקדש בערב: הדלקת הנרות, הקטרת הקטורת והקרבת קרבן תמיד של בין הערבים. יתרה מזו, לתפילת המנחה שהיא כנגד תמיד של בין הערבים, הוא קורא תמיד בסידורו צלאת אלעשי. אך אי אפשר לומר שהטעם הוא משום שהוא סובר ש"אלעשי" הוא השם של זמן הנשף, שהרי עבודות אלו נעשו קודם השקיעה. וזמן רב הייתי נבוך בזה.

וסבורני שמצאתי פשר דבר, בירושלמי שבת פ"א ה"ב:

אנן תנינן סמוך למנחה. תני ר' חייא סמוך לחשיכה. מתנינן צריכה למתניתי דרבי חייא מתני דר' חייא צריכה למתניתי. אילו תנא רבי חייא ולא תנינן אנן הוינן אמרין לא אלא חשיכה הא מנחה לא הוי צורכה למתניתי או אילו תנא ר' חייא ולא תנינן אנן הוינן אמרין כולה דתנינן מנחה מנחה. וכולה דתנינן חשיכה חשיכה. מן מה דתניתה מנחה ותניתה רבי חייא רובה חשיכה הדא אמרה אפילו חשיכה דתנינן דבתרה מנחה היא.

וכתב ראב"ן ברכות סימן קכב ד"ה מאימתי:

ש"מ מירושלמי דקרי למנחה חשיכה וכיון דהכי קרינן שמע בזמן מנחה דהא חשיכה קרוייה וגם ר' חייא קרי למנחה חשיכה.

הרי שלדעתו לא זו בלבד שזמן תפילת המנחה מכונה "חשיכה" בקריאת שם בלבד, אלא גם שמתוך כך למדים סמך למנהג קריאת שמע של ערבית בזמן מנחה, כיון שכבר הוא "חשיכה".

ובמשנה ברכות כ"ו. תפלת המנחה עד הערב, ופירש רש"י עד חשכה, ובפשטות היינו עד צאת הכוכבים, וכמו שכתב בילקוט המאירי איזראעל שם, וציין כמקור מדברי הירושלמי הנ"ל. אך הרמב"ם תפילה פ"ג ה"ד כתב דהיינו עד שקיעת החמה, וכן כתב בפירוש המשנה כאן (פ"ד מ"א): עד הערב וד"לך אלי אן תגרב אלשמס. אך לפי דברי הראב"ן גם דברי רש"י הם עד שעה מוקדמת יותר, שלדבריו היא אף קודם שקיעת החמה.

ועדיין צ"ת דברי הירושלמי והראב"ן למה נקראת המנחה חשיכה והרי זמנה עד חשיכה ולא עד בכלל.

גם הפני יהושע (ברכות ב. בליקוטים) הביא דברי ראב"ן, אך כתב ש"משעה ומחצה אחר מנחה גדולה, דמהך שעתא חשיכה מקרי, כן נראה לי נכון ליישב על פי סיפרי הקדמונים".

וביאור הדברים כמו שכתב ר' צדוק הכהן מלובלין בשו"ת תפארת צבי יו"ד סי' ה', עיי"ש, והעולה בקיצור: גם המחשיך ובא קרוי חשיכה. וזמן תחילת ההחשכה היא קודם שקיעת החמה. באופן ששני הפירושים שיש ב"ערב" – א. השקיעה ב. ההחשכה, כפי שביארם האבע"ז – חלוקים בתחילתם ובסופם. השקיעה היא זמן שקיעת השמש, כשיש עוד שקיעה והיא בחצות היום ובה מתפרש "בין הערבים"; וההחשכה מתחילה בזמן מנחה קטנה ומסתיימת שעה ושליש אחרי השקיעה.

אלא שעדיין יכול היה רס"ג לתרגם "מסא" או "ג'רב", ומה שתרגם "עשי" הוא משום שסובר שזמן "מנחת ערב" ושאר עבודות הערב של בית המקדש, עניינם תלוי בכך שהיום מחשיך ובא, וזמנם מעת התחלת החושך (ואולי משום שאכן יש עניין בעבודת תמיד יומם ולילה, אלא שא"א לעבוד בלילה, ולכן מקדימים לזמן התחלת החשיכה שאז כבר שם חשכת הליל מתחיל לחול עליו), ודוק.

ה. זמן אכילת הבשר בערב, שבפסוק (שמות ט"ז ח') 'בערב בשר לאכל' תרגם רב סעדיה 'באלעשי', ושם ג"כ הכוונה קודם סיום הנשף שהרי כתוב שם (פסוק י"ב) 'בין הערבים תאכלו בשר'. ומכך הוכיח הגר"ז גרוסברג ש'באלעשי' הוא זמן הנשף, וכך גם זמן 'בין הערבים' לדעתו. אכן הדברים נסתרים מדבריו המפורשים של רס"ג בפירושו הארוך לשמות בענין זה, הכותב ש'בין הערבים' הוא קודם השקיעה, ואחת מהוכחותיו היא מאכילת השליו, וכדבריו שהבאתי ותרגמתי במקום אחר⁵⁵.

⁵⁵ זה לשוני שם: **שיבוש בתרגומו של פרופ' יהודה רצהבי – הפירוש הארוך של רס"ג לשמות**: מאחר ופרופ' יהודה רצהבי ז"ל נחשב בין גדולי המומחים בתחום, וזכויותיו רבות בהבאת דברי רס"ג וגאונים וראשונים אחרים לפני הלומדים, חשוב להפנים שאין להתייחס לעבודות תרגום על פי מתרגמיהם (להוציא מתרגמי ימה"ב הדווקנים כרשב"ת), אלא יש לבחון כל מקרה בפני עצמו, ועל פי עצמו, ואם מתעורר קושי צריך לבדוק במקור. ללמד זכות על הנ"ל יש לומר שאת תרגומו של קטע זה מסר ל"תלמיד טועה".

בפירוש הארוך שמות טו, כב-טז יט דן רס"ג בפירושו של "בין הערבים", ומביא ראיה כפירושו שאינו בשעת הדמדומים, שהרי השליו ירד בין הערבים, וכיצד הספיקו להכינו, ומסיים שאין להביא מכאן ראיה על בין הערבים (ראה מהדורתו עמ' סח).

וזה לשונו במקור הערבי: וקו' בין הערבים תאכלו בשר תפס' בין אלגרובין וחד וקתה מן וקת זואל אלשמס נצף אלנהאר וליס הו וקת אלשפק והונא נכתה תקוי דלך אן אלסלוי לו כאן יקע פי עסכר בני אס' פי וקת אלשפק פי עשיה אלגמעה לס יכון ימכן אצל אחא ללסבת אד כאן אלעמל מחצירא פי דלך אלוקת. פהא ממא יביין אן אלסלוי כאן יקע מן נצף אלנהאר יום אלגמעה חתי יצלחון מנה מא אראדו מן טביך ושוא וגיר דלך וליס הדא אחתגאג לבין הערבים.

ותרגם פרופ' רצהבי: ומה שאמר 'בין הערבים תאכלו בשר' תרגומו 'בין אלגרובין', וגבול זמנו משעת עבירת קו הצהירה של השמש במחצית היום, ואין הוא שעת הדמדומים. ויש ראיה המחזקת זאת: אילו השליו היה יורד במחנה ישראל בשעת הדמדומים, בערב של יום שישי, אי אפשר היה להתקינו לשבת, כי העשיה היתה מוגבלת לאותו זמן. וזה מכלל הדברים המגלים, שהשליו היה יורד ביום שישי ממחצית היום, למען יתקינו ממנו מה שירצו, תבשיל, צלי וזולתם. ואין להביא ראיה מכאן על 'בין הערבים'.

וכמה וכמה קשיים בקטע אחד!

כל זה כתבתי בלי היכרות מספיקה עם החומר שב"אורות חיים" וספרי הגר"ז גרוסברג, ואודה מאוד לחכמים שיעמידוני על טעויותיי.

1. אם "פי עשיה" הוא "בערב", וזהה לשעת הדמדומים, נמצא שרס"ג משתמש בכפל לשונות לתפארת המליצה, ואומר "בשעת הדמדומים, בערב יום שיש", ואין דרכו בכך.

2. "מחצורה" אינו "מוגבלת" אלא "אסורה".

3. "פי דלך אלוקת" אינו "לאותו זמן" אלא "באותו זמן".

4. קושי בפשט: לא מובן מה הבעיה בהכנת שליו בזמן מוגבל, וכפי שהתעורר בעצמו רצהבי בהערה 38, ודחק וכתב "הכוונה שבזמן המצומצם לא היה מספיק להם להתקנת השליו לאכילה".

5. לא ברור. האם רס"ג סובר שיש ראייה מכאן מהו בין הערבים או אין ראייה? הוא פותח בכך שיש ראייה, ומסיים שאין. בהערה 39 עמד בכך ודחק לפרש שהפירוש הזה אינו חל על 'בין הערבים' בעניינים אחרים, אך זה ודאי אינו, שהרי הדיון של רס"ג כאן הוא כללי.

התשובה לכל השאלות הללו היא, שיש כאן שתי טעויות בתרגום. ראשית, לענין המשפט העוסק בזמן הכנת השליו, יש לתרגמו כך: "אילו השליו היה יורד במחנה ישראל בשעת הדמדומים, בחשיכת יום שיש, לא היו יכולים להתקינו לשבת, בהיות העשיה אסורה באותו זמן". והכוונה, שאם השליו היה יורד בשעת הדמדומים, היה זמן ההכנה בתום רדתו, בחשיכה, ובזמן זה כבר אסורה ההכנה. וא"כ אין "עשיה" זהה ל"אלשפק", אלא בא אחריו.

שנית, בנוגע לשאלה אם יש כאן ראייה אם אין - רס"ג פותח בכך שיש "נכתה" המחזקת הפירוש שמדובר בין השקיעות ולא בשעת הדמדומים, ומסיים שאין זו "אחתגאג". רצהבי טשטש את הדברים ותרגם את שניהם "ראיה", מתוך אי הבחנה בדקויות פילוסופיות העוסקות בלוגיקה, או רשלנות אחרת. באמת "נכתה" אפילו אינה ראייה, אלא נקודה מחוכמת, הערה קצרה, ראה במילונו של בלאו ערך נִכְתָּה, ואילו "אחתגאג" היא טענה והוכחה בעלת תוקף. כוונת רס"ג היא שיש כאן הערה המסייעת לפירוש זה, אך אין בה כדי הוכחה בעלת תוקף. צריך כשרון מיוחד להתעלם משינויי לשון של גאונים, לתרגם את שניהם באותו אופן, ולהגיע מתוך כך לקושיות...

התקשרתי לפרופ' אליעזר שלוסברג – תלמידו של רצהבי, והמומחה היותר גדול בדורנו לרס"ג (הוא עוסק בההדרת התפסיר כולו), וביקשתי ממנו לתרגם לי את הפיסקה הזו ברס"ג. הראיתי לו קודם איך רצהבי מתרגם, ולא אמרתי לו את דעתי, כדי שלא להטות את דעתו.

הוא אמר מיד שאין ספק שצריך לתרגם כך: "כי העשיה אסורה באותו זמן". וראיותיו כפי שאמרתי, ותמה גם על עצם המשפט "כי העשיה היתה מוגבלת לאותו זמן", שלא כך מדברים בעברית, ואם רוצים לומר שהזמן קצר ואין מספיק זמן לתקן את הבשר, אומרים את זה באופן אחר.

ואף שבטקסט הנדפס כתוב "מחצורא" ולא "מחצורא" (לא שמתי לב לכך, כיון שאני העתקתי מפרויקט פרידברג, ששם כתוב "מחצורא"), אמר שעדיין הדעת מכרעת שהיא טעות בהעתקה והכוונה לאיסור ולא להגבלת-קוצר-זמן.

ואוסיף עוד, כי בנוגע לסוף זמן ירידת השליו, דברי רס"ג מכוונים עם תרגומו לפסוק בשמות טז, יג, וְיָהִי בְעֶרְבָּ וְתֵעָל הַשָּׁלֹ וְתִכְסֵּ אֶת הַמִּחְנֶה וּבִבְקֶר הַיָּתֶה שְׁכֶבֶת הַטֹּל סָבִיב לַמִּחְנֶה: פלמא כאן באלעשי צעד אלסלוי פגטא אלעסכר ובאלגדאה כאן סכב אלטל חואלי אלעסכר. וא"ש, שירידת השליו היתה בשעת הדמדומים, וסוף ירידתו משחשיכה וכאמור, נמצא שכיסה את המחנה בחשיכה.

שוב הקשוני שלכאורה אין הדברים מכוונים כ"כ, כי בפסוק 'ויהי בערב ותעל השלוי' משמע תרגומו שגם עליית השלוי החלה באלעשי, ולפי מה שכתב בפ"י הארוך הנ"ל היה צריך לתרגם משהו כמו 'וכבר עלה מקודם השלוי כמצוי אצלו'.

ואכן הצדק עם המעיר, והדברים צריכים עיון נוסף.

יהודה זייבלד

תשובת כותב המאמר

יישר כח להרב זייבלד על הערותיו ועל מחקרו המעמיק והמקיף בענין שיטת רב סעדיה גאון. אלא שהוא התמקד בעיקר בחלק המחקרי, והותיר מקום להשלים את הנוגע לחלק ההלכה. ואבוא בזאת להשיב על הערותיו ולהעמיד הדברים דבר דבור על אופנו, לפי סדר הערותיו.

א. כתב הרב זייבלד: באמת כל הפלפול בדעת רס"ג מיותר, כיון שהאבע"ז שהביא דבריו לא הביאו כמסייע אלא כחולק, ולדעת רס"ג שחיטת הפסח היא ב"מסא" [היינו קודם השקיעה] ולא ב"אלעשי" [שהוא זמן הנשף שבין השקיעה עד שמחשיך לגמרי], כמו שתרגם בדברים טז, ו, בעשיית קרבן הפסח וכו', וכמבואר להדיא בדבריו בפירוש הארוך לשמות. עכ"ל.

הנה לא הבנתי איך אפשר לומר זאת שהאבן עזרא הביא דברי הרס"ג כחולק, הרי בדברי רב סעדיה המובאים באבן עזרא מבואר הדק היטב שדעתו כמו האבן עזרא שהזמן הראוי לשחיטת הפסח הוא שעה ושליש שעה, דהיינו הזמן שבין שקיעת גוף החמה עד לשקיעת אורה, ומבואר שסבר הרס"ג שהפירוש הפשוט הוא ש'בין הערבים' הוא בזמן הנשף שאחרי השקיעה, ורק היתה קבלה שיכולים לשחוט מחצות היום ברגע שיתברר לאדם כי השמש נטה לצד מערב, ולכן כשלא מספיקים הכהנים לזרוק דמי הפסחים והשלמים ששחטו לזרקם לשעה ושליש שעה, יכולים להתחיל אחרי חצות היום. עכ"ל ד רס"ג המובאים באבע"ז. וא"כ ברור שהאבע"ז הביא את הרס"ג כמסייע ולא כחולק. ואי תימא דעכ"פ איכא למימר בדעת הרס"ג [אף שאין שום רמז לזה בדברי הרס"ג כאן] שסבר הרס"ג שאחרי שיש קבלה שאפשר לשחוט הפסח מחצות היום ממילא מעכשיו יש לפרש ש'בין הערבים' הכוונה לאחרי הצהרים ולא כפשוטו של מקרא, הנה אביא לך שוברו בצידו, שהרי להדיא איתא להיפך בסוף דברי הרס"ג המובאים באבן עזרא שם, וז"ל: והזכיר הכתוב 'בין הערבים' שרוב הפסחים אז היו נשחטים שם, והוא סוף הזמן שלא יעבור עד עריבת אור השמש. עכ"ל. הרי שגם אחרי הקבלה סבר הרס"ג ש'בין הערבים' היינו זמן הנשף שאחרי השקיעה עד שיחשיך לגמרי, ורק משום הקבלה סבר הרס"ג שאפשר לשחוט ג"כ אחרי הצהרים. [ואם נדחוק שקטע זה הוא כבר מדברי האבן עזרא והוא בא בקטע זה לחלוק על הרס"ג, א"כ היה לאבע"ז לכתוב שבפרט זה הוא חולק על הרס"ג, ולא להביאו כאילו זה המשך דברי הרס"ג, אלא ע"כ שגם הרס"ג סבר כן]. ואמנם כל מי שהביא את הרס"ג, בין המלבי"ם והגר"ח גרוסברג ובין האורות חיים, כולם הבינו שדעת הרס"ג היא כמו האבן עזרא ש'בין הערבים' הוא אחרי השקיעה ולא לפנייה.

[אגב, אע"פ שאת דברי רס"ג אלו יש לנו רק ממה שהביא האבע"ז בשמו, ולא זכינו שישאר לנו לשונו של הרס"ג עצמו, מ"מ מצאתי בפירוש המשנה לרבינו נתן אב הישיבה (ריש ברכות), והובא קטע זה ג"כ בסיני כרך יז עמ' שה, ובפירוש רס"ג עה"ת שמות כג יח) שהביא בשם רב סעדיה דהיינו טעמא שקבעה התורה זמן הקטרת האימורים של פסח כל הלילה, מפני שזמן בין הערבים דחוק לשחיטת הפסחים

וזריקת הדמים והקטרת החלבים ואין הכהנים מספיקין לכל זה בין הערבים לפיכך אחר הכתוב זמנם והתיר הקטרת חלבם בלילה. עכ"ד. והרי זה ממש אותו יסוד שהביא האבע"ז בשם הרס"ג שזמן בין הערבים הוא זמן דחוק, אלא שבקטע זה כתב שמשו"ה מותרת הקרבת האימורים בלילה, ובדבריו שהביא האבע"ז כתב שמשו"ה מותרת השחיטה מחצות היום, אבל עכ"פ היסוד הוא אותו יסוד, ומשמע ג"כ בדבריו בקטע זה ש'בין הערבים' הוא רק אחרי השקיעה שהוא זמן דחוק].

ומה שכתב הרב זייבלד שבדברים ט"ז ו', תירגם רס"ג שעשיית הפסח היא ב"מסא" ולא ב"אלעשי", הנה שם גופא בפסוק ד' 'אשר תזבח בערב' תירגם 'באלעשי', ואמנם צ"ב ליישב מדוע שינה בפסוק ו', [ואגב אוסיף שכמו"כ צ"ב בפסוק (דברים כח סז) 'בבוקר תאמר מי יתן ערב ובערב תאמר מי יתן בוקר', שהערב הראשון תירגמו הרס"ג 'אמסי' והערב השני תירגמו 'אלעשי'], ואיני יכול ליישב אחרי שאיני יודע את השפה הערבית, אבל עכ"פ א"א לומר שדעת הרס"ג בתרגומו היא ששחיטת הפסח היא ב"מסא" ולא ב"אלעשי".

ומה שכתב עוד הרב זייבלד שמבואר להדיא בדברי הרס"ג בפירוש הארוך לשמות שבין הערבים הוא מיד אחרי חצות ולא אחרי השקיעה, הנה כנראה כוונתו למה שכתב רב סעדיה לגבי השליו, וז"ל (ע"פ תרגום פרופ' יהודה רצהבי, ונדפס בסיני כרך צא עמ' רב): ומה שאמר 'בין הערבים תאכלו בשר' תרגומו 'בין אלגרובין', וגבול זמנו משעת עבירת קו הצהירה של השמש במחצית היום, ואין הוא שעת הדמדומים. ויש ראייה המחזקת זאת: אילו השליו היה יורד במחנה ישראל בשעת הדמדומים, בערב של יום שישי, אי אפשר היה להתקינו לשבת, כי העשיה היתה מוגבלת לאותו זמן. וזה מכלל הדברים המגלים, שהשליו היה יורד ביום שישי ממחצית היום, למען יתקינו ממנו מה שירצו, תבשיל, צלי וזולתם. ואין להביא ראייה מכאן על 'בין הערבים'. עכ"ל.

והנה הרב זייבלד הרבה לדון בתרגומם של דברי רס"ג אלו, והסיק שיש לתרגמם באופן אחר מעט. אבל עכ"פ יהיה איך שיהיה, למעשה סיים הרס"ג שם שאין זה ראייה ברורה מהשליו אימתי הוא זמן בין הערבים, וא"כ שפיר אפשר שנשאר הרס"ג שפשטות המקרא היא ש'בין הערבים' הוא אחרי השקיעה, וכמו שהביא האבן עזרא הנ"ל בשמו. וכן עולה ג"כ מתרגומו של הרס"ג על הפסוק (שמות טז יג) 'ויהי בערב ותעל השליו', שתרגם 'פלמא כאן באלעשי צעד אלסלוי', משמע שעליית השליו החלה באלעשי [וכמו שכבר העירו ע"ז שדבריו בתרגומו כאן אינם מתאימים לדבריו בפירוש הארוך], ועל כרחך שלמעשה בתרגומו לתורה [שכידוע חיברו הרס"ג אחרי הפירוש הארוך] נקט הרס"ג בכל המקומות ש'בין הערבים' וכן 'ערב' הם ב'אלעשי' דהיינו זמן הנשף [וכמו שהוכיח הגר"ז גרוסברג]. ואולי י"ל שכל מה שהאריך רס"ג בפירושו לשמות להביא ראייה מהשליו שבין הערבים הוא אחרי חצות היום, הוא רק כדי לחזק הקבלה של חז"ל [שאע"פ שלמעשה אין סתירה בין המקרא לקבלה של חז"ל שאפשר לשחוט אחרי חצות היום, וכמו שביארתי במאמרי שבנידון זה הקבלה מפרשת המקרא שאפשר לשחוט גם ב'בין הערבים' וגם לפניו 'בארבעה עשר', מ"מ הלא בגמרא איתא שבין הערבים הוא אחרי חצות, ושפיר רצה הרס"ג להתאים המקרא לגמרא], אבל עדיין סבר שבפשטות המקרא אינו כן.

ואגב, בדברי רס"ג אלו לפי תרגום פרופ' רצהבי, משמע שסבר הרס"ג כר"ת, שהרי כתב: 'אילו השליו היה יורד במחנה ישראל בשעת הדמדומים בערב של יום שישי, אי אפשר היה להתקינו לשבת, כי העשיה היתה מוגבלת לאותו זמן', משמע לכאורה שהיא מותרת באותו זמן ורק א"א להספיק להכינה אז, וא"כ מבואר שדעתו כר"ת שאחרי השקיעה הוא עדיין יום. אמנם אם צדק הרב זייבלד שיש לתרגם את דברי הרס"ג כך: 'אילו השליו היה יורד במחנה ישראל בשעת הדמדומים בחשיכת יום שישי, לא היו יכולים להתקינו לשבת, בהיות העשיה אסורה באותו זמן', משמע דאדרבה דעתו היא כשיטת הגאונים שמיד בשקיעה כבר אינו יום. והנה הרב זייבלד הביא שהסכים עמו פרופ' אליעזר שלוסברג, וא"כ לכאורה יש לנו ראייה ברורה ופשוטה שסבר כרס"ג כשיטת הגאונים ולא כר"ת.

ב. כתב הרב זייבלד ששעה ושליש שעה שנקט רס"ג, פשוט שהוא שיעור הזמן מהשקיעה ועד סוף ה"אלעשי". עכ"ד. הנה גם אני ידעתי זאת וזה פשוט בתכלית, רק תמהתי למה שיער את הזמן בשעה ושליש, הרי לפי הגמרא שיעור הנשף הוא ד' מילין שהם שעה וחומש [או שהוא ה' מילין שהם שעה וחצי] לפי שיטת הרס"ג בסידורו (דיני תפילה וקר"ש) שפרסה הוא שעה וחומש, וא"כ קשה למה כאן נקט שעה ושליש. וע"ז לא השיב הרב זייבלד כלום.

ג. כנראה לא הבין הרב זייבלד את מה שכתב האורות חיים, ואכתוב שוב בקיצור את הענין. דהנה האורות חיים הבין [כמו המהרי"ף] דהזמן הנקרא 'אלעשי' הוא רק כשעבר שעה וחומש מהשקיעה והחשיך לגמרי, וכיון שרב סעדיה נקט שבי'אלעשי מתחיל הלילה, הבין באורות חיים שזה מתאים רק לשיטת ר"ת, דאילו להגאונים כבר כשעברו ג' רבעי מיל מהשקיעה הוא כבר לילה ודאי לכל דבר. אמנם כמובא במאמרי, כבר דחה זאת היטב הגר"ז גרוסברג, והוכיח דאדרבה מכאן מוכח דסבר הרס"ג כהגאונים, כיון ש'אלעשי' הוא בזמן הנשף, וא"צ לכפול הדברים.

ד. הנה המהרי"ף והאורות חיים סברו ש'אלעשי' הוא כשהחשיך לגמרי, ואילו הגר"ז גרוסברג הוכיח ש'אלעשי' הוא בזמן הנשף בין השקיעה עד שיחשיך לגמרי, אמנם הרב זייבלד כאן חולק על שניהם והאריך לבאר שכבר הזמן של אחרי הצהרים נקרא 'אלעשי'. אך באמת כל זה דחקו רק משום שחשב שדעת הרס"ג הוא ש'בין הערבים' ו'ערב' הוא אחרי חצות היום, אבל באמת כנ"ל עולה מדברי הרס"ג המובאים באבן בעזרא ש'בין הערבים' ו'ערב' הוא בזמן הנשף שאחרי השקיעה, ואז כבר באמת מחשיך והולך מרגע לרגע, ושפיר קרא לזה הרס"ג 'אלעשי', וסבר הרס"ג שכל העבודות של ביהמ"ק שהוזכר בהם 'ערב' או 'בין הערבים' כולם זמנם לפי פשוט המקרא בזמן הנשף שאחרי השקיעה [ונקט הרס"ג את הפירוש הפשוט במקרא בעת שהוא מפרש המקרא, ולא את פירוש חז"ל בגמרא - וכדרך הרבה מפרשים], וכמו שביאר היטב הגר"ז גרוסברג שהרס"ג קרא לזמן זה 'אלעשי', וכמדומני שזה מוכח ומוכרח בשיטת הרס"ג. [ואגב, לגבי הדלקת הנרות מצאנו להדיא ראשונים הסוברים שהזמן היה אחרי השקיעה, כמו שכתבתי בתגובתי למכתב הרב שוורץ (אות א), עיי"ש. עם זאת יודגש, שמה שתירגם אונקלוס בכל המקומות 'בין הערבים' – 'בין שמיא', אין כוונתו אחרי השקיעה, אלא בין חצות היום לשקיעה (רמב"ן שמות יב ו)].

אך זאת לא ידעתי למה הרס"ג בסידורו קורא לתפילת המנחה 'צלאת אלעשי', הרי זמנה מעט אחרי חצות היום כמו שהוא עצמו מביא בסידורו, ולא ב'אלעשי'. ולכאורה היה נראה לפי"ז שצ"ל כדברי הרב זייבלד שכל אחרי הצהרים כבר נקרא 'אלעשי'. אמנם י"ל בפשטות, שאע"פ שזמן מנחה הוא מוקדם ל'אלעשי', מ"מ נקט הרס"ג לשון מושאל מהלשון 'מנחת ערב', אע"פ שבאמת זמן מנחה מוקדם ל'ערב' [דלא מבעיא למ"ד תפלות אבות תיקנום, דודאי זמן מנחה קודם הערב, שהרי יצחק יצא לשוח בשדה **לפנות** ערב, אלא אפילו למ"ד כנגד תמידין תיקנום, מ"מ בודאי שלהלכה סבר הרס"ג כשיטת חז"ל בגמרא ש'בין הערבים' הוא בין חצות לשקיעה ואז הוא זמן התמיד וזמן תפלת מנחה, ולא כפשוטו של מקרא. וכמובן שעדיין צ"ע בזה].

ה. אם כוונת הרב זייבלד לדברי הרס"ג הנ"ל לגבי השליו, כבר כתבתי באות א' שלמעשה סיים הרס"ג שאין זה ראייה ברורה מהשליו אימתי הוא זמן בין הערבים, וא"כ שפיר אפשר שנשאר הרס"ג שפשטות המקרא היא ש'בין הערבים' הוא אחרי השקיעה. רק לא הבנתי לשונו של הרב זייבלד שכתב 'ואחת מהוכחותיו היא מאכילת השליו', הרי זה הוכחה אחת ויחידה. ואולי ידוע להרב זייבלד עוד מקום שדן בזה הרס"ג, ושם הביא הרס"ג עוד הוכחות, אך לא ראיתיו עד הנה.

תשובה שניה מהרב זייבלד

א. בביאור דברי הרס"ג שהובאו באבע"ז, סבורני שדבריו המפורשים שהובאו אצל רצהבי שמות טז יט-כו, אמורים להוות נקודת מוצא, וכל שאר דבריו המובאים ע"י אחרים באופן שאינו חד משמעי צריכים להתפרש על פיהם. לכן אין ראייה מכל הרשימה המכובדת של האחרונים שהבינו אחרת בדברי רס"ג, כל עוד לא היו לפני רס"ג אלו.

ב. מה שהביא מדברי רס"ג על הקטרת החלבים בלילה, הרי היא ראייה לסתור, שהרי כיון שהתירה התורה להקדים השחיטה מחצות, למה התירה עוד הקטרת החלבים בלילה? וע"כ גם אחרי שהתירה השחיטה מחצות עדיין הזמן דחוק להקטר החלבים, ופשוט.

ג. מה שטען שרס"ג עצמו בדברים טז ד מתרגם אלעשא, הרי בעצמי הבאתי פסוק זה, וכתבתי על "חגיגת ארבעה עשר שנאמר בה (דברים טז ד) 'אשר תזבח בערב'", שכן פסוק זה אינו עוסק בקרבן פסח אלא בחגיגת י"ד כדברי חז"ל, וכמו שאמרו בספרי על אתר "ולא ילין מן הבשר אשר תזבח בערב, איזו זביחה אתה זובח על מנת לאכול לערב הוי אומר זו חגיגת י"ד", ושפיר תרגם רס"ג "אלעשי" כיון שמדובר כאן על זמן אכילת הפסח שהיא בלילה ממש, משחשיכה.

ד. סיום דבריו של רס"ג לענין השליו אינו שאין זו ראייה ברורה, אלא שאין זו הוכחה. אבל ודאי שזו דעתו. וכמבואר מכל לשונו, שכותב תחילה שזהו תרגומו, ואח"כ כותב שיש ראייה לחזק זאת, ואח"כ מסיים שמ"מ אין זו הוכחה ברורה, אך דעתו במקומה עומדת.

ה. מה שכתב שאת תרגומו הקצר כתב אחרי פירושו הארוך, אין זה מוסכם כלל, כפי שאמר לי אליעזר שלוסברג.

כמו כן מה שכתב שבכל מקום שנאמר בתורה "בין הערבים", סובר רס"ג בתרגומו הקצר שפירושו באלעשי, הרי זו הכחשת המציאות, ות"ל שנתן חכמה בלב נדיבי עם להקים את "אתר פרידברג", ובו ניתן לראות שרס"ג מתרגם "בין הערבים" "בין אלג'רבין", שהוא בין חצות לשקיעה:

א. שמות ט ג: פי אליום אלראבע עשר מן הדי'א אלשהר בין אלג'רובין יצנעוה פי וקתה כג'מיע רסומה ואחכאמה יצנעוה.

ב. שמות ט ה: פעמלוה פי אלשהר אלאול פי אליום אלראבע עשר מנה בין אלג'רובין פי בריה סיני כג'מיע מא אמר אללה מוסי כד'אך צנעו בנו אסראיל.

ג. שמות ט יא: יצנעוה בין אלג'רובין ומע פטיר ומראר יאכלוה.

ד. שמות יב ו: יכון ענדכם מחפוט'א אלי אליום אלראבע עשר מן הדי'א אלשהר פיד'בחה ג'וק ג'מאעה בני אסראיל בין אלג'רובין.

ה. שמות טז יב: קד סמעת תדמר בני אסראיל קל להם בין אלג'רובין תאכלון לחמא ובאלגדא'ה תשבעון טעאמא ותעלמון אנני אללה רבכם.

ו. שמות כט ח: כד'לך אדי'א אסרג' אלסרג' בין אלג'רובין בכ'ר בה בכ'ורא דאימא בין ידי אללה לאג'יאלכם.

ז. שמות כט לט: ואלחמל אלואחד תצנע באלגדא'ה ואלאכ'ר בין אלג'רובין.

ח. שמות כט מא: ואדי'א קרבת אלתי'אני בין אלג'רובין.

ט. ויקרא כג ה: פי אלשהר אלאול פי אליום אלראבע עשר מנה בין אלג'רובין פסחא ללה.

י. במדבר כח ד: אחדהמא באלגדא'ה ואלאכ'ר בין אלג'רובין.

יא. במדבר כח ח: ואדי'א צנעת אלחמל אלתי'אני בין אלג'רובין.

סוף דבר, בין הערבים הוא בין חצות לשקיעה, ואלעשי הוא חשיכה, פעמים שעניינו תחילת החשיכה והוא זמן מנחה קטנה, ופעמים שעניינו סוף החשיכה שהוא שעה ושליש אחר השקיעה. ובודאי אחר השקיעה הוא לילה לכל דבר ואין כשרים בו עבודות הטעונות יום.

ובכך אין לפקפק, ש"בין אלג'רובין" הוא מחצות, שהרי מלבד דבריו המפורשים בפירושו הארוך, הרי שכן גם כתב ר"י אבן ג'נאח הנמשך אחר רס"ג בכל ענייני ביאורי השמות, וכתב בערך "ערב" אודות "בין הערבים": "עת שהשמש נוטה מן המזרח ופונה אל המערב". ובמקור הערבי, הכולל את הוספותיו לאחר זמן, נתבארו הדברים עוד יותר (הסוגריים בנדפס): *يعنى بين وقت الزوال [وبين غروب الشمس] وانما سمى وقت الزوال غروباً لأن الشمس [عند ذلك] منحرفة عن ناحية الشرق إلى ناحية الغروب.* ותרגומו:

כלומר בין זמן המצהר [חציית השמש את קו הצהריים] ובין שקיעת השמש. אלא שקורא זמן המצהר שקיעה, כיון שהשמש בעת זו נוטה מתוך תחום הזריחה אל תחום תוך השקיעה.

ויתכן שיש מהאחרונים שהשתבשו בכך משום שהמתרגמים ארמית תרגמו "בין הערבים" בין שמשותא, וכפי שהביא הרב יעקב שליט"א מדברי הרמב"ן בביאור דברי התרגום, [וכן כתב החכם אומברי שם: אעיר שזהו התרגום הרגיל של "בין הערבים", וכע"ז מתרגם אונקלוס "בין הערבים" – בין שמשותא. כדי להימנע מהסתירה הקשה בין התרגומים למסורת חז"ל, בדרך כלל נוטים לומר ש"בין השמשות" בלשון המתרגמים אינו חופף ל"בין השמשות" שבלשון חז"ל. עכ"ד].

מה שכתבתי "ואחת מהוכחותיו" אכן טעות היא בידי, וזו ראיתנו היחידה שם, מהשלי.

ההערה מ"בִּפְקֹר תֹאמַר מִי יִתֵּן עָרֵב וּבְעָרֵב תֹאמַר מִי יִתֵּן בִּפְקֹר" היא אכן מעניינת. ויש להוסיף שגם בנוגע ל"בוקר" שינה רס"ג את תרגומו: "בוקר" קמא תרגם "אלגדאה", כדרך תרגומו בדרך כלל ל"בוקר", ואילו את הבוקר השני תרגם "צבח", כפי שמוכר מברכת "בוקר טוב" בערבית המדוברת.

נראה שבבוקר אין הציפיה אלא להמשיך לחיות את המשך יום זה, ואין מתאים לומר שמבקשים את שעת החשיכה, שהרי שעת החשיכה היא שעת צער וצוקה, ולכן תרגם רס"ג שמבקשים "ליתני אמסי", והיינו: בבוקר תאמר מי יתן ערב, מי יתן ואחיה בהמשך היום.

אך בחשיכה, שהיא שעת צער, יש רובד נוסף לבקשה – מבקשים את שעת האורה, ו"צבח" מורה על האורה, ונרדפת גם לקרינה ושפע-זיו (וכן תרגם בבראשית מד ג "הבקר אור והאנשים שולחו" – פלמא אציא אלצבח אטלק אלקום), וזהו שתרגם: ובחשיכה תאמר מי יתן ואזכה לאור-הבוקר.

לשאר דברים שלא התייחסתי, הרי שתיקתי כהודאה.

תשובת כותב המאמר

אחרי שכבר הארכת בתשובתי הקודמת אבוא כעת בקוצר אמרים על סדר ההערות, ואקוה שהמעין שהגיע עד כה, יבין גם מתוך הקיצור.

א. כבר כתבתי בתשובתי הקודמת, שהמציאות היא כי דברי הרס"ג המובאים באבע"ז הינם ברורים וחד משמעיים, ולא ראיתי שום תשובה איך אפשר לדחותם. לעומת זה דברי הרס"ג בפירושו הארוך לגבי השליו אינם חד משמעיים, שהרי מסיים שם שאין זה הוכחה ברורה, וא"כ בודאי נדחה השאינו מוכרח מפני המוכרח [ובפרט שבתרגום הרס"ג משמע שדעתו שבין הערבים הוא אחרי השקיעה, שאז שייך לקרותו 'אלעשי', וכפי שאבאר עוד בסוף תשובתי זאת], ולכן יש לנקוט שלמעשה דעתו כמו שהביא

האבע"ז בשמו. [מלבד מה שמקובל לסמוך יותר על חיבורים ישנים שנתקבלו, מאשר כתבים חדשים שמוצאים בגניזות].

ב. המעיין בתשובתי הקודמת יראה שעיקר הראיה היתה שניכר שהדברים יצאו מבית מדרש אחד, דרס"ג דריש טעמא דקרא שזמן בין הערבים הוא קצר, ולכן הוסיפה התורה לפניו ולאחריו. ומה שהוספתי וכתבתי עוד 'ומשמע ג"כ בדבריו בקטע זה שבין הערבים הוא רק אחרי השקיעה שהוא זמן דחוק', זה כתבתי בתור 'ומשמע גם כן', כי ידעתי שניתן לדחות שגם אחרי שהתירה השחיטה מחצות עדיין הזמן דחוק להקטר החלבים, אך מ"מ סברתי כי בפשטות אילו היה עיקר זמן השחיטה מיד אחרי חצות, היו יכולים לסיים השחיטה בכמה שעות ואח"כ לסיים את ההקטרה עד הלילה, רק מכיון שעיקר זמן השחיטה הוא בבין הערבים דהיינו אחרי השקיעה, לכן אף שמקדימים כפי הצורך כדי שיספיקו לשחוט הכל טרם שיחשיך, מ"מ לא נשאר זמן להקטרה.

ג. הרס"ג מתרגם את הפסוק 'ולא ילין מן הבשר אשר תזבח בערב' להדיא על השחיטה שהיא כידוע בבין הערבים, וכ"ש דחגיגת י"ד אין שחיטתה אחרי בין הערבים, ומבואר שזמן בין הערבים נקרא אצלו 'אלעשי', ולא ידעתי למה חשב הרב זייבלד שהרס"ג מתרגמו על אכילת הפסח.

ד. כבר השבתי באות א'.

ה. כתבתי זאת בסוגריים בתור חיזוק נוסף, ולא בניתי כלום ע"ז.

עוד האריך הרב זייבלד והביא מכל התורה כולה שהרס"ג תירגם 'בין הערבים' – 'בין אלגרוובין'. ואמנם ידעתי זאת גם ידעתי, ומעולם לא כתבתי שאת המילים 'בין הערבים' תירגם הרס"ג 'באלעשי'. אלא הענין הוא כך, שהלשון 'בין אלגרוובין' אינו מוכח כלום, שהרי אפשר שכוונתו [כמו שביאר הרמב"ן (שמות יב ו) את כוונת אונקלוס] בין שמש המזרח [דהיינו חצות] לבין שמש המערב [דהיינו השקיעה], ומאידך אפשר שכוונתו על אחרי השקיעה בין שקיעת גוף השמש לשקיעת אורה, ולזה הבאתי שיש מקומות שנאמר בהם גם 'בין הערבים' וגם 'ערב', ואת המילה 'ערב' שנאמרה בהם תירגם הרס"ג 'אלעשי' דהיינו בפשטות הזמן שאחרי השקיעה, וא"כ על כרחך שגם כשכותב 'בין אלגרוובין' כוונתו על הזמן שאחרי השקיעה שהוא נקרא 'אלעשי'. [ומה שהר"י גנאח אינו סובר כן, זה לא הכרח שגם הרס"ג לא סבר כן].

ומה שרצה הרב זייבלד לומר שכבר מזמן מנחה קטנה יקרא 'אלעשי', קשה לפי דבריו שהלא בין הערבים הוא כבר מעט אחר חצות, וא"כ איך תרגם הרס"ג 'באלעשי' על מצות שזמנם בין הערבים וכתוב בהם ג"כ ערב, הרי זמנם כבר מעט אחרי חצות שהוא עוד קודם 'אלעשי'.

לכן בודאי נכונים דברי הגר"ז גרוסברג, שהרס"ג סבר שבין הערבים הוא אחרי השקיעה, ושפיר זה נקרא 'ערב' ו'אלעשי'.

תשובה שלישית מהרב זייבלד

א. למעשה גיליתי המון מקורות שדברי רס"ג נאמרו מתוך פולמוס עם הקראים. לדעתם זמן בין הערבים הוא בין שקיעת השמש לשקיעת הדמדומים, ורס"ג חולק עליהם ומוכיח שהוא בין חצות היום לשקיעת השמש, ואת הראיה מקרבן פסח וקוצר הזמן הביא נגד שיטתם, כדי להוכיח את צדקת דברי חז"ל!

ב. אני בודק אפשרות שידי זרים שלטו באבע"ז, כך שדבריו ישוו עם מש"כ בפירושו הקצר באותו מקום. אך גם אם אפשרות זו דחויה היא, נראה פשוט שדברי האבע"ז בשם רס"ג מסתיימים במילים 'ואף כי בהיות כל השבטים בארצם', וזו אכן ראייה של רס"ג שגם הקראים עמלים ליישב. משם והלאה הם דברי האבע"ז ביישוב ראייה זו לפי שיטתו. וכפי שתיבת 'והנה' מורה בדרך כלל על תפנית חדשה בדבריו (בדקתי וכן הוא בד"כ גם בלשון האבע"ז), ולכן לא כתב 'הרי ש-' וכיוצא במורים על מסקנה.

תשובת כותב המאמר

א. זה נכון שהקראים למדו שבין הערבים הוא אחרי השקיעה, אבל מאידך זה ברור שהאבן עזרא בפרשת בא הסכים להם שזה כוונת המקרא, ורק להלכה חלק עליהם משום שסבר שמ"מ הקבלה הוסיפה שהזמן הוא מחצות י"ד. לענ"ד ברור שגם דעת הרס"ג המובא שם היא כמו האבן עזרא, ואם מצאתם ראיות שהרס"ג אינו מסכים עמהם ג"כ לענין פשטות המקרא, נא ונא לשלוח לי ואבדוק את הדברים בעז"ה.

ב. כעת הבנתי איך אתם רוצים ללמוד את דברי הרס"ג המובאים באבן עזרא. אך אינו נראה לענ"ד, דהרי כבר ביארתי במאמרי שלכאורה ראיית הרס"ג דלא שייך להספיק בזמן השעה ושליש, היא מהא דבפסח יאשיהו כתוב ששחטו ב"ד ולא בזמן הנשף שהוא כבר בט"ו, והשתא אם למסקנא עדיין נקט ש'בין הערבים' הוא זמן הנשף, שפיר נקט שאז הוא עיקר הזמן ורק מצד הקבלה יכולים להקדים גם בחצי היום השני של י"ד כיון שא"א להספיק בזמן הנשף, אבל לדבריהם היה לו לומר בפשטות שכיון שראינו בפסח יאשיהו ששחטו ב"ד, ע"כ שבין הערבים הוא מחצות היום עד השקיעה שהוא ב"ד, ולא בזמן הנשף שהוא בט"ו.

ג. גם כבר כתבתי שהלשון 'אלעשי' א"א לפרשו על חצות היום, והנה בכל המקומות בתורה שכתוב בהם גם 'ערב' וגם 'בין הערבים', מתרגם רס"ג את המילה 'ערב' - 'אלעשי', וא"כ ע"כ שלא יתכן לומר שבין הערבים - שהוא שווה לערב - מתחיל בחצות היום.

תשובה רביעית מהרב זיבלד

א. ההוכחות מהספרות הקראית שונות. רובן עקיפות: מדבריהם עולה שהמחלוקת מסועפת לנושאים רבים (מהו בוקר, מהו ערב, מהו בין הערבים; מה זמן הדלקת נרות של בין הערביים, שחיטת הפסח, תוספת יוה"כ, תפילת הבוקר והערב; וכן פרשנות

של פסוקים רבים), ובחלק גדול של אותם נושאים יש לנו דברים מפורשים של רס"ג במקומות שונים נגד דעתם.

כמו כן אחד מהם אומר שדעתו של 'ריש מתיבתא' – זהו הכינוי לרס"ג בספרו – בפירוש 'בין הערבים' היא כפירוש שלפנינו בדבריו בשליו, ולא כדברי האבע"ז אחרי שהוא מביא את דבריו.

יש להסמיק לזה דברי ר' תנחום הירושלמי בפירושו לרות ג, יד (וקסלר הוציא לאור באנגלית, ובהוצאת מאגנס) העוסקים בפירוש 'בוקר', ובהם הוא מביא מדברי רס"ג שאינם לפנינו, אך תואמים למה שלפנינו בפירושו של רס"ג הארוך לבראשית (למעט הראיה משופטים), והוא מקשר בהמשך את הדיון (כפי שמופיע גם בספרות הקראית) לשאלה מהו ערב ומהו בוקר.

הרוצה יוכל תמיד לטעון שהראיות לא מכריחות: א. אין מביאים ראיה מן הקראים, שכן בדאים הם בכל דבריהם. ב. אין הכרח לקשר את כל חלקי הדיונים יחד. ג. אין הכרח שהפולמוס של הקראים בני דורו של רס"ג עם הרבנים נוהל מצד הרבנים על ידי רס"ג, גדול הלוחמים בהם, שהרי יתכן שבמקרה בפולמוס זה אחרים מבין הרבנים הם שחלקו איתם. ד. כל דברי הקראים בנושא כתובים בערבית ורובם הגדול עודם בכתבי יד, ואין מביאים ראיה לא מדברים שנכתבו ערבית ולא מדברים הנמצאים בכתבי יד, כיון שלא היו למראה עיני כל גדולי הדורות. ה. אין הכרח ש'ריש מתיבתא' הוא רס"ג, שיתכן שמקרה זה הוא מדבר על ריש מתיבתא אחר.

לכן השאלה כאן היא מה נראה יותר הגיוני, וגם יש כאן שאלות 'אחוריות' – באלו כלים משתמשים כדי להביא ראיות, ומה משקלם של הראיות הללו. עכ"פ לטעמי, וזו הטענה שניסיתי לרמוז לה בימים האחרונים, לא רציני לגשת לבירור דעת רס"ג בלי היכרות עם הקורפוס הרחב של כתביו, שחלקם לצערינו עדיין אינו זמין בלה"ק, ובלי התעסקות עם מקורות נוספים, הן שהושפעו ממנו בהיותו אחד הגאונים בעלי ההשפעה הגדולה ביותר – ולשם כך צריך להכיר את מפת ההשפעה, כדוגמת ריא"ג ורת"י - והן אלו שעמם התפלמס – ולשם כך אין מנוס מהיכרות עם ספרות מחקר המביאה את דברי הקראים. לולא זאת, בירור דעתו נראה לעניות דעתי – ואכן, דעתי עניה שכן לא עסקתי בסוגיית בין השמשות מעבר לזמן שהוקדש לכך כשלמדו בכולל מסכת שבת – כחסר.

בכפוף לכך, הנה תרגומי לדברי רת"י:

ותשכב [מרגלותיו] עד הבקר ותקם בטרם יכיר איש את [רעהו]. הוכחה לכך שמאז יעלה עמוד השחר ייקרא בקר, עם היות החושך עדיין נשאר, ולא יתגלה האור לעין. ואולם רבינו סעדיה זצ"ל הסיק בדברי הכתוב [והיה] בבקר כזרוח השמש (שופטים ט, לג) שלא ייקרא בוקר אלא אחרי עליית השמש. וראה, כתוב זה מכחיש זאת, אלא זה הזמן כולו, לפני עליית השמש ועם עלייתה ואחרי עלייתה, אפשר לקרותו בוקר על דרך ההרחבה.

וכך ייקרא ערב עם שקיעת השמש ולפניה מעט ואחריה גם כן.

ואשער שלפני עליית השמש ארבע שעות, אשר הוא שליש הלילה האחרון, יהיה אפשר שייקרא בוקר, לאמרו (שמות יד, כד) ויהי באשמורת הבוקר. והלילה שלש משמרות. ויהיה אפשר גם אל שליש היום, לא יותר מזאת, לפי שאחרי כן ייקרא צהריים. והיא הקבלה בקריאת שם ערב גם מאז יישאר מהיום השליש ועד שיצא מהלילה השליש. כך יהיו השמות המדויקים לזריחת השמש או לשקיעתה קבועים, וכך גם [מה ש]לפניהם או אחריהם, על ידי האנלוגיה וההשאלה.

ובין הערבים בהשתתפות [-שם משתתף], בדומה לערב, לפי שיאמר על הזמן אשר בין שקיעת עגולת השמש מהעין ועד הזמן אשר ישקעו בו הדמדומים האדומים אשר נשארים באטמוספירה אחרי שקיעתה. ושיעור זמן זה שעה ושליש מהשעות השוות. ועל זה הזמן אמר בין הערבים יקטירנה, ואמר בתת יוי לכם בערב בשר לאכול, ונאמר בין הערבים תאכלו בשר.

ויאמר עוד בין הערבים על הזמן אשר אחרי נטיית השמש עם קו המצהר אל עבר המערב, לפי שזו שקיעה ראשונה, ועד שתשקע השמש ותסתתר מהעין והיא שקיעה שניה, הזמן אשר בין אותן השקיעות ייקרא גם כן בין הערבים בהשתתפות, כמו שביארנו בבקר וערב (תהלים סה, ט), ועל זאת אמר ושחטו אותו כל קהל עדת ישראל בין הערבים, ואמר ואת הכבש השני תעשה בין הערבים, כפי אשר יעלה בקנה אחד עם המסורת בביאורה זאת. עכ"ל.

ב. בנוגע לביאור הראיה של רס"ג מפסח יאשיהו, נכון שכך ביארתם במאמר, אבל המפרשים די נבוכים בענין, ומציעים מהלכים אחרים – ראו למשל במקראות גדולות של עוז והדר בהערות על האבע"ז, ובודאי חלק עיקרי מהראיה הוא ממה שלא היו מספיקים לשחוט הכל, ולכן האריך. וגם בזה צריך לבחון את האופן שבו הראיה מובאת בספרי הקראים.

ג. לא מדויק דבריו שבכל המקומות שכתוב גם ערב וגם בין הערבים רס"ג מתרגם ערב – אלעשי, הרי בפסח אינו כן, והוא מתרגם שם מסא. אשר לעבודות ביהמ"ק – תמיד קטורת והדלקת הנרות, אכן, הטענה שלך היא טענת הקראים, וודאי הכיר אותה רס"ג והתייחס לה, וחבל שלא הגיעו אלינו דבריו בזה. ואם אפשר לשער, הרי עדיין אין שום הכרח שערב ובין הערבים זהים, ואדרבה, ממה שהתורה נקטה ב' לשונות משמע שאינם ב' זמנים זהים. וא"כ הוא כדברי חז"ל, שמדינא אפשר מחצות (בין הערבים) ולכתחילה ממנחה קטנה (ערב - תחילת החשיכה), כסוגיית הירושלמי ואין הכרח שהבבלי חולק עליה.

תשובת כותב המאמר

א. מאוד מעניין כל הדברים שכתבתם, אך אין לי מספיק את הכלים לבדוק זאת. אולי תצליחו להשלים את המחקר בזה, ואז אוכל לבוא אחריכם ולבדוק את הדברים.

בכל אופן דברי ר' תנחום הירושלמי מענינים מאוד, שלגבי השליו הקטורת והדלקת הנרות נקט שהוא בזמן הנשף (וזה דלא כרס"ג בפירוש הארוך לגבי השליו), ואילו לגבי התמיד ופסח נקט שהוא אחרי חצות היום.

ב. המתחיל במצוה אומרים לו גמור, אולי תצליחו למצוא ביאור שונה. אני לא רואה שום ביאור אחר וחושבני שזכיתי לכוון בביאורו לאמיתות כוונת הרס"ג, ולכן פשוט לי שלגבי פשטות המקרא מודה הרס"ג ש'בין הערבים' הוא בזמן הנשף, ורק סובר שאפשר להקדים עפ"י הקבלה מחצות היום מחמת שהזמן דחוק להספיק הכל בזמן הנשף.

ג. כבר כתבתי שבחגיגת י"ד נאמר ג"כ ערב, והיא בודאי בזמן הפסח [אם לא לפניה].

תשובה חמישית מהרב זייבלד

א. חשבתי להיכנס לזה, אבל חוששני שגם לי אין את כל ההיקף הנחוץ לכך.

אני חושב שבכל דבריו רת"י נוטה מרס"ג, וזו כוונתו המוסתרת-גלויה. רס"ג סובר שיש רק בוקר אחד – אחרי זריחת השמש, ערב אחד – אחרי שקיעת השמש, בין הערבים אחד – בין חצות לשקיעת השמש, וכדי ליישב את הקושיות שהקשו עליו, חידש ש'ערב' מורחב ומושאל גם ל'מסא' שהוא כל שעות אחה"צ והערב המוקדמות, וכן מושאל ומורחב ל'חשיכה'. זה הכיוון הנראה לי כעת ברס"ג, ועדיין צריך תוספת תלמוד.

ג. הרי ביארו בספרי שם שהטעם שנאמר בה ערב הוא משום שנאכלת בערב ולא משום שנעשית בו.

תשובת כותב המאמר

ג. כבר כתבתי שהרס"ג לא פירשו על אכילה.

לאחר ויכוח זה הדפיס הרב זייבלד מאמר בקובץ 'חצי גבורים' חלק ח' אלול תשע"ה, עיי"ש עוד.

בעזהש"ת

קונטרס

שמש ידע מבוואו

בענין זמן בין השמשות ותפילת מנחה
במשנת רבותינו הק', מאורי החסידות,
תלמידי מרן הבעש"ט הק' ממעז'בוז
ותלמידי תלמידיו זי"ע

אוסף חילופי מכתבים
מהקוראים הרבנים החשובים שיחיו
שנתפרסמו בגליוני
'נחלת נח'
העלון השיבועי של בית היוצר החסידי,
מכון להפצת תורת החסידות **'נחלת צבי'**
בני ברק

תשע"ז

בעזחשי"ת

קונטרס

ישמש ידע מבואו'

בענין זמן בין השמשות ותפילת מנחה

במשנת רבותינו הק', מאורי החסידות,

והוא אוסף חליפי מכתבים

שנתפרסמו בגליוני

"נחלתנו"

העלון השבועי של בית היוצר החסידי

מכון להפצת תורת החסידות

'נחלת צבי – מעיינות הבעש"ט'

*

י"ל בס"ד ע"י המכון

וכל הזכויות שמורות להמו"ל

לישרים נאוז תחלח

בזאת נתונה תודתנו העמוקה והלבבית

למע"כ הרה"ג רבי יעקב חנניה וינגרטן שליט"א

על עזרתו להפקת הקונטרס על הצה"ט ביותר.

תשואות חן חן לו.

ישלם ה' פעלו, ותהא משכורתו שלמה מאת ה'.

מכון נחלת צבי = a5744068@orange.net.il

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי" בדעת תלמידי הבעש"ט והמגיד בזמן בין השמשות ותפלת מנחה

מכתב א' נחלתנו גליון ס"ט

מקומות, ראה עוד במאמרי בקובץ בית אהרן וישראל גליון קסז וגליון קעא, ובמכתב הרב בטאט שם בגליון קסח), והיו שני אלו הגדולים מזהירים את ישראל שיזהרו מאוד לבל יכשלו לעשות מלאכה בערב שבת אחרי השקיעה, שכן הכריעו שני גדולים אלו ע"פ ראיות רבות שכן היא ההלכה למעשה כשיטת הגאונים שמיד בשקיעה מתחיל בין השמשות.

מעשה זה מלמדנו, כי בקרב תלמידי המגיד הק' זי"ע נתקבלה ההלכה כשיטת הגאונים כ"כ בברירות, עד שראו לנכון להודיע זאת בשער בת רבים לכל כלל ישראל (ויש להוסיף לזה גם מש"כ באמרי פנחס שער סדר היום אות ק"נ, שמיד כשהחשיך היום אפילו רק בצד מזרח כבר לא התפלל מנחה משום דמיקרי צאת הכוכבים).

אני מעוניין לדעת אם ידוע למי מהקוראים הנכבדים מקור למעשה זה.

יעקב חנניה וינגרטן

הנה הרה"ק בעל התפארת עוזיאל בספרו מנורה הטהורה על הלכות שבת (סי' רס"א) האריך הרבה בענין בין השמשות ומחלוקת הגאונים ור"ת, וכתב בסו"ד, וז"ל: גם מביא שם [-בספר חידושי וכללות הרז"ה] בשם מנחת כהן דרב שריא גאון ורב האי גאון ורבינו ניסים גאון ור"א בנו של הרמב"ם סברי דמתחילת השקיעה הוי [-ספק] לילה, ופסק כוותיה. גם זקני הב"ח כתב בשם ראב"ן כשיטת הגאונים וכו'. וכמעט שכל הסוגיות מורין יותר כפירוש הגאונים. וגם מהרי"ף והרמב"ם שלא זכרו בשום דוכתי פירוש ר"ת [-מבואר] דסבירא להו כהגאונים. והכי נקטינן ובפרט לחומרא. ועיי"ש עוד (בקני המנורה סק"ג) שכותב דיש לפסוק כדעת הגאונים דתיכף מתחילת השקיעה מתחיל ביה"ש ולאחר שיעור ג' רביעי מיל הוי לילה ובפרט לחומרא. ע"כ.

והנה מעשה שמעתי שהרה"ק הנ"ל הסמיך הלכה למעשה, והיה מסתובב יחד עם הרה"ק בעל התניא (אשר גם הוא הכריע כן בסידורו בכמה

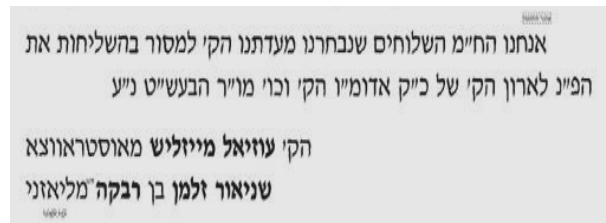
מכתב ב' נחלתנו גליון ע'

הנה בקטע שמצורף כאן (בסוף מכתבי) מספר "אגרות קודש" מבעל התניא יש מקור שהתפארת עוזיאל ובעל התניא היו עורכים נסיעות יחד, ובדרך נסיעתם עשו גם שליחויות שונות לחבורת הקודש תלמידי המגיד. מה הם דיברו בעירות לא כתוב שם, אבל העובדה היא שדוקא שני צדיקים אלו ערכו נסיעות בשותפות, וזה מעלה השערה שהיות והצד השווה בשני צדיקים אלו הוא, שהם היחידים מבין כל תלמידי המגיד שפרסמו ספרים בעניני הלכה, ושניהם הזהירו

בגליון האחרון שלכם ראיתי מכתבו של הגה"ח ר' יעקב חנניה וינגרטן שליט"א [שמאמרו בעניני בין השמשות מאלפים מאוד וראויים להערכה מיוחדת, בהם זכה לחזק ענין שמירת השבת והעמדת מנהגי ישראל על תילם, והכל בטוב טעם ובבקיאות נפלאה]. הרב וינגרטן הנ"ל ביקש מקור לסיפור ששמע שהצדיקים בעל התפארת עוזיאל ובעל התניא היו נוסעים לעירות להזהיר על שמירת שיטת הגאונים.

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

סמך גדול לסיפור ששמע הרב ויינגרטן, והנה הקטע מהספר הנ"ל:

אלעזר קליין עיה"ק ירושלים

בספריהם על שמירת זמן הגאונים בע"ש, וללמד על כלל תלמידי המגיד יצאו בזה – שכנראה היה מקובל אצל כלל התלמידים להחמיר כשיטת הגאונים, ולכן יש סברא גדולה שנסיעתם המשותפת היא גם לצורך פירסום הענין של שמירת זמן הגאונים שלא לעשות מלאכה אחר השקיעה. מה גם שלא מסתבר שנסעו לומר דרשות מוסר מאחר שלא היה דרכם של תלמידי המגיד בזה, ומגידות בעניני חסידות, המנהג היה לנסוע כל אחד לעצמו ולא בשותפות, ולכאורה זה

מכתב ג' נחלתנו גליון ע'

מלאכה בער"ש אחרי השקיעה, יש מקום לעיין, כי הרב "תפארת עוזיאל" נתבקש לשמי רום בשנת תקנ"ם (כמ"ש בשער "המנורה הטהורה"), והבעל התניא כתב את המהדו"ק ל"סדר הכנסת שבת" שבו פוסק כגאונים, רק בשנת תקנ"ז (כמ"ש בקובץ "יגדיל תורה" נ. י. חוב' לז סי' קנט), א"כ סיפור זה לא ייתכן במציאות א"כ נקדים את זמן חזרת הבעל התניא (שהחליט להחמיר) לפני שנת תקמ"ו. גם ייתכן שסיפור זה היה כאשר הבעל התניא נקט עדיין כר"ת, ובכל זאת סבר שצריך להודיע ולהזהיר להדליק לפני השקיעה, כי אינם בקיאים בשיעורא דרבנן, כמ"ש במכתב הנדפס בגליון סי' רס"א סי' (ובמהדו"ח בסוף הכרך, וכן בשו"ת שלו סי' מה). אלא שלפ"ז רחוק לומר ששני הצדיקים סובבו יחד לעורר על ענין שאין דעתם משתווה לגמרי.

י. י. דוב גרינוואלד בארא פארק

על אודות מש"כ הרב ויינגרטן (בגליון סט) כי בקרב תלמידי המגיד הק' זי"ע נתקבלה ההלכה כשיטת הגאונים - לא ידוע לי על עוד מתלמידי המגיד ממעזריטש שנקטו כגאונים מלבד בעל "תפארת עוזיאל" בספרו "מנורה הטהורה" והרב בעל ה"תניא" זי"ע. מ"אמרי פינחס" שציין אליו הרב ויינגרטן אין הכרח שנקט כהגאונים, וייתכן שנקט כ"מנחת כהן". ועוד, שגם הרב עצמו בשו"ע שלו (סי' של"א ס"ה) כותב: "במדינות אלו ... שלפעמים אין מקבלים שבת ועושים כל המלאכות עד רביעית שעה קודם צאת הכוכבים". וחלק או"ח חיבר בבית מדרשו של המגיד בשנים תקל"א-ב (כפי שמוכח בהקדמת בני המחבר. עי"ש בהערות במהדו"ח), ורק בסוף ימיו חזר בו.

ולגבי הסיפור ששמע שהרה"ק בעל "תפארת עוזיאל" הנ"ל סבב יחד עם הרה"ק בעל ה"תניא" זי"ע להזהיר את ישראל מאד לבל ישלשו בעשיית

מכתב ד' נחלתנו גליון ע"א

והמנורה הטהורה סובבו יחד להזהיר על השקיעה, כיון שרק בשנת תקנ"ז כתב התניא את המהדו"ק לסידור שבו חזר מפסקו כר"ת, ואילו

יישר כח להרב קליין ולהרב גרינוואלד על תגובותיהם בנחלתנו (גליון ע). הרב גרינוואלד כתב שלא ייתכן במציאות הסיפור שבעל התניא

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

התפלל מנחה, דמיקרי צאת הכוכבים) אין הכרח שנקט כהגאונים, וייתכן שנקט כמנחת כהן דס"ל שגם אליבא דר"ת הוה לילה מיד כשרואים ג' כוכבים וא"צ להמתין ד' מילין. עכ"ד. הנה עיי"ש עוד באמרי פנחס שהקפיד הרה"ק מקאריץ עפ"י רוב להתפלל מנחה לפני שקיה"ח, ואמר הטעם מחמת הא דלייטי במערבא וכו', ואינו רוצה שיקללו אותו. ע"כ. מכל זה יחד יש לשער שהכל נבע אצלו מחמת שיטת הגאונים, אם כי אינו מוכרח ואפשר שסבר כשיטת המנחת כהן. אבל עכ"פ זה ברור שלא סבר כשיטת ר"ת כפשוטה שזמן צאת הכוכבים הוא לכה"פ ד' מילין אחרי השקיעה. וע"ע בערבי נחל (סוף פר' כי תצא) דמבואר בדבריו דאזלינן בתר הכוכבים ולא לפי שיעור זמן של ד' מילין. (וע"ע מה שהארכתי בענינים אלו בקובץ בית אהרן וישראל גל' קעא).

ואחרי ככלות הכל יפה כתב הרב קליין, שהרה"ק התניא והרה"ק המנורה הטהורה הם היחידים מתלמידי המגיד שפרסמו ספרים בעניני הלכה, ושניהם הזהירו על שמירת זמן הגאונים בע"ש, וללמד על כלל תלמידי המגיד יצאו – שכנראה היה מקובל אצל כולם להחמיר כהגאונים.

יעקב חנניה וינגרטן

המנורה הטהורה כבר נפטר בשנת תקמ"ו, אא"כ נקדים את זמן חזרת התניא לפני שנת תקמ"ו. עכ"ד. ותמהתי על תמיהתו, דהרי ברור שהתניא לא החליט לחזור בו מפסקו כר"ת בעת כתיבת הסידור מחמת שרצה להביא בו דברים מחודשים, ובודאי כבר חזר בו קודם. ואולי אחרי שבשו"ע שלו נקט התניא כר"ת, העיר לו המנורה הטהורה שיש ראיות רבות לדעת הגאונים, ואז מיד כתב התניא את המכתב (שהזכיר הרב גרינוואלד) שלא יעשו מלאכות אחרי השקיעה משום דעכ"פ אין אנו בקיאים בשיעורא דרבנן, אך בהמשך נשתכנע התניא מדברי המנורה הטהורה, וגם הוא עצמו מצא ראיות לשיטת הגאונים כמו שהביא בסידור, וחזר בו לגמרי ממה שפסק כר"ת, והחלו אז לסובב יחד ולעורר ישראל ע"ז. (אך בזה צודק הרב גרינוואלד שבחיי המגיד הקד' היה עדיין דעת התניא כר"ת, וא"כ המכתב שהביא הרב קליין שהוא נכתב בתקל"ב בחיי המגיד אינו קשור לנידוננו). אשמח לשמוע אם יש מי מהקוראים שיש לו ידיעה ברורה בענין.

עוד כתב הרב גרינוואלד שמה שצינתי בנחלתנו (גליון סט) לדברי אמרי פנחס (סדר היום אות קג, שכשהחשיך היום אפילו רק בצד מזרח כבר לא

מכתב ה' נחלתנו גליון ע"א

גם מתוכן המכתב הקשור להמגיד הק' בעת חליו ע"ש, אין ראיה שהלכו יחד לפרסם את דרך החסידות, מלבד שכל עיקר המכתב הזה שבא כתשובה למכתב הרב וויינגרטן, נחשב כהשערה רחוקה מאד.

א. ח. ב.

מקור הציטוט בגליון האחרון של המכתב שחתומים עליו יחדיו בעל "התניא" ובעל "המנורה הטהורה" הוא מהגניזה החרסונית (עין בספר "אגרות קודש" מאת האדמו"ר הזקן ח"א מכתב קו, בעמוד קצז – קצח), כך שמוזר מאד להסתמך עליו (וע"ש במקורות והערות למכתב זה בעמ' תפא).

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

מכתב ו' נחלתנו גליון ע"ב

שהוא סבר כר"ת ורק החמיר משום דלא בקיאי בשיעורא דרבנן, כנראה הוא כתב את המכתב כדי להשפיע על אלו שסוברים כר"ת, שגם הם לא יעשו מלאכות אחרי השקיעה. ותו לא מידי.

והנה בעניין מנהג תלמידי הבעש"ט הק' זי"ע בזמן בין השמשות וכו', לפלא בעיני על מה שיש שקבעו שתלמידי הבעש"ט הק' החזיקו בביהש"מ של שיטת ר"ת, והנה מלבד מה שכבר נתפרסם ע"י הרב ויינגרטן שליט"א במה שנכתב מהרה"ק רבי פינחס מקארץ זי"ע וכו' (כמובא בגליון ע' הנ"ל), עוד זאת ראיתי עכשיו בספה"ק תולדות יעקב יוסף [מהרה"ק מפולנאה זי"ע, שהוא ראש וראשון לגילוי תורת רבו הבעש"ט הק'], והוא כותב דברים ברורים בזה בריש פרשת בהעלותך, כי מיד אחר השקיעה אינו בגדר יום ואי אפשר להתפלל מנחה, וז"ל: **כי התפלה שהיא במקום קרבן צריך שיהיה ביום ממש וכו', ולכך מיד בשקיעת החמה שאינו יום ממש רק נקרא ערב, אינו כשר לזביחה לקרבן** (ע"י היטב במנחות כ: תוד"ה דס. ואכמ"ל, המגי"ה), **ולתפלה שהוא במקום קרבן. עכלה"ק.**

אלעזר קליין פעה"ק ירושלים ת"ו

בגליון ע' ראיתי משא ומתן בדבר מה ש"חזר" בו בעל התניא ממה שהיה סובר כר"ת, וחזר להחזיק בשיטת הגאונים, הענין נראה מופרך מעיקרו, שכן באמת בעל התניא מעולם לא סבר כר"ת, את השו"ע בסי' רסא כתב כפי שהבית יוסף כתב, מכיון שבשו"ע צריך לכתוב כפי הבית יוסף, אולם הוא בעצמו סבר כבר בחיי המגיד [ככל תלמידי המגיד] שיש להחמיר כשיטת הגאונים, וממילא הרב לא חזר בו, כיון שמעולם לא סבר אחרת, וזה ברור שיש בשו"ע הרב מאות הלכות שהרב לא סבר כך כמו כתיבת תפילין, טבילת בע"ק, אמירת "במה מדליקין", נוסח התפילה, ועוד ועוד, שהוא סבר כפי שנהגו במדינתו או בחבורתו, אבל את השו"ע כתב לפי פסקיו של הבית יוסף. וכן כתב במנחת אלעזר סי' כ"ג, וז"ל: **והרב בעל התניא שפסק בש"ע שלו בסי' רס"א שביה"ש היא רק ג' רביעי מיל קודם צה"כ, נמשך אחר דעות פוסקים הראשונים כן, וכבר נודע למעיינים בש"ע שלו שאין הוא רוצה לעשות שם חדשות ונצורות הן במילי דחסידות והן לפי דעתו ושיטתו שהחזיק בה להלכה, רק הביא בקצרה דעות הפוסקים להיות כשלחן ערוך לפני המון ישראל. עכ"ל. ולפי"ז י"ל שאף שבמכתב הנדפס על גליון שו"ע הרב שם, נראה**

הערת המערכת נחלתנו גליון ע"ב

בעל ההפלאה והרבי ר' שמעלקא והרה"ק מברדיטשוב זי"ע, ויש שכתבו תשובות להלכה, כמגיד הק' מקאז'ניץ זי"ע, ועוד. אכמ"ל, ועוד חזון למועד לדון בנושא זה בהרחבה, אי"ה.

בעלון ע"א מובא שהרב בעל התניא, ובעל מנורה הטהורה, הם היחידים מתלמידי המגיד הק' שפרסמו ספרים בעניני הלכה וכו'. בצדק ייאמר שהוא לאו דווקא, כי היו עוד, כמו האחים הק'

מכתב ז' נחלתנו גליון ע"ג

ויצוין שהתולדות כותב שם עוד שאחרי השקיעה נקרא ערב ואז יש מחשבות זרות, ותפלת מנחה שהיא במקום קרבן צריך שיהיה ביום ממש, שנקרא טהרת המחשבה, לכך יוצא יצחק לשוח

א. יישר כח להרב קליין שפרסם דברי התולדות יעקב יוסף (פר' בהעלותך), שלא היה ידוע ולא הובא בספרים על בין השמשות, ומגלגלין זכות ע"י זכאי, שע"י "נחלתנו" נתפרסם דבר זה.

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

התולדות כהגאונים, א"ש היטב, ודו"ק. עכ"פ זה ברור שהוא אוסר להתפלל מנחה אחרי השקיעה, ומכאן שהבעש"ט לא התפלל מנחה אחרי השקיעה, שלא יתכן שהתולדות יכתוב נגד מנהג רבו הקד'.

ב. מה שהערתם שיש עוד מתלמידי המגיד שפרסמו ספרי הלכה, זה בודאי נכון, רק הכוונה היא שרק בעל התניא ובעל המנורה הטהורה פרסמו ספרים על סדר הלכות אורח חיים, ושניהם נקטו כשיטת הגאונים וללמד על כלל תלמידי המגיד יצאו, משא"כ שאר ספרי הלכה מתלמידי המגיד אינם על הלכות אורח חיים על הסדר, אלא הם על הש"ס או חו"מ ואבהע"ז, או שהיו רק תשובות לשאלות שנשאלו, או ממה שהיה לפנייהם בדרך לימודם וכדו'.

יעקב חנניה וינגרטן

בשדה לפנות ערב, כמ"ש בתיקונים שהוא לפנות ולטהר מחשבתו ממחשבות זרות, עיי"ש.

אך זאת אעיר, שאין שם ראיה שהתולדות סובר כשיטת הגאונים, שהרי מה שהוא אסר להתפלל מנחה אחרי השקיעה, זה יתכן גם אם נאמר שסבר כשיטת ר"ת, דמ"מ ס"ל שאחרי השקיעה כבר אינו זמן מנחה, אף שלפי ר"ת עדיין יש זמן רב עד בין השמשות, ואכמ"ל. אמנם משמעות איכא שדעתו כשיטת הגאונים, שהרי התולדות כותב שם 'גם שבאמת מצאת הכוכבים נקרא לילה ודאי, מכל מקום לענין זביחת הקרבן בעי יום ממש קודם שקיעת החמה מטעם הנ"ל', ולכאורה אם היה סובר כר"ת היה לו לומר רבותא טפי, שלא רק שבעת השקיעה עדיין אינו לילה ודאי, אלא הוא עדיין יום גמור שאף בין השמשות אינו, שהרי לר"ת איכא שקיעה שניה שרק אז מתחיל בין השמשות, אכן אם סבר

מכתב ח' נחלתנו גליון ע"ג

לשכנעם לעבור לשי' ר"ת רק במוצש"ק ולחומרא, שמעשי אבותיהם בידם, שאביהם לא התנהג כגוי, ח"ו, כלומר, בעצם הנהגתם לחומרא, הם מזלזלים בכבוד אביהם, ומעוררים עליו את מדת הדין ח"ו. מכאן, שאכן נטו לגמרי לשי' הגאונים גם במוצש"ק (לקולא).

מאיר ש"ש ברקוביץ מפלדבוש

בגליונות האחרונים ניטש ויכוח מתי (ואיך, והאם) חזרו בהם הגה"ק בעל התניא ובעל המנורה הטהורה זי"ע מלהורות כשיטת ר"ת וכו'. הרב ויינגרטן מוכיח שהם עברו להורות לחומרא כשי' הגאונים. וכאן הבן שואל, האם גם לגבי מוצש"ק פסקו כגאונים, או שמא נשאר המנהג להורות (לחמרא) כשי' ר"ת? ידוע על צדיקים וקדושים רבים זצ"ל, שענו לאלה שרצו

מכתב ט' נחלתנו גליון ע"ג

הפסק המסורים מדור דור, ולכן פסק כפוסקים. ואילו בתשובותיו הוא עונה כמקובל, ואכן המקובלים פוסקים כפי שההנהגות מתאימות להנהגות הקבלה.

אהרן מושקוביץ

הרב קליין העיר שהרב מביא בשו"ע שלו רבים פסקים שלא סבר כמותם. יצויין שבשו"ת הרב (תשובה ו') שואלו תלמיד אחד למה פסק בשו"ע דלא כמקובלים. והוא מתרץ שם, שאת השו"ע כתב כפוסק. ואכן הפוסקים נוקטים כפי כללי

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

מכתב י' נחלתנו גליון ע"ג

מתפלל מנחה לפני השקיעה, הלא כתוב שם טעמו כי במערבא לייטי אמאן דמצלי עם דמדומי חמה (ברכות כט, ב).

ומה שהביא הרב קליין מירושלים מספר תולדות יעקב יוסף (פ' בהעלותך) להוכיח שסובר כגאונים, הנה דבריו מיוסדים על התוס' מנחות (כ, ב ד"ה נפסל, שהמגי"ה בגליון הקודם ציין לו), ושם הלא מביא להדיא את שיטת ר"ת, ושחיתת התמיד צריכה להיות לפני תחילת השקיעה אף לר"ת. ומש"כ בתולדות לפי זה שגם תפלה צריכה להיות ביום, דהיינו תפלת מנחה – עי' מג"א (סי' רלג, סק"ג) שהביא ראיה מזה לדעת הלבוש שמשערים את שעות היום מנץ החמה עד שקיעת החמה, וזהו אע"פ שסובר כר"ת. ואח"כ כתב: "ומיהו י"ל דתקנו נגד הקרבת המנחה", ר"ל, לכן אפשר בדיעבד להתפלל מנחה עד צאה"כ. ועכ"פ בתולדות לא כתב כן, אלא תפלת מנחה אפשר להתפלל רק עד זמן שחיתת התמיד, אבל מובן שאין לזה קשר לשיטת הגאונים.

ועל עצם הסיפור יש להעיר, שבכלל לא היתה דרכו (של בעל התניא) לערוך נסיעות כמו אלו, ואם היה רוצה לפרסם את דעתו היה שולח מכתבים. ובפרט שכל נסיעותיו ידועות בפרטי פרטיהן, ומנסיעות אלו אין שום ידיעה. ובגליון ע"א השיב הרב ויינגרטן בשלל השערות כדי לקיים את הסיפור. אמנם מידי השערות לא נפקי, אא"כ נמצא לסיפור מקור מהימן.

י. י. דוב גרינוואלד בארא פארק

על הסיפור שהביא הרב ויינגרטן (בגליון סט, ועניתי בגליון ע, והשיב בגליון ע"א, וכן השיב הרב קליין בגליונות ע עב), ודעתם, שממה ששני תלמידי המגיד כתבו בספריהם כהגאונים, הרי זה ללמד על כלל תלמידי המגיד יצאו – שכנראה היה מקובל אצלם להחמיר כשיטת הגאונים. כלל זה אינני מכיר. וכי זה "מה מצינו"? גברא אגברא קא רמית? וכבר הבאתי שהרב בעל התניא עצמו בשו"ע שלו שכתב בבית מדרשו של המגיד שם פסק כר"ת. ועל זה הביא לנו הרב קליין מדברי שו"ת מנחת אלעזר (או"ח סי' כג) ששו"ע שלו חיברו ע"פ שיטת הפוסקים וליה לא סבירא ליה.

אבל מה אעשה שאין כן דעת נכדו הגה"ק בעל 'צמח צדק' זי"ע, שאחר שדן בחידושו למס' שבת (סוף פ"ו) על אודות סתירה שיש בין הנפסק בשו"ע הרב לנפסק בסידור, כותב: "מיהו, את הסידור כתב זמן רב אחר השו"ע". וכן בשו"ת צ"צ (או"ח סי' יח אות ד) כתב: "ששמעתי ממנו בעצמו שיש כמה דברים שחזר בו ממ"ש שם [בשו"ע] מפני שנשמך אז יותר מדי על המג"א". וכ"כ נכדו בשו"ת דברי נחמיה (או"ח סי' כא). מבואר, שנכון הדבר שהבעל ה'תניא' בשו"ע כתב כדעת הפוסקים, אבל זה היה מחמת שדעתו היתה לפסוק כן באמת, ורק אח"כ נתאמץ גם לחלוק עליהם. ואין ספק אצלי שאילו הגאון בעל מנחת אלעזר היה רואה את דברי הצ"צ והדברי נחמיה היה מבטל דעתו מפני דעתם, ובפרט שהצ"צ היה תלמיד מובהק לזקנו. ומה שהביאו מאמרי פינחס (שער סדר היום, קג), כבר כתבתי שאין הכרח שסובר כגאונים, והסכים לזה הרב ויינגרטן. והגם שכתוב שם ש"על פי רוב" היה

מכתב י"א נחלתנו גליון ע"ג

יודעים שהגניזה החרסונית אינה אלא העתקות של מכתבים בלבד, ובהעתקות יתכן שיש שגיאות. ובפרט לפי הידוע שאת ההעתקות עשו חסידי הרה"ק רבנו מרז"ין, לאחר שברח ממאסרו על מנת לשחד את פקידי הממשל הרוסי

בגליון ע"א כתב "מקור הציטוט בגליון האחרון על המכתב שחתומים עליו בעל התניא והרה"ק בעל המנורה הטהורה הוא מהגניזה החרסונית... כך שמוזר מאד להסתמך עליו". ואינו מובן כלל מדוע זה מוזר מאד להסתמך עליו? - ואכן הכל

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

מבעל ה'נועם אלימלך', שזה תורפה: "שהספר הקדוש מנורה הטהורה אין צריך לשום הסכמה, כי נעשה בקדושה ובטהרה בציווי כ"ק אדמו"ר התייר הגדול אביר הרועים רבשכבה"ג כקש"ת מו"ה דוב בער ממעזריטש זצוקלה"ה זי"ע, ואמר על הספר הנוכחי שהוא תורת אמת כנתינתה מסיני". ואכן שניהם פרסמו הספרים בהלכה, ושניהם הזהירו על שמירת זמן הגאונים.

ישכר דוד קלויזנר

ולהחליף את האוסף המקורי בהעתקים. מלאכת ההעתקות נעשתה במהירות רבה, ולכן סביר שנפלו טעויות רבות בתאריכים ובשמות. ולפיכך אינו מוזר כלל שבהעתקות אלו יש מכתב שחתומים יחדיו רבנו בעל התניא עם בעל המנורה הטהורה. ובפרט שהם היחידים מתלמידי המגיד הקד' שרבים הטיל עליהם לכתוב ספרים. רבנו המגיד הוא זה שהטיל על רבנו הזקן את כתיבת השו"ע, ועל בעל המנורה הטהורה כתבו יו"ח בהקדמתם, שעניניהם ראו הסכמה

מכתב י"ב נחלתנו גליון ע"ג

בין הליכתם בשליחות החברייא הק' למעז'בוז, ללכתם יחד להפיץ את שיטת הגאונים? זאת, ועוד (שם בעמ' תפ"א בהערות) מעיר העורך שרבי לייב המוכיח מפולנאה זי"ע בעל קול אריה הנמצא בין החותמים, כבר נפטר שנה לפני"כ, מלבד שגם ההפלאה (שהוא מהחותמים) הי' אז בבראד. וכתב שם ע"ז כנראה שיש טעות בהעתקות התאריך, ואם יש טעות העתקה, אולי הטעות היא גם בהעתקות שמות השליחים – אתמהה?

שמריהו כהן

מאד נהנתי מהדיון הרחב אם תלמידי המגיד סברו כשיטת הגאונים או ר"ת. אבל דבר אחד מתמה אותי, בגליון ע' מצטט מ"אגרות קודש" מאדמו"ר הזקן שבעל מנורה הטהורה ובעל התניא ערכו נסיעה ביחד. ואני לא התעצלתי ועיינתי במקורו, ופליאה דעת ממני, מה ענין שמיטה אצל הר סיני? שם במכתב מדובר מ"קוויטל" שנכתב ביום ב' וירא תקל"ב ששלחו תלמידי המגיד הק' מאניפאלי, להתפלל לרפואת רבם המגיד הק' על ציון הבעש"ט הק' במעז'בוז, והשליחים להולכת ה"קוויטל" היו בעל תפארת עוזיאל ובעל התניא, וא"כ מה קשר ושייכות יש

מכתב י"ג נחלתנו גליון ע"ד

משינאווע זי"ע אמר שמקובל בידו כי עד ביאת משיח צדקנו תהיי מחלוקת בענין זה, וא"כ שני צדדים יש למטבע זו. וד"ל.
דוד צבי הערש מייזליש

מה שמובא בעלון ע"א, בשם תולדות יעקב יוסף (פרי' בהעלותך), אי משום הא י"ל שהרי ב' שקיעות ישנן לשמש (ואולי איני צודק בטענה זו). גם כל הענין אינו נושא לוויכוח, כי הגה"ק

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

מכתב י"ד נחלתנו גליון ע"ד

ס"ה. סי' שלא ס"ה. סי' תרח ס"ג) כשיטת רבנו תם], כתב בתחלה תשובה קצרה, בקשר לזמן הדלקת נרות שבת, ושלח אותה לאנ"ש "להודיע ולהזהיר". ובהערה 3 שם כתב: "התשובה נדפסה [לראשונה] על גליון השו"ע שלו (סי' רסא), הוצאת זיטאמיר תר"ז ואילך, במהדורה החדשה של שו"ת רבינו (סי' מה), ובספרו אגרות קודש [תשע"ב] (אגרת נא). מתוכן הדברים נראה שנכתבה לפני המהדורה קמא דלקמן [תקנ"ז]. גם העיון בסגנון כתיבת תשובה זו, בהשוואה לאגרותיו שבספר אגרות קודש שלו, נראה שנכתבה בשנותיו הצעירות יותר". עכ"ל.

ישכר דוד קלויזנר

בגליון ע"א עונה הרב וינגרטן בהגיון על הטענה: שהסיפור שבעל התניא ובעל מנורה הטהורה סובבו יחדיו להזהיר על השקיעה לא יתכן במציאות, כיון שרק בשנת תקנ"ז כתב בעל התניא את המהדו"ק לסידור שבו חזר מפסקו כר"ת, ואילו בעל המנורה הטהורה כבר נפטר בשנת תקמ"ו? – וא"כ בוודאי חזר בו לפני שנת תקמ"ו וכו'. ע"ש באריכות.

ברצוני להביא סייעתא לדבריו מספר חדש שיצא לאור לכבוד יום ההילולא של רבנו הזקן תשע"ד: "סדר הכנסת שבת - מאת כ"ק אדמו"ר הזקן", וכתב שם ב'מבוא' (עמ' 7): "כשחזר בו רבנו [ממה שפסק בראשונה (בשו"ע שלו סי' רסא

מכתב ט"ו נחלתנו גליון ע"ד

עא) שיותר נראה שזה נבע משיטת הגאונים. גם כתבתי (נחלתנו עג) שבתולדות יעקב יוסף (בהעלותך) יש משמעות שדעתו כהגאונים. ובצירוף דברי הרב קליין והרב קלויזנר שהמגיד הטיל על המנורה הטהורה והבעל התניא לכתוב ספרי הלכה, ושניהם נקטו כשיטת הגאונים, מזה רואים כמה היתה רווחת שיטת הגאונים בבית מדרשו של המגיד הקדוש.

ג. אע"פ שבשו"ע הרב פסק כר"ת, מ"מ אח"כ חזר בו, או שכבר מלכתחילה סבר הרב כהגאונים וכמו שכתב במנחת אלעזר (סי' כג), ואפשר שאף הצ"צ והדברי נחמיה מודים לזה שיש דברים שכבר מלכתחילה כתב הרב את דעת הפוסקים והוא לא סבר כן, וכמו שאר הדוגמאות שהביא הרב קליין לזה. [ואגב כעת ראיתי בס' דברי משה (מהגר"מ בידרמאן מו"ץ בווארשא, נכד אדמו"ר"י לעלוב, עמ' יד-טו), שמה שהזהיר הרב במכתב שלא להדליק הנר אחרי השקיעה, בודאי חשש הרב כ"כ רק משום שי' הגאונים, עיי"ש בדבריו].

יעקב חנניה וינגרטן

א. דעת הרב בעל התניא היא לפסוק לגמרי כהגאונים אף לקולא, כן מפורש בסידורו, וכפי שהארכתי בזה במאמרי בקובץ בית אהרן וישראל (גליון קסז הערה 1). גם המנורה הטהורה סבר להקל כהגאונים, רק כתב שעכ"פ בפרט לחומרא יש בודאי לנקוט כמותם. ובאמת שזה בכלל לא חידוש מה שנקטו כהגאונים להקל, שהרי באותם דורות ע"פ רוב גם מי שנהג כר"ת שאחרי השקיעה הוא עדיין יום, מ"מ לגבי מוצ"ש נקטו כולם שא"צ להמתין ד' מילין אלא מיד כשנראים ג' כוכבים הוה לילה, וכשיטת המנחת כהן (מ"ב פ"ה), וכפי שהארכתי בזה בבית אהרן וישראל (גליון קעא). ואף לגבי האמרי פנחס (שער סדר היום אות קט) שאין הכרח שהוא נקט לגמרי כשיטת הגאונים, מ"מ זה ברור שסבר שצאה"כ הוא כשרואים כוכבים וא"צ להמתין ד' מילין, וכבר כתבתי (נחלתנו עא) שכן עולה מפורש גם בערבי נחל (סוף כי תצא).

ב. כאמור רואים באמרי פנחס שגם השקיעה וגם צאה"כ היו אצלו עסק גדול, ואם כי אפשר לומר שכל פרט היה במקרה, אבל מ"מ כתבתי (נחלתנו

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

מכתב ט"ז נחלתנו גליון ע"ד

וטעמם ידוע (א). זמן מנחה הוא שעת דינים, כמבואר בספרים. ב'. שלא יקדימו טבילה, ועוד, כמבואר בספרים).

וכעין לשון ס' נפש החיים כ' גם בס' וויכוחא רבא (דף ט"ו) בדברי הרבני המפורסם מוהר"ר בנימין זאב מסלאנים ז"ל תלמיד הגאון מווילנא זצ"ל (כ"ה לשון שער הספר) שנכתב בשנת תקו"ס. עכ"פ נראה שכן הי' המנהג הנפוץ בין החסידים הראשונים מתלמידי הבעש"ט, וכידוע שנשתנה המנהג בכל המדינות, בארה"ק בזמן הבי"י הי' המנהג כשי' ר"ת ונשתנה בדורות שאחריו, בפרעשבורג בימי החת"ס הי' מאחרים להתפלל וקיבלו במוחלט כשי' ר"ת כמ"ש בשו"ת חת"ס (או"ח סי' פ'), אבל תלמידיו ובניו אחריו שינו זה, וכן במדינת גאליציע ששי' הדרך החיים הי' מקובל על הכל, ובדורות האחרונים התחילו להחמיר כדעת הגאונים, ואין אני מגיד שום חדשות כי כל זה מבואר היטב בספרי המלקטים שבזמנינו, אבל לא מצאתי מי שיעורר מדברי נפה"ח הנ"ל. ובס' אוצר הזמנים בפרק על בין השמשות (דף ק"ה אות ד'). ובס' ישראל והזמנים (ח"א סי' י"ג), כתב שרוב גדולי וקדושי ישראל באירופא וברוסלאנד התפללו מנחה אחר השקיעה, ועע"ש שאף בוילנא לא נתקבלה הוראת הגר"א זצוק"ל והתפללו מנחה אחר שקיעת החמה.

ב. א.

בענין מנהג תלמידי בעש"ט בזמן תפילת מנחה. יש לציין לס' נפש החיים להגה"ק מהר"ח מוואלאזין זצוק"ל (שער ג' פרק ח'), בו מתרעם על החסידים שמאחרים להתפלל תפילת מנחה, וז"ל: ובעיני ראיתי במקום אחד איזה אנשים שהורגלו בזה זמן כביר עד שכמעט נשכח מהם זמן מנחה שקבעו לנו רז"ל, ואדרבה נקבע בלבם מרוב ההרגל כמו דין והלכה שתפלת המנחה עיקרה אחר צאת הכוכבים, וכשאדם אומר לחבירו נתפלל תפילת מנחה הוא משיבו נראה אם כבר נראו הכוכבים ברקיע וכו'. עכ"ל. ובהקדמת בן המחבר כתב בזה"ל: אמנם על כולם (היינו שאר חידושי תורתו) לא נצטויתי מאתו להדפיסם, רק על דא נצטויתי מפורש יוצא מפיו, יום עלותו השמימה וכו' וגם על הקונטרסים הללו נתן קולו עלי מקירות לבבו שלא אשנה מדבריו כאשר המה בכתובים ככה צויתי להדפיסם בזה. עכ"ל. ע"ש בפנים.

הגה"ק מוואלאזין נפ' ביום י"ד בסיון תקפ"א והספר נדפס לראשונה בשנת תקפ"ד. והרי מפורש מדבריו (ובפרט שלא כתב כן מפי השמועה רק מה שענינו ראו) שכן הי' המנהג הנפוץ בין החסידים הראשונים בזמן תלמידי הבעש"ט ז"ל עכ"פ עד שנת תקפ"א להתאחר בתפילת המנחה עד סמוך לצאת הכוכבים כשי' ר"ת, אשר לשי' רבו הגר"א זצ"ל הוא לילה, אבל לדעת החסידים עדיין הוא יום ומאחרים להתפלל סמוך ללילה,

מכתב י"ז נחלתנו גליון ע"ה

הראשונים תלמידי בעש"ט. אתמהא. [ולדבריו נאמר שתלמידי הבעש"ט לא למדו גמרא, שהרי הנפה"ח כותב בפרק הבא: ובעיני ראיתי בפלך אחד וכו' שברוב בתי מדרשם אין בהם רק ספרי מוסר לרוב, ואפי' ש"ס אחד שלם אין בו...]

שוב טרחתי לעיין בספר וויכוחא רבה, ושם ראיתי שהרה"ק ר' יוסף מנעמירוב זי"ע משיב כהוגן, וז"ל: מה שכתב שעוברים זמן המנחה וכו', תמה

א. מה שהביא הרב ב. א. (נחלתנו עד) מספר נפש החיים, הנה הנפה"ח כותב שראה רבים נכשלים בכל מיני דברים אחרים, ורק ב'מקום אחד' הוא ראה 'איזה אנשים' שכמעט נשכח מהם זמן מנחה והם מתפללים דווקא אחרי צאה"כ, וא"כ איני מבין איך מנהג של איזה אנשים במקום אחד [שהיה בודאי מנהג עמי הארץ, שהרי לא יתכן ע"פ הלכה להתפלל מנחה דווקא אחרי צאה"כ], נהפך בעיני הכותב ל'מנהג חסידים

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

אבל כבר הארכתי במאמרי (בקובץ בית אהרן וישראל גלי קעא) שזה היה רק עד צאה"כ ולא יותר, שלא היה מי שהקיל ואמר שאחרי שרואים כוכבים הוא עדיין לא לילה משום שלא עברו ד' מילין (ועדיין עוד שם בהערה 16 בנוגע לשי' החת"ס).

ד. המעשה שהמנורה הטהורה והבעל התניא נסעו יחדיו להזהיר שלא יעשו מלאכות אחרי השקיעה, שמעתי מחסיד בעל-מספר, ואינו בנוי כלל על המכתב מאגרות קודש. [ומה שלא ידוע על נסיעותיו אלו של הבעל התניא, פשוט שבשנות חורפו לא היה מתועד כל תהלוכותיו]. אלא שהרב קליין הביא את המכתב ששם רואים שדווקא שני צדיקים אלו נסעו יחדיו לצורך אחר, ולכאוי למה דווקא הם נסעו, הלא היה קשר יותר גדול בין הבעל התניא והרה"ק מברדיטשוב או להרה"ק רבי אברהם המלאך וכו', אלא רצה לומר ששני צדיקים אלו היה דרכם לנסוע להזהיר על שי' הגאונים [יתכן משום שרבים הק' ציווה אותם להדפיס ולפרסם עניני הלכה, לכן גם נסעו לעורר עניני הלכה שהיה צריך לעורר אז, ובין הדברים עוררו על שי' הגאונים], וממילא כשהוצרכו תלמידי המגיד לאיזה שליחות בקשו זאת להם. כמובן שהקשר בין המכתב למעשה זה בגדר השערה בעלמא, וכאמור כלל לא נבנה המעשה על מכתב זה.

יעקב חנניה וינגרטן

אני אם נתקבל זה אצלו באמת, שזה לא נמצא כי אם בתינוק שנשבה לבין העכו"ם שאין לו אפילו ידיעת בית רבו. עכ"ל. הרי שכותב להדיא שאין מי שמתפלל אחרי שרואים כוכבים [ואע"פ שכפשוטו לר"ת הוא עדיין יום עד ד' מילין, מ"מ אז כולם סברו כהמנ"כ שגם לר"ת הוה לילה מיד כשרואים כוכבים (ראה לקמן אות ג)]. ובפרט שבתולדות יעקב יוסף ובאמרי פנחס מפורש שלדעתם זמן מנחה היא עד השקיעה [ומבואר בתולדות שהכוונה לשקיעה הנראית, שהרי כתב שהיא ט"ו מילין אחרי חצות, עיי"ש. וכן באמרי פנחס מבואר שהיינו השקיעה הנראית, שהרי הזכיר הגמ' דלייטי אמאן דמצלי עם דמדומי חמה, וזה בפשטות בשקיעה הנראית. ועוד שהרי אחרי שנראו כוכבים במזרח לא התפלל כלל, וזה בודאי עוד טרם השקיעה השניה].

עוד אציין כאן לדברי הרה"ק הבני יששכר בספר מגיד תעלומה (ברכות ריש פ"ד) אחרי שהביא דברי רבינו יונה (שם) שאין להתפלל מנחה אחרי השקיעה, כתב וז"ל: ומכאן תוכחה מגולה למאחרים וסומכים על קנה רצוץ, ומי לא יחוש על דברי הראשונים.

ב. מה שכתב שם בלי שום מקור שבזמן הב"י נהגו כר"ת, אינו נכון, ולהדיא כתב החיד"א (מחזיק ברכה סי' רסא בקו"א) להיפך [ובדעתו להאריך בזה עוד במק"א].

ג. מה שהביא שם שהחת"ס ועוד גדולים היו מתפללים מנחה אחרי השקיעה. זה נכון שהיו הרבה מקומות שהתפללו מנחה אחרי השקיעה,

מכתב י"ח נחלתנו גליון ע"ה

ומהתוכן נראה ברור שנכתב לפני מה שנדפס בסידורו ב"סדר הכנסת שבת", וגם לפני המהדורה קמא של "סדר הכנסת שבת" שנכתבה בשנת תקנ"ז (ראה בכל זה מה שכתבתי במבוא לספר "סדר הכנסת שבת", קה"ת תשע"ד, ע' 7-8). ובשוה"ג כתבתי שם: גם העיון בסגנון כתיבת תשובה זו, בהשוואה עם אגרותיו שבספר "אגרות

בנושא מכתבו של בעל התניא בענין זהירות מיוחדת בהדלקת נרות שבת, להדליקן קודם השקיעה דוקא, פשוט שהכוונה היא למכתבו שנדפס לראשונה בשלחן ערוך שלו, הוצאת זיטאמיר תר"ז, על גליון סי' רסא. וכך בכל הדפוסים הבאים. ובמהדורה החדשה נדפס בשו"ת שלו סי' מה.

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

וראה סדר הכנסת שבת שם הערה 137, אשר במכתב זה חושש הן לשיטת ר"ת והן לשיטת הגאונים, ואשר אחר כך בסדר הכנסת שבת הסיק, אשר שיטת ר"ת היא יחידאה נגד כל הפוסקים החולקים עליו.

שלום דוב בער לוין

קודש"י שלו, נראה שנכתבה בשנותיו הצעירות יותר.

אמנם הרבו לדון בפרטיות דעתו הקדושה באותו מכתב. ראה קובץ יגדיל תורה (נ.י.) החל"ז ע' שנח ואילך. חל"ט ע' צט ואילך. סדור עם ציונים – רסקין ע' תרצג. אור ישראל גליון כט ע' סט-עב. סדר הכנסת שבת ע' סח ואילך.

מכתב י"ט נחלתנו גליון ע"ה

בין בשבת, ובפרט בשעת הדחק [רמ"א שם ס"א] בימות החורף שהיום קצר, וכמו שמצינו [שו"ע רבנו סי' רסא ס"ב] שהתירו חכמים איסור שבות מדברי סופרים בבין השמשות בשעת הדחק ולצורך מצוה עוברת" עכ"ל. חיים דרוק

בעניין המובא בגליון ע"ג (בשם ב. א.) לגבי מנהג תלמידי הבעש"ט בזמן תפילת מנחה. אציין שרבנו הזקן בעל התניא כותב בסידורו ב'סדר הכנסת שבת': "אבל לענין תפלת המנחה שהיא מדברי סופרים [שו"ע סי' רלג ס"א. שו"ע רבנו סי' קו ס"ב] אין למחות ביד המקילין בין בחול

הערת המערכת (על המכתב הקודם) נחלתנו גליון ע"ה

להתפלל מנחה, וכפי שכתב הגר"ח נאה ב"קצות השלחן" סי' כ"ו ב"בדי השלחן" סק"ה.

הרב בעל התניא זי"ע מדבר רק על המתפללים מנחה בבין השמשות, אבל אחרי צאה"כ של הגאונים מדויק היטב בדבריו שאין שום היתר

מכתב כ' נחלתנו גליון ע"ו

שניה. המהדו"ק אינה בנמצאת ועותק אחד יש באוצר ברוסיה.

יוסף נחמיה הכהן קוואדראט לונדון

תמה תמה אקרא, לאלו המתווכחים בענין מה שכתב הרב התניא, שחזר בסדורו ממה שכתב בשו"ע הרב, הלא במהדורה קמא של סדורו לא נזכר שום דבר מענין זה, וחזר בו רק במהדורה

הערת המערכת (על המכתב הקודם) נחלתנו גליון ע"ו

לגמרי כשיטת הגאונים. (ב"נחלתנו" הקודמים כבר הוזכר שהרב חזר בו במהדו"ק של הסידור). (ב) דרך המשא ומתן ב"נחלתנו" נתבררו כמה דברים, ונתוודע גם דברים חדשים בלתי ידועים

ג' תשובות בדבר: (א) לידיעתכם, הרי מצוי מהדו"ק של הסידור, והוא נדפס בסוף השו"ע הרב החדש של קה"ת, (וגם בספר "סדר הכנסת שבת" שי"ל לאחרונה), ושם כתוב מפורש שדעתו

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

נחת רוח לשמו יתברך. וא"כ אין כאן תמיהה כלל.

ומפרסומים. (ג) וזהו העיקר, כי "קוב"ה חדי בפולא דאורייתא" והלואי שנזכה לעשות בזה

מכתב כ"א נחלתנו גליון ע"ו

תלויה לשיטתם בפלוגתא במס' חגיגה (יב, ב) בביאור מהות הרקיע ששמו "וילון". אלו ואלו דברי אלוקים חיים, ודעביד כמר עביד. שמעון פוגל

בענין הפולמוס בזמן צאת הכוכבים כגאונים או כר"ת, עיין מאמרי שפרסמתי בס"ד בקובץ "בית אהרן וישראל" (גליון קל"ד, עמ' קעג - קעה) בשם "רקיע ושמו וילון", נתבאר שם שפלוגתא זו

מכתב כ"ב נחלתנו גליון ע"ו

שהוא סוף שקיעה, ואמר לי בהחלטיות, כי הרב בודאי לא כתב את זה, אלא תלמיד הכניס את זה, ואמנם אחרי כמה שנים בעוסקי בגיטין, עיינתי בשו"ת צמח צדק אבה"ע סי' רל"ג, וכתב (באות ד' - שם) וז"ל: ועל דרך זה ראיתי בתשובות אא"ז מו"ר הגאון ז"ל שנדפסו בזיטומיר סי' ל"ט וז"ל, ומה שקוראים בשי"א הוא לרפיון לשון המדינה, כמו בילי"א געלי"א ודומיהן, עכ"ל (הרב), אלא שלא ידעתי ברור אם זה לשון הק' ממש, כי נכתב בשני חצאי עיגולים, עכ"ל הצמח צדק, וגם בסידור הרב בסדר הכנסת שבת, כל מה שכתב שם דלא כר"ת, כולל הקטע הזה שהמחבר חזר בו ביו"ד סי' רס"ו, הוא מסוגר בשני חצאי עיגולים, והוא ראיה לדברי האדמו"ר מקלויזנבורג זי"ע שזה לא מהרב, וגם מי שמעיין ולומד בשו"ע הרב רואה ומרגיש מיד שזה לא נוסח ולא לשון רבינו הרב כל עיקר. – עכ"ל. הכותב זצ"ל עוד ממשיך ומפלפל בנידון, אך דימני שצטטתי את הקטע הנוגע לענין הנידון ב"נחלתנו". ותן לחכם ויחכם עוד.

מרדכי גנוט

על אודות הקונטרס "סדר הכנת שבת" שבסידור הרב, לענ"ד כדאי להפנות את המעיינים החשובים ב"נחלתנו" לקטע מתוך מכתבו של הגאון הגדול הדיין המפ"י רבי שמואל אהרן פלדמן זצ"ל, אל הרה"ג רבי זאב שכטר שליט"א מבני ברק, שהו"ל (בין השאר) את הספר "בין אור לחושך" – "ביאורים יסודיים בענין בין השמשות ולילה" (בני ברק תשע"א). המכתב נדפס בו בעמ' 13, והנני מצטט את הקטע הרלוונטי לעניננו, וז"ל: "והנה הרבה סומכים על סדר הכנסת שבת שבסידור הרב, שם כותב, שהמחבר (בשו"ע) חזר בו ממה שכתב באו"ח סי' רס"א כריית, כי ביו"ד (סי' רס"ו - סעיף ט) כתב שבין השמשות מתחיל משתקע החמה, ונראה שחזר בו ופסק דלא כר"ת, [אם הכונה לתחילת השקיעה], אך לפני כעשרים שנה אמרתי לכ"ק האדמו"ר מקלויזנבורג זי"ע, כי הראיה שמביא בסידור מיו"ד סי' רס"ו סעיף ט, הוא פלא עצום ורב, כי מי שמעיין במקור ההלכה שם רואה, שזה מלשון בעל העיטור (בהלכות מילה - שער השלישי - חלק ג'), ובעל העיטור עצמו [בהמשך דבריו שם] מביא הפירוש של משתקע מר"ת,

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

מכתב כ"ג נחלתנו גליון ע"ז

(בביהכ"נ של הב"י) אומרים "מזמור שיר", שזו תוספת שבת כפי משמעות השו"ע בסי' רסא. חיים דרוק

תשובת הכותב הרב וינגרטן = כבר השיב ע"ז הגר"ח"ז גרוסברג זצ"ל בקונטרס "דובר מישורים" (נדפס אח"כ בספרו "משנת חנוך" סי' יז), והוכיח דאדרבה מדברי האריז"ל מבואר להדיא שסבר כשיטת הגאונים. וע"ע מה שהארכתי בזה בקובץ "בית אהרן וישראל" גליון קע"ב עמ' קכ"ו, ואכ"מ להאריך.

בגליון "נחלתנו" (ע"ה) כתב הרב וינגרטן בס"ב: "מה שכתב שם בלי מקור שבזמן הב"י נהגו כר"ת, אינו נכון" וכו'.

וזה אינו. ב'אורות חיים' (פ"י ס"ב. עמ' רסג) כתב זקני זצ"ל שמוכח בהדיא משער הכוונות [ענין קבלת שבת דף סד דרוש א] שהאריז"ל (שגר בצפת במקומו של הב"י) שנוהג כר"ת, שהתעטף בטלית על ראשו וכינה את הזמן שאחר השקיעה תוספת שבת, שזו תוספת קדושה לפני הזמן הראוי לה, ואחר כך הלך לביהכ"נ, מצא הציבור

מכתב כ"ד נחלתנו גליון ע"ז

הילמן ז"ל והרב יהושע מונדשיין לבין הרב יחיאל בויס בענין זה, וע"ע בשו"ת דברי פינחס (מהרב פינחס אברהם מיערס אב"ד האג, ח"א מהדורה תליתאה סי' לד) שהאריך הרבה להוכיח שהכל מהרב, ואכ"מ להאריך עוד. מלבד זה יודגש כי גם קודם הסוגריים כתב הרב להדיא להקל כשיטת הגאונים במוצי"ש עי"ש. ויובהר עוד כי כל הלומד את הסיידור ורואה את החידושים הגדולים שכתב כאן [כגון: שקיעה האמיתית 4 דק' אחרי שקיעה הנראית, זמן ראיית האיציטגנינים, כוכבים גדולים הנראים כקטנים, יסודות חישובי שיטת המעלות, דיני מחאה בספק דאורייתא, ועוד ועוד], והכל כתוב בלשון קצר ברור וצח עד למאוד כדרכו של הרב, רואה ומבין כי הרב עצמו ולא אחר חיבר זאת. [ראה עוד בספר בירור הלכה (ח"ז), במכתבו באו"ח סי' תקסב, עמ' קמא] מהגאון רבי יחיאל אברהם זילבר, מגדולי עורכי לוחות הזמנים בדורינו, שכתב וז"ל: ובעל התניא זי"ע (בסיידור) דקדק שנשפי מרחשון ואדר הכי קצרים משהו פחות מתשרי ניסן. וכאשר בודקים זאת היום במחשבים משוכללים מוצאים הפרש של פחות מעשירית הדקה בנשפים הקצרים. ומה גדול קידוש ד', שאת זאת השיג ברוח קדשו בהתבוננו על שמים וארץ. עכ"ל.

יעקב חנניה וינגרטן

א. מה שכתב הרב פוגל בענין 'רקיע ושמו וילון' (חגיגה יב:) שבזה תלוי זמן צאת הכוכבים, יצוין לדברי הרמ"ז בביאורו לזוהר (ח"ב קצה:), שכתב וז"ל: בזה יתיישב קושי גדול, והוא שהנה אחר שקיעת החמה לערך שעה אחת העולם חשוך לגמרי, ואמנם בבקר יותר משעה קודם זריחת השמש שמאיר פני המזרח אור מתפשט בכל העולם, אך הענין הוא שבליילה מתפשט זה הוילון ומונע ההארה אך בעלות השחר מסתלק והאור נראה. עכ"ל. וזה חידוש מעניין שנקט שנשף הערב הוא באמת יותר קצר ומהיר מנשף הבוקר.

ב. בענין מה שיש שפקפקו כאילו לא הרב בעל התניא כתב את מאמר הכנסת שבת בסיידורו, הנה כבר בזמנו כתב הרה"ק ממונקאטש (נימוקי או"ח סי' רסא עי"ש, וציין לזה האדמו"ר מחב"ד באגרותיו) שלא שייך כלל לטעון כך, ואכן בזמנינו כבר יש את המהדו"ק של "סדר הכנסת שבת" מעצם כתי"ק של הרב בעצמו שגם שם כבר פסק הרב לגמרי כשיטת הגאונים (כפי שנזכר בגליון הקודם). ומה שתמהו איזה קושיות על הרב, עיין מה שכתבתי בזה לאחרונה בקובצי בית אהרן וישראל (גלי' קסז עמ' פא בהערה, גלי' קסח עמ' קח בהערה ועמ' קלט, גלי' קעב עמ' קיג). וע"ע בקובצי בית אהרן וישראל הקודמים (גלי' סה עמ' קכא, גלי' סז עמ' קיד, גלי' סח עמ' קיב, גלי' סט עמ' קט) משא ומתן ארוך בין הרד"צ

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

מכתב כ"ה נחלתנו גליון ע"ז

השבת, שבמהדורות המאוחרות של סידור הרב ש"ל.

בשנים עדים יקום דבר, שדעת הרב בעל התניא עצמו אינו כפי המבואר בסידור, ודעתו כפי דעת רבינו תם.

יוסף נחמי' הכהן קוואדראט לונדון יצ"ו

תגובת המערכת: נא לעיין במהדורה החדשה של שו"ע הרב בהוצאת קה"ת, תוכלו לראות בסוף כרך ב' שהם מביאים את המהדו"ק של "סדר הכנסת שבת" והם כותבים מפורש בהערות שזה מכ"ק. הרי המהדו"ק היא מכתב ידו של הרב בעצמו, ושם פסק לגמרי כשיטת הגאונים, הרי שזה דעת הרב בעצמו ולא של אחיו המהרי"ל.

באמת לא באתי רק להעיר, שבמהדורה קמא, לא הוזכר הענין כניסת השבת. והשקלא וטריא הסתובב על מהדורא קמא של הסידור. אולם כיוון דהווינא בה, אען ואומר חלקי: בס' בית רבי (עמוד 168), מביא שמהדורא הראשונה של הסידור הו"ל המגיד מליאזנא בעצמו, אולם במהדורות המאוחרות שלט בה ידי אחיו הג"ר יהודה ליב, ואף שהרב הקפיד עליו, שהוסיף שם מן דיליה, עכ"ז מפני כבודו לא הוציאו משם. אשר על כן יתכן ומסתבר שהוא הוסיף שם "סדר כניסת השבת" שם מבואר שזמן השקיעה דלא כר"ת. וראיה לדבר, שהרה"ק בעל צמח צדק, פסק בספרו יורה דעה סי' ר"ד, שאחרי תחלת שקיעת החמה, עדיין יום גמור הוא לגבי דין ברית מילה! והוא דלא כפי המבואר בסדר כניסת

מכתב כ"ו נחלתנו גליון ע"ז

כגאונים? האם אין בזה זלזול בכבוד אביהם? ועאכו"כ להקל כגאונים?

והאמת יורה דרכה שהעונים כנ"ל נהגו מוצ"ש ע"פ ראיית הכוכבים במציאות, כנפסק בשו"ע סי' רצ"ג, (ולאמנחת כהן ורוב הפוסקים כן הוא שיטת ר"ת וכמ"ש הרב וינגרטן בגל' ע"ד ואכמ"ל), וענו כן לאלה שרצו לשכנעם להחזיק שי' ר"ת 72 דקות. א"כ אין שום ראיה מהני"ל. אמנם נכון מה שהשיב הרב וינגרטן בגליון ע"ד שהרב **בעל התניא ובעל מנורה הטהורה** נקטו עיקר הדין כגאונים, וממילא שהוא גם לקולא, בלי להתחשב בהני"ל.

[ב] בגליון ע"ג כתב הרב וינגרטן שלמרות שאין ראיה ממשי"כ בתולדות **יעקב יוסף** (בהעלותך) שאין להתפלל מנחה אחר השקיעה שסובר כגאונים, שיתכן שזה גם לר"ת, וכמו שכתבתי גם אני באותו גליון עי"ש – מ"מ משמעות איכא, שכתב "מיד בשקיעת החמה שאינו יום ממש רק נקרא ערב". עכ"ד בקיצור. וחזר על דבריו בגליון ע"ד, ומסכם: "רואים ב"אמרי פינחס" שגם

בגליון ע"ד העיר הרב מייזליש שכל הענין בין השמשות אינו נושא לוויכוח, כי **הגה"ק משינאווא** זי"ע אמר שמקובל בידו כי עד ביאת משיח צדקנו תהי' מחלוקת בענין זה. – אדרבה משם ראוי שעד ביאת משיח יהיה מה לדון ולחדש בנושא זה. והעד לזה הוא – הקובץ "**נחלתנו**", אשר נושא זה משתרע כבר על פני כמה וכמה גליונות... כעת אוסיף עוד הערות לנושא להגיב על כמה מהגליונות הקודמים.

[א] בגליון ע"ג איבעיא ליה לרב ברקוביץ אי תלמידי המגיד שפסקו כגאונים ס"ל הכי לקולא נמי. ופשט ליה מהא דידוע על צדיקים וקדושים רבים זצ"ל, שענו לאלה שרצו לשכנעם לעבור לשי' ר"ת רק במוצש"ק ולחומרא, שמעשי אבותיהם בידם, שאביהם לא התנהג כגוי, ח"ו, כלומר, בעצם הנהגתם לחומרא, הם מזלזלים בכבוד אביהם, ומעוררים עליו את מדת הדין ח"ו. מכאן, שאכן נטו לגמרי לשי' הגאונים גם במוצש"ק לקולא. עכ"ד. ודבריו תמוהים, שא"כ איך שינו ממנהג אבותם והתחילו להחמיר

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

הגאונים, ועוד תלה הדבר בהלכה פסוקה "בשלחן ערוך" שנקט כר"ת. ב) ממ"ש שם לגבי זמן שקיעת החמה תחת הארץ "ובאמצע הקיץ הוא קרוב לשיעור שתי שעות לפני שיעור צאת הכוכבים". ואילו בסידור שנקט כגאונים כתב "צריך להחמיר בקיץ לענין קרי"ש של ערבית עד שעה שלמה אחר השקיעה וכו'".

ולא זכיתי להבין מה שמדייק **בדברי משה** (להגר"מ בידרמן עמ' יד-טו, ציין אליו הרב וינגרטן שם) שהרב נקט במכתב כגאונים, ממה שסיים "על כן מי בכס ירא ה' שומע בקול עבדיו ידידיו חז"ל, יהיה נזהר בנפשו ולהזהיר לבני ביתו זו אשתו בדברים האלה. ואם יהיה איזו אונס, ח"ו, שלא תוכל למהר להדליק עד שקיעת החמה אזי תצוה לנכרי להדליק נרות של שבת וכו'". – הלא מתחיל הסיום בהמילים "על כן", דהיינו מטעם שאין בקיאים בעו"ה. ופשוט שגם מטעם זה צריכה לצוות לנכרי להדליק אם איחרה באונס.

גם במש"כ הרב לוי בגליון ע"ה, ובמראה מקומות שציין אליו, לא מצאתי בהם כדי להוכיח שהרב נקט במכתב כשי" הגאונים או חשש לה. ומזה יש עוד הוכחה שגם בשו"ע הרב נקט בעצמו להלכה כר"ת, וכמו שהוכחתי בגליון ע"ג, ולא שסתם העתיק דעת הפוסקים.

[ד] ולמעשה אין מזה נפקא מינה כיון שממילא חזר בו בסידור. אלא שבגליון ע"ו הביא הרב גנוט ממכתב הגרש"א פלדמן שמקשה על מש"כ בסידור שהמחבר חזר בו ביו"ד (סי' רסו ס"ט), שהלא הוא לשון **העיטור**, והעיטור בהמשך דבריו שם מביא להדיא שיטת ר"ת. עכ"ד. הנה כבר העיר מזה **הגה"ק מקאלאשיץ זצ"ל ב"דברי חנה"** (אות ד), אלא שלא עלה בדעתו מטעם זה לפקפק שהדברים יצאו מקולמוס הרב בעל התניא. ובאמת אין קושיא על הרב, לפי שחלק זה של העיטור נדפס לראשונה רק בשנת תר"כ בלבוב, והרב לא ראה אלא המובא בב"י. אלא שמ"מ קשה, ועי' קובץ **אור ישראל** (כ"ט עמ' סב הע' 1) שבכת"י ותיקן ליתא לקטע זה **בעיטור**, ויתכן שכת"י זה היה לפני המחבר. עיי"ש.

ומה שהביא שכ"ק **אדמו"ר מקלויזנבורג** זצ"ל אמר לו בהחלטיות כי הרב בודאי לא כתב את זה

השקיעה וגם צאה"כ היו אצלו עסק גדול. ואם כי אפשר לומר שכל פרט היה במקרה, אבל מ"מ כתבתי (נחלתנו ע"א) שיותר נראה שזה נבע משיטת הגאונים. גם כתבתי (נחלתנו ע"ג) **שבתולדות יעקב יוסף** ישנה משמעות שדעתו כגאונים. ובצירוף דברי הרב קליין והרב קלויזנר שהמגיד הטיל על **בעל המנורה הטהורה ובעל התניא** לכתוב ספרי הלכה, ושניהם נקטו כשיטת הגאונים, אנו רואים כמה היתה רווחת שיטת הגאונים בבית מדרשו של המגיד הקדוש. עכ"ל.

שלש תשובות בדבר: מש"כ ש"יותר נראה שזה (דברי האמרי פינחס) נבע משיטת הגאונים – תמוה, מדוע יותר נראה טעם שלא כתוב שם מטעם שכתוב שם להדיא. ואי משום שעושה עסק גם מצאה"כ – הלא הרב וינגרטן בעצמו כתב שכן דעת ר"ה"פ שנקטו כר"ת דאזלין בתר כוכבים.

ולמ"ש **התולדות יעקב יוסף** – כבר כתבתי שדבריו נובעים מדברי התוס' שנקט כר"ת. ואם משום שכתב "מיד בשקיעת החמה שאינו יום ממש רק נקרא ערב" – גם **הרמב"ן** (הסובר כר"ת) כתב כן בפר' בא (יב ו) וז"ל: "אבל בשקיעת החמה, והוא כמו שעה ורביע על דעת רבותינו, אינו זמן השחיטה ואינו נקרא ערבים, אבל הוא ערב יום", ע"ש.

גם תמוה ה"צירוף" שמצרף דברי הנ"ל לדברי **בעל המנורה הטהורה והרב בעל התניא** להורות כמה רווחת שיטת הגאונים בבית מדרשו של המגיד – הלא הרב כשהיה בבית מדרשו של המגיד עדיין נקט כר"ת?

[ג] מגליון ע"ד ואילך דנו לגבי המכתב הנד' בשו"ע הרב סי' רס"א בגליון, האם נקט שם כבר כגאונים או כר"ת, או החמיר כשניהם. – לענ"ד ברור שנקט לגמרי כר"ת, ושתי הוכחות בדבר: א) ממ"ש שם "להודיע ולהזהיר ללא יודעים הלכה פסוקה בשו"ע והוא תלמוד ערוך בשבת דאמר רבא אתון דלא קים לכו בשיעורא דרבנן אדשימשא וכו', וזהו זמן קבלת שבת ולפרוש מכל מלאכה על פי גמרא ושו"ע לדידן דלא קים לן בשיעורא דרבנן בעו"ה וכו'" – הרי פירש להדיא הטעם משום "דלא בקיאים בשיעורא דרבנן" מתי היא צאה"כ, ולא משום שיטת

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

מסטריזוב הנ"ל, ואעפ"כ שם בסוף אותה תשובה (אות טו) כתב כדבר פשוט שהרב **בעל התניא ס"ל** כגאונים. ומזה מוכח שמה שאמר שתלמיד כתב קטע זה – לא היתה דעתו כן ממש "**בהחלטיות**", או עכ"פ כל הפקפוק אינו אלא על המוסגר, אבל אין ספק ששיטת הרב בעל התניא כגאונים. גם מה שהעיר משו"ת "**צמח צדק**" (אבה"ע סי' רלג אות ד) שכתב "שלא ידעתי ברור אם זה לשונו הק' ממש, כי נכתב בשני חצאי עיגולים" – י"ל שאינו ראיה על הסידור שהדפיס בעצמו, וכנ"ל. ועוד, שה"**צמח צדק**" אינו מפקפק כי אם על ה"לשון ממש" ולא על התוכן.

יצחק ישראל דוב גרינוואלד בארא פארק

– כבר הגה"ק **מסטריזוב זצ"ל** בסו"ס **חידושי הרמ"ל** פקפק כן על הנד' בסידור במוסגר אם הוא מאיזה מגיה (ולא הזכיר הטענה הנ"ל, אלא אחרות). וכבר **בנמוקי או"ח** (סי' רסא) דחה דבריו, מטעם שכן כתבי הרב הוגהו וסודרו ע"י נכדו כ"ק אדמו"ר **בעל צמח צדק** זצ"ל. ולהוסיף, שבשער **הכולל** (הקדמה אות ח' ופט"ז אות ב) כתב שהסידור ו"**סדר הכנסת שבת**" הדפיס הרב ז"ל עצמו והגיהו בחייו ולא עבר דרך מעתיקים. ועוד, שלעיל מיניה, לפני הקטע המוסגר, אזיל כגאונים, וכן בהל' ציצית ובהל' תפילין שם פסק כגאונים. (וצע"ג מ"ש הגרשי"א פלדמן ש"כ משי"כ שם דלא כר"ת מוסגר" – שאינו כן, אלא רק קטע אחד בלבד).

ובשו"ת "**דברי יציב**" (ח"א סי' קי אות ב) הביא **האדמו"ר מקלויזנבורג** את דברי דודו הרב

מכתב כ"ז נחלתנו גליון ע"ח

כבר שוקעת (ועמה צבאותיה ומשרתיה וכו'), ולכן "נחשב" הדבר כאילו האור אינו, אבל בעלות השחר, מעט מן האור דוחה הרבה מן החושך, וגם כשיש רק מעט אור, הריהו "נחשב" ליום. ע"ש.

מרדכי גנוט

בגליון האחרון, כותב הרב וינגרטן "שזה חידוש מעניין שנקט שנשף הערב הוא באמת יותר קצר ומהיר מנשף הבוקר". ע"ש.

ברצוני להעיר שמהירושלמי (ברכות א, א) אינו נראה שיש פער מציאותי בין 2 הנשפים. נשף הערב "נחשב" קצר, כי החמה (נמשלת שם למלך)

מכתב כ"ח נחלתנו גליון ע"ח

הוא עדיין יום גמור, שאף בין השמשות אינו, ומזה משמע שסבר התולדות כהגאונים שאחרי השקיעה הוא כבר ביה"ש ורק עדיין אינו לילה ודאי.

ב. ידוע יסוד הגר"ח בגמ' חגיגה ג' ע"ב, שעדיף לומר תירוץ אחד על כל הקושיות מלומר תירוץ נפרד על כל קושיא. והנה זה ברור שבמוצ"ש לא נהגו בשום מקום לקבוע זמן צאה"כ לפי כוכבים בצד מזרח בלבד, ולכן כשרואים באמרי פינחס (סדר היום אות קנ) שחשש לכוכבים במזרח אפי' לגבי מנחה, וכן רואים שם שחשש לשקיעה

אפריון נמטייה להרב גרינוואלד על דבריו הנרחבים בנחלתנו הקודם (גל' עז), אולם ישנם דברים שרציתי להעמידם על דיוקם.

א. המשמעות שהתולדות יעקב יוסף (בהעלותך) סובר כהגאונים, איננה מהלשון 'מיד בשקיעת החמה שאינו יום ממש רק נקרא ערב', אלא מהלשון 'גם שבאמת מצאת הכוכבים נקרא לילה ודאי, מכל מקום לענין זביחת הקרבן בעי יום ממש קודם שקיעת החמה מטעם הנ"ל', שאם היה סובר כר"ת היה לו לומר רבותא טפי, שלא רק שבעת השקיעה עדיין אינו לילה ודאי, אלא

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

בגליון הקודם בתשובת המערכת שגם במהדור"ק לסידור בכ"ק נקט הרב כהגאונים. וכ"כ נכד הרב ותלמידו המובהק בשו"ת דברי נחמיה (אבהע"ז סי' כ) שדעת הרב בסידורו כשיי הגאונים. גם הצמח צדק בחידושו על הרמב"ם (תפילה פ"א ה"ז) ובפסקי דינים (חידושים על רבינו ירוחם) נקט כשיי הגאונים, ואף בתשובתו (יור"ד סי' רד) מדויק שדעתו כהגאונים וכמו שכתבתי בקובץ בית אהרן וישראל (גליון קסז עמ' פב).

ד. בענין דעת הרב בשו"ע שלו, לא הסכים הרב גרינוואלד לדברי המנחת אלעזר (סי' כג) שבאמת סבר הרב כהגאונים ורק דרכו להביא הפוסקים שהם סברו כר"ת, וראיתו היתה מהא שבמכתב הרב 'להודיע ולהזהיר' נראה שסובר הרב כר"ת. אך יודגש שגם המנחת אלעזר מביא את המכתב הנ"ל וסבר שגם שם דעת הרב כהגאונים [עכ"פ לחומרא], וכמו שכתב בספר דברי משה (מהגר"מ בידרמאן, עמ' יד-טו) שברור שאילו היה סובר הרב במכתבו לגמרי כשיטת ר"ת לא היה מורה לבטל מצות הדלקת נר שבת מחמת חשש דלא בקיאים בלבד, דהרי בזה אנו בקיאים דמעט אחרי השקיעה בודאי הוא עדיין יום לר"ת, וע"כ שחש הרב במכתבו לשיטת הגאונים. וראה עוד בזכרון יוסף (אות מט) שג"כ כתב שבודאי לא היה חושש הרב במכתב לחשש קלוש של אין בקיאים, אלא עיקר טעמו של הרב הוא שאז כבר סבר כשיטת הגאונים.

יעקב חנניה וינגרטן

מטעם דבמערבא לייטי וכו', מסתבר שהיה כאן דבר אחד מאחורי כ"ז, שבעצם סבר כשיי הגאונים, ולזה אע"פ שאפשר שגם להגאונים מותר להתפלל מנחה בביה"ש, מ"מ החמיר בזה משום דבמערבא לייטי, וג"כ משו"ה חשש כ"כ לכוכבים במזרח. רק כבר כתבתי שאינו הכרח, ושפיר אפשר שסבר הרה"ק מקאריץ כר"ת ואליבא דהמנ"כ שא"צ להמתין ד' מילין.

ג. האריך הרב גרינוואלד שבודאי הרב בעצמו הוא שפסק בסידורו כשיי הגאונים, וגם אנכי ציינתי בגליון הקודם לעיין בכמה מקומות שנכתב שם כן בראיות ברורות ושנתיישבו שם כל הקושיות על הרב. ובאמת האריכות בזה למותר, כי הרי יכולים למצוא קושיות ולערער על כל ספר וספר, ואולם ישראל בני נביאים הם ואינם מקבלים פקפוקים על סמך קושיות וכדו' במקום שהאמת יורה דרכו [וכ"ש הכא שכבר נתיישבו כהוגן כל הקושיות].

ונפלאתי על דברי כותב אחד בגליון הקודם, שהביא מספר בית רבי (עמ' 168) שאחי הרב הוסיף איזה דברים בסידור הרב בדפוסים המאוחרים ומפני כבודו לא הוציאם הרב, ורצה הכותב לומר שהכוונה ליסדר הכנסת שבת. והנה מלבד מה שפשוט שבדבר שנוגע להלכה לא היה הרב שותק, בנוסף לזה יעויין בבית רבי שם שבהמשך תוקן שוב הסידור ע"פ הסידורים הראשונים שהדפיס הרב בעצמו ומהכת"י של גליון הסידור שהגיה הרב בעצמו, וא"כ מובן שהסידור הרב שבידינו כולו מהרב. וכבר נכתב

מכתב כ"ט נחלתנו גליון ע"ט

ודלא כשו"ת מנחת אלעזר (ח"א סי' כ"ג). והקשה הרב וינגרטן ע"ז שהלא המנח"א הביא מכתב זה, וסבר שגם שם דעתו כהגאונים [עכ"פ לחומרא]. אך האמת, שעיקר הוכחותי מן דברי השו"ת צמח צדק (או"ח סי' י"ח אות ד') ושו"ת דברי נחמיה (או"ח סי' כ"א) שהבאתי בגליון ע"ג (שכתבו להדיא שהרב חזר בו אח"כ מכמה דברים שכתב בשו"ע), רק נסתייעתי גם מן המכתב. ומה שהקשה עליי מן המנח"א – המעיין שם יראה

א. בגליון הקודם (ע"ח) ביאר יותר הרב וינגרטן את המשמעות וההוכחות בתולדות יעקב יוסף ובאמרי פנחס, ותשואות חן לו. זכיתי שעל ידי נתבררו הדברים יותר. ואחרי ככלות הכל, הכל מודים שאינו הכרח גמור. ואת והב בסופה.

ב. בגליון ע"ז כתבתי כמה הוכחות שהבעל התניא במכתב הנד' בגליון שו"ע שלו סובר כר"ת, וע"פ זה נסתייעתי שגם בשו"ע שלו סבר כן בעצמו,

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

"טבילת עזרא" – כנראה הכוונה למה שפסק בסי' פ"ח ס"א ובעוד מקומות שבטלה טבילת עזרא. אמנם ודאי שכן דעת הרב להלכה ולמעשה גם היום. ואין זה סתירה למש"כ הרב בליקוטי תורה (פי' תבא ד"ה תחת דף מ"ג ע"א, והובא בקצות השלחן סוף סי' י"ב): "ג' דברים הם להסיר כל המונעים בתפילה, א' מקוה וכו'". ועיי"ש בבדי השלחן (אות י"ט) שהפליגו בזה הספרים הקדושים. ואעפ"כ בקצוה"ש לקמן (סי' קלג בדה"ש אות ח') מביא להלכה למעשה את ההלכה שבשו"ע הרב סי' שכ"ו ס"ז דאדם מותר לטבול לקריו בשבת דאינו נראה כמתקן.

"כתיבת תפילין" – בבית רבי (ח"א פרק י') כתב: "ויהי כאשר ישב על כסא קדשו התחיל לחדש ענינים נוראים ונפלאים וכו', את התפילין תיקן ע"פ קבלת הראשונים וקבלת האריז"ל ככתיבתן ותיקונן והנחתן." – דברים ברורים שתיקון כתיבת התפילין היה מאוחר יותר. ומזה תלמד גם על ה"ועוד ועוד" שכתב הרב קליין.

ד. גם מה שהביא הרב מושקוביץ בגליון ע"ג להוסיף על הנ"ל שבשו"ת הרב סימן ו' שהרב השיב לשואל שבשו"ע שלו כתב כפוסק ובתשובותיו הוא עונה כמקובל – בשו"ת שם אין זכר לזה, רק הדבר מובא בשער הכולל (פ"א אות א') בשם הרה"ח המפ"ר ר' הילל פאריטשער זי"ע. וכבר השיב ע"ז הגרא"ח נאה זצ"ל בהקדמה לס' פסקי הסידור שההכרעה כהמקובלים היא ג"כ חזרה כללית נגד ההכרעה כהפוסקים בשו"ע. ועיי"ש עוד בענין זה יותר ממה שכתוב כאן.

ה. והאמת, שגם מש"כ המנחת אלעזר הנ"ל שם על השו"ע הרב "כי אין הוא רוצה שם לעשות חדשות ונצורות הן במילי דחסידות והן לפי דעתו ושיטתו שהחזיק בה להלכה", אין זה סתירה לדברינו, שהטעם לכך ש"אין הוא רוצה" הוא כמ"ש בני המחבר בהקדמתם לשו"ע הרב, שהשו"ע "מוסד ע"פ וכו' ובראשם הרב מג"א, לא הפריז על המדה לחלוק עליהם". אכן אח"כ כאשר "הוסיף פליאות חכמה על חכמתו" (כמ"ש בהקדמה הנ"ל), אז באמת חזר בו ממה שביטל דעתו להמג"א יותר מדאי, כדהבאתי משו"ת צמח צדק ומדברי נחמיה.

שלא כתב שהמכתב אזיל כגאונים, רק עיקר מטרתו לומר שאין לסמוך על פסק השו"ע הרב סי' רס"א להקל אחר השקיעה, שהרי "כבר נדפס שם בשו"ע הג"ה מכת"י הרב זצ"ל בעצמו להזהיר להדליק קודם השקיעה וכו'".

ג. בגליון ע"ד כתב הרב וינגרטן: "ואפשר שאף הצמח צדק והדברי נחמיה מודים כן [שגם בשו"ע הרב כבר נקט כגאונים], כמו שישנם דברים נוספים שכבר מלכתחילה כתב הרב את דעת הפוסקים והוא לא סבר כן, וכמו שאר הדוגמאות שהביא הרב קליין לכך". וכוונתו להדגיש את שכתב הרב קליין בגליון ע"ב. והן: כתיבת תפילין, טבילת עזרא, אמירת "במה מדליקין", נוסח התפילה, ועוד ועוד.

ולא ידעתי מניין לו להרב קליין את כל זה. אדרבה מדוגמאות אלו יש להוכיח דוקא להיפוך. ואבאר דבריי על הסדר מלמטה למעלה:

"נוסח התפילה" – כבר הבאתי ממש"כ בשו"ת צמח צדק שאת הסידור כתב זמן רב אחר השו"ע. וכ"ק אדמו"ר הרש"ב מליובאוויטש זצ"ל כתב בתשובה שנתפרסמה בכפר חב"ד (גל' 927 עמ' 34, והובא בספר הסידור, מאנסי תשס"ג) וז"ל: "וכידוע אשר עשרים שנה עסק בהנוסח ובכל שנה הי' מסדר נוסח אחר עד הפעם העשרים יצא מזוכך ומבורר ומנוקה כו'". ובבית רבי (ח"א פכ"ז) כתב: "אדמו"ר בעל צ"צ נ"ע אמר שרבינו הזקן כשתיקן הסידור היו לפניו ששים סידורים מנוסחאות שונות, ומכולם בירר וליבן את הנוסחא שבסידור שלו". הרי שכל זה אירע "זמן רב" אחר שכתב את השו"ע, ועד אז לא היה לו את הנוסח הקבוע שלו שיש לנו היום.

"במה מדליקין" – יש לזכור שהסידור החסידי הראשון שנדפס היה סידור הרב. והגה"ק ר' פנחס מקאריץ זצ"ל כן אמר "במה מדליקין", כמ"ש באמרי פנחס השלם (שער השבת אות י"ט): "ושמעתי אח"כ בשמו שלכך אומרים "במה מדליקין" בליל שבת כי "ויכולו" שאומרים אחר התפילה הוא תורה שבכתב, ובפרק "במה מדליקין" כתוב "ערבתם" שהוא מדרבנן ונעשה יחוד הנ"ל" (ועיי"ש אות כ') וכן להלן (אות ס"ה) כותב: "שאנחנו אומרים "במה מדליקין"".

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

המוסגר הנ"ל, ובראשה נדפס: "העתק מגוף כ"ק אדמו"ר הזקן כאשר העיד ע"ז הרב המוסמך מוהר"ד [=ישכר בער הלוי הורוויץ זצ"ל מ"ץ] מלובאוויץ שהי' אח"כ בקאנאטאפ וכו'. וז"ל גוף כ"ק הגאון האלקי ר"ש זלמן נ"ע זי"ע, שהיה אצל הרב המנוח מ' מנחם נחום מפה קאפוסט." הרי נפשט ספיקו של כ"ק אדמו"ר הצמח צדק זצ"ל.

י.י. דוב גרינוואלד

ו. עוד על מה שהביא הרב גנוט בגליון ע"ו ממכתב הגרש"א פלדמן שהעיר משו"ת צמח צדק (אבה"ע סי' רלג אות ד) שכתב על מאמר מוסגר בתשובה אחת של זקינו הרב בעל התניא זי"ע שנדפס בזיטאמיר סי' ל"ט "שלא ידעתי ברור אם זה לשונו הק' ממש, כי נכתב בשני חצאי עיגולים" – יצוין לספר הגהות אליעזר (להגר"א ארלאזאראו אבד"ק ראמען, פיעטרקוב תרס"ב) דף ל"ו ע"ב שמביא תשובה זו, כולל גם המאמר

מכתב ל' נחלתנו גליון ע"ט

ולעמוד על השיעור בבירור להכריע בשיטות הפוסקים בזה, ר"ת והגאונים ושאר ראשונים, וגם אחריהם המבארים דבריהם, עד עת קץ ב"ב. עכ"ל. [ב] הרה"ק מקלויזנבורג צאנו זי"ע בספרו שו"ת "דברי יציב" – (או"ח ח"א סוף סי' קיא), כתב, וז"ל: וכבר נאמר מפי הרה"ק שר שלום מבעלזא זי"ע ועכ"י, כאשר אסחיד על זה דו"ז הגה"ק משינאווא ששמע מפה קדשו, שעד ביאת משיח צדקנו לא תתברר הלכה בזה. עכ"ל. חיים בן יצחק

בגליון ע"ד מובא בשם הרה"ק משינאווא זי"ע שאמר שמקובל שעד ביאת המשיח בב"א תהי' מחלוקת בענין שיטות ר"ת והגאונים. ע"ש. ברצוני לקיים אמרה זו, ועל פי שני עדים יקום דבר, ה"ה: [א] הרה"ק ממונקאטש זי"ע. בספרו שו"ת "מנחת אלעזר" (או"ח סי' כ"ג), כתב וז"ל: שמעתי מפה קדוש אדמו"ר הגה"ק משינאווא זצלה"ה זי"ע שדיבר הרבה מענין שיעורי בין השמשות, והגיד בשם רבו הגה"ק מהר"ש מבעלזא זי"ע זצלה"ה, שלא יהי' אפשר להכריע

מכתב ל"א נחלתנו גליון פ'

(תלמיד המגיד והבעש"ט, וחתן הרה"ק מזלאטשוב זי"ע), והוא כותב מפורש כי זמן שאיבת מים שלנו אחר שקיעה הוא בין השמשות. ע"כ. ומשם מובא גם בספר 'תורת המגיד מזלאטשוב' (ירושלים תשנ"ט, עמ' שנא), ונכון לציין לדברים הללו גם כאן, כתוספת לכל דברי רבוה"ק שכבר הובאו בגליונות הקודמים שסברו כשי' הגאונים. יעקב חנניה וינגרטן

כבר זכה מכון 'נחלת צבי' לפרסם ולברר בגליונות 'נחלתנו' הקודמים, כי שיטת הגאונים בנוגע לבין השמשות היא היתה השיטה המקובלת אצל רבוה"ק גדולי החסידות בדורות הראשונים - תלמידי הבעש"ט והמגיד הקד'. והנה כעת ראיתי כי כבר בקובץ 'נחלת צבי' הראשון (סיון תשמ"ט, עמ' י) מובא שם 'הלכות פסח' מהרה"ק רבי דוד הלוי מסטעפין זי"ע

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

מכתב ל"ב נחלתנו גליון פ'

לו לאכול כיון שכלפי הבעלים ה"ה עדיין בגדר דמאי, ואין וודאות של חמור מוציא מידי ספק של הבעלים, ואנו גרועים מהחמור הזה, שהחמור עשה מספק ודאי, ואילו הוודאות של אבותינו נעשה בדור הזה לא רק לספק אלא מבטלים את קבלתם בטענות שונות ומשונות, והרי מבואר ברמב"ן (דברים ד ט) ובחינוך (בהקדמה) ועוד, שכל יסוד האמונה ביציאת מצרים ומתן תורה הוא מכח שכך קיבלנו מאבותינו ואב אינו מנחיל שקר לבנו. ולענייננו, אבותינו בדורות הקודמים שהם רוב חצרות החסידים שמקורם בתלמידי הבעש"ט והמגיד, יוצאי רוסיה אוקריינא פולין רומניה, ועוד, החזיקו במנהג הגאונים, ואפילו לקולא, ועד לא מכבר נהגו בכל גלילות ישראל שהסימן לצאת הכוכבים היה שיצאו לרחוב והביטו השמימה וספרו ג' כוכבים, וכביאורו של המנחת כהן אף בדעת ר"ת שהכוכבים הם הקובעים, וא"כ כיצד אפשר לפקפק על מסורת זו, וכי הנחילו שקר לבניהם? בנוסף מה שכבר הובא בגליונות הקודמים מרבוה"ק התולדות יעקב יוסף ורבי פנחס מקאריץ ובעל התניא ורבי עוזיאל מייזליש והערבי נחל, ועוד, ומי יהין לצאת נגד כל אלו? והיינו דאמרין ולא כחמורו של רפב"י, ודוק.

אלעזר קליין פעה"ק ירושלים ת"ו

בענין זמן בין השמשות שנידון כאן בהרחבה, רציתי לעורר נקודה חשובה בכל זה, ונתעוררתי לזה בלמדי עתה בירושלמי פ"ה דשקלים, שם מסופר שחמורו של ר' פנחס בן יאיר היה ג' ימים אצל גזלנים בלא אכילה, ואף כשהחזירוהו לבעליו לא רצה לאכול, משום שנתנו לו שעורים שהיו דמאי שלא תיקנוהו, ואף שבמשנה בדמאי (פ"א מ"ג) נפסק שהלוקח לבהמה פטור מלעשר דמאי, מ"מ החמור החמיר ביותר, כך הסביר רפב"י לבני ביתו על סירובו של החמור לאכול, ואכן כשעשרוהו מיד אכל. ובאור החמה (שקלים שם) הקשה שאם החמור לא אכל את הדמאי אף שמותר לו, הרי זה הוכחה שזה טבל ודאי ולא דמאי [שאין הקב"ה מביא תקלה לצדיקים וכו'], וא"כ למה אמר רפב"י שהחמור מחמיר על עצמו ביותר. ותירץ שאף אם החמור מבחין שהוא ודאי טבל, מ"מ כיון שכל איסורו הוא מכח הבעלים שהוא אדם וכלפי האדם אין כאן בירור שהוא טבל ודאי אלא הוא עדיין בספק, לכן היה מותר לאכול, אלא שהחמיר על עצמו ביותר. ע"כ.

והנה על מעשה זו אמרו שם בגמרא אם ראשונים כבני אדם אנו כחמורים ולא כחמורו של רפב"י וכו', ויש לתמוה במה אנו גרועים יותר מחמורו של רפב"י, הרי גם אנחנו לא אוכלים ממה שלא מעושר, אלא שרואים כאן שהחמור אף שהבין יותר מבעליו שהוא טבל ודאי אעפ"כ היה מותר

מכתב ל"ג נחלתנו גליון פ"ג

הראשונים", בה"א הידיעה, הדרך רחוקה עדיין כמובן. ובפרט שהבעל ה'תניא' בשו"ע שלו (זמן קצר קודם פטירת המגיד) פסק לגמרי כר"ת, וטעם חזרתו לא היתה מאותו טעם של המנורה הטהורה.

גם הנני להעיר כעת על מה שדן הרב הנ"ל גליון ע"ג בדברי ה'תולדות יעקב יוסף' (פ' בהעלותך) שמיד בשקיעת החמה אינו כשר לתפלה, ועפ"י זה משער "ומכאן שהבעש"ט לא התפלל מנחה אחרי

א. בגליון פ' זכה הרב ויינגרטן למצוא עוד אחד מתלמידי הבעש"ט והמגיד שנקט (או חשש) כגאונים. נמצא שיש ג' תלמידים הסוברים בוודאות כגאונים (רבי דוד הלוי מסטעפין, המנורה הטהורה, והבעל התניא), ועוד ב' שאינם מוכרח (התולדות יעקב יוסף ורבי פנחס מקוריץ). זכותם יגן עלינו.

אלא שמכאן ועד הנחה שלו שם "כי שיטת הגאונים בנוגע לבין השמשות היא היתה השיטה המקובלת אצל רבוה"ק גדולי החסידות בדורות

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

השקיעה, שלא יתכן שהתולדות יכתוב נגד מנהג רבו".

אך מצאתי דברים מפורשים להיפוך בשלחן הטהור סי' רל"ג ס"א (להרה"ק מקאמרנא זי"ע), וז"ל: "אבל יכול לכתחלה להתפלל משתשקע החמה וכך נהג הריבש"ט". הרי לא ראה שום סתירה מדברי התולדות לזה. וראה עוד שם בס"י רס"א ס"א שפוסק כר"ת אפילו לקולא, ואילו היה ידוע לו שום הוראה מן הבעש"ט או המגיד בזה לא היה שותק כידוע למעיין בספריו הק'. אלא ודאי שאין שום קשר בין שיטה זו או אחרת עם דרך החסידות.

ב. שם הביא הרב קליין דברי הגמרא "אם ראשונים וכו' אנו כחמורים ולא כחמורו של רפב"י". וכותב, "ואילו הוודאות של אבותינו נעשה בדור הזה לא רק לספק אלא מבטלים את קבלתם בטענות שונות ומשונות", וטוען "ועד לא מכבר נהגו בכל גלילות ישראל שהסימן לצאת הכוכבים היה שיצאו לרחוב והביטו השמימה וספרו ג' כוכבים, וכביאורו של המנחת כהן אף בדעת ר"ת שהכוכבים הם הקובעים, וא"כ כיצד אפשר לפקפק על מסורת זו, הכי הנחילו שקר לבניהם?!"

ודבריו נכונים שכן היה המנהג הנפוץ לענין קביעת זמן לילה. אך בודאי לא בא לומר שאסור להחמיר להמתין ע"ב דקות במוצ"ש, רק שחלילה לפקפק על אחרים המקילים. אלא שלכאורה יכול להקשות ג"כ על הבעל ה'תניא' בסידור וה'מנורה הטהורה', כיצד הם באים "בטענות שונות ומשונות" להחמיר נגד המנהג המקובל במקומותם כר"ת, והבעל ה'תניא' עוד פוסק למעשה ש"צריך למחות בכל תוקף בין בקיץ בין בחורף תיכף אחר שקיעה האמיתית שהוא תחלת בין השמשות?!" והלא המנהג היה כר"ת כמו שמעיד בעצמו בשו"ע שלו סי' של"א "במדינות אלו... שלפעמים אין מקבלים שבת ועושים כל מלאכות עד רביעית שעה קודם צאת הכוכבים!" ועל כרחך, שצריכים לחלק בין הדיוט קופץ בראש, לבין אדם גדול כמוהם. וככה רואים באמת היום שכבר נתקבלו ונתפשטו דבריהם, אע"פ שמלפנים הקילו באיזהו מקומן להדליק אחר השקיעה.

י. י. דוב גרינוואלד

מכתב ל"ד נחלתנו גליונות פ"ד-פ"ה

בשקיעה מתחיל בין השמשות, עוד מצאתי ראייה בתולדות יעקב יוסף פר' שמיני, שכתב שמה שאמרו חז"ל (אבות פ"ה מ"ו) שפי הארץ נברא בבין השמשות, זה היה בסוף שעה י"א משעות היום, שאז מתחיל בין השמשות כדאיתא בטור אורח חיים סי' רס"א סוף שעה י"א מתחלת בין השמשות, עיין בב"י בשם ר"ת. עכת"ד התולדות.

והנה זה פשוט בחז"ל ש'בין השמשות' זה היינו כפשוטו בזמן שלדידן כבר אסור מדינא במלאכה, שהקב"ה יודע רגעיו ועתיו ושעותיו נכנס בשבת כחוט השערה כמו אומן שהוא מכה בקורנוס על גבי הסדן הגביהה מבעוד יום והורידה משתחשך (ב"ר י ט, ומובא ברש"י בראשית ב ב), גם אמרו חז"ל (ב"ר ז ה, ומובא ברע"ב באבות שם) שלכן

א. בגליון פ"ג העיר הרב גרינוואלד כמה הערות על דברים שכתבתי בגליונות הקודמים. ובאמת יש דברים שלא שייך כ"כ להתווכח עליהם, כי הלא זה ברור ששיטת הגאונים היתה השיטה המקובלת אצל כמה מתלמידי המגיד הק', ובפרט אצל התלמידים שעסקו בהכרעת ההלכה עפ"י ציווי המגיד, וא"כ אף שזה לא מחייב שכל התלמידים סברו כך, מ"מ סוף סוף זה שיטה שהיתה מאוד מקובלת אצל רבוה"ק גדולי החסידות בדורות הראשונים, וכפי שכבר הובא מכמה וכמה מראשוני החסידות.

ב. ואוסיף כעת עוד, מלבד מה שכבר כתבתי בגליונות הקודמים שמשמע בתולדות יעקב יוסף פר' בהעלותך שסבר כשיטת הגאונים שמיד

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

בהעלותך כתב שאחרי השקיעה אינו כשר לתפילת מנחה, ברור שרבו הבעש"ט לא הקיל בזה, שלא יתכן שיכתוב התולדות נגד מנהג רבו, אבל מ"מ יש לנו קושיא משלחן הטהור בסי' רל"ג שכתב שהבעש"ט התפלל מנחה אחרי השקיעה.

ומיד חשבתי כי אולי השמועה שהביא בשלחן הטהור נבע מהמובא בספר שבחי בעש"ט שהיה הבעש"ט נוהג להתפלל מנחה גדולה בער"ש והיה מאריך ועוסק בתיקוני נשמות בברכת מחיה מתים עד צאת הכוכבים של ליל שב"ק. ואם נאמר שלשון 'צאת הכוכבים' בדווקא הוא, יתכן דמזה נבע השמועה שהבעש"ט היה מתפלל אחרי השקיעה. ובפרט שיתכן שהרה"ק מקאמארנא שמע שמועה זו ממקורות נוספים, ועל פי זה סבר שדעת הבעש"ט היא שזמן מנחה הינו לכתחילה עד צאת הכוכבים. אולם א"כ ממילא השתא כשרואים דברי התולדות, עכצ"ל שרק לענין סיום השמונה עשרה סבר הבעש"ט שאפשר לסיימו עד צאה"כ של ליל שבת (וכן היא ג"כ דעת הגאונים בתשובה שהביא האשכול ואכמל"ב), אבל מ"מ לגבי התחלת התפילה סבר שיש להתחיל קודם השקיעה, ודלא כדברי השלחן הטהור.

שוב אחרי העיון נוכחתי דהקושיא מעיקרא ליתא, דהנה לכאורה קשה שהרי כבר כתב השלחן הטהור בסי' רל"ב בסעיף א' בשם האריז"ל שמנחה אחרי השקיעה הוא רק באונס (ועי' מה שכתבתי בקובץ בית אהרן וישראל גל' קעב עמ' קכז), ועוד פסק שם בסעיף ה' שרק בשעת הדחק מותר להתפלל מנחה עד צאה"כ אע"פ שהמהרי"ל נהג כן אף שלא בשעת הדחק, וא"כ קשה מאוד איך הוא פוסק בסימן רל"ג 'אבל יכול לכתחילה להתפלל משתשקע החמה'?

אולם המעין שם יראה בברור שבסי' רל"ג אין הנידון מענין מנחה אחרי השקיעה, שכאמור זה מותר לדעתו רק בדיעבד, אלא איירי מענין מנחה לפני השקיעה, שלדעתו נכון להתפלל מנחה גדולה או עכ"פ בתחילת זמן מנחה קטנה, ועי' כתב דזמן זה רק משום זהירות וזריזות אבל מ"מ יכולים לכתחילה להתפלל עד השקיעה, וכמו שהביא עי' לשון הרמב"ם 'ויש לו להתפלל אותה עד שתשקע החמה'. ומה שכתב 'אבל יכול

נשאר השדים רוחות בלא גופים כי כשברא הקב"ה את נשמתו ובא לבראות את גופן קדש השבת ולא בראן. והשתא לפי שיטת ר"ת הרי הוה בין השמשות רק בסוף שעה הי"ב משעות היום, שהרי בשקיעה הנראית שהיא בסוף שעה הי"א [שעה וחומש לפני צאה"כ] סובר ר"ת דעדיין הוא יום גמור, וא"כ כיון שכתב התולדות שבין השמשות מתחיל בסוף שעה י"א, מבואר דסבר התולדות שבין השמשות מתחיל מיד אז בשקיעה הנראית כשיטת הגאונים [וכפשטות דעת הטור, כמש"כ הב"י שם שדוחק לומר שהטור ס"ל כר"ת].

ומה שציין התולדות לדברי ר"ת, מובן מאליו דע"כ היינו רק לענין שהשקיעה הנראית היא שעה וחומש לפני צאה"כ, שבאמת בנוגע לזה כתבו האחרונים שגם לפי שיטת הגאונים י"ל דאיכא שעה וחומש מהשקיעה לצאה"כ, אלא שלפי שיטת הגאונים צ"ל שהכוונה לצאת כל הכוכבים, ונמצא דגם לפי שיטת הגאונים השקיעה היא בסוף שעה י"א להסוברים דשעות היום הם מעלה"ש עד צאה"כ [ובפרט שהתולדות היה בחו"ל ששם יש קרוב לשעה וחומש בין השקיעה לצאה"כ דהגאונים ואפשר שחשב שכך הוא גם בא"י], וסבר התולדות כשיטת הגאונים שמיד בשקיעה מתחיל בין השמשות.

כמובן שהלכה מאגדה לא ילפינן, אבל עכ"פ יש כאן עוד סמך שסבר התולדות כשיטת הגאונים.

ג. גם אעיר כי מה שכתב הרב גרינוואלד שהמנהג בגלילות הרב בעל התניא היה כר"ת, כמו שמעיד בעצמו בשו"ע שלו סי' של"א "במדינות אלו... שלפעמים אין מקבלים שבת ועושים כל מלאכות עד רביעית שעה קודם צאת הכוכבים". עכ"ל. יש להבהיר ולהדגיש, שאין הכוונה שכך היה המנהג הכללי, דהרי להדיא כתב הרב בסידורו שמנהג זה היה רק בחורף שהימים קצרים רבתה המכשלה מאד בנשים להדליק נר שבת אחר השקיעה וגם באנשים עמי הארץ וקלי הדעת במלאכות אחרות, עכ"ל הרב שם, ומבואר להדיא שלא היה זה כלל מנהג כללי ומבוסס, אלא שמ"מ בשו"ע שלו סמך הרב עי' משום שהמג"א שם פסק כן.

ד. בנוגע לזמן תפילת מנחה של הבעש"ט, אם כי לענ"ד ברור שכיון שהתולדות יעקב יוסף בפר'

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

שלום ידע שכך נהגו תלמידי בעש"ט, ורק הוסיף מהשערה שגם הבעש"ט עצמו נהג כך].

ו. עוד מצאתי כעת להרה"ק בעל באר מים חיים בספרו ארץ החיים (חדושי הלכות ואגדות ברכות כו: על התוס' הנ"ל), שסבר כי זמן מנחה הוא עד השקיעה [עיי"ש שזה כ"כ פשוט לו כסברת הרבינו יונה (ברכות ריש פ"ד), עד שהוא דוחק בתוס' שגם הם סברו כן, ורק בלית ברירה הוא נוקט שהרא"ש חולק ע"ז. ועיי"ש בסוף דבריו שביאר בדעת התוס' שטוב להתפלל מעריב לפני השקיעה, כדי להראות בזה שעכ"פ בזמן שקיעה כלה לגמרי זמן מנחה].

עוד מבואר שם בבירור שס"ל כשיטת הגאונים שבשקיעה הוא כבר ביה"ש, וכמבואר בדבריו שהכהנים היו טובלים קודם השקיעה [היינו קודם השקיעה הנראית כלשונו כמה פעמים 'בעוד השמש על הארץ', וכן בהמשך דבריו כשדן בדברי הרא"ש כותב שלפי רבנן אם נאמר כשיטת תר"י שמנחה הוא עד השקיעה נמצא שזה זמן אחד עם זמן טבילת הכהנים עיי"ש], ומבואר דדעתו כשיטת הגאונים.

ז. יתירה מזאת מצאתי בספר ויעש אברהם (עמ' שעד) כי הרה"ק רבי אברהם מטשעכנוב היה מקפיד מאוד לסיים כל תפילת המנחה קודם שקיעת החמה, מפני שסבר שלפי שיטת הגאונים כבר אינו זמן מנחה בבין השמשות, וכשהתאחר לפעמים בימים הקצרים לא היה חוזר התפלה, רק אמר ג' ראשונות בקול רם וקדושה ואח"כ התפלל גמר התפלה עם הקהל בלחש [ענין שו"ע (או"ח סי' קכד וסי' רלב) איך יש לנהוג כשרואה שלא יספיק לגמור התפלה קודם הזמן. וע"ע במג"א (סי' פט סק"ד וסי' קי סק"א) שפסק כן להלכה שצריך לגמור כל השמונה עשרה עד סוף הזמן, ואם רואה שלא יספיק יתפלל הבינו, וכן פסקו (שם) הרב והמשנ"ב. ויש אחרונים שהקילו בזה. וראה במנח"י (ח"ד סי' מח) ואכמ"ל].

עוד כתב שם (עמ' תל) שבערב שבת היה מקדים הרה"ק מטשעכנוב הרבה, והיה מאריך הרבה בתפלת מנחה וערבית בערב שבת, וכשסיימו תפלת ערבית היה עוד קודם השקיעה.

לכתחילה להתפלל משתשקע החמה, עכצ"ל דלשון 'משתשקע החמה' לא קאי אדלעיל לומר שמותר לכתחילה להתפלל אחרי השקיעה, אלא בודאי התיר לכתחילה רק בעיקר הנידון לגבי מנחה טרם השקיעה שזה מותר לכתחילה, רק כתב לשון 'משתשקע' משום אדלקמיה שכמה מהגדולים היו מקילים אף אחרי השקיעה כגון האריז"ל והמהרי"ל [וכמו שכבר הביא בסימן רל"ב שלהאריז"ל מותר בדיעבד ולהמהרי"ל אף לכתחילה]. וממילא א"ש שאף שהזכיר כאן גם את הבעש"ט, בפשטות כוונתו רק לענין עיקר הנידון שע"ז הביא שהבעש"ט התפלל עד השקיעה [ומשו"ה לא הזכיר את מנהג הבעש"ט כבר בסי' רל"ב, כי באמת הבעש"ט לא התפלל אחרי השקיעה], ורק האריז"ל והמהרי"ל התפללו גם 'משתשקע החמה'. כמו"כ מה שכתב בסוף דבריו 'אבל יכול להתפלל לכתחילה עד צאת הכוכבים', ג"כ צ"ל דלא נחית לומר שאפשר להתפלל אחרי השקיעה לכתחילה, רק זה קאי אעיקר דבריו שיכולים להתפלל סוף זמן מנחה קטנה, ונקט לשון 'צאת הכוכבים' משום דמ"מ ס"ל שעד אז הוא סוף זמן מנחה בדיעבד.

ה. ככלל יודגש עוד כי היה מנהג הבעש"ט להקדים תפילותיו, שהיה מתפלל שחרית לפני נץ החמה (צוואת הריב"ש, אמרי פנחס שער סדר היום אות נג, ויכוחא רבה סוף אות יד), ומנחה גדולה היה מתפלל בער"ש מיד בחצות היום (שבחי בעש"ט) [וכמו שאמרו ביומא (כח:)] שאברהם אבינו שהיה זקן ויושב בישיבה היה מתפלל מנחה מיד בחצות היום ולא המתין חצי שעה, ששכינה עמו (ר"ח שם), ולא נלמד כל אדם ממנו (תוס' ישנים שם בשם ר"ת). וע"ע בתוס' בברכות (כו: ד"ה יעקב) שיעקב אבינו התפלל מעריב מבעוד יום]. גם קבלת שבת הקדים הבעש"ט מאוד, כמשי"כ בספר משמרת שלום (קוידנוב, סי' כו סק"ב) וז"ל: גם קה"ק הבעש"ט ז"ל ותלמידיו הק' היו מקדימים מאוד לקבל שבת, ובעת שהיו אומרים סדר קבלת שבת כנהוג, היה קודם בין השמשות בודאי, וכידוע מזקנינו סבא קדישא מהר"ם ז"ל מלעכוויטש [שקיבל שבת הרבה לפני השקיעה, כמ"ש שם בסק"ו]. עכ"ל. [אך צ"ע שהלא כאמור הבעש"ט האריך בתפילת מנחה בער"ש עד צאה"כ. ואולי לאו כל העיתים היו שווים. אי"נ י"ל שהמשמרת

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

שלדעתו זה אסור מדינא אפילו אם עשה עירוב תבשילין].

יעקב חנניה וינגרטן

כן הביא שם (עמ' תלה) שכשחל יו"ט בערב שבת, הקדימו עוד יותר את תפלת מעריב של שבת [כדעת המג"א (ריש סי' תקכז) שכתב שכן נוהגין, כדי שלא יבואו לבשל סמוך לחשכה לצורך שבת,

הערת המערכת (על מכתב הקודם) נחלתנו גליון פ"ה

יגרום איזה צרה לנכרים. ובתוך כך הודלק המבצר, ובאו ריקים וגרשו כל הערלים להציל המבצר, ונשאר הבית פנוי, אז הלך הבעש"ט גם כן להתפלל, עכ"ל. ונראה מכאן שהתפללו מנחה עם טו"ת.

ועיין עוד בשבחי בעש"ט (שם עמ' קי) שרבי נחמן הנ"ל הלך להפרד מחבריו לפני נסיעתו לארץ ישראל בשנת תקכ"ד, ונסע להמוכיח בעל קול אריה לפולנאה ע"ש הדברים באריכות, שכתב שם "התפללו מנחה בשדה, והרב הניח תפילין והתפלל לפני התיבה, ורבי נחמן התפלל בלא טלית ותפילין, ולא ראיתי את המוכיח אם התפלל שם, וכמדומה לי שהלך לעיר להתפלל וכו' ע"ש. וזה נראה ברור שאם היו מתפללים אחרי השקיעה, לא מסתבר שילבשו טו"ת למנחה. עיין ודו"ק.

ובענין תפלת מנחה עם טו"ת עיין אמרי פינחס (ח"א עמ' ריח אות מב, ומג). ובספר יושר דברי אמת מהרה"ק רבי משולם פייביש מזבארזא זי"ע (מהדורת מונקאטש תרס"ה. עמ' לח, ב). ואכמ"ל. ועוד חזון למועד אי"ה.

הרב וינגרטן האריך להוכיח שהבעש"ט התפלל מנחה מוקדם לפני השקיעה. אמנם שאין דנים דברי הלכה מסיפורים, אולם בכל זאת יש להוסיף עוד ראיה לזה, שזמן מנחה אצל הבעש"ט הק' ותלמידיו הק' זי"ע היה כשעדיין היה זמן הנחת תפילין, דהיינו לפני השקיעה. והוא המובא בספר שבחי בעש"ט (מהדורת מינץ ת"א תשכ"א, עמוד קיח, ומשם בספרי "תורת החסידים הראשונים" פ"ד אות ג' עמוד קצד) שכתב שם וז"ל:

ומהרב דקהלתנו [הוא הרה"ק רבי גדליה מליניץ זי"ע בעל תשואות חן] שמעתי, שפ"א נסע רבי נחמן [מהורודענקא] עם הבעש"ט. ובאו לכפר אחד, והיה זמן מנחה. ואמר הבעש"ט לגבאי, לך לבית וראה אם אפשר להתפלל. ורבי נחמן לקח הכיס של טו"ת והלך לבית. הגבאי אמר לבעש"ט הבית מלא נכרים. ואמר הבעש"ט לך וקרא לרבי נחמן שישב על העגלה, כי נאחר זמן מנחה. נכנס הגבאי ומצא אותו (רבי נחמן) מעוטף בטו"ת ומתפלל. ואמר לו הגבאי שיצא, והוא לא שמע. ויצא הגבאי ואמר לבעש"ט שהוא (רבי נחמן) מעוטף בטו"ת ומתפלל. אמר הבעש"ט בוודאי

מכתב ל"ה נחלתנו גליון פ"ו

ראיתי שיחה ואמירה נאה, שמספרים, שהי' בין הגאונים מוהר"י מקוטנא ז"ל, וחתנו בעל נפש חי' ז"ל, עם הגה"צ בעל אבני נזר ז"ל, כשנפגשו ביחד, דבעל הנפש חי' פתח ואמר, אומרים בשם הבעש"ט ז"ל, שנמצא בתוס', שאם מתחילים להתפלל בזמנו, אעפ"י שנמשכת התפילה עד אחר

בענין מה שכתב הרב וינגרטן ליישב את מנהגו של הבעש"ט בענין מה שמסופר אודותיו שהתחיל להתפלל מנחה והמשיך עד צאת הכוכבים, והוכיח מדבריו שסובר שצריך לסיים תפלת מנחה עד צאת הכוכבים, הנני להביא בזה מה שראיתי בשו"ת מנחת יצחק (ח"ד סי' מ"ח) וז"ל:

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

ואכמ"ל. מ"מ מעיקר הדין יש גם לגמור התפילות בזמן, וכפי שכתבו כל הפוסקים המג"א השו"ע הרב והמשנ"ב, וכמובא דבריהם בדברי הרה"ק ר"א מטשעכנוב זי"ע (המובאים בגליון הקודם).

ואכן גם המנחת יצחק עצמו שם מסיים בזה"ל: ואני מסתפק מאד באמיתת הספור, שאינו כן לפי ההלכה, כדמוכח מדברי הש"ע (או"ח סי' קכד ס"ב), ומג"א שם (סק"ד), ועוד (סי' רלב ס"א), ומג"א (שם סק"ב וסי' פט סק"ד) וכו', ועי' בתשו' רב פעלים (ח"א או"ח סי' ה) דמסיק להלכה שהיודע שבאמצע התפילה יעבור הזמן, לא יתחיל, ויתפלל אח"כ בתפילה שאחריה שמים לתשלומין ע"ש.

דוד

זמן תפילה, אין בכך כלום, ועי' השיב הגמורה"י ז"ל, גם אני שמעתי כן, אבל אינו יודע היכן התוס', ובעל אבני נזר חשב קצת, ואמר כן היא, שעל מה שאיתא בש"ס (ברכות ז' ע"א), וכמה זעמו רגע, הקשו התוס' מה הי' יכול לומר בלעם בשעת רגע, וי"ל כלם, א"נ מאחר שהי' מתחיל קללתו באותו שעה, הי' מזיק, אפילו לאחר מכן עיין שם, וכיון שמדה טובה מרובה, גם בתפילה אם מתחילים בזמנו, אעפ"י שגומרים אח"כ, אין בכך כלום, ע"כ דברי הספור עכ"ל.

עיקר הוכחה זו מדברי התוס' מפורסם בשם רבי שמחה בונים מפרשיסחא זצוק"ל והובא בשמו בשו"ת ארץ צבי להגה"ק מקוויגלוב (ח"א סי' קכ"א) וכן כתב רא"י זו בערוך השולחן (סי' ק"י ס"ה), וראה עוד יביע אומר ח"י או"ח סי' נ"ה

מכתב ל"ו נחלתנו גליון פ"ח

אלא רק "לפני" השקיעה, שסובר שנכון להתפלל מנחה גדולה או עכ"פ בתחילת זמן מנחה (כמ"ש שם ריש ס"א), ולזה כתב שמ"מ זה רק משום זהירות וזריזות, ויכולים לכתחילה להתפלל עד השקיעה. ועיי"ש שנדחק הרבה ליישב הלשון.

א. אמנם אין בכל דבריו כדי להוציא מן לשון המפורש בשלחן הטהור שהבעש"ט התפלל אחר השקיעה. ומה שהציע שהוכחת השלה"ט מן השבחי בעש"ט, דבר זר שראיה חלושה כזו תהיה הוכחתו. ועוד שבשבחי הבעש"ט לקמן (עמ' ק"ג) איתא שפעם התפלל הבעש"ט תפלת מנחה ושהה הרבה תוך הלילה. האם גם מזה ילמוד השלה"ט שמותר לכתחילה להתפלל עד תוך הלילה? (אגב: מה שהעתיק הרב וינגרטן משבחי הבעש"ט "שהבעש"ט היה נוהג להתפלל מנחה גדולה בער"ש", לא נמצא שם).

ב. ובאמת אין סתירה כלל בשלה"ט. שזה לשונו בסי' רל"ב ס"א: "מ"מ האר"י הזהיר מאד אף שיזדמן אונס להתפלל מנחה אחר שקיעה יזהר להתפלל הקהל בלחש, והש"צ יחזור כל התפלה בקול רם". הרי לא כתב שמותר רק באונס, אלא שהאר"י נהג כן רק באונס. ומקורו כנראה משערי

אודות דברי התולדות יעקב יוסף (פ' בהעלותך) שכתב: "מיד בשקיעת החמה שאינו יום ממש, רק נקרא 'ערב', אינו כשר לזביחה לקרבן, ולתפלה שהוא במקום קרבן". הערתי בגליון פ"ג מדברי השלחן הטהור להרה"ק מקאמארנא זי"ע (סי' רל"ג ס"א), שכתב: "אבל יכול לכתחילה להתפלל משתשקע החמה, וכך נהג הריבש"ט וכו' ובפרט מ"מ אלקי קודש קדשים האר"י לוריא". ובגליון פ"ה השיב הרב וינגרטן שעל כרחק לא התפלל הבעש"ט מנחה אחר השקיעה כפשוטו, כי: א) לא יתכן שהתולדות יכתוב נגד מנהג רבו; ב) דברי השלחן הטהור אלו סותרים למה שכתב בסי' רל"ב ס"א שרק באונס אפשר להתפלל אחר השקיעה, וכן בס"ה שם פסק שרק בשעת הדחק עד צאה"כ.

והציע ב' פירושים: א) מקור השלחן הטהור מן שבחי הבעש"ט (י-ס תרצ"א עמ' מ"ד) שכתב: "שבער"ש עמד הבעש"ט להתפלל תפילת המנחה והיה מאריך בתפלתו עד צאה"כ וכו'" כדי לתקן נשמות, ומזה סבר השלחן הטהור שזמן מנחה לכתחילה להתחיל עד צאה"כ, אך מן התולדות מוכח דליתא. ב) אין כוונת השלחן הטהור בסי' רל"ג שיכול לכתחילה להתפלל "אחר" השקיעה,

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

יכולים להתפלל לכתחילה, למרות המפורש שם "משתשקע", שהרי הרמב"ם המובא שם לפנינו מתיר רק "עד השקיעה". אבל המעיין בשלה"ט יראה דאדרבה, סיים "אבל יכול לכתחילה להתפלל משתשקע החמה", כדי לאפוקי מן הרמב"ם. וע"ז הביא ראייה מן המהרי"ל והבעש"ט והאר"י ושאר קדושים שאין בזה חשש כלל.

ה. אכן עדיין צ"ב מה שסיים בסי' רל"ג סוס"א: "כל אלו זריזות בעלמא אבל יכול להתפלל לכתחילה עד צאת הכוכבים". והלא בסי' רל"ב ס"ה התיר רק בשעת הדחק. ומה שתירץ הרב וינגרטן ד"צ"ל דלא נחית לומר שאפשר להתפלל אחרי השקיעה לכתחילה, אלא אעיקר דבריו שיכולים להתפלל אחר סוף זמן מנחה קטנה, קאי, ונקט לשון 'צאת הכוכבים', משום דמ"מ ס"ל שעד אז הוא סוף זמן מנחה בדיעבד. זה אי אפשר, כי השלה"ט כתב בפירוש "לכתחילה". ועל כרחך צ"ל: א) כוונתו שבעיקרון מותר לכתחילה, שאין חשש מעיקר הדין להתפלל בבין השמשות, אלא יש בעיה צדדית שמחמת שנמצאים בעיר בתים מסתירים ונראה כלילה, לכן מותר רק בשעת הדחק. ב) או שהכוונה בשדות ששם אפשר לראות בבירור שעדיין קודם צאה"כ. ושיטת השלחן הטהור נהירין וברורין כפשוטן בלי שום דוחק.

י. י. דוב גרינוואלד

תשובה (סי' רל"ה סק"ב) "שהאריז"ל היה נזהר דלא להתפלל מנחה אלא עם שקיעת החמה, ואפי' היה ער"ש עכ"ז לא הניח מלאמרו בקול רם אלא היה אומרה בלחש ואח"כ בקול". וכן מפורש בפרי עץ חיים (שער מנחה מעריב סופ"א), ומפורש שם גם, שבמקום אונס כאשר לא היה לו מה לשלם שכר שכיר קודם מנחה, התפלל מנחה אחר השקיעה. והטעם שרק במקום אונס אינו מחמת שאינו כשר לתפלה, אלא כמבואר בשער הכוונות (ענין תפלת מנחה): "היה נזהר מאד שלא לאומרה אלא סמוך לשקיעת החמה כנוכח בגמרא על פסוק יראוך עם שמש כו". ועוד, שהאריז"ל בדרך כלל נהג להתפלל מנחה בטו"ת, וצ"ל קודם השקיעה.

ומכאן למד השלחן הטהור בסי' רל"ג ש"יכול להתפלל לכתחילה משתשקע" ושכן נהג האריז"ל. לא ש"צריך", אלא "יכול", דהיינו שאין חשש כלל לנהוג כן, וגם אינו בדיעבד, וראיה שכך נהג הארי"י כאשר לא היה לו לשלם שאז ויתר על תפילה "עם" השקיעה המוזכר בגמ'.

ג. ולגבי הסתירה מסי' רל"ב ס"ה, אכן דעת השלה"ט ברורה שאין נכון לכתחילה להתפלל סמוך לצאה"כ. אך טעמו מבואר שם שנראה כמו לילה, ורק בשעת הדחק יכול לסמוך כיון שבחוץ לעיר עדיין יש אור. משא"כ אחר השקיעה כאשר עדיין מופלג מן צאה"כ מותר לכתחילה לשיטתו.

ד. ולגבי מה שנסתייע מדברי הרמב"ם לקיים פירושו בשלה"ט סי' רל"ג שרק "עד השקיעה"

מכתב ל"ז נחלתנו גליון פ"ח

שאם היה הרבי מיכעלע מתפלל בזמן, אז כבר היה משיח בא!

(ב) הובא שם שהבעש"ט התפלל שחרית כוונתיקין, ואכן כך אמר מרן מהר"א ז"ל מבעלזא, וכמסופר שפעם באמצע קבלת קוויטלעך [לפני השואה] האיר השחר, ונאנח הגה"ק הנ"ל "אוי דער בעל שם הקדוש האט שוין געדאוונט אזא צייט".

בנדון זמני התפילה של הבעש"ט ז"ל (בנחלתנו גל' פ"ה), הנני לציין כמה דברים:

(א) הובא שם שהבעש"ט הק' לא איחר בתפילותיו כהרבה מתלמידיו ותלמידיהם, ואכן כך הוה מרגלא בפומיה דמרן מהר"א ז"ל מבעלזא [ואולי בשם אבותיו הק' בשם הלובלינער הק', כך מונח לי בזיכרון] שהצדיק הראשון מתלמידי בעש"ט שהתפלל מאוחר היה המגיד רבי מיכל מזלאטשוב ז"ל, והוסיף לאמר

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

השקיעה, אך מטעם מיוחד, באמרו שבארץ ישראל מתחיל הלילה פתאום ומוקדם.

י. ב. י.

(ג) בענין מה שמובא שלכתחילה התפללו הצדיקים מנחה לפני השקיעה, ראוי אולי לציין שמרן מהר"א ז"ל מבעלזא [שידוע שהתפלל מאוחר] ג"כ הקפיד והשתדל להתפלל בא"י לפני

מכתב ל"ח נחלתנו גליון פ"ט-צ'

מנחה גדולה בער"ש. הנה הוא נמצא במהדורה הנ"ל בעמ' קע"ג, בזה"ל: 'כמנהגו תמיד להתפלל בערב שבת אחר חצות'. ובמהדורות אחרות איתא: 'כמנהגו תמיד להתפלל בערב שבת **תיכף** אחר חצות', וכן העתיק הר"ח פאלאג'י בכף החיים (סי' כז אות כד), ומזה משמע שהבעש"ט לא המתין חצי שעה אחרי חצות וכמו שכתבתי בגליון פ"ה.

ד. לסיכום ענין זמן תפילת מנחה אשר נידון כאן באריכות על הרבה מהגליונות הקודמים, ראוי לסדר כעת בקצרה את כל מה שנתבאר בזה מדוע יש להתפלל מנחה לפני השקיעה: א' - שלפי שיטת הגאונים אחרי השקיעה הוה ספק לילה [ואמנם כבר הובא בגליון ע"ה שהבעל התניא בסיפורו כתב שאין למחות ביד המקילים להתפלל מנחה בביה"ש, אולם אחרי צאה"כ כבר לא שייך בכלל להתפלל מנחה, וכבר הוזכר כאן כמה פעמים שגם הפוסקים שנקטו כר"ת סברו כשיטת המנחת כהן (מ"ב פ"ה) שכאשר נראים כוכבים הוה לילה גם לפי שיטת ר"ת]. ב' - שלפי שיטת הלבוש וסיעתו ששעות היום מסתיימים בשקיעה, שוב א"א כלל להתפלל מנחה אחרי השקיעה אף לשיטת ר"ת (כמ"ש במשנ"ב סי' רלג סק"ד, וע"ע במנ"כ סוף מ"ב מה שבכל אופן צידד דעכ"פ יוצא כמו מי שמתפלל שחרית אחרי ד' שעות), ורוב האנשים מחזיקים לגבי סוף זמן תפילת שחרית את זמן הלבוש, ואם הם מתפללים מנחה אחרי השקיעה הוה תרתי דסתרי. ג' - שהרי דם התמיד נפסל בשקיעת החמה (כמ"ש תוס' בזבחים נו. ומנחות כ: בשם ר"ת שהיינו בתחילת השקיעה, וע"ע בשג"א סי' יז ואכמ"ל), וא"כ ג"כ א"א להתפלל מנחה אחרי השקיעה לפי דברי הרבינו יונה (ברכות ריש פ"ד) דתלוי הא בהא, וכן נקט בתולדות יעקב יוסף (פרי' בהעלותך) כמו שכבר הובא כאן כמה פעמים,

א. ראיתי מה שכתב הרב גרינוואלד בגליון פ"ח ליישב שיטת השלחן הטהור, אולם לענ"ד נראה כי דברי הרב גרינוואלד דחוקים הרבה יותר מדבריי בזה בגליון פ"ה. ובאמת כמדומני שמיותר להאריך עוד בזה במסגרת זו, אך פטור בלא כלום אי אפשר, ורק אעיר על הנקודה הראשונה מדברי הרב גרינוואלד, שכתב שכוונת השלה"ט בריש סי' רל"ב היא שרק האר"י עצמו נהג כן באונס אבל לדידן מותר לכתחילה להתפלל אחרי השקיעה. עכת"ד בקיצור. אך ממש לא הבנתי איך שייך לומר זאת, הרי זה לא לשונו של האר"י אלא לשון השלה"ט, והוא כותב שם 'האר"י הזהיר מאד אף שיזדמן אונס' וכו' בלשון עתיד, הרי שכותב מה שנוגע עבורנו הלכה למעשה ואינו עוסק כלל במנהג האר"י עצמו. ועוד שאם נאמר שמותר לדידן לכתחילה להתפלל אחרי השקיעה, למה נעלה על דעתנו לקצר אז את התפילה, אלא ע"כ שאף לדידן זה רק בדיעבד ושפיר הוצרך השלה"ט להביא דברי האר"י שמ"מ אין לקצר התפילה. ובכלל כיון שכתב השלה"ט שהאר"י היה מתפלל רק בשעת אונס אחרי השקיעה, בודאי דעתו שגם אנו צריכים לנהוג כך.

ב. עוד כתב הרב גרינוואלד שבספר שבחי הבעש"ט (י-ס תרצ"א עמ' ק"ג) איתא שפעם התפלל הבעש"ט תפלת מנחה ושהה הרבה תוך הלילה. עכ"ד. אולם עיינתי שם בפנים וראיתי שאין כלל הכוונה ששהה עם תפילת מנחה תוך הלילה, אלא הכוונה ששהה לבדו באותו בית הרבה תוך הלילה, עיי"ש המעשה באריכות שעסק אז להחיות ילד חולה, ולהדיא רואים שם שזה היה אחרי שכבר התפלל מעריב לפני קידוש.

ג. מה שכתב עוד הרב גרינוואלד שלא מצא בשבחי הבעש"ט שהבעש"ט היה נוהג להתפלל

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

ובקרוב לאחר השקיעה ממהרת הלילה לבוא, וכן סיפר לי הרה"ק מטעמעשוואר זצ"ל שפעם בהיותו בתל אביב אצל כ"ק מרן זי"ע, התפללו מנחה עוד לפני השקיעה, ואחר מנחה יצא מחדרו ואמר – כמי ששמח בזה שהתפללו בזמנו – "מנחה דארץ מען דאווענען פריה" [תפילת מנחה צריך להתפלל מוקדם!]. עכ"ל. וכ"כ הגה"ח ר' שמחה בונים בויס זצ"ל (מחשובי חסידי בעלזא בארה"ב) שהגיע בחג השבועות תש"ט לא"י להסתופף אצל הרה"ק מבעלזא זצ"ל, והעלה על הכתב קורות הימים ששהה שם (נדפס בקובץ אור הצפון סיון תשס"ט) וז"ל: הלכתי בחזרה לאכסניה, ואחר שוכבי לינפש קצת, בהתעוררי לעת ערב בעוד היום גדול דימיתי שיש שהות הרבה לתפילת המנחה, כמו בבעלזא [בחור"ל] שהיו מתפללים ברגעים אחרונים של בין השמשות, אבל לא כן היה שמרן שליט"א מתפלל בא"י במוקדם הרבה, יען שהזמן משקיעת החמה עד הלילה קצר מאוד וזמן צאת הכוכבים בא בפתע פתאום. עכ"ל. וכן שאלתי את הגה"ח ר' אהרן מרדכי רוטנר שליט"א ע"ז, ואמר לי שהדברים נכונים שביום שהתפלל הרה"ק בזמנה היה מקפיד מאוד להתפלל מנחה בשקיעה. ואף הוסיף שאם לא היה מנין בזמן השקיעה היה הרה"ק מתפלל ביחידות ולא רצה להמתין עד שיביאו לו מנין [אך לפעמים היה מתפלל תפילותיו שלא בזמנם כידוע, ומי יבוא בסוד קדושים]. וכדברים האלו כתב גם בספר בקודש פנימה (מהמשב"ק הרב יצחק לנדאו, ח"א שער עבודת היום עמ' רמד), והוסיף עוד וז"ל: היות והתקשיתי להשלים עם העובדה שאין מנין לתפלה בציבור אצל מרן – רבן של ישראל, לפיכך הרהבתי עוז ואמרתי למרן 'הלא הרבי מיקל להתפלל מנחה עד עשר דקות אחר השקיעה?' נענה אלי מרן ואמר 'זהו רק בדיעבד אבל לכתחילה אין לעשות כן'. עכ"ל. וע"ע בקובץ בית אהרן וישראל שם כל מה שהבאתי בענין זה.

יעקב חנניה וינגרטן

וכן הובא בגליון ע"ה דברי הרה"ק הבני יששכר בספרו מגיד תעלומה (על רבינו יונה ברכות שם) שכתב: ומכאן תוכחה מגולה למאחרים וסומכים על קנה רצון, ומי לא יחוש על דברי הראשונים. עכ"ל. וע"ע בגליון פ"ה שהובאו שם דברי הרה"ק בעל באר מים חיים בספרו ארץ החיים (חדושי הלכות ואגדות ברכות כו:) בענין זה. ד' - שהמתפלל מנחה אחרי השקיעה נכנס לחשש קללת חז"ל ח"ו (ברכות כט:), וכבר הובאו בזה דברי הרה"ק מהר"פ מקאריץ (אמרי פנחס שער סדר היום אות קנ). ה' - כבר הובאו דברי התולדות יעקב יוסף (שם) כי לפני השקיעה שאז נקרא טהרת המחשבה יכול לפנות ולטהר מחשבתו ממחשבות זרות שנקרא ערב, משא"כ אחרי השקיעה שאז נקרא ערב, אינו כשר לתפלת מנחה שאין להתפלל אותה אלא בזמן טהרת המחשבה.

ואע"פ שהיו צדיקים שאחרו זמן מנחה [נראה בנימוקי או"ח (סי' קלא סק"ב) ובשו"ת דברי יציב (ח"א סי' קטו אות ט) טעמם של הצדיקים שעשו כן], מ"מ צריך לדעת הענין על בוריו טרם באים ללמוד ממנהגי הצדיקים, ובפרט שכבר הובא בגליונות הקודמים מכמה מגדולי הצדיקים זיע"א שהחמירו בכך מאוד. ולא באנו לומר שהמתפללים עם הצדיקים המאחרים אין להם על מה לסמוך, רק שרצינו להתריע על המזלזלים בענין זה כאילו הותרה הרצועה לכל ומאחרים תפלת מנחה באופנים אחרים, וד"ל.

ה. עוד הובא בגליון פ"ח שהרה"ק מהר"א ז"ל מבעלזא ג"כ הקפיד והשתדל להתפלל בא"י לפני השקיעה, באמרו שבארץ ישראל מתחיל הלילה פתאום ומוקדם. ואכן הדברים נכונים וכפי שכתבתי בקובץ בית אהרן וישראל גל' קע"א עמ' צ"ח, עיי"ש שהבאתי מה שכתב בשו"ת אגורה באהלך (מהגרי"י ניימאן אב"ד חסידי בעלזא מאנטריאל, ח"א סי' ל) וז"ל: כ"ק מרן אדמו"ר מהר"א זי"ע היה משבח הענין של תפלת מנחה בעוד יום, דהיינו לפני השקיעה, וכאשר הייתי בארצה"ק בשנת תש"ט לפ"ק לקבל פני קדשו זי"ע, אמר לי ג"כ כעין הנ"ל דבארצה"ק בסמוך

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

מכתב ל"ט נחלתנו גליון צ"ב

מקאצק זצ"ל, הסברא הפשוטה נותנת שמתחילה גם הוא היה נוהג בדרך זקיני הגרעק"א להחזיק במנהג בין השמשות כשיטת ר"ת, ולא היה לו שום סיבה לשנות ממנהג אבותיו וממנהג זקיני הגדול. אולם ראה זה פלא, שמשנצטרף לחבורת החסידים בקאצק, ועל אף שהיה מפורסם באיחוריו בזמנים, ובהתארכות הכנותיו למצוות, והיה מתפלל לפעמים שחרית באיחור רב עד סמוך לערב [ומפורסם מכתב הרבנים שיצא נגדו על היותו מאחר מצות מילה עד סמוך לשקיעה וכו', ומכתבי הצדיקים שהצדיקו אותו, עי' בזה באריכות בשו"ת שם ושארית לנפש חיה סימן א], מכל מקום בענין בין השמשות שינה ממנהג זקיני כדעת ר"ת, והוא עצמו החל לנהוג כהגאונים, כפי שכתב שם הגר"ש בירנבוים הנ"ל בהמשך המכתב, וז"ל, "בל אכחד מהדר"ק כי נצטערתי בשמעי זה שנים רבות מאנשי פולין מתלונת נשיא עדת לובלין ואצילי העיר וחכמיה על כ"ק כאשר יתכבד להיות סנדק יעצור הד"ק המילה עד סמוך לחשיכה, ואם כי אנכי בצדק שפטי עמיתי בכ"ז המו מעי ע"ז, והנה ראיתי כי משמים נסבה, כי משאלת הד"ק אני רואה כי שקר ענו האנשים ההם, ונהפוך הוא כי חש מר להפוסקים החולקים על ר"ת וכו', ויגל כבודי ויעלוז לבי כי נוטה כ"ק לדיעה דאחר שקיעת החמה לילה גמורה היפך מעמא דבר", ע"כ.

נמצינו למדים, שאף הצדיקים והיראים שנהגו כשיטת ר"ת [כמנהג רעק"א ו"עמא דבר" וכו"ל], אך כאשר נהיו ל"חסידים" התחילו להחזיק שיטת הגאונים, ודו"ק. [ומשנה תוקף לסברא זו היא מכותב המכתב עצמו "יגל כבודי ויעלוז לבי כי נוטה כ"ק לדיעה דאחר שקיעת החמה לילה גמורה היפך מעמא דבר", שלכאורה פלא מה ראה על ככה להחזיק בביה"ש דהגאונים, ועוד להיות בשמחה וגילה על שינוי ממנהג רעק"א ומעמא דבר, ולשמחה מה זו עושה, אלא שמכותלי מכתבו ניכר קרבתו הגדולה לחסידים ולצדיקי החסידות עי"ש בכמה וכמה לשונות, וזה מסביר את הענין על דרך הנ"ל].

אלעזר קליין

בתקופה האחרונה היה כאן משא ומתן רחב בדבר הויכוח על מנהג החסידים בדורות הקודמים לענין בין השמשות אם כהגאונים או כר"ת, ותייתי לו להרה"ג ר' יעקב חנניה ויינגרטן שליט"א, שביד אמן הקיף את הנושא מהפוסקים הראשונים והאחרונים באופן נפלא, וגם הוסיף ופרש כשמלה ברורה שיטתם של רבוה"ק אבות החסידות לדורותיהם, ה"ה התולדות יעקב יוסף והרה"ק מקאריץ ובעל התניא והרה"ק ר' עוזיאל מייזליש והבאר מים חיים ועוד ועוד, שהצד השווה שבהם שיש לנהוג כשיטת הגאונים עכ"פ לחומרא אפילו לענין תפלת מנחה.

קטונתי מלחוות דעה בין אריות שבחבורה, אך לאחרונה מצאתי יסוד ואסמכתא לומר שאף אם היה מנהג נפוץ בכמה וכמה קהילות להחזיק בין השמשות כשיטת ר"ת, אך אצל חסידים היה ענין בדוקא לנהוג כשיטת הגאונים, הן לזמן תפלת מנחה ובודאי לענין הכנסת שבת.

היסוד הזה נראה בבירור במכתבו של הגאון רח"ש בירנבוים זצ"ל חתן רבן של ישראל הגרעק"א זצ"ל, שכתב להרה"ק רי"ל איגר זצ"ל מלובלין [שהיה בן גיסו הג"ר שלמה איגר זצ"ל בן הגרעק"א זצ"ל], במענה לבקשתו לכתוב לו הנהגות זקיני הגרעק"א, המכתב ידוע, ונדפס בספר אגרות רעק"א (הוצאת מכון דעת סופר תשנ"ט, עמ' ר"י-רט"ו), ובין הדברים כותב לו שהוא משער שגם הרעק"א נהג כשיטת ר"ת, וז"ל "גם אני שמעתי כי הרב נ"ע [-בעל התניא] נתכוון לדברי הגאון [-מוילנא] נגד דעת רבינו תם וסיעתו, אכן לא היה דבר כבוד מו"ח רה"ג נ"ע עמי בענין זה, וכברור בעיני דבין להקל ובין להחמיר לא זו מדעת ר"ת", עכ"ל. [דרך אגב, כשמספר על הספרים שהיו אצל הגרעק"א הוא מציין ב' ספרים, ואלו הם, "השו"ע מהגר"א מוילנא, וגם ספר התניא מהרב מלאדי נ"ע"].

מעתה צא ולמד, נכדו הרה"ק רי"ל איגר זצ"ל מקבל המכתב, שהיה מפורסם במדרגותיו הנשגבים בעבודת ה' על דרך הפחד והיראה כחד מקמאי, אף בטרם נהיה מתלמידי הרה"ק

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

מכתב מ' נחלתנו גליון קנ"ד

רמב ס"ה) שכתב: השל"ה בסידורו קודם קבלת שבת מבאר שהאומר מזמור שיר ליום השבת אחר השקיעה מביא סכנה רבה עיי"ש שביאר זה בגודל קדושתו וחכמתו. עכ"ל. וכ"כ שם שוב (סעיף מ): וכתב הקדוש של"ה בסידורו שיזהרו לומר מזמור שיר ליום השבת קודם שקיעת החמה, דאל"כ המזיקים שנבראו בע"ש בין השמשות מתעוררים ממקומם להזיק עיי"ש. עכ"ל. ואמנם ידוע שהבעש"ט ותלמידיו קבלו שבת בשעה מוקדמת מאוד (משמרת שלום סי' כו סעיף ב), וכן מובא שהאריז"ל הקפיד לומר קבלת שבת בשקיעה (שער הכוונות ענין קבלת שבת), אבל צ"ע מדוע יש בזמנינו רבים וטובים שאין נוהגים בכך ואומרים קבלת שבת בשעה מאוחרת. ואולי י"ל שהעיקר הוא מה שפורשים ממלאכה קודם בין השמשות, שדי בזה שהשפע יבוא לישראל ולא למזיקין ח"ו.

אולם מה שהוסיף התפארת שלמה וכתב **'לכן מצינו בספרים כי גזירות רבות התעוררו בעונותינו הרבים בשעה ההיא קודם שקידש וכיוצא'**, זאת לא ידעתי מקורו, ואשמח אם אחד מבין הקוראים הנכבדים ידע להביא מקור לדבריו.

יעקב חנניה וינגרטן

בספר תפארת שלמה (ליקוטים, מסכת ב"ב, ד"ה המוכר) כתב: ענין תוספת שבת שהוא בסוד העלאת המלכות פנים בפנים עם הזעיר, אחרי אשר אז הוא שעת התגברות בחיצונים שנבראו ער"ש בין השמשות (אבות פ"ה מ"ו) קודם היות השכינה פנים בפנים, ואז היה מקום לבריאת רוח המזיקין על ידי ניצוצות העליון, אך מיד הקדים קדושת שבת ונתיחדה פנים בפנים ונשתתו הם מבחוץ בלא גופים. והנה זה בכל ער"ש בין השמשות מתעורר השורש ההוא אשר להמזיקין, **לכן מצינו בספרים כי גזירות רבות התעוררו בעונותינו הרבים בשעה ההיא קודם שקידש וכיוצא**, כי בער"ש בין השמשות מתעורר שורש החיצונים אשר להם פנימה וזורקים הניצוצות, **אם לא שישראל מקדימין להוסיף מחול על הקודש שנעשה היחוד העליון ונסתם מקורם ונפתח לשבת**. עכ"ל.

ויש לציין שעיקר דבריו כנראה לקוחים מדברי הקדוש הרמ"ק (בסידור תפלה למשה שער עשירי ס"ד, הו"ד בסידור השל"ה בתחילת קבלת שבת) שהאריך בזה שבכל ערב שבת בבין השמשות הוא הזמן שבא השפע למזיקין, ולכן חייבים ישראל לקבל שבת מיד כדי שאז יבוא השפע לישראל ולא למזיקין ח"ו. וראה גם בערוך השלחן (סי'

מכתב מ"א נחלתנו גליון קנ"ה

מתעברין מינה", וזהו שאומרים בכניסת ליל שבת "מזמור שיר ליום השבת וגו' יתפרדו כל פועלי און" (תהלים צב, א-ג), כי בליל שבת היא עליות העולמות למעלה לכן גם המה רוצים לעלות למעלה להתדבק עם בני ישראל ולזה אומרים "יתפרדו כל פועלי און" כו'. וזהו שאומרים (שם צז, ג) "אש לפניו תלך ותלהט סביב צריו", כמ"ש בשיר השירים (ח, ו) "רשפיה רשפי אש שלהבת ייה" קאי על שבת שלהב"ת אותיות שב"ת עיי' שם י"ה השורה עליהם בבחינת אור מקיף לבל יכלו לנגוע בהם

בגליון קנ"ד מובא מאחד המעירים על הפורש ממלאכה ומקבל שבת רק במחשבה, שאולי גם בקבלת שבת במחשבה לבד, הוא לוקח את השפע מהמזיקין, רח"ל, ואין חייבין לקבל את השבת באמירה בפה.

נראה שהדבר מפורש להיפך בתפארת שלמה בפר' פנחס (ד"ה צרור), מסתימת לשונו יש הוכחה שנצרכת אמירה בפה להפריד את החיצונים לבל יוכלו להזיק לישראל, רח"ל. וזל"ק: כמ"ש בזוה"ק (ח"ב קלה). "כד עייל שבתא איהי אתיחדת ואתפרשת מסטרא אחרא וכל דינין

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

מן הנכון להביא עוד שלפי המסופר התפארת שלמה עצמו נסתלק בערב שבת קודש, כ"ט באדר. בשבת קודש הקודמת כ"ג באדר תרכ"ו, נסתלק מרן החידושי הרי"ם מגור. ואמר התפארת שלמה לחתנו ר' ליפמן מראדומסק "יודעני כי בשעה שנפטר צדיק הדור, אצטרך גם אני לעלות למתיבתא דרקיעא, כדי להתפלל קבלת שבת", (שכן בעל תפילה נאה ויודע נגן היה בעל התפארת שלמה). "ראה נא" הוסיף ואמר לחתנו "גם זקני לבן, כבר אין לי מה לעשות כאן". וכך היה, בשבוע אח"כ בערב שבת קודש כ"ט באדר תרכ"ו, נסתלק בעל התפארת שלמה, ומסתמא אכן נקרא לישיבה של מעלה להתפלל קבלת שבת לפני התיבה.

ש. מ.

החיצונים, וזהו שאומרים "אש לפניו תלך" בשבת קודש "ותלהט סביב צריו" הם הסטרא אחרא יתבערו מן הארץ כקש לפני האש. עכל"ק. בדומה לזה כתב התפארת שלמה גם בפר' מטות (ד"ה א"י נקום). גם מלשון הערוך השלחן (העתיקו המעיר בגליון קנ"ד), רואים שזה תלוי באמירה.

בהמשך לדיון זה מן הנכון להביא שמדה טובה מרובה, שע"י קבלת שבת לא רק שזוכים שיש שמירה מהמזיקין ואינם יכולים להזיק, אלא עוד זוכים להרבות הקדושה ולהעלות ולתקן הנשמות אשר נדחו, כמו שכתב התפארת שלמה בפר' חיי שרה (ד"ה ויברך), וזל"ק: לכן המנהג להפוך לצד מערב בשעה שאומרים "בואי בשלום" בקבלת שבת לרמז על הנשמות הנדחות לחוץ גם הם יעלו. עכל"ק. ובדומה לזה כתב התפארת שלמה גם בפר' מצורע (ד"ה א"י זאת).

מכתב מ"ב נחלתנו גליון קנ"ה

והנה זה מכמה שנים הקול קול יעקב צווח במדינתנו ממה שנעשו להם הידים ידי עשו במדינת פולין גדול וקטן וליט"א ואוקריינ"א ורוסי"א, אשר בעו"ה שפכו דם כמים דמי אבות ובנים דמי חסידים וחסידות דמי צדיקים וצדקניות דמי ילדים וילדות גמולי מחלב עתיקי משדים אשר לא חטאו ולא פשעו וקבורה לא היתה למקצתן והרבה ילדים אשר נדרסו בין רגלי הסוסים, ודמי רבנים ותלמידיהם נהרגו נשחטו בידיהם בכל מיני מיתות אזכריות כו'. ואיה איפוא ישרים נכחדו ואיה זכותם וזכות מגיני הדור תופשי ישיבות כו'. ומעתה יש לנו להצדיק דין שמים, ה' הוא הצדיק ואנחנו הרשענו בעו"ה בחילול שבת ויום טוב כו'. ועוד בעו"ה שולט עלינו כח מאדים אשר צדיקים וחסידים היום קדושים עליונים פתאום נאחזים כדגים במצודה רעה וסובלים ענויים קשים ומרים ואחר זאת נידונים בכל מיני מיתות חמורות שבחמורות בשביל קדושת שמו הגדול והנורא כו' אשר אין להגיד ולספר לא נראה ולא נשמע בשום מדינה כזאת וכל חלי וכל מכה אשר לא כתובה בספר תורתנו, וכל זה גורם לנו חילול שבת כו'.

ובהיותי דרשן בקהילת קדושה ומפוארה ק"ק סלוצק שם ראיתי בני עלייה והמה מרובים, אנשי

הנני להשיב לגליון קנד בענין "תוספת שבת" – לדבריו הנפלאים של ה"תפארת שלמה".

כתב המהרש"א (תענית ח): וז"ל: בשבת בתחילת הלילה מתחיל מאדים ובתחילת היום מתחיל שבתאי. **וב' מזלות אלו מאדים ושבתאי מורים על הרע** כמפורש בפרק מפנין ובפרק מי שהחשיך. וכוכב צדק שהוא מורה על הטוב כדאיתא שם, הוא משמש אותה שעה שקודם ליל שבת קודם מזל מאדים וכו'. **ומטעם זה ציונו הקב"ה לקבל שבת בתוספת שעה אחת קודם הלילה שמתחיל מאדים שעדיין צדק משמש באותה שעה שקודם לילה.**

ועפ"ז מוסיף הג"ר בצלאל מקוברין זצ"ל בספרו "קרבן שבת" (פרק יב; המנחת שבת בקיצור שו"ע סי' עו מביא את תוכן דבריו): ודע עוד מש"כ התוכנייים **שכל מכות הרג ואבדון וכל מכות רעות באים על ידי מאדים וכו'.** ואומר הכתוב "גם ה' יתן הטוב וארצינו תתן יבולה" ור"ל לפי שהמזלות האלה הם מורים על כל הרעות והרעב הבא לעולם, **ועל ידי שיתחילו האמת שהיא שבת בממשלת צדק ולא יבוא בממשלתם, אז יתן ה' הטוב היפך רעתם וארצינו תתן יבולה היפך הרעב שבא על ידם כו'.**

חילופי מכתבים בגליונות "נחלתנו" של מכון "נחלת צבי"

בבית המדרש, כי ראיתי שכמעט חשיכה ועדיין לא הדליקו נרות ולא התפללו.

ואסיים בדבר טוב, דמדה טובה מרובה, כמו שכתב בספר 'תולעת יעקב' (תפילות השבת אות ז) לקדמון הג"ר מאיר בן גבאי זצ"ל שכותב וז"ל: להוסיף מחול על הקודש להרחיב גבול הקודש סוד השכינה ולהשיג גבול החול לקצר ממשלת אל אחר. כי אז נפרדה מצד שמאל סוד ימי החול ומתחברת למעלה עם דודה המאיר עיניה. ולטעם זה ישראל בניה מקדימין בקדושתה מבעוד יום. והזהיר במצוה זו ירחיב לו השם בעת צרתו מדה כנגד מדה ועליו נאמר (תהילים קיט, מה) "ואתהלכה ברחבה" עכ"ד.

יהודה אייזנשטיין כולל ישיבת מיר

מעשה וראשי הקהילה שהיו בערב שבת מסבבין מבית לבית עם שמשים שני שעות קודם הלילה ויותר, והיו רואין בכל החדרים ושמצאו איזהו מלאכה שלא נגמרה או ידעו ודאי שתגמור בשבת, היו משברים הכלים ולא היו חסים על ריבוי ממון. וגם בבתי כל בעלי מלאכות ובכל החנויות והיו סוגרים אותן מיד. אשריהם ואשרי חלקם כו'. עכ"ל.

עוד יש לציין לדברי שו"ת ר' עקיבה יוסף או"ח ח"ב סי' תלח, וז"ל: ואפ"ל כי כל הגזירות במדינות גאליציען ורוסיה נעשו בשביל חילול שבת קודש בערב שבת בתוס' שבת שהוא מהתורה. וכמה מלחמות היה לנו בקאלאמייא לגרש את המתרחצים בזיעה בחשיכה בערב שבת. וגם במקום גדולים התפללתי מנחה ביחידות

מכתב מ"ג נחלתנו גליון ר"י

כמו שאמרו פ"ק דשבת (ט:) שלא יעשה דבר דלא אתו לאמשוכי. ומייתי שהרי אליהו לא נענה אלא בתחלת תפלת המנחה שנאמר 'ויהי בעלות המנחה ויגש' וגו', דמשמע ליה בתחלת עלייתו של שעת המנחה. עכ"ל המהרש"א. [ויל"ע אם כוונת המהרש"א לתחילת זמן מנחה גדולה או תחילת זמן מנחה קטנה. וראה עוד בספר הק' ברית מנוחה (הדרך השניה ד"ה ניקוד הט') שאליהו נענה בשעה התשיעית].

שוב מצאתי בספר קדוש ישראל (ח"א עמ' קכה) שהביאו ג"כ דברי הרה"ק מויזניץ הנ"ל, וכתבו עוד: אף על פי שלא היתה דרכו של רבנו להוכיח על מעשה שלא כהוגן, על איחור תפלת מנחה שאני. לעתים היה שואל את מאן דהוא מהנוכחים בבית מדרשו, אם התפלל כבר מנחה. את המאחרים להתפלל היה שואל לפרקים בלשון צחות: "עדיין לא יצאו רק שלשה כוכבים וכבר התפללת מנחה?"... בפעם אחרת אמר: "יש דעה שמותר להתפלל מנחה בטרם צאת הכוכבים"...

יעקב חנניה וינגרטן

בענין מה שנידון בהרחבה (בגליונות הקודמים וכפי שהובא בקונטרס שמש ידע מבואו) "זמן תפילת מנחה" אצל גדולי החסידות, ראיתי כעת בקונטרס "אבל ישראל" (הספד על הרה"ק האהבת ישראל מויזניץ זי"ע), מהגאון המפורסם בעל "וילקט יוסף" ועוד ספרים – הגה"ח ר' יוסף שווארץ זצ"ל (גראסווארדיין תרצ"ו) שכתב בסופו וז"ל: מנהג ישראל [הרה"ק האהבת ישראל] תורה הוא, דרכו היה להתפלל מנחה בעוד היום גדול, והיה רגיל על לשונו דאליהו לא נענה אלא בתפלת מנחה (ברכות ו:), יען התפלל בעתו ובזמנו. עכ"ל.

ויש להסמיק לזה דברי המהרש"א (ברכות שם, על הגמרא הנ"ל 'לעולם יהא אדם זהיר בתפלת המנחה שהרי אליהו לא נענה אלא בתפלת המנחה') שכתב כע"ז, וז"ל: נראה לפרש דהא לא אצטריך למימר שלא יבטל אדם אחד מהתפלות, שכבר מפורש (ברכות כו:) שאבות תקנום וכנגד תמידין תקנום, אלא דה"ק לעולם יהא אדם זהיר וזריז בתפלת המנחה שלא ישהה אותה אלא מיד ותיכף שיגיע זמנה יתפלל אותה,